ŠVIETIMO MINISTERIJOS KNYGŲ LEIDIMO KOMISIJOS LEIDINYS

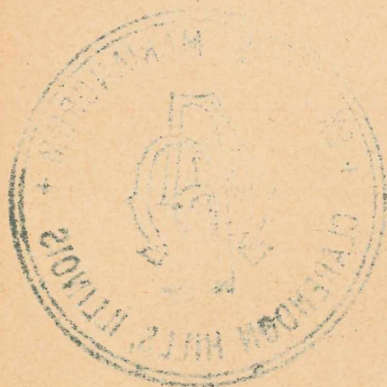
Vladislovas Smoleński's

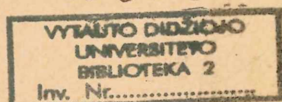
LENKŲ TAUTOS ISTORIJA

Autoriui leidus
vertė iš lenkų kalbos, redaguojant Lietuvos
Universiteto ord. prof. *Dr. Jonui Yčui,*

Antanas Kasakaitis

KAUNAS ○ 1925

Valstybės spaustuvė Kaune

Redaktoriaus Žodis.

Humanitarinių mokslų fakultetas, iš naujo nusistatydamas 1924 metais reguliaminą, nužiūrėjo savo studentams istorininkams privalomą Lenkų istorijos kursą; vadinasi, Lietuvos Universitete pasikartos, kol pasikeis reguliaminas, kas dveji metai paskaitos, pratybos ir tam tikri kvotimai iš Lenkų istorijos.

Mūsų jaunesnioji karta yra beveik atpratusi nuo lenkų kalbos, ir kadangi be knygų neįmanomas istorijos mokymas, tai ir teko išsiversti į lietuvių kalbą prof. V. Smolenskio istorija.

Be to, g. vertėjas ir Knygų Leidimo Komisija, atlikdami tą darbą, numatė, kad, be studentų, pasinaudos jų darbu ir platesnė mūsų visuomenė.

Nepaisant nelemtos Lenkų politikos, kuri vis dar tebenervina ir net užgaulioja mūsų tautą, mokslo srity neprivalo būti tautinių vaidų, ir mes turime susipažinti su lenkų tautos senove, kai stengiamės pažinti savąją istoriją, nes senovėje, net per keletą amžių, mūsų tauta buvo susijusi su lenkų gyvenimu ir kultūra.

Tiesa, Lietuvos valstybė gyvavo beveik savarankiškai ir po Liublino Unijos iki XVIII šmtm. galo, būtent, iki vadinamosios gegužės 3-ios dienos konstitucijos, bet tas valstybinis gyvenimas buvo lydimas lenkų visuomenės ir kultūros įtakós ir paveržė, kaip žinome, iš mūsų tautos visą anų laikų inteligentiją.

Del to, norint pažinti tą anų laikų sulenkintą mūsų visuomenę ir duoti pilną senosios Lietuvos vaizdą, tenka mums įsigilinti į visas istorijos bei kultūros páiniavas, kuriose tiek daug reiškia lenkų gaivalas su savo papročiais ir skirtingomis ypatybėmis.

Tuo būdu įeiname, norim ar nenorim, į tą savotiškų luomų viduramžį, kurio tikra išdava yra lietuvių-lenkų senoji visuomenė su jos anarchija bei galutine katastrofa.

Bet nevienodų minčių ir jausmų susidaro mums ir lenkams, sekant federuotosios mūsų valstybės likimą.

Lenkas yra iš pat mažens pripratęs patriotiškai didžiuotis anais laikais, ana, kaip jis mano, jo tautai pavykusia kultūros misija.

Lietuvis visai kitokiomis akimis žiūri į senovę, būtent, jis yra jau iš anksto linkęs tai įvertinti kaip padarytą jo tautai skriaudą ir įvykusią del lenkų kaltės nelaimę.

XIX amžiaus lenkų istorininkai bandė savo tautą pateisinti, sudarydami jai lyg išimtinę padėtį, būtent, leisdami savo valstybei gyvuoti be vyriausybės ir teisėtumo, be mokesčių bei kariuomenės ir aiškindami iš tikro baisią josios katastrofą vien kaimynų intrigomis bei nedorybėmis; buvo bandoma, kaip žinome, palyginti Lenkijos nelaimė su Kristaus kančiomis: lenkų tauta buvo vadinama tautų Kristumi, tautų atpirkimo auka.

Lietuvių visuomenė yra linkusi objektyviau žiūrėti į tas XVIII amžiaus katastrofas ir visuomet pritarė radikalesniam naujųjų istorininkų (Šuiskio, Kalinkos, Kutšebos ir kk.) nusistatymui. Lietuviui skaitytojui visuomet bus labiau prieinama ta istorininkų pakraipa, kuri nebijo tarti tiesos žodžio del praeities, nes ji nesitaria tuo blogai patarnausianti savo tautai, atpratinsianti savo jaunimą nuo tėvynės meilės, arba lyg pateisinsianti žiaurius Lenkijos skriaudikų darbus viso pasaulio akyse. Radikalūs M. Bobžinskio bandymai prisiartinti prie istorinės tiesos labiau, negu tai buvo galima Naruševičiaus-Lelevelio pasekėjams, buvo ir bus lietuviui visuomet suprantami.

Bet ir prof. Smolenskis taip pat blaiviai žiuri į lenkų praeitį, todel buvo ties jo veikalu apsistota ir gautas jo leidimas išsiversti jo knygas į lietuvių kalbą.

Lenkų visuomenė irgi, matyti, pamėgo mūsų autoriaus paimtą vidurinę liniją; p. Smolenskio veikalas susilaukė Len-

kijoje jau 6-jo leidimo ir Rusijoje vieno rusų kalba (prof. Jastrebovo redakcija).

Vienoje, būtent 3-ioje, savo veikalo dalyje mūsų autorius yra, rodosi, reikalingas šiokio tokio pateisinimo; aprašydamas ten Lenkų valstybės atsistatymą, jis negalėjo pasiekti visiško objektyvumo; be abejo, tai įvyko del tos priežasties, kad jam teko aprašyti iš arti audringi paskutinių dešimtmečių atsitikimai, kas istorijos mokslui bus galima pasiekti, tik gerokai metų praėjus ir kuo labiausiai išnaudojus šių laikų archyvus.

Labai svarbiu daiktu laikom autoriaus patiektą lenkų istoriografiją, kuri, tikimės, bus gera pagalba skaitytojui, mokančiam lenkiškai, jei jis panorėtų toliau įsigilinti į Lenkų istorijos studijas.

Dr. Jonas Yčas.

Įžanga į šeštąją laidą.

Šeštą iš eilės „Tautos istorijos“ laidą esu papildęs dalyse, kurios liečia vidurinius amžius ir septynioliktąjį šimtmetį; užbaigiaŭ ją skyriumi apie Lenkų valstybės atgaivinimą. Papildymus dariau šykščiai, nenorėdamas apsunkinti veikalo daugybe smulkmenų; plačiai nekalbėjau apie permainas, kurios yra įvykusios Rusų užimtųjų dalių santykiuose po 1905 metų, nes manau istoriją negalint spręsti apie vakarykščius atsitikimus. Mintis apie valstybės atgaivinimą, kurios sudaro pasakojimo sintezį, paėmiau iš Gebethner'io bei Wolff'o firmos rūpesniu išleistos populiarios „Lenkų istorijos“, kurią esu parašęs, norėdamas priruošti skaitytojus suprasti garsingą tautos praeitį.

Varšuva, 1921 m. birželio mėn.

Įžanga į penktąją laidą.

Knygos, pasirodančios dabar penktuoju leidimu, yra parašytos šviesuomenei ruošti istorijos monografijoms skaityti ir orientuotis aibėje įvairių įvairiausių nuomonių apie tautos praeitį. Jau dvidešimt metų jos tebetarnauja aukštesniųjų mokyklų mokytojams ir lenkų jaunuomenei.

Pirmiausia jos yra išėjusios Krokuvoje (1897/98 m. dviem tomais) Vl. Grabieński'o pseudonimu; buvo ten pat atspausdintos su papildymais 1906 m.

Varšuvoje, Rusų cenzūros sudarkytos galinėse dalyse, jos turėjo taip pat du leidimu: vienas bevardis, su Vl. Smoleński'o prakalba, yra pasirodęs „Rinktinių veikalų bibliotekoje“ („B i b l j o t e k a dzieł w y b o r o w y c h“), 1898 m. keturiais tomeliais; antrasis, tikra autoriaus pavarde, 1904 m. Gebethner'io ir Wolff'o lėšomis.

Petrapilyje yra išėjusiu du Rusų vertimu: pirmasis G. F. Lvovičiaus (1899—1901 m.) iš Varšuvos leidimo (Smoleński'o pavarde) „Вѣстникъ всемiрной исторiи" laikraščio redakcijos rūpesniu; antrasis pagal 1906 m. Krokuvos leidimą (Grabieński'o slapyvarde), Aukštųjų moterų kursų profesoriaus ir universiteto privatdocento N. Jastrebovo redaguotas (1910 m.).

Daktarų Klemenso Brandenburger'io (Polnische Geschichte, Leipzig, 1907) ir E. Zivier'io (Polen, Gotha, 1917 m.) — vokiški vadovėliai gerokai rėmėsi Krokuvos leidimu, nors ne visumet (ypačiai pirmasis) mokėjo priderinti jo objektingumą.

Šisai leidimas skiriasi nuo antrojo Krokuvos leidimo kai kurių mažmožių atitaisymu, bet jame nebėr XVII-jo amžiaus Lenkų žemėlapio. Tą trūkumą, atsiradusį del popieriaus brangumo, skaitytojas lengvai pašalins gražiais Jono Babirecki'o istorijos žemėlapiais, puošiančiais pirmąjį Grabieński'o leidimą, paskiau Gebethner'io ir Wolff'o atskirai išleistais. Lygia nauda gali vartoti atlą, Eligijaus Nieviadomski'o apdirbtą.

Istorijos literatūra yra papildyta sąrašu svarbesniųjų monografijų, paskelbtų po 1906 m.

Varšuva, 1918 m. kovo mėn.

Vl. Smoleński's.

Metodikos-didaktikos nurodymai.

Šios knygos, tikdamos mokslo vadovėlio uždaviniui, atvaizduoja Lenkų istoriją sutrumpintą, vadinasi, tiktai pačiais bendraisiais konturais. Panašios į kitus pradinius veikalus medžiagos apibrėžimu, skiriasi tačiau nuo jų turiniu bei dėstymo metodu.

Autorius atmetė anekdotų medžiagą ir praleido visa, kas nėra susiję su moksliškojo dėstymo tema. Pasiryžęs jis yra atvaizduoti ne tik politinius įvykius, bet ir permainas, kurių ilgainiui buvo įvykę valstybės bei visuomenės santvarkoj, vadinasi — tai, kas paprastai gauna vardą vidujinių istorijos santykių. Valdymo formų bei visuomenės santvarkos pasikeitimai drauge su politiniais įvykiais sudaro knygų turinį ir mintį. Vidaus santykius autorius terpia į veikalo organizmą ir naudojasi jais kaip raktu istorijos įvykiams aiškinti. Valstybės sutvarkymu aiškina Boleslovo Narsiojo (Bolesław Chrobry) monarkijos augimą ir galybę. Kad paaiškėtų XIII-jo amžiaus antrosios pusės santykių komplikacija, parodo miestelėnų luomo formavimąsi. Toliau įveda į veiksmą karžygius (riterius) ir parodo jų laimėjimus net ligi šlėktų (bajorų) valstybei susikuriant. Pagaliau, apibūdinęs šlėktų valdymo vaisius, atvaizduoja valstybės bei visuomenės reformų mėginimus. Atžvilgys tad į vidaus santykių permainas tapo pagrindu istorijos išskirstymo į laikotarpius.

Stengdamasis palaikyti sąryšį tarp politikos ir vidaus dalykų, autorius rūpinosi duoti organinę istoriją sulig metodiniais nurodymais, sutinkančiais su didaktikos reikalavimais.

Dėstymas, grynai dogmatiškas, remiasi mokslo patikrintų faktų sustatymu; tik retkarčiais naudojasi ipotezėmis. Iš kelių ipotezių, liečiančių pozityviai mokslo neištirtus klausimus, autorius teišrenka lengviausią ir teikia ją kaipo pripažintą tiesą.

Tą metodą yra taikęs į tokiuos, pavyzdžiui, ginčijamus klausimus, kaip antai, senųjų Lenkų visuomenės santvarka ir šlėktų atsiradimas. Jis vengia kontraversijų; kai kurias tiktai, pav., del šlėktų atsiradimo, pažymi prierašuose, nenorėdamas įvesti į tekstą painiavos, darkančios dėstymo tvarką bei ryškumą.

Faktus autorius sustato ne metraščių būdu, vadinasi, ne kronologiškai, bet pagal tikrą jų giminę. Sakysime karų, kuriuos buvo kariavęs Boleslovas Kreivaburnis (Krzywousty) del Pamario, — pirmąkart 1102—1109 m., antrąkart 1120—1121 m., — jis neperskiria imtynėmis su Vokiečių imperija (1109 m.), su Čekais (1109—1111) ir Rusais, bet supažindina su jais drauge, kaipo su viena įvykių grupe. Taip pat atvaizduoja Lenkų santykius su Vokiečiais, Čekais, Vengrais ir tp.

Kazokijos pradžią, kuri sutampa kronologiškai su paskutinių Jogailų laikais, atvaizduoja jis tik dėstydamas Stepono Batorio meto santykius, sujungęs ją su bendresnės prasmės įvykiais. Jam labiau rūpi bendrieji santykių rezultatai nekaip smulkusis įvykių bėgis, ypač kronologiškas. Ten, kur būta kurios politinės krypties veiksme kitoniškos įtakos, autorius ir ją įveda į dėstymą ir jungia su vyriausiąja tema. Pav., šlėktų bruzdėjmus Kazimiero Jogailaičio metu stato į rėmus dėstydamas kovas su kryžiuočiais, nes tuo būdu aiškėja ir karo nusitęsimas, ir jo įtaka vidujinių santykių persikeitimui.

Sudarydamas iš susigiminiavusių faktų grupes, kaip ir dėmes, anot tapytojų terminologijos, autorius vėl suieško sąryšį tarp tų pastarųjų ir jungia jas į bendrą, jau atskiro laikotarpio santykių vaizdą, vieno kurio karaliaus arba ištisos dinastijos viešpatavimo rėmuose. O susidarančius tuo būdu vaizdus suriša vėl vienas bendras, vyraująs tame periode motyvas, apsireiškiąs vidaus santykių srity. Pirmojo periodo toks motyvas bus monarkinės valstybės susidarymas. Vėlesniais laikais pasirodo kiti motyvai, kaip antai, monarko valdžios mažėjimas, šlėktų respublikos įsikūrimas, „luomų“ valdymas, o galų gale bandymai valstybę gerinti ir valstybės žlugimas. Todel nebelieka vietos palaidiems epizodams, nesurištiems organiškai su visuma.

Suliejant dėmes į paveikslus, o ypač jungiant juos į vienetą, susiduriama su nemenkais keblumais. Jų atsirasdavo ypačiai ten, kur susidurdavo santykiai dviejų valstybių, Lenkų Karūnos ir Lietuvos, sujungtų tik bendru monarku, dinastiškai,

bet realiai nesuvienytų.[1]) Tačiau autorius stengėsi patenkinti ir mokslo ir didaktikos reikalavimus. Metodas, kurį jis yra pavartojęs istorijai dėstyti, vaiskiai parodo skaitytojui priežastingą faktų susijimą ir palengvina jam apgalėti istorijos medžiagą.

Autorius neduoda pirmenybės vienai kuriai istoriosofiškai krypčiai; nesprendžia apie praeitį iš bet kurios politinės, visuomeninės ar tikybinės doktrinos atžvilgio: tepasitenkina vien konstatuodamas faktus, kurie jam pasirodė būtinai reikalingi istorijos procesui vaizduoti. Stengėsi būti objektingas, nes tiki, jog mokslui netinka jokie pašaliniai tikslai.

Šitos knygos turi būti prieinamos ne tik subrendusiai šviesuomenei, bet ir jaunuomenei, turinčiai iš visuotinosios istorijos elementarinių žinių. Reikia tačiau jos skaityti ištisai visos, kadangi vietos, atsitiktinai ištrauktos iš vidurio arba galo, nebus gana suprantamos skyrium nuo kitų dalių. Tiktai gerai išstudijavus šlėktų respublikos organizacijos skyrių seksis suprasti XVII-jo ir XVIII-jo amžių santykiai. Medžiaga, patiekta šitose knygose, gana priruoš skaitytoją, kaip naudotis specialiais tyrinėjimais, monografijomis, kurias nurodo pabaigoje įdėta istorinės literatūros bibliografija.

Savamoksliams bei pedagogams, kurie naudosis šiomis knygomis kaip vadovėliu jaunuomenei mokyti, patartina daryti istorinių lavinimų šiais dėsniais.

Pirmų pirmiausia būtinai reikia atsiminti atskirieji faktai taip sugrupuoti, kaip kad jie yra įstatyti į istorinio paveikslo rėmus: Lenkų santykiai su kaimynų valstybėmis, jų vidujinė padėtis ir kita kas. Remiantis tokiomis smulkiomis žiniomis, įdėtomis į vaizdų eilę, galima pradėti lavinimai, liečią jau periodo apimamą santykių visumą. Pv., iš faktų bei vaizdų, į viešpatavimų rėmus įstatytų, pradedant nuo Mieško I-jo, baigiant Boleslovu Kreivaburniu, galima išvesti apibendrinimų eilė, reiškianti mintį laikotarpio, pavadinto „Monarkinės Lenkų valstybės susikūrimas.“

Šit lavinimosi temos, apimančios visus periodus ir atvaizduojančios viso istorinio proceso turinį:

I. Temos iš skyriaus: „Monarkinės Lenkų valstybės įsikūrimas“.

---

[1]) Personinė (t. y. asmeninė), o ne reali unija. (Red.)

1. Lenkų valstybės įkūrimo būdas.
2. Pirmykštė valstybės organizacija.
3. Suirimai ir faktinės permainos pirmykščių Lenkų organizacijoje.
4. Vidujinės organizacijos susijimas su valstybės jėga ir teritorijos augimu.
5. Santykiai su kaimynais: a) Vokiečiais, b) Čekais, c) Vengrais, d) Rusais, e) Pamariu.
6. Teritorijos pasikeitimai Lenkuose XI-jame ir XII-me amžiuose iš šiaurės, vakarų, pietų bei rytų.

II. Iš skyriaus: „Monarkinės valdžios žlugimas“:

1. Priežastys ir dėsniai, kuriais valstybė buvo padalyta Boleslovo Kreivaburnio.
2. Krokuvos kunigaikščių kovos del valstybinės vienybės atgavimo ir neaprėžtos valdžios išlaikymo.
3. Rolė, kurią tose kovose yra suvaidinę didžiūnų ir miestelėnų luomai.
4. Naminių kovų įtaka Lenkų valstybės silpnėjimui ir jos teritoriniam irimui.
5. Persikeitimas valdymo formos ir visuomenės santvarkos XIII-me šimtmety.

III. Iš skyriaus: „Šlėktų respublikos įsikūrimas“:

1. Sričių susivienijimas į vieną valstybę sąryšyje su Kazimiero Didžiojo organizaciniu darbu.
2. Vengrų Liudviko dinastinės politikos įtaka vidaus santykių permainoms.
3. Aristokratijos valdymas ir šlėktų iškilimas Jadvygos ir Vladislovo Jogailos laikais.
4. Šlėktų luomo nusimetimas kunigijos viršenybės.
5. Šlėktų bruzdėjimai ir laimėjimai sąryšy su Kazimiero Jogailaičio ir jo įpėdinių politika.
6. Humanizmo bei reformacijos įtaka vidaus santykių permainoms XV-me ir XVI-me šimtmečiuose.
7. Šlėktų laisvių įtaka kaimynių tautų vienijimuisi su Lenkais.
8. Lietuvių-Lenkų unijos civilizacinė bei politinė reikšmė, tolydinis tos unijos stiprėjimas ir įsigyvenimas Liublino seimo akte 1569 metais.

IV. „Šlėktų respublikos organizacijos“ skyrius duoda progos atvaizduoti istorinį valstybės įstaigų ir visuomenės santvarkos plėtojimąsi. Mokinys turi surišti įvairių periodų faktus ir atvaizduoti istoriją: 1) respublikos teritorijos susidarymo, 2) karaliaus valdžios, 3) didžiūnų, 4) šlėktų, sąryšyje su seimų atsiradimu, 5) kunigijos, 6) miestelėnų luomo, 7) žydų ir 8) valstiečių.

V. Temos iš skyriaus: „Respublikos luomų valdymas“:

1. Bekaralmečių istorija ir įsivyravimas Lenkuose svetimų įtakų.
2. Elekcijų (rinkimų) įtaka politinių partijų susidarymui.
3. Konfederacijų ir sukilimų istorija.
4. Tikybinių santykių reikšmė tolesniame respublikos likime.
5. Istorija respublikos santykių su kaimynėmis valstybėmis ir teritorijos permainų XVII-me amž.

VI. Iš skyriaus: „Reformų mėginimai ir respublikos žlugimas“:

1. Reformatorių partija, jos tikslai ir priemonės.
2. Kaimyninių valstybių nusistatymas del reformatorių siekimų.
3. Respublikos reformos svetimųjų įtakoj.
4. Rusų garantijos reikšmė vidujiniams valstybės santykiams.
5. Politinės partijos po pirmojo respublikos padalijimo ir jų kovos ketverių metų seime.
6. Prūsų Valstybės reikšmė respublikos išsivadavime iš svetimųjų įtakos.
7. Tautos medžiaginė ir moralinė jėga respublikai žlungant.

VII. Iš skyriaus: „Kovos del nepriklausomybės ir del tautos buities“:

1. Svarbiausios politinės programos ligi įsikuriant Varšuvos kunigaikštystei.
2. Palyginimas Varšuvos kunigaikštystės konstitucijos su 1791 m. gegužės sprendimais.
3. Palyginimas 1815 m. konstitucijos su Varšuvos kunigaikštystės konstitucija.

4. Demokratinės idejos išsiskleidimas valstybei žlugus, ir jos reikšmė kovojant už nepriklausomybę.
5. Svarbieji tautos gyvybės apsireiškimai valstybę padalijus.

Įsimąstant galima pedagogui surasti ir kitokių temų, kurioms išskaičiuoti nėra vietos šioje prakalboje.

I.

Slavai.

Rytų Europos plote — nuo Adrijos jūros, Salės ir Elbės upių ligi Juodosios jūros, Dniepro ir Okos bei Volgos upių versmių, nuo Baltijos jūros ir toliau už Savos ir Dunojaus upių, buvo apsigyvenusi žmonių padermė, pavadinta „slavais“, arba „slavėnais“. Lyginamasai kalbų mokslas sako „slavų“ kalbą priderant prie indų europiečių[1]) kalbų grupės, taigi susigiminiavusią su sanskritu (ir lietuvių kalba); istorija tvirtina, kad slavai, būdami indų europiečių grupės tautų šaka, gali būti, kaip graikai, romėnai, keltai ir germanai, yra atvykę į Europą iš Azijos, iš Irano aukštumos.[2]) Apie slavų atvykimo laiką į Europą neturime jokių žinių; apie pirmykštę jų istoriją senovės rašytojai — Plynius (79 m. Kristui gimus), Tacitas (100 m.) ir Ptolomiejus (175 m.) maža temini. Tikra tėra tiek, kad slavai ilgai yra gyvenę drauge su skytais, sarmatais, vandalais, gotais, hunais ir yra paeiliui vilkę tųjų tautų jungą. Laisvę yra atgavę tik VI-me amžiuje, kai klajoklių tautos iš Europos rytų buvo persikėlusios į vakarus.

Slavų padermė skirstėsi į šakas, kurių kiekviena turėjo savo vardą ir buvo sudariusi atskirą vienetą. Vakaruose, be ranų, gyvenusių Rugijos saloje, tarp Salės, Elbės (Labos) ir Oderio upių, yra gyvenę bodričiai, liutikai, vilkai, selpuliai, stoderėnai, ukrai, haulėnai, lužičėnai, milečėnai, čekai, moravai ir slovakai.

---

[1]) Aut. netiksliai juos vadina „arijais“.

[2]) Kur protėvynė, nėra dar aišku istorikui, bet kad baltų (aisčių) šaka, prie kurios ir lietuviai priklauso, yra tos pat padermės (indų europ. grupės), tai ganėtinai jau paaiškėjo. (Red.)

Vidurinę grupę, apsigyvenusią tarp Baltijos jūros ir Karpatų kalnų, sudarė: kašubai, pamarėnai, mozūrai, polėnai (laukiniai), kujavai, lenčicėnai, silezai, šlionzėnai, raudonieji ir baltieji chrobatai, taip pat vyslėnai, dalijęsi į krokuviečius ir sandomiriečius. Pietų šaką yra sudarę slovencai, chorvatai ir serbai, kurie atvyko VII-me amž. iš vakarų. Rytuose yra gyvenę: vetiečiai, naugardiečiai, polockiečiai, krieviai, radimičiai, dregovičiai, sieverėnai (šiauriniai), drevlėnai (miškiniai) ir polėnai.

Slavų kaimynai vakaruose yra buvę germanai, pietuose Bizantijos imperija, rytuose suomiai (finai), chazarai, polovcai ir pečeniegai; šiaurėje atskiros lietuvių padermės: aukštaičiai, žemaičiai, kuršiai, žiemgaliai, latviai, jótvingai ir prūsai.

Gyveno susibūrę į kaimus, kurie buvo vadinami dažniausiai įsteigėjo vardu (nuo Dalecho — Dalechovičiai, nuo Radvano — Radvanovičiai); jų gyventojai, kilę nuo bendrojo protėvio, sudarydavo giminę (ród), kurią valdydavo vyriausiasis. Žemė, ganyklos, miškai ir vandens priklausė ne vienam kuriam atskiram žmogui, bet visai giminei (bendra giminių nuosavybė). Kaimynų giminės sudarydavo sąjungas, vadinamas opoliais, gminomis, okolinomis, župomis, vervėmis. Jų gyventojai savo apskrities plote sekdavo nusikaltėlius, atlikdavo viešąsias prievoles, priešui įsiveržus, gindavosi bendrai. Iš opolių darėsi atskiros padermės — polėnai, lenčicėnai, chrobatai ir k. k. Padermės žemės vidury būdavo pilis (gardas, „gród" — vieta, sustiprinta baslių tvora ir apkasu), kur rasdavo prieglaudą pavojaus metu ir posėdžiaudavo vyresniųjų tarybos, vadinamos viečiais (kuopa, arba vyrija). Susirinkimuose spręsdavo ginčus; tardavosi, kaip apsisaugojus nuo nelaimių; rinkdavo juose karo metu vadus. Nutarimus darydavo balsų dauguma; kai kurios giminės, kaip antai, liutikai, vienu balsu. Priešginas versdavo vienaip manyti mušdami lazdomis ir plėšdami turtą. Jungdavo šakas tik gentystės ryšiai, bendros kilmės atminimas ir kalbos panašumas, o labiausiai tikybos bei kultūros vienodumas.

Slavų tikyba rėmėsi gamtos kūnų ir reiškinių garbinimu (politeizmas). Rytų slavai garbino saulę, vadindami ją Dadžbogu (Dadždieviu); jūros ir vėjų viešpatį — Stri-

b o g u, griaustinį — P e r ū n u, dangaus dievybę — S v a r o g u. Vakarų slavai garbino T r i g l a v ą (Trigalvį) — dangaus, žemės ir vandens leidėją; liutikų Retros pilyje R a d e g a s t ą — ugnies dievaitį; Rugijoj, Arkonos mieste, visamatantį ir užtat keturveidį, apjojantį ant arklio visą pasaulį, S v a n t e v i t ą, laikomą dievų karaliumi ir priešų apgalėtoju. Vidurio slavai garbino lietaus ir vėjo dievaitį L e l p o l e l i ų ir P o c h v i s t ą; taip pat deives: pavasario — V ė s n ą, gražumo — L a d ę, derliaus — D z i e v a n ą (D z i e d z i l i j ą), mirties — M o r a- n ą (M a ž a n ą, Niją).[1]) Slavų vaidentuvėje gamtą buvo pripildę daugybė dvasių: v a n d e n i ų (r u s a l k ų), n a k t i n i ų, p a s k e n d u o l i ų, v y l i ų, b o b ų, r a g a n ų, v i l k t r a s ų (v i l k t a k ų) ir b i e s ų (v e l n i ų). Slavų politeizmui nebuvo svetimas tikėjimas dviem priešingom pamatinėm pasaulio jėgom: gero ir pikto (baltojo ir juodojo dievo), katruodu, lygiai kaip kitur Ormuzdas ir Arimanas, varžęsi del viešpatavimo pasaulyje. Atskiro kunigų luomo senovės slavai nėra turėję — tikybos apeigas atlikdavo vyresnieji. Urvuose, alkuose, po ąžuolų šakomis arba ir medinėse šventovėse (k o n t i n o s e) slavai statydavo dievams stabus, aukodavo jiems karo imtinius, galvijus, duoną arba garbindavo juos žaidimais. Į Arkoną ir Retrą aplinkinės giminės keliaudavo pagerbti Svantevito ir Radegasto. Švęsdavo slavai taip pat pavasario pradžią, skandindami Moranos stabą; keldavo gegužines, kalėdas, sabatkas, baigtuves, kūrendami ugnį, šokdami ir dainuodami.

Numirėlių lavonus laidodavo į žemę arba sudegindavo drauge su mylimuoju gyvuliu, paukščiu, kai kada ir su žmona. Į indą, į kurį supildavo sudegintojo velionies pelenus, dėdavo įvairių mažmožių; lavoną aptaisydavo žiedais, auskarais, apyrankėmis, karoliais ir sąsagomis. Į kapą statydavo su puodais, dubenimis ir ąsočiais valgymų ir gėrimų, dėdavo piautuvą, kirvį, skliutą, peilį, ietį arba strėlę. Laidodami keldavo puotą (stipą, arba pokylį).

Mylimiausias slavų užsiėmimas buvo žemės darbas, gyvulių bei bičių veisimas. Pažinojo jie jau žagrę, mokėjo duoną kepti, austi ir midų dirbti. Prisirišę prie savo namų ir pamėgę

---

[1]) Smulkmenas apie mytologiją giminių, gyvenusių tarp Baltijos jūros ir Karpatų, kurios yra žinomos iš XV amž. padavimų, būtent, iš Dlugošo veikalo, mokslas atsisako pripažinti tikromis, tikėtinomis.

ramų gyvenimą, kariauti jie nebuvo linkę. Tikybinių sąvokų išsiplatinimas, tikėjimas sielos (arba dūšios) nemirtingumu, susispietimas sodžiuose, šeimyninio gyvenimo ir ramaus darbo pamėgimas, berods, pažinimas vaizduoto rašto, vertimasis namų pramone, menas — liudija žymų apsišvietimo laipsnį senovės slavuose.

Kultūros bendrumas teartino slavų gimines, bet neįstengė sudaryti iš jų didesnių bendruomenių, t. y. valstybių. To priežastimi yra buvusios slavų būdo ypatybės: vaidai, tinginys, būdo lengvumas ir nesirūpinimas ateitimi. Slavas nenoromis klausydavo valdžios, buvo linkęs bartis ir vienybę ardyti. Iš prigimties nerangus, sudribęs, sunkiai imdavosi energingo darbo, užtat lengviau pasiduodavo apatijai. Nenustodavo betgi ūpo net nelaimėje, del ko ir yra gavęs iš vokiečių šokančio belaisvio vardą (sclavus saltans). Gyvendavo tik ta diena, nesirūpindamas rytojumi. Visa tai apsunkino burtis į krūvą giminėms, kurios iškrikusios nevaliodavo tinkamai atsispirti priešams. Dėliai to slavai net ligi VI-jo amžiaus yra vilkę skytų, sarmatų, vandalų, gotų ir hunų jungą, paskiau gi buvo patekę į avarų, frankų, vokiečių, bulgarų, vengrų ir normanų[1]) nelaisvę.

Antrojoj VI-jo amž. pusėj nauji Azijos atėjūnai, Uar-Kunai (Var-Kunai), žinomi avarų vardu, atvyko į Padunoję ir apsistojo Panonijoj. Jie perėjo visą Slaviją iš rytų ligi vakarų, niokodami ir visur nešdami išgąstį. Karuose avarai statydavo slavus pirmose eilėse, jų moteris kinkydavo į žagres ir vežimus. Slavai bėgo nuo jų į Balkanų pusiasalį; vieni tik čekai ir moravai, frankų pirklio Samo patariami, tvėrėsi priemonių gelbėtis nuo priešų. Susivieniję ir įkūrę valstybę (623—658) sėkmingai kovojo su avarais ir frankų karaliumi Dagobertu. Samui mirus, pirmoji slavų valstybė iširo: vėl iškrikusioms padermėms pradėjo grėsti frankai.

VIII-jo amž. pabaigoj Karolius Didysis, išardęs Avarų valstybę ir pergalėjęs saksus, atrėmė savo valstybę visoj vakarų linijoj į slavus, su kuriais pradėjo sistemingą kovą. Slavai, užuot bendrai gynęsi, gaišindavo savo jėgas naminiais vaidais.

---

[1]) Originale: normandų! Normandijos žmonės neturėjo karų su slavais. (Red.)

Bodričiai padėjo Karoliui Didžiajam kariauti pirma su saksais, paskui ėjo drauge su juo prieš liutikuš. Pavergęs keliais žygiais chorvatus ir Paelbio (Palabio) slavus, Karolius Did. statydino užkariautose žemėse pilis, kurdino jose karių nausėdijas, sodindavo savo vietininkus.

Tiktai iširus frankų monarkijai, viešpataujant Karoliaus D. įpėdiniams, slavai atgavo nepriklausomybę ir įsikūrė antrąją iš eilės Didžiosios Moravijos valstybę (836—907). Ją įkūrė Moimir'as, kurio įpėdiniai — Rostislovas ir Šventapelkas narsiai kovojo su nevidonais. Šventapelkui mirus, jo trys sūnūs kautynėse ties Presburgu (907 m.) buvo sumušti vengrų. Didžioji Moravija žlugo, ir išsiblaškiusias slavų padermes ėmė engti vokiečių ginklas.

Vokiečių karaliai bei ciesoriai, kilę iš saksų dinastijos, kariavo su vakarų slavais nuolatinius karus. Karalius Enrikas Paukštininkas paėmė haulėnų sostinę Branibor'ą; suglobė taip pat į savo valdžią bodričius, liutikus ir čekus. Plėšė ir siaubė slavų miestus, gyventojus žudė ir varė į nelaisvę. Saksų rinkose buvo pardavinėjama slavų moterys ir vaikai, kaip gyvuliai. Viešpataujant ciesoriui Otonui Didžiajam, naujai įkurtos vakarų provincijos (marchijos) vietininkas, vardu Gėras, tris dešimtis slavų vadų nugirdęs nužudė; padermes pykdė ir susilpnėjusias naminėmis kovomis vergė. Vakarų slavai, būdami apsupti galingų monarkijų — pirma frankų, paskui vokiečių, — didžiai buvo jų skriaudžiami; prityrė nelaimių ir pietų bei rytų grupės — pirmoji nuo bulgarų ir vengrų, antroji nuo normanų pulkų.

VII-jo amž. pabaigoj viena bulgarų gauja, įsibrovusi į Panoniją, susivienijo su avarais; kita, perėjusi Dunojaus vidurupį, pavergė daug slavų giminių, kuriems per du šimtu metų yra buvę skaudžiausia rykšte. Viską naikino, bet tik naikinus; žudė, kad tik žudžius; kur apsistodavo — viską paversdavo tyrais. Taip jie sau siautėjo ligi IX-jo amž., kada perėmė slavų papročius ir kalbą.

Baigiantis IX-jam amž., nauji atėjūnai nuo Volgos, ugrai arba vengrai, lygiai kaip avarai bei bulgarai — hunų padermės, užėmė pietinius Karpatų šlaitus ir Cisos upės slėnius. Pavergė slavų tautas, kurios daugiausia priklausė bulgarų; mūšyje ties Presburgu davė smūgį Didžiajai Moravijai.

Rytiniai slavai mokėdavo duoklę chazarams, žieminiai kęsdavo normanų (varingų) užpuldinėjami. Padermių vaidai atviliodavo užpuolikų ir padėdavo jiems užkariauti Volgos bei Dniepro upynų plotus. 862-siais metais slavai pasikvietė rusų padermės normanų (varingų) kunigaikščius: Riurik'ą, Sineus'ą ir Truvor'ą; jie ėmė valdyti šiaurės padermes.[1]) Kitu du karžygiu, Askold'as ir Dir'as — valdė polėnus Padnieprėje. Riurik'o įpėdinis Oleg'as suvienijo visą rytų grupę; jisai įkūrė Rusų valstybę (Rusiją), siekiančią ligi Bugo, Karpatų kalnų ir Dniestro.

Priešai, užplūsdami, daugelį slavų giminių visiškai išnaikino. Nebeišliko neišnaikintos net vasaros vakarų padermės, ilgiausiai ir energingiausiai kovojusios del nepriklausomybės. Saksų dinastijai išsibaigus, bodričių vadas Gotšalk'as (1031 iki 1066), sėkmingai kovai su vokiečiais, suvienijo po savo valdžia bodričius, liutikus ir gretimas mažesnes gentis (Vendų valstybė). Savo valstybėj platino krikščionybę, kūrė vyskupystes, statydino vienuolynus. Jo dviejų dešimtų metų darbas žuvo del stiprios slavų pagonybės. Ranams padedant, įvyko sukilimas, per kurį Gotšalk'as liko nugalabytas. Jojo įpėdinį, stabmeldį Krutį (1066—1093), sutiko toksai pat likimas, paskum Paelbio slavai pasidavė vokiečių valdžiai. Antrojo Kryžiaus žygio metu, popiežiaus ir Bernardo Klerviečio pastangomis, apie 200.000 danų ir vokiečių įsiveržė į Paelbius. Saksų kunigaikštis Enrikas Liūtas pavergė bodričius; Albertas Lokys užkariavo likusiąją Vendų valstybės dalį, iš kurios yra kilusi Brandenburgo margrapija. Išžudytų slavų vietose apsigyveno naukuriai vokiečiai.

Priešai užpuldinėdami priversdavo slavus kurtis valstybes, kurių penketas yra išgyvenusios ilgiausiai: pietuose bulgarų ir serbų, rytuose rusų, vakaruose čekų, vidury ant Vartos ir Vyslos, vėliausiai įsikūrusi — lenkų valstybė. Bulgarų ir rusų valstybės yra kilusios svetima įtaka; serbų, čekų ir lenkų — įsikūrė pačios.

---

[1]) Dabar jau paaiškėjo rusų metraščio klaida: norvegų saga (pasaka) kalba tik apie Roriką, kuris išplaukė su savaisiais (Sine Huš) ir draugais (Trovers); nesuprasti sagos žodžiai ir davė rusų legendoms Riurikui brolius. (Red.)

Serbų valstybė susikūrė Adrijos pajūry ir Balkanų šiaurės šlaituose, kai susijungė trys giminės: Serbija, Bosnija ir Dubrovnika, arba Ragūza. Užpuldinėjami pirma bulgarų bei graikų, XI-me amž. pradėjo kratytis svetima įtaka, kol ilgainiui, viešpataujant Nemano dinastijai, sudarė nepriklausomą jėgą.

Čekų valstybę sudarė padermės, kurios gyveno Paelbyje. Yra padavimas, kad jų vadas, vardu „Čech'as", iškeliavęs su keliomis giminėmis nuo Karpatų, perėjęs tris upes ir apsigyvenęs Elbės slėnyje. Samo valstybei žlugus, sėdęs į aukso sostą ant Veltavos upės Krakas, trijų dukterų tėvas: Kasės (Katriutės), Tecės (Teresytės) ir jauniausios Liubušės (Mielutės). Liubušė po tėvo galvos išsirinkusi sau vyrą artoją Premisl'ą, dinastijos įkūrėją (Premislidai), kuri viešpatavo Čekuose ligi XIV-jo amž.

Baltieji chrobatai iš pradžių turėjo skirtingą politinę organizaciją. Pasak padavimo, protingas, iškalbus ir narsus vyras, vardu Krakus, pagrįžęs iš karo žygio, paaiškinęs vyslėnams, jog „kas yra kūnas be sielos, žvakidė be žvakės, o pasaulis be saulės — tas valstybė be karaliaus." Gavęs nuo vyresniųjų kunigaikščio valdžią, Krakus valdęs protingai ir teisingai; savo sūnus išsiuntęs nužudyti slibino, kuris kalno urve (vavelyje) rydavęs gyvulius ir žmones. Krakaus sūnūs jaučio kailiu, prikimštu sieros, slibiną nugalabiję; bet susivaidiję, ir jaunesnysis vyresnįjį nudėjęs. Žmonės galvažudį ištrėmę ir, seniui Krakui mirus, valdžią pavedę vienatinei jo dukteriai Vandai, moteriškei, mokėjusiai protingai patarti ir narsiai kovoti. Jinai apgalėjusi vokiečių kunigaikštį, užpuolusį chrobatus, įvariusi jam nusiminimą, del ko jisai ir nusižudęs. Vandai mirus, vyslėnai buvę be kunigaikščio. Vėl kaimynams užplūdus Krokuvą, vienas auksakalys prismaigstęs ant kalno priešams nubaidyti smaigų su nupieštais skydais ir šalmais, o ginkluotuosius žmones paslėpęs nuošaliai. Taip mitriai apgavęs, kad įsiveržęs į jo stovyklą ir visiškai sumušęs. Dėkingi vyslėnai apšaukę jį kunigaikščiu.

Lenkų valstybės pradžia prasideda padavimais apie Leškus, Popielius (Popielidų dinastija) ir Piastus. Polėnai nusprendę atsiduoti valdyti tam, kas lenktynėse pirmas stosiąs prie tikslo. Pirmas pribėgęs prie tikslo Leškas, kuris tapęs kunigaikščiu, apgalėjęs kaimynus ir palikęs plačią valstybę savo sūnui, tuo patim vardu.

Leškas II-is vėl užkariavęs tiek kraštų, jog apdalijęs jais 21 sūnų, kurie viešpatavę vyriausiojo, Popielio, valdomi. Popielio sūnus, tuo pačiu vardu, vedęs vokietę, nunuodijęs dėdes ir liepęs sumesti juos į Goplo ežerą. Mirusį Popielį II-jį suėdusios pelės, kurių buvę privisę iš dėdžių lavonų, — tautos vyresnieji pakvietę į sostą Ziemovitą, Krušvicos račiaus Piasto sūnų. Po Žiemovito galvos viešpatavę: sūnus Leškas, anūkas Ziemomisl'as ir proanūkis Mieška (t. y. meška, arba lokys), kuris ligi septintų metų amžiaus tebebuvęs aklas.

Padavimuose apie čekus užsilikę atminimų apie slavų padermių keliones iš pietų į vakarus; chrobatų tradicijos įrodinėja buvus ties Karpatais atskirą valstybę avarų ir paskui vokiečių užpuldinėjimų metu. Krakas gali būt yra viešpatavęs vienu metu su Samu; mytas apie Vandą vaizduoja kovas su vokiečiais, kurie slavus pravardžiavę vendais. Padavimai apie Popielius ir Piastą parodo padermių likimą, kurios, vokiečių užpuldinėjamos, vadovaujant kunigaikščiams Vartos bei Vyslos paupiuose pradėjo burtis į didesnes kuopas. Polėnų kunigaikštis Ziemovitas apgalėjęs kaimynų padermes, sujungęs į didesnę visumą ir davęs pradžią Lenkų valstybei, kurią valdžiusi ligi XII-jo amž. pabaigos Piastų dinastija.

Susikūrus IX-me ir X-me amžiuose valstybėms, slavų vidaus gyvenime įvyko daug permainų. Padermės, susijungusios savo noru arba kovų keliu, prarado seniau buvusį savarankiškumą; valdžia, seniau priderėjusi kuopoms (viečėms), perėjo į vieno žmogaus rankas (kunigaikštis — kneź arba kniaź, vietininkas — posadnik'as, župon'as, ban'as, car'as), kuris gavo neapribotą valdžią. Žmonių, valsčių (gminų) santvarką užvadavo monarkinė organizacija.

Vidujiniame slavų gyvenime taip pat įvyko didžiulė pervarta, kai prasiplatino tarp jų krikščionybė, kurios vyriausieji apaštalai buvo du broliai graikai — Metodijus ir Kirielius (Kiril'as). Gimę Tesalonikoje, iš mažens susipažinę su slavų kalba, ruošėsi į apaštalų darbą viename vienuolyne ant Atono kalno. Kiril'as yra sudėjęs tam tikrą abėcėlę ir drauge su Metodijumi išvertęs į slavų kalbą bibliją (855 m.). 863 metais juodu apkrikštijo Velegrade moravų kunigaikščius Rostislovą ir Šventapelką. 864 m. Metodijaus įtaka priėmė krikštą bulgarų

caras Boris'as, o netrukus paskui jį ir serbų kunigaikštis Muntimir'as. Apie 880 m. Metodijus apkrikštijo čekų kunigaikštį Borivoj'ų su žmona Liudmila. Kad smarkiau plistų krikščionybė, apaštalai bažnytinėse apeigose lotynų kalbos vietoj vartojo slavų kalbą. Su tuo sutiko popiežius Adrijonas, kuris Metodijų buvo paskyręs apkrikštytųjų kraštų arkivyskupu (Panonijoj ir Moravuose).

Tuo pat metu platino krikščionybę vakaruose vokiečiai, bet tiktai lotynų apeigomis; jie taip darbavosi, norėdami pavergti ir ištautinti slavų gimines. Mokydami apie popiežių, kaip apie Kristaus vietininką, drauge įsakydavo klausyti Romos ciesoriaus, kaipo pasaulinio krikščionių viešpaties; ir tuo būdu apkrikštytus slavus paimdavo į vokiečių valdžią. Iš tikrųjų gi, prisidengę krikščionybės platinimu, slavų žemes siaubdavo ugnimi ir kárdu, žmones žudydavo, o pamestosiose vietose kurdavosi sau sodžius. Matydami tokiuos vokiečių siekimus, vasaros vakarų slavai atkakliai kovojo su civilizatoriais už savo tautos dievaičius ir laimę; kitos vėl padermės bevelijo likti su slavų apeigomis nepriklausomos, nekaip su lotynų — nelaisvėje. Didžiųjų Moravų valstybės įkūrėjas Moimir'as dar prieš Kirilą ir Metodijų yra priėmęs krikštą nuo Zalcburgo arkivyskupo; bet jo įpėdinis Rostislovas, supratęs vokiečių siekimus, atsimetė nuo lotyniškųjų apeigų ir priėmė slaviškąsias.

Varžėsi slavų žemėse dvi civilizacijos: Konstantinopolio (Bizantijos, graikų, rytų) ir Romos (lotynų, vakarų). 1054 m. Mykolo Kerularijaus dėka Bažnyčia suskilo į vakarinę ir rytinę; tasai įvykis ir slavus permušė į dvi dali, katriedvi skyrėsi nuo viena antros tikybos dogmomis, apeigų kalba ir dvasinės valdžios santykiais su pasauline. Lenkai bei čekai, vengrų atskirti nuo Konstantinopolio, pateko į Romos įtaką; serbai, bulgarai ir rusai, apkrikštyti didžiojo Kijevo kunigaikščio Vladimiero 988 m., išlaikė slavų apeigas ir kultūros santykius su rytais. Tarp tų dviejų slavų dalių susidarė svarbių skirtumų — ir politikos, ir kultūros.

Rytų imperija, žlunganti ir silpnėjanti, nebegalėjo toliau manyti apie kaimynių slavų giminių užkariavimą, kad ir nesiliovė dariusi joms civilizacinės įtakos. Rytų ciesorių absoliutizmas yra turėjęs įtakos monarkijų sudarymui Bulgaruose,

Serbuose ir Rusuose; Bizantijos pavyzdžiu, tų slavų Bažnyčia tapo politikos įstaiga, priklausanti valstybės. Be politinių įstaigų, slavų giminės yra priėmusios iš Bizantijos graikų civilizaciją, aukštesnę tuomet už lotynų. Bulgaruose, Serbuose bei Rusuose vienuoliai graikai steigė prie vienuolynų mokyklas, rašė teologijos veikalus ir kronikas, savo įtakingumu ragino slavus užsiimti mokslu ir raštais.

Kitoniška padėtis yra buvusi valstybių, pasilikusių Romos įtakoje. Lotynų Bažnyčios hierarchija, būdama nepriklausoma įstaiga, monarkų valdžią pakirto. Vokiečiai, norėdami slavų tautoms atimti nepriklausomybę, užpuldinėdami bei siaubdami kliudė joms plėstis. Pagaliau Romos kultūra, būdama žemesnė už Bizantijos, neįstengė sukelti Lenkuose bei Čekuose protinio judėjimo, juoba kad vakarų vienuoliai nemokėjo slavų kalbos.

Kad ir Bulgarų, Serbų bei Rusų valstybėms Rytų imperijos kaimynystė pradžioje yra dariusi geresnės įtakos politikos bei civilizacijos atžvilgiu nekaip Roma Lenkams bei Čekams, tai betgi vėlesniais laikais mes pastebim atvirkščią santykiavimą. Pietų ir rytų slavai, barbarų apsupti, prarado nepriklausomybę: vieni liko pavergti totorių, kiti turkų. Juos apsupo tamsybės, juo labiau, kad, žlugus Bizantijos imperijai, graikų kultūra perkilo iš rytų į vakarus. Ir atbulai: kadangi Bažnyčia susilpnino Vokiečių ciesorių valdžią, Lenkai ir Čekai atgavo nepriklausomybę. Tūrėdami santykių su vieninteliu šviesos židiniu, su Roma, jie, pasigaudami lotynų kalbos, įgijo galimumo pasisavinti vaisius protinio darbo ir gyvenimo lyčių, vakarų pažangos išdirbtų.

Civilizacinių įtakų dvejopumas buvo didžiai pragaištingas visų slavų ateičiai. Slavija buvo padalyta į dalis, skirtingas moralinio auklėjimo atžvilgiu ir dėliai to civilizacinio skirtingumo — viena antrai svetimas, net priešingas.

Lenkai, būdami vakarų kultūros atstovai, ilgą laiką turėjo kovoti su slavų dalimi, išauklėta rytų įtakoje.

II.

Kūrimasis monarkinės Lenkų valstybės.

Mieška[1]) **I-is** (960—992) paveldėjo nuo tėvo Ziemomislo plačią valstybę. Ji buvo apėmusi žemes: polėnų, sieradzėnų, lenčičėnų, kujavų, mozūrų ir baltųjų bei raudonųjų chrobatų (grody czerwieńskie — „raudonosios pilys"). Vakaruose jinai nepasiekė Odros, pietuose susidūrė su čekais, rytuose su rusinais ir jotvingais, šiaurėje, dešinėje Vyslos pusėje, turėjo prūsus, kairėje — pamarėnus. Jauna ir neorganizuota, jinai buvo sunkiose sąlygose susidūrus su Vokiečių ciesoriais, kurie tuomet pretendavo valdyti visą pasaulį. Tad margrapas Gėras, įsibrovęs į Lenkus, Miešką I-jį nuveikė ir privertė nusižeminti prieš ciesorių Otoną I-jį. Gavęs smūgį, Mieška griebėsi priemonių valstybei nuo galutinio žlugimo apsaugoti. Bijodamas, idant vokiečiai neimtų iš naujo užpuldinėti Lenkų, prisidengdami pagonystės naikinimu, vedęs Čekų kunigaikščio Boleslovo I-jo dukterį Dubravką, priėmė krikščionybę iš vakarų (966 m.). Norėdamas sustiprinti tautoje krikščionybę, jisai įsteigė Poznaniaus vyskupystę (968 m.), priklausančią Magdeburgo arkivyskupystės, kurią buvo įkūręs ciesorius Otonas I-is užkariautiesiems Paelbio slavams.

Pripažinęs ciesoriaus viršų ir priėmęs iš vakarų krikščionybę, Mieška apsidraudė nuo Vokiečių pusės. Privačių įsiveržimų, daromų pasienio grapų užgrobimo tikslais, nebebijojo, kai ciesorius jų nepalaikė. Nors jisai sumušė saksų grapą Vichmaną, o mūšyje ties Cidinu negyvai nudėjo margrapą

---

[1]) To vardo etimologija nenustatyta: Seniausia „Misaca" (Zeissberg „Archiv f. Kunde der österr. Geschichtsquellen" 38). Vieni mato jame — „mešką", „lokį" (Brückner, „Archiv für slav. Philologie" 21, p. 13), kiti vėl „pelytę" (Holtzmann, „Zeitschr. d. Ver. f. Gesch. Schles. 1918 m. 52, p. 35.) Paskutinis straipsnis apie tai Zambert Schulte (Zeitschr. d. Ver. f. Gesch. Schl. 1916 m., 50, p. 68). (Red.)

Odoną, — Kvedlinburgo suvažiavime Otonas priėmė jį maloniai. Eidamas lenininko pareigas, Mieška padėdavo ciesoriui karuose, bet ir, reikalui atsitikus, gaudavo nuo jo pagalbos. Eidavo drauge su vokiečiais prieš Paelbio slavus, kurie imdavosi ginklų nepriklausomybei atgauti. Užtat yra gavęs paspirties nuo ciesorienės Teofanijos, kada jis, mirus Dubravkai, savo atsakomybe pradėjo karą su Čekais. Tačiau vokiečių globa nebuvo gana stipri, jei Čekai atėmė nuo Mieškos Baltuosius Chrobatus, o didysis Kijevo kunigaikštis Vladimieras raudonąsias pilis.

Mieška varė politiką atsargiai ir gudriai. Nusilenkdavo prieš ciesorių del būtino reikalo; metė pagonybę, norėdamas atimti vokiečiams priekabę jį pulti ir skriausti. Jis mažai bojo Bažnyčios įsakymų, jei, Dubravkai mirus, išsivogė žmoną iš vienuolyno, būtent, margapo Ditriko dukterį, vardu Odę; tačiau del politikos išliko krikščionybėje ir prieš pagonis slavus eidavo drauge su vokiečiais. Dažnai aplankydamas ciesoriaus rūmus, akylai sekdavo vokiečių darbus ir savo elgimąsi stengdavosi pritaikyti prie aplinkybių. Santykius su kaimynijos valstybių monarkais išspręsdavo susigiminiuodamas su jais. Seserį Adelaidą, pramintą Baltąja kunigaikštaite, išleido už Vengrų karaliaus Geizos. Dukterį Sigrydą pirma išleido už Švedų karaliaus Eriko, antrukart už Norvegų Olafo, pagaliau už Danų Sveno. Vyriausiąjį sūnų Boleslovą sutuokė su Vengrų Geizos dukterimi.

Prie margrapo Odono nedrįsdavo pasirodyti kailiniuotas, o jam stovint sėstis; iš tikrųjų gi pagarbos priedanga paslėpdavo neapykantą ir pagiežos geidulį, kurį patenkino mūšyje ties Cidinu. Stengdamasis išnaudoti kiekvieną Vokiečių suirutę, reikalui atsitikus, pamesdavo draugus, o susidėdavo su jųjų priešais. Kai, Otonui I-jam mirus, ištiko karas tarp kandidatų į sostą — velionies sūnaus Otono II-jo ir Bavarų Enriko — Mieška talkininkavo antrajam, bet tik ligi pirmasis gavo viršų. Kad ir buvo nuolaidus Otonui II-jam, jo nepočiui (ainiui) nebepaliko ištikimas. Kai, ciesoriui mirus, del sosto ištiko naujas karas tarp jo nepilnamečio sūnaus Otono III-jo ir Bavarų Enriko, Mieška klastingai prigrįžo (pametė) saksų dinastiją. Bet kada Otonas III-is išėjo iš karo apgalėtoju, Mieška nusižemino prieš jį, pasižadėjo būti draugu ir padovanojo dramblį (šlajų). Gudrumu bei sumanumu išgelbėjo Lenkus nuo vokiečių užplūdimo. Mirdamas stovykloj ties Braniboru, žygyje prieš Paelbio slavus, padalijo valstybę Dubravkos ir Odės sūnums.

Boleslovas Narsusis (Chrobry, 992—1025), vyresnysis Mieškos I-jo ir Dubravkos sūnus, jaunesniuosius brolius su pamote išvaręs, vėl suvienijo valstybę; jisai turėjo plačių sumanymų. Pasiryžęs jis buvo užkariauti Lenkams gretimąsias padermes, duoti valstybei natūrales sienas ir užtikrinti jai nepriklausomą ateitį. Šitiems planams vykdyti suėjo į draugiškus santykius su didžiuoju Kijevo kunigaikščiu Vladimieru ir tuo būdu apsidraudė nuo rytų; atidavęs ciesoriui tinkamą pagarbą ir remdamas jį karuose su slavais, apdraudė ramybę ir iš vakarų pusės. Apsidraudęs tuo būdu iš rytų ir vakarų, metėsi jis į šiaurės pusę ir užkariavo gyvenusius tarp Notecės upės ir Baltijos jūros, Vyslos ir Odros pamarėnus; paskui atsigręžė veikti kaimynus prūsus, kuriuos, versdamas į krikščionybę, stengėsi suartinti su Lenkais. Skelbti evangelijai Prūsuose sunaudojo čekų tremtinį, Pragos arkivyskupą Vaitiekų, kuris, dirbdamas apaštalo darbą, liko nukankintas.

Atsirėmęs šiaurės siena į Baltijos jūrą, Boleslovas atgręžė savo ginklus į pietus. Naudodamasis suirute, kokia ištiko Čekus del kivirčų tarp Boleslovo II-jo sūnų: Boleslovo Rudojo, Jaromiro ir Udalriko, jis užgrobė Baltuosius Chrobatus su Krokuvos miestu, Sileziją (Šlionską) su Vroclavo miestu ir slavų žemes prie Karpatų.

Boleslovo apsukrumas atkreipė domę ciesoriaus Otono III-jo ir popiežiaus Silvestro II-jo, katruodu, kad ir turėdami skirtingų tikslų, buvo pasirengę, savo naudai, pripažinti Lenkų kunigaikščio laimėjimus. Ciesorius, svajodamas įkurti visuotinąją monarkiją, turėjo maloniai elgtis su Boleslovu, norėdamas jį patraukti į savo pusę; popiežius, priešingas Otono III-jo siekimams, norėjo sudaryti iš Lenkų pavojingą anam pajėgą. Tokiose apystovose Otonas III-is politikos tikslais atvyko į Lenkų kunigaikštį (1000) neva lankyti kapo Šv. Vaitiekaus (Adalberto), kurio kūną Boleslovas buvo išpirkęs iš prūsų ir palaidojęs Gniezne. Nustebintas puikiausiu Gniezne priėmimu, kuris liudijo Lenkų valstybės galybę, sužavėtas Boleslovo mandagumu ir skubiu pasižadėjimu eiti ciesoriui į talką, — paaukojo jam šv. Maurikijaus ietį su vinimi iš šv. Kryžiaus, apvainikavo jį savo vainiku, pavadino draugu, sąjungininku ir Romos patricijumi. Be to, leido įkurti arkivyskupystę Gniezne ir vyskupystes užkariautose žemėse: Pamaryje — Kolobrege, Chrobatuose — Krokuvoje, Silezijoj — Vroclave. Nors politiniu atžvilgiu Lenkai

nesiliovė buvę ciesoriaus lenu, tačiau bažnytiniu atžvilgiu, įkūrus Gniezno arkivyskupystę, iš Vokiečių priklausomybės išsivadavo.

Draugiški santykiai su Vokiečių imperija tvėrė ligi Otono III-jo mirties († 1002 m.). Bekaralmečiu Boleslovas peržengė Odrą, užkariavo Lužičėnus ir paėmė Meisseno markę (marchiją), kuri vokiečių buvo sudaryta tarp Elbės ir Salės iš užkariautųjų Serbų žemių. Kada jam susivažiavime Merseburge naujas ciesorius Enrikas III-is pripažino tiktai lužičėnus bei milečėnus, Meissen'ą gi atidavė kam kitam, — Boleslovas pasiruošė į karą, kurį paskubino atsitikimai Čekuose. Ieškojo Lenkuose paramos čekų išguitas kunigaikštis Boleslovas Rudasis, kurio vietą užėmė vokiečių globojamas Jaromir'as. Boleslovas Narsusis Jaromirą išvijo, o paskui, naudodamasis suirute, visus Čekus prijungė prie Lenkų. Buvo tai karo priežastimi su ciesoriumi, kuris nenorėjo leisti, kad Lenkai taip didžiai išaugtų ir kad Čekai išslystų iš Vokiečių įtakos.

Keturiolika metų bekovodamas su Enriku II-ju, Boleslovas parodė daug mitrumo, gudrumo bei narsumo. Trukdydamas keltis per upes, slapstydamasis miškuose, jis paprastai užtęsdavo vokiečių žygiavimą ligi žiemos, tada, šalčių ir bado kankinamus, vargindavo juos užpuldinėdamas ir priversdavo atsitraukti. Mažesnius būrius įtraukdavo į tykomąsias vietas, imdavo į nelaisvę arba žudydavo. Ligi ciesoriui pritraukus vasalus į naują žygį, Boleslovas, laikydamas ginčijamąsias žemes savo valdžioj, ėmė pats užpuldinėti, naikinti Vokiečių provincijų pasienius, įvarydamas gyventojams baimės. Ciesoriui privarginti, Boleslovas naudojosi ir pačiais vokiečiais. Jojo vasalus kurstė sukilti; asmenis, turinčius įtakos rūmuose, patraukdavo į savo pusę, papirkdamas juos. Kadangi į karą prieš Lenkus Enrikas II-is šaukė ir slavus pagonis, Boleslovas, primindamas savo nuopelnus, beskelbiant evangeliją Pamaryje ir Prūsuose, uolios kunigijos akyse šmeiždavo ciesorių esant krikščionybės priešą. Laimėjimais, kuriuos Boleslovas buvo įgijęs kardu ir intrigomis kovose su ciesoriumi, sukėlė prieš save vokiečių patriotų neapykantą. Anuometinis metrašys (kronikininkas), Merseburgo vyskupas Ditmar'as, vadina jį rėkiančiu liūtu, gudriąja lape, piktuoju žalčiu, žiauriuoju niekšu; išjuokia Boleslovo pamėgimą kelti puotas, jo didelį ūgį ir nutukimą.

Tačiau Boleslovas neįstengė visiškai įkūnyti savo planų vakaruose, — neišvadavo Paelbio slavų iš vokiečių jungo. Taika, padaryta Budzišine (1018), jis tegavo lužičėnus, milečėnų žemę ir Moravus. Apsiėmė duoti ciesoriui ginkluotos pagalbos, o už tai vokiečiai pažadėjo reikale ir jį paremti. Tas sąlygas priimti vertė Boleslovą santykiai Rusuos ir gera proga padėti tvirtus Lenkų įtakos pamatus rytuose.

Didžiojo kunigaikščio Vladimiero sūnus, o Boleslovo Narsiojo žentas Svetopolk'as, nužudęs savo jaunesniuosius brolius — Borisą ir Gliebą — įsiviešpatavo Kijeve. Išvarytas iš ten brolio Jaroslovo, Naugardo kunigaikščio, kreipėsi į savo uošvį, prašydamas pagalbos. Norėdamas atlikti žygį, Boleslovas pabaigė karą su ciesoriumi ir tais pačiais metais, vokiečiams talkininkaujant, patraukė į rytus. Paėmęs Kijevą ir įsodinęs į sostą savo žentą, prabuvęs vienuolika mėnesių ant Dniepro, įsiveržė į Raudonuosius Chrobatus, juos užkariavo ir su didžiuliu grobiu sugrįžo į savo kraštą. Savo darbuotę pabaigė vainikavimosi aktu, atliktu Gniezne (1025 m.), nepaisydamas nei popiežiaus, nei ciesoriaus; jam vainiką uždėjo Gniezno arkivyskupas dvasinių bei pasaulinių didžiūnų akivaizdoje.

Boleslovas per trisdešimt metų iš valstybės, politikos bei Bažnyčios atžvilgių priklausiusios Vokiečių, yra sudaręs nepriklausomą monarkiją, šiaurėje siekiančią ligi pat Baltijos jūros, pietuose ligi Tisos ir Dunojaus, vakaruose lig Elbės, rytuose ligi Bugo bei Dniestro, o įtaką turėjo ligi Dniepro. Tai yra padaręs savo narsumu bei akylai naudodamasis išorinėmis sąlygomis. Tačiau, be asmeninių gabumų ir patogių kaimynystės sąlygų, plačią ir galingą monarkiją įkurti tepadėjo Boleslovui pajėga, kurią suteikė Lenkų valstybei vidaus organizacija.

Valstybės viršininkas, karalius, turėjo neapribotą valdžią. Leido įsakymus, kurie buvo visiems įstatymas; turėjo aukščiausiąją teismo valdžią, buvo vyriausias ginkluotosios jėgos vadas. Buvo savininkas visos valstybės teritorijos, kurią dalydavo tarp sūnų kaip tinkamas; jam priderėjo pelnas iš gyventojų patarnavimų ir duoklės. Nuolatinės rezidencijos nėra turėjęs. Atsižvelgdamas į politikos apystovas, persimesdavo iš vieno valstybės krašto į kitą, o drauge su juo persikeldavo ir valstybės valdomas centras. Vakarų sienai nuo Vokiečių apdrausti, Boleslovas Narsusis dažniausiai gyvendavo Gniezne.

Kad lengviau būtų šalis ginti bei valdyti, valstybė buvo dalijama į kaštelionijas (apskritis), kurių kiekviena susidėdavo iš opolių (apygardų) ir turėdavo pilį (castellum).

Darbo padalijimo pritaikymu įvyko tautos pasiskirstymas į luomus: valdininkus, karius, belaisvius, valstiečius, kaimiečius ir dvasininkus.

Aukštesnieji valdininkai dažniausiai būdavo ainiai kunigaikščių padermės, kuriuos buvo nugalėjęs polėnų kunigaikštis. Jie sudarydavo karaliaus palydovus ir padėdavo valdyti šalį. Pirmuoju valdininku buvo vienas visiems Lenkams, vaivada (wojewoda), kuris pavaduodavo karalių karo žygiuose. Kancleris valdė karaliaus raštinę. Taurininkai (česnik'ai), stalininkai (stolnik'ai), arklininkai (koniuš'iai), medžiokliai (łowczowie — laučiai), iždininkai (skarbnik'ai), kamarninkai (matininkai) prižiūrėjo rūmų ūkį. Pilies ir kaštelionijos pryšaky stovėjo kaštelionas (pilininkas), turįs karo, teismo ir turtų globojimo teisę ir atskirus padėjėjus: teisėją, iždininką ir kamarninkus, per kuriuos leisdavo ir įvykdydavo įsakymus. Opolės viršininku buvo župonas.

Be valdininkų, karalius turėjo savo asmens sargybą. Mieška I-is turėjo 3000 karžygių,[1]) kuriuos jis rūpino arkliais, drabužiu ir visu kuo reikalingu; laikė jų vaikus ir duodavo jiems kraitį. Kita kariuomenė stovėjo pilyse arba stovyklose, steigiamose arti priešų sienų. Ginkluotoji Boleslovo Narsiojo pajėga buvo koncentruojama vyriausiai Poznaniuje, Gniezne ir Giečiuje (Gdecz, netoli Srodos). Apsiginklavimu kareiviai skirstėsi į šarvuočius (pancerny) ir skydininkus (ščytnik). Pirmieji dėvėjo šalmais (šišak) ir kiriu (kirys — vielos, arba ódos, marškiniai, aptraukti skardos arba rago žvynais), kaudavosi raiti ragotine ir kalaviju. Skydininkai turėjo medinius skydus (tarča, ščit) ir ietis. Kareivija buvo padalyta į pulkus po tūkstantį žmonių, į šimtines ir dešimtines. Kiekvienas būrys turėjo vėliavą su ženklu ir šauksmą nuo vado vardo (Drogoslav'as! Radvan'as!), nuo pravardės (pravardžiavimo — Nutrūktgalvis! Švirkšlys!), arba nuo vietovardžio (Bzura! Rava!). Vėliava ir obalsis padėdavo pasižinti tarpusavy kovos metu, miško tankumynuose

---

[1]) Tai žinia žydo, anų laikų pirklio Ibrahim-Ibn-Jokūbo (jo kelionių aprašymas buvo Westbergo į vokiečių kalbą išverstas ir atspausdintas 1899 Petrapilio Mokslo Akademijos Raštuose). (Red.)

arba naktį. Paskui karžygius į karą traukdavo gurguoliniai, virėjai ir tarnai, o toliau padėjėjai ir grobikai.

Karaliaus rūmams, valdininkams bei kareivijai išlaikyti, belaisviai ir valstiečiai kumečiai atlikdavo patarnavimus ir sumokėdavo duoklę.

Belaisviai (vergai) kildavo dažniausiai iš karo imtinių; jie buvo nuosavybė monarkų, valdininkų bei žymesniųjų karžygių. Kaipo sudedamoji turto dalis, jie būdavo pardavinėjami ir pirkinėjami. Privatūs asmenys turėjo tokių vergučių savo patarnavimams, monarkas kurdindavo juos arti stovyklų ir pilių. Belaisviai kepdavo duoną (piekary — kepėjai), gamindavo virdavo kareivių įgulai valgį (kuchary — virėjai), medžiodavo žvėris (lovcy — medžiokliai, strzelcy — šauliai, sokolniki — sakaliniai, psary — šunininkai), pristatydavo žuvies (rybaki — žvejai), ganydavo arklius (kobylniki — kumelininkai, koniary — arklininkai) ir galvijus (skotniki — galvijininkai, oborniki — tvartininkai), dirbdavo indus (lagevniki — indžiai), skydus (ščytniki — skydžiai), kartis strypams (žyrdniki — kárčiai) ir ietis (grotniki — iečiai). Be savininko leidimo keltis iš vietos į vietą nebegalėjo.

Sodiečiai (valstiečiai) patys buvo laisvi, galėdavo kilnotis kaip tinkami. Iš žemės, kurią jie dirbo, iš ganyklų ir kita ko mokėjo karaliaus iždo naudai duoklę ir atlikdavo įvairias viešąsias pareigas. Vienos duoklės gaudavo pavadinimą nuo savo paskyrimo, kitos nuo mokamojo daikto. Žiūrint, kam buvo skiriama, duoklė būdavo renkama nuo pavienių ūkių, sodžių arba apygardų. Kareivių įgulai maitinti supildavo valstiečiai pylą (stróżą — sargybą), ant karaliaus stalo duodavo skerdimo — „narzas'ą“ (meitelį arba kiaulę skersti), jautį, karvę, avį, puodynę medaus ir kitų produktų, tokiais pavadinimais: pyliava (s e p), paárklė (p o r a d l n e — nuo arklo), pakiemė (p o d v o - r o v e), padūmė (p o d y m n e). Pravažiuojant monarkui, aplinkiniai sodžiai privalydavo duoti maisto jam, palydovams ir arkliams (s t a n, n a s t a v a, s t a c j a, s t a n o v i s k o). Rinkdami duoklę atsižvelgdavo į gyventojų užsiėmimą: iš piemenų apylinkės reikalaudavo galvijų, iš bitininkų — medaus, iš kitų — kiaunės ar voveries kailių. Prie viešųjų patarnavimų priderėjo: arklių davimas (pastotės, padvados), vežimų, karaliaus ir valdininkų daiktų vežiojimas, tiltų ir pilių statymas arba taisymas. Už naudojimąsi valstybinėmis rinkomis, keliais, tiltais, kéltais

valstiečiai mokėjo rinkliavas: turgapinigius, kelpinigius, tiltapinigius, keltapinigius; už pinigų perkalimą iš seno štempelio į naują — paveikslinių, arba niekpinigių. Būdavo imami į darbus stovyklose, kelių miškuose skinti ir žymėti, kaipo tarnai ir gurguoliniai. Apskritai, kmetų (valstiečių) duoklių būta įvairių ir skaudžių; net moterys, tekėdamos, dėdavo karalių rūmams merginę ir našlinę.

Belaisvių patarnavimai ir kaimiečių duoklė teikiami būdavo taip pat ir kunigų luomui laikyti; tas luomas buvo iš karto susidaręs iš ateivių: vokiečių (Jordan'as, pirmasis Poznaniaus vyskupas) ir čekų (Gaudent'as, šv. Vaitiekaus brolis, pirmasai Gniezno arkivyskupas), o vėliau būdavo papildomas valdininkų, karių, kunigų ir kaimiečių sūnų. Kunigija gaudavo vietas iš karaliaus — tatai buvo viena valdininkų hierarchijos šakų; bažnyčia buvo valstybės įstaiga, priklausanti monarko. Jos uždavinys buvo, krikščionybės ir vakarų kultūros pagalba, sudaryti moralinė jungė tarp padermių, iš kurių susidarė valstybė. Tam tikslui pasiekti, Boleslovas Narsusis parsikvietė ir vienuolių benediktinų, kuriems buvo įkurta vienuolynų Mendzirečiuje, Plikakalny (Lysa Góra) ir Tinčiuje. Išlaikymą kunigai gaudavo iš karaliaus. Skirdavo jis jiems dešimtinę iš sodžių, apygardų, arba kaštelionijų; duodavo jiems žemės su belaisviais ir kaimiečiais, su jų patarnavimu ir duokle.

Boleslovo Narsiojo valstybėje buvo apie 20.000 vyrų, karių luomo. Anais laikais tai buvo žymi karo pajėga, juo labiau, kad sutraukta į pilis ir į stovyklas būdavo visuomet pasirengusi į karą. Turėdamas tokią karo jėgą ir karaliui ištikimų kitų visuomenės klasių, gaudamas tokią galybę pajamų iš duoklių, Boleslovas galėdavo pigiai įveikti silpnesniuosius kaimynus ir susikirsti net su didžiausia galybe, su Vokiečių imperija.

Mieška II-is (1025—1034), Boleslovo Narsiojo sūnus ir įpėdinis, metraščių pramintas Tingiuoju (Gnuśny), neįstengė išturėti tėvo laimėjimų ne tiek del apsukrumo ir narsumo stokos, kiek del išorinių apystovų. Naujas Vokiečių ciesorius, Konradas II-is, turėjo daugiau už savo pirmataką valios jėgos, proto buklumo ir valdomų gabumų; Vengruose viešpatavo genialus karalius Steponas, Čekuos — apsukrus Udalrik'as, Didžiojoj Kijevo kunigaikštystėj pavaryto Svetopolko vietą vėl užėmė Jaroslovas Išmintingasis. Šiáurėje Danų-Normanų valstybę

valdė karingas Knut'as didysis, Mieškos I-jo anūkas. Galingi ir sumanūs kaimynai panoro atgauti Boleslovo Narsiojo užkariautas provincijas; Danai, kurie norėjo turėti visą jūros pakraštį, grėsė Pamariui. Kas blogiausia — Mieška rado priešų broliuose: vyresnysis Bezprim'as ir jaunesnysis Oton'as reikalavo sau dalių ir ieškojo paspirties Rusuose, Čekuose bei ciesoriaus rūmuose. Nelygiose kovose su tieka neprietelių Mieška prarado daugumą tėvo užkariautų žemių. Vengrai paėmė Užkarpatės slavus, Danai — Pamarį, Čekų Udalriko sūnus Bretislovas — Moravus; didysis Kijevo kunigaikštis — Raudonuosius Chrobatus; ciesorius, Knuto Didžiojo padedamas, — lužičėnus ir milečėnus. Mieška turėjo net užleisti vyresniajam broliui sostą ir bastytis užsienyje. Tiesa, Bezprimui mirus ir Mieškai nusižeminus prieš ciesorių, valdžia buvo jam grąžinta, bet nebesugrąžino valstybei seniau buvusio žibėjimo. Mirė pamišėliu.

Jeigu viešpataujant Mieškai II-jam Lenkai buvo netekę visų Boleslovo laimikių, išėmus Baltuosius Chrobatus ir Sileziją, tai po jo galvos, **bekaralmečiu** (1034—1040), ėmė svyruoti vidaus organizacija, ir grėsė jiems nepriklausomybės praradimas.

Mieška paliko nepilnametį sūnų Kazimierą, globojamą motinos Richecos, ciesoriaus Otono III-jo seserėčios. Belaisviai ir valstiečiai, lig šiol karaliaus priklausomi, pasinaudojo moters valdžios silpnumu ir sukilo prieš kitus luomus, tebegyvenusius iš jųjų darbo ir duoklių: prieš valdininkus, karius ir kunigiją. Pabėgus iš Lenkų Richecai su sūnumi, buvo žudomi jų valdininkai, karžygiai ir kunigai, griaunamos pilys, plėšiamos bažnyčios. Naikindami Boleslovo Narsiojo santvarką, apskelbė drauge kovą krikščionių Bažnyčiai, atvirtę į pagonybę. Tebėsant viduje suirutei, padermės, telaikomos krūvoje vien karaliaus valdžios, ėmė grįžti prie seniau buvusio atskiro gyvenimo. Mieškos II-jo rūmų taurininkas Miečislovas (Maslovas) pasiskelbė Mozūrų kunigaikščiu. Čekų Bretislovas, svajojęs, kaip ir Boleslovos Narsusis, suvienyti visas slavų tautas, anarkijos metu rado prógos užimti Lenkų žemes. Įsiveržęs į Lenkus, paėmė Krokuvą, Giečių ir Gniezną, plėšė bažnyčių turtą ir relikvijas; būtų užkariavęs Lenkus, kad jojo siekimams nebūtų pastojęs kelio Vokiečių ciesorius Enrikas III-is, pas kurį gyveno Richeca su sūnumi. Kaip Enrikas II-is kitados buvo stengęsis

kliudyti Boleslovui Narsiajam užkariaujamą darbą, taip Enrikas III-is pasiryžo nebeduoti užaugti Čekų valstybei. Tam tikslui buvo padaręs karo žygį į Pragą. O Kazimierą su vokiečių talkininkais išsiuntė į Lenkus. Kazimieras, remiamas vokiečių, belaisvius ir kaimiečius numalšino ir ėmė pats valdyti.

Apsidraudęs nuo Čekų Vokiečių ciesoriaus globa, susidraugavęs su Rusais vesdamas Marę Dobroniegą, Jaroslovo Išmintingojo dukterį, **Kazimieras** (1040—1058) ėmėsi taikaus darbo. Vengdamas ginčų su kaimynais, visomis savo jėgomis šoko vienyti padermių ir atstatyti vidujinės organizacijos, kuri bekaralmečiu buvo susilpnėjusi. Miečislovą, pamarėnų, prūsų ir jotvingų remiamą, apgalėjo ir Mozūrus atgavo. Įvedė valdininkų ir kunigų hierarchiją, atstatydino pilis ir bažnyčias, steigė stovyklas, privertė belaisvius ir kaimiečius atlikinėti seniau tarnautus patarnavimus ir mokėti duoklę. Lenkijos atnaujintojas paliko aštuoniolikos metų savo darbavimosi vaisius savo sūnui Boleslovui.

Boleslovas (1058—1080), pramintas Drąsiuoju, arba Dosniuoju, paveldėjęs tėvo išteklius, galėjo toliau varyti užkariaujamąjį darbą, nes buvo karingas ir rado palankių išorinių sąlygų. Vokiečiuose ėjo kova popiežiaus Grigaliaus VII-jo su ciesorium Enriku IV-ju del pirmenybės, del Bažnyčios teisių valstybėje; Čekuose, Vengruose ir Rusuose irgi ginčijosi tarpusavy kunigaikščiai. Apdraustas nuo vakarų pusės Boleslovas rado prógos pakeisti vokiečių įtaką Vengruose ir Čekuose savąja ir atnaujinti Lenkų įtaką Rusuose. Kad smarkiau vyktų tąja kryptimi darbas, įsikūrė sau rezidenciją Krokuvoje.

Į Boleslovo rūmus atvyko Vengrų kunigaikštis Bela, susipykęs su savo broliu, karalium Andrium. Boleslovas pasiuntė jį su lenkų pulkais į Vengrus, padėjo nuveikti Andrių, kuris krito mūšyje, ir apimti sostą. Paskui rėmė Belos ainius: pirma Geizą, paskiau Vladislovą, kurie toliau laikėsi valdžioje, neįsileisdami ciesoriaus svainio (švogerio) Saliamono, Andriaus sūnaus. Boleslovas išstūmė vokiečių įtaką ir iš Čekų, užsistodamas ginklu už Jaromirą, kuriam brolis Vladislovas nenorėjo skirti dalies. O kai del Boleslavo su Jaromiru įsiveržimo į Čekus, Enrikas IV-is pašaukė priešingas partijas į savo teismą, Boleslovas ne tik nepaklausė šito reikalavimo, bet dar susijungė su ciesoriaus priešais, saksais. Į nusprendimą, kad jis esąs netekęs sosto maištininkas, atsakė ciesoriui iškilmingu vainikai-

vimuosi (1076 m.). Užsistodamas už giminių išvarytą iš Kijevo didįjį kunigaikštį Iziaslovą, atgavo taip pat įtaką Rusuose. Paėmęs Kijevą (1069 m.), sugrąžino ištremtajam Didžiojo kunigaikščio sostą.

Boleslovas sodindavo į sostus karalius bei kunigaikščius, ciesoriumi tyčiodavosi. Buvo beužtikrinąs Lenkams tokią padėtį, kuri yra buvusi prie Boleslovo Narsiojo, bet vidaus suirutė pakirto jo galybę.

Jaunesnysis Boleslovo brolis Vladislovas Hermanas reikalavo sau dalies (srities); jį rėmė didžiūnai, nepatenkinti karaliaus despotizmu ir karingumu: vaivada Sieciech'as ir Krokuvos vyskupas Stanislovas iš Ščepanavo. Boleslovas susekė sąmokslininkų spąstus ir baudė juos be pasigailėjimo. Krokuvos vyskupą, kuris buvo ant jo metęs prakeikimą Skalkos bažnyčioje, ties Krokuva, žiauriai sukapojo. Nevaliojo tačiau apgalėti priešų. Pasidavęs galingesniems, išsikraustė su savo sūnumi Mieška iš Lenkų.

Ilgai bastęsis mirė Osijake, Karintijoje, rodos, vienuolio benediktino vilkėdamas drabužiais.

Vladislovas I-is Hermanas (1080—1102), apėmęs sostą, ieškojo rumumo ir apsidraudimo nuo kaimynų moterybės ryšiais: iš pradžių jis vedė Čekų Vratislovo dukterį Juditą, paskui Vengrų Saliamono našlę Jutą, Enriko IV-jo seserį. Vidaus valdyme visu kuo atsidėdavo ant vaivados Sieciecho. Sieciechas gi, naudodamasis karaliaus silpnumu, sumanė išnaikinti Piastų dinastiją, o įkurti savąją. Jo įtaka Vladislovas Hermanas išvarė iš šalies savo sūnų Zbignievą. Mieška, Boleslovo Drąsiojo sūnus, Vengrų karaliaus Vladislovo protekcija pagrįžęs į tėviškę, mirė nunuodytas. Tykojo Sieciechas ir Zbignievo brolio, Boleslovo, gimusio iš Juditos, praminto Kreivaburniu. Tačiau garbės trokštąs vaivada nesugebėjo įvykdyti savo planų: sutiko pasipriešinimo iš Vladislovo Hermano sūnų ir prisirišusių prie Piastų dinastijos didžiūnų, kuriems vadovavo Vroclavo kaštelionas Magnus. Šie parsikvietė Zbignievą ir atidavė jam Vroclavo pilį; susitarė taip pat su Boleslovu Kreivaburniu. Pakėlė broliai ginklą prieš Sieciechą ir tėvą, kurį apgulė Plocke. Nugalėtas Vladislovas Hermanas pasmerkė Sieciechą ištremti, o valstybę padalijo tarp sūnų, sau pasilikęs vyriausiąją valdžią. Zbignievas gavo polėnų žemes (Senuosius, arba Didžiuosius Lenkus — Vielkopolskę,

Didžlenkius) ir Mozūrus (Mazowsze), Boleslovas — Chrobatų žemes (Naujuosius, arba Mažuosius Lenkus — Malopolskę, Mažlenkius) ir Sileziją.

Boleslovas Kreivaburnis (Krzywousty, 1102—1138) ir Zbignievas, abudu veiklūs ir ambicingi, tėvui mirus, nepasitenkindami savo dalimi, susivaržė del visos valstybės valdžios. Abudu ieškojo paspirties kaimynuose: Zbignievas Čekuose, Pamaryje ir Vokiečiuose, Boleslovas Vengruose bei Rusuose, su kuriais buvo susigiminiavęs — vedęs Didžiojo Kijevo Kunigaikščio Svetopolko II-jo dukterį Zbislovą.

Atvedė Zbignievas į Boleslovo kunigaikštystę Čekų kunigaikštį Borivojų ir jojo brolį Svetopolką Moraviškį, su katrais apgulė Silezijos pilis. Boleslovas, vaivados Skarbimiro padedamas, privertė čekus atsitraukti; prieš Svetopolką pasiuntė vadą Želislovą, kuris, bekeršydamas už užpuolimą, nusiaubė Moravus. Kai Svetopolkas Moraviškis savo brolius — Borivojų ir Sobieslovą — išvijo iš šalies ir ėmė valdyti Čekus, Boleslovas davė pas save prieglaudą ištremtiesiems. Iš naujo įsiveržus su Zbignievu, Boleslovas prisižadėjo neberemti Borivojaus ir Sobieslovo ir tuo privertė Svetopolką atsitraukti, o broliui atėmė Didžlenkius. Kai Zbignievas, norėdamas atgauti tėviškę, užtraukė vėl pamarėnus, Boleslovas atėmė jam paskutinę žemę, Mozūrus, ir išgujo jį iš šalies. Tuomet Zbignievas atsidūrė pas ciesorių Enriką V-jį, kuris, remdamas ištremtąjį, gavo prógos atnaujinti Lenkuose žuvusią vokiečių įtaką ir atkeršyti už smūgį, gautą bekovojant su Boleslovu Vengrų žemėje.

Vengruose viešpatavo Koloman'as; jo brolis Almus, su kuriuo jis varžėsi, gyveno ciesoriaus rūmuose. Kada Enrikas V-is, susijungęs su Svetopolku Čekiškiu, nuvedė Almų į Vengrus, — Boleslovas stojo ginti Kolomano. Kai ciesorius su Svetopolku laikė apgulę Presburgą — Boleslovas savo svečius — Borivojų ir Sobieslovą — nusivedė į Čekus ir prisiartino prie Pragos. Svetopolkas, gindamas savo valstybę, pametė Vengrus, o ciesorius, paliktas tik savo jėgoms, turėjo pasitraukti nuo Presburgo. Tuo būdu Boleslovas nebeleido plėstis Vengruose vokiečių įtakai, o sutvirtino lenkiškąją. Ir paskiau remdavo Kolomano sūnų Borisą, priešindamasis ciesoriaus norams, kuris protegavo Almaus sūnų, Belą Akląjį. Taigi

didžiausio susierzinimo metu, ciesoriui pasitraukus nuo Presburgo, atvyko į jojo rūmus Zbignievas.

Ciesorius pareikalavo saū iš Boleslovo duoklės, o Zbignievui pusės valstybės. Gavęs griežtą atsakymą, drauge su Svetopolku vėl įėjo į Sileziją ir apgulė Gloguvos pilį. Mirus Svetopolkui, kuris būvo nukautas stovykloje ties Gloguva, čekai atsitraukė atgal iš Silezijos; tuomet ciesorius, netekęs talkininkų ir lenkų būrių varginamas, su dideliais nuostoliais turėjo irgi grįžti namo. Tas ciesoriaus nepasisekimas buvo drauge pralaimėjimas Zbignievo, kuris taip pat apsivylė, neatgavęs savo žemės, dalyvaudamas kovoje del Čekų sosto. Ciesorius stengėsi įsodinti į Čekų sostą Svetopolko brolį Vladislovą, o Boleslovas rėmė Sobieslovą. Boleslovas tiek tepasiekė savo tikslą, kad, įžengęs į Čekus, atkariavo Sobieslovui kunigaikštystę, o sustiprinti santykiams su Vladislovu, vedė, mirus Zbislovai, jojo žmonos seserį Saliomę, Bergo grapaitę. Zbignievas gi, kuris visą karo laiką išbuvo Vladislovo stovykloje, karui pasibaigus, netekęs vilties beatgauti savo žemes, nusileido broliui ir apsigyveno Lenkuose. Įtardamas del naujų pasikėsinimų ruošimo, Boleslovas liepe jį apakinti ir ištremti iš šalies.

Tuo pat metu, kai kovojo del valstybės suvienijimo ir del įtakos Vengruose bei Čekuose, Boleslovas stengėsi dar prijungti prie Lenkų Pamarį, kur vakarų dalyje, tarp Vyslos ir Odros, viešpatavo Svetopolkas, Užodryje — Vartislovas. Jam terūpėjo, kaip priėjus prie marių, įsigijus svarbių prekybos atžvilgiu Vyslos bei Odros uostų, pagaliau — kaip apsaugojus šiaurinė siena nuo besiveržiančių stabmeldžių. Iš Plocko, kur jau buvo turėjęs rezidenciją Vladislovas Hermanas, jis darė žygių į šiaurę. Pirmiausia jis paėmė sienos liniją, kurią sudarė Notecės upė su Pamario pilimis: Naklu, Čarnkovu, Drezdenku, Santoku ir Uisčiu; paskiau brovėsi vis gilyn ir gilyn į priešo žemę, lig Baltijos jūros. Privertęs Svetopolką po daugelio karo žygių pasiduoti, persikėlė per Odrą ir užkariavo vyriausias liutikų pilis: Julin'ą ir Štetin'ą; paėmė net Rugiją. Apgalėtuosius kunigaikščius privertė nusižeminti ir priimti krikštą. Norėdamas išrauti su šaknimis pagonybę užkariautose žemėse, išsiuntė į Juliną vyskupą Bernardą, ispaną, paskui Otoną Bambergietį, kuris rytiniame bei vakariniame Pamary didžiai sėkmingai skėlbė Evangeliją. Krikščionis rytiniame Pamaryje globojo Kujavų vyskupystė, įkurta dar Mieškos II-jo laikais;

stabmeldystei naikinti vakariniame Pamary Boleslovas įkūrė Julino vyskupystę.

Kreivaburnis darbavosi sulig Boleslovo Narsiojo programa, nors be to sistemingumo, su kuriuo buvo vykdęs savo planus anas didysis monarkijos įkūrėjas. Tai parėjo nuo išorinių aplinkybių ir Boleslovo temperamento, karšto iš prigimties. Perpykęs liepė apakinti Zbignievą ir vaivadą Skarbimirą, įtariamą ruošus maištą; vadas Všeboras net nusižudė gavęs iš karaliaus atminimui kuodelį už pabėgimą iš kovos lauko per Vengrų karą. Po žiauraus darbo Boleslovas kentėdavo sąžinės graužimus, kuriuos tildydavo religiniais darbais. Keliaudavo į šventųjų grabus: Idžio Prancūzuose, Stepono Vengruose, Vaitiekaus Gniezne; apdovanodavo bažnyčias, darydavo fundacijas kunigijos naudai.

Mirdamas padalijo valstybę tarp sūnų. Vyresniajam, Vladislovui, gimusiam iš Zbislovos, paskyrė Sileziją, Boleslovui Garbiniuotajam — Mozūrus bei Kujavus su Dobriniaus ir Kulmo žemėmis, Mieškai Senajam — Didžiuosius Lenkus, Enrikui — Sandomiero žemę. Jaunesniajam Kazimierui, turinčiam tik 1 metus amžiaus, nebeskyrė dalies. Norėdamas išvengti blogų padalijimo vaisių ir apsaugoti valstybės vienybę, vaduodamasis principu, praktikuojamu nuo Jaroslovo Išmintingojo (1054) mirimo Rusuose, nuo Bretislovo I-jo (1055) Čekuose, ir Boleslovas įvedė vyriausiojo (seniorat) tarp giminių kunigaikščio viršenybę ant jaunesnių ir ant Pamario lenininkų. Seniorui paskyrė Krokuvos sritį su Sieradzo ir Lenčicos žemėmis. Jisai manė, kad jaunesnieji broliai, gavę kunigaikštystes, nebeturėsią priežasties kelti triukšmo del tėvo palikimo; antra vertus, senioro valdžia jaunesniesiems išlaikysianti vienybę ir jėgą — būtinas sąlygas, kurios turi suteikti valstybei galios ir laimingos ateities.

III.

Monarkinės valdžios žlugimas.

Boleslovas Kreivaburnis apsiriko padaręs tokį testamentą. Jo įvykdytas valstybės padalijimas davė labai apverktinų vaisių.

Senioras nebepasitenkino mažųjų kunigaikščių viršininko role, todel stengėsi atimti iš jų kunigaikštystes ir vienų vienas valdyti visą valstybę. Mažieji, nenorėdami klausyti vyresniojo kunigaikščio valdžios, troško palikti savarankiais valdovais. Iš to kilo vaidų Kreivaburnio šeimoje ir nelaimių krašte.

Pirmasai Krokuvos kunigaikštis **Vladislovas II-is** (1138 iki 1146), sekdamas Boleslovo Narsiojo ir savo tėvo pavyzdžiu, sumanė atimti nuo pusbrolių dalis ir grąžinti valstybei vienalypumą. Tiems jo siekimams pasipriešino jaunesnieji kunigaikščiai, o taip pat dvasiniai bei pasauliniai aukštesnieji valdininkai, įžvelgdami valstybės padalijime parankų sau monarko valdžios susilpnėjimą. Pasipriešinimo vadais buvo Gniezno arkivyskupas Jokūbas iš Žnino, Sandomiero vaivada Všeboras ir susigiminiavęs su Vladislovu per žmoną Petras Vlostovičius. Vladislovas, gavęs smūgį ant Pilicos upės, pasikvietė samdytų rusinų pulkų ir apgulė brolius Poznaniuje. Negalėdamas paimti stiprios pilies, dargi arkivyskupo iškeiktas, nuvyko į ciesorių Konradą III-jį, su kuriuo buvo susigiminiavęs per žmoną Agniešką.

Kai krykštaudami didžiūnai, nepaisydami Boleslovo Kreivaburnio testamento, Krokuvos sritį atidavė **Boleslovui Garbiniuotajam** (1146—1173), Vladislovas, gyvenęs užsienyje, savo teisėms atgauti ieškojo ciesoriaus bei popiežiaus pagalbos, Konradas III-sis, stengdamasis atnaujinti Lenkuose vokiečių įtaką, suruošė karo žygį, kuris betgi Boleslovui pavyko sutūrėti, pasižadant atlyginti visas karo išlaidas ir pavesti spręsti

ginčą su Vladislovu ciesoriaus teismui. Pasinaudojęs Konrado III-jo dalyvavimu kryžkarėje, pagaliau jo mirtimi, pasižadėjimų neištesėjo, tuo paragindamas naują ciesorių Pridriką Rudabarzdį padaryti karo žygį į Lenkus. Pridrikas, persikėlęs per Odrą, priėjo ligi Poznaniaus. Boleslovas atvyko į jojo stovyklą Kriškave ant Vartos, to laiko papročiu basas ir su kalaviju po kaklu; atnaujino prižadus, duotus Konradui, apsiėmė atvykti į Magdeburgą spręsti ginčo su Vladislovu. Ciesorius, susijudinęs kunigaikščio nusižeminimu, be to, dar susirūpinęs Italijos miestų sukilimu, paėmęs įkaitu jauniausiąjį Boleslovo Kreivaburnio sūnų Kazimierą, liovėsi ėjęs tolyn. Boleslovas Garbiniuotasis, pasinaudojęs sunkia ciesoriaus padėtimi, pasižadėjimų vėlek neištesėjo ir Krokuvos srities Vladislovui negrąžino.

Kovoti su Vladislovu padėjo Boleslovui broliai ir didžiūnai, kurie nebenorėjo nusilenkti net prieš bažnytinės valdžios autoritetą. Nebesiliovė jie kovoję ir tada, kai atvykęs į Lenkus popiežiaus legatas, kardinolas Gvidonas, neįstengdamas geruoju atgauti Vladislovui Krokuvos srities, iškeikė juos ir uždėjo ant viso krašto interdiktą. Galų gale Vladislovas mirė (1159 m.) ištremtas; trys jo sūnūs pasidalijo jų paveldėtą Silėzijos sritį. Boleslovas Aukštasis gavo Vidurinę Silezijąsu Vroclavu, Konradas — Žemąją su Gloguva, Mieška Šlubasis (Plątonogi) — Aukštąją su Ratiboru.

Didžiūnai rėmė Boleslovą Garbiniuotąjį lig tolei, kolei jis aniems lenkės. Kai, mirus Vladislovui, įsigeidė kunigaikščio valdžios nepriklausomybę stiprinti ir ėmė jų patarimus niekinti, didžiūnai padarė prieš jį sąmokslą, kurio vadais yra buvę Petro Vlostovičiaus sūnus Svetoslovas ir jo žentas Jaksa iš Miechuvos.

Sąmokslininkai ketino atiduoti Krokuvą Kazimierui, kuris po bevaikio Enriko mirties (1166 m.) valdė Sandomiero sritį. Kazimieras siūlymo nepriėmė, del to Boleslovas Garbiniuotasai pabaigė savo amžių Krokuvos kunigaikščiu. Jo tėvykščia, Mozūrai ir Kujavai, teko nepilnamečiui sūnui Leškai, atiduotam Kazimiero globai. Krokuvos sritį, Boleslovo Kreivaburnio testamentu, gavo penkių dešimtų metų amžiaus Mieška Senasis.

Visų Boleslovo Kreivaburnio sūnų **Mieška Senasis** (1173 iki 1177) yra buvęs sumaningiausias ir veikliausias. Jis buvo įgijęs plačių santykių Europoje vaikų dėka, kurių jis turėjo

vienuolika — šešetą sūnų ir penketą dukterų. Per sūnus jisai susigiminiavo su Vengrų rūmais ir Riurikais, per dukteris — su Saksų, Čekų, Pamario kunigaikščiais, su Meiseno margrapu, o dar per vieną, išleistą už Lotaringijos kunigaikščio sūnaus, su Pridriku Rudabarzdžiu. Nenusigąsdamas nei Vladislovo likimo, nei sąmokslo prieš Boleslovą Garbiniuotąjį, Mieška pasiryžo suvaldyti ponus ir sustiprinti kunigaikščio valdžios nepriklausomybę. Talkininkų kovoti su didžiūnais ieškojo pirmiausia tarp jaunesniųjų sritinių kunigaikščių ir tarp broliavaikių, kuriuos mokėjo patraukti į save, draugiškai su jais elgdamasis ir pagerbdamas paveldimas jųjų teises. Rūpindamasis įgyti giminių palankumo, tuo pat metu pavesdavo vyresnes valdžios vietas tik ištikimiems žmonėms. Pašalindavo nuo tarnybos ainius tų, kurie buvo darę prieš kunigaikščius sąmokslus, išaukštindavo žmones žemesnio luomo, bet ištikimus ir nuolankius. Žinodamas vyriausybę gaunant jėgos iš medžiaginio turto, Mieška stengėsi ponų turtus mažinti, o daugino kunigaikščio iždo pajamas. Tam pasiekti uždėdavo dideles pinigines pabaudas už valstiečių pavertimą vergais, už savavališką medžioklę valstybės miškuose, žodžiu sakant — už visus prasikreipimus kunigaikščio įsakymams. Sėmė taip pat daug pelno iš naujų pinigų kalimo, mažindamas tų pinigų vertę. Nebesitenkindamas p a v e i k s l i n i ų ėmimu, iš duodamųjų perkalti pinigų, turinčių štempelį abiem pusėm, kaldindavo plonas įdubusiai gaubtas skardeles (brakteatai), o likusiąją naugę (metalą) paimdavo į iždą. Lyg norėdamas neleisti pinigų falšuoti, tokią operaciją pakartodavo dvejetą kartų per metus, kuo darydavo didelių nuostolių pinigų savininkams, pasauliniams bei dvasiniams didžiūnams. Be to dar, valdininkai, rinkdami iždui mokesčius, reikalaudavo pinigų gryno metalo ir pilno svorio; sugadintų nepriiminėdavo.

Fiskuojamoji Mieškos priespauda sukėlė didžiūnuose nepasitenkinimą. Nepasitenkinusių gálva yra buvęs Krokuvos vyskupas Gedka, kuris pasirodė tokioje rolėje, kokią, viešpataujant Boleslovui Drąsiajam, yra suvaidinęs Stanislovas, viešpataujant Vladislovui II-jam — Jokūbas iš Žnino. Nesitenkindamas draugiškais priekaištais, Krokuvos pilyje barė Mieška prie valdininkų ir liaudies. Viešoje prakalboje apgailestavo valdinių likimą, kunigaikščio gi valdininkus pavadino pasiutusiais šunimis.

Kai Mieška, neatsižvelgdamas į visa tai, valdymo sistemos neperkeitė — didžiūnai kreipėsi į Kazimierą, kviesdami jį į Krokuvos sostą. Kazimieras tuokart siūlymus priėmė ir užėmė Krokuvą, o tuo pačiu laiku, vadovaujant Mieškos sūnui Odonui, ištiko sukilimas Didžlenkiuos. Užkluptas bendro sukilimo, Mieška nesuskubo pasinaudoti kovose savo santykiais, ištikimais valdininkais ir iždu. Tuokart nebandė atgauti Krokuvos ir be pasipriešinimo užleido Didžlenkius sūnui.

Kazimieras Teisingasis (1177—1194), didžiūnų pageidaujamas, buvo toli nuo siekimų Vladislovo II-jo, Boleslovo Garbiniuotojo ir Mieškos Senojo. Savo nuolaidumą ponams, ypačiai dvasininkams, parodė Lenčicos suvažiavime (1180 m.), kuriame, be pasaulinių didžiūnų, yra dalyvavę arkivyskupas ir vyskupai: Krokuvos, Vroclavo, Poznaniaus, Plocko, Kujavų ir Liubušo. Kazimieras atsisakė tame suvažiavime nuo kai kurių pajamų — nuo teisių naudotis nejudamuoju turtu, likusiu po vyskupo galvos (j u s s p o l i i), ir nuo pastočių, kurias turėdavo atvažinėti valstiečiai kunigaikščio valdininkams ir pasiuntiniams. Vyskupo turtą glemžti ir reikalauti duoti arklių su vežimais ramiu metu buvo uždrausta bažnyčios prakeikimo bausme. Už šitą nusileidimą Lenčicos suvažiavimas nutarė panaikinti senioratą ir perduoti Krokuvos kunigaikštystės teises vyresniajam Kazimiero linijos sūnui. Lenčicos nutarimus patvirtino popiežius Aleksandras III-sis, o naują tvarką Krokuvos sostui paveldėti pripažino ir Vokiečių ciesorius.

Nė vienas Boleslovo Kreivaburnio sūnus nebuvo ėmęs į savo rankas tiek kunigaikštysčių, kiek Kazimieras. Be Sandomiero ir Krokuvos sričių, buvo užėmęs, pasitraukus Mieškai Senajam, Didžialenkius, palikęs Odonui vien tik Poznanių su apygarda; mirus bevaikiui Leškui (1186 m.), gavo Mozūrus ir Kujavus; klausė jo gausūs Silezijos bei Pamario kunigaikščiai. Turėdamas daug rimtų priemonių, Kazimieras galėjo išplėsti savo veikimą rytuose. Vaidai Riurikaičių tarpe duodavo jam prógos stiprinti Lenkų įtaką artimiausiose teritorijose, būtent Valuinėje ir Galicijoje, arba Haličiuje (Chrobatija, Raudonieji Rusai).

Kazimiero pusseserė (tikra Vladislovo II-jo sesuo) Judita, išleista iš pradžios už pretendento į Vengrų sostą, antrukart už Valuinės kunigaikščio Mstislovo Iziaslovaičio, iš pirmojo vyro yra turėjusi sūnų Kolomaną, iš antrojo Vsevolodą ir Romaną.

Iziaslovo Mstislovas Kolomaną pasodina Brastoj, Vsevolodą — Belze, Romaną — Vladimiere. Kai du pastarieji Kolomaną išgujo, Kazimieras, užstodamas jį, sumušė Mstislovaičius ir Brastą grąžino sūnėnui (seseries sūnui). Mirus Kolomanui, Kazimieras pasodino Pabūgės kunigaikštystėje Romaną ir savo viršenybę sutvirtino ir Brastoje ir Vladimiere. Iš Haličiaus vėl žmonės išvarė kunigaikštį Vladimierą Jaroslavaitį, o į jo vietą pasikvietė Kazimiero sūnėną Romaną, Vladimiero-Brastos kunigaikštį. Netrukus Haličių paėmė Vengrų karalaitis Andrius, prieš kurį Vladimieras ieškojo pagalbos pirma pas Pridriką Rudabarzdį, paskui pas Kazimierą. Lenkams naudingiau buvo turėti Haličiuje pačių, ne Vengrų, pastatytas kunigaikštis, ir dėliai to Vladimiero reikalu Kazimieras pradėjo karo žygį. Andrius turėjo užleisti sostą Vladimierui, kuris apsiėmė būti Lenkų lenininku.

Nepáisant triumfų rytuose, Lenkų viršus negalėjo bepalikti vakariniame Pamaryje. Rugiją užėmė danai, Štetino kunigaikščiai pasidavė ciesoriui. Sunku buvo Kazimierui ir manyti apie Odros žiočių užturėjimą, kad jam nebedavė ramumo Mieška Senasis, kuris stengėsi atgauti Didžialenkius bei Krokuvos kunigaikštystę.

Mieška pirmiausia mėgino susitarti su Kazimieru; atidėjęs Krokuvos kunigaikštystės klausimą tolesniam laikui, rūpinosi atgauti Didžialenkius. Kada jam, del ponų pasipriešinimo, derybos nepavyko, griebėsi tinkamesnių priemonių. Patraukęs pinigais į savo pusę Pamario ponus, jų padedamas paėmė Gniezno pilį ir atgavo Didžialenkius, išskyrus Poznanių, kur pasiliko Odonas. Netrukus Mieška pradėjo rūpintis Krokuvos kunigaikštyste. Giminystės ryšių dėka pasiekė tai, kad Pridrikas Rudabarzdis pasiuntė savo sūnų Enriką prieš lenkus. Kai Kazimieras, derėdamasis bei pasižadėdamas klausyti ciesoriaus valdžios, privertė Enriką atsitraukti, Mieška ėmėsi darbuotis slaptai. Dešiniąja ranka, visų ištikimiausiu Kazimiero patarėju yra buvęs Vengrų karalaičio Andriaus pergalėtojas, Haličiaus užkariautojas, Mikalojus, Krokuvos vaivada.

Apipiltas Kazimiero malonėmis, sukėlė prieš save pavyduolių neapykantą, kuri nusikreipė ir prieš patį kunigaikštį. Tais santykiais Mieška pasinaudojo: padedamas nuo senai atsidavusio Krokuvos kašteliono Enriko Ketličiaus, septynias dešimtis ponų jis patraukė į savo pusę ir su jų pagalba, Kazi-

mierui kur išvykus, užėmė Krokuvą. Laikėsi tačiau jame neilgiausiai. Skubiai nuvykus jam į Didžialenkius sutraukti daugiau ginkluotos jėgos, Kazimieras, remiamas sūnėnų — Vladimiero Romano ir Belzo Vsevolodo — sostinę atgavo ir mirė, kaipo Krokuvos kunigaikštis.

Kovos del Krokuvos kunigaikštystės (1194—1202), mirus Kazimierui, nepasibaigė. Ponai su vaivada Mikalojumi ir Krokuvos vyskupu Pelka pryšakyje, remdamiesi Lenčicos suvažiavimo nusprendimu, pripažino kunigaikščiu nepilnametį Kazimiero sūnų Lešką Baltąjį, prieš ką užprotestavo Mieška Senasis, kąd jis turįs viršenybės teisę. Kai Mieška pradėjo karą, Leškas, remiamas pusbrolio Romano Vladimieriečio, pastojo jam kelią ties Jendrejevu. Mūšyje ant Mozgavos upės abi pusės turėjo didelių nuostolių: Romanas liko sužeistas; vienas Mieškos sūnus, pervertas durklu, mirė; pats Didžiųjų Lenkų kunigaikštis kuo tik nepateko į nelaisvę. Mieška, nepáisydamas pralaimėjimo, nepasiliovė ieškojęs Krokuvos sosto. Leško vardu valdė regentai: Kazimiero Teisingojo našlė, kunigaikštienė Elena, vaivados — Krokuvos Mikalojus ir Sandomiero Govorkas; juodu susivaržė tarp savęs del įtakos kunigaikščiui ir susiginčijo del valdymo krypties, kuo Mieška ir pasinaudojo. Prižadais ir grasymais patraukė į savo pusę kunigaikštienę Eleną; pagaliau, remdamasis sutartimi, kuria savo įpėdiniu pripažino Leška, trečiukart apėmė Krokuvos kunigaikštystę (1200). Atsidėjęs stengdamasis sugrąžinti kunigaikščio valdžiai seniau buvusį žibėjimą bei reikšmę, vėl sukiršino prieš save ponus ir po metų turėjo vėl palikti Krokuvą. Sostą užėmė Leškas, kuriam daugiausia įtakos turėjo Govorkas. Konkurento nugalėjimu užgautas, Mikalojus pasiūlė savo patarnavimus Mieškai, kuris ketvirtąkart užėmė Krokuvą ir mirė (1202 m.) Krokuvos kunigaikščiu. Tačiau Mieškos mirtis nepašalino kliūčių, kurios neleido Leškai įsigalėti Krokuvos soste, kol gyveno besivaržą tarp savęs vaivados. Mikalojus būtų pripažinęs Lešką Krokuvos kunigaikščiu ta sąlyga, kad jis pašalintų nuo savęs Govorką. Jaunas kunigaikštis tokių įžeidžiamų sąlygų nepriėmė, o ginklu ieškoti savo teisių neturėjo užtektinai jėgų. Tuo pasinaudojęs, Mikalojus parsikvietė į Krokuvą Mieškos sūnų Vladislovą, traukiantį visus savęsp mandagiu elgesiu ir malonumu.

Vladislovas Lazdakojis (Laskonogi; 1202—1206) atsargiai elgėsi su didžiūnais, kurių dėka gavo Krokuvos kunigaikštystę.

Nebesistengė jau jis stiprinti kunigaikščio valdžios, rūpinosi vien tik ją apdrausti nuo tolesnių smūgių. Bet jam bevaldant įvyko atsitikimų, kurie grasė kunigaikščio valdžiai nauju susilpninimu.

Grigaliaus reformos neprigijo Lenkų Bažnyčioj. Kada vakaruose jau senai vyskupai buvo renkami kapitulų, per ką Bažnyčia išsivadavo iš pasaulinės valdžios viršenybės, — Lenkuose vyskupus dar tebeskirdavo kunigaikštis, kuris ir iš dvasininkų dvarų reikalaudavo savo iždo naudai patarnavimų bei duoklių. Neprigijo taip pat ir celibatas. Vedė pačias ne tik šiaipjau kunigai, bet kanauninkai ir vyskupai, kurie rūpindavosi surasti savo sūnums geresnių vietų: katedros klebono, džiakono, arkidiakono, kustošiaus, kantoriaus ir tt. Del bažnytinių Grigaliaus reformų neįvykdymo, Lenkų kleras labiau priklausė kunigaikščių nekaip Romos kūrijos. Tiesa, kovodavo vyskupai su Krokuvos kunigaikščiais, bet nepasiduodavo visiškai ir Romai, jei, pavyzdžiui, Boleslovo Garbiniuotojo laikais nepaisė popiežiaus legato iškeikimo. Lenkų dvasininkus pradėjo vaduoti iš pasaulinės valdžios tik popiežius Inocentas III-is, kuris rado uolų sau bendradarbį Gniezno arkivyskupo Enriko Ketličiaus asmenyje. Vladislovas, turėdamas omenyje savo valdžios labą, nenorėjo įsileisti Grigaliaus reformų. Prieš popiežiaus įsakymus jisai skirstydavo kunigams vietas, iš bažnyčių dvarų imdavo rinkliavas, persekiojo reformos šalininkus. Neišsigando net arkivyskupo Enriko iškeikimo, kuris, bijodamas keršto, paspruko į Sileziją. Radęs reformos priešininkų aukštųjų bažnyčios valdininkų tarpe, Vladislovas buvo jau bėsąs arti triumfo, kai vaivados Mikalojaus mirtis pagreitino Krokuvos kunigaikštystės praradimą. Nepalanki jam partija su vyskupu Pelka pryšaky parsikvietė ir pasodino Krokuvoj Lešką Baltąjį, kuris iki tol valdė Sandomiero kunigaikštystę.

Leškas Baltaisis (1206—1227) tiek daug patyręs, del Krokuvos ponų, visokių nusivylimų, pagaliau nutarė dėti į savo valdžios pagrindą vienybę su Bažnyčia. Užėmęs Krokuvą, tuoj pavedė Šv. Petro globai savo asmenį ir turtus, suėjo į draugiškus santykius su arkivyskupu Enriku ir pripažino Grigaliaus reformas. Mirus Pelkai (1206 m.), įvyko pirmieji Krokuvos kapitulos rinkimai, kurie pakvietė vyskupu magistrą Vincentą Kadlubką. Viršenybės teisių, kurių yra turėjęs Krokuvos kunigaikštis santykiuose su kitomis kunigaikštystėmis, Leškas nesugebėjo išlaikyti. Dokumentuose tituluodavosi Krokuvos kuni-

gaikščiu, retai tevartodamas visų Lenkų viešpaties vardą (dux Poloniae). Susilpnėjus ryšiams, kurie iki tol jungė Krokuvos kunigaikštį su Mozūrų - Kujavų, Didžiųjų Lenkų, Silezijos ir Pamario žemėmis, susilpnėjo ir Lenkija.

Vladimieru Jaroslavaičiu († 1198 m.) pasibaigė Rostislovaičių giminė, kuri per pusantro šimto metų yra valdžiusi Raudonuosius Rusus. Krokuvos regentai pasodino Haličiuje Romaną Vladimierietį, kuris tačiau ne tik kad nebuvo nuolaidus Lenkams, bet dar užpuldinėdavo Sandomiero kunigaikštystę ir reikalavo, kad Leškas atiduotų jam Liubliną. Zavichosto Kovoje (1205 m.) Romanas žuvo, pergalėtas Leško, kurį rėmė jaunesnysis brolis, Mozūrų kunigaikštis Konradas. Kadangi Romano sūnūs — Danielius ir Vosilka — tebebuvo dar nepilnamečiai, Raudonuosius Rusus stengėsi paimti įvairūs Rusų kunigaikščiai. Leškas, nebegalėdamas palaikyti ten Lenkų įtakos savo jėgomis, padarė sutartį su Vengrų karalium Andrium. Šiąja sutartimi Peremišlius buvo prijungtas prie Krokuvos kunigaikštystės, o Haličiuje lenkų bei vengrų karžygiai pasodino nepilnametį Andriaus sūnų Kolomaną, susižiedavusį su trejų metų Leško dukterimi Saliome. Susigiminiavusiųjų kunigaikščių bičiulybė neilgai betvėrė: Andrius užgrobė Peremišlių, o Leškas, Kolomanui iš Haličiaus pašalinti, pasikvietė į talką Mstislovą Mstislovaitį, Naugardo kunigaikštį. Mstislovas Kolomaną išvarė, bet drauge išstūmė ir lenkų įtaką. Jis pasodino Haličiuje kitą Vengrų karalaitį, Andrių, už kurio išleido savo dukterį; paskiau Raudonuosius Rusus apėmė kitas Mstislovo žentas, Romano Danielius, o jojo brolis Vasilka paėmė Vladimierą. Vienu metu su praradimu Leško įtakos Rusuose, politinės Mozūrų-Kujavų kunigaikščio Konrado paklaidos buvo priežastimi susidarymo baisios jėgos šiáurėje.

Stabmeldžiai prūsai savo įsiveržimais bei plėšimais yra buvę rykšte Mozūrų kunigaikštystei. Vaikėsi juos be pasisekimo Boleslovas Garbiniuotasai ir jojo brolis Sendomiero kunigaikštis Enrikas, kuris krito kovoje; Kazimieras Teisingasis privertė juos išduoti lenkų belaisvius ir mokėti duoklę, bet į savo valdžią prūsų neįstengė paimti. Konradui nepilnamečiam tebėsant, plėšikų baidykle buvo vaivada Kristinas Gozdava, kurį prūsai laikė viršžmoniška būtybe ir vadino Mozūrų dievaičiu. Kai kunigaikštis paliepė vaivadą, itaręs darius jį sąmokslą, nužudyti, prūsai atnaujino antpuolius. Bėg-

davo nuo jų Konradas su savo žmona ir vaikais, ieškodamas prieglaudos kairiajame Pavysly, Viskitkuose arba Varšuvoj. Kad išvengtų antpuolių, siuntinėdavo jiems dovanų, kurias rinkdavo nuo savo valdinių. Neduodavo vaisių ir kryžkariai, kurie buvo ruošiami rūpesniu cisterso iš Olyvos, Kristijono, paskirto popiežiaus Inocento III-jo Prūsų vyskupu. Nuo besiartinančių kryžeivių prūsai pabėgdavo į miškus, kad, jiems atsitraukus, vėl pultų dvigubu žiaurumu. Taip pat neatliko savo uždavinio ir Konrado įsteigtas, patarus vyskupui Kristijonui, Dobriniaus brolių riterių ordenas (taip vadinamų nuo Dobriniaus miesto ant Vyslos, kuriame jie turėjo savo buveinę). Pagaliau Konradas parsikvietė iš Palestinos Šv. Marijos Panos teutonų riterių ordeną, žinomą „kryžiuočių“ vardu. Konradas jam padovanojo Kulmo žemę ir įgaliojo užkariauti Prūsų kraštą, pasilikdamas sau viršenybės teisę ant Ordeno valdomų žemių. Pirmieji teutonų riteriai atvyko į Mozūrus 1229 m., o po keleto metų paskiau, vadovaujant mistrui Hermanui Balkui, pradėjo su stabmeldžiais sistemingą karą. Užimtose žemėse steigė vokiečių naujokynus ir statė pilis, kaip antai: Torno, Kulmo, Elbingo, Brodnicos, Heilsbergo ir kitas. Užkariavę Prūsus, tikri popiežių paramos, kurie Ordeno žemes laikė Šv. Petro nuosavybe, ilgainiui kryžiuočiai atgręžė savo ginklus ir prieš Lenkus.

Kryžiuočiams apsigyvenus, Lenkai ne tik kad nebeteko susisiekimo su jūra visame plote tarp Vyslos ir Nemuno, bet ir visiškai prarado Baltijos pajūrį, kadangi jis išslydo Lenkams iš rankų. Tai atsitiko susikivirčijus Didžiųjų Lenkų kunigaikščiams — Vladislovui Lazdakojui ir jo sūnėnui Vladislovui Odonaičiui, pramintam Spiaudytoju. Vladislovui Lazdakojui, išguitam iš Krokuvos, po dalybų teko Didžiųjų Lenkų dalis, gulinti dešiniojoj Vartos pusėj, t. y. Gniezno žemė, o tuo tarpu vyresniojo brolio Odono sūnus sėdo Kališiuje. Ir vienas ir antras norėjo viešpatauti visiems Didiesiems Lenkams, del ko tarp jų dviejų kilo kovų. Vladislovas Lazdakojis turėjo priešų — arkivyskupą ir visą kunigiją; Odonaitis gi, lygiai kaip ir Leškas, buvo santarvėje su Bažnyčia. Dvasininkų remiamas ir Silezijos kunigaikščio Enriko Barzdočiaus padedamas, Odonaitis išvarė dėdę iš Didžiųjų Lenkų ir atsidavė su valdomomis žemėmis šv. Petro globai. Kai dėdė pagaliau vėl paėmė viršų, Odonaitis pasikvietė į talką Pamario kunigaikštį Šventapelką,

su kuriuo buvo susigiminiavęs, ir, jo padedamas, paėmė didesnius miestus ant Notecės ir Vartos upių, kaip antai: Poznanių ir Uisčių. Vladislovas Lazdakojis tuomet prikalbino Lešką Baltąjį, Mozūrų Konradą ir Enriką Barzdočių daryti bendrą žygį prieš Odonaitį ir Šventapelką. Kunigaikščius, kurie buvo suvažiavę Gonsavoj, klastingai užpuolė Pamario Šventapelkas. Kunigaikščiai pabėgo, tik Leškas buvo nukautas. Odonaitis, išvengęs pavojingo karo, vėl išvarė iš Didžiųjų Lenkų Vladislovą Lazdakojį, kuris mirė (1231 m.) ištremtas, nepalikęs vaikų; kunigaikštis Šventapelkas, nugalabijęs Lešką, paliko nepriklausomas. Be to, Šventapelkas užėmė Lenkų žemių atžvilgiu nedraugišką poziciją, nes stengėsi užgrobti kairįjį Panotecį. Antra vėl vertus, supratęs sustiprėjusius kryžiuočius darysiant pavojaus, apskelbė jiems kovą. Kaltino juos Romoj plėšiant ir engiant Prūsus; paskui griebėsi ginklo. Kad ir turėjo talkininkų Prūsuose, kuriuos kurstė sukilti prieš Ordeną, tačiau nuveikti jo neįstengė. Šventapelkas kovojo vienas, kadangi lenkų kunigaikščiai, neapkęsdami Leško Baltojo užmušėjo, stovėjo kryžiuočių pusėje.

Leškui Baltajam tebevaldant, o ypač jam mirus, Krokuvos kunigaikščių viršenybės principas žlugo. Krokuva nustojo buvusi Lenkų gyvenimo židiniu, jaunesnieji kunigaikščiai pasidarė savarankiai. Garbėtroškiai bei stipresnieji kunigaikščiai, būdami nevaržomi viršiausios valdžios, stengėsi padauginti savo žemes, nuskriausdami silpnesniuosius, dėliai ko tarp Piastų kilo kovų. Kadangi Leško sūnus Boleslovas, pramintas Droviuoju, buvo nepilnametis, tai Silezijos kunigaikštis Enrikas Barzdočius ir Mozūrų Konradas sukruto ieškoti Krokuvos sosto.

Valdą Sileziją Vladislovo II-jo sūnūs turėjo nuolatinių artimų santykių su vokiečiais. Rišo juos su ciesoriaus rūmais motinos Agnieškos kilimas, traukė ten dėkingumas už suteiktą tėvui pagalbą. Vedė vokietaites ir sekė vokiečių pavyzdžiais. Vedęs ciesorienės (Konrado III-jo žmonos) seserį, Boleslovas Aukštasis, gavęs po mirusiojo bevaikio brolio Konrado Žemąją Sileziją, norėdamas pralobinti savo kraštą, parsigabeno vokiečių naujakurių. Jojo sūnus, Enrikas Barzdočius, vedęs Merano kunigaikščio dukterį Jadvygą, sekė tėvo pėdomis.

Kvietėsi pas save miestelėnų bei ūkininkų vokiečių, kuriuos apgyvendydavo dykumose; lobino šalį ir didino kunigaikščio iždo išteklius. Del ekonominių atžvilgių priešinosi Grigaliaus reformoms. Kai Leškas Baltasis ir Vladislovas Odonaitis buvo pavedę savo žemes šv. Petro globai ir dvasininkų dvarų valdinius atleidę nuo patarnavimų bei duoklių, — Enrikas, lygiai kaip ir Vladislovas Lazdakojis, neleido Bažnyčiai išsivaduoti iš pasaulinės valdžios. Tuo jis užsitraukė ant savęs popiežiaus Grigaliaus IX nemalonę ir iškeikimą, bet savo elgimosi sistemos nekeitė. Kitokis buvo Konradas. Kadangi didžponių (magnatų) Mozūruose nebuvo, tai jisai turėjo platesnę valdžią nekaip kiti jaunesnieji kunigaikščiai, bet naudotis tuo nesugebėjo. Žmonėmis nepasitikįs ir žiaurus, liepė nugalabinti didvyrį vaivadą Kristiną, o vienų vienas nevaliojo įveikti Prūsų. Drauge su Lešku Baltuoju ir Vladislovu Odonaičiu jis prisiekė Gniezno arkivyskupui klausyti Bažnyčios, bet ne kartą tą priesaiką sulaužydavo. Nesušvelnino Konrado nuožmumo ir jojo žmona, Rusų kunigaikštytė Agota. Kai kunigaikštis buvo liepęs nužudyti kaltinamą del klastos Plocko scholastiką, kunigą Joną Čaplę, — Agota dar tebegiežė savo apmaudą ant lavono. Prietaringai dievotas, Konradas žeminosi prieš dvasininkus tik tuomet, kai buvo ištiktas iškeikimo. Iškeiktas už Čaplės nužudymą, išsipirko nuo to, padovanodamas Gniezno arkivyskupui Lovičiaus miestą su sritimi.

Taigi tarp šitokių kunigaikščių — vieno tausaus ir nuoseklaus, kito žiauraus ir lengvamanio, prasidėjo ginčas del globos septyniolikos mėnesių Leško Baltojo sūnaus, o tikriau sakant — kova del Krokuvos sosto (1227—1233).

Didesnės teisės globai turėjo Boleslovo dėdė Konradas, bet Leško našlė Grimislava, nebepasitikėdama kunigaikščiu, pasižymėjusiu žiaurumu bei žodžio laužymu, pavedė sūnų Enrikui Barzdočiui, kuriam užleido valdžią Krokuvoje, o pati apsigyveno Sandomiere. Nors Enrikas, nugalėjęs Konradą ties Skala, sutartį su Grimislava įvykdė, tačiau valdė Krokuvoj trumpą laiką. Konradas netikėtai užpuolė jį, kai tas dalyvavo ponų suvažiavime ties Opatovicais, ir sužeistą išsivežė į Plocką.

Jo sūnus, Enrikas Maldingasis, norėdamas gelbėti patekusį į kalėjimą tėvą, buvo besitveriąs ginklo, bet kraujo pralieti neleido kunigaikštienė Jadvyga. Pati nuvykusi į Plocką savo tarpininkavimu padėjo taiką padaryti. Enrikas Barzdočius at-

sisakė Boleslovą globojęs Mozūrų kunigaikščio naudai ir, sandorai sutvirtinti, pasižadėjo išleisti už jo sūnų savo anūkes, Enriko Maldingojo dukteris. Triumfuojąs Konradas, pasiryžęs pasisavinti Krokuvos bei Sandomiero kunigaikštystes, klasta nutvėręs Grimislavą su sūnėnu, uždarė juodu Sieciechovo pilyje. Grimislava, pasprukusi iš kalėjimo atsidavusio josios šeimai Sieciechovo benediktinų opato Klemenso iš Ruščios padedama, pasikvietė į talką Enriką Barzdočių. Neatsižvelgdamas į Plocko santaiką, Enrikas pradėjo karą, kuris pasibaigė sutartimi 1233-siais metais. Konradas už atiduotąsias Sieradzo ir Lenčicos žemes išsižadėjo kitų pretensijų; Krokuvos kunigaikščiu paliko **Enrikas Barzdočius** (1233—1238). Drauge su šiuo miręs (1231 m.) ištrėmime Vladislovas Lazdakojis pavedė Enrikui savo teisę į Didžlenkius. Nenorėjo pripažinti tokio dėdės testamento Vladislovas Odonaitis, bet po trumpos kovos atidavė Enrikui pietinę Didžiųjų Lenkų dalį ligi Vartos upės (1234 m.). Tuo būdu Enrikas Barzdočius paliko visų galingiausias iš to laiko kunigaikščių; jis titulavosi Silezijos, Krokuvos bei Lenkų (Didžlenkių) viešpatimi. Mirdamas savo valstybę pavedė sūnui Enrikui Maldingajam.

Enrikas Maldingasis (1238—1241) nesuskubo dar išplėsti savo politinės programos, kai Lenkus užplūdo totoriai.

XIII-me šimtmetyje gyvenusiuose Azijoje totoriuose prasidėjo bruzdesys, siekiąs užkariauti visą pasaulį. Suvienytųjų gaujų vadas, Čingischanas, įsiveržęs į Europą, sumušė polaučius (polovcus) ir sudarė pavojų rusų kunigaikščiams. Gynėsi Riurikaičiai vadovaujant Naugardo kunigaikščiui Mstislovui Mstislovaičiui; bet prie Kalkos upės buvo sumušti (1224 m.). Čingischano anūkas Batuchanas (Batijus), užkariavęs ir likusias rusų kunigaikštystes, patraukė ant Vengrų ir trimis keliais išsiuntė savo gaujas („ordas“) į vakarus. Viena nuėjo į žiemos pietus per Septynpilį (Siedmiogród), kita, vedama paties Batuchano, per Mažuosius Lenkus Sandiečiaus vieškeliu, trečia turėjo įsiveržti į Vengrus iš vakarų per Didžiuosius Lenkus ir Siléziją. 1241 m. totoriai įsibrovė į Sandomiero kunigaikštystę, kurią valdė Boleslovas Drovusis. Gynėsi kunigaikštis, gavęs nuo pusbrolio Boleslovo Kondrataičio ir Mieškos Šlubojo anūko, Vladislovo Opoliškio, pagalbos, bet prieš didesnę užpuolikų jėgą turėjo pasitraukti su dideliais nuostoliais. Apiplėšę Sandomierą, Batuchano brolio Petos vedami, totoriai įsibrovė į Krokuvos

kunigaikštystę. Lenkų karžygiai, kurie stojo į kovą Krokuvos vaivados Vladimiero ir Sandomiero Pakoslovo vedami, ties Chmielniku visi aliái vienas buvo nukauti. Po tos pergalės buvo sudeginta Krokuva, totoriai įsigrūdo į Sileziją ir apiplėšė Vroclavą. Pastojo jiems kelią Enrikas Maldingasis, pasitelkęs kryžiuočių, Moravų kunigaikščio sūnų Boleslovą Šveplį ir giminaičių, valdančių Aukštąją Sileziją, bet Lignicos kovoje (1241 m.) žuvo beveik su visais karžygiais. Nusiaubę Sileziją ir Moravus ligi Olomunco totoriai nuvyko į Vengrus, iš kur, patyrę išsiskyrus iš gyvųjų tarpo didįjį chaną, grįžo su gróbiu į rytus.

Vyriausiasis Enriko Maldingojo sūnus, nepilnų metų Boleslovas Plikasis Rogatka, būdamas motinos Onos, Čekų karaliaus Premislo Otokaro I-jo dukters, globoje, nesugebėjo išturėti tėvo palikimo. Didžialenkiai atsisakė jo klausyti ir pasidavė Vladislovo Odonaičio († 1239) sūnums: Premislovui I-jam ir Boleslovui Maldingajam; iš Mažųjų Lenkų išvarė jį Mozūrų Konradas. Krokuvos kunigaikštystė vėlek tapo vaidų objektu, kol jąją, Konradui mirus († 1247), užėmė **Boleslovas Drovusis** (1247—1279).

Vedęs Vengrų karaliaus Belos IV-jo dukterį Kingą, Boleslovas padėjo uošviui kariauti su čekų Premislu Otokaru II-ju del Austrijos, sėkmingai kovojo su jótvingais, bet prieš antrąjį totorių užplūdimą (1259 m.) pabėgo iš savo krašto. Nuolaidus kunigijai, lygiai kaip senelis ir tėvas, daug metų beviešpataudamas Krokuvoje, jokios politinės programos neparodė. Mirdamas bevaikis, Krokuvos bei Sandomiero kunigaikštystes pavedė Mozūrų Konrado anūkui, Sieradzo kunigaikščiui Leškui Juodajam, kurį sutuokdino su savo žmonos dukterėčia Grifina.

Tais laikais Lenkai kuo labiausiai buvo išsidalinę, susmulkėję. Konrado sūnų Ziemovitas valdė Mozūrus, Kazimieras — Kujavus, Dobrinių, Sieradzą ir Lenčicą. Ziemovitui mirus, Mozūrai suskilo į šias kunigaikštystes: Plocko — Boleslovo ir Čerkso — Konrado; mirus Kazimierui, Inovroclavą gavo Ziemovitas, Kujavų Brestą — Vladislovas Alkūnėlė (Łokietek — žemo stogo vyras), Dobrinių — Ziemovitas, Sieradzą — Leškas Juodasis, Lenčicą — Kazimieras. Enrikui Maldingajam išsiskyrus, Boleslovas Plikasis Rogatka paėmė Lignicą, Konradas —

Gloguvą, Enrikas — Vroclavą. Boleslovo Plikojo Rogatkos († 1278) kunigaikštystė suskilo į dvi — Lignicos ir Švidnicos; Konrado — į tris, būtent šias: Gloguvos, Scinavos ir Žeganiaus. Vien tik Enriko III-jo sūnus Enrikas IV-is Probus gavo visą Vroclavo kunigaikštystę. Aukštoji Silezija, mirus Vladislovui Opoliškiam, liko padalyta į kunigaikštystes — Opolės, Ratiboro, Bitomo; vėliau — Čiešino, Ošviecimo, Kozlensko. Didžlenkius pasidalijo Vladislovo Odonaičio sūnūs — Premislovas I-is gavo Poznanių, Boleslovas Maldingasis — Gniezną ir Kališių. Mirus Premislovui I-jam, Boleslovas Maldingasis paėmė globoti jo sūnų Premislovą II-jį ir valdė visus Didžiuosius Lenkus.

Krokuvos kunigaikštystė nebuvo dalijama, bet užtat buvo nuolatinių ginčų priežastimi. Kovose del jos, kurios kildavo lig šiol tarp kunigaikščių bei didžiūnų, Boleslovui Droviajam mirus, ėmė dalyvauti miestelėnų luomas, pirmąkart tepasirodąs politikos arenoje. Pasibaigus užgrobiamiesiems karams, kariautiems pirmųjų Piastų dinastijos karalių, pasibaigė krašte kurdinimas karo imtinių. Naminiai karai ir priešininkų užplūdimai irgi mažino Lenkuose gyventojų skaičių. Gyventojams sumažėjus, pavargo kraštas, sumenkėjo kunigaikščio iždo pajamos. Todel kunigaikščiai, norėdami padidinti pelną, ėmė kviestis gyventojų iš svetur. Jie atkreipė akį į Vokiečius, kur, mirus ciesoriui Pridrikui II-jam Hohenštaufenui, del bekaralmečio suirutės, gyventojai, nebetekę įstatymų apsaugos, palikti plėšti ir spausti karžygiams, buvo pasiryžę ieškoti patogesnių gyvenimo sąlygų už tėvynės sienų. Pirmieji vokiečių sodžiai buvo įsikūrę Silezijoj dar Boleslovo Aukštojo bei Enriko

---

Silezijos Piastai:

Vladislovas II.

Boleslovas Aukštasis († 1201). — Konradas († 1179). — Mieška Šlubasis († 1211).

Boleslovas Aukštasis → Enrikas Barzdočius († 1238).

Mieška Šlubasis → Opolės, Čiešino, Ošviecimo ir Zatoros kunigaikščiai.

Enrikas Barzdočius → Enrikas II Maldingasis († 1241).

Enrikas II Maldingasis → Boleslovas Plikasis († 1278). — Enrikas III-is († 1266). — Konradas II-is († 1298).

Boleslovas Plikasis → Lignicos ir Svidnicos kunigaikščiai

Enrikas III-is → Enrikas IV Probus († 1290).

Konradas II-is → Gloguvos, Scinavos ir Žeganiaus kunigaikščiai.

Barzdočiaus laikais; totoriams nuniokojus šalį, jų priviso visose Lenkų kunigaikštystėse. Daugiausia jų privaisė: Boleslovas Drovusis Mažuosiuose Lenkuose, Vladislovo Odonaičio sūnūs Didžiuosiuose Lenkuose, Ziemovito Konradaičio ainiai Mozūruose. Jie viliote viliojo naujakurius per tam tikrus žmones, susipažinusius su vokiečių santykiais, laiduodami naujakuriams patogias ekonomines sąlygas. Kunigaikščio ir svetimžemio tarpininku paprastai būdavo vokietis, turįs savo senojoje tėvynėje pažinčių ir ryšių. Darydavo jis su kunigaikščiu rašto sutartį (lokacinė privilegija), kurioje be atlyginimo, kokį sau išsiderėdavo už patarnavimą, buvo žymima naujokų gyvenimo sąlygos. Lokacijos sumanytojas, vadinamasis vaitas (Vogt), gaudavo mieste kokį plotą žemės su teismo valdžia ant gyventojų, pajamas iš piniginių pabaudų, dedamų nusikaltėliams, mokesčius iš skerdyklų, smuklių, malūnų ir tt. — visa tai paveldėjimo teisėmis, kurias galėdavo parduoti ar pavesti kitiems. Vaitas, tepriklausąs kunigaikščio, laisvas būdavo nuo visų pareigų, išėmus tik karžygio tarnybą. Kolonistai dalydavosi tarp savęs žemės plotą, kunigaikščio pažymėtą lokacinėje privilegijoje. Išbrėždavo keturkampį plotą prekyvietei (rinkai), kurioje statydavo valdžios įstaigoms rotušę (Rathaus); išrėždavo gatves, kuriose statydavo namus. Miestą apsupdavo pylymu bei perkasu, už kurių klojėjo dirbami laukai, ganyklos bei miškai. Šituo būdu čia pat prie senųjų pilių atsirado Lenkuose pirmieji vokiški miestai: Vroclavas, Plockas, Krokuva, Poznanius, Lignica, Sandomieras, Bochnė, Korčinas. Naujakuriai iš dovanotų jiems žemių, ganyklų ir miškų kurį laiką

Kujavų Piastai:

Kazimieras I-is († 1267), Kujavų kunigaikšt., Mozūrų Konrado I-jo sūnus.

- Leškas Juodasis († 1288).
- Ziemomislas († 1287).
  - Leškas († 1339), Inovroclavo kun.
  - Premislovas († 1339), Inovroclavo kun.
  - Kazimieras III, Inovroclavo ir Gnievkuvos kunig.
    - Vladislovas Baltasis († 1388), Gnievkuvos kunigaikštis.
- Vladislovas Alkūnelė († 1333).
  - Kunegunda, ištekėjusi už Bernardo, Švidnicos kunigaikšt.
  - Elžbieta († 1380), ištekėjusi už Karoliaus Roberto, Vengrų kar.
  - Kazimieras Didysis.
- Kazimieras II († 1294).
- Ziemovitas, Dobriniaus kunig. († 1406).

neatlikdavo jokių pareigų. Tiktai praslinkus vadinamajai „laisvei“, kurios laiką pažymėdavo paprastai įkaltais į šulą vágiais, patarnavimų bei duoklių vietoje, privalomų gyventojams lenkams, šv. Martyno dieną mokėdavo čyžę pinigais. Privalydavo dar, be to, didesniuose miestuose statyti ir taisyti ginamuosius mūrus, bokštus ir vartus, karo metu pristatyti vežimų ir ginkluotų žmonių. Vidujinė tokios nausėdijos organizacija rėmėsi gyventojų savivaldybe ir nepriklausymu kunigaikščio valdininkų. Visi vidaus reikalai buvo tvarkomi vokiškaisiais papročiais. Teismo valdžia priderėjo vaitui ir žmonių rinktiems súolininkams (launykáms). Suolo (lavos) sprendimai civilinėse bylose, vadinami ortiliais (Urtel, Urteil, nutarimas), papildydavo papročio teisės trūkumus. Apeliacija nuo „suolo“ paprastai eidavo į kunigaikščio teismą, tačiau painiomis bylomis kreipdavosi į vyresnius Vokiečių miestus, kaip antai: į Magdeburgą, Halę ir k. Policija bei administracija priklausydavo miesto tarybai, susidariusiai iš burmistro ir tarybininkų, kuriuos rinkdavo žmonės arba skirdavo kunigaikštis, atsižvelgiant į tai, kaip būdavo nustatyta lokacinėje privilegijoje. Tarybos bei miesto visuomenės nutarimai, padaryti viešuosiuose susirinkimuose (vokiškai: Willkühre), taip pat užkaišiodavo papročių teisės spragas. Amatininkai organizuodavosi cechais, kurie, meisteriams pirmininkaujant, nuspręsdavo bylas, liečiančias prekių gamybą, jų kainas ir kt. Be to, cechai darydavo didelės įtakos miesto „suolui“ ir tarybai. Gintis miestas turėdavo savo sargybą. Leisti daryti tokią tvarką teturėdavo teisę vien tik kunigaikštis, bet, jam sutikus, galėdavo šitaip tvarkytis savo dvaruose ir kunigija ir pasauliniai didžiūnai. Mažmožiuose atskirų nausėdijų tvarka kiek skirdavosi, bet, apskritai imant, pamatinis visų dėsnis buvo savivaldybė, apdraudžianti gyventojus nuo kunigaikščio valdininkų sauvalės ir paleidžianti nuo lenkų teisės pareigų (sunkenybių). Iš pradžių savivaldybe naudojosi vien tik vokiečiai, tačiau ne po ilgo pasigedo josios ir gyventojai lenkai. Šioji savivaldybė, apskritai vadinama „vokiškąja teise“, gaudavo ir tam tikrus pavadinimus nuo miestų, kurie jai būdavo pavyzdžiu. Nuo Srodos (Neumarkt), Kulmo, Magdeburgo, Liubeko miestų, nuo flamandų ir frankų pavyzdžių vadindavosi Srodos, Kulmo, Magdeburgo, Liubeko, flamandų arba frankų teise. Savivaldybės suteikimas vietiniams gyventojams būdavo vadinama jų

perkėlimu iš lenkiškos teisės į vokiškąją. Kunigaikščiai, o taip pat, šiems leidžiant, dvasiniai bei pasauliniai ponai, įvesdami savo dvaruose vokiškąją teisę, padidinti čyžių pajamoms, teikiamaisiais patogumais viliote viliodavo į Lenkus svetimšalius. Lenkų valstybė, buvusi lig šiol etnografijos atžvilgiu vienoda, gavo dabar naują darbštų ir energingą gaivalą, savo kultūra daug aukštesnį už vietinius gyventojus, naudingą ekonomijai, bet pavojingą tautiniu atžvilgiu. Vokiečių kolonizacija buvo savotiško pavidalo naujas germanizmo užplūdimas, kuris ūmu laiku suvaidino svarbų politikos vaidmenį. Ypatingos svarbos buvo įgavę Krokuvos miestelėnai, kuriems 1257 m. Boleslovas Drovusis drauge su savo motina ir žmona buvo suteikę Magdeburgo teisių Vroclavo pavyzdžiu.

Leškas Juodasis (1279—1288) turėjo daug priešininkų, norinčių paveržti iš jo kunigaikštystę, kurią gavo po Boleslovo Droviojo. Jį užpuolė Haličiaus kunigaikštis Levas Danilaitis su totoriais ir giminaičiais rusinais; prieš Lešką ėjo taip pat ir didžiūnai, kuriems vadovavo neramusis Krokuvos vyskupas Povilas iš Pšemankuvos. Levo Danilaičio antpuolį Leškas atrėmė ir dargi atkeršijo, įsiverždamas ligi paties Lvovo, bet kovose su ponais pragaišino savo pajėgas, nieko nenuveikęs per paskutinius savo amžiaus metus.

Krokuvos vyskupas buvo atkaklus Leško priešininkas. Ne kartą dar jis buvo kilęs prieš Boleslovą Drovųjį už tai, kad savo nuosavybės valdomąją teisę pavedė Sieradzo kunigaikščiui; prieš Lešką darė sąmokslus, kurstydamas ponus sukilti ir net kviesdamas lietuvius ir jótvingus į Mažuosius Lenkus. Leškas sumušė užpuolikus, vyskupo turtą konfiskavo, o patį liepė sugauti ir surakintą įmesti į Sieradzo kalėjimą. Paleido Povilą tik tada, kai už dvasininko laikymą kalėjime buvo popiežiaus iškeiktas. Ūmu laiku vėl atsidūrė naujame pavojuje. Didžiūnai, atsisakę jo klausyti, atsikvietė į Krokuvą Čersko kunigaikštį Konradą Ziemovitaitį. Ginti Krokuvos pilį ir žmoną globoti Leškas pavedė miestelėnams, patsai gi nuvyko pas Vengrus talkos. Miestelėnų ištikimybė ir Vengrų pagalba ponų sukilimą nuslopino. Krokuvos vokiečius apdovanojo įvairiomis privilegijomis ir nuo to laiko nuolat ieškodavo juose paramos prieš didžiūnus. Užgnaužęs maištą, nusigręžė prieš Ziemovito

Konradą. Jis atkreipė prieš jį kryžkarį, kurį buvo išsirūpinęs nuo popiežiaus prieš totorius ir lietuvius; jo žemes nuniokojo ir apiplėšė. Nebeužgesino Leške pagiežos ir trečiasis totorių užplūdimas (1287 m.), kuris pasiekė net patį Sončių. Nuo totorių paspruko kunigaikštis į Vengrus; pavojui praslinkus, pargrįžęs į savo kraštą, ruošė naują žygį prieš Konradą. Mirė bevaikis, nepasisotinęs kerštu. Sieradzo kunigaikštystę apėmė po jo brolis Vladislovas Alkūnėlė (Lokietek); o dėl Krokuvos bei Sandomiero kunigaikštysčių kilo kova, į kurią antrukart įsimaišė miestelėnų luomas.

Kai didžiūnai pasikvietė Ziemovito Boleslovą Plockietį ir atidavė jam Sandomierą, Krokuvos miestelėnai, pasijutę prie Leško Juodojo esą stiprūs ir įsigeidę turėti savo pačių rinktą kunigaikštį, parsikvietė iš Vroclavo **Enriką IV Probų** (Probus, 1289—1290). „Der milde Fürste“ (taip vadino jį vroclaviečiai) buvo nutautęs, lygiai kaip ir jojo pranokėjai sileziečiai, rašinėdavo eiles vokiškai, nors nebuvo galutinai nustelbęs savo slaviškų jausmų. Ėjo į talką Čekų karaliui Premislui Otokarui II-jam, kariaujant su Rudolfu Habsburgu. Buvo visų galingiausias tuometinių Silezijos kunigaikščių, ir Krokuvos miestelėnų pakvietimą priėmė. Mėsininkų cechas atidarė Enrikui Krokuvos vartus, kaštelionas Sulka su karžygiais jam pasidavė. Niekas iš pradžių nekliudė Probui, dargi Ziemovito Boleslovas savo noru pasitraukė iš Sandomiero, tik štai netikėtai kilo prieš jį Vladislovas Alkūnėlė. Didžlenkių bei mozūrų remiamas, jis nuveikė Silezijos karžygius ties Sieveru ir užėmė Krokuvą, kurioje tačiau neilgai tesiturėjo. Kai mėsininkų cechas vėl atkėlė miesto vartus Enriko Probaus pulkams, Vladislovas, iš

Mozūrų Piastai:

Kazimieras Teisusis,

Leškas Baltasis († 1227). — Konradas I († 1247), Mozūrų kunigaikštis.

Saliomė († 1268), ištekėjusi už Vengrų Kolomano. — Boleslovas Drovusis († 1279). — Boleslovas († 1248). — Kazimieras († 1267), Kujavų kunig. — Ziemovitas I-is († 1262), Mozūrų kunig.

Konradas II-is († 1294). — Boleslovas II-is († 1313).

Ziemovitas II-is († 1343). — Traidenis († 1341). — Vaclovas († 1336).

Boleslovas Jurgis († 1340), Haličiaus kun. — Ziemovitas III-is († 1381).

Ziemovitas IV-is († 1426). — Jonušis I-is († 1429).

netyčių užkluptas, pabėgo. Pirmasis kunigaikštis, miestelėnų pastatytas, netrukus mirė bevaikis, palikęs Krokuvos bei Sandomiero kunigaikštystes Premislovui II-jam didžialenkiui.

Premislovas II-is apėmė po Enriko Probaus tiktai Krokuvos kunigaikštystę, nes Sandomieriškę užgrobė Vladislovas Alkūnėlė. Ūmu laiku abudu kunigaikščiai pajuto priešininką Čekų karaliuje Vaclove (1291—1305), kurį parsikvietė miestelėnai vokiečiai. Vaclovas Premislovą išstūmė iš Krokuvos, o Vladislovą apgulė Sieradze. Iš pastarojo išreikalavo ne tik atsisakyti nuo Krokuvos ir Sandomiero, bet ir nuo lenininko duoklės iš Sieradzo bei Kujavų Bresto kunigaikštysčių. Netrukus Vaclovas gavo prógos paimti ir Didžlenkius.

Premislovas II-is, mirus dėdei Boleslovui Maldingajam († 1279), valdė visus Didžiuosius Lenkus, o be to dar, gavo Pamarį (1295 m.), kurį jam buvo palikęs bevaikis Leško Baltojo nužudėlio sūnus kunigaikštis Mščugas (Mestvinas). 1295 m., popiežiui leidus, jis buvo apvainikuotas Gniezne arkivyskupo Jokubo Svinkos Lenkų karaliumi ir Pamario kunigaikščiu. Atnaujinimas titulo, užmiršto nuo Boleslovo Hermano laikų, turėjo tikslą pritraukti mažesniąsias kunigaikštystes prie Didžiųjų Lenkų, sužibėjusių karaliaus majestotu; tai reiškė siekimą grąžinti valstybei vienybę. Po aštuonių mėnesių nuo apsivainikavimo Premislovas žuvo nuo žudikų smūgių; jie buvo siųsti margrapo Otono Brandenburgiečio, norėjusio pagrobti Pamarį ir tam tikslui susitarusio su Didžlenkių maištininkais: Nalenčių ir Zarembų giminėmis. Tos žudynės įvyko Rogozne 1296 m. vasario mėn. Pirmasis atgimstančios Lenkijos karalius buvo paskutinis vyriškis Mieškos Senojo šeimynoj, todel ir Didieji Lenkai pateko į tokių pat kovų sūkurį, kaip Mažieji Lenkai Boleslovui Droviajam mirus.

Didžiųjų Lenkų Piastai:

Mieška Senasis.

Otonas († 1194). — Vladislovas Laibakojis († 1231).

Vladislovas Odonaitis Spiaudytojas († 1239).

Premislovas I-is († 1257). — Boleslovas Maldingasis († 1279).

Premislovas II-is († 1296). — Jadvyga († 1339), ištekėjusi už Vladislovo Alkūnėlės.

Reička, ištek. už Vaclovo, Čekų bei Lenkų karaliaus.

Į Didž. Lenkus buvo atkviestas Vladislovas Alkūnėlė, Boleslovo Maldingojo dukters Jadvygos vyras, bet lygiai tuo pat laiku stengėsi gauti Premislovo II-jo palikimą ir kiti: valdąs Krokuvos-Sandomiero kunigaikštystę Vaclovas, Enriko Probaus pusbrolis Konrado Enrikas Gloguviškis, Štetino kunigaikštis Boguslovas ir Mščugo sūnėnas Ziemomislo Leškas Inovroclaviškis, kuris įsiviešpatavo Pamary. Vladislovas Alkūnėlė Pamarį atsiėmė, bet kitiems pretendentams turėjo nusileisti. Štetino Boguslovui padovanojo kašubų žemę, Gloguvos Enrikui — dalį Didžiųjų Lenkų, būtent, kairįjį Paodrį.

Sujungęs Didžiuosius Lenkus su Pamariu bei kunigaikštystėmis: Kujavų-Bresto, Sieradzo ir Lenčicos, paveldėtos po brolio Kazimiero, kuris krito kare su lietuviais, Vladislovas Alkūnėlė pasidarė visų galingiausias kunigaikštis. Turėdamas didelių išteklių jis būtų, Premislovo II-jo idėjai įkūnyti, mėginęs išstumti iš Krokuvos bei Sandomiero čekų Vaclovą, jei nebūtų susidarę tam vidaus kliūčių. Priešinga Vladislovui ponų partija, kuriai vadovavo Poznaniaus vyskupas Andriejus, atsisakė jo klausyti (1300 m.) ir parsikvietė Vaclovą ta sąlyga, kad jis vestų Premislovo II-jo dukterį Reičką. Vaclovas ne tik išgujo Vladislovą iš Didžiųjų Lenkų, bet atėmė jam ir paveldėtąją nuo tėvo žemę. Apsivainikavo Gniezne ir išvažiavo į Pragą, palikęs valstybę valdyti vietininkams (starostoms), kurie jo vardu atlikdavo provincijose teismą ir turėjo vykdomąją valdžią. Vaclovo rankoje liko sujungtos visos Lenkų kunigaikštystės, išskyrus Mozūrus bei Sileziją. Nuo to laiko ne tik sutvirtėjo valstybės vienybė, bet atsiranda siekimo jungti prie Lenkų žemės dar ir svetimų teritorijų, vienyti įvairios kilmės tautas ir rišti jas su lotynų kultūra.

Lenkų vidaus santykiai XII bei XIII-jame šimtmečiuose visa kuo pakitėjo. Atsimainė valstybės teritorijos sudėtis, kitokio pabūdžio įgavo karaliaus valdžia bei padėtis visuomenės sluoksnių — pasaulinių didžiūnų, kunigijos, karžygių bei valstiečių (sodiečių).

Išdalyta Boleslovo Kreivaburnio valstybė nebeteko seniau buvusios vienybės. Tiktai vienų viena Krokuvos kunigaikštystė teliko nepadalyta, kitos smulkėjo, besidauginant Piasto giminei. Krokuvos kunigaikštystės apėmimo tvarka, kurią buvo įvedęs

Boleslovas Kreivaburnis, Vladislovo II-jo bei Mieškos Senojo pašalinimais dukart buvo suardyta; galų gale Lenčicos suvažiavime 1180 m. tvarka buvo pakeista. Vyresnybės dėsnis Piastų giminėje užleido vietą primogenitūros dėsniui Kazimiero Teisingojo linijoje. Tačiau ir naujoji Krokuvos sosto apimama tvarka neišsilaikė: Leškas Baltasis, keletą kartų Mieškos senojo pašalintas, atsisakė nuo savo teisių Vladislovo Laibakojo naudai. Iš tikrųjų Krokuvos kunigaikštystės apėmimo klausimą nuspręsdavo ne teisė, bet jėga ar susivaržiusiųjų apsukrumas. Tokios rūšies bylose sprendžiamuoju veiksniu būdavo didikai, o XIII-jo amžiaus pabaigoje Krokuvos miestelėnai, kurių remiami laikėsi Krokuvoje Enrikas Probus ir Vaclovas. Tvirtėjąs kunigaikščių renkamasis dėsnis nebesiskaitė net su Piastų dinastijos téisėmis, jei dėjo karaliumi svetimą jiems krauju Premislovaitį. Jaunesniosios kunigaikštystės, būdamos privatine viešpačių nuosavybe, tekdavo paveldėjimo keliu ainiams vyrams. Jeigu kunigaikštis mirdavo bevaikis, paliktasis jo turtas tekdavo artimiausiam tos pačios linijos vyriškiui, todel kunigaikštystės dažnai susijungdavo. Tuo būdu Didieji Lenkai susijungė Premislovo II-jo rankose. XIII-jo amžiaus pabaigoj renkamasis dėsnis buvo imta taikyti ir prie jaunesniųjų kunigaikštysčių. Taip atsitiko ir su D. Lenkija, išmirus Mieškos Senojo linijai.

Krokuvos seniorų viršenybė ant jaunesniųjų kunigaikščių, įstatymų nenustatyta, iš tikrųjų nebuvo páisoma. Visi kunigaikščiai, nesurišti su senioru lenininko santykiais, buvo savo žemėse nepriklausomi viešpačiai. Jie darydavo tarp savęs sąjungas bei sutartis šiais reikalais: bendrai gintis, palikimais dalytis, nusikaltėliams persekioti, pabėgėliams išduoti, muitams rinkti ir tt. XIII-jo amžiaus Lenkai, išsiskirstę į dalis, buvo sudarę greičiau etnografinį vienetą nekaip valstybinį.

Kunigaikščio valdžia savo pamate buvo neaprėžta. Kunigaikščiai garsindavosi savo kunigaikštystės ponais ir viešpačiais, vesdavo užsienių politiką ir vidaus reikalus. Tačiau faktinai jie tiek tesinaudodavo savo valdžia, kiek turėdavo pajėgų; paprastai juos varžydavo pasauliniai didžiūnai, vadinami baronais, ir pralotai, t. y. kunigijos didžiūnai.

Pasauliniai didvaldos, kaip antai: kancleris, vaivada, kaštelionai, iždininkai, pakamarininkai, teisėjai, stalininkai, pastalininkai, arklininkai ir kiti, turėdavo baronų arba komitų (comes)

titulą, kurį paveldėdavo vyriškieji ainiai. Kunigaikščių apdovanojami, jie įgydavo žmonių apgyventų dvarų ir vyriausios valdžios ant valdinių (jus ducale, kunigaikščio teisė). Pajamų gaudavo iš duoklių, veisdami gyvulius, dirbdami žemę. Susigiminiavę tarpu savęs, jie sudarydavo vieną organizuotą giminę, veikiančią solidariai kiekvienąkart, jei tik reikėdavo daryti įtakos kunigaikščiui bei viešajai politikai. Savo padėties ir giminės solidarumo dėka, baronai įgydavo galimumo padauginti savo teritorinę nuosavybę, ar pelnu kaipo valdininkai, ar gaudami iš kunigaikščio naujų dovanų bei privilegijų.

Kunigijos galia parėjo ir nuo medžiaginių turtų ir nuo moralinio stovio bei organizuotės. Vyskupai būdavo apdovanojami kaštelionijomis su vyriausiąja valdžia, kokią teturėdavo kunigaikščiai (jus ducale). Gniezno arkivyskupystė turėjo Žnino kaštelioniją Didziuosiuose Lenkuose ir Lovičiaus — Mozūruose; Kujavų vyskupystė — Volborgo kaštelioniją Kujavuose; Krokuvos — Slavkuvos ties Krokuva, Tarėko (Tarėkos, Kelčiai ir Bodzentinas) — Šventojo Kryžiaus kalnuose ir Chropo — Sieradzo žemėje. Vyskupai gaudavo pelno ne tik iš dvarų, kuriuos sumaniai administruodavo, bet ir iš dešimtinių, mokesčių už religinius patarnavimus, pagaliau iš maldingų žmonių palikimų. Jokie barono turtai nebegalėdavo lygintis su kai kurių vyskupų aprūpinimu. Visi, neišskiriant nė kunigaikščių, lenkėsi prieš moralinę vyskupų įtaką; bažnyčios iškeikimas įvarydavo baimės visų drąsiausiam Mozūrų kunigaikščiui Konradui I. Grigaliaus reformos atpalaiduodavo vyskupus iš pasaulinės valdžios įtakos, padarydavo juos nepriklausomus. Aplink vyskupus stovėjo pralotai, taip pat apdovanoti dvarais ir pajamomis, kaip antai: katedros klebonas, džiakonas, arkidiakonas, scholastikas, kantorius ir kustas (kustosz); pagaliau kanauninkai, turį gausių pajamų. Bažnytinė organizacija, tesiremdama žemesniųjų laipsnių priklausymu aukštesniųjų, mažesnius dvasininkus turėjo drausmėje ir paklusnume. Sinodai, vyskupų šaukiami, savo nutarimais neleisdavo kunigų dorai pulti ir nusižengti einant kunigo pareigas.

Bažnyčios orybę ne maža pakėlė ir ordenų (vienuolijų) įtaka. Benediktinai turėjo devynias abatystes (opatijas); tris Didžiuosiuose Lenkuose (Mendzirečiuje, Mogilnėje ir Liubine), tiek pat M. Lenkijoje (Plikajame Kalne, Tince ir Sieciechove), po vieną Mozūruose (Plocke), Sieradzo Lenčicos kunigaikštystėj

(Lenčicoj) ir Silezijoj (Orlavoj). Cistersai susisuko lizdą Lendžioje (prie Vartos upės), Jendriejeve, Liubionže (prie Odros up.), Sulejove, Vonchocke, Kopšivnicoje ir Mogyloje; Laterano ordeno kanauninkai — Tšemešne, Vroclave ir Červinske; norbertonai (premonstratenses) — įvairiose vietose. Taip pat apsigyveno Lenkuose ir karžygių ordenų. Viešpaties karsto karžygiai (dievakarsčiai — miechuviečiai), kryžkarių dalyvautojo Jakso Grifo parkviesti, įsteigė Miechuvoj vienuolyną. Enrikas, Sandomiero kunigaikštis, pasikvietė į Zagostę prie Stopnicos joanitų. Silezijoje apsigyveno templininkų. Tačiau visų įtakingiausi buvo elgetaujamieji ordenai: domininkonai ir pranciškonai. Domininkonus atsikvietė į Krokuvą 1223 m. Krokuvos vyskupas Ivonas Odrovonžas. Ivono giminaičiai: šv. Jackus († 1257) ir Česlovas († 1242) buvo pirmieji vedėjai bei platintojai vienuolijos, kuri greitu laiku paplito po visas Lenkų kunigaikštystes. Vienkart su domininkonais platinosi Boleslovo Droviojo rūpesčiu parkviesti pranciškonai, arba minoritai, taip pat morkininkai ir augustionai. Greta su vyrų buvo steigiama ir moterų vienuolijų, kurių populiariausios buvo Šv. Pranciškaus (Klarissos. Red.). Tų vienuolijų įstatymus padarė garsius kunigaikščių našlės, kurios pabaigė paskutines savo amžiaus dienas vienuolyno sienose: Saliomė — Leško Baltojo duktė, Kinga — Boleslovo Droviojo žmona, ir josios sesuo Jolanta, Boleslovo Maldingojo našlė. Vienuolijos dievobaimingu gyvenimu bei proto šviesumu stiprino Bažnyčios autoritetą, padėjo įsigalėti kunigijos įtakai pasauliniuose dalykuose.

Baronai ir pralotai (vyskupai, kanauninkai, vienuolijų abatai ir k.) savo medžiaginėmis lėšomis bei moraline įtaka sudarydavo galybę, su kuria kunigaikščiai turėdavo skaitytis. Del to jie faktinai dalyvaudavo valdyme, darydami su kunigaikščiu vadinamuosius kolokvijus, arba suvažiavimus, viešosioms bei svarbesnėms privatinėms byloms spręsti.

Kolokvijų (colloquium) sušaukdavo kunigaikštis tam tyčia paskirtu laiku, atsižvelgdamas į apystovas; jame dalyvaudavo, be kunigaikščio ir jo giminės, baronai ir Bažnyčios didžiūnai. Suvažiuodavo jis į stostinę arba kur provincijoje, dažnai sodžiuje, atviroj vietoj. Kolokvijus spręsdavo užsienių politikos dalykus, kaip va: karo paskelbimą bei taikos padarymą; darydavo nutarimų, duodavo arba tvirtindavo privi-

legijas, paskirdavo duokles; žodžiu sakant, visame kame turėjo pobūdį įstatymų leidimo valdžios. Baronai ir pralotai buvo kunigaikščio bendradarbiai šalies valdyme; be jų veik jokis svarbesnis aktas nėra išėjęs iš kunigaikščio raštinės. Be darymo nutarimų, kolokvijus eidavo ir aukštojo teismo pareigas; priimdavo taip pat garsinimus, geros valios aktų, kad jie turėtų didesnės reikšmės. Baronai bei pralotai faktinai sudarydavo kunigaikščio tarybą, kuri vėlesniais laikais yra gavusi senato vardą.

Be baronų, pralotų, o dalinai ir miestelėnų luomo, kuris XIII-jo amž. pabaigoj nulemdavo Krokuvos kunigaikščių rinkimus, kitos visuomenės grupės, kaip va: bajorai ir sodiečiai, nedalyvavo viešajame gyvenime, būdami valdomojo luomo žmonėmis.

Bajorai (šlėktos) atsirado kunigaikštysčių laikais iš karžygių (riterių)[1]) XII-me ir XIII-me šimtm., pasibaigus užgrobiamiesiems karams ir nebesiveržiant vokiečiams, nuolatinė ginkluotoji karija pilyse ir stovyklose radosi bereikalinga ir tik sunkino kunigaikščio iždą. Todel kunigaikščiai paleido karžygius, davę jiems žemės. Vyresniesiems dovanojo didesnių plotų su jų gyventojais; eiliniams kariams po lauką (laną) arba puslaukį su valstiečiais ar be jų. Apdovanotasai valdė žemę nuosavybės teisėmis, galėjo ją parduoti, dovanoti ar palikti ainiams; buvo atleistas nuo kai kurių viešųjų prievolių; naudodavosi duokle ir patarnavimais, ką žmonės, gyveną jo dvaruose, seniau atlikdavo kunigaikščio iždo naudai. Turėdavo ant valdinių vyriausiąją valdžią, būtent, juos teisdavo. Duodavo dešimtinę tai bažnyčiai, kuriai panorėdavo. Nusižengimai, padaryti šlėktai, būdavo smarkiau baudžiami, nekaip padaryti žemesniems visuomenės luomams. Šitos privilegijos buvo vadinamos kario teise (jus militare); jomis apdovanotas tapdavo

---

[1]) Vadinamoji „antplūdžių teorija" bajoriją išveda iš svetimžemių, kurie dar prieš Piasto laikus užpuolę slavų padermes, gyvenusias Pavartyje ir Pavyslyje, apgalėję jas, įkūrę valstybę ir sudarę iš savęs privilegiuotąjį luomą. Jau Naruševičius kildė bajorus iš užpuolikų; po jo, XIX-me amž., Šainocha, Maciejovski's ir Sękovski's. Šainochos nuomone, bajorai esą kilę iš normanų pulkų. Pasak Maciejovskio, slavų lazai, išstumti teutonų iš Saksonijos, atsikraustę į Pavartį, įkūrę valstybę ir sudarę bajorų klasę. Sękovski's išvedė bajorus iš Kaukazo lezgų giminės. Piekosinski's laikė juos Popelidų bei Piastų dinastijų jaunesniųjų linijų ainiais.

bajoru — šlėkta (nobilis, miles). Šlėkta-dvarininkas neprarado senovės kario pobūdžio, nes turėdavo kiekvienukart, kunigaikščio pašauktas, stoti į karą, raitas ir su įsakytaisiais ginklais. Šlėktos nausėdija gaudavo vardą nuo topografinių savotiškumų, pv., Dambrava, Dembnas. Paprastai nuo nausėdijos vardo kildavo obalsis, arba šūkis (proclama), kurį šlekta vartodavo pavojui ištikus, kaipo pagalbos šaukiamą signalą. Ilgainiui šūkis virto paišytu ženklu, arba erbu. Šūkiai bei erbai, tekdami ainiams, tapo giminės ženklais.

Šlėktos jokios politinės rolės nėra vaidinę. Šlėkta, nepriklausąs didžiūnių giminei, nelengvai tegaudavo valdžios vietą; turėdavo pasitenkinti arba antraeile didžiūno rūmuose namiškio role, arba atsidėti žemės darbui. Jisai priklausė kunigaikščio, baronų, ir pralotų malonės, nes jų būdavo teisiamas, turėdavo paisyti kolokvijų nutarimų, kuriuose patsai nedalyvavo.

Žemesnis už šlėktą-karžygį buvo scartabellus, vadinamas lenkiškai vlodika ir sciercalka. Vlodika neturėjo visų karžygio teisių: neturėjo šūkio ir erbo ženklo, mokėdavo nelaisvą dešimtinę, t. y. savo parapijos bažnyčiai. Už vladikos galvą bei žaizdas temokėdavo pusę tiek, kiek už tuos pačius nusižengimus šlėktos asmeniui.

Sodiečiai nešlėktos, gyveną kunigaikščio, bažnyčių ir privatiniuose dvaruose, buvo skirstomi į nelaisvuosius ir laisvuosius.

Nelaisvaisiais valstiečiais, arba prirašytaisiais prie žemės (servi, ascripticii), buvo vadinami tie žmonės, kuriems žemė buvo duodama su sąlyga: pačiam atlikti kai kuriuos paskirtus patarnavimus ir nepamesti pono dvaro. Pagal tai, kuo patarnaudavo, jie buvo vadinami; bažnytiniais, žvejais, medžiokliais, arklininkais, bitininkais, kalviais, dailidėmis, bendoriais, virėjais, kepėjais ir tt. Dauguma, kurie dirbo žemę, vadinosi kolonai. Bažnytiniai buvo skirti bažnyčiai tarnauti, bitininkai (bartininkai), medžiokliai ir k. pristatydavo dvarui medaus, žvėrienos; kolonai apdirbdavo pono žemę, nuvalydavo javus ir suveždavo juos į pono kluonus (klojimus). Be patarnavimų, adskripticijai mokėdavo iš žemės, ant kurios buvo įkurdinti, nuomą (čyžę) javais ir kitais produktais. Sava valia pasitraukusius ponas šaukdavo į kunigaikščio teismą ir, išrodęs juos priklausant adskripticijų kategorijai, grąžindavo atgal į savo dvarą. XIII-jo amž. galop kunigaikščiai leisdavo ponams tokius pabėgėlius

gaudyti, į kalėjimus tremti ir paversti vergais. Nelaisvasis kaimietis, kuris buvo laikomas paveldinčiu žemės naudotoju, faktinai galėjo būti nuo jos pono pavarytas ir kur kitur perkeltas. Tam tikromis kunigaikščių privilegijomis adskripticijai būdavo pavedami ponų jurisdikcijai, del ko netekdavo vyriausybės globos. Atpalaidavimas pareidavo išimtinai nuo pono.

Laisvieji kaimiečiai (liberi) galėdavo pamesti pono dvarą ir nėjo jam jokių specialinių asmeninių patarnavimų. Iš ūkių, kuriuose buvo įkurdinti, mokėdavo nuompinigius pono naudai: kunigaikščiui, bažnyčiai ar karžygiui. Iš pradžios jie lygiai, kaip ir šlėktos, buvo teisiami kunigaikščio ir jo valdininkų, bet XIII-jo amž. pabaigoj drauge su nelaisvaisiais perėjo į pono jurisdikciją. Ir asmens laisvės atžvilgiu jie kaskart ėjo artyn prie adskripticijų. Kad nesunyktų dvarai, įsigalėjo paprotys, kuriuo be pono leidimo tegalėdavo ne daugiau kaip vienas du valstiečiai pamesti ūkį ir persikraustyti į kitą sodžių. Tik šiais atvejais visi valstiečiai galėdavo naudotis asmens laisve: 1) kai ponas įžeisdavo valstiečio žmoną ar dukterį, 2) kai už dvarininko kaltę būdavo imamas valstiečių turtas ir 3) kai sodžius per ištisus metus būdavo prakeiktas. Visuomeninis valstiečių pažeminimas, palyginti su šlėktomis, reiškėsi ir mažesnėmis valstiečių bausmėmis už nusikaltimus šlėktoms.

Bausmė už šlėktos galvą siekė šešias dešimtis grivinų,[1]) už vlodikos — tris dešimtis, už valstiečio — dešimtį: keturios pono naudai ir šešios velionies giminėms. Paprotys, pažymįs valstiečių prievoles ir santykius su ponais, vadinosi žemės teise (jus terrestre), arba lenkiškąja teise (jus polonicum).

Greta su sodžiais, valdomais lenkiškuoju būdu, susikurdavo valstiečių nausėdijų ir vokiškąja teise. Jos taip pat, kaip ir miestai, susidarydavo kolonizavimo keliu. Kunigaikštis, negyvenamųjų žemės plotų savininkas, norėdamas pritraukti kolonistų, skelbdavo „laisvę“. Leisdavo kiekvienam ateiviui užimti tiek dykumos, kiek jis galėdavo apdirbti; atleisdavo jį

---

[1]) Grivina (marca) vadindavo naugės vienetą, iš kurio mušdavo kokį pinigų skaičių. Iš lenkų grivinos XIII-me amž. buvo mušama 24 skoicai (scotus), t. y. 48 skatikai, arba 240 denarų. Grivinas, kaipo teismo bausmę, mokėdavo ne pinigais, kurių maža tebuvo vartojama, bet vertybiniais daiktais, pv., kiaunenomis (kailiukais), voverenomis, žebenkštenomis, lapenomis, avenomis, audiniais ir druskos gabalais. Pagaliau XIII-me amž. trys baudžiamosios grivinos buvo laikomos už vieną tikrąją, t. y. piniginę.

kuriam laikui nuo visų prievolių. „L a i s v ė s“ laikui praėjus, naukurys turėdavo mokėti į kunigaikščio iždą paskirtu laiku, paprastai per šv. Martyną, čyžę, sukalbėtą pinigų sumą. Tokia nausėdija turėdavo savivaldybę. Kolonizacijos vedėjas gaudavo visiškai nuosavybei kokį žemės plotą, malūną ar smuklę, su prievole atlikti karžygio tarnybą, rinkti nuo naukurių priderančią kunigaikščiui čyžę, o taipgi eiti policijos bei teismo pareigas. Tas pastarąsias vedėjas, vadinamasis šaltyšius (S c h u l t h e i s z, S c h u l t h e s s), atlikdavo drauge su valsčiaus išrinktais „suolininkais“. Kunigaikščių pavyzdžiu sekdavo privatinių dvarų savininkai — dvasinių bei pasaulinių; jie, leidus kunigaikščiui, skelbdavo valią arba mažai apgyventus sodžius perkeldavo iš lenkiškosios teisės į vokiškąją.

Visiškai nuošaliai stovėjo žydai, kurių priplaukė į Lenkus del persekiojimų Vokiečiuose kryžiaus karų metu. Žydai vertėsi prekyba ir pinigų skolijimu; kai kurie kunigaikščiai, kaip antai: Mieška Senasis, naudodavosi jais pinigams kaldinti ir finansinėms operacijoms daryti. Boleslovas Maldingasis, Kališiaus kunigaikštis, 1264 metais suteikė Didžiųjų Lenkų žydams privilegiją, kuri saugojo juos nuo krikščionių priespaudos ir nurodė pinigų skolijamąsias taisykles su įkaitais (užstatais). Santykiuose tarp savęs žydai buvo išimti iš miesto teismų valdžios; jiems buvo laiduota kunigaikščio bei vaivados globa, asmens bei turto apsauga, tikėjimo laisvė, kapų, maldyklų (synagogų) ir k. neliečiamybė.

Kunigaikščiai, tolydžio mažindami dvarų skaičių ir beleisdami prakilnesnius luomus nuo įvarių prievolių, nebeteko vyriausiojo iždo pajamų šaltinio. Perdavimas baronams bei pralotams kunigaikščio teisės, suteikimas miesteliams savivaldybės ir išsižadėjimas privatinių žmonių naudai teismo valdžios ant sodžiaus gyventojų — visa tai atimdavo iš kunigaikščio svarbiausias monarko valdžios prerogatyvas. Kunigaikščių dovanotos privilegijos vaduodavo gyventojus iš valstybės suvereniteto valdžios, įvesdavo savivaldybę, kuri yra svarbiausias XIII-jo amž. visuomeninės organizacijos pažymys. Savivaldybių būdavo įvairaus laipsnio; tai pareidavo nuo privilegijų turinio. Aukščiausiai buvo siekusi dvaruose ir sodžiuose, apdovanotuose kunigaikštine bei vokiškąja teise, nes sudarydavo iš jų atskiras valstybėles su monarkine ar respublikine santvarka. Privilegijos suskaldė visuomenę į grupes, kurios skyrėsi juri-

dine padėtimi, o ne verslu tik, kaip tat yra buvę pirmykščių Lenkų laikotarpyje. Vadinamoji luomų organizacija, kuri rėmėsi juridiniais skirtumais tarp atskirųjų visuomenės grupių, sutvirtės ir išsilaikys ateity per visą Lenkų valstybės gyvavimo laiką. Tesikeis tik luomų tarpusavio santykiai: vieni, kurie XIII-jame amž. viešpatavo, žlugs; kiti, seniau neturėję politinės reikšmės, iškils į valdančiojo luomo aukštybes. XIV-jame ir kituose amž. stengsis įsigyti politinės reikšmės žemininkų-karžygių klasė, t. y. šlėktos.

IV.

Kūrimasis šlėktų respublikos (žečpospolitos).

Vladislovas I-is Alkūnėlė (Łokietek, 1306—1333), išvarytas iš Didžiųjų Lenkų, praradęs tėviškę, nuvyko į užsienį. Romoje per jubiliejaus iškilmes (1300 m.) stengėsi susipažinti su to meto politikos painiavomis; Vengruose laukė palankių sau sąlygų. Išsibaigus Arpadų dinastijai (1301 m.), karalius Vaclovas norėjo įsodinti į Vengrų sostą savo sūnų, o popiežius Bonifacas VIII-is tuo tarpu rėmė kunigaikštį Karolių Robertą anžujietį. Karolius Robertas, Vokiečių ciesoriaus Albrechto padedamas, įsiveržė į Čekų žemę ir pradėjo karą su Vaclovu. Vladislovas, pasinaudodamas keblia savo priešo padėtimi, įsiveržė į Mažuosius Lenkus, vengrų pagalba paėmė kelias pilis ir buvo jau beužimąs Krokuvą. Kaip tik tuo metu mirė Vaclovas, o jojo sūnų, tuo pat vardu, traukiantį į Lenkus tėvo sosto apimti, nužudė Olomunce (Olmiuce). Toji aplinkybė palengvino Vladislovui užimti Krokuvos-Sandomiero kunigaikštystę su Pamariu ir atgauti Kujavų Bresto, Sieradzo ir Lenčicos kunigaikštystes. Tačiau Didieji Lenkai, kurie priklausė Enriko Gloguviškio, Enriko Maldingojo anūko, jam nepasidavė. Be Didžiųjų Lenkų diduomenės, Vladislovui buvo priešingi ir miestelėnai, nes įžvelgė jame vokiečių įtakos priešą.

Ne tik kad Didieji Lenkai nepasidavė Vladislovui, bet netrukus ir Pamarys ėmė slysti iš jojo valdžios. Švencai, turtingiausia Pamario giminė, atsisakė jo klausyti ir atsikvietė Brandenburgo margrapą Valdemarą. Vladislovas, nebepasikliaudamas savo jėgomis, užpuolikams išvaryti iš Pamario, pasikvietė kryžiuočių. Kryžiuočiai išvarė brandenburgiečius, bet patys klasta paėmė Pamarį. Tai įvyko tuomet, kai Vladislovą buvo užklupę du svarbūs atsitikimai: Didžiųjų Lenkų kunigaikščio Enriko Gloguviškio mirtis (1309 m.) ir Mažųjų Lenkų

miestelėnų sukilimas (1311 m.). Enriko mirtis davė prógos Alkūnėlei užimti Didžiuosius Lenkus; miestelėnų sukilimas grėsė Mažųjų Lenkų praradimu, kadangi kolonistai vokiečiai, vadovaujami Krokuvos vaito Alberto, vyskupo Jono Muskatos ir Miechuvos abato (opato) Enriko, sudarė sąjungą valdžiai pavesti svetimam kunigaikščiui. Tų nuotykių užkluptas, Vladislovas turėjo atidėti Pamario bylą, o užsiimti Didžiaisiais bei Mažaisiais Lenkais. Vis delto užėmė Didžiuosius Lenkus, nepaisant Poznaniaus miestelėnų priešinimosi; vaito Alberto riaušes užgniaužė. Visa tai pabaigęs, neturėdamas gana jėgų kovoti su kryžiuočiais, griebėsi diplomatinių priemonių. Išleido į Avinioną į popiežių Joną XXII-jį pasiuntinius pasiskųsti jam kryžiuočių ordenu ir drauge prašyti, kad suteiktų karaliaus vardą. Popiežiui nesipriešinant, 1320 m. jis apsivainikavo Krokuvoje; susilaukė taipgi teismo nusprendimo, kuris privertė kryžiuočius sugrąžinti Pamarį ir išmokėti išlaidas. Kadangi kryžiuočiai nebenorėjo pasiduoti popiežiaus teismo nusprendimui, Vladislovas pasiruošė į karą. Išleidęs savo dukterį Elžbietą už karaliaus Karoliaus Roberto (1320 m.), susidėjo į sąjungą su vengrais; sutuokdinęs sūnų Kazimierą su Ona Aldona (1325 m.), didžiojo kunigaikščio Gedimino dukterimi, sudarė gerus santykius su Lietuva. 1331 m. Alkūnėlė sukvietė dvasinių bei pasaulinių ponų suvažiavimą į Chencinus, kur turėjo pasitarti apie ruošimąsi į karą. Kryžiuočiai pralenkė Alkūnėlę, pirmi įsibrovė į Didžiuosius Lenkus, tikėdamiesi gausią pagalbos iš Čekų karaliaus Jono Liuksemburgiečio, kuris, būdamas Vaclovo I-jo dukters vyru, reikalavo sau Lenkų sosto ir buvo privertęs Silezijos kunigaikščius, lygiai kaip ir Mozūrų Vaclovą, pripažinti jojo valdžią. Pasivijo juos Alkūnėlė nętoli Radziejavo, ties Plovcų sodžiumi, kur daugiau kaip 4000 žmonių krito kovos lauke (1331 m.). Vladislovas, pamatęs keletą dešimtų kryžiuočių imtinių, sušuko: — užmuškite visus! Tačiau, kova prisikamavęs, jis laimėto mušio neišnaudojo; besiruošdamas kariauti toliau, mirė Krokuvoje.

Jaunas Vladislovo Alkūnėlės sūnus, **Kazimieras Didysis** (1333—1370), kai ėmė į savo rankas valdžią, turėjo paleistuvio bei bailio vardą. Bekeliaudamas po užsienį, ypačiai sesers, Vengrų karalienės, rūmuose, pamėgo jis svetimų šalių gyvenimą ir sauvalę. Mėgdamas moteris ir puotas, jis neapkentė karo ir, pabėgęs iš Plovcų mūšio, užsitraukė sau negarbę.

Tačiau ilgainiui jisai išmoko susivaldyti; o svetimų šalių pažinimą suvartojo savo ir valstybės naudai.

Užuot kovojęs su Jonu Liuksenburgiečiu del Lenkų sosto, del viršenybės Silezijoj bei Mozūruose, o su kryžiuočiais del Pamario atgavimo, jis tučtuojau, tik valdyti tepradėjęs, ėmė tartis ir nusilaidinėti. Kazimiero pasiuntiniai Trenčino suvažiavime (1335 m.) padarė su Čekų karaliumi sutartį, kuria už išsižadėjimą Lenkų sosto pripažino jam vyriausiosios valdžios teisę Silezijoj bei Mozūruose ir, be to dar, pasižadėjo primokėti 20.000 kapų Pragos skatikų. Silezijos praradimas buvo labai skaudus valstybės vienybei ir nieku neatlyginamas. Nebegalėdamas atgauti šios srities, Kazimieras stengėsi paskesniais laikais palaikyti bent jos ryšį su Lenkais, imdamas įkaitais svarbesnius miestus ir pilis ir laikydamas jos bažnyčią Gniezno arkivyskupo priklausomybėje. Iš nuostolių, padarytų Trenčino sutartimi, Kazimieras vien Mozūrus teatgavo. Mirus Jonui Liuksemburgiečiui, padarė su jo sūnumi ir įpėdiniu Karoliumi sutartį, kuria, dar antru kartu išsižadėjęs teisių į Sileziją, gavo lenu Mozūrùs. Kunigaikštis Ziemovitas III-is pripažino tai, prisiekęs už visus Mozūrus (1355 m.), kurie tuo būdu sudarė glaudžią politinę sąjungą su Lenkais.

Po dviejų mėnesių nuo Trenčino sutarties Kazimieras nusprendė Pamario likimą. Višegrado suvažiavime, tarpininkaujant Vengrų bei Čekų karaliams, jis padarė su kryžiuočiais sutartį, kuria jie už atsisakymą nuo Pamario pasižadėjo grąžinti Lenkams užgrobtus paskutiniu jų karu Kujavus bei Dobriniaus žemę (Alkūnėlės dar laikais prijungtą prie Lenkų susitarus su Ziemovito Vladislovu). Višegrado sutarties Lenkų ponai nenorėjo pasirašyti, — jie reikalavo atiduoti spręsti bylą teismui. Popiežius Benediktas XII-is įsakė nuncijui iškelti prieš kryžiuočius bylą del Lenkų žemių pasisavinimo ir žiaurumų, kokių jie buvo pridirbę, įsiverždami Alkūnėlei tebeviešpataujant. Byla ėjo neutralioj tuomet vietoj, Varšuvoj, į kurią buvo sukviesta arti 130 liudininkų. Liudininkai priesaika patvirtino kryžiuočius kaltus, del ko teismas nusprendė, kad jie grąžintų Pamarį, Kujavus bei Dobriniaus žemę ir atlygintų padarytąsias skriaudas bei bylos išlaidas. Kryžiuočiai padavė del nutarimo apeliaciją ir visas ginčijamąsias žemes tebelaikė ligi buvo padaryta amžinoji taika Kališiuje (1343 m.). Šiąja sutartimi, padaryta tarp karaliaus ir didžiojo magistro Liudolfo Koenigo, ponų bei

miestelėnų patvirtinta, buvo grąžinta Lenkams Kujavai bei Dobriniaus žemė, o Pamarys pasiliko kryžiuočiams.

Pamario atidavimas kryžiuočiams tėra pateisinamas, viena, sunkia kova su ordenu, kurį rėmė vakarų valdovai, antra — maištimis Rusuose, kuri davė Kazimierui progos užkariauti žemės Rytuose.

Su kunigaikščiu Andriumi išmirė valdančioji Raudonųjų Rusų ir Valuinės kunigaikščių linija, prasidėjusi nuo Romano, kritusio Zavichosto kovoje. Rusai pasikvietė Andriaus sūnėną, Mozūrų kunigaikštį Boleslovą Traidenaitį, kuris priėmė graikų tikybą ir pasivadino Jurgiu. Boleslovui Jurgiui mirus[1]) (1340 m.), del Raudonųjų Rusų ir Valuinės ėmė varžytis lietuvių kunigaikštis Gedimino Liūbartas, kuris buvo susigiminiavęs su Romanaičiais per žmoną, ir karalius Kazimieras, Traidenaičio giminė. Kazimieras, nepaisydamas šlėktų pasipriešinimo, kuriuos rėmė totoriai, užėmė Raudonuosius Rusus, o Liūbartas — Valuinės žemę. Ilgainiui Kazimieras pradėjo karą su lietuviais. Po daugelio žygių padarė sutartį (1366 m.), kuria vakarinę dalį Valuinės prijungė prie Lenkų. Be to, padarė leniškai priklausomą jam Padolę, kurią valdė lietuvių kunigaikščiai, Karijoto sūnūs.

Naujus elementus, kurių, užkariavus Raudonuosius Rusus bei Valuinę, radosi Lenkuose, buvusiuose lig šiol tautiniu bei civilizaciniu atžvilgiais vienalyčiais, Kazimieras stengėsi sujungti su visa valstybe lotynų kultūros pagalba. Jis įsteigė lotynų vyskupystes Peremišlyje, Vladimiere ir Cholme, arkivyskupystę Haličiuje. Domininkonų bei pranciškonų vienuolijos skleidė tarp rusų katalikybę bei vakarų civilizaciją. Tačiau Kazimieras toli gražu buvo nuo to, kad persekiotų Rytų Bažnyčią. Armėnams, graikų tikybos žmonėms, leido įsisteigti vyskupystę Lvove. Paliko Rytų Bažnyčios vyskupystes Peremišlyje, Vladimiere ir Cholme, o Haličiaus vyskupystę, Konstantinopolio patriarkui sutikus, pakėlė metropolija. Kazimieras vienijo užkariautuosius kraštus su Lenkais ir kolonizacijos pagalba. Teikdamas vokiškąją teisę, pritraukė į Rusus nausėdų, kurie skleidė čionai vakarų civilizaciją.

Nepuikūs, apskritai imant, Kazimiero užsieninės politikos rezultatai tėra pateisinami karaliaus būdo ramumu, tamečiu

---

[1]) Jis buvo nunuodytas. (Red.)

valstybės stoviu bei trūkimu pajėgų karams kariauti su vakarais. Bijojo Kazimieras, kad šokdamas gelbėti Sileziją bei Pamarį, neužtrauktų ant šalies nelaimės: manė, jog norint atgauti prarastąsias sritis, pirmiausia reikią rinkti lėšų. Iš tikrųjų, valstybės jėgų sustiprinimas tvarkos įvedimu ir turtingumo pakėlimu yra buvęs vyriausiasis Kazimiero rūpesčio uždavinys. Čia jis ėmė pavyzdį iš svainio Karoliaus Roberto politikos; o pirmiausia sekė savo prieteliaus, Čekų karaliaus, o drauge Vokiečių ciesoriaus Karoliaus IV-tojo pėdomis.

Žemės teisė, kuria tesivaldė čiabuviai gyventojai — šlėktos, miestelėnai bei valstiečiai (klapai), — kaipo nesurašyta ir todel mainoma ir savaip aiškinama, duodavo prógos bylinėtis ir išvengti bausmės. Pašalinti to blogumo vaisiams, Kazimieras pasiryžo sutvarkyti tąją teisę. Jam paliepus, 1347 m. suvažiavo į Vislicą pasauliniai bei dvasiniai didžiūnai, tarp kurių yra buvę Gniezno arkivyskupas Jaroslovas, Krokuvos vyskupas Jonas Grotas, Poznaniaus Palūka; jie pristatė karaliui teisių sąrašą, kurį jis, panaikinus žalingus įpročius, o į jų vietą pridėjus naudingų įsakymų, pripažino privalomu visai valstybei (Vislicos statutas). Tais pačiais metais Didžiųjų Lenkų didikai, susirinkę Petrakave, pristatė jam sąrašą juridinių savo provincijos papročių, kurių svarbiausieji, atatinką vietos santykiams, taip pat gavo privalomos galios (Didžiųjų Lenkų statutas).

Kazimieras taip pat sutvarkė ir vokiškąją teisę. Panaikino apeliavimą iš miesto teismų į užsienio tribunolus; Sandomiere, Krokuvoj, Kališiuj ir kituose miestuose įsteigė iš vaitų ir suolininkų aukštesniuosius teismus; jie turėdavo galutinai išspręsti ginčus, kilusius tarp gyventojų, kurie valdėsi vokiškąja teise. Kai, nežiūrint to, apeliacijos nebesiliovė ėjusios į svetimus miestus, ypačiai į Magdeburgą, Kazimieras įsteigė Krokuvos pilyje aukščiausiąjį provincinį vokiškosios teisės teismą, uždrausdamas turtų konfiskavimo bausme kreiptis į užsienį. Tuo būdu Kazimieras versdavo naujakurius klausyti vyriausiosios vietinės valdžios, silpnino jų sąryšį su senąja tėvyne, paruošė dirvą miestelėnams vokiečiams sulenkinti.

Neužmiršo karalius ir žydų teisinės padėties. Boleslovo Maldingojo privilegiją, duotą Kališiuje, jis, papildęs naujomis laisvėmis, išplėtė ant Mažųjų Lenkų ir Lvovo žydų.

Kazimieras laikė karaliaus valdžią vyriausiuoju visuomenės santykių reguliatorium ir rūpinosi ją išaukštinti, imdamas pa-

vyzdį iš tuometinių vakarų monarkų siekimų. Įstatymų gerbimą jis laikė visuomenės tvarkos pagrindu, griežtą teisingumo vykdymą — vyriausiąja valdžios pareiga. Jis buvo priešingas ir dvasininkų išslydimui iš valstybės vyriausybės rankų ir magnatų bei šlėktų savivaldybei. Prižiūrėti, kad įstatymai būtų vykdomi, paskyrė įvairiose šalies dalyse generalinius seniūnus (starostas), kuriems buvo duota beveik karališka valdžia; taip pat laikė nuo Vaclovo laikų įvestus o p r a v c u s (žudikus, arba budelius), valdininkus, kurie privalydavo sekti ir bausti piktadarius.

Visuomenei sunku buvo iš karto sutikti su Kazimiero sistema; kai kurie tautos luomai bruzdėjo. Negeri buvo santykiai su karaliumi Krokuvos vyskupo Jono Groto, o jo įpėdinis Bodzanta, užsigavęs mokesčių rinkimu iš bažnyčios dvarų, metė ant Kazimiero prakeikimą. Didžiųjų Lenkų šlėktos, pripratę tinginiauti ir galvažudžiauti, kankinami bausmėmis, kurias uždėdavo seniūnai, organizavo, vadovaujant Poznaniaus vaivadai Mackai Borkovičiui, ginkluotą sąjungą (1352 m.). Kazimieras žiauriai malšindavo priešininkus. Kunigą Baričką, įteikusį jam vyskupo iškeikimo dekretą, liepė supykęs paskandinti Vysloje. Vaivadą Borkovičių, kuris drauge su šlėktų gaujomis užsiėmė plėšimais, pasmerkė įmesti į požemį ir numarinti badu. Jisai suprato, jog padaryti valstybėje tvarkos, kuri tesiremtų įstatymų klausymu, negalima vieno tik karaliaus valdžia, nedalyvaujant visuomenei. Išauklėti žmonėms, kurie suprastų jojo siekimus ir jį remtų, įsteigė Krokuvoje akademiją (1364 m.), kurios vyriausiasis uždavinys buvo teisės mokslų dėstymas. Šitoji akademija yra buvusi po Pragos akademijos, ciesoriaus Karoliaus IV-jo įsteigtos, antrąja iš eilės vidurinėje Europoje.

Aptvarkęs bei apsaugojęs šalį, Kazimieras davė visuomenei galimumo atsidėti ramiam darbui ir lobti. Be to dar, apimdamas savo rūpestinga globa ekonominius santykius, jis betarpiškai prisidėjo prie padauginimo krašto turto.

Kazimieras apdovanodavo kunigiją ir vienuolynus žemėmis bei pelnu, leisdavo jiems perkelti sodžius iš lenkiškosios teisės į vokiškąją, savomis lėšomis statydino bažnyčias. Įkūrė nemaža naujų miestų, daugybę jų pakėlė, apdovanojęs vokiškąja teise. Rūpindamasis išplėsti šalyje amatus ir pramonę, jis steigė savo įkurtuose miestuose amatininkams sankrovų ir alaus varyklų; norėdamas palengvinti prekybą, daugino prekymečių

bei mūgių, saugojo pirklius nuo užpuldinėjančių plėšikų. Kolonizavimo keliu yra įkūręs daugybę sodžių vokiškąja teise, pastatęs juose lentpiūvių bei malūnų, gynė valstiečius nuo galingesniųjų klasių. Kreipdavo taip pat akį ir į palengvinimą vidaus susisiekimo, kaldindamas tiltus ir darydamas upes plaukomas. Rūpinosi apsaugoti kraštą ir iš oro. Jis yra pastatydinęs daugybę pilių, apjuosdinęs miestus ginamosiomis sienomis bei bokštais. Lokacinėse privilegijose, teikiamose miestams bei sodžiams, uždėdavo ant naujakurių prievolę pristatyti, atsitikus karui, atitinkamą žmonių bei ginklų skaičių.

Jėga, kurios valstybė kaskart daugiau įgydavo Kazimiero organizacinio darbo dėka, turėjo apsaugoti Lenkus, ištikus numatomam susikirtimui su vakarų valstybėmis, ypačiai su Kryžiuočių ordenu. Kad sustiprintų tąją pajėgą, Kazimieras drauge su savo taryba sumanė padaryti su Vengrais sąjungą, kuri lengvai galėjo įvykti, nes jisai neturėjo vyriškų ainių. Su Gediminaite († 1339) Kazimieras yra turėjęs dukterį Elžbietą, išleistą už Pamario kunigaikščio Boguslovo. Jono Liuksemburgiečio išpiršta Adelaida, landgrafo Heseniečio duktė, Kazimierui įgriso, todel jis ją laikė Žarnovco pilyje. Nepersiskyręs dar su Adelaida, jis vedė trečiukart Jadvygą, Žeganio kunigaikštaitę, su kuria turėjo dvi dukteris. Neturėdamas vyriškojo ainio, sumanė pavesti sostą sūnėnui Liudvikui, karaliaus Karoliaus Roberto sūnui, kuo tarėsi sustiprinsiąs Vengrų-Lenkų sąjungą, gana tvirtą, kad apgintų valstybę nuo išorinio pavojaus. Tuojau, mirus pirmajai žmonai, padarė sutartį, kuria Liudvikas prisižadėjo, Mažųjų Lenkų ponams reikalaujant, atgauti Pamarį,[1]) saugoti lenkų teises bei privilegijas, neapdėti naujais mokesčiais ir tebeskirti valdininkais vietos žmones. Keliolika metų vėliau, Būdos suvažiavime, Liudviko teisė į Lenkų vainiką buvo išplėsta ant jo brolio Stepono ir sūnėno Jono, ta sąlyga, kad panaikintų pastotes ir atlygintų piliečiams karo nuostolius.

Karalius **Liudvikas** (1370—1382), atlikęs vainikavimosi iškilmes Krokuvoje ir aplankęs Gniezną, grįžo į Vengrus pavedęs valstybę valdyti motinai Elžbietai, Alkūnėlės dukteriai. Savavališkai jam elgiantis, tauta juo nepasitenkino ir apsiginklavusi sukilo; dinastinės politikos egoizmu nukreipė vidujinius val-

---

1) To pat buvo reikalaujama ir iš mūsų Jogailos 1385 m. (Red.)

stybės reikalus į kelią, nebeturintį nieko bendra su organizaciniu Kazimiero Didžiojo darbu.

Liudvikas nepagerbė dėdės valios, kursai buvo užrašęs savo anūkui, Štetino kunigaikščiui Kazimierui, Kujavus su Sieradzo bei Lenčicos žemėmis, neteisėtiems sūnums — dvarus, o žmonai ir dviem dukterim — savo brangenybes. Panaikindamas paskutiniąją velionies valią, Kazimierui Štetiniečiui tedavė kaipo leną tiktai Dobriniaus žemę, kitų užrašų nebepripažindamas. Kazimiero dukteris išgabeno į Vengrus, paskelbė jas neteisėtos moterystės mergaitėmis, pagaliau nusikratė jomis, išleidęs Jadvygą už antraeilio Vengrų bajoro, Oną — už pagarsėjusio žiaurumais ir paleistuvybe grapo Cilli. Skriausdamas mirusiojo karaliaus artimuosius, Liudvikas apdovanojo savo giminaičius valstybės žemėmis. Savo sūnėnui Vladislovui, kunigaikščiui Opoliečiui (Elžbietos, Kunegundos Alkūnėlaitės bei Bernardo Švidnitiečio dukters sūnui), atidavė kaipo leną pirma Vieliūnės žemę, paskui Raudonuosius Rusus.

Valstybės ateitį, kuri tesirėmė valdžios tvirtumu bei iždo istekliumi, Liudvikas aukodavo dinastiniams reikalams. Kai išmirė vyriškieji anžujiečių giminės nariai, kuriems Būdos sutartis buvo pripažinusi Lenkų sosto teisę, Liudvikas ėmė rūpintis, kad sostą, jam mirus, paveldėtų viena trijų jo dukterų. Jam uoliai padėjo motina, kuri mokėjo gerintis Mažųjų Lenkų ponams mandagumu bei malonumu. Kad pasiektų savo tikslą, Liudvikas, ponų patartas, įsakė rinkti iš dvarų po 12 skatikų nuo trivalakio (lano) vadinamojo žemės mokesčio, kuris jau senai buvo užmirštas. Kai toji žinia sukėlė krašte triukšmą, karalius liepė privatiniu būdu pareikšti, jog jis yra pasirengęs išsižadėti šito mokesčio, kad tik Lenkų sosto teisė būtų išplėsta ant moteriškosios linijos. Košicų suvažiavime (1373 m.) dvasiniai bei pasauliniai didikai, ypačiai Mažųjų Lenkų, pripažino įpėdinybės teisę vyresniosioms dukterims: Katarinai ir Marei.

Kazimiero Didžiojo ainiai:

Kazimieras Didysis.

- **Elžbieta (iš Gedimino Aldonos) už Boguslovo, Štetino kunig.**
  - **Kazimieras († 1378), Štetino kunigaik.**
  - **Elžbieta už ciesoriaus Karoliaus IV.**
- **Ona (iš Jadvygos, Žeganiaus kunig.) už Vilhelmo, Cilli grapo.**
  - **Ona už Vladislovo Jogailos.**

už ką žemės mókestis nuo dvylikos skatikų buvo sumažintas iki dviejų. Netrukus Katarinos mirtis privertė Liudviką pasirūpinti, kad sosto teisę pripažintų taipo pat ir jauniausiai dukteriai Jadvygai. Antrame Košicų suvažiavime diduomenė, ypačiai didžialenkiai, statė karaliui sunkias kliūtis. Liudvikas, savo tikslui atsiekti, įsakė uždarinėti miesto vartus ir po ilgų derybų privedė ligi galo Košicų sutartį (paktą) 1374 m. rugsėjo 17 d. Už dukterų įpėdinybės pripažinimą jisai garantavo teritorinę valstybės sveikatą ir apsiėmė atgauti prarastąsias provincijas; prisižadėjo davinėti aukštesniąsias ir žemesniąsias valdžios vietas bei pilis tik vieniems lenkams, ne kunigaikščių kilmės; atleido ponus ir šlėktas nuo visų lenkiškosios teisės prievolių, pastočių, pilių taisymo ir kt. Iš prievolių karalius teišsiderėjo iždo naudai po du skatiku nuo trivalakio ir karo tarnybos atlikimą be užmokesčio savo krašto ribose. Nuostolius, padarytus užsieninio karo metu, apsiėmė šlėktoms atlyginti: paimtus į nelaisvę išpirkti, sužeistiesiems paskirti pinigų gydytis ir kt.

Liudviko sauvalingumas pykdė didžialenkius; nepatenkino jų ir Košicų sutarties palengvinimai, nes tebemanė grąžinti Piastų dinastiją. Galop jie jautėsi esą Liudviko bei Elžbietos užgauti, nustūmus į užpakalį jų provinciją: jie laikė savo garbės įžeidimu karaliaus vainikavimąsi ne Gniezne, o Krokuvoje, ir mažalenkių skyrimą į aukštesnes vietas. Didžiųjų lenkų nepasitenkinimas priėjo ligi ginkluoto bruzdėjimo, kuriam vadovavo Vladislovas Baltasis, Gnievkuvos kunigaikštis.

Ziemomislo, Inovroclavo kunigaikščio, tikro Alkūnėlės brolio, anūkas Vladislovas buvo gavęs po tėvo Kazimiero galvos Gnievkuvą, o mirus dėdėms, Premislovui bei Leškai, ėmė valdyti Bidgoščių ir Inovroclavą. Keistas vėjavaikis, gyvendamas ne sulig išgale, jisai suvargo, del ko, mirus jo žmonai, savo nuosavybę pardavė Kazimierui Didžiajam ir su keliais draugais nuvyko į Palestiną. Pargrįžęs iš kelionės, viešėjo ciesoriaus Karoliaus IV-tojo rūmuose ir pas kryžiuočius, dalyvavo riterių rungtynėse ir karuose su lietuviais. Pagaliau nuvyko į Avinioną ir tapo Dižone benediktinu. Išgirdęs apie Kazimiero Did. mirtį, pasirodė Vengruose, kur, padedamas savo dukterėčios Elžbietos, karaliaus Liudviko žmonos (Elžbietos ir Bosnės kunigaikščio Stepono dukters), pradėjo rūpintis atgauti Gnievkuvos kunigaikštystę. Neatpalaiduotas, nepaisant visų pastangų, nuo

vienuolio pažadų, iš Budino nuvyko į Lenkus ir Didžiųjų Lenkų ponų pagalba užėmė Inovroclavą, Gnievkuvą, Zlotoriją ir kitus Kujavų miestus. Iškraustė jį iš krašto Didžiųjų Lenkų seniūnas Sendzivojus iš Šubino, bet neišvarė jam iš galvos pretensijų nei į parduotąsias žemes, nei į Lenkų vainiką. Netrukus po Košicų sutarties Vladislovas, Didžiųjų Lenkų opozicijos remiamas, pradėjo naują karą, per kurį, imant Zlotoriją, žuvo Dobriniaus kunigaikštis Kazimieras. Galų gale atsisakė nuo savo pretensijų už paskirtus jam 10.000 raudonųjų auksinų ir vieną benediktinų abatystę Vengruose. Bet ir nuraminus Vladislovą Baltąjį, nepasitenkinimas vis dar tebesireiškė. Krokuvos liáudis išžudė vengrus, Elžbietos palydovus, kurie savo nelemtais darbais įsipyko žmonėms. Didieji lenkai nebesiliovė murmėję ant Liudviko valdžios, ypačiai, kad jisai, nepaisant Košicų sutarties garantijų, nenustojo tebesikėsinęs ant valstybės sveikatos, atskirdamas nuo jos Raudonuosius Rusus.

Vladislovas Opolietis valdė Rusus Kazimiero D. planais: stiprino juose katalikybę ir kėlė gerovę, bet drauge svajojo paversti juos paveldimąja valstybe. Karalius Liudvikas savo rėžtu stengėsi prijungti tąją provinciją prie Vengrų. Dėliai to, kad Raudonuosiuose Rusuose trumpai paviešpatavo Arpadų dinastijos nariai — Kazimiero Teisingojo laikais Andrius, Leško Baltojo — Kolomanas, — Vengrų karaliai nebesiliovė jų savinęsi, titulavosi Haličiaus bei Vladimiero valdovais (reges Galiciae et Laodimiriae). Liudvikas, išnaudodamas Kazimiero D. vargus karo metu su lietuviais, už pažadėtąją pagalbą privertė jį išduoti dokumentą (1350 m.), kurio galia Raudonieji Rusai, mirus Lenkų karaliui bevaikiui, turėjo būti prijungti prie Vengrų. Šiuo remdamasis, Liudvikas suvienijo Raudonuosius Rusus su Vengrų valstybe (1378 m.), Opoliečiui gi tedavė kaipo leną Dobriniaus žemę su Gnievkuva bei Inovroclavu ir paskyrė jį savo vietininku po motinos, kuri, išsigandusi Krokuvos skerdynių, išsinešino iš krašto. Didieji lenkai, remdamiesi Košicų sutartimi, laiduojančia valstybės teritorijos nedalumą ir draudžiančia teikti aukštesniąsias vietas bei miestus kunigaikščių kilties asmenims, užprotestavo prieš karaliaus pasielgimą. Tiesa, jie nebesugebėjo priversti Liudviko sugrąžinti Raudonuosius Rusus, bet pasiekė tai, jog Vladislovas Opolietis nuo vietininkystės liko pašalintas. Liudvikas paskyrė tris valdytojus (triumvirat'ą): Krokuvos kaštelioną Dobieslovą, jo

sūnų, Krokuvos vyskupą Zavišą iš Kurozvenkų ir buvusį Didžiųjų Lenkų seniūną, Kališiaus vaivadą Sendzivojų iš Šubino. Didieji Lenkai, nepatenkinti trimis vyrais, tarp kurių yra buvę du mažlenkiu, neišsižadėjo opozicijos, ėme tartis su Mozūrų Piastais. Kai del vyskupo Zavišos mirimo triumviratas iširo, Plocko kunigaikštis Ziemovitas IV-is įsibrovė į Didžiuosius Lenkus. Liudvikas pasiuntė prieš jį žentą, Marės vyrą, Zigmantą Liuksemburgietį, kurį skyrė Lenkų karaliumi: Zigmantas, užėmęs Krokuvą, buvo besiruošiąs į karą su Ziemovitu ir didžiųjų lenkų opozicija, bet štai gauna žinią apie Liudviko mirtį.

Liudviko valdymo vaisiai, apskritai imant, buvo neigiami, bet reikšmės milžiniškos. Lenkai Liudviko dėka nebeteko laimėjimų, padarytų Kazimiero D.; pasodino juose Vladislovą Opolietį, kuris, susipratęs negalėsiąs suvaidinti didžiulės politinės rolės, teims rištis su krašto priešais; teikdamas malonės Mažųjų Lenkų ponams, o skriausdamas didžialenkius, padidino tautoje provincijų separatizmą, užuot jį mažinęs ir naikinęs. Tačiau, be čia paminėtų rezultatų, kuriuos laikas yra pašalinęs, Liudviko valdymas yra palikęs patvaresnį įvykį, kuris ilgainiui nulėmė Lenkų ateitį — Košicų sutartį.

Privilegijos, kurių seniau gaudavo šlėktos nuo kunigaikščių bei karalių, neapimdavo viso luomo, bet tiktai paliesdavo atskirus asmenis, gimines, žemes arba kunigaikštystes. Jomis, paprastai, tebūdavo atleidžiamas asmuo, gimine, administracinis gyventojų vienetas nuo prievolių, užtikrinama jiems pelnas arba duodama valdžia ant valstiečių. Košicų sutartis buvo pirmąja visuotinąja privilegija, apimančia diduomenės bei šlėktų visuomenę, savo vaisiais lemiančia ne tiktai ekonominius interesus, bet ir viešuosius, valstybės reikalus. Jinai išvedė šlėktas, užsidariusius ankštuose žemės darbų rėmuose, į viešojo gyvenimo areną; įgalino juos siekti valdžios. Patsai faktas, kuriuo šlėktos būdavo kviečiami spręsti sosto įpėdinystės bylos, duodavo jiems prógos pasinaudoti drauge su ponais derybomis del vainiko. Sutartys del sosto, kuriose šlėktos nuo šio laiko nuolat dalyvaus, taps ateityje vyriausiu jų laisvių bei reikšmės šaltiniu. Atleidimas nuo lenkiškosios teisės prievolių ištuštins iždą, padarys karalių priklausomą šlėktų. Nepritekliui atsitikus, karalius, nebeturėdamas teisės mokesčiais apkrauti, bus priverstas prašyti šlėktų malonės — pašalpos. Pageidau-

jamam rezultatui atsiekti jisai šauks suvažiavimus, kuriuose šlėktos, iš vienos pusės, išmoks tartis apie viešuosius reikalus, pamėgs parlamentarizmą; iš antrosios — ras naujos progos derėtis su karaliumi del privilegijų. Dėliai iždo ištuštėjimo karaliai bus priversti naudotis nemokama šlėktų karo tarnyba, kurie, besispiesdami stovyklose, ims tartis kuopa, statyti politines programas ir drauge remti jas grasymais atsisakysiant klausyti karaliaus. Karo tarnyba, visuotinojo subruzdimo (apsiginklavimo — pospolite ruszenie) pavidalu, šlėktos yra gavę progos organizuoti savo jėgas, kurių dėka, be dalyvavimo „elekcijoje“ ir mokesčių sprendimo, susilpnins karaliaus valdžią, suvaržys didikus ir virs valstybę valdančiu luomu. Košicų privilegijos išdaviniais šlėktos ims valdyti Lenkus.

Dvejus **bekaralmečio** (1382—1384) metus truko naminė kova del sosto apėmimo. Tuo metu, kai Mažųjų Lenkų ponai buvo pripažinę karaliumi Zigmantą Liuksemburgietį, Didžiųjų Lenkų šlėktos suskilo į dvi partiji: gžimalitų, kurių vadu buvo generalinis seniūnas Domarat'as iš Piešchno, ir nalenčių, kuriems vadovavo Bartoš'ius iš Odolianuvos. Gžimalitai rėmė Zigmantą, nalenčiai buvo Mozūrų Ziemovito šalininkai. Didžlenkių didikų Radomsko suvažiavime, kurių tarpe nebuvo nei atsidavusio Zigmantui Gniezno arkivyskupo Bodzantos, nei Domarato iš Piešchno, nuspręsta ištikimybė tajai Liudviko dukteriai, kuri nuolat gyvens Lenkuose. Nutarimas taikė į Zigmantą, kurio žmona, įkelta į Vengrų sostą, nebegalėjo nuolat gyventi Lenkuose. Radomsko nutarimą priėmė suvažiavę Vyslicoje ir Mažųjų Lenkų ponai, gavę žinią apie Marės pakvietimą į Vengrų sostą. Tuo būdu žlugo Zigmanto Liuksemburgiečio kandidatūra jaunesniosios Liudviko dukters Jadvygos naudai, Austrų kunigaikščio Wilhelmo sužieduotinės. Pagaliau pati karalienė našlė, Elžbieta Bosnietė, skyrė į Lenkų sostą Jadvygą, apie ką buvo pranešusi Mažųjų bei Didžiųjų Lenkų ponams, susirinkusiems Sieradze. Abi partijos dar netekėjusios karalaitės pakvietimą į sostą matė esant patogią progą savo politiniams planams įvykdyti. Nalenčiai tikėjosi ją išleisią už Ziemovito ir tuo būdu grąžinsią viešpatauti Piastų dinastiją; mažieji lenkai nužiūrėjo Jadvygai kitą vyrą, būtent: didįjį Lietuvos kunigaikštį. Ziemovitas susitaręs su arkivyskupu Bodzanta, kuris, pametęs Zigmantą, tapo Piastų šalininku, ketino pagrobti Jadvygą ir priversti ją eiti už jo; kai šie sumanymai

nepavyko, jis įsibrovė į Didžiuosius Lenkus, ėmė miestus ir pilis, gžimalitų nuosavybę plėšė ir degino. Pasipriešino Ziemovitui Domarat'as iš Pieschno; ponų mažalenkių kviečiama, siūptelėjo prieš jį vengrų kariuomenė. Naminis karas nusitęsė del to, kad nesiskubino atvažiuoti Jadvyga, kuri, ponų primygtinai prašoma, atvyko į Krokuvą tik 1384 m. spalių mėn.

Trylikos metų **Jadvyga** (1384—1386), iškilmingai vainikuota Krokuvos katedroj, buvo per jauna, kad galėtų varyti politiką savarankiškai. Valdė Mažųjų Lenkų didikai, kurie, apsiautę karalienę, sumanė pasinaudoti ja, kaipo įnagiu savo planams įvykdyti — sujungti Lietuvos - Rusų valstybę su Lenkais. Apsivylę del Lenkų - Vengrų sąjungos, pasiryžo susidėti su valstybe, su kuria Lenkus tevienijo bendras pavojus iš kryžiuočių šalies. Tam atsiekti pasitaikė patogi proga, būtent: gavus Jadvygai vyrą — Lietuvos kunigaikštį Jogailą, kuris politikos apystovų buvo verčiamas sutikti su Mažosios Lenkijos ponų sumanymu ir reikšti noro teikti jiems visokių palengvinimų.

Baltai, arba aisčiai, t. y. prūsai, jótvingai, lietuviai (aukštaičiai bei žemaičiai), kuršiai, žiemgaliai ir latviai, apsigyvenę nuo nebeatmenamų laikų prie Baltijos jūros, tarp Vyslos ir Dauguvos upių, panemunėmis bei paneriais (pagal Viliją), indų europiečių[1]) kilmės tautos, lygiai kaip jų kaimynai slavai, buvo politeistai. Garbino griaustinio dievą P e r k ū n ą, vandens — A t r i m p ą, pragaro — P o k l i ų, karo — K o v ą, meilės — M i l d ą ir kt. Jie turėjo dvasinę hierarchiją (kunigai — kriviai, aukotojai — vaidilos), kurių galva buvo vyriausiasis kunigas, krivių krivaitis.[2]) XIII-jame amžiuje latvius, kuršius ir žiemgalius užkariavo vokiečių kardininkų ordenas ir įkūrė jų žemėse valstybę, pramintą Livonija (Lybžemiu); tuo pačiu laiku kryžiuočiai pavėrgė prūsus. Kitos lietuvių gentys susivienijo po kunigaikščių valdžia, kurie ne tik kad atsispirdavo vokiečiams, bet dar, naudodamiesi vaidais tarp Riurikaičių, ėmė kariauti kaimynų rusų žemes. Ringaudo[3]) sūnus Mindaugas

---

[1]) Šis sakinys Red-jos atitinkamai perdirbtas.

[2]) Senovės mūsų tikėjimo klausimai dar ne visai tepaaiškėjo: čia tebesame legendų srity. (Red.)

[3]) Mindaugo tėvo vardas dar nežinomas: tik pasakos vadina jį Rimgaudu. (Red.)

(Mindowe 1240—1263), be Lietuvos, turėjo jau savo valdžioje dalį Gudų arba Baltųjų Rusų, ir Juoduosius Rusus (Krievių žemę). Apsisaugoti nuo vokiečių susižinojo su Roma ir priėmė katalikybę; popiežiaus Inocento IV-jo pakeltas Lietuvos karalium, apsivainikavo Naugarduke[1]) (1252 m.). Kai, nepaisant to, vokiečių ordenai nesiliovė plėšę Lietuvos, Mindaugas grįžo į pagonybę[2]) ir tebeskleidė tarp kaimynų krikščionių nelaimes ir baimę. Mindaugo vietą užėmė pirma jojo sūnėnas Treniota (Stroinat), paskui Vaišvilkas (Voišelk, Movšelg), pravoslavų vienuolis. Po Vaišvilko, kuris, metęs sostą, liko vėl vienuoliu, Lietuvą valdė iš eilės: jojo svainis, Haličiaus Romano anūkas Švarnas, Traidenis ir Vytenis. Galingos Lietuvos kūrėju yra buvęs įkūrėjas valstybės sostinės Vilniuje Vytenio brolis Gediminas (1315—1341). Jis atkariavo nuo Riurikaičių Pagirį (Podlesę — buvusią kitados jotvingų teritoriją), Palėsę ir šiaurinę Valuinę, užkariavo Kijevą ir Perejaslavlį, paėmė valdyti turtingąją Pliskuvos (Pskovo) respubliką. Buvo palankus katalikybei, globojo pranciškonus bei dominikonus, pastatydino krikščionims bažnyčias Vilniuje ir Naugarduke. Sumanęs priimti katalikybę, susirašinėjo tuo reikalu su popiežium Jonu XXII-ju. Kryžiuočiai, supratę, jog įvedus Lietuvoje krikščionybę, jų ordenas nustos reikšmės, savo intrigomis sutrukdė[3]) kunigaikščio sumanymus, tačiau nebegalėjo užkirsti kelio jojo santykiams su vakarais, būtent: Lietuvos susigiminiavimui su Lenkais per Gediminaitės jungtuves su Vladislovo Alkūnėlės sūnumi. Gediminui žuvus kovoje su kryžiuočiais ties Veliuona, jojo sūnūs (Mantvydas, Narimantas, Algirdas, Kęstutis, Liūbartas, Karijotas ir Jaunutis) buvo užėmę įvairias didžiulės Lietuvos-Rusų valstybės sritis. Su jauniausiuoju broliu Jaunučiu, kuriam tėvas buvo pavedęs[4]) Vilnių drauge su viršenybe ant brolių, Kęstutis bei Algirdas pradėjo karą. Pasibaigė jisai Jaunučio žuvimu[5]) ir atsisėdimu į sostą

---

[1]) Savo sostinėje, bet ne Naugarduke. (Red.)

[2]) Tai, rodosi, jo priešų buvo pramanyta. (Red.)

[3]) Gedimino krikštas neįvyko vien del jo nenoro krikštytis. Jis pats tai pareiškė popiežiaus pasiuntiniams Vilniuje. (Red.)

[4]) Centras ir Gediminui mirus pasiliko Vilniuje, o ten gyveno jo žmona Jauna su sūnumi Jaunučiu. Jo niekas nelaikė vyresniuoju kunigaikščiu. (Red.)

[5]) Jaunutis nežuvo, bet pabėgo į Maksvą, o susitaikęs su broliais, amžiaus galą nugyveno Zaslavlio kunigaikštystėje pas Minską. (Red.)

Algirdo (1344—1377), kuris užkariavo Valuinę, Padolę ir rytų Rusus (Smolenską, Brianską, Sieversko Naugardą). Tačiau kovoje su Kazimieru Didžiuoju Lietuva nebeteko vakarinės Valuinės dalies ir viršenybės Padolėje.

Lietuvos kunigaikščiai yra sukūrę tikriau sakant Rusų valstybę, kurios gyventojai buvo graikų tikybos. Rytų apeigų vyskupystės — Polocko, Smolensko, Turovo, Lucko ir k. — priklausė Kijevo metropolitų, kurie nuo 1308 m. turėjo savo rezidenciją Maksvoje. Lietuvos-Rusų valstybės visuomeninio sutvarkymo pagrindu buvo nelaisvė.[1]) Didysis kunigaikštis buvo valstybės savininkas ir turėjo neapribotą valdžią. Turėjo jis savo valdžioje sritinius kunigaikščius, kuriems pavesdavo visai ar dalinai savo valdžią. Bajorai gaudavo iš kunigaikščio žemės vasalo teisėmis, todel eidavo karo pareigas ir atlikdavo prievoles; negalėdavo kaip tinkami tvarkyti savo nuosavybės, negalėdavo, vyriausiosios valdžios neleisti, vesti, leisti už vyro dukterų[2]) ir p. Turtingesni bajorai savo ruožtu dalydavo žemę įvairiomis sąlygomis vargingesniems karžygiams. Visuomenės apačioje buvo tarnai bei ūkio darbininkai, paskendę verguvėj. Gyventojai rusai Lietuvos valstybėj buvo aukštesnis civilizacinis gaivalas; jų kalba kalbėjo kun. rūmuose bei šviesesnieji luomai. Lietuviai pasiduodavo užkariautųjų gyventojų įtakai, priimdavo jų tikybą bei papročius. Tačiau su rusų kultūra stabmeldiškoj Lietuvoj varžėsi lotyniškoji, skleidžiama kryžiuočių bei lenkų. Didieji Lietuvos kunigaikščiai linko į vakarų kultūrą jau nuo Gedimino laikų, bet susiartina su ja tik prie jojo anūko Jogailos.

Algirdas turėjo 2 žmonas ir paliko dvylika sūnų; antrosios pačios vyriausiasis, Jogaila, sėdos į tėvo sostą. Išauklėtas motinos rusės, Tverės kunigaikštaitės Julijonos, Jogaila linko į krikščioniškąją civilizaciją, o tuo tarpu jojo dėdė Kęstutis

---

[1]) Čia autorius laikosi lenkų istoriografijos tradicijos, kuri, pradedant jau nuo Dlugošiaus, smerkia lietuvių valstybės drausmę, kaipo jiems pripratos ir sunkios verguvės apsireiškimą. Tiesa, lenkų bajorija buvo daug laisvesnė, bet čia turime atminti, kas tai per laikotarpis tasai Europos feodalizmas; jo atbalsiu yra ir socialinė anų laikų Lietuvos tvarka. (Red.)

[2]) Vasalo žemė (dvaras, lenas) priklausė valdovui, ir persimainant vasalo asmeniui (paveldėjimo ar žentystės bei užkurystės atvejais) iš naujo įvykdavo priesaika, ir tokių vestuvių valdovo kontrolė buvo visur Europoje įprasta. (Red.)

tebebuvo ištikimas senajai pagonų tikybai. Tarp priešingų viena antrai srovių atstovų iškilo kova, apsukriai kurstoma kryžiuočių, kurie troško Lietuvos susilpnėjimo ir žlugimo. Jogaila, jų padedamas, nugalėjo: Kęstutis, įmestas į Krėvos kalėjimą, liko nužudytas; jojo žmona Birutė prigirdyta. Kryžiuočiai, norėdami sukelti Lietuvoj naują namų karą, veikiai paėmė į savo globą Kęstučio sūnų Vytautą; apkrikštiję jį, išleido su kariuomene prieš Jogailą. Vytautas, žygiui nepavykus, supratęs kryžiuočius naudojant jį kaipo įrankį Lietuvai pražudyti, slaptai susitaikė su Jogaila. Įvyko tai tada, kai ponų mažalenkių galvose pribrendo mintis suvienyti Lietuvą su Lenkais per didžiojo Lietuvos kunigaikščio jungtuves su Jadvyga.

1385 m. pradžioje Jogaila per savo pasiuntinius paprašė Jadvygos rankos, pasižadėdamas apkrikštyti savo valdinius ir išmokėti Austrų Leopoldui sumą, kurią buvo jis išsiderėjęs, jeigu iširtų Jadvygos jungtuvės su jo sūnumi Vilhelmu. Jadvygos motinai palankiai atsakius, Jogaila davė Krėvoje Lenkų pasiuntinybei, kuri buvo atvykusi į Lietuvą, dokumentą, kilmingai patvirtinantį prižadus, duotus[1]) prieš tai įgaliotinių. Nepaisant Jadvygos spyrimosi ir Vilhelmo griežtumo, kuris buvo atvykęs į Krokuvą jungtuvių daryti, M. Lenkijos ponai neatsisakė nuo savo sumanymo. Karalienę ramino maldavimais, Vilhelmo nebeleido į karalių rūmus. 1386 m. sausio 12 d. Volkoviske buvo surašytos sąlygos, kuriomis Jogaila turėjo apimti Lenkų sostą. Pusiau vasario m. Krokuvos katedroj didįjį kunigaikštį pakrikštijo; po kelių dienų paskiau Vladislovas susituokė su Jadvyga moterystės ryšiais ir drauge išdavė Naujame Korčine privilegiją, kuria paplatino Košicų sutartį. Jisai garantavo, kad

Gediminaičiai:

Gediminas (1315—1341).

- Algirdas,
  - Jogaila,
    - Jogailaičiai.
  - Skirgaila,
  - Kaributas Dimitras,
    - Zigmantas Kaributas.
  - Švitrigaila.
- Kęstutis,
  - Vytautas
  - Zigmantas
- Liūbartas,
- Karijotas,
  - Karijotaičiai.
- Jaunutis,
- Aldona, ištekėjusi už Kazimiero Didžiojo.

[1]) Tai Krėviškė Unija, kurios teužsiliko lenkų nuorašas. Ji atrodo lyg kokia ateities politikos programa ir nebuvo net ir vėliau, beveik po 200 metų, Liublino Unijos laikais visai įvykdyta. (Red.)

vietas bei pilis tegalėsią gauti vietiniai šlėktos; prižadėjo atlyginti už karo tarnybą už valstybės ribų ir panaikinti baudžiamųjų bylų karaliaus teisėjus (opravcus). Pilių straipsnis kliudys karaliams siekti absoliutizmo; atlyginimas už karo tarnybą padarys nebegalimą akciją, kuri nebesutiktų su šlėktų interesų dvasia.

Remiantis Jogailos rašytais pasižadėjimais, tikrosios Lietuvos sritys, Baltieji bei Juodieji Rusai, Palėsė, Ukraina, didesnioji dalis Pagirio ir Valuinės turėjo tekti Lenkų valstybei. Jogaila taip pat prisižadėjo su broliais, giminėmis bajorais, apskritai su visais[1]) savo valdiniais apsikrikštyti katalikais. Vakarų kultūra turėjo suvienyti ir sulieti į vieną kūną tokius įvairios rūšies gaivalus, kaip štai: lietuvių stabmeldišką ir rusų graikišką su lenkų lotyniška. Be grynos politikos siekimų, kaip kad kryžiuočių galybės sutrupinimas, unijos eigą, ir iš Jogailos, ir iš Mažųjų Lenkų ponų pusės, lydėjo ideja, kuri Lietuvos-Rusų žmones turėjo praprausti vakarų civilizacija.

Vykdydamas savo pasižadėjimus, **Vladislovas Jogaila** (1386 iki 1434) parvyko į Lietuvą valdinių krikštyti. Jisai vertė visus aukštos kilmės lietuvius, net tuos, kurie jau buvo apsikrikštiję pagal rytų apeigas, krikštytis katalikais; du pasipriešinusiu bajoru nubaudė mirtimi. Draudė abiejų lyčių lietuviams jungtis su graikų tikybos rusais; mišrios poros privalė susivienodinti lotynų apeigose, plakant nekatalikiškąją poros dalį. Bajorams, tapusiems katalikais, garantuodavo teisę tvarkytis dvaruose kaip tinkamiems ir nesivaržyti leidžiant už vyro dukteris bei giminaites; atleisdavo juos nuo prievolių, išėmus pilių statymą bei karžygio tarnybos ėjimą. Katalikybei sutvirtinti įsteigė Lietuvoj septynias parapijas ir Vilniaus vyskupystę. Graikų tikybos rusus atversti į lotynų apeigas, išskyrus maišytąsias moterystes, pavedė laikui ir bažnyčios propagandai. Jojo rūpesniu Klepaže, Krokuvoje, įsikūrė vienuolių benediktinų, kurie, atlikdami tikybines apeigas, vartojo slavų kalbą, ir kurių uždavinys buvo — skleisti Rusuose uniją su Romos Bažnyčia.

Apkrikštijęs Lietuvą ir pavedęs ją valdyti vietininkui, savo broliui Skirgailai, Jogaila nuvyko į Raudonuosius Rusus, kuriuos tuo laiku Jadvyga su Mažųjų Lenkų ponais baigė gauti iš Vengrų. Lvoviečiai savo noru pasidavė karalienei; ilgainiui

---

[1]) Buvo kalbama vien apie pagonis lietuvius. (Red.)

nusileido ir Haličiaus seniūnas Benediktas. Jogailai bebūnant Lvove, prisiekė ištikimybę karališkajai porai Moldavų gaspadorius (valdovas) Petras, kuris, norėdamas apsisaugoti nuo Vengrų, ieškojo globos Lenkų-Lietuvos valstybėj. Pasidavus gaspadoriui, atsidarė Lenkams žemių plotai ligi Juodosios jūros ir Dunojaus žemupio. Prieš didžiulės valstybės valdovą lenkėsi Rusų kunigaikščiai, žeminosi ir buvusieji jo priešininkai, kuriuos, pagaliau, Jogaila patraukė į savo pusę malonėmis. Vladislovui Opoliečiui paliko Liudviko dovanotą jam nuosavybę ir jo dukterį išleido užu savo brolio Aleksandro Vygando. Mozūrų Ziemovitą sutuokdino su savo seseria Aleksandra ir davė jam Belzo žemę. Didžlenkių nalenčių vadą Bartošių iš Odolianuvos patraukė į savo pusę, paskyręs Poznaniaus vaivada. Mažųjų Lenkų ponus, unijos kūrėjus, apdovanojo milžiniškais žemės plotais Rusuose. Į jųjų dvarus, į Raudonuosius Rusus, Valuinę ir Padolę, ėmė traukti iš Lenkų naukuriai, kurie, kurdami sodžius bei miestus, kėlė žemės ūkį bei pramonę. Kolonizavimas tapo viena visų vyriausia priemone morališkai prijungti Rusų žemėms prie lotynų civilizacijos.

Lietuvos unija su Lenkais, darydama politiniame pasaulyje didžiulę pervartą, turėjo sukelti protestų tų gaivalų, kurie matė joje savo pražūtį arba žalą. Pirmojoj nepritelių eilėj stovėjo kryžiuočių ordenas, kuris, unijai įvykus, nebeteko gyvavimo reikšmės bei vilties užkariauti Lietuvą ir palikti sau žemes, paimtas iš Lenkų. Be ordeno buvo ir Vengrų karalius Zigmantas Liuksemburgietis, užgautas nepasisekimais beieškant Lenkų sosto ir Raudonųjų Rusų praradimu. Nebestigo pagaliau unijos priešininkų ir Lietuvos-Rusų kunigaikščių tarpe.

Pirmų pirmiausia kryžiuočiai ėmė rūpintis Romoje, kad Jogailos jungtuves pripažintų neteisėtomis, išrodydami esant jas, del Vilhelmo susižiedavimo su Jadvyga, netaisyklingas, priešingas Bažnyčios įstatymams. Kai komisija, skirta popiežiaus įsakymu, pripažino jungtuvių teisėtumą, kryžiuočiai susiuostė su puikiuoju Jogailos pusbroliu Kęstučio Vytautu. Vytautas neapkentė Jogailos už tėvo nužudymą[1]) ir pyko ant jo del to, kad vietininko valdžia teko Skirgailai, ne jam; pagaliau ne svetima jam buvo mintis apie Lietuvos-Rusų valstybės užgrobimą. Kryžiuočiai, kuriems rūpėjo, kad Lietuva atsiskirtų,

---

[1]) Vytautas niekuomet tuo Jogailos nekaltino. (Red.)

buvo pasirengę paremti Vytautą, kad tik jisai garantuotų jiems, jog savo sumanymų nebepakeis. Vytautui, įdavusiam kryžiuočiams įkaitais žmoną Oną, brolį Zigmantą, seserį Ringalę ir šimtą Lietuvos bajorų, prižadėjo šelpti ginklais. Vytautas, be to, dar padarė sąjungą su didžiuoju Maksvos kunigaikščiu Dimitru, išleidęs už jojo sūnaus Vosyliaus savo dukterį Sofiją. Ties Lietuva kybojo juo didesnis pavojus, nes su kryžiuočiais susitarė ir žemaičiai, bijodami, kad Jogaila verste neverstų jų į katalikybę. Karas, kuris veikiai ištiko, atnešė Lietuvai gaisrų bei žudynių. Jam pabaigti, Jogaila, pašalinęs vietininką Skirgailą, vyriausiąją kunigaikščio valdžią Lietuvoj, gausiai apdovanojęs žemėmis, pavedė Vytautui, kuris iškilmingai pasižadėjo būti ištikimas karališkajai porai ir Lenkų Karūnai (valstybei). Laimingai taipo pat išvengė Jogaila Vengrų karaliaus kėsinimųsi. Zigmantas Liuksemburgietis, laikydamas save, kaipo Liudviko įpėdinis, Vladislovo Opoliečio siuzerenu, įgaliojo šį, kad sumažintų Lenkų teritoriją, parduoti kryžiuočiams leninę nuosavybę — Kujavus bei Dobriniaus žemę. Iš tikrųjų Opolietis įkeitė (užstatė) Dobriniaus žemę kryžiuočiams už 50.000 raudonųjų auksinų ir intrigavo prieš Lenkus, pareikšdamas Jogailai visokių pretensijų. Veikiai tačiau Zigmantas Liuksemburgietis, Turkų grasomas ir bijodamas, kad, jam mirus, Jadvyga nepareikštų savo teisių į Vengrų sostą, susitaikė su Lenkais ir toliau nebeglobojo Opoliečio. Tada Jogaila padarė karo žygį, atėmė nuo Opoliečio Vieliunės žemę ir Kujavus, net atidavė jojo paveldimąsias teises Silezijoj jo sūnums. Su kryžiuočiais, nebetekusiais sąjungininkų, buvo padaryta 1404 m. Račionže (Racionžek, ant Vyslos, Kujavuose) taika, kuria Dobriniaus žemė, išmokėjus įkaitų sumą, grįžo Lenkams.

Del Jogailos susitaikymo su Vytautu bei Zigmantu Liuksemburgiečiu kryžiuočiai priversti buvo pertraukti karo žygius, bet nebesiliovė vykdę užgrobiamųjų planų. Pagaliau, kai kryžiuočiai turėjo noro panaikinti uniją, tai Lenkai galvojo apie atkeršijimą už senąsias skriaudas bei apie Pamario atgavimą. Visa tai buvo priežastimi „didžiojo karo“, kurio svarbiausiąja priekabe buvo susikirtimas del Žemaičių.

Vytautas, tapęs didžiuoju kunigaikščiu, giminaičius išvaikė iš sričių ir jų nuosavybę ėmė valdyt pats betarpiškai. Užkariautomis žemėmis praplėtė valstybės sienas: paėmė Smolenską, Naugardo bei Pliskuvos respublikoms primetė vietinin-

kus. Manė užkariauti Maksvą, o pirmiausia išnaikinti totorius. Nebodamas Lenkų, kad užtikrintų sau kryžiuočių pagalbą, Dubysos salyno sutartimi dovanojo jiems Žemaičius ir su didžiule jėga ištraukė į rytus. Mūšyje su totoriais ant Vorkslos upės (1399 m.) gavo baisų smūgį. Žuvo keletas dešimtų Lietuvos-Rusų kunigaikščių; pergalėtojai įsiveržė net į Valuinės žemę. Po smūgio Vytautas suprato esant reikalo glaudžiau susirišti su Lenkais, ir to įvykiu buvo unijos atnaujinimas (1401 m.). Aktu, padarytu Vilniuje, lietuviai pasižadėjo lenkų niekad nebepamesti ir kunigaikštystę, Vytautui mirus, sugrąžinti Jogailai. Dokumentu, išduotu Radome, Lenkai davė iš savo pusės laidų, kad Vytautas galėsiąs valdyti kunigaikštystę ligi gyvos galvos ir kad jie nerinksią, Jogailai mirus, karaliaus be lietuvių žinios bei pritarimo. Sustiprinęs savo pajėgas, atnaujindamas su Lenkais sąjungą, Vytautas manė atgauti Žemaičius, kurių atidavimo neatsvėrė pelnas, kokio tikėjosi gausiąs, pradėdamas karo žygį prieš totorius. Ėmė kurstyti žemaičius kilti, teikė jiems pagalbos, galų gale atvirai juos užstojo. Karingas kryžiuočių didmistris Ulrich'as Jungingen'as, Zigmanto Liuksemburgiečio remiamas, pradėjo karą, įsiverždamas į Dobriniaus žemę. Jogaila su Lenkų karžygiais, kurių vadas buvo Zindram'as iš Maškovičių,[1]) ir su Mozūrų Ziemovito talka; Vytautas su lietuviais, rusais bei totoriais — nutraukė irgi tiesiog ant kryžiuočių sostinės, Marienburgo. 1410 m. liepos 15 d. ištiko vadinamoji Žalgirio kova Žaliajame lauke (Grünwald), netoli Dambrovnos miesto. Krito Ulrichas Jungingenas su kilniausiais ordeno riteriais, visos kryžiuočių vėliavos pateko į pergalėtojų rankas. Žalgirio kova tai buvo Lietuvos-Lenkų unijos triumfas ant kryžiuočių galybės; būtų tapusi ordeno kapais, kad būtų mokėta ji tinkamai išnaudoti. Po kovos Vytautas del nežinomų priežasčių pasitraukė su savo pulkais; Jogaila palikęs vienas, kad ir laimėjęs dar kovą ties Koronovu, nebegalėjo paimti kryžiuočių sostinės. Prisikamavęs kova, be to dar, grasomas Zigmanto Liuksemburgiečio, kurio kariuomenė įsibrovė į Mažuosius Lenkus, padarė su ordenu taiką Torne (1411 m.). Kryžiuočiai sugrąžino Jogailai bei Vytautui valdyti Žemaičius ligi gyvos galvos ir pasižadėjo išmokėti 100.000 kapų praginių skatikų.

---

[1]) Lenkų prasimanytas vadas Vytautui mūšio vado garbei sumažinti: iš tikro Z. buvo Krokuvos srities vadas. (Red.)

Kaip Vytauto pralaimėjimas ant Vorkslos privertė abi valstybi atnaujinti sąjungą 1401 m., taip lygiai Žalgirio pergalė, būdama unijos vaisiumi, tapo jos sustiprinimo priežastimi Horodlės aktu (1413 m.). Horodlės suvažiavime (ant Bugo up., Belzo žemėje), kuriame, be Jogailos ir Vytauto, dalyvavo abiejų tautų aukštieji valdininkai bei karžygiai, buvo sustiprinti senieji laidai, liečią viešpačių rinkimus; nuspręsta administratyviai padalyti Lietuva vaivadijomis bei kaštelionijomis; katalikų tikybos bajorams leista naudotis Karūnos šlėktų erbais bei teisėmis; buvo nutarta, atsitikus reikalui, daryti bendrų suvažiavimų Parčeve arba Liubline. Horodlės nutarimai buvo žymus žingsnys tolyn abiejų valstybių susiglaudimo procese, kadangi padarė pradžią vidujinės organizacijos vienybei. Tuo pat metu Vytautas, tautoms surišti moraliniais ryšiais, įvykdė Lietuvos-Rusų valstybėje didžiulių permainų. Krikštydino žemaičius katalikais ir įkūrė vyskupystę su sostine Medininkuose (Varniuose). Ėmėsi taip pat tvarkyti Bažnyčios santykių Rusuose. Nenorėdamas, kad jojo graikų tikybos valdiniai priklausytų Maksvos, paragino vyskupus rusus išsirinkti metropolitą, kuris turėjo nuolatos gyventi Kijeve. Negalėdamas gauti tam savo sumanymui Konstantinopolio patriarko pritarimo, Vytautas sugalvojo bažnytinę uniją su Roma ir tam tikslui pasiuntė Kijevo metropolitą Grigorių Camblaką į Konstancijos suvažiavimą.

Organizacinis bei moralinis Lietuvos susivienijimas su Lenkais pažadino kryžiuočius į naują karą, būtent, Žemaičių užkariauti. Popiežiaus įtaka „bado karas" buvo sutrukdytas, bet veltui Konstancijos susirinkimas stengėsi sutaikyti priešus. Ginčo išsprendimo pavedimas Zigmantui Liuksemburgiečiui, kuris nuo 1410 metų buvo Vokiečių ciesoriumi, taipo pat neprivedė prie taikos. Kai ciesorius paskelbė Vroclave (1420 m.) nepalankų Lenkams nutarimą, karas vėl kilo. Pasibaigė jis galutinai taika prie Melno ežero (1422 m.), kuria kryžiuočiai amžinai išsižadėjo Žemaičių.

Tiek kartų apsivylę, norėdami suardyti uniją, kryžiuočiai, susidėję su ciesoriumi Zigmantu, nutarė sunaudoti saviems tikslams Vytauto ambiciją. Lucko suvažiavime 1429 m., sušauktame neva pasitarti del karo su turkais, ciesorius prikalbėjo pasenusį Jogailą leisti Vytautui vainikuotis. Jogaila, sužavėtas ciesoriaus mandagumu, kuris su savo žmona aplankė jį miegamajame kambary, prašomas nusileido; buvo paskirta

vainikuoti Vytautas Lietuvos karaliumi 1430 m. šv. Mykolo dieną. Tačiau Mažosios Lenkijos ponai, gelbėdami uniją, veikiai prigundė Jogailą išvažiuoti iš Lucko ir neleisti tuo tarpu Vytautui vainikuotis. Tiesa, Vytautas, kuriam ciesorius prižadėjo atsiųsti karaliaus ženklus, neatsisakė nuo savo sumanymų, bet ir Lenkų ponai nesiliovė budriai jo daboję. Apstačius vakarų sieną bei kelius sargyba, ciesoriaus pasiuntiniai, kurie vyko į Lietuvą, buvo suimti; Lucko planams neleista įvykti, juoba, kad Vytautas mirė, atidavęs didžiojo kunigaikščio valdžią į Jogailos rankas.

Vytautui mirus, prieš uniją ėjo jaunesnysis Jogailos brolis Švitrigaila. Palikęs didžiuoju kunigaikščiu, jisai stengėsi atsiskirti nuo Lenkų, padedamas graikų tikybos gyventojų rusų, kurie neturėjo lygių teisių; remiamas buvo kryžiuočių, ciesoriaus Zigmanto bei Moldavų viešpaties (gaspadoriaus). Karalius, ponų pritariamas, didžiuoju kunigaikščiu paskyrė Vytauto brolį Kęstučio Zigmantą; kad prisigerintų graikų tikybos gyventojams rusams, sulygina jų teises su katalikų. 1432 m. spalių 15 d. Gardine buvo duotas karaliaus vardu aktas, kuriuo kunigaikščiai, bajorai ir karžygiai rusai liko apdovanoti lenkų šlėktos erbais ir privilegijomis. Karas su Švitrigaila buvo užbaigtas visišku jo ir kryžiuočių sumušimu ties Ukmerge, prie Šventosios upės, ir taika, padaryta Kujavų Breste (1435 m.). Kryžiuočiai pasižadėjo tuomet pamesti Švitrigailą ir neberemti nė vieno didžiojo Lietuvos kunigaikščio, einančio prieš Lenkus.

Unijos triumfai kovoje su kryžiuočiais bei ciesoriumi nepaliko be įtakos toms tautoms, kurioms taip pat grėsė pavojus ir kurios stengėsi išsirišti iš vokiečių valdžios. Tiesioginis šių triumfų rezultatas tai Čekų pasiryžimas dėtis su Lenkais, delko turėjo pasikviesti karaliumi Vladislovą Jogailą.

Bruzdėjimas, kuris buvo kilęs Čekuose Pragos universiteto profesoriaus Jono Huso dėka, turėjo tikslą sureformuoti Bažnyčią ir kovoti su vokietybe. Abidvi husybės kryptys, bažnytinė bei tautinė, rado lenkų visuomenėje tinkamos sau dirvos. Lenkai taip pat neapkentė vokiečių, kaip ir čekai; taip pat turėta nemažesnių už anuos priežasčių kovoti su Bažnyčia. Lenkų kunigija anais laikais buvo užlipusi ant aukščiausio įtakos laipsnio. Jinai iškilo dvasiškai, nes spindėjo Aukštaičių bei Žemaičių apkrikštymo nuopelnais; ji, turėdama nuolankų sau, bet neapšviestą Jogailą, paėmė į savo rankas politikos vadžias.

Karaliaus sekretorius, šv. Fliorijono parapijos klebonas Krokuvoje Zbignievas Olesnickis, kuris, dar kaipo karžygys, Žalgirio kovoje buvo išgelbėjęs karaliaus gyvybę, valdė rūmus ir tvirtino bažnytinės hierarchijos įtaką politikoje. Kunigų viršenybė erzindavo pasaulinių ponų ambiciją, užgaudavo medžiaginius šlėktų interesus. Skaudus buvo šlėktų bendruomenei laisvosios dešimtinės pakeitimas nelaisvąja, pasaulinių asmenų traukimas į dvasininkų teismus, apeliavimas į Romą ir k. Antivokietinis bei antibažnytinis kai kurių šlėktų visuomenės sluoksnių ūpas susitiko su tokiomis pat kryptimis Čekuose, su kuriais vienijo Lenkus kultūriniai santykiai. Pragos universitetas traukė savęsp jaunuomenės minias: prie jo buvo karalienės Jadvygos lėšomis įsteigta kolegija lietuviams, o paskiau — lenkų kolegija, Huso globojama. O čekai kovojo su kryžiuočiais Jogailos eilėse ar vykdavo į Lenkus agitacijos tikslais. Husas korespondavo su Jogaila, Pragos Hieronimas pats skleidė Lenkuose bei Lietuvoj Viklifo mokslą. Esant tokioms sąlygoms, Lenkuose susikūrė husitų partija, kurios pryšaky stovėjo šie ponai: Spitekas iš Melštyno, Abromas iš Zbonšyno, Derslovas iš Rytvėnų ir kiti. Husitai reikalavo reformuoti religiją, pav., pamokslų laisvės, komunijos dviem pavidalais ir viešai bausti mirštamąsias nuodėmes; tačiau pirmiausia jiems rūpėjo pakeisti politiniai visuomeniniai santykiai, sumažinus bažnytinės hierarchijos autoritetą. Turėdama omenyje savo programos įvykdymą, husitų partija uoliai rėmė čekų pastangas sudaryti uniją su Lenkais bei Lietuva.

Nužudžius Husą, kilo Čekuose revoliucija, per kurią mirė karalius Vaclovas († 1419 m.). Jo brolio, ciesoriaus Zigmanto, vyriausiojo Huso mirties kaltininko, čekai nenorėjo pripažinti karaliumi ir nutarė pasikviesti į sostą Vladislovą Jogailą. Karalius, pasiďavęs dvasinių didžiūnų įtakai, Čekų pasiuntiniams atsakė, kad del paplitusios jųjų krašte Huso erezijos ir vidujinės suirutės vainiko negalįs priimti. Tuo pat metu Gniezno arkivyskupas Mikalojus Tromba sušaukė į Kališių sinodą, kur buvo nutarta persekioti eretikus ir atiduoti juos į Bažnyčios teismo rankas. Kita Čekų pasiuntinybė tokį pat gavo atsakymą nuo Jogailos. Tada Čekai kreipėsi į Vytautą, kuris, užsigavęs ciesoriaus nutarimu Vroclave, pasiūlymą priėmė, bet tokia sąlyga, kad husitai susitaikytų su Bažnyčia. Netrukus Vytautas nusiuntė į Čekus vietininku savo sūnėną Zigmantą Kaributą.

Zbignievas Olesnickis, palikęs po Vaitiekaus Jastšemco Krokuvos vyskupu (1423 m.) ir tapęs valdančiosios partijos vadu, dirbdamas Bažnyčios reikalų dvasioje, pasiryžo Čekų husitų ryšius su Lenkais bei Lietuva sutraukyti. Jo rūpesniu į Kezmarką suvažiavo ciesorius, Jogaila ir Vytautas. Pastarieji du pasižadėjo atšaukti iš Čekų Zigmantą Kaributą, kad tik ciesorius atsisakytų remti kryžiuočius prieš Lenkus. Tąja pat Olesnickio įtaka Jogaila išleido Vieliunėje ediktą (1424), kuriuo įsakė lenkams, tebėsantiems Čekuose, grįžti namo, o visus įtariamus erezija atidavė teisti Bažnyčiai. Kai Zigmantas Kaributas vienų vienas surengė žygį į Čekus, Jogaila su Vytautu atsisakė jame dalyvauti ir tuo atidavė husitus į ciesoriaus rankas. Tiesa, Švitrigailos sukilimo metu Jogaila susijungė su viena husitų šaka, taboritais, kurie terėmė Kęstučio Zigmantą, tačiau klausimas Čekų unijos su Lenkais bei Lietuva jam tebegyvenant nebuvo keliamas.

Čekų husitų pradėta unija neįvyko del dvasinės hierarchijos pasipriešinimo, pagaliau iš baimės, kad neįsipainiotų į nesmagumus, kurių turėtų pritirti Lenkai, stodami Zigmantui Liuksemburgiečiui skersai kelią. Tačiau, nepaisant to, unijos ideja apskritai pamato nepraranda, bet dar gauna naują pagrindą Lenkų vidaus reformoje, būtent, privilegijose, Jogailos laikais šlėktų įgytose. Jeigu teisės, kurių buvo anksčiau įgiję Lietuvos bajorai katalikai, o paskiau graikų tikybos rusai, taikins nepatenkintuosius šalies gyventojus su unija, tai kaimynus tetrauks savęsp, be politinių interesų, plačios Karūnos šlėktų teisės, įgytos Košicų sutartimi ir Naujojo Korčino privilegija. Po Košicų sutarties buvo įprasti šlėktų suvažiavimai (seimeliai), karaliaus kviečiami mokesčiams skirstyti. Kai 1404 m. prireikė pinigų Dobriniaus žemei atpirkti, šlėktos del to pirmiau tarėsi provincijos seimeliuose, o tik paskiau bendrajame suvažiavime Naujajame Korčine sutiko išmokėti karaliui po 12 skatikų nuo kiekvieno kaimiečio lauko (trivalakio). Petrakavo suvažiavimuose 1406-s ir 1407 m. šlėktos vienų vieni, karaliui nebedalyvaujant, darė nutarimų, kurie turėjo juos apsaugoti nuo kunigų naudojimo. Atsakydami į Mikalojaus Trombos sinodo 1420 m. įstatymus, šlėktos savo suvažiavimuose drausdavo pasauliniams asmenims kreiptis į Bažnyčios teismus. Įsikūrė keli seimelių gyvenimo centrai: Didžiuosiuose Lenkuose, Sieradze, Lenčicoje, Dobriniuje, Kujavuose, Krokuvoje, Sandomiere, kur šlėktos, kara-

liaus ar jų pačių iniciatyva, tardavosi ir darydavo nutarimų. Įsivyrauja dėsnis, kad šlėktybė (bajorybė) esanti gavusi pradžią iš laisvės, o laisvė iš šlėktybės; susivažiavusi į seimelius karžygių bendruomenė ne tik kad tariasi apie įvairios rūšies dalykus, bet dar skiria mokesčių rinkėjus, reikalauja iš jų apyskaitos ir tt., žodžiu sakant, seimeliai pradeda įsigyti vietos savivaldybių organų reikšmės; jų pagalba šlėktos išsivaduoja iš dvasinių bei pasaulinių didikų valdžios. Be to dar, šlėktos išsikovojo formalių privilegijų, silpninančių karaliaus valdžią. Per kryžiuočių karus 1422 m. stovykloje ties Červinsku, Mozūruose, išgavo iš karaliaus visą eilę garantijų. Be seniau duotų laisvių patvirtinimo, tąja Červinsko privilegija karalius atsisakė kaldinti pinigus be pralotų bei baronų leidimo, prisižadėjo nebekonfiskuosiąs daugiau kurio nors luomo valdinių tėviškių be teismo nutarimo; laidavo, kad visose žemėse teturėsią privalomos galios vieni tik Kazimiero Didžiojo įstatymai. Jei pinigų kaldinimo straipsniai saugojo didžiūnų pelną, tai kiti lietė šlėktų interesus. Buvo apsaugota žemės nuosavybės neliečiamybė; sugrąžinus Kazimiero statutams privalomąją galią, buvo panaikintas karaliaus savavališkumas, parodomas prailginant teismo terminus ar tvarkant teismo procedūrą (eigą). Netrukus šlėktos, gimus karaliaus sūnui, gavo prógos reikalauti naujų privilegijų. Iš trijų žmonų — Jadvygos († 1399 m.), Kazimiero D. anūkės Onos Cilietės († 1416 m.) ir Elžbietos Pileckaitės Granauskienės († 1420) — karalius neturėjo sūnų. Iš moterystės su Vytauto dukterėčia Sofija (Sonka, Zosytė), Rusų kunigaikštyte, jis susilaukė dviejų sūnų — Vladislovo bei Kazimiero. Gimus pirmajam (1424 m.), Jogaila ėmė rūpintis, kad šiam tektų sostas. Kujavų Bresto suvažiavime kunigija už nusilenkimą karaliaus norams reikalavo sau įvairių teisių, o šlėktos savo ruožtu taip pat statė sąlygų. Karaliui nenorint visų reikalavimų patenkinti, naujame Lenčicos suvažiavime kilo rėkavimų bei grūmojimų. Vien tik 1430 m. Jogaila suteikė privilegiją Jėdlnėje, panaujintą 1433 m. Krokuvoje, kuria patenkino Bresto reikalavimus. Visų didžiausias šlėktų laimėjimas tai asmens neliečiamybės teisės įgijimas (N e m i n e m c a p t i v a b i m u s, n i s i j u r e v i c t u m). Karalius nebgalės, negavęs pirma teismo nusprendimo, suimti šlėktelės žemininko, išskyrus tik plėšiką, padegėją, galvažudį ir vagį, pagautus čia pat nusikalstoje vietoje. N e m i n e m c a p t i v a b i m u s (vadinasi,

asmens neliečiamybės) teisė, šalia Červinsko privilegijos, laidavusios nuosavybės neliečiamybę, buvo vienu iš svarbiausių šlėktų laimėjimų.

Darbą, Jogailos pradėtą Lenkuose unijos aktu, užbaigė, šią patvirtindama, sandora su didžiuoju kunigaikščiu Zigmantu Kęstutaičiu. Tąja sandora, padaryta Trakuose, Zigmantas atsisakė Karūnos naudai nuo pretensijų į Valuinę bei Padolę, pasižadėjo nebepriimsiąs Lietuvos valdžios, nesutinkant Lenkų karaliui. Be to dar, ponų bei šlėktų pripažinimas nepilnamečiui Vladislovui įpėdinybės teisių davė tikrumo, kad Unija išliks ir po Jogailos galvos.

Vladislovo III Varniečio (1434—1444) vardu ėmė valdyti Mažųjų Lenkų ponų regencija, kurių galva buvo Krokuvos vyskupas. Prieš ją šoko husitai, kurie iš pradžios, pašalinti Zbignievui Olesnickiui nuo valdymo, pakėlė klausimą apie Vladislovo pripažinimą, o paskui pradėjo ieškoti sąjungos su Čekais. Ciesoriui Zigmantui mirus (1437 m.), viena čekų partija paskelbė karaliumi velionies ciesoriaus žentą, Albrechtą II-jį, o kita vėl pakėlė mintį apie uniją su Lenkais ir pasiūlė vainiką Jogailaičiams. Bet tasai pasiūlymas, nepaisant unijos viliojimų, sutiko, kaip ir prie Jogailos, neįveikiamų kliūčių. Sunku buvo valdančiajai partijai paduoti ranka Čekų eretikams, juoba, kad Kijevo metropolitas Izidorius, Lenkų įgaliotas, ruošėsi Florencijos susirinkime pasirašyti Rytų bei Vakarų Bažnyčių unijos aktą. Galų gale valdančioji partija sutiko pasiųsti į Čekus karaliaus brolį Kazimierą, ne tam tačiau, kad įsodintų jį į sostą, bet pridirbti Albrechtui painių. Bijodama, kad dinastiniai ryšiai su Čekais nesustiprintų Lenkuose husitų partijos, valdančioji Lenkų partija neparėmė kaip reikiant karalaičio, del to unija su

---

Jogailų dinastija (Jogailynai):

- Vladislovas Jogaila.
  - Vladislovas Varnietis.
  - Kazimieras.
    - Vladislovas † 1516), Čekų-Vengrų karalius.
      - Liudvikas († 1526).
      - Ona, ištekėjusi už ciesoriaus Ferdinando I-jo.
    - Kazimieras († 1480).
    - Jonas Albrechtas.
    - Aleksandras.
    - Zigmantas.
      - Jadvyga (iš Barboros Zapolskienės), ištekėjusi už Joakimo II-jo, Brandenburgo kurfiursto.
      - Zigmantas Augustas.
      - Katarina, ištekėjusi už Jono Vazos, Švedų karaliaus.
      - Ona, ištekėjusi už Batoriaus.
    - Pridrikas, kardinolas.
    - Sofija, ištekėjusi už Pridriko Brandenburgiečio.
      - Albrechtas, Prūsų kunigaikštis.

Čekais neįvyko. Kai husitai pradėjo plėšti bažnyčios dvarus, valdančioji partija, suvažiavusi į Naująjį Korčiną (1438 m.), susivienijo prieš tuos, kurie laužo žemės teises ir skleidžia eretikų mokslą, o paskui griebėsi ginklų. Spitekas iš Melštyno krito mūšyje ties Grotninkais; Abraomas iš Zbonšyno, sumuštas Poznaniaus vyskupo kariuomenės, mirė, didžiai susikrimtęs. Husitų partija, nebetekusi vadų, iširo. Švęsdami husitų nugalėjimą, pagaliau pabaigę su Švitrigaila, kuris po mūšio ties Ukmerge ir po Bresto taikos pasidavė Lenkų viršenybei, — partija, laimėjusi kovą, pakėlė Vengrų unijos klausimą. Kiek sąjunga su eretikais čekais Zbignievui Olesnickiui buvo biauri, tiek unija su Vengrais traukte traukė jį ideja apšviesti Lenkus nuopelnų aureole kovose su muzulmonais. Mirus ciesoriui Albrechtui II, sutinkant Vengrų didžiūnams, Vladislovas užėmė Arpadų sostą (1440 m.) ir laikėsi jame, nepaisydamas protestuojančios našlės Elžbietos, kuri, vyrui mirus, pagimdė sūnų. Tiktai karaliaus mirtis mūšyje su Turkais ties Varna išblaškė viltį, kurios Mažųjų Lenkų diduomenė buvo dėjusi į Lenkų Vengrų uniją.

Ponai, sužinoję Vladislovą mirus, pasiūlė Lenkų sostą jojo broliui Kazimierui, kuris po Zigmanto Kęstutaičio galvos († 1440) liko didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Kazimieras Jogailaitis pasiūlymo nepriėmė, savo atsakymą aiškino įsitikinimu, jog brolis tebėr gyvas, ir net liepė jo ieškoti. Iš tikrųjų gi atsakymo priežastis glūdėjo politiniuose išskaičiavimuose. Lietuvos-Rusų valstybė, kurią Vladislovas II-is Jogaila buvo pasižadėjęs suvienyti su Lenkais, faktinai savarankiškumo nebuvo praradusi. Didieji kunigaikščiai, kad ir gaudavo titulą nuo karaliaus, bet valdė savarankiškai: darydavo savo valia sutartis, net su Lenkais; atsidėję saugojo Lietuvos-Rusų valstybės teritorijas. Prijungus prie Karūnos Valuinę bei Padolę, lietuviai nepasitenkino ir ėmė murmėti. Kazimieras, suprasdamas, jog Lenkų ponai pasiūlė jam sostą unijai išlaikyti, nesiskubino sutikti, kad išderėtų Lietuvai atgal, už jų norų patenkinimą, Valuinę bei Padolę.[1]) Tiktai tuomet, kai Lenkai, suvažiavę Petrakave, pagąsdino jį pasikviesią į sostą Boleslovą, Mozūrų kunigaikštį, nusprendė vykti į Krokuvą vainikuotis. Neišsižadė-

---

[1]) Čia aiški klaida: tos žemės buvo Švitrigailos, o ne lenkų rankose. (Red.)

damas didžiojo kunigaikščio titulo, **Kazimieras Jogailaitis** (1447 iki 1492) paliko karaliumi, nedavęs lenkams jokių pasižadėjimų, net nepatvirtino privilegijų, pirmatakų duotų ponams bei šlėktoms.

Pripratęs valdyti Lietuvą savarankiškai, sėdos Kazimieras į karaliaus sostą su didžiojo kunigaikščio soste įgytu palinkimu į absoliučią valdžią. Jis, nebepanašiai, kaip tėvas ir brolis, kurie nusilenkdavo aristokratams, stengėsi pakelti karaliaus valdžią. Talkininkų savo siekimams rado laiko dvasioje ir viešpatavusiose tuo metu vakaruose politikos pažiūrose, kurias skleidė „atgimęs" mokslas, vadinamasis humanizmas.

Proto kryptis, pavadinta humanizmu, remdamasi klasine literatūra, skleidė idejas, kurios paskelbė kovą viduramžio samprotavimams, paremtiems Bažnyčios mokslu. Ardė teologinę pažiūrą į pasaulį bei gyvenimo tikslus; platino naujas mintis apie valstybės santykius su Bažnyčia ir piliečių su vyriausybe. Politinis idealas humanisto, išauklėto Romos teisėje, buvo nepriklausoma valstybė, iš vidaus stipri. Humanizmas buvo priešingas tam, kad valstybė nusileistų Bažnyčiai, o karalius visuomenei. Skelbdamas kovą teokratizmui, humanizmas taip pat stojo prieš viduramžio privilegijas, kurios silpnino monarko valdžią, ir įnešdavo į valstybės organizmą netvarkos bei silpnybės. Politines visuomenines humanizmo idejas Lenkuose skleidė įsteigta Kazimiero D. akademija, kurios visos katedros, išskyrus dvi medicinos ir vieną laisvojo meno, buvo paskirtos dėstyti Romos bei kanonų teisei. Kazimierui mirus ir akademijai žlugus, paėmė viršų viduramžio kryptis, propaguojama daugiausia Zbignievo Olesnickio. Krokuvos akademija, atnaujinta gausiomis karalienės Jadvygos aukomis (1400 m.), iš pradžios tetarnavo vien tik Bažnyčios tikslams, tačiau ilgainiui davė prieglaudos humanitariniam mokslui. Pagaliau Lenkuose atgimimas buvo platinamas ir per ponų keliones į vakarų šalis, svetimšalių apsilankymus ir rankraščių priplūdimą. Lenkų humanistų pažiūros į valstybę ir jos tuometinius reikalus išdėstęs yra lotyniškame traktate (M o n u m e n t u m p r o r e i p u b l i c a e o r d i n a t i o n e c o n g e s t u m) Jonas Ostrorog'as, kuris buvo mokęsis Erfurto universitete, įgijęs ten abiejų teisių daktaro laipsnį, o grįžęs į tėvynę dirbo karaliaus kanceliarijoj. Lenkų karalius — Ostrorogo nuomone — nepripažįstąs sau niekieno viršenybės, tik vieno Dievo; todel, užuot pasižadėjęs

klausyti naujo popiežiaus, atliksiąs savo pareigą, jeigu jį tik pasveikinsiąs ir priminsiąs, kad valdytų Bažnyčią teisingai. Taip pat nepritinką Lenkų karaliui rašinėti popiežiui nusilenkiant ir nusižeminant. Karaliaus didenybei prideranti pagarba; jo įsakymus visi piliečiai turį vykdyti neatideliodami. Nepadorus pasielgimas karaliaus akivaizdoje turįs būti baudžiamas pinigine bausme. Dvasiniai didžiūnai privalą padėti valstybei; nebereikią piktintis, jeigu karalius lieptų suliedinti bažnyčios indus visuomenės reikalams. Reikią panaikinti visokie mokesčiai popiežiaus naudai, nes Lenkai reikalingi pinigų kovoti su priešais ir vidaus ramumui palaikyti. Taip pat reikią uždrausti skélbti jubiliejinės bulės, rinkti mokesčiai kunigams už eskortą, jungtuves ir k. Vyskupus turįs skirti karalius. Dykaduonių skaičiui sumažinti reikią apriboti vienuolynų steigimas miestuose, uždrausti į juos stoti svetimšaliams ir nebeleisti sakyti pamokslų vokiečių kalba. Pagaliau Ostrorogas pataria uždrausti miestelėnams apeliuoti į Magdeburgą, panaikinti teisių įvairumą, visus gyventojus pagal jų luomą apginkluoti ir tt.

Kazimieras buvo apsuptas humanistų ir mąstė pirmiausia, kaip išsivadavus iš dvasinės hierarchijos viršenybės. Pavykò tai jam atsiekti tuometinio Bažnyčios suskilimo dėka.

Bazilėjos susirinkimas (1431 — 1449) stengėsi įvykdyti Bažnyčioje reformą, dėdamas pagrindu koncilijaus (susirinkimo) viršenybę ant popiežiaus. Ligšiolinį popiežių Eugenijų IV-jį, pasisakiusį prieš reformą, pašalino nuo sosto. Eugenijus sušaukė savo valia susirinkimą Ferraroje (1438 m.), paskui perkeltą į Florenciją, kur įvyko Rytų Bažnyčios unija su Vakarų. Zbignievas Olesnickis, faktinai valdęs, nėsant krašte Vladislovo III-jo, laikėsi popiežiaus, nuo kurio net gavo kardinolo vardą. Kada Bazilėjos susirinkimas išrinko Bažnyčios galva Peliksą V-jį, Olesnickis su Krokuvos kapitula pasiskélbė esą Bažnyčios susirinkimo viršenybės šalininkais, bet drauge ir neutraliais abiem popiežiam. Kad ir Peliksas V-is buvo pasiūlęs vyskupui kardinolo titulą, Lenkų Bažnyčios neutralumas tvėrė net ligi Kazimiero Jogailaičio laikų. Eugenijaus IV-jo papėdininkas Mikalojus V-is, patraukęs į savo pusę ciesorių Pridriką III-jį, troško, kad ir Lenkų karalius jį pripažintų. Kazimieras sutiko pripažinti Mikalojų popiežiumi, tačiau ta sąlyga, kad perleis jam teisę Gniezno arkivyskupystėj daryti paskyrimus į devynias dešimtis beneficijų ir rinkti dalį dešimtinės

kovai su totoriais. Mikalojus V-sis buvo pripažintas prieš Olesnickio norus, kuris stovėjo už susirinkimą ir buvo priešingas spragai, kurią tasai popiežius buvo padaręs Grigaliaus reformose, išsižadėdamas karaliaus naudai skirstyti kunigams vietas. Užtat Kazimieras pridirbo Olesnickiui keblumų, kai tasai rūpinosi Romoje gauti kardinolo kepurę, pažadėtą jam Eugenijaus IV-jo bei Pelikso V-jo. Kai Olesnickis, gavęs iš Mikalojaus V-jo kardinolybę, pareiškė pretensijų į pirmenybę Bažnyčios hierarchijoj, karalius išsprendė bylą jo nenaudai. Pirmenybę pripažino Gniezno arkivyskupui, kuris, remdamasis Konstancijos susirinkimo nutarimu, vartojo primo titulą; jis uždraudė rūpintis ateityj kardinolo titulo be valstybės valdžios leidimo.

Gavęs teisę skirti dvasininkams vietas, Kazimieras panaikino lig šiol buvusią Bažnyčios hierarchijos nepriklausomybę ir šią prerogatyvą gynė ypačiai griežtai. Mirus Olesnickio įpėdiniui Stšempinskiui († 1460 m.), popiežius norėjo skirti Krokuvos vyskupu sau nuolankų Sieninskį, kapitula išrinko Liutkų iš Bžezio, o karalius paskyrė vieną savo patarėjų — Gruščinskį. Nepaisant Romos spyrimosi, Kazimieras ant savo pastatė: „verčiau — kalbėjo — nebetekti karalystės, nekaip turėti vyskupą ne pagal savo norus.“ Sieninskį su kanauninkais, tarp kurių buvo ir istorininkas Dlugošius, išgujo iš Krokuvos; Gruščinskį įsodino į vyskupo sostą jėga. Nuo to laiko į vyskupo katedrą skyrė karalius; tai virto jo neginčijama teise.

Naikindamas Bažnyčios hierarchijos nepriklausomybę, Kazimieras tuo pat grasė ir pasaulinei aristokratijai, nebenorėdamas nei privilegijų patvirtinti, nei pripažinti Lenkams Padolės bei Valuinės. Jis nebesiliovė priešinęsis, nepaisydamas mažųjų lenkų ruošimosi į karą su Lietuva ir grūmojimų ponų bei šlėktų suvažiavimuose. Nusileido tik, kai susidarė pavojaus sosto nebtekti. Petrakavo suvažiavime (1453 m.) Zbignievas Olesnickis pasiūlė tartis dviem atskirom grupėm: viena — magnatų, antra — šlėktų. Numatydamas vienodą paties vedamų tarybų rezultatą, vyskupas norėjo suderintais abiejų grupių nutarimais paspausti karalių smarkiau. Abi grupės nutarė atsisakyti klausyti karaliaus ir pradėti naujus rinkimus, jei Kazimieras reikalaujamų privilegijų nepatvirtins. Tad karalius nusileido: privilegijas patvirtino ir bendrai pasisakė nebeatskirsiąs žemių, prijungtų prie Lenkų; be to, dar sutiko, kad būtų prie jo prista-

tyti keturi didžiūnai, kurių nepritartas jis nieko nebepradėsiąs svarbesniosiose bylose.

Tačiau, ir patvirtinęs privilegijas, jisai nebeatsisakė nuo sumanymo nužeminti aristokratiją, nors kovoje su ja negalėjo pasikliauti miestelėnais, taip sėkmingai padėjusiais Europos vakarų monarkams kovoti su feodalizmu. Lenkų miestelėnų luomas, nuo vaito Alberto maišto nuslopinimo laikų, jau nebesikišo į politiką ir buvo per silpnas ir morališkai ir medžiagiškai svarbesnei rolei vaidinti. Kad pasiektų savo tikslą, Kazimieras pasinaudojo šlėktomis, kurie taip pat troško išsivaduoti iš diduomenės valdžios, susibūrę gi visuotinojo subruzdimo metu sudarydavo galingą jėgą. Progą šlėktijai pastūmėti prieš aristokratiją davė Prūsų karas.

Po Žalgirio ir Ukmergės mūšių kryžiuočių valstybė juo tolyn, juo labyn buvo bežlunganti. Karžygiai bei miestelėnai, engiami fiksaline kryžiuočių priespauda, kreipė akis į Lenkus, kurių tvarka garantuodavo piliečiams[1]) apsaugą bei laisvę. Prūsuose susikūrė sąjunga, pavadinta „driežų sąjunga“, susidedanti iš karžygių ir miestelėnų, turinti tikslą išsivaduoti iš kryžiuočių valdžios. Pamario bei Prūsų piliečiai paskėlbė ordenui karą ir tuo pat metu per savo pasiuntinius pasidavė Lenkams. Neveizint į Zbignievo Olesnickio protestą, karalius, ponams pritariant, pasiūlymą priėmė ir pradėjo karą su kryžiuočiais del Pamario bei Prūsų. Pats su samdytine kariuomene nuvyko į Torną, kur priėmė priesaiką nuo naujų valdinių ir ruošėsi pulti dar tebėsančius kryžiuočių rankose miestus: Choinicas ir Marienburgą. Gavęs žinią apie besiartinančius kryžiuočiams į talką vokiečių karžygius, karalius pašaukė visus Didžiųjų Lenkų šlėktas ginkluotis. Šlėktija, paklausiusi įsakymo, susirinko ties Cerekvicos sodžiumi, priderančiu Gniezno arkivyskupui, dvi mylios atstu nuo apgultųjų Choinicų. Netrukus į Cerekvicos stovyklą atvyko iš Torno ir pats Kazimieras. Tuomet ties karaliaus palapine šlėktos pakėlė triukšmą, reikalaudami patvirtinti jųjų teises ir grasydami neisią į karą, jei jų reikalavimai nebūsią patenkinti. Karalius nusileido ir davė privilegiją. Po kelių dienų karžygiai šlėktos buvo sumušti ties Choinicomis. Atkeršyti už tąjį smūgį, Kazimieras sukvietė visus apsiginklavusius visų Lenkų žemių šlėktas, iš-

[1]) Aukštesniems luomams. (Red.)

skyrus Rusų žemes. Susitelkė šlėktos ties Opokų sodžiumi, dvi mylios nuo Niešavos. Kai atvyko į stovyklą karalius, pasikartojo triukšmas, panašus į Cerekvicų, tik dar didesnis. Kazimieras vėliai nusileido ir davė privilegiją Mažųjų Lenkų šlėktoms. Toliau traukiant, ties Niešava, pasižadėjimai, duoti Cerekvicose bei Opokose, buvo keisti bendra privilegija visoms Lenkų žemėms.

Šitos privilegijos, vadinamos Niešavos statutais (1454 m.), apėmė dalimi senesnių laisvių patvirtinimą, dalimi jų tikslesnį apibūdinimą, o be to, ir papildomuosius priedus, liečiančius teismų santvarką bei įstatymų leidimą. Atituštėjus del mirties teisėjo, jo padejėjo (pateisėjo) ir raštininko vietoms, šlėktos rinks ketvertą kandidatų, iš kurių karalius skirs vieną. Seniūnai teis tik keturiais atvejais, — kai šlėkta bus pagautas nusikalstoje vietoje: užmušant, padegant, vagiant ir užpuolant. Tuo būdu, šlėktos išsivadavo iš karaliaus valdininkų teismo. Dar svarbesnis buvo straipsnis, įdėtas į didžialenkių privilegiją, faktinai apimąs visus Lenkus: nei naujų nutarimų paskelbti, nei karo žygių ruošti negalima, seimeliams nepritarus; visa, ką tik šlėktos turės atlikti, pirma turi būti jų apsvarstyta. Šio straipsnio dėka šlėtos priėjo prie įstatymų leidžiamos valdžios. Karalius turės dalyvauti seimeliuose patsai arba per savo kamisorius, kad besitariančius šlėktas palenktų nutarti tai, kas tinka jo tikslams. Ilgainiui kaimynių žemių šlėktos rinks seimeliuose įgaliotinius ir siųs juos į karaliaus nurodytas vietas: didžialenkiai — į Kolą, mažalenkiai — į Naująjį Korčiną, rusai — į Sondovą Vyšnią. Tiktai į tokius generalinius seimus, į kuriuos, be to, galėdavo suvažiuoti ir karžygija, vykdavo karalius ir tardavosi apie įstatymų leidimo klausimus. Atsitikdavo taip pat, kad šlėktų įgaliotiniai iš generalinių seimų, karaliui reikalaujant, važiuodavo į Petrakavą bendrai tartis. Tuo būdu atsirado seimas. Didžiūnai, kurie sudarydavo karaliaus tarybą, gavo senato vardą, šlėktų įgaliotiniai sutaisė atstovų rūmus. Šlėktų pašaukimas įstatymų leisti buvo smūgis diduomenei, kurios vadas Zbignievas Olesnickis buvo po pralaimėjimo ties Choinicomis miręs; tačiau tiko tai karaliui, kuris manė, jog lengviau jam būsią valdyti politiškai nepribrendusi karžygija negu diduomenė.

Kazimieras triumfavo, pergalėjęs aristokratiją, bet ne kryžiuočius, su kuriais karas del šlėktų bruzdesio ties Ce-

rekvica, Opokomis ir Niešava, pagaliau del pinigų stokos, nusitęsė ilgus metus.

Kadangi karaliaus iždas nebeturėjo kuo bemokėti algų, samdytinės kariuomenės vadai atsisakė klausyti karaliaus arba patys atsilygindavo, plėšdami. Naklo kaštelionas Vlodka iš Domabožo užpuldinėdavo pirklių laivus, plėšdavo dvarininkus ir bažnyčių turtą. Karalius gavo su kaštelionu tartis kaip su nepriklausomu monarku ir turėdavo kęsti nusižeminimus, ligi rado prógos nubausti jį mirtimi. Iždui sušelpti, Kazimieras kreipdavosi į seimelius, paskirdavo mokesčius kunigijai, išnuomodavo Karūnos dvarus. Gavo viršų ant ordeno tik tada, kai pinigais patraukė į savo pusę neapmokėtos priešo kariuomenės vadą Ulriką Červonką, kuris atidavė į lenkų rankas kryžiuočių sostinę, Marienburgą, ir palengvino užkariauti įvairias pilis. Po sunkaus karo, kuris truko trylika metų, popiežiui tarpininkaujant, 1466 m. buvo padaryta Torno mieste taika. Kryžiuočiai sugrąžino Lenkams Pamarį su Kulmo žeme ir atidavė dalį vakarinių Prūsų su Marienburgu ir Ermlandu (Varmija). Gavę provinciją, pavadintą Karališkaisiais Prūsais, įgijo Lenkai Vyslos žiotis ir Baltijos jūrą. Laimėjimas buvo juo didesnis, kad kryžiuočiai, kurie tepasiliko sau rytų Prūsus su Karaliaučiaus sostine, pripažino vyriausiąją Lenkų karaliaus valdžią. Didysis kryžiuočių magistras per šešius mėnesius po išrinkimo pats turėdavo pareikšti karaliui, kaipo savo siuzerenui, nuolankumą; nebeturėjo teisės savo valia su bet kuo dėtis ir kariauti. Torno taika Lenkai šventė naują unijos laimėjimą, rinko Žalgirio bei Šventosios upės laimėjimų vaisius.

Kryžiuočių nuveikimas pastatė Lenkus greta pirmaeilių Europos galybių, kas ypač buvo labai svarbu žlugus Bizantijos imperijai, užkariautai Turkų, ir Vokiečiams susilpnėjus del anarkijos. Valstybės, grasomos turkų, kaip kad Vengrai, trokštančios nusikratyti vokiečių įtaka, kaip kad Čekai, pagaliau norinčios apginti savo senąsias įstaigas, kaip kad nebeturinti ramumo nuo didžiųjų Maksvos kunigaikščių Naugardo respublika, ieškojo Lenkuose globos bei sąjungos.

Mirus bevaikiui Čekų bei Vengrų karaliui, ciesoriaus Albrechto II-jo sūnui Vladislovui Postumui (Pogrobovcui), Kazimieras Jogailaitis pareiškė savo teises į abu atituštėjusiu sostu, kaipo mirusiosios sesers Elžbietos vyras. Neatsižvelgdami į tai, Vengrai pasikvietė į sostą Motiejų Korviną Hunyadį, o Čekai

husitą — Jurgį iš Podjebrado. Popiežiaus Povilo II-jo įtaka Čekų katalikai, atsisakę klausyti Jurgio, pasiūlė sostą vyresniajam Kazimiero sūnui Vladislovui. Kai Kazimieras, Prūsų karo privargintas, nebenorėdamas įsipainioti į Čekų vaidus, pasiūlymo nepriėmė, Jurgio priešininkai kreipėsi į Vengrų karalių Motiejų Korviną. Motiejus Čekų vainiką priėmė ir pradėjo del jo karą. Tada Jurgis, pasipriešindamas konkurentui, savo partijos pritariamas, Pragos seime pasirūpino, aplenkęs savo sūnus, kad išrinktų karalaitį Vladislovą, bet tik pats galėtų išlikti soste ligi gyvos galvos. Mirus Jurgiui (1471 m.), Vladislovas Jogailaitis užėmė Čekų sostą. Tuo pat metu ir Vengrai, nepatenkinti Motiejumi, kreipėsi į Kazimierą, kad atsiųstų jiems savo jaunesnįjį sūnų. Karalaitis Kazimieras nuvyko į Vengrus su dvylikos tūkstančių kariuomene, bet liko sumuštas. Užtat Motiejus susidėjo prieš Lenkus su kryžiuočiais ir su Prūsų dvasininkais, susipykusiais su Kazimieru del Ermlando vyskupo paskyrimo. Kapitulos išrinktas Tungenas, nebegalėdamas susilaukti, kad jį karalius patvirtintų, pakėlė maištą („kunigų karas") ir gavo pagalbos iš Vengrų Motiejaus. Kunigų karą Kazimieras užbaigė nuramindamas kapitulą, o Motiejui mirus, paskyrė į Vengrų sostą trečiąjį sūnų Joną Albrechtą. Čekų Vladislovas, pakviestas partijos, priešingos Kazimiero sumanymams, nuveikė brolį ties Košicais ir vainikavosi Vengrų karaliumi (1490 m.). Tuo būdu, dinastinės unijos keliu, su Lenkų-Lietuvos-Rusų valstybe susivienijo Čekai bei Vengrai.

Kryžiuočius nuveikus, atsirado reikalo išlaikyti Lenkų-Lietuvos uniją naujam pavojui gresiant iš pietų ir rytų.

Turkai, užkariavę Konstantinopolį ir pavergę Padunojės slavus, pasistūmė į šiaurę ir ėmė grūmoti Moldavams, Lenkų vasalams. Sultonas Bajazetas atėmė (1484 m.) Moldavams Pajuodmarį su Kilijos ir Bielogrodo (Akermano) tvirtovėmis, del ko Lenkai prarado svarbius prekybos kelius ir apsiginamus punktus.

Iš žiemos rytų Lenkų-Rusų žemėms radosi pavojingi Krymo totoriai. Totorių valstybė, praminta Aukso, arba Kipčako, orda (gauja), suskilo į kelius chanatus: Kazanės, Astrachanės ir Krymo. Krymo orda, nuo Perekopo tvirtovės gavusi Perekopo ordos vardą, Mengli'o Giriej'aus dinastijos laikais pripažino Turkų viršenybę ir jos remiama iš vieno užpuldinėjo Lenkų-Rusų žemes.

Tačiau užvis pavojingiausia Lenkams buvo Maksvos valstybė.

Kai vakarų Rusai pritapo prie Lenkų-Lietuvos valstybės, rytų Rusai, pakrikę atskiromis kunigaikštystėmis, visą laiką buvo valdomi Kipčako chanų. Rusų kunigaikščiai — Vladimiero (ant Kliazmos), Tverės, Suzdalio Maksvos ir kt. — tebepripažino aukščiausiąją totorių valdžią ir mokėjo jiems duoklę. Susidėjus laimingoms aplinkybėms, didžiausios reikšmės buvo ilgainiui įgiję Maksvos Riurikaičiai: Ivonas I-is Kolyta, kuriam chanas davė didžiojo kunigaikščio titulą (1328 m.), sugebėjo, Aukso ordos padedamas, valstybės sienas išplėsti ir kaimynių kunigaikštysčių valdovus privertė nusižeminti. Jojo įpėdiniai išdrįso stoti į kovą su pačia orda, susilpnėjusia del Kazanės, Astrachanės bei Krymo atsiskyrimo nuo jos. Ivonas III-is Vosylaitis (1462—1505), susivienijęs su Perekopo chanu, Aukso ordą išardė ir sutvirtino Maksvos valstybės nepriklausomybę (1480 m.). Susituokdamas su Sofija, ciesoriaus Konstantino Paleologo dukterėčia, parėmė pretensijas į jojo palaikus; priėmė į Maksvos erbą dvigalvį Bizantijos erelį ir pasivadino visų Rusų viešpatimi (gosudar vseja Rusi). Privertė klausyti Pliskuvą, grasė Naugardo respublikai. Naugardiečiai, vadovaujant našlei posadininkienei Mortai Boreckienei, kreipėsi į Kazimierą Jogailaitį, prašydami pagalbos, bet negavę iš Lenkų paspirties, turėjo pasiduoti ir pripažinti viešpatimi didįjį Maksvos kunigaikštį. Ivono Vosylaičio siekimai užimti Rusų žemes, priderančias Lenkų-Lietuvos valstybei, tapo jojo įpėdinių programa.

Nepaisant tiekos pavojų, Kazimierui Jogailaičiui mirus, Lietuvos unija su Lenkais liko sutraukyta. Lietuvos ponai, nepaisydami senesnių sutarčių, savo valia įkėlė į didžiojo kunigaikščio sostą karalaitį Aleksandrą, o lenkai išsirinko Joną Albrechtą.

Trylikos metų **Jonas I-is Albrechtas** (1492—1501 m.), áuklėjimo bei mokslo humanistas, vadovavosi patarimais mókyto italo Pilypo Buonacorsi'o Kallimach'o, kuriuo Kazimieras naudodavosi diplomatiniams patarnavimams. Lygiai, kaip ir tėvas, stengėsi išaukštinti karaliaus valdžią. Tikėjosi visame kame turėsiąs pagalbos Čekų-Vengrų Vladislovo ir brolio Pridriko, kuris buvo Krokuvos vyskupu bei kardinolu, pagaliau rėmėsi šlėktomis. Tuoj paėmęs valdžią, su Vladislovu padarė

Būdoje sutartį, kuria abudu broliai pasižadėjo viens antram padėti, malšindamu nepaklusnius ar sukilusius valdinius. Pridriką jis paskyrė Gniezno arkivyskupu, tuo apsidrausdamas savo įtaką kunigijoj. Šlėktas patraukė naujomis privilėgijomis, surašytomis Petrakavo statute (1496 m.). Šisai statutas, prikergus privilegijas, duotas 1454 m. Niešavoje, turėjo omenyje tik išimtinai šlėktų interesus, skriausdamas kitus luomus. Be to, kad patvirtino senesnes laisves, jis, laiduodamas tinkamas ekonomines sąlygas, sustiprino šlėktas medžiagiškai ir pakėlė ją aukščiau miestelėnų bei valstiečių.

Atgavus Vyslos žiotis ir Gedanės (Dansko, Danzigo, Gdansko) uostą, darosi lengviau plukdyti produktai bei pelningai jie parduoti; tai turėjo įtakos žemės kainai pakilti ir paskatino šlėktiją žemę dirbti. Valstiečių neužimtose dykumose šlėktos ėmė kurti palivarkus, sėti juose javus, auginti įvairių gyvulių. Pelną, kuri duodavo žemės ūkis, Petrakavo statutas teikė vien tik šlėktoms, nes atėmė miestelėnams teisę pirktis ir turėti nuosavios žemės. Žemininkas šlėkta suėmė į savo rankas vyriausiąjį krašto turtų šaltinį, juoba, kad Petrakavo statutas suteikė jam propinacijos teisę, t. y. gaminti bei pardavinėti gėrimus, o taipo pat privilegiją laisvai plaukioti Vysla iki Dansko. Be to, atleido šlėktas nuo muitų už įgabenamas iš užsienio prekes. Miestelėnai nebeteko ne tik pelno iš žemės darbo, bet ir iš prekybos, nes šlėktos, užuot naudojęsi jų tarpininkavimu, bevelijo pigiau pirkti prekes užsienyje. Be medžiaginės skriaudos, miestelėnai dar kentė moralinį pažeminimą, nes jiems buvo draudžiama užimti aukštesnes dvasininkų vietas, kaip va, kanauninko ir vyskupo. Šlėktos, monopolizuodami tuo būdu savo rankose medžiaginį bei moralinį pelną, atėmė miestelėnams galėjimą augti stiprėti, o tuo pat ištraukė iš po jų pamatą bet kokiai politikos rolei vaidinti. Ekonominė pervarta, kuri įvyko Lenkuose po Torno santaikos, irgi paskatino šlėktas pabloginti valstiečių padėtį. Palivarkų žemei įdirbti jie reikalaudavo darbininkų jėgos, kurią teduodavo valstiečiai. Tąją jėgą Petrakavo statutas šlėktoms suteikė, atimdamas iš valstiečių asmens laisvę. Vienam tik valstiečio sūnui teleisdavo pamesti sodžių del mokslo arba amato; pabėgusių baudžiauninkų dvarininkas turėdavo teisę ieškoti. Valstiečiai buvo išimti iš žemės teismų, o atiduoti dvarininko jurisdikcijai. Valstietis (chłop) neturėdavo teisės stoti į teismą be savo pono

ir todel nebegalėdavo traukti šio pastarojo atsakyti už savo skriaudas. Išnyko laisvieji sodiečiai; bepasiliko tik atskira vokiškąja teise apsigyvenusių kategorija.

Bet ir vokiškateisių sodiečių teisės liko susiaurintos. Ponai, suvažiavę 1423 m. Vartoje, išdirbo statutą, kuris žemės savininkui duodavo teisės išpirkti[1]) nepaklusnų ar nenaudingą (inutilis) šaltyšių. Šaltyšiaus nenaudingumo įvertinimo pavedimas dvarininko nuožiūrai davė kelią savavalybei ir skriaudė sodžius, susikūrusius vokiškąja teise. Pašalinami būdavo šaltyšiai, sodžių savivaldybės organai, o jų vietą užimdavo dvarininkai.

Dėkodami už tieką geradarybių, šlėktos nebepasigailėjo mokesčių karui, kurį ruošė Albrechtas, norėdamas atkeršyti smūgį ties Varna. Su visuotinai apsiginklavusiais šlėktomis ir kryžiuočių ordeno viršininko Tieffeno atsiųsta talka nutraukė karalius ant Moldavų (1497 m.), kurių „gaspadorius“ Steponas buvo pasiryžęs išsivaduoti iš Lenkų viršenybės. Albrechtas sumanė užkariauti Moldavus savo jaunesniajam broliui Zigmantui ir sudaryti iš jų avanpostą nuo Turkų galybės. Nepavyko jam paimti Sučavos, begrįžtant gi Bukovinos miškais, ties Lukaviecu, buvo baisiai sumuštas. Steponas, turkų, dargi vengrų, padedamas, vijosi ir žudė šlėktas net ligi Černovicų. Nelaimių saikas radosi kaupinas, kai Albrechtas, sugrįžęs namo, užgavo šlėktas, konfiskuodamas turtus už nedrausmingumą, neklausymą karo metu, už pasprukimą iš kovos lauko, pabėgimą ir kt. Viešoji nuomonė, po nelaimių įspūdžiu, įtarė Albrechtą padarius su Moldavų gaspadoriumi sąmokslą, turint tikslą išžudyti šlėktiją, kad, ją išnaikinęs, galėtų įkurti neapribotą monarkiją. Didžiausiuoju nepasisekimo kaltininku laikė jau mirusį Kallimachą, kurį manė turint blogos įtakos karaliui. Šiaip šlėktoms bedejuojant ir bekeikiant, mirė Albrechtas Torne, kur jis viešėjo, norėdamas priversti naująjį kryžiuočių magistrą pareikšti nuolankumą.

Padariniai, kurių rados, Kazimierui Jogailaičiui mirus, del unijos pertraukimo, privertė Lietuvos ponus pasirūpinti Lenkų sostu, į kurį norėjo pasodinti didįjį kunigaikštį Aleksandrą.

Ivonas Vosylaitis kurstė Lietuvos kunigaikščius bei bajorus sukilti, siundė Aleksandrą Perekopo totorių chanu Mengliu

---

[1]) Užmokant už jo privilegijas, pašalinti. (Red.)

Giriejum ir Moldavų „gaspadoriumi“ Steponu. Aleksandras ieškojo išsigelbėjimo, vesdamas didžiąją Maksvos kunigaikštytę Eleną, vestuves atkėlė Vilniuje ir padarė su uošviu taiką. Tačiau šioji priemonė nebeapsaugojo Lietuvos nuo Maksvos. Didysis M. kunigaikštis susidėjo su rusais, nepatenkintais katalikybės platinimu Lietuvoje; pareiškė žentui pretensijų del žmonos vertimo mesti graikų tikybą. Aleksandras, karo grasomas, ieškojo susiartinimo su Karūna, del to 1499 m. buvo atnaujinta Horodlės unija Petrakavo seime ir lietuvių suvažiavime Lietuvos Brastoje.

Ivonas Vosylaitis (t. y. Vosyliaus Ivonas) sutartį sulaužė ir paskėlbė Aleksandrui karą. Lietuvos karžygių vadas kunigaikštis Kastantas Ostrogiškis ant Viedrošos upės buvo sumuštas ir pateko į nelaisvę (1500 m.). Tokiomis aplinkybėmis, mirus Albrechtui, Lietuvos didžiūnai atvyko į Petrakavą, reikalaudami atiduoti didžiajam kunigaikščiui Lenkų vainiką.

Aleksandras (1501—1506) tapo išrinktas ir sustatytas naujas unijos aktas. Nuo šio laiko karalius renkamas elekciniuose (renkamuosiuose) Lenkų bei Lietuvos didikų suvažiavimuose; abidvi tautos pasižadėjo viena antrai padėti ginklais, dalyvauti lygiomis darant sutartis ir tvirtinant privilegijas ir suvienodinti monetą. Tuo pat metu tačiau Lenkų didikai, užgauti monarkiniais Kazimiero Jogailaičio bei Albrechto siekimais, pasinaudodami Aleksandro vargais, pareikalavo iš jo už vainiką įvairių garantijų, kurios turėjo tikslo susilpninti karaliaus valdžią. Aleksandras išdavė (1501 m.) Mielnyke (Pagiryje) aktą, kuris turėjo Lenkuose įvesti magnatų valdžią. Mielnyko privilegija pavedė valstybės valdžią senatorių tarybai, kurioje karalius teužėmė tik pirmininko vietą. Valdiniai, su kuriais karalius elgtųsi tyroniškai, gauna teisės atsisakyti jo klausyti. Senatoriai vadovauja seniūnų darbams, sergsti karūnos regalijas ir atsako tik prieš savo draugų teismą. Mielnyko aktas, įvedąs Lenkuose aristokratijos valdymą, tai galiūnų atmonijimas už pažeminimą, kokio buvo prityrę nuo dviejų pastarųjų karalių bei šlėktų.

Aleksandras, su visu kuo sutikęs, bet tik gautų Lenkų pagalbos kare su Maksva, po vainikavimosi Krokuvoje, nuvyko į Lietuvą, valdžią palikęs senato rankose. Ilgesnis tęsimas karo su Maksva padarė jam teritorinių nuostolių, labiausiai del pagalbos stokos iš Karūnos. Šlėktos, užgauti magnatų sustiprė-

jimu, kurį jiems yra garantavęs Mielnyko aktas, atsisakė duoti reikalaujamų karui kariauti mokesčių, nebepaklausė ir šaukiami visuotinai ginkluotis. Kai vienkart įsibrovė į Lenkus Krymo totoriai, o Moldavų gaspadorius užgrobė Pokutę (Raudonųjų Rusų kampas tarp Vengrų ir Bukovinos), Aleksandras padarė su Ivonu Vosylaičiu šešeriems metams paliaubas (1503 m.), kuriomis atidavė jam Dėsnos upyną, ir sugrįžo į Lenkus, manydamas kviesti šlėktiją dalyvauti pasitarimuose apie valstybės dalykus.

1504 m. sušaukė šlėktų atstovus į seimą į Petrakavą. Šiame seime — be maršalkų, paiždininkų, kancleriu ir pakancleriu atribucijų nustatymo, o taip pat nutarimo, jog karalius tik seimui sutinkant tegalįs įkeisti Karūnos turtus, — buvo priimtas įstatymas, taikomas į didžiūnus; draudžiąs jungti vienose rankose dvi tarnybas (i n c o m p a t i b i l i a).

Svarbesnės reikšmės turėjo nutarimai seimo, sušaukto kitais metais, 1505, į Radomą. Nutarimas, pavadintas „N i h i l n o v i", skėlbė, jog karalius negali nuspręsti n i e k o n a u j a, n e s u t i k u s senato bei šlėktijos atstovams bendrai (s i n e c o m m u n i c o n s e n s u); o kad krašto įstatymus visi galėtų pažinti, buvo patvirtintas statutas, kanclerio Jono Laskio sudarytas, kuriame buvo surinkti Kazimiero Didžiojo, Liudviko bei Jogailų išleisti įstatymai.

„N i h i l n o v i" konstitucija sutvarkė organą įstatymų leidžiamos valdžios, del kurios lig šiol karalius kovojo su didžiūnais bei šlėktomis. Įstatymų leidimo organu tapo seimas, susidedąs, be karaliaus, iš senato, atvaizdúojančio aristokratų gaivalą, ir iš atstovų rūmų, atstovaujančių šlėktijos bendruomenei. Senatą darė ligi gyvos galvos dvasiniai bei pasauliniai aukštieji valdininkai — katalikų vyskupai, vaivados, kaštelionai ir ministeriai; atstovų rūmus sudarydavo atstovai, šlėktų renkami seimeliuose, jų instrukcijomis aprūpinami. Kadangi stigo paaiškinimų, kaip reikia suprasti karaliaus, senatorių bei atstovų sutikimo b e n d r u m a s, kuris suteiktų nutarimams galios, „N i h i l n o v i" įstatymas tapo ilgainiui komentorių objektu ir pagrindu seimams ardyti vadinamuoju „l i b e r u m v e t o".

Nors „N i h i l n o v i" įstatai duodavo teisės dalyvauti seime visiems gaivalams, siekiantiems valdžios, tačiau nepadarė galo vidujinei kovai. Karaliai nebatsisakė nuo sumanymo pakelti savo valdžią ir jai įgyti rėmėsi aristokratija bei dvasi-

ninkais. Didžiūnai troško būti privilegiuotąja klase, aukštesne už šlėktas. Šlėktos gi stengėsi galutinai išsivaduoti ir iš karaliaus ir iš aristokratijos valdžios ir stodavo į kovą kiekvieną kartą, kai pajusdavo esant jų, šlėktų, padėtį pavojuje. Tókios rūšies vidujinė kova kilo tebevaldant Aleksandro įpėdiniui, jaunesniajam Kazimiero Jogailaičio sūnui, **Zigmantui I-jam Senajam** (1506—1548).

Zigmantas, eidamas prieš tėvo bei brolio politiką, rėmėsi valdininkų aristokratija, kurios pagalba tarėsi sustiprinsiąs medžiagines valstybės jėgas finansų bei kariuomenės reformos keliu. Jisai vadovavosi patarimais tokių įžymių žmonių, kaip kad Gniezno arkivyskupas Jonas Laski's († 1531), Krokuvos kaštelionas Kristupas Šidloviecki's († 1532), Krokuvos vyskupai — Petras Tomicki's († 1535) ir Jonas Choinski's († 1538).

Kraštui ginti samdininkų pagalba reikėjo didžiulių piniginių išlaidų; visuotinasis šlėktų apsiginklavimas nebetiko kautynėms su reguliarinėmis kariuomenėmis, kokių ėmė manytis kaimynų valstybės. Visuotinieji apsiginklavimai ne kartą anais laikais buvo susikompromitavę savo nedrausmingumu ir palinkimų seimuoti,[1]) kaip tai yra atsitikę ties Červinsku, Cerekvica, Opokomis ir Niešava, o nekovoti su priešu. Karalius Zigmantas įsigeidė jais atsikratyti, įvesdamas nuolatinę kariuomenę. Jis keliuose seimuose pasiūlė padalyti valstybę į penkias apygardas, kurios paeiliui saugotų rytų sienas. Kaipo pagrindą šlėktų dalyvavimo karo tarnyboj ėmė jų turto vertybę. Nedalyvaują gynime turėjo atsilyginti mokesčiais; kiekvieno šlėktos kareivių būrio didumas turėjo atatikti pelnui iš žemės. Dvarus įkáinoti karalius norėjo pavesti taksacinei (káinojimo) komisijai, sudarytai iš senatorių bei šlėktų. Kai šis klausimas liko bergždžias 1514-jų m. seime, karalius po keliolikos metų vėl jį pakėlė. Seimas 1527 m. nusprendė įkainodinti pasaulininkų bei dvasininkų dvarus, nurodė būdą, kaip rinkti samdyti kareiviai, nustatė algų išmokėjimo tvarką ir tt. Šioji konstitucija, lygiai kaip ir senesnioji, liko 1531 m. seimo panaikinta. Šlėktos prisispyrę reikalavo, kad jie vieni tetarnautų visuotinajame apsiginklavime, kuris duodavo jiems prógos telktis bei organizuotis į milžinišką jėgą; bijojo nuolatinės kariuomenės, kuri galėjo būti pavartota karaliaus valdžiai sustiprinti. Apskritai, jie stojo prieš

---

[1]) Kaip ir mitinguoti, arba maištą kelti. (Red.)

karalių į opoziciją, prie ko juos skatino to meto judėjimas, vadinamoji reformacija.

Ir vakaruose ir Lenkuose stoti į kovą su Bažnyčia visuomenę parengė humanizmas. Per keliones, užsienio universitetų lankymus, pažintis su svetimšaliais, pagaliau per literatūrą, kuri pasidarė prieinama, ėmus spausdinti knygas, humanistinis judėjimas surado Lenkuose daug pasekėjų, ir pasaulininkų ir dvasininkų tarpe. Ieškodami tiesos, humanistai nebeatsižvelgdavo į Bažnyčios mokslo rimtumą; priešais viduramžių tikėjimą jie statydavo kriticizmą, kuris žadino kelti maištą prieš katalikybės dogmatus. Be moralinių atžvilgių, į kovą su Bažnyčia kurstė Lenkų šlėktas — taip pat kaip ir husitų laikais — kunigijos įsivyravimas. Šlėktas erzino didesnės privilegijos, duotos kunigijai, kuri nėjo karžygio tarnybos, nemokėjo iš savo dvarų mokesčių, o imdavo iš pasaulinės visuomenės dešimtinę ir šaukdavo ją, kilus ginčams, į Bažnyčios teismą. Skaudus buvo ir Vieliunės 1424-jų m. ediktas, kuris palyginęs ereziją su karaliaus didybės įžeidimu, pavedė šlėktiją teisti vyskupui. Be kunigijos išaukštinimo, nepasitenkinimo Bažnyčia sukeldavo šlėktose ir popiežiai, kurie, neatsižvelgdami į karalių, remdavo vadinamuosius kortezanus, t. y. kunigus, kurie Romoje tesirūpindavo gauti aukštesnes vietas; rinkdavo Lenkuose pinigus už atlaidus; jungdavosi pagaliau su jų priešais, kaip antai, su Vokiečių ciesoriumi. Į reformaciją, panašiai kaip į husybę pirmųjų Jogailų laikais, lenkė šlėktas labiausiai visuomeniniai bei politiniai motyvai.

Visų anksčiausiai liuterybė pasirodė Danske (Dancige), surištame su Vokios žeme prekybiniais santykiais. Jau 1518 m. viešai darė žygių prieš Bažnyčią vedęs vienuolis Jokūbas Knadė, kurį betgi Kujavų vyskupas Dževiecki's išgujo iš miesto. Po keleto metų atsirado naujų pamokslininkų, šmeižiančių Romą bei katalikų dogmatus. Dansko judėjimas turėjo religiškai visuomeninio pobūdžio; jisai tetraukė daugiausia varguomenę, reikalaujančią įvesti liuterybę, išvaikyti miesto tarybą, susidarančią iš turtingųjų, ir panaikinti įvairias prievoles. Veltui važinėjo į Danską Gniezno arkivyskupas Jonas Laskis raminti liáudies. Suėmus kelius vadus, kilo maištas (1525 m.). Naujoji miesto taryba uždarė vienuolynus, panaikino katalikų apeigas, paėmė bažnyčios nuosavybę ir paskyrė Liuterio šalininkus pamokslininkais.

Plėtėsi reformacija ir kitose Lenkų žemėse. Didžiuosiuose Lenkuose jinai atrado sau globėjų magnatų — Gurkų, Bninskių, Tomickių ir Leščinskių šeimynose. Primo sūnėnas Jonas Laskis, Gniezno klebonas, perėjo į Liuterio tikybą ir vedė pačią, patraukdamas savo pavyzdžiu pasaulinius kunigus ir vienuolius. Pargrįžo taip pat į Didžiuosius Lenkus išvaryti iš tėvynės „broliai čekai", buvę husininkų atskala. Mažuosiuose Lenkuose reformaciją rėmė Olesnickiai, Stadnickiai, Zborovskiai, Firlėjai, Myškovskiai. Metė katalikybę Krokuvos miestelėnų luomas, išeidavo prieš Bažnyčios mokslą mókslininkai, kaip antai, teisininkas Jokūbas Pšyluskis, publicistas Andrius Fričas Modževskis, poetas Mikalojus Rej'us ir kt. Į Lietuvą reformacija skverbėsi iš Prūsų ir Kuršo.

Karalius Zigmantas, būdamas uolus katalikas, slopino reformaciją. Pats nuvyko į Prūsus Dansko maišto raminti, penkiolika judėjimo vadų pasmerkė nužudyti ir paskélbė eilę įsakymų, kurie turėjo kliudyti atsimesti nuo katalikybės. Reformacijai sutūrėti, visuose Lenkuose uždraudė platinti bei skaityti liuterių knygas, įvedė Bažnyčios cenzūrą, įgaliojo kunigus daryti revizijas privatiniuose butuose; grasė atimsiąs bajorybę tiems, kurie slėptų pas save eretikų pamokslininkus; uždraudė lankyti vokiečių universitetus. Kunigija iš savo pusės taipo pat griebėsi gelbėjimosi priemonių. Lenčicos sinode primas metė ant visų atskalūnų ekskomuniką, buvo nuspręsta įvesti dvasinę inkviziciją. Tačiau nei rūstūs Zigmanto ediktai, nei sinodo nutarimai nepasiekė tikslo, nes nebuvo vykdomi.

Stiprėjo reformacijos judėjimas, o kartu su juo ir šlėktų opozicija prieš vidujinę karaliaus politiką. Galų gale priėjo ligi sukilimo, kurio priežastimi buvo ir demoralizuojanti antrosios karaliaus žmonos Bonos įtaka.

Mirus pirmajai žmonai Barborai († 1515), Septynpilio (Siedmiogrodo) vaivados Stepono Zapolijos dukteriai, Zigmantas vedė (1518) Baro kunigaikštaitę. Karalienė italė atsinešė į Jogailų rūmuos svetimų papročių, sutraukė į Lenkus gaujas humanistų, kurie ir patys linko į reformaciją ir kitus savo įtaka traukė. Josios tautietis ir nuodėmklausys Pranciškus Lismanin'as priderėjo prie uoliausiųjų kurstytojų kovos su Bažnyčia. Didelės turėjo Bona įtakos karaliui, kurį jinai paėmė į savo rankas net politikos dalykuose. Skirdavo į aukštąsias vietas savo meilužius, pasižymėjusius papiktinamu gyvenimu be-

mokslius; būdama godi turtų, juos berinkdama, pernelyg naudojosi savo padėtimi ir ypač įtaka vyrui. Jos kreatūra yra buvęs Gniezno arkivyskupas ir drauge Krokuvos vyskupas Petras Gamrat'as, kuriam prikaišiojo mokslo stoką, palinkimą intriguoti ir paleistuvauti. Mylimąjį dvariškį Sobockį karalienė padarė kancleriu; jo žmonos brolį Dzieržgovskį, Gamratui mirus, — primu. Bonos suktybės ir didžiūnų intrigos silpnino karaliaus valdžios autoritetą, žadino šlėktose, užsidegusiuose reformaciniu sąjūdžiu, nepasitenkinimą bei linkimą į opoziciją. Tokiose aplinkybėse ištiko šlėktų maištas 1537 m.

1535-jų m. Petrakavo seime, kuris įvyko karaliui nedalyvaujant, šlėktos nutarė padaryti vadinamąją „e k z e k u c i j ą“, t. y. sulaužytųjų įstatymų vykdymą ir panaikinti privilegijas, duotas privatiniu keliu miestams, bažnyčioms bei vienuolynams. Karalius, remdamasis Petrakavo nutarimu, pradėjo ekzekuciją nuo grąžinimo valstybės dvarų, išdalytų po 1504 m. privatiniams asmenims be seimo leidimo. Kaipo pagrindu ekzekucijai, kurioje matė priemonę iždui papildyti, pasinaudojo karaliaus archyvo žiniomis, — vadinamąja Karūnos metrika.

Naujame Petrakavo seime, prasidėjusiame 1536 m. rudenį ir tvėrusiame ligi 1537 m. kovo mėnesio, kuris buvo sušauktas pirmiausia apsvarstyti priemonėms kovoti su Moldavų viešpačiu, šlėktos pakėlė baisią audrą. Jie reikalavo paieškoti karaliaus nuosavybės, remiantis ne metrikos nurodymais, bet teismo keliu; reikalavo panaikinti muitus, nuo kurių jie buvo laisvi senesnių laikų privilegijomis; dejavo prispaudimą kenčią iš kunigijos pusės, skundėsi įvairiomis neteisybėmis. Karo mokesčius atsisakė mokėti, todel Zigmantas tepasitenkino tik visuotinuoju apsiginklavimu.

1537 m. liepos pradžioje ties Lvovu, kur nuvyko karalius, susirinko 150.000 šlėktų. Sujaudinti paskutinio seimo eiga ir nepasitikėjimu karaliumi, stovykloje ties Zboiskų sodžiumi šlėktos išsidalijo į daugelį seimelių-kuopų, keliančių riksmą ir grūmojančių. Minioms vadovavo neramūs Zborovskiai, Martynas ir Petras, teisininkas Tašickis, Sierakovskis ir kt. Karalius, išsigandęs sambrūzdžio, prižadėjo nebeieškoti valstybės turto, remdamasis metrika; atsisakė nuo vadinamosios „pajáutės“, t. y. muito nuo galvijų, šlėktų išaugintų; kitų reikalavimų dalimi išklausė, dalimi prižadėjo duoti seimui apsvarstyti. Seimas 1538 m. patenkino pagrandinius šlėktų reika-

lavimus, liečiančius ir karaliaus dvarų ieškojimą ir atleidimą nuo muitų.

Šlėktų maištu, pramintu juokais „vištų karu“[1]) vidujinė karaliaus politika vėl gavo smūgį. Stoka reformų, pritaikintų laiko reikalavimams, buvo valstybės negalės priežastimi, paskui kurią sekė išorinės nelaimės: teritoriniai nuostoliai kovose su Maksvos kunigaikštyste, atsisakymas varžytis del Čekų bei Vengrų, Ordeno Prūsų sekuliarizacija, vengimas karo su Turkais.

Naujasai didysis Maksvos kunigaikštis, Ivono Vosylius (1505—1533), lygiai kaip ir tėvas stengėsi pagrobti Lietuvos žemes, labiausiai — paimti Smolenską, kuris buvo raktu Gudams užkariauti. Praslinkus 1503-jų m. paliauboms, jis rado kunigaikščio Mykolo Glinskio intrigose patogios progos įsibrauti į Lietuvos žemes. Tasai kunigaikštis, kaltinamas karaliaus Aleksandro nužudymu, bijodamas bausmės už nudėjimą aukšto Lietuvos valdininko Jono Zabžezinskio, pakėlė maištą prieš Zigmantą, norėdamas atplėšti nuo Lenkų[2]) Rusų žemes ir iš jų sudaryti sau atskirą valstybę. Tikslui atsiekti pasikvietė į talką didįjį Maksvos kunigaikštį, kuris, susitaręs su Moldavų gaspadoriumi Bagdonu bei Krymo totorių chanu, užpuolė Lietuvą. Skubus karaliaus atvykimas su samdytine Lenkų kariuomenė ir su lietuviais, kuriuos vedė kitados Maksvos paimtas į nelaisvę kunig. Kastantinas Ostrogiškis, sutūrėjo bežygiaujantį Vosylių. Mūšis ties Orša (1508 m.) privertė Vosylių trauktis atgal ir padaryti amžiną santaiką 1503-jų m. paliaubų dėsniais. Glinskio turtai, kuris su giminėmis turėjo ieškoti prieglaudos Maksvoje, buvo konfiskuoti.

Nusivylęs Vosylius ieškojo prógos taikai suardyti. Jisai pareiškė Zigmantui pretensijų del Aleksandro našlės Elenos negerbimo ir josios vertimo priimti katalikybę; Lenkų pirklius kaltino norint padegti Maksvą ir tt. Galų gale sulaužė amžinąją taiką ir apsiautė Smolenską. Sustiprintas miestas įstengė atmušti atakas ir išturėjo trijų šimtų armotų bombardavimą, bet pasidavė del klastos. Tvirtovės gyventojai, Glinskio sukurstyti, atsisakė klausyti seniūno Sollogūbo, paskui tuojau didysis kunigaikštis įjojo pro Smolensko vartus (1514 m.). Šito smūgio

---

[1]) Šlėktų tuomet supampyta visos vištos apylinkėje. (Vert.)
[2]) Lietuvos. (Red.)

nebeatlygino didžiulė pergalė ties Orša, laimėta Kastantino Ostrogiškio mėnesiu vėliau. Lenkai[1]) nebeteko 96-riems metams svarbių svarbiausio strateginio punkto prieš Maksvą. Maksvos užpuolimus palaikė priešinga Lenkams Habsburgų politika, kuri stėngėsi paveržti iš Jogailų sostą, o drauge ir įtaką Vengruose bei Čekuose. Ciesorius Maksimilijonas, norėdamas atgauti Čekų-Vengrų sostą savo šeimynai, susidėdavo su Lenkų priešais, kurstė Vosylių Ivonaitį sulaužyti amžinąją taiką ir pradėti karą. Smolenską imant daug pasidarbavo inžinieriai ir artileristai vokiečiai.

Tokis ciesoriaus elgimasis privertė Zigmantą ieškoti giminės jungių su Habsburgais. 1515 m. Vienoje įvyko kongresas, kuriame, be ciesoriaus, dalyvavo Zigmantas ir jojo brolis Vladislovas. Sulygtos jame Vladislovo vaikų Onos ir Liudviko moterybės su Maksimilijono anūkais Ferdinandu bei Marija rodėsi patenkinusios ir Habsburgus ir Jogailus. Ciesorius susigiminiavimu su Jogailais, jeigu jų dinastija išsibaigtų, laidavosi savo namams teisę valdyti Čekus bei Vengrus. Vladislovas giminės sąryšyje su Habsburgais matė apsidraudimą nuo priešo kovojant su Turkais. Zigmantas, susigiminiavęs su ciesoriumi, tikėjosi išvengsiąs jo slaptų santykių sų Maksva ir kitais Lenkų priešais. Iš tikrųjų Vienos kongreso nauda teko vien tik Habsburgams. Kai 1526-siais m. Vladislovo sūnus Liudvikas Jogailaitis krito kovoje su turkais ties Mohaču, Čekų-Vengrų sostą užėmė jojo svainis (švogeris) Ferdinandas austras. Karalius maža tesirūpino brolio bei sūnėno palikimu, pagaliau jisai atsisakė nuo pretensijų į Čekų ir Vengrų sostą, net sutuokdino su Ferdinando dukterimi Elžbieta savo sūnų Zigmantą Augustą.

Maksvos antpuoliai sąryšyje su diplomatinėmis ciesoriaus intrigomis pasunkino Zigmantui akciją prieš kryžiuočių didmeisterius, vengiančius vykdyti Torno traktato prievoles.

Tieffen'o įpėdinis, Saksų landgrafas Pridrikas, atsisakė duoti vasalo priesaiką ir Albrechtui bei Aleksandrui, ir Zigmantui; jo pavyzdžiu pasekė ir Albrechtas Brandenburgietis, karaliaus sesers Sofijos sūnus. Albrechtą kurstė ciesorius Maksimilijonas bei didysis Maksvos kunigaikštis Ivono Vosylius. 1520 m. Zigmantas pradėjo su savo pusbroliu karą, per kurį užėmė kuo ne visus ordeno Prūsus. Albrechtas, silpnai

---

[1]) Lietuva. (Red.)

remiamas Vokiečių, susirūpinusių reformacija, sumanė pereiti į liuterius ir pasisavinti ordeno nuosavybę. Zigmantas leido įvykdyti ordeno sekuliarizaciją,[1]) norėdamas viena, sutvarkyti Prūsų dalykus, kad galėtų duoti paramos Čekų-Vengrų Liudvikui kovoti su turkais; antra, bijojo, kad Albrechtas neištiestų rankos Dansko maištui ir nesukeltų prieš Lenkus visų Prūsų. Krokuvoje buvo padaryta sutartis, kuria Albrechtas buvo pripažintas Prūsų kunigaikščiu paveldimomis teisėmis su prievole reikšti Lenkų karaliui vasalo pagarbos. Jeigu išsibaigtų Albrechto linija, Prūsai tektų jojo brolio ainiams. 1525 m. Albrechtas pareiškė savo nuolankumą Krokuvos rinkoje.

Leisdamas padaryti Prūsų ordeno sekuliarizaciją, Zigmantas ne tik kad praleido progą kryžiuočių žemėms prijungti prie Lenkų, bet dar buvo įtariamas protestantybės rėmimu.

Be teritorinių nuostolių Lietuvoj, įtakos praradimo Vengruose bei Čekuose, o taip pat leidimo įsikurti rytų Prūsuose paveldimajai kunigaikštystei, Lenkai kentė užpuldinėjami iš pietų pusės Perekopo totorių bei Moldavų gaspadorių.

Totoriai, siaubdami rusų gyvenamas žemes, kliudė stiprėti jose kolonizacijai; gaspadoriai, užuot gynę nuo turkų, pridirbdavo Lenkams vargų, čia susidėdami su jų neprieteliais, čia įsiverždami į Raudonuosius Rusus bei Padolę.

Apsidrausti nuo gaspadoriaus Stepono įpėdinio Bagdono, karalius Aleksandras prižadėjo išleisti už jojo seserį Elžbietą. Kai Zigmantas tąjį pažadą atšaukė, užtraukė ant Lenkų užpuolimą, per kurį etmonas Mikalojus Kamienieckis laimėjo didelę kovą ant Dniestro upės (1509 m.). Bagdonas buvo priverstas padaryti taiką ir sugrąžinti dokumentą, prižadantį jam karaliaus seserį. Tokia pat nelaimė ištiko paskui ir gaspadorių Petrilą kovoje su etmonu Jonu Tarnovskiu ties Obertinu (1531 m.).

Zigmantas nebesistengė stiprinti savo valdžios Moldavuose, kad neerzintų Turkų, kuriuose gaspadoriai ieškodavo globos. Neatsižvelgdamas į popiežiaus kurstymus stoti į karą su muzulmonais, Zigmantas, atsimindamas dėdės nelaimes ties Varna, sūnėno ties Mohaču, palaikydavo su turkais draugiškus santykius.

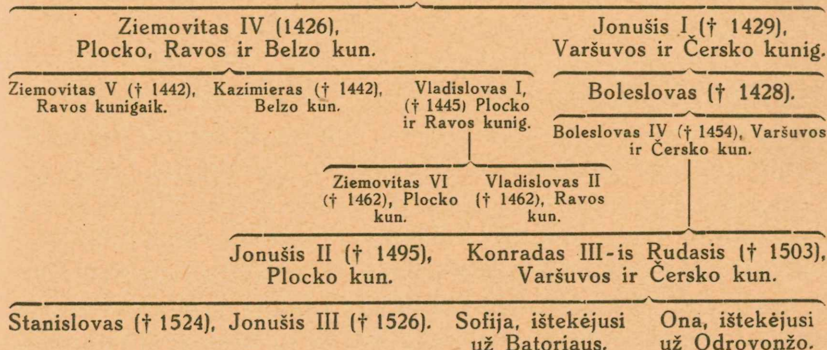
---

[1]) Supasaulėjimą. (Red.)

Turint omenyje pralaimėjimus viduje ir su jais surištus nepasisekimus užsieniuose, gana gerai atrodo griežtumas, su kuriuo Zigmantas įvykdė Mozūrų (Mazovšės) prijungimą.

Ziemovito III-jo, kuris buvo pažadėjęs Kazimierui Didžiajam ištikimybę, sūnūs pasidalijo tarp savęs Mozūrus: Ziemovitas IV-is gavo Plocko bei Ravos kunigaikštystes (su Gostinino bei Sochačevo žemėmis), Jonušis I-is — Varšuvos bei Čersko. Ziemovito sūnus Kazimieras IV-is gavo Belzo kunigaikštystę, kurią Vladislovas Jogaila buvo davęs tėvui kaipo kraitį; Ziemovitas V-is gavo Ravos kunigaikštystę, Vladislovas I-is — Plocko. Kazimierui mirus (1442 m.) bevaikiui, Belzo kunigaikštystė grįžo Karūnai, o Ravos po Ziemovito V-jo galvos teko Vladislovui I-jam Plockiečiui. Vladislovo I-jo sūnūs gavo: Ziemovitas VI-is Plocko, o Vladislovas II-is — Ravos kunigaikštystę. Nelikus po abiejų kunigaikščių ainių, Kazimieras Jogailaitis prijungė prie Karūnos pirma Ravos kunigaikštystę su Gostinino žeme (1426 m.), o vėliau Sochačevo žemę (1475 m.), Plocką į atidavė per leną Jonušiui II-jam, Jonušio I-jo Varšuviečio-Čerskiečio proanūkiui. Jonušiui II-jam mirus bevaikiui, Jonas Albrechtas prijungė Plocko kunigaikštystę prie Lenkų (1495 m.). Likusiuose Mozūruose, t. y. Varšuvos-Čersko kunigaikštystėje, viešpatavo Jonušio II-jo brolis Konradas III-is Rudasis, kurs vedė Oną Radvilaitę. Konrado III-jo sūnūs mirė nepalikdami ainių — pirma vyresnysis Stanislovas (1524 m.), paskui Jonušis III-is (1526 m.). Iš Mozūrų Piastų linijos tepaliko tik seserys — Sofija, išleista už

Paskutinieji Mozūrų Piastai:

Vengrų palatino Stepono Batoriaus, ir Ona, paskiau išleista už Stanislovo Odrovonžo, Padolės vaivados. Mozūrai rūpinosi perkelti leną į moteriškąją liniją, bet karalius tam pasipriešino ir Piastų palaikus prijungė prie Lenkų. 1529 m. Mozūrų didžiūnai bei atstovai užėmė vietas seime. Mozūrai turėjo tam tikrus vietininkus (vicegerentus), skiriamus karaliaus; pasiliko taip pat savo statutus bei papročių teisę. Vicegerentas Gorinski's sustatė (1540 m.) Mozūrų teisės papročių sąrašą, kuris liko karaliaus patvirtintas ir turėjo privalomosios galios ligi 1576 m.

Vienatinis Zigmanto Senojo ir Bonos sūnus **Zigmantas II-is Augustas** (1548—1572), jau 1530 m., dar tik dešimties metų amžiaus, lietuvių buvo pripažintas didžiuoju kunigaikščiu, o lenkų — karaliumi su sąlyga, kad pradėjęs valdyti įvykdytų „teisių ekzekuciją", arba valstybės reformą. Reikalavo taip pat egzekucijos, pradėtos už gyvo Zigmanto I-jo, bet neįvykdytos, šlėktija, pasitikdama jauną karalių, kai tasai, sužinojęs tėvą mirus, atvyko iš Lietuvos į Lenkus. „Egzekucija" buvo suprantama kaipo išsprendimas daugelio politikos bei visuomenės bylų — surinkimas neteisėtai išdalytų karaliaus dvarų ir panaikinimas „inkompatibilijų"; sutvarkymas bajorų santykių su kunigija; sustiprinimas Prūsų bei Lietuvos unijos su Karūna; įsteigimas tautos Bažnyčios ir tt. O pirmų pirmiausia, taip pat „teisių egzekucijos" obalsiu, buvo užatakuota del karaliaus jungtuvių su Barbora Goštautiene (Gaštoldiene).

Po dvejų metų mirus pirmajai žmonai, Austrijos Elžbietai, Zigmantas Augustas, bebūdamas Lietuvoj, vedė slaptai (1547 m.) Goštauto, Trakų vaivados, našlę, Radvilaitę. Tas jungtuves, įvykusias be senato sutikimo, pasauliniai bei dvasiniai didžiūnai laikė įstatymų įžeidimu, o su jų nuomone sutiko ir šlėktos. Byla del Barboros, priskirta prie tokių, kurios reikalavo „egzekucijos", virto vyriausiuoju 1548 m. Petrakavo seimo tarybų dalyku. Didikai — didysis Karūnos maršalka Petras Kmita, primas Dzieržgovski's, generalinis Didžiųjų Lenkų seniūnas Andrius Gurka, — Bonos remiami, nebesiliovė darę karaliui priekaištų bei grūmojimų; atstovų rūmų kalbėtojai irgi reikalavo persiskirti su Barbora. Zigmantas Augustas, kad ir nedaug teturėdamas savo draugų, grūmojamąsias bei prašomąsias atakas išturėjo ir nesutiko skirtis su žmona. Praslinkus

dvejiems metams po Petrakavo seimo uždarymo, Barbora liko Gniezno arkivyskupo vainikuota.

Nors susikirtime del Barboros Zigmantas Augustas pergalėjo visas kliūtis ir pasielgė saviškai, tačiau kituose klausimuose pritardavo šlėktų judėjimui. Nuo 1562/63 metais Petrakavo seimo, kai karalius pasirodė apsitaisęs pilku šlėktų švarku, persiskyrė su nepopuliaria krašte diduomenės politika; remdamasis atstovų rūmais, Zigmantas paėmė į savo rankas valstybės reformų vadžias.

Šlėktų reikalaujama dvarų egzekucija ir inkompatibilijų panaikinimas buvo taikomi prieš oligarchiją. XV bei XVI amžiuose daugelis karaliaus dvarų pateko į ponų rankas įkaitų keliu už gyvus pinigus, už ginkluotą būrį kareivių arba už kitus patarnavimus. Atgavimas jų iš privatinių rankų padidintų karaliaus iždo pajamas, tuo būdu atleistų šlėktas nuo mokesčių, kuriuos seimas būdavo priverstas paskirti, eidamas prieš Košicų sutartį, uždėjusią žemininkams mokestį tik ligi dviejų skatikų nuo lano (trivalakio). Karalius, nenorėdamas sukelti prieš save senatorių, priešinosi panaikinti redukciją dvarų, įkeistų jau po Aleksandro statuto, bei inkompatibilijas, del to šlėktos pakėlė triukšmą ir atsisakė bemokėti mokesčius. Petrakavo seime, pradėtame 1558 m. gruodyje, užbaigtame 1559 m., krašto atstovai, norėdami padaryti egzekucijos pradžią, demonstratyviai draikė ir mėtė Zigmantui Augustui po kojų savąsias netėisėtas privilegijas karaliaus dvarams valdyti. Galų gale karalius nusprendė išklausyti šlėktų reikalavimų balso; byla buvo išspręsta egzekuciniame Petrakavo seime, prasidėjusiame 1562 m. lapkrity, baigtame 1563 m. kovo mėn. Buvo nutarta išieškoti visi karališkieji dvarai, kurie įkaitais buvo patekę į privatines rankas po 1504 m. Ketvirtis karaliaus dvarų pelno (kvorta) buvo paskirta vadinamajam kasdieniniam apsigynimui, t. y. nuolatinei kariuomenei laikyti, kad apsaugotų Ukrainą bei Padolę nuo totorių antpuolių. „I n c o m p a t i b i l i j o s“ taip pat buvo panaikintos.

Tame pat egzekuciniame seime buvo užbaigtas šlėktų ginčas su kunigija del jurisdikcijos.

Karaliaujant Zigmantui Augustui visuomenė, nebepasitenkindama vien tik opozicija, reikalavo reformuoti Bažnyčią reformacijos dėsniais ir visiškai pakeisti katalikiškas apeigas. Žmogus, kuriam parūpo Lenkų Bažnyčių reforma, buvo italas Pranciškus

Stankar'as. Išvarytas iš tėvynės, jis kurį metą gyveno Šveicaruose ir Septynpilyje, paskui, Zigmanto Augusto sesers Izabelės Zapolijos protekcija, gavo Krokuvos akademijoj hebrajų kalbos katedrą. Už katalikybės užpuldinėjimą, liepus Krokuvos vyskupui Maciejevskiui, liko įmestas į kalėjimą, iš kurio draugų padedamas pabėgo ir atsidūrė pas Mikalojų Olesnickį Pinčove. Olesnicki's, uolus reformacijos šalininkas, susižinojęs su protestantais, nutarė pasinaudoti Stankar'u kaipo įrankiu įvesti reformai, kuri dogmų bei apeigų principų vienybe turėjo sujungti naujatikius ir sustiprinti jų energiją kovoj su katalikybe. Klausydamas Stankaro patarimų, Olesnicki's pašalino iš Pinčovo bažnyčios paveikslus, kuriuos liepė sudeginti, paskui išvarė vienuolius iš vietos vienuolyno. Buvo įvestos Pinčove protestantų pamaldos, komunija pradėta dalyti dviem pavidalais. Kaipo tiesioginiai visa to vaisiai buvo 1550-tųjų m. ediktas, kurį išreikalavo iš karaliaus katalikų dvasininkai. Zigmantas Augustas pagrasė eretikams išvysiąs juos iš krašto, nebeįsileisiąs į senatą ir nebeduosiąs vietų; įsakė seniūnams padėti kunigams naikinti atskalą. Tuo karaliaus ediktu vienuoliai grįžo į Pinčovą; daugelis protestantų pamokslininkų, tarp jų ir Stankaras, bijodami persekiojimų, pabėgo į užsienius. Bet faktinai neperdidelis buvo pavojus naujatikiams: jiems simpatizavo net kai kurie katalikų vyskupai.

Maciejevskio († 1550) įpėdinis Andrius Zebžidovski's buvo Lismanino bandžiulis. Kujavų vyskupą Joną Drohojevskį ir Kulmo Jokūbą Uchanskį susekė esant palinkusius į reformaciją. Protestantų pamaldos bažnyčiose nebesiliovė; komuniją vartodavo, kaip ir pirmiau, dviem pavidalais. Olesnickis parsikvietė į Pinčovą kunigą Martyną Krovickį, kuris turėjo varyti toliau pabėgusio į Prūsus Stankaro darbą. Krovickis, Melanchtono mokinys, vedė žmoną ir skleidė Cvinglio mokslą: nebetikėjo Kristaus kūno bei kraujo buvimo komunijoje.

Olesnickio pavyzdžiu pasekė daug Mažųjų Lenkų ponų — Stanislovas Stadnicki's iš Dubiecko, Martynas Zborovski's iš Stobnicos, Mikalojus Dluski's iš Ivanavičių ir daugel kitų. Krokuvoje darbavosi Lismaninas; reformos šalininkų būta Bonos ir karaliaus rūmuose.

Reformacijai įsigalint, šlėktos atsisakė duoti kunigijai dešimtinę ir atsipalaiduodavo iš Bažnyčios jurisdikcijos. Kai vyskupai ėmė šaukti į savo teismą žymesnius erezijos platin-

tojus, — šlėktos, matydami tame pasikėsinimą ant savo teisių bei laisvių, dar karščiau stojo prieš katalikybę, kad sutrupintų kunigijos viešpatavimą. Ėmė globoti vedusius kunigus ir svetimšalius, kurie platindavo ereziją; reikalavo žodžio laisvės religijos dalykuose. 1550 metų Petrakavo seime visi pasauliniai senatoriai bei atstovai stojo prieš vyskupų teismus. Šlėktoms reikalaujant, karalius davė balso teisę kunigui Stanislovui Ožechovskiui, kurį buvo pašaukęs į savo teismą Peremišlio vyskupas Dziaduski's už raštus prieš kunigų celibatą. Kai vyskupai pertraukė Ožechovskio kalbą, užgaunančią Bažnyčią, šlėktos juos iškoneveikė. Išsigandę vyskupai prikalbėjo Dziaduskį atsiimti atgal Ožechovskio šaukimą į teismą; iš Ožechovskio išgavo pasižadėjimą, kad nevesiąs žmonos be popiežiaus leidimo.

Seimą uždarius, vyskupai griebėsi energingų priemonių. Nutarimais už akių atiteisdavo atimti eretikams garbę bei turtą: vedusiesiems kunigams, tarp kurių jau buvo ir Ožechovski's, atimdavo beneficijas ir juos iškeikdavo. Tatai iš naujo subruzdino bajorus 1552 m. Petrakavo seime. Atstovų rūmų pirmininku buvo išrinktas Rapolas Leščinski's, kuris per mišias, laikytas prieš atidarant seimą, užsidėjo kepure; nenorėjo leisti kelti jokių klausimų, kol liks panaikinti vyskupų teismai. Véltui kalbėjo, begindamas Bažnyčios jurisdikciją, kancleris Jonas Osiecki's ir Krokuvos vyskupas Zebžidovski's. Galų gale vyskupai nusileido: savo teismus, ir šlėktoms, ir valdiniams teikiamus, suturėjo, ligi bus galutinai byla išspręsta delegacijos, kuri turi vykti į Romą. Sulaikė jie ir Dziaduskio nutarimą, išduotą prieš Ožechovskį, bijodami, idant talentingasis rašytojas ir kalbėtojas, suerzintas Bažnyčios bausme, nepereitų į eretikų stovyklą. Laikinasis (interim) seimo nutarimas 1552 metais buvo šlėktų triumfas ir drauge paskatinimas toliau kovoti su kunigija.

Zigmantas Augustas, pritardamas šlėktų norams, neleido popiežiui kištis į religinius Lenkų reikalus; jisai gynė vyskupus, kuriuos Romos inkvizicija turėjo traukti į savo teismą, kaltindama juos eretikybe. 1555 m. Petrakavo seime, šlėktoms reikalaujant, buvo nutarta atidėti eretikų traukimas į teismą ligi sušaukiant tautos susirinkimą. Pamokslininkai protestantai ėmė grįžti iš užsienio. Stankar'as vėl ėmėsi Bažnyčios reformos darbo. Kozminko suvažiavime (ties Kališium, Ostrorogų nuo-

savybė) buvo padaryta religinė Mažųjų Lenkų protestantų unija su „broliais čekais“, šalinanti nesutikimus tarp naujatikių, leidžianti susitarusiam kovotojų pulkui sėkmingiau atakuoti katalikybę.

Roma, nusigandusi reformacijos pasisekimu Lenkuose, pasiuntė jai numalšinti legatą, Veronos vyskupą, Aloizą Lippomaną. Legatas, negalėdamas prikalbėti karaliaus griebtis griežtesnių priemonių prieš naujatikius, ėmė raginti dvasininkus uoliau darbuotis. Griežtu elgesiu užsitraukė ant savęs šlėktų neapykantą; visuomenės nuomonė, įtarusi jį, kad sudeginęs ant laužo Sochačevo gyventoją Daratą Lazenckienę, apkaltintą hostijos išdavimu žydams, ėmė visaip jį šmeižti ir grūmoti jam. Kas pikčiausia, viešįs Lenkuose Bažnyčios iškeiktasis Istrijos eksvyskupis Petras Povilas Vergerius viešai paskélbė laišką, kuriame Lippomanas pataria Romai imtis aštriausių priemonių.

Susidėjus tokioms aplinkybėms, Zigmantas Augustas kreipėsi į popiežių, prašydamas leisti sušaukti tautos susirinkimą. Lenkų reformatoriai pradėję jau priruošiamąjį darbą, nutarė pakviesti į susirinkimą mokytų užsienio teologų, tarp jų Kalviną. Popiežius nepritarė karaliaus prašymui, o Zigmantas Augustas savo valia nenorėjo šaukti susirinkimo. Varšuvos seimas 1556 metais tebepaliko galioje buvusiojo Petrakavo seimo nutarimus. Karalius, išklausęs dvasininkų prašymus, išleido ediktą (1557 m. sausio 13 d.), draudžiantį paversti katalikų bažnyčias naujatikių maldos namais; tačiau ediktas nebuvo vykdomas.

Naujatikių judėjimas metai per metus vis augo. 1562/63 m. egzekuciniame seime krašto atstovai įteikė memorialą, kuriame įrodinėjo, kad kunigai, užgrobdami dvarus iš šlėktų, iškeiktų del dešimtinės nemokėjimo, prieštaraują Červinsko 1422-jų m. privilegijai, apsaugojančiai nuosavybės neliečiamybę; vyskupų teismai, uždarydami į kalėjimą pasaulinius asmenis, įžeidžia „N e m i n e m c a p t i v a b i m u s, n i s i j u r e v i c t u m“ įstatymus; užmetant piliečiams sinodų nutarimus bei ediktus, kunigijos išprašytus iš karaliaus, nusikalstą „N i h i l n o v i“ konstitucijai. Nepáisant dvasininkų priešinimosi, buvo išleistas įstatymas, kuriame buvo pareikšta, kad pasaulinė valdžia atsisakanti vykdyti dvasinių teismų nusprendimus. Tuo būdu dvasinė jurisdikcija šlėktoms liko panaikinta. Klausimas del

dvasininkų traukimo mokėti mokesčius ir ginti kraštą buvo atidėtas.

Dar sunkiau buvo glaudžiau sujungti su Karūna Osviecimo bei Zatoro kuniagikštystės, Vakarų Prūsai bei Lietuva.

Kazimieras Jogailaitis įgijo Ošviecimo kunigaikštystę (1457 m.), o Jonas Albrechtas — Zatoro (1494 m.) — ir vieną ir antrą iš Silezijos Piastų ir prijungė prie Lenkų, nepanaikinę skirtingos jų santvarkos. Karaliniai Prūsai 1454 m. inkorporaciniu aktu išsiderėjo sau tam tikras teises, įvairių prievolių panaikinimą ir tt., kad tik vietos žmonės tegalėtų patekti į vyriausybines vietas. Lietuvos-Gudų valstybę, turinčią savo atskirą organizaciją, tejungė su Karūna vien tik dinastija. Šlėktos reikalavo glaudžiai suvienyti tuos kraštus su Lenkais, norėjo surišti juos vienoda vidaus tvarka, išplėsti ant Ošviecimo-Zatoro, Prūsų bei Lietuvos piliečių Lenkų teises ir prievoles.

Ypačiai didžiareikšmiu dalyku laikė glaudesnę Prūsų bei Lietuvos uniją su Lenkais. Lygus Prūsų gyventojų dalyvavimas atliekant prievoles palengvintų šlėktoms išspręsti daugelį visuomenės keblumų; įvedimas Lietuvoje Lenkų įstaigų atidarytų rytų plotus jų kolonizacijai, kuriai lig šiol kliuvo tam tikri įstatymai bei piliečių laisvių skirtumas.

Patenkindamas šlėktų reikalavimus, Zigmantas Augustas pakvietė Ošviecimo - Zatoro kunigaikštystę bei karalinius Prūsus, kad per savo pasiuntinius atvyktų į 1562 m. seimą unijos daryti. Unija įvyko tik su Ošviecimo bei Zatoro kunigaikštystėmis, kurių atstovai pirmukart sėdos seime; tačiau Prūsų prijungti nepavyko. Tiesa, Prūsų pasiuntiniai atvyko, bet nenorėjo išsižadėti įstatymų bei privilegijų skirtingumo. Nežiūrint į tai, unijos reikalas nežlugo, ypačiai gi Lietuvai buvo didelio reikalo susivienyti, atsiradus pavojui iš Maksvos pusės, ir del to, kad Zigmantas Augustas neturėjo vaikų.

Didysis Maksvos kunigaikštis Vosyliaus Jonas (IV-is) Žiaurusis (1533—1584), sulaukęs pilnų metų, priėmė caro titulą (1547 m.) ir pradėjo varyti užgrobiamąjį darbą. Jis užkariavo Kazanės (1552 m.) bei Astrachanės (1554 m.) totorių karalystes; atnaujino pretensijas į Lietuvos-Gudų žemes ir savo sumanymams įvykdyti ieškojo ryšių su Habsburgais. Zigmantas Augustas, nujausdamas pavojų ir norėdamas sutrukdyti Maksvos susijungimą su Austrais, po dvejų metų nuo Barboros mirimo, vedė Ferdinando dukterį, pirmosios žmonos seserį,

Mantuvos kunigaikštienę našlę Katariną (1553 m.). Kadangi negalėjo susilaukti ainių, tai iš Jogailų šeimynos bepaliko tik jojo šeserys — Jadvyga, ištekėjusi už Brandenburgo elektoriaus Joakimo, Izabelė, ištekėjusi už Septynpilio vaivados Jono Zapolijos, Sofija, Braunšveigo kunigaikščio Enriko žmona, ir mergaitės — Katarina bei Ona. Bevaikio Zigmanto Augusto mirtis būtų unijos iširimo priežastimi ir tuo pat padėtų Maksvai užgrobti rusų žemes. Norint to išvengti, reikėjo dinastiniai ryšiai pakeisti realia unija, kuri turi remtis valstybių susivienijimu per bendrą vidaus organizaciją. Be to, dar įvyko atsitikimų, kurie verste vertė skubintis daryti realią uniją. Caras Jonas Žiaurusis pradėjo karą, kurį tegalėjo išturėti tik suvienytosios Lietuvos bei Lenkų jėgos.

Didieji kardininkų magistrai[1]) senai jau ryžosi išplėsti savo valdžią ant Rygos arkivyskupų, kurie buvo nepriklausomi Rygos bei srities valdovai. Didysis magistras Fürstenberg'as pradėjo karą su arkivyskupu Vilhelmu, Prūsų kunigaikščio Albrechto broliu. Veltui Zigmantas Augustas, pakviestas arkivyskupo į pagalbą, stengėsi sutaikyti kariaujančias šalis. Didysis magistras liepė nužudyti karaliaus pasiuntinį Kasparą Loncki, o arkivyskupą įmesti į kalėjimą. Užgautas karalius užtraukė ant Infliantų (Livonijos, Lybžemio) šimto tūkstančių armiją. Lenkams vadovavo Padolės vaivada Mikalojus Mielecki's, lietuviams Mikalojus Radvila Rudasis, nabašninkės karalienės Barboros brolis. Didysis magistras pabūgo, arkivyskupą paleido ir su Lenkais padarė puolamai ginamąją sandorą (1557 m.). Jonas Žiaurusis, kuris, užkariaudamas Infliantus, norėjo suartinti Maksvą su Europa ir įgyti raktą Lietuvos-Gudų žemėms užgrobti, buvo neramus del Zigmanto Augusto pasisekimų ir pradėjo karą su Livonijos ordenu. Paėmė Narvą, Tartus (Dorpatą) ir kitus miestus; 1559 m. prisiartino prie Kuršo. Fürstenberg'as, susirūpinęs Vokiečių ciesoriaus atsisakymu padėti, pavedė valdžią ordeno maršalkai Gotardui Ketteler'iui. Naudodamasis pavojumi, kuris kybojo ant Lybžemio, į jį suruošė žygį Švedų karalius Erik'as XIV-is ir užėmė Estus; Danų karalaitis Magnus užgrobė dalį Kuršo (Piltyną) ir Ozilijos (Ėzelio) salą. Visi Lybžemio užpuolikai ieškojo ryšių su Zigmantu Augustu,

[1]) Nuo susijungimo su Prūsų ordenų 1237 m. kardininkai savo tarpe didmeisterių neturėjo. (Red.)

kuris buvo užėmęs laukiamąją poziciją. Danų Magnus piršosi karalaitei Onai, Švedų Erikas piršo Kathariną savo broliui Jonui, Suomių kunigaikščiui. Jonas Žiaurusis reikalavo Katarinos su Lybžemio kraičiu. Tuo metu didysis magistras Ketteler'is ir Rygos arkivyskupas kreipėsi į Zigmantą Augustą, prašydami pagalbos. Vilniuje buvo parašytas aktas, jungiąs Infliantus prie Lietuvos bei Lenkų[1]) (1561 m.). Ketteler'is, kuris metė vienuolio rūbus, gavo paveldimuoju lenu Kuršo kunigaikštystę. Infliantų piliečiams buvo laiduota protestantų tikėjimo laisvė ir naudojimasis ligšioliniais įstatymais. Tuo atveju, jeigu Karūnos seimas jungiamojo akto nepatvirtintų, Lybžemį ginti apsiimtų Lietuva.

Tuo būdu Zigmantas Augustas, kaipo didysis Lietuvos kunigaikštis, ėmė kariauti del Lybžemio. Kai Jonas Žiaurusis paėmė Polocką, o Švedai — Pernavą, karalius pasijuto reikalaująs Lenkų pagalbos kare, kurio viena Lietuva nevaliojo bepavaryti. Tokiomis aplinkybėmis Zigmantas Augustas sušaukė 1563 m. lapkričio mėn. Varšuvoje seimą, stipriau suvienyti Lietuvai su Lenkais.

Lietuvos atstovai su Mikalojumi Radvila Juoduoju pryšaky stovėjo už asmeninę uniją, lenkai reikalavo visiškai prijungti jų žemes prie Karūnos. Separatizmo ginti daugiausia stojo Lietuvos aristokratija, kuri, jeigu būtų įvestos Lenkų įstaigos Lietuvoje, nebetektų savo privilegijų ir būtų sulyginta teisėmis su šlėktomis. Dar kietesnius tarybose del unijos padarė lietuvius pergalė prie Ulos, kurią laimėjo kovose su Maksva Mikalojus Radvila Rudasis. Dargi karaliaus išsižadėjimas paveldimųjų teisių į Lietuvą nepaskatino opozicijos nusileisti.

Tebesitęsiąs karas su Jonu Žiauriuoju ir Romano Sanguškos pergalės ties Časniku bei Ula nenukreipė Zigmanto Augusto domės nuo unijos, kurioje jis matė Lietuvos bei Lenkų apsaugojimą iš rytų. Nusprendė ją įvykdyti 1569 m. Liublino seime, kurio pirmininku buvo karaliaus sekretorius Stanislovas Čarnkovski's, iškalbus ir vikrus žmogus. Lietuviai, kuriems vadovavo, Juodajam mirus, Radvila Rudasis, užsispyrę gynė valstybių vidaus skirtingumą; nenorėjo tartis drauge su Lenkų atstovais ir pagaliau išvažiavo iš Liublino. Tuomet karalius, iš visų pusių spiriamas, pasistengė įvykdyti uniją už akių, lietu-

---

[1]) Vien Lietuvai tuo tarpu teko Livonija. (Red.)

viams nebedalyvaujant. Kai buvo prijungtos prie Karūnos ginčijamosios sritys — Pagirys (Podlesė), Valuinė bei Ukraina (Kijevo sritis) — lietuviai grįžo į seimą prižiūrėti savo reikalų, prašydami karaliaus imti juos globoti. Bendrai susitarus, buvo nuspręsta sujungti Lietuvą su Karūna į vieną respubliką (Žečpospolitą). Bendrai turėjo būti renkamas karalius, vienas visai respublikai seimas; buvo garantuota piliečiams laisvė gyventi abiejuose kraštuose be jokių teisių susiaurinimo. Tačiau Lietuvoje buvo pàliktos atskiros įstaigos, dargi atskiri ministeriai, del ko ji nenustojo visiškai turėjusi atskiros valstybės pobūdžio. Pagaliau seimas prijungė prie Karūnos karalinius Prūsus; Infliantus, del kurių dar buvo nepasibaigęs karas, pripažino bendra Lenkų bei Lietuvos nuosavybe.

Tas laisves, kokias buvo iškovoję Lenkų šlėktos, Liublino unijos dėka įsigijo Lietuvos-Gudų karžygiai. Liko panaikinti visi teisių skirtumai, buvę seniau tarp lenkų ir lietuvių. Visi jie yra lygūs ir laisvi. Tuo būdu pirmykštė tarp Lenkų bei Lietuvos padaryta dinastinė unija, kilusi del reikalo gintis nuo kryžiuočių, virto ankšta dviejų tautų brolybe. Liublino unija pastojo kelią užgrobiamiesiems Maksvos žygiams.

Liublino unija padarė nuolaidesnį Joną Žiaurųjį, kuris sutiko padaryti trejiems metams paliaubas (1571 m.), palikęs savo rankose Polocką su dalimi Latgalių.

Įstatymų egzekucijos atlikimas stiprino iš vienos pusės valstybės jėgas, nes didino iždo pajamas, įvedė nuolatinį apsigynimą (kvortinė kariuomenė) ir glaudžiau jungė kraštus, antra vertus, surinkus karaliaus dvarus, panaikinus inkompatibilijas ir Bažnyčios jurisdikciją, pakirto pasaulinių bei dvasinių didžiūnų visuomeninį stovį.

Daugiausia pelno egzekucija davė šlėktoms. Petrakavo seimo nutarimai išvadavo juos iš aristokratijos valdžios, Liublino unija atidarė jiems plotus ekonominei darbuotei rytuose. Pagaliau šlėktos, atsidėję žiūrį medžiaginės naudos, 1565 m. Petrakavo seime miestų reikalų egzekucijos obalsiu išsirūpino, kad panaikintų savo žemės produktams išvežamuosius muitus, o svetimųjų kraštų prekėms — įvežamuosius muitus. Tuo būdu šlėktos pasilengvino sau savųjų gaminių pardavimą ir svetimųjų prekių pirkimą, silpnindami Lenkų miestelėnus ir naikindami šalies pramonę.

Mažiau laimės šlėktos tėra turėję moralinių interesų srityje, kurių sutvarkymą tematė tautos Bažnyčios įsteigime.

Įsivyravęs tarp naujatikių nesutikimas dogmų ir apeigų klausimuose, kurį tegalėtų pašalinti vien tik tautos susirinkimas, buvo reformacijai skaudesnis smūgis nekaip Romos griausmai.

Išsiskyrimas iš reformacijos chaoso kalvinų ir arionų atskalų sukėlė vidujinę kovą ir buvo katalikybės triumfo priežastimi. Lismanin'as, kuris, nusimetęs vienuolio drabužį vedė žmoną ir apsigyveno Šveicaruose, padėjo Kalvinui sudaryti santykius su Lenkais. Kalvinybė rado dangel sekėjų Mažųjų Lenkų šlėktijoj, o labiausiai įsigalėjo Lietuvoje Radvilų dėka. Arionybės skelbėjas buvo Stankaro mokinys Petras iš Goniondzo; paskiau ją ėmė platinti svetimieji — Jurgis Blandrata, Lelius Socin'as ir Petras Statorius. Pakviestas į kraštą Gniezno eksklebonis Jonas Laski's, kuris buvo įgijęs užsienyje reformatoriaus vardą, veltui stengėsi sutaikyti naujatikius. Šlykštūs ginčai diskredituodavo juos prieš visuomenę ir laiduodavo katalikybei triumfą. Taip pat nemažą smūgį reformaciniam judėjimui uždrožė naujas popiežiaus legatas Jonas Kommendoni's. Pasiųstas, patarus uoliam kovotojui už katalikybę Ermlando vyskupui Stanislovui Hozijui, atvyko į Lenkus, posėdžiaujant 1563-jų m. Varšuvos seimui, palenkti tautos priimti Tridento susirinkimo nutarimus. Oficialus susirinkimo nutarimų pripažinimas turėjo visiškai suardyti katalikų santykius su naujatikiais: susilpninti pastaruosius ir laiduoti Bažnyčiai laimėjimą. Tiesa, legatui nepavyko palenkti seimo prie savo planų, bet Zigmantas Augustas leidosi įteikiamas susirinkimo dekretų knygas, kuo pats juos pripažino. Pavyko jam išgauti iš karaliaus Parčevo seimo metu du dekretu, liečiančiu naujatikius: vienas prieš svetimšalius, antras prieš vietos gyventojus, abu 1564 m. rugpiūčio 7 d. Pirmasis trėmė iš krašto svetimšalius, platinančius antikatalikiškus mokslus; antras grūmojo lenkams, kurie norėtų kenkti Bažnyčiai. Savo įtaka Kommendoni's atgaivino kunigijos uolumą; stabdė pastangas primo Uchanski'o, kuris buvo sumanęs steigti Lenkuose tautinę Bažnyčią. Išvyko iš Lenkų 1565 metais, būdamas tikras, kad katalikybė pergalės. Jezavitai, kuriuos įkurdino vyskupai — Hozijus Braunsberge (1565 m.), Noskovski's Pultuske, Konarski's Poznaniuje, Karnkovski's Kališiuje, Protesevičius Vilniuje, — turėjo pabaigti reformacijos naikinimo darbą.

Naujatikiai, nugąsdinti katalikybės triumfo, griebėsi gelbėjimosi priemonių. Rūpinosi, kad karalius išvytų iš krašto arionis, kurie savo religinių principų radikalumu sėjo nesutikimą bei vaidus. Kai del Kommendonies kliūčių atsikratyti arionimis negalėjo, jie sumanė įvykdyti religinę uniją, panašią į tą, kokia kitados buvo padaryta Kozminke, bet ilgainiui iširusi. Po pasitarimų Poznaniuje ir Vilniuje įvyko generalinis naujatikių sinodas Sandomiere. Po daugelio ginčų buvo sudėtas bendras tikėjimo išpažinimas, o paskui padaryta vadinamoji protestantų, brolių čekų ir kalvinų „Sandomiero santaika“ (1570 m.). Buvo spėta prie tos jųjų unijos prisidėsiant ir Zigmantą Augustą, kuris, sutraukęs ryšius su katalikybe, galėjo rasti priemonę žmonai atsikratyti, nes karalius, ištroškęs ainio, sumanė persiskirti su Austrijos Katarina. Roma, nenorėdama užgauti Habsburgų, persiskirti neleido, bet, antra vertus, bijojo, kad karalius dėliai to nepereitų į naujatikių stovklą. Katalikai bijojo, idant Zigmantas Augustas neitų Enriko VIII-jo pėdomis. Popiežius apibėrė karalių laiškais, paskyrė į Lenkus nepaprastą legatą Vincentą de Portico; pagaliau misiją stabdyti Zigmantą Augustą pavedė Kommendoniui. Katarinos mirtis (1572 m.), o po jos ir Zigmanto Augusto — pašalino pavojų ir išblaškė naujatikių viltį įsteigti Lenkuose tautinę Bažnyčią su karaliumi pryšaky.

Zigmantas Augustas, nutarimuose svyruojąs, linkęs atidėlioti svarbiausias bylas ir del to pramintas „Ligrytojumi“, parodė vyrišką griežtumą kovoje su Maksva, kurios užgrobimus sustabdė prijungdamas Lybžemį ir sustiprindamas Lietuvos-Lenkų ryšį. Uniją, įvykusią 1569 m. Liublino seime, laikė didžiausios reikšmės aktu. Įvykdė jąją padėjęs daug jėgų ir įsakė tautai daboti, kad unija kuo ilgiau tvertų. Lenkų ateičiai skambėjo jo testamento įsakymas: „Abiem valstybėm, Lenkų Karūnai ir Didžiajai Lietuvos Kunigaikštystei, duodame, paliekame, pavedame meilę, santaiką, vienybę, kurią mūsų protėviai lotyniškai unija vadindavo... Katra tų dviejų tautų tąją uniją, nuo mūsų su padėka priėmę, tvirtai turės, tai palaiminimą teikiame... O katra tauta paliks nedėkinga ir ieškos kelio atsiskirti, tebijai Dievo rūstybės... Teikis, Viešpatie Dieve, toje dvilypėje valstybėje sutvirtinti tai, ką joje per mus

padarei. Teikis abi tauti, į vienybę sujungti, amžinai laikyti tikroje meilėje..."

Respublikos reforma, padaryta už gyvo Zigmanto Augusto, buvo nepilna — be nesutvarkyto religijos reikalo, liko neužbaigtos pajudintos seimuose šios reformos: iždo, kariuomenės, teismų bei administracijos. Nebuvo nustatyta vyriausybės bekaralmečiui; neišspręsta visų svarbiausio dalyko, liečiančio sosto paveldėjimą bei elekcijos tvarką. Pačius gyvuosius klausimus, neišspręstus gyvenant Zigmantui Augustui, pasiėmė į savo rankas ir išsprendė pagal savo interesus šlėktų luomas. Abidvi partijos — katalikų, kurių matomąja galva buvo primas Uchanski's, o siéla Kommendonis, ir naujatikių, kuriems vadovavo didysis Karūnos maršalka Jonas Firliejus, — trokšte troško paimti valdymo vairą **bekaralmečiu** (1572—1573). Turėjo pretensijų vadovauti Firliejus, už kurį ėjo Mažlenkių šlėktos; nedavė jam tos teisės Uchanski's, Didžialenkių remiamas. Abu didiku pačiu du vienu sušaukdavo suvažiavimus, viens antram nepripažindavo pirmenybės. Galingi Zborovskiai, nors priderėjo prie naujatikių, pavydėdami Firliejui, prikalbėjo Mažalenkius pripažinti primo pirmenybę. Visuotinajame suvažiavime Kaskuose, ties Rava, buvo nutarta sušaukti seimas Varšuvoje; saugoti šalyje ramumui buvo įsteigta laikinųjų teismų, pavadintų k a p t ū r i n i a i s (arba griebiamaisiais — nuo c a p e r e - griebti); kad nebūtų užsienių atstovų intrigų, jiems buvo paskirstytos gyvenamosios vietos: Prancūzų atstovui — Koninas, Austrų — Užendavas, legatui — Sulėjavas.

Seimas, pramintas k o n v o k a c i n i u (šaukiamuoju), susirinko Varšuvoje 1573 m. sausio mėn. ir svarbių svarbiausius dalykus išsprendė pagal šlėktų katalikų interesų dvasią. Vyriausybės galva bekaralmečiu buvo pripažintas primas. Jauno Jono Zamoiskio įtaka, nutarė rinkti karalių ne per atstovus, bet visuotinajame šlėktų suvažiavime (v i r i t i m). Elekcijos (t. y. renkamąją) vietą paskyrė Varšuvos apylinkėje.

Visi nutarimai tai katalikų partijos triumfai. Atmetus primo vadovavimą, karaliaus rinkimas visuotinojo šlėktų suvažiavimo, ir tai ties Varšuva, lėmė naujatikiams smūgį. Dauguma šlėktų buvo ortodoksai; be to, mozūrų, kurie neapkentė naujatikių, del Varšuvos artumo galėjo privažiuoti į elekciją daugelio tūkstančių minia ir laiduoti viršų katalikų kandidatui. Nutarimas, nurodąs elekcijos eigos būdą, stiprino šlėktų triumfą

ant didžiūnų bei karalių. Šlėktos, įgiję teisę rinktis visiems elekcijos metu, kiekvienu bekaralmečiu galės organizuotis, statyti ir išvesti politikos programas savo reikalų kryptimi. Kiekvieną bekaralmetį ras jinai prógos aristokratijai silpninti ir mokės primesti savo sąlygas kandidatams į sostą.

Katalikiška konvokacinio seimo nutarimų dvasia nugąsdino naujatikius ir sukėlė juose rūpestį del ateities. Išrinkus uolų kataliką, jiems galėjo grėsti persekiojimai, laukė jų Prancūzų hugenotų likimas šv. Baltramiejaus naktį. Nebegalėjo jie tikėjimo laisvės klausimo atidėlioti — pavesti jo nežinomai ateičiai. Pavesti jis spręsti seimui, kuriame viršų turėjo katalikai, buvo didelė rizika; todel sumanė jie apsidrausti kitu būdu. Naujatikiai pasiūlė padaryti konfederaciją, panašią į korčiniškę 1438 m., kad apsaugotų šalį nuo vidaus nelaimių, o ypač nuo vaidų del tikėjimo ir religinių persekiojimų. Seimo nariai, neišskiriant vyskupų, naujatikių pasiūlymą pripažino vykusiu, paskui buvo paskirtà senatorių bei atstovų komisija konfederacijos aktui sustatyti. Tąjį aktą, nepáisant dvasinių didžiūnų protesto, priėmė pasauliniai senatoriai ir atstovai; pasirašė ant jo net Krokuvos vyskupas Pranciškus Krasinskis. Tesiskirią tikyba (d i s s i - d e n t e s d e r e l i g i o n e) prisižadėjo nebepersekioti kits kito del religijos ir neduoti, kad kas nors laužytų apykantą ir stumtų kraštą į kruvinas kovas. Tačiau religinė santaika negali mažinti senųjų dvarininkų teisių, turimų savo valdiniams. Jeigu bet kur kiltų po religine priedanga valstiečių maištas, tai dvarininkas turės teisės nuslopinti jį priemonėmis, kurias išras tinkamomis. Varšuvos konfederacijos 1573 m. sausio 28 d. aktu šlėktos įgijo iš vienos pusės apsaugą nuo religinių persekiojimų, iš antrosios garantavo sau teisę kištis į savo valdinių sąžinės dalykus.[1])

Toliau rūpėjo naujatikiams išrinkti tokis karalius, kuris Varšuvos konfederacijos aktą priimtų ir patvirtintų priesaika, o tuo pat apsiimtų saugoti religinę toleranciją. Vyriausieji sosto kandidatai buvo Eriko XIV-jo įpėdinis, Švedų karalius Jonas, vedęs Katariną Jogailaitę, Jonas Žiaurusis, remiamas Lietuvos ponų bei Krokuvos-Sandomiero šlėktų, manančių apie Lenkų uniją su Maksva, pagaliau Enrikas Anžujietis (d'Anjou) ir

---

[1]) Taip dvarininkas virto savo dvare kunigaikščiu, gavęs vokiečių karaliukų teisę lemti savo valdinių tikybą principu — cujus regio, ejus religio. (Red.)

Ernestas, Austrų arkikunigaikštis (erchercogas). Jonas Švedas turėjo negausią partiją. Jonas Žiaurusis davė Lietuvos pasiuntiniui Mykolui Haraburdai tokį atsakymą: „Klausiate, ar aš pats noriu viešpatauti Lietuvai bei Lenkams, ar ketinu duoti jums savo sūnų Teodorą; be to, reikalaujate priesaikos, kad būtų palikti jūsų įstatymai; o jeigu būtų paskirtas į sostą caraitis, reikalaujate grąžinti Smolenską bei Polocką ir dovanoti įvairių Rusų miestų... Ar teisinga yra reikalauti kraičio kunigaikščiui Teodorui Smolensko bei Polocko, o net paveldimų Maksvos valstybės miestų? Ar tai jis moteriškė? Gerbtina yra didinti valstybė, o ne mažinti ji. Lenkai bei Lietuva turi gana miestų; juk turi karalius kur gyventi. Ne jūs, bet greičiau mes privalome reikalauti atlyginti. Klausykite! 1) Jei norite turėti karaliumi Teodorą, tai pripažinkite man Dievo duotąjį titulą, vadinkite mane caru. 2) Kai mano sūnus mirs, teviešpatauja jums jojo ainiai paveldimąja, o ne renkamąja teise; jeigu gi įpėdinio nepaliktų, tegul Lietuva bei Lenkai sudaro nedalomą vienetą su Rusais, kaipo mano įpėdinių nuosavybę amžių amžiams. Teisės ir tautos laisvė gali būti paliktos nepakeistos; gali net būti įdėtas atskiras Lenkų karalystės bei didžiosios Lietuvos kunigaikštystės titulas į Rusų monarkų titulą... Žinau, kad Austrai bei Prancūzai teikia jums viliojamesnių sąlygų, bet tai negali imponuoti Rusams. Žinokite, kad be mūsų ir sultono, nėr Europoje monarkų, kurių giminė viešpatautų du šimtu metų. Vieni yra kilę iš kunigaikščių, kiti svetimšaliai ir stengiasi įgyti garbę likę karaliais. Mes gi — gimęs monarkas, kilę esame iš imperatoriaus Augusto, kas visiems yra žinoma. 3) Kijevo miestas turi būti prijungtas prie Rusų, už ką mes liausimės reikalavę mūsų žemių Lietuvoje, ligi Beržūnės upės. 4) Visas Lybžemis turi būti atiduotas Rusams. Šit sąlygos, kuriomis tegaliu jums duoti mylimiausiąjį savo sūnų. Bet jis yra jaunas, neįveiks savo ir jūsų priešų. Be to, dar žinau, kad daugelis ponų reikalauja turėti karaliumi ne caraitį, bet mane patį. Jeigu kalba jums ką kita, meluoja..." Haraburda, matydamas Joną trokštant vainiko sau pačiam, priminė jam pareigą nuolat gyventi krašte ir pridėjo sąlygą, kad priimtų katalikybę. Į tai Jonas kitą dieną atsakė: „Apgalvojome ir įsitikinome, kad galime valdyti visas tas valstybes, važinėdami iš vienos į kitą. Reikalauju tiktai Kijevo, kitų miestų bei sodžių išsižadu. Atiduosiu Lietuvai Polocką ir Kuršą, paimsiu

Latgalius ligi Dauguvos. Mūsų titulas bus: „Iš Dievo malonės caras ir didysis visų Rusų, Kijevo, Vladimiero bei Maksvos kunigaikštis, Lenkų karalius ir didysis Lietuvos kunigaikštis. Žemių pavadinimai bus sustatyti į eilę pagal jų reikšmę; lenkiškas ir lietuviškas titulai gali būti įdėti aukščiau už rusišką. Reikalauju pagarbos graikų tikybai ir teisės statyti bažnyčias visose mano valstybėse. Tegul uždeda man karaliaus vainiką ne lotynų arkivyskupas, bet rusų metropolitas. Įpėdiniu išrinkite mano sūnų, o ne svetimą kunigaikštį. Ponai teigia Lietuvą ir Lenkus esant neperskiriamus. Tesie ir taip, tačiau pareiškiu, jog velyčiau būti tik didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Patvirtinęs visas teises, prijungsiu prie Rusų tik Kijėvą, o Lietuvai ginklu, ar sutarčių keliu sugrąžinsiu visas Lenkų atimtas žemes, ir tevartosiu didžiojo Maksvos bei Lietuvos kunigaikščio titulą.“

Del tokio pareiškimo Jono Žiauriojo kandidatūra žlugo. Enriko Anžujiečio, Prancūzų karaliaus Karoliaus IX-jo brolio reikalus rėmė atsiųstas į Lenkus Valencijos vyskupas Monliukas (Montluc), kuris vikriai mokėjo pristatyti savo kandidatą — katalikams, kaipo uolų Bažnyčios gynėją, naujatikiams — tolerantą. Arkikunigaikštį Ernestą, ciesoriaus Maksimilijono II-jo sūnų, rėmė Austrų atstovas Cyrus, kuris stengėsi įgyti palankumo Lietuvos ponų, ypačiai Katkevičių bei Radvilų.

Elekcijos lauke ties Kamienio sodžiumi (paliai Pragą) 1573 m. balandžio mėn. susirinko keli tūkstančiai šlėktų. Senatui buvo ištempta didžiulė Zigmanto Augusto palapinė; riterių kuopos maršalka buvo Stanislovas Čarnkovskis. Sosto kandidatų pasiuntiniai paeiliui ėjo į palapinę. Kommendonis piršo apskritai karalių kataliką; čekas Rozenbergas — Ernestą Austrą, kurio vardu žadėjo šlėktoms nuimti muitą nuo Vengrų vyno; Montluc'as gyrė Enriką Anžujietį. Iškrausčius užsienio pasiuntinius į miestus, paskirtus jiems laikinąja rezidencija, ir atlikus įvairius bėgamuosius reikalus, elekcijos pradžia liko paskirta gegužės 4-ją d.

Katalikų partijai, linkstančiai į Enriko pusę, užtikrino viršų mozūrai, kurių buvo susirinkę dešimtis tūkstančių, naiviai vadindami kunigaikštį andegavenietį ponu Gavendzkiu (Plepiu), o arkikunigaikštį Ernestą — Rdestu (Rietena, žole). Kada primas Uchanskis apskelbė apie Enriko išrinkimą, naujatikiai, susitelkę atskiroj stovykloj ties Grochovu, ruošėsi kautis. Jie buvo pasirengę taikytis su Enriku, tačiau tąja sąlyga, kad jis pasižadės

pripažinti Varšuvos konfederaciją. Katalikų partija nusileido; Montluc'as Enriko vardu patvirtino priesaika ant greitųjų sustatytus pagrindinius įstatymus.

Kalbamieji įsakymai, pavadinti Enriko artikulais,[1]) lietė daugiausia karaliaus valdžios atribucijas. Tvirtina jie laisvąją elekciją ir atima karaliui paveldinčiojo viešpaties titulą. Laiduoja tikėjimo laisvę sulig Varšuvos konfederacija. Reikalauja, kad karalius šauktų seimą kas dveji metai ir ne ilgesniam laikui, kaip šešioms savaitėms. Nepripažįsta jam sprendžiamosios teisės seime, reikalaudami dėtis prie nuomonės, sutinkančios su konstitucijomis ir tautos laisvėmis. Kai del karo apskelbimo ir taikos darymo, tai karalių suvaržė senato valia; skelbiant visuotinąją mobilizaciją (p. ruszenie), kurios karuomenės nebegalima būsią skirstyti į mažesnius būrius, varžo seimo nutarimas. Artikulai dėjo ant jo pareigą saugoti sienas ir atgauti prarastąsias provincijas. Skyrė prie jo tarybą iš šešiolikos senatorių. Pagaliau atskiras artikulas (de non praestanda obedientia), ištrauktas iš Mielnyko 1501 m. privilegijų, atleido tautą nuo prievolės klausyti, jeigu karalius nusikalstų jos teisėms.

Be artikulų, kurie turėjo būti pagrindine konstitucija ir kurių privalė laikytis visi karaliai, buvo sustatyta specialių sąlygų Enrikui, — vadinamųjų pacta conventa. Jos dėjo ant jo prievolę būti amžinoje santarvėje su Prancūzais, teikti Lenkams, ištikus karui, ginkluotos pagalbos, įsteigti savo lėšomis laivyną, aprūpinti Respublikos iždą, išmokėti Zigmanto Augusto skolas, ir kt.

Enrikas Valezijus (1573—1574) prisiekė Lenkų pasiuntinybei Paryžiuje vykdysiąs įteiktus jam artikulus ir pacta conventa. Atvykęs į Lenkus 1574 m. pradžioje, vainikavimo iškilmių metu, pakartojo Paryžiaus priesaiką, tačiau ne be svyravimo ties punktu apie taikos saugojimą tarp tikybinių partijų. Nepaisydamas priesaikos, jis tarėsi pakelsiąs karaliaus valdžią atsidavusios jam kunigijos ir Zborovskių partijos pagalba. Vieną jų, Samuelį, kuris karaliaus rezidencijoj nukovė susibaręs Peremišlio kaštelioną Andrių Vapovskį, nubaudė tik ištremdamas, neatėmęs jam garbės. Enriko siekimai ir palankumas monarkinės partijos nariams sukėlė šlėktos nepasiten-

---

[1]) „Articula Henriciana". (Red.)

kinimą bei nerimą. Lenkai išvengė smarkaus sąjūdžio, nes Enrikas skubiai išvažiavo. Gavęs žinią apie Karoliaus IX-jo mirtį ir nebūdamas tikras, ar jam leis senatas išvažiuoti į Prancūziją, penkius mėnesius pagyvenęs krašte, 1574 m. birželio mėn. paspruko.

Nors Enrikas, slapta išvažiavęs į Prancūzus, vainiko neprarado, tačiau primas Uchanskis, pasisavinęs karaliaus valdžios privalumus, sukvietė į Varšuvą seimą. Buvo nuspręsta pripažinti Enriką nebetekusiu sosto tik tada, kai jis, tam tikros pasiuntinybės šaukiamas, nebeatvyks į Lenkus ligi 1575 m. gegužės 12 dienos. Tuo laiku didžiūnai ir šlėktos susirinkę ties Stenžica, kur, karaliui nepargrįžus, turėjo padaıyti naują elekciją. Enrikas nebegrįžo; Stenžicos stovykla pripažino **bekaralmečio** faktą (1574—1576), bet, susiskaldžiusi partijomis, nieko kito nenutarė. Tiktai primo sukviestame konvokaciniame seime buvo paskirtas renkamasis laikas.

Didžiūnų partija statė ciesoriaus Maksimilijono II-jo kandidatūrą, o šlėktos, viliojami unijos su Maksva, čia dairėsi į Joną Žiaurųjį, čia manė rinkti Piastą, vd. savo tautietį.

Volės laukuose, kur buvo susirinkę visuotinai mobilizuoti šlėktos, įvyko suskilimas. Atsimetė įvairūs kandidatai; Austrų arkikunigaikščiai, Švedų karalius Jonas ir jojo sūnus Zigmantas, gimęs iš Katarinos Jogailaitės, Alfonsas iš Ferraros ir Jonas Žiaurusis, kuriems pagaliau tai ir neberūpėjo. Senatoriai rėmė ciesorių Maksimilijoną II-jį, šlėktos — Piastą. Primas, senatorių spiriamas, apšaukė Maksimilijoną, kurio išrinkimą apskelbė didysis Karūnos maršalka Opalinskis. Šlėktos, kurių galva buvo Jonas Zamoiskis, netikėtai užklupti primo pasielgimu, neturėdami žymaus kandidato Piasto, iškišo populiarią tautoje Oną Jogailaitę, penkių dešimtų su viršum metų Zigmanto Augusto seserį, kad tik neįsileistų Habsburgo. Apgarsino ją Lenkų karaliene, o karaliumi Steponą Batorį, Septynpilio kunigaikštį, su sąlyga, kad jisai vestų sosto įpėdinę. Batorį užtarė seni Lenkų santykiai su Septynpiliu, kurio kunigaikščiai Zapolijai giminiavosi su Jogailynais; jį piršo ir Turkai, su kuriais respublika norėjo išlaikyti taiką.

Elekcijos suskilimas būtų sukėlęs naminį karą, kad ne šlėktų apsukrumas. Nenorėdami įsileisti Maksimilijono, šlėktos

su ginklais susispietė ties Jendžejevu; užėmė Krokuvą, iš kurios pašalino ciesoriaus pasiuntinius. Nepaisant Uchanskio pastangų ir Austrų partijos suvažiavimų, Batoris susijungė su Ona ir apsivainikavo. Tiesa, ciesoriaus partija gąsdino pulsianti Krokuvą; priešinosi Batoriui ir Prūsų miestai, ypačiai Gedanė (Danskas); bet netikėta Maksimilijono mirtis padarė naminio karo pavojui galą.

Po pergalės, kurią Jonas Zborovskis buvo laimėjęs kovoje su Prūsų miestelėnais ties Tčevu (Diršava), karalius, pats vadovaudamas apsiaūtimo darbams, prispyrė Danską pasiduoti, ir užmokėti 200.000 auksinų kontribucijos. Sutvirtinęs savo valdžią Prūsuose, **Steponas Batoris** (1576—1586) ketino užkariauti Maksvą, kurioje, lygiai kaip Jogailynai, matė visų pavojingiausią Žečpospolitos priešą. Prieš pradėdamas akciją prieš Maksvą jis ėmėsi priruošiamųjų darbų, kurių vieni turėjo sužadinti karžygišką šlėktų dvasią ir mokesčių duosnumą, kiti sukurti ginkluotąją pajėgą, idant ši papildytų nepakankamą kvortinę bei visuotinai mobilizuotą kariuomenę, kiti apsaugoti Lenkus karo metu nuo turkų užpuolimo.

Aukščiausioji teismo valdžia ant miestelėnų ir ant šlėktų nuo amžių priderėjo karaliui. Asesorių, arba rūmų teismai, susidedą iš karaliaus valdininkų, spręsdavo paskutinėje instancijoje. Šlėktos, turėdami savą, žemesnįjį teisma, vykdomą jų pačių renkamų valdininkų, įsimanė išsivaduoti iš apeliacinės karaliaus jurisdikcijos. Jinai prie to ėjo ne tik trokšdama galutinai išsivaduoti iš karaliaus valdžios ir jo valdininkų, bet ir norėdama atsiskirti nuo miestelėnų, su kuriais juos dar jungė aukščiausiojo teismo valdžios bendrumas. Pagaliau, to reikalauti šlėktos skatino didelis bylų susispietimas karaliaus teisme ir nuo to pareinąs bylų tęsimas teismo darbuose. Varšuvos seime 1578 m. karalius, norėdamas paskatinti šlėktas dėti aukų karui su Maksva, išsižadėjo apeliuojamosios jurisdikcijos. Buvo įsteigti vadinamieji tribunolai, susidedą iš šlėktų renkamų deputatų, pavaduoją seniau buvusią karaliaus jurisdikciją. Aukščiausiuoju savu teismu šlėktos įgijo prerogatyvą, kuri buvo beveik paskutine grandimi grandinėje laisvių, gavusių pradžią Košicų sutartyje. Atsimokėjo už tai šlėktos karaliui nutarimu dėti mokesčius tokiuos didelius, kokių lig šiol nebuvo praktikuojama: po auksiną nuo trivalakio (lano).

Kad pririnktų lėšų karui su Maksva, Batoris ne tik mažino savo valdžią šlėktoms, bet taip pat atsisakė nuo sumanymo inkorporuoti į Lenkus Prūsų kunigaikštystę.

1525-jų m. Krokuvos sutartimi Prūsų kunigaikštystė, jeigu Albrechtas būtų miręs nepalikęs vaikų, turėjo tekti, kaipo paveldimasis lenas, jo broliams — Jurgiui, Kazimierui ir Jonui, sūnums Ansbacho kunigaikščio Pridriko, kuris buvo įsteigęs jaunesniąją Brandenburgo liniją, pavindintą frankoniškąja šaka. Iš tos linijos beliko tik šie sūnūs: Albrechto — Albrechtas Pridrikas ir Jurgio — Jurgis Pridrikas. Vyresnioji Brandenburgo linija, kurios nariai būdavo elektoriais (kurfürst'ais), numatydami jaunesniosios išsibaigimą, rūpinosi, kad jai būtų léista paveldėti Prūsų lenas. Brandenburgo elektorius Joakimas II-is, vedęs Zigmanto I-jo dukterį Jadvygą, tolei tuo rūpinosi, ligi pasiekė tikslą. Zigmantas Augustas, užimtas karu del Lybžemio, norėdamas įgyti talkininką, Petrakavo seime 1563 metais išdavė aktą, kuriuo leno paveldimas teises Prūsuose, pasibaigus frankoniškajai linijai, perdavė elektoriui Joakimui ir jojo ainiams. Mirus senajam kunigaikščiui Albrechtui (1568 m.), Liublino seime buvo leista padaryti nuolankumo priesaika, be jojo sūnaus, ir Ansbacho bei elektoriaus linijos atstovams.

Batoris, lygiai kaip ir Zigmantas Augustas Maksvos karo spiriamas, ne tik kad neatšaukė pasižadėjimų, Brandenburgo kunigaikščiams duotų, bet padarė naujų nusileidimų. Teisę globoti silpnaprotį kunigaikštį Albrechtą Pridriką pavedė Jurgiui Pridrikui, Ansbacho kunigaikščiui, kuriam leido padaryti nuolankumo priesaiką ir palikti įpėdiniu Prūsuose, su sąlyga išmokėti 200 tūkstančių auksinų.

Prūsų kunigaikščiai

iš jaunesniosios Brandenburgo linijos:

Pridrikas, Brandenburgo margrapas; žmona Sofija, Kazimiero Jogailaičio duktė.

Albrechtas († 1568), Prūsų kunigaikš. — **Jurgis,** — **Kazimieras,** — **Jonas,** — **Vilhelmas, Rygos arkivyskupas.**

Albrechto: **Albrechtas Pridrikas († 1618), Prūsų kunig.**

Jurgio: **Jurgis Pridrikas, Albrechto Pridriko globėjas.**

Be Gedanės kontribucijos, seimo rinkliavos ir Jurgio Pridriko pašalpos, Batoris suvartojo karui su Maksva „kvortą“ (ketvirtį), lig šiol skiriamą vien tik Ukrainai bei Padolei ginti. Priešų pilims apgulti ir joms imti suorganizavo pėstininkus iš nešlėktų — iš svetimžemių ir iš vietinių žmonių. Samdėsi kareivių pėstininkų Vokiečiuose bei Vengruose, įsakė rinkti iš tam tikro skaičiaus trivalakių ir iš žmonių, tinkamų karo tarnybai. Įkūrė tuo būdu lig šiolei niekinamus Lenkuose pėstininkus, pavadintus „rinktiniais“.

Sumanymas kariauti su Maksva paragino Batorį suorganizuoti kazokus.

Lietuvai susivienijus su Lenkais, Ukraina buvo vieni tyrai (stepai), neturį nuolatinių gyventojų, ūkininkų. Dar XVI-jo šimtmečio pradžioje trys Ukrainos pilys — Baras, Braclovas ir Kijevas — yra buvusios paskutinėmis pasienio apsigynimo vietomis, už kurių neapmatomose tyrumose bastydavosi klajūnai totoriai ir ganėsi bandos laukinių arklių. Tai buvo plotai, kurių faktiną valdymą turėjo nuspręsti gyventojų įkurdinimas ir jų sutvarkymas. Tyrų gyventojais nausėdžiais yra buvę „kazokai“. Tuo totorių žodžiu buvo vadinami laisvi žmonės, neturį nei žemės, nei pastogės. Karaliaus pilių — Kijevo, Baltosios Cerkvės, Kaniovo, Čerkasų ir kt. — seniūnai priiminėdavo įvairių rūšių valkatas — lenkus, vengrus, valakus, rusus — ir valstiečius, ir šlėktas; kurdindavo juos tyrumose ir naudodavosi jais kare su užpuldinėjančiais totoriais. Ateivių pagalba lenkų kolonizacija su arklu bei kardu ėjo vis gilyn ir gilyn į tyrumas. Kazokai sudarydavo kaip ir nereguliarią pasienio sargybą, bet ne visada páisančią karaliaus seniūnų įsakymų. Kadangi jie darydavo žygių sava valia, neatsižvelgdami į draugiškus santykius, rišančius Lenkų karalių su totoriais bei Turkų sultonu, tai Žečpospolità sumanė juos suvaldyti. Čerkasų bei Kaniovo seniūnas Eustafijus Daškovičius patiekė 1533 m. Petrakavo seimui projektą sudaryti iš jųjų ant Dniepro upės nuolatinę dviejų tūkstančių sargybą. Mirus Daškovičiui, Zigmantas Senasis davė Kijevo srities valdovui kunigaikščiui Koširskiui įsakymą suregistruoti kazokus, t. y. surašyti ir nebeleisti jiems daryti plėšiamųjų žygių. Zigmantas Augustas uždraudė seniūnams siuntinėti kazokus į „tyrus laukus“, t. y. į Dniestro, Bugo ir Dniepro žemupio plotus, vadinamus „Nižu“, arba „Zaporože“, t. y. Užuslenkste. Karaliaus įsakymai paliko be vaisių; kazokai,

nebenorėdami kęsti suvaržymų, pabėgdavo į „tyrus laukus", į Nižą (Nizovę), Žemupį, Žemdnieprę, už upių slenksčių (porogų, kyšančių akmenų), kur galėdavo savavaliauti niekieno nevaržomi. Dniepro saloje, Chorticoje, jie pasidirbo lyg ir kokią pasislepiamą vietą; paskui Bazauluko saloje, ties Čertomliko upelio žiotimis, įsisteigė sostinę. Tenai jie turėjo vyriausiąją stovyklą, pavadintą „Koš'u" arba „Sieč'e", kurios priedangoje tegalėdavo gintis nuo ordos totorių. Taip susikūrė užuslenkstėnai (zaporožcai, arba nižiečiai), kurie sudarė kaip ir nevedusiųjų broliją, vadovaujamą renkamojo batkos,[1]) vadinamo atamonu.

Užuslenkstė (Zaporožė), gulinti už karaliaus pilių ribų, faktinai respublikos valdžios nepripažino ir tvirkino Ukrainos kazokus, skatindama juos užpuldinėti turkus ir juos plėšti. Pagaliau patys karaliaus seniūnai, o dar labiau Ukrainos ponai, norėdami turėti karo grobio, prikalbinėdavo kazokus užpuldinėti totorius bei valakus, užtraukdami tuo būdu ant Lenkų keršto pavojų.

Steponas Batoris, norėdamas per karą su Maksva apsidrausti nuo turkų, kliudydavo kazokams daryti žygių. Joną Podkovą, valaką, kuris su kazokais užpuolė Turkų sąjungininką, Moldavų gaspadorių Petrilą, liepė įkišti į kalėjimą ir paskui nužudyti. Suvaldyti kazokams, įsakė juos surašyti ir pavesti valdyti Čerkasų seniūnui; o kad susilpnintų Užuslenkstės Siečę, kurios nieku būdu negalima buvo suvaldyti, paskyrė registruotiniams kazokams būklę čia pat, Trechtimyrove, stovinčiame aukščiau kaip Kaniovas.

Suorganizavęs Ukrainos kazokus, Batoris tarėsi ne tik sutūrėsiąs juos nuo ne laiku daromų puolimų ant Turkų, bet dar galėsiąs jais naudotis kovoje su Maksva.

Jonas Žiaurusis laikėsi programos, kurią pirmuoju bekaralmečiu buvo patiekęs Haraburdai. Lenkų pasiuntiniams, kurie atvyko į jį pranešti apie Batorio išrinkimą ir pasiūlyti santaikos, davė niekinamąjį atsakymą. Pyko, kad Batoris savo laiške nepripažino jam caro, o taip pat Smolensko bei Polocko kunigaikščio titulo. Jonas laikė savo garbės įžeidimu tai, kad vadino jį broliu, pats būdamas Septynpilio vaivada, Vengrų karaliaus valdinys, ir del to ne aukštesnės garbės kaip kad

---

[1]) Liet.: tetušio, tėčio. (Red.)

Ostrogo, Bielsko ir Mstislovo kunigaikščiai. Visų labiausiai tačiau erzino carą Batorio pasivadinimas Lybžemio viešpatimi.

Pasinaudojęs karaliaus vargais Gedanės apsiautimo metu, Jonas įsiveržė į Lybžemį ir visą jį užėmė, išėmus tik Rygą bei Taliną (Revelį); tuo pat metu ėmė tartis su Maksimilijono II-jo įpėdiniu, ciesoriumi Rudolfu, kuriam pasiūlė detronizuoti Batorį ir pasidalyti Lenkus. Taip pat viliojo pereiti į jojo šalį nepatenkintus Batoriu Lenkų ponus, būtent, Sieradzo vaivadą Albrechtą Laskį.

Batoris, neatspėdamas del Gedanės apsiautimo, antrukart pasiūlė carui santaiką ir vėl gavo paniekinamąjį atsaką. Jonas reikalavo ne tik caro ir Smolensko-Polocko kunigaikščio titulų, ne tik Lybžemio bei Kuršo, bet ir Kijevo, Kaniovo, Vitebsko bei kitų gudiškų miestų.

Pabaigęs su Gedane ir įgijęs lėšų, Batoris paskélbė carui karą. Kovai vietą apsirinko ne Lybžemyje, išniókotame Maksvos kariuomenės, bet Gudų vasaros rytų žemėje, apsunkindamas tuo būdu Jonui traukimąsi nuo Baltijos jūros. Pirmąjį žygį (1579 m.), suruoštą su 30.000 karžygių, kuriame dalyvavo Vengrų pėstininkų vadas Kasperas Bekeš'is, Batoris, paėmęs daugelį mažesnių pilių prisiartino prie Polocko, kuris jau nuo šešiolikos metų buvo Maksvos valdžioje. Jonas, nenumatęs, kuria kryptimi eis karaliaus karo veiksmai, Polocko įgulos kaip reikiant nebuvo sustiprinęs; jis daug pasitikėjo ir miesto ginamomis tvirtovėmis, naujai pataisytomis ir padidintomis. Maskoliai, nebesitenkindami paprastomis kovos priemonėmis ir norėdami nubaidyti lenkus, pririšę prie rąstų nužudytųjų belaisvių lavonus įmesdavo į Dauguvą. Atkakliai gynęsis, Polockas turėjo pasiduoti.

Jonas, norėdamas santaikos, buvo besiunčiąs savo įgaliotinius į Vilnių arba į Varšuvą. Kai paskirtu laiku Maksvos pasiuntiniai neatvyko į Vilnių, Batoris, gavęs Varšuvos seime naujų karo jėgų bei lėšų, surengė antrą žygį (1580 m.) su 50.000 karžygių „Penkių savaičių rakas, — rašė jis carui, — praslinko; jeigu nori santaikos, turi atiduoti Lietuvai Naugardą, Pliskuvą (Pskovą) ir Didžiuosius Lukus (Velykije Luki) su visomis Vitebsko bei Polocko žemėmis, o taip pat visą Lybžemį.“ Caras siuntė žygūnus į ciesorių Rudolfą ir popiežių: iš vieno reikalavo pagalbos, įrodinėdamas užsitraukęs Lenkų karą del bičiulybės su jojo tėvu Maksimilijonu II-ju; kito meldė tarpinin-

kauti, prižadėdamas tikybinę uniją su Roma ir dalyvauti Europos kare su Turkais.

Paėmus didžiajam Karūnos etmonui Jonui Zamoiskiui Veližių, o pačiam karaliui Usviatą, caro pasiuntiniai atvyko prašyti taikos. Priėmė juos Batoris ties Didžiaisiais Lukais, išdidžiai, su kepure. Pasiuntiniai pareiškė, kad jųjų viešpatis pirmą kartą tariąsis su Lietuva už Maksvos sienų; žadėjo caro vardu tituluoti Batorį broliu, jei jis sugrąžinsiąs Polocką. Griaudžiant patrankoms, pasiuntiniai atsisakė nuo Polocko, atidavė Lenkams[1]) Kuršą ir dvidešimt kelius miestus viename Lybžemyje. Batoris reikalavo viso Lybžemio, o taip pat Didžiųjų Lukų, Smolensko, Pliskuvos bei Naugardo. Besitariant Didieji Lukai buvo pasiimti.

Caro pasiuntiniai nė per žingsnį nebatsitraukė nuo Batorio, važinėdami paskui jį iš miesto į miestą, prašydami santaikos ir žadėdami naujų nuolaidų. Karalius atsakinėdavo jiems: „Nedarysiu nei taikos, nei paliaubų, kol Maksvos kariuomenė išsikraustys iš Lybžemio.“ Jonas Žiaurusis jau ėmė vadinti Batorį broliu; paskyrė naujus pasiuntinius, kuriems įsakė elgtis per tarybas ne tik mandagiai ir ramiai, bet dargi nukęsti įžeidimus.

Kai Batoris nenusileido nuo pirmutinių reikalavimų, o, be to, dar pareikalavo 400.000 raudonųjų karo išlaidoms, Jonas ėmė pykti. Parašė karaliui priekaištingą laišką, kodel jis vartojęs, apsupus Didžiuosius Lukus, nežmonišką išradimą — įkaitintas kulipkas; kaltino jį žiaurumu bei godumu. Atsakydamas į tai, Batoris suruošė trečiąjį žygį (1581 m.) į Pliskuvą.

Jonas padidino Pliskuvos įgulą ligi 50.000 žmonių ir atnaujino diplomatinius susižinojimus, pradėtus 1580-siais m. Ciesorius atsisakė gelbėti, bet popiežius Grigalius XIII-is stojo tarpininkauti. Pasiuntė pagarsėjusį teologą, jezavitą Antaną Posseviną, kad tas prikalbėtų kariaujanti šali padaryti santaiką. Batoris pasakė Possevinui Vilniuje: „Maksvos valdovas nori šventąjį Tėvą apgauti; matydamas pavojų, prižada visa — ir uniją su Romos Bažnyčia, ir žygį į Turkus. Važiuok ir dirbk; aš nekliudysiu, bet žinau, kad prie naudingos bei garbingos santaikos tegali privesti vien tik ginklas.“ Jonas prisigerino Possevinui saldžiais žodžiais, veidmainišku nuoširdumu. Jeza-

[1]) Geriau sakant, Lietuvai. (Vert.)

vitas, caro prižadų sužavėtas, nuvyko į Pliskuvą, Batorio apsuptą. Del didelių speigų, sunkumo pristatyti maisto bei amunicijos, gerai sustiprintas miestas imti buvo sunku. Privargusi karaliaus kariuomenė ėmė nebetekti noro toliau bekariauti. Tokiomis aplinkybėmis Possevino tarpininkavimo dėka, Kiverovo Gorkoj (1582 m.) buvo padaryta dešimčiai metų tarpukarė, pavadinta Zapolės santaika, (Z a p o l ė, sodžius ties Didžiaisiais Lukais). Jonas išsižadėjo Polocko bei Veližiaus ir pretensijos į Lybžemį.

Batorio karai neprivedė ligi Maksvos užkariavimo, bet laidavo ant jos Lenkams viršų, kuris, viešpataujant paskutiniesiems Jogailams, buvo besvyruojąs. Trejų metų kovos su priešu pakėlė Lenkų-Lietuvos ginklo šlovę, sujungė taip pat piliečius į pulką, kuris, stovėdamas prie savo genialingojo vado, rėmė jį, vykdant vidujinės politikos programą.

Batoris pareikšdavo nenorįs būti karaliumi tik vardu. Viename seime yra pasakęs: „Noriu valdyti ir nepakęsiu, kad kas man įsakinėtų.“ Tesiremdamas šlėktomis, kurie jam buvo reikalingi savo politikos planams vykdyti, paskelbė kovą aristokratijai, per nieką laikančiai valstybės vyriausybę bei įstatymus. Vieną Lietuvos poną, Grigorių Osciką, nepaisydamas „N e m i n e m c a p t i v a b i m u s“ privilegijos, įkišdino į kalėjimą ir liepė nužudyti už klastingus susižinojimus su Jonu Žiauriuoju. Panašaus likimo susilaukė Krokuvoje ir Samuelis Zborovski's, kuris, būdamas nusikaltęs įstatymams, vėl pargrįžęs į kraštą, siautė drauge su kazokais ir kėlė riaušes prieš karalių. Samuelio Zborovskio brolius, Andrių bei Kristupą, vyriausiuosius Mažųjų Lenkų didžiūnų atstovus, kaltinamus klastingais susinešimais su Maksva bei Austrais ir pasikėsinimu ant karaliaus asmens, pašaukė į seimo teismą. Kristupas, kurį išrodė kaltą, buvo ištremtas, atimtas visas teises.

Persekiodamas piktos valios drąsuolius bei riaušininkus, Batoris išaukštindavo žmones, remiančius jojo planus darbu ar patarimu. Joną Zamoiskį, kurio dėka buvo įgijęs sostą, padarė kancleriu ir didžiuoju Karūnos etmonu; dovanų už viešuosius nuopelnus davė jam per žmoną savo dukterėčią Grizeldę Batoraitę. Zamoiskis, kitados šlėktų vadas ir jųjų laisvių užtarytojas, ilgainiui išvirto monarkinės idėjos šalininku ir buvo vyriausiasis Batorio politikos atstovas.

Monarkinės valdžios ateitį Lenkuose Batoris matė visuomenės áuklėjime Bažnyčios dėsniais. Jis patvirtino priesaika 1573 m. Varšuvos konfederaciją ir tikėjimo teisių lygybės neužgaudavo, bet patenkintas žiūrėjo į žlugimą reformacijos bei stiprėjimą katalikybės, kuri buvo reikalinga karaliaus valdžios paspirties, betgi ir pasirengusi patarnauti monarkinei idejai. Kai 1570-jų m. Sandomiero santaika iširo ir tarp įvairiatikių įsigalėjo vėl vaidai, katalikų kunigija baudėsi į krūvą ir ginklavosi kovoti su erezija. 1577-jų m. Petrakavo sinode Lenkų dvasininkai priėmė Tridento susirinkimo nutarimus ir pasmerkė Varšuvos konfederaciją.

Batoris pareiškė nesulaužysiąs priesaikos, kuria pasižadėjo saugoti religijų toleranciją; bet antra vertus, katalikybę globojo, kunigams teikdavo paramos. Del tokio karaliaus nusistatymo naujatikių manymas apie susirinkimą ir apie tautos Bažnyčią nebeteko pamato ir žlugo galutinai. Batoris, nenusižengdamas prieš tikybinę apykantą, ėjo susikibęs už rankų su Bažnyčia, turėjo omenyje religinę katalikų vienybę, kurioje tematė talkininkę monarkijai sustiprinti. Katalikų kunigija išrodinėjo karaliaus valdžią esant Dievo duotą; absoliutinę monarkiją teikdavo per visų geriausiąją valdymo lytį, Šventojo Rašto parodytą. Šios rūšies propaganda pasižymėjo jezavitai, kurių Batoris kurdino įvairiose Respublikos provincijose, gausiai juos apdovanodamas. Nuo 1576 m. jezavitai sudarė nepriklausomą Lenkų-Lietuvos provinciją, o lig šiolei buvo priklausę Austrų; be Braunsbergo, Pultusko, Poznaniaus, Vilniaus ir Jaroslavo kolegijų, įgijo jie dar keletą kitų. Batoris prikurdino jų atgautose Zapolės santaika žemėse — Polocko, Rygos ir Tartų miestuose. Radvilų duosnumo dėka, jezavitai įsteigė Nesvieže kolegiją, apsigyveno ir Krokuvoje prie šv. Barboros bažnyčios. 1579 m. Batoris patvirtino Vilniaus akademiją, įsteigtą jiems vyskupo Protasevičiaus. Išsimiklinę dialektikoje, jezavitai vykusiai ginčydavo viešus ginčius su naujatikiais, grąžindavo katalikybei aristokratų namus, kaip va, Katkevičių ir Radvilų iš Mikalojaus Juodojo linijos.

Kliūtis, sutiktas kelyje bevienijant katalikus, Batoris pašalindavo, suminkštindamas kunigų vartojamas priemones, arba laužydavo fizine jėga. Kai graikų tikybos žmonės Lietuvoje ir Guduose ėmė skųstis del įvedimo Grigaliaus kalendoriaus 1582 m. spalių m. 15 d., karalius jiems leido švęsti Bažnyčios

šventes senuoju laiku ir uždraudė juos šaukti šventėmis į teismą. Antra vertus, rygiečiams pakėlus maištą del įsteigimo mieste jezavitams namų ir pakišimo naujojo kalendoriaus, Batoris įsakė pavartoti prieš juos ginkluotą pajėgą.

Per sandorą su Bažnyčia bei katalikų monarkais karalius vylėsi įvykdysiąs politikos planus, išardytus Zapolės santaikos. Naudodamasis Jono Žiauriojo mirtimi ir jojo įpėdinio Teodoro nerangumu, manė apie naują karą su Maksva, paskui kurį turėjo eiti karo žygis į Turkus. Susižinodavo su popiežiumi Sikstu V-ju ir Ispanų karaliumi Pilypu II-ju; sušaukė seimą, kad išprašytų mokesčių karui kariauti. Taip besidarbuodamas, Batoris staiga mirė Gardine, susilaukęs 54-rių metų amžiaus.

V.

Šlėktų žečpospolitos organizuotė.

Į XVI-jo amžiaus pabaigą, nuo tribunolų įsteigimo, vidujinė Lenkų santvarka įgijo tvirtesnių pamatų ir tvėrė be pagrindinių permainų daugiau kaip pusantro šimtmečio. Vidujinė Lenkų valstybės santvarka yra visos praeities išdava; tačiau daugiausia paliko joje žymės šlėktų laimėjimai, pradedant nuo Košicų sutarties, ir per du amžiu didinant visokiomis privilegijomis.

Nuo Liublino unijos seimo nusistojo Lenkų „Žečpospolitos" (respublikos) pavadinimas. Šiuo terminu vadindavo ne valdymo formą, bet valstybių federaciją, ypatingai Lietuvos su Karūna. Kalbėdavo ir rašydavo: „Žečpospolitos valstybės, kuriose gyvena tautos: lenkų, lietuvių, rusų, vokiečių, žydų, armėnų, totorių." Atsižvelgus į valdymo formą, Karūną vadindavo karalyste, Lietuvą — didžiąja kunigaikštyste. Kai kada tačiau Žečpospolitos terminas būdavo vartojamas ne valstybių sąjungos, bet parlamentinės šlėktų valdymo formos prasme.

Liublino unijos seimas padalijo žečpospolitą į tris provincijas: dvi Karūnos — Mažųjų bei Didžiųjų Lenkų — ir vieną Lietuvos. Karūnos provincijos buvo padalytos į vaivadystes, žemes ir apskritis; Lietuva — į vaivadystes bei apskritis (pavietus). Padalijimo pamatas daugiausia buvo istorinis: vaivadysčių ir žemių vardus gaudavo teritorijos, kurios kunigaikščių laikais sudarė nepriklausomus vienetus, vad. kunigaikštystes. Paskirstyta apskritimis buvo tam, kad lengviau būtų valdyti vaivadystės bei žemės, pasižymėjusios ploto didumu. Skirstant svarbiausiais būdavo vienetai, turėję parlamentinės reikšmės, vadinasi tie, sulig kuriais rinkdavo seimo atstovus. Tokiais būdavo visos vaivadystės bei Karūnos žemės ir Lietuvos apskritys.

I. **Didžialenkių provincija.** Jinai susidėjo iš tikrųjų Didžiųjų Lenkų vaivadysčių: Poznaniaus su Vschovo žeme, Kališiaus ir įsteigtos 1768 metais Gniezno vaivadystės; iš Sieradzo su Vieliunės žeme ir Lenčicos; iš Kujavų. Bresto ir Inovroclavo, iš Dobriniaus žemės; iš Karalinių Prūsų su Varmija, išskirstytų vaivadystėmis: Pamario, Kulmo ir Malburgo; iš Mozūrų vaivadysčių: Plocko, Ravos, sudėtos iš žemių: Ravos, Sochačevo ir Gostinino, iš Mozūrų kunigaikštystės, sudėtos iš devynių žemių: Varšuvos, Čersko, Višogrodo, Zakročimo, Ciechanovo, Lomžos, Lyvos, Vizos, Nūro, Rožano.

II. **Mažalenkių provincija.** Jinai susidėjo iš tikrųjų Mažųjų Lenkų vaivadysčių: Krokuvos su kunigaikštystėmis: Osviecimo bei Zatoro; iš Sandomiero, iš Liublino, iš Pagirio (Podlesės), sudėtos iš žemių: Drohičino, Mielnyko ir Bielsko; iš Raudonųjų Rusų, vadinasi, iš Rusų vaivadystės, padalytos į žemes: 1) Lvovo, 2) Peremišlio, 3) Sanoko, 4) Haličiaus ir 5) Cholmo; iš vaivadysčių: Bielsko, Valuinės ir Padolės; iš Ukrainos, sudėtos iš Kijevo, Braclovo ir 1635 m. įsteigtos Černigovo vaivadystės.

III. **Lietuvos provincija.** Jinai susidėjo iš Lietuvos vaivadysčių: Vilniaus su Ašmenos, Lydos, Ukmergės ir Braclovo apskritimis; iš Trakų su Gardino, Kauno ir Upytės apskritimis; iš Žemaičių kunigaikštystės; iš Gudų vaivadysčių: Smolensko su Starodūbo apskritimi; Vitebsko su Oršos apskritimi; Polocko, Mstislovo ir Minsko su Slanimo ir Volkovisko apskritimis; iš Pagirio (Palėsės), vadinasi, iš Lietuvos Brastos su Pinsko apskritimi.

Livonijos (Lybių žemės, Lybžemio, Infliantų) vaivadystė priklausė Karūnai ir Lietuvai.

Be trijų provincijų, žečpospolitai priklausė leno tėisė: šiáurėje Kuršo kunigaikštystė su Piltyno apskritimi, Prūsų kunigaikštystė, taip pat dvi Pamario apskritys: Bytavos ir Lauenburgo, katriedvi buvo valdomos iš pradžių Pamario kunigaikščių, paskui Brandenburgo elektorių (kurfiurstų). Pietuos pripažino Lenkų valdžią Moldavai.

Žečpospolitos valstybių priešaky stovėjo monarkas, kuris titulavosi: „Iš Dievo malonės Lenkų karalius, didysis Lietuvos, Rusų, Prūsų, Mozūrų, Žemaičių, Kijevo, Valuinės, Padolės, Pagirio, Lybžemio kunigaikštis“; paskui, laimėjus naujų teri-

torijų, pridėdavo: „Smolensko, Sieversko ir Černigovo kunigaikštis.“

Karalius buvo renkamas visuotinojo šlėktų apsiginklavimo papročiu, nepatvirtintu jokiu rašytu įstatymu. Elekcijos laiką paskirdavo pirmasai bekaralmečio seimas, vadinamas konvokaciniu. Į elekcijos lauką suvažiuodavo senatoriai, vaivadyscių, žemių bei apskričių atstovai, išrinkti seimeliuose (kai kada tik elekcijų lauke), ir šlėktų visuomenė. Atvykdavo taip pat didesnių miestų atstovai: Gedanės (Dansko), Varšuvos, Torno, Elbingo, Poznaniaus, Krokuvos, Liublino, Padolės, Kamienco, Vilniaus. Elekcijos lauką ties Volės sodžiumi apkasdavo grioviu ir pylymu, kuriame būdavo treji vartai: Didiesiems Lenkams, Mažiesiems ir Lietuvai. Senatui statydavo medinę palapinę, vadinamąją š i o p ą (daržinę); greta paskirdavo r a t ą, šlėktų atstovams. Visuotinasai šlėktų apsiginklavimas sustodavo lauke vaivadystėmis, žemėmis bei apskritmis. Po mišių Šv. Jono bažnyčioje Varšuvoj, šlėktų atsovai rinkdavo „rate“ maršalką; senatoriai posėdžiaudavo palapinėje, primui pirmininkaujant. Primo paskirtu laiku senatoriai susivienydavo su atstovais, paskui bendrai spręsdavo bėgamuosius reikalus, liečiančius saugumą rinkimų metu, būsimojo karaliaus „pacta conventa“, irgi g e n e r a l i n į k a p t ū r i n į t e i s m ą, susidedantį iš trijų senatorių, skiriamų primo, ir dvilykos atstovų, skiriamų maršalkos. Tasai teismas bausdavo nusikaltimus, padarytus elekcijos lauke. Palapinėje arba rate senatas su atstovais priimdavo sosto kandidatų reprezentantus. Dieną, paskirtą elekcijai, senatoriai ir šlėktų atstovai, gavę primo palaiminimą, vykdavo į lauką pas savo vaivadystes, žemes ir apskritis. Visų seniausias senatorius teikdavo savo vaivadiškiams atatinkamą kandidatą, kurį šlėktos atmesdavo ar priimdavo, šaukdami: „Vivat!“ Rinkimų rimtumo dėliai, buvo reikalaujama visų sutikimo. Surinkus tuo būdu vaivadysčių balsus, primas, apvažinėdamas sustatytus lauke šlėktas, triskart paklausdavo, ar visi tinką rinkti tą patį. Kai sušukus „Vivat! sutinkame!“ nieks nepasipriešindavo visuomenės valiai, primas paskélbdavo karalių. Didysis Karūnos maršalka apgarsindavo elekcinio lauko vartuose karaliaus išrinkimą ir primo pranešimą. Visa tai atlikus, vykdavo į šv. Jono bažnyčią atgiedoti šv. Ambraziejaus himno: „Tave, Dieve, garbinam!“

Karalius pirma per savo pasiuntinius, paskui pats prisiekdavo pacta conventa; po to išduodavo jau elekcijos diplomą.

Išrinktasis įgydavo monarko tėises tik apsivainikavęs Krokuvoj. Iškilmingai įvažiavęs ir miestelėnų priimtas, iškeldavo velioniui karaliui pakasynas, keliaudavo į Skalką pagerbti šv. Stanislovo, paskui vainikuodavosi Krokuvos pilies bažnyčioje. Vainikavimo apeigas atlikdavo Gniezno arkivyskupas arba jį pavaduojąs kitas vyskupas. Klūpodamas prieš altorių karalius prisiekdavo saugosiąs žečpospolitos įstatymus; arkivyskupas, patepęs jį chrizmu, prisegdavo jam kalaviją, dėdavo ant galvos vainiką, duodavo į rankas lazdelę bei obuolį. Vainikavimo ceremoniją baigdavo primas sušukdamas: „Valio karalius!“ Papuotavęs pilyje, karalius vykdavo į rotušę, paskui sėsdavosi į sostą, pastatytą rinkoje, ir priimdavo miestelėmų pasveikinimus, keliolika jų pakeldavo į riterius (e q u i t e s a u r a t i). Paskui prasidėdavo seimas, vadinamas vainikuojamu (karūnaciniu), kuriame tam tikru aktu patvirtindavo įstatymus.

Karaliaus rūmai buvo sudėti iš įvairios rūšies valdininkų: sekretorių, vėliavnešių, stalininkų, kuchmeisterių, arklininkų, paarklinių, pastalinių, raikytojų, pataurių, šambelionų, kambarinių. Šie valdininkai, vadinami r ū m i n i n k a i s, buvo apmokami iš karaliaus iždo. Prie rūmininkų priderėjo taip pat pėstininkai bei raitoji gvardija, sudaranti karaliaus asmens sargybą. Vadovavo jai pulkininkas. XVII-me amžiuje jinai liko sumažinta ligi 1200 žmonių. Karalienė, kurią vainikuodavo arba kartu su vyru arba skyrimų, po jungtuvių, turėjo savo rūmus, sudarytus iš atskirų valdininkų bei moterų.

Karaliaus iždo (skarbo) pajamos plaukdavo iš muitų, pinigų mušimo ir tt. Karaliaus dvarai, kurių pelnas pradžioje eidavo išimtinai į karaliaus iždą, Lietuvoje 1589 m., o Karūnoje 1590 m., buvo suskirstyti į dvi kategorijas: viena, pavadinta stalo dvarais, buvo pavesta karaliaus rūmams laikyti, antroji, vadinama „seniūnystėmis“ („starostystėmis“), teko, kaipo dovanos, užsitarnavusiems veikėjams. Karalienė gaudavo lėšų iš karaliaus iždo; o našlė turėdavo žečpospolitos turtuose laiduotas ligi gyvos galvos pajamas, kurios vadinosi o p r a v a, arba r e f o r m a c i j a.

Karaliaus teisės būdavo drauge ir jo pareigomis. Universalais, arba raštais, šlėktų visuomenei adresuotais, karalius

šaukdavo įstatymų paskirtu laiku seimelius ir seimus. Pasitaręs su senatoriais, jis šaukdavo seimus ir nepaprastu laiku, pranešdamas per pasiuntinius bei laiškus, kas bus svarstoma. Jis būdavo sudėtine seimo dalimi. Jo vardu būdavo skelbiami seimo nutarimai. Ribose, įstatymų užbrėžtose, karalius bausdavo nusikaltimus ir spręsdavo piliečių bylas; jo vardu būdavo skelbiami visų teismų nutarimai. Dalydavo seniūnystes (starostystės); skirdavo vyskupus ir visus pasaulinius valdininkus, tiek civilinius, tiek kariškius. Jis buvo vyriausiasis ginkluotų pajėgų vadas; karo metu skelbdavo visuotinąjį apsiginklavimą (mobilizaciją), bet tik atsirėmęs tam tikru seimo nutarimu. Mažesnes bylas pats išspręsdavo, bet ir tai seimo kontroliuojamas, arba tardydavo bei spręsdavo jas, senato patariamas. Siųsdavo į užsienį pasiuntinius mažesniais reikalais, bet duodavo apyskaitą pirmiausiam seimui apie savo žygius ir jų vaisius. Priiminėdavo svetimus pasiuntinius, su kuriais betarpiškai tardavosi tik apie menkesnius klausimus ir tai prie senato tarybos. Negalėdavo be seimo leidimo važiuoti į užsienį, vesti žmonas ir su ja skirtis nepasitaręs bent su senatoriais. Be viso to, kiekvieno karaliaus pareigos būdavo smulkiai išdėstytos vadinamuosiuose „pacta conventa". Nesilaikant prisiektųjų pasižadėjimų, karaliui grėsė punktas, leidžiąs piliečiams jo nebeklausyti.

Valstybės **tarnybos** buvo iki gyvos galvos. Valdininkai eidavo savo pareigas arba rūmuose, vadinasi, arti karaliaus, arba vaivadystėse, žemėse bei apskrityse. Rūmuose veikė ministeriai bei aukštesnieji valdininkai; provincijoje — vaivados, kaštelionai, pilių ir žemių valdytojai. Ministeriai bei aukštesnieji valdininkai būdavo dvejopi: Karūnos ir Lietuvos.

Ministeriais būdavo didieji bei rūmų maršalkos, didieji kancleriai ir pakancleriai, didieji ir lauko etmonai, didieji ir rūmų iždininkai.

Didysis maršalka vartodavo lazdą, kaipo savo valdžios ženklą. Vyriausiąja jo pareiga būdavo rūpintis karaliaus asmens apsauga. Sostinėje ar karaliaus buveinėje ir per mylią nuo jos aplinkui jis turėdavo policijos bei teismo valdžią. Įsakymuose, pavadintuose maršalkos artikulais, nurodydavo prasižengimus, kurių turėdavo visi saugotis, ir pabaudas už juos visiems be išimties luomams ir piliečiams. Teismą atlikdavo arba pats, arba pasivaduodamas vadina-

muoju maršalkiniu teisėju, kuris turėjo atskirą padėjėją raštininką. Maršalkos teismas bausdavo piniginėmis pabaudomis (grivinomis), kalėjimu, garbės atėmimu (infamija) ir net mirtimi. Saugumui palaikyti ir savo įsakymams vykdyti maršalka turėdavo ginkluotą jėgą, sudarytą iš kareivių, kuriuos vadindavo vengrais. Kaipo karaliaus rezidencijos (buveinės) šeimininkas, maršalka rūpindavosi surasti butus svetimųjų žemių pasiuntiniams ir seimo nariams; normuodavo prekių ir gėralų kainas; tikrindavo saikus bei svorį; nuo pirklių imdavo už prekiavimo teisę atskirą mokestį, vadinamą „turginiu". Apsirūpindavo sostinės švarumu, jos apšvietimu, apsauga nuo ugnies, griovių veikimu, grindinių gerumu. Elekcijos lauke maršalka pažymėdavo ratą ir vietą visuotinajam apsiginklavimui, prižiūrėdavo tvarką ir saugumą, dalyvaudavo kaptūrinio teismo posėdžiuose. Elekcijos lauko vartuose paskelbdavo išrinktąjį bei apšauktąjį karalių. Prieš karalių, pasirodantį viešai, maršalkos eidavo nešini lazdomis, iškeltomis aukštyn. Prieš karaliaus karietą važiuodavo maršalkos vežimas. Seimo metu maršalka dabodavo tvarkos ir balsavimo senate, žiūrėdavo, kad nebūtų užgauta karaliaus garbė; suduodamas į žemę lazda, malšindavo publiką.

Rūmų maršalka eidavo pareigas, nėsant didžiojo maršalkos.

Kad karaliaus rūmai nepasiliktų be globos, maršalkos paeiliui eidavo savo pareigas sostinėje.

Didysis kancleris vadindavosi dar ir antspaudininku (piečentaž), nuo antspaudo, kurį gaudavo apimdamas vietą. Jo pareigas galėdavo eiti kunigai ir pasauliniai žmonės, iš eilės; pav., mirus dvasininkui, tapdavo kancleriu pasaulinis; toks keitimasis luomų kanclerio pareigoms eiti užsiliko nuo Zigmanto I-jo laikų. Kancleriai būdavo lyg ir karaliaus valios bei sumanymų reiškėjai, bet, kitaip vertus, jie buvo ir tautos teisių saugotojai. Jie kalbėdavo sosto vardu seimuose ir pranešdavo pasitarimų dienotvarkę; atsakinėdavo per audiencijas, tardavosi su užsienio pasiuntiniais, atpasakodavo karaliui privatinių žmonių prašymus. Peržiūrėdavo ir užantspauduodavo visus viešiuosius oficialius raštus, būtent: laišku užsieniui ir čiabuviams, karaliaus universalus, kvietimus į teismą ir jo sprendimus, karaliaus dvarų dovanojimo aktus ir tarnybų

diplomus. Karūnos bylose dėdavo antspaudą Karūnos kancleris, Lietuvos bylose — Lietuvos kancleris; Lybžemio bylose reikalingi būdavo abiejų antspaudai. Abudu kancleriu turėjo atskiras raštines ir archyvus, pavadintus „m e t r i k o m i s" — atskirai: Karūnos ir Lietuvos — juose saugodavo visokius dokumentus. Dabodavo, idant raštuose su jų antspaudu neatsirastų ko nors, kas galėtų pakenkti karaliaus orumui arba tautai. Turėjo teisės daryti pastabų karaliui, jam liepiant dėti antspaudus ant dokumentų, kurie būtų priešingi žečpospolitos įstatymams. Be to, jie būdavo dar asesorių teismo pirmininkais. Bekaralmečiu kancleriai nustodavo veikę. Antspaudai per karaliaus laidotuves būdavo laužomi; po rinkimų darydavo naujus su atatinkamu parašu ir erbu.

Pakancleris vartodavo mažesnį antspaudą, jis turėdavo tokios pat reikšmės, kaip ir didysis kanclerio antspaudas. Turėjo jis atskirą raštinę, vadinamą mažesniąja; pavaduodavo nėsantį kanclerį ir, jam mirus, gaudavo, paprastai, jo vietą.

Didysis etmonas vartojo „b u l a v ą" (buožę), kaipo savo valdžios ženklą; Karūnos etmonas vadovavo Karūnos kariuomenei, Lietuvos etm. — Lietuvos kariuomenei. Privalydavo ginti valstybės sienas, remti žečpospolitą vidujinių riaušių metu. Jo įsakymai, pavadinti „e t m o n o a r t i k u l a i s", turėdavo seimo nutarimų reikšmės. Nurodydavo kariuomenei stovėtinas vietas, mokėdavo algą ir teisdavo ją.

Lauko etmonas, kurį kitaip vadindavo pasienio etmonu, pavaduodavo didįjį.

Didysis iždininkas (podskarbis) turėjo globoje karalystės iždą Krokuvos pilyje ir Lietuvos — Vilniaus pilyje; rinkdavo žečpospolitos pajamas ir išleisdavo jas, seimui ar senato tarybai nusprendus. Kiekviename seime duodavo apyskaitą; už netikusį žečpospolitos lėšų suvartojimą atsakydavo savo turtu. Priveizėdavo pinigų mušimą ir vakuojančias seniūnystes, o bekaralmečiu — stalo turtus. Karūnos iždininko valdžia nesiekė karališkųjų Prūsų, kurie turėdavo atskirą iždininką.

Rūmų iždininkas prižiūrėdavo karaliaus pajamas ir užvaduodavo didįjį iždininką. Algą gaudavo iš karaliaus iždo.

Didieji Karūnos bei Lietuvos valdininkai:

Didysis kambarinis (pakamaris, podkomorzy) buvo vyriausiasis karaliaus kambarių prievaizda. Prižiūrėdavo rūmų

puošimą, saugodavo karalių; per seimą senate arba teismuose stovėdavo prie sosto. Pranešdavo interesantams apie audiencijos laiką; priiminėdavo privatinių asmenų prašymus. Kambariniui paprastai tekdavo maršalkos vieta.

Didysis sekretorius, paprastai dvasininkų luomo, atlikdavo pareigas, kurios reikalaudavo paslapties; kai kuriais atvejais pavaduodavo nėsančius kanclerius. Seimuose paskaitydavo „pacta conventa", senato nutarimus ir kitus viešuosius raštus. Būdavo pirmuoju kandidatu į aukštesniąsias vietas, būtent — kanclerio. 1764 m. prisidėjo dar pasaulinis didysis sekretorius, Karūnos bei Lietuvos.

Didieji referendoriai. Jųjų būdavo po du Karūnai ir Lietuvai, vienas kunigas, kitas pasaulinis. Iš pradžios jie priiminėdavo privatinius skundus ir duodavo jųjų apyskaitą (r e f e r r e) kancleriui; nuo XVI-jo amžiaus pabaigos dalyvaudavo karaliaus teismo posėdžiuose ir spręsdavo karališkų baudžiauninkų ginčus su seniūnais.

Didysis raštininkas, vienas kunigas, kitas pasaulinis, lygiai kaip ir sekretorius ir referendoriai, atlikdavo įvairias viešąsias pareigas; dalyvaudavo asesorių teismų posėdžiuose ir surašydavo jų nutarimus. Lietuvoj buvo du dvasininku ir tiek pat pasaulinių.

Karūnos ir Lietuvos **instigatorius (prokuroras),** kaipo viešasis apkaltintojas, traukdavo į teismą atsakyti už nusikaltimus karaliui ir žečpospolitai, taip pat nėsant kam kaltinti už skriaudas, padarytas privatiniams asmenims. Jo pavaduotojas vadinosi v i c e i n s t i g a t o r i u s.

Kanceliarijų regentai (valdytojai), dvasininkai ir pasauliniai. Būdavo jų tiek, kiek kanceliarijų, vadinasi, keturi. Skiriami buvo kanclerio, tvirtinami karaliaus. Saugojo, idant neišeitų iš kanceliarijų nieko priešinga įstatymams; peržiūrėdavo svarbesniuosius dokumentus, radę ką juose abejotina, pašalindavo, pataisydavo ir duodavo karaliui pasirašyti. Atlikdavo įvairius kanclerių įsakymus ir dalyvaudavo su jais teismuose. Be regento, kiekvienoj kanceliarijoj būdavo raštininkas, kuris prižiūrėdavo archyvą; jį vadindavo m e t r i k a n t u.

Karūnos saugotojas (kustošius), paprastai kunigų luomo, eidavo pareigas prie karaliaus iždo Krokuvos pilyje. Lietuvoj jį atstodavo i ž d i n i n k a s (skarbinis).

Didysis vėliavininkas (chorąży) laikydavo valstybės vėliavą per vainikavimą arba prisiekiant vasalams kunigaikščiams. Didžiuosius vėliavininkus pavaduodavo du rūmų vėliavininkai: Karūnos bei Lietuvos.

Didysis kalavininkas (kârdininkas) nešiodavo valstybės kalaviją tais pačiais atvejais, kur ir vėliavininkas.

Didysis arklininkas buvo vien tik titulinis valdininkas, o iš tikro karaliaus arklides valdė jojo užvadas, Karūnos bei Lietuvos paarklinis.

Didysis medžioklis (medžiotojas, laučius) prižiūrėdavo žvėris ir medžioklę karaliaus miškuose. Didžiuosius pavaduodavo rūmų — Karūnos bei Lietuvos — medžiokliai.

Kuchmeisteris, stalininkas pastalis, taurininkas, patauris, raikytojas (riekėjas) eidavo pareigas tada, kai karalius po vainikavimosi viešai puotaudavo arba priiminėdavo užsienio atstovus. Patauris paduodavo karaliui taurę, o taurininkas ją pripildavo; raikytojas ne tik piaustydavo valgius, bet ir pridengdavo stalą, del ko vadindavo jį lotyniškai: structor mensae.

Be anų, būdavę Lietuvoje dar didžiųjų valdininkų, būtent: geometras (matininkas), aludininkas (pivniči) ir karužis (voiski); jų Karūna neturėdavo.

Prie didžiųjų Karūnos bei Lietuvos valdininkų kategorijos priderėjo taipo pat karo valdininkai:

Lauko raštininkas peržiūrėdavo kariuomenę, vesdavo kareivių sąrašus ir išskaičiuodavo jiems algą. Apie visus kariuomenės reikalus pranešdavo karaliui arba etmonui.

Artilerijos generolas laikė tvarkoje sandėlius, aprūpindavo artileriją patrankomis, paraku, kulipkomis; pristatydavo karo reikmenių sulig etmono įsakymais. Artilerijai laikyti rinkdavo pelną: Lietuvoj iš paskirtų tam tikslui karališkų žemių, o Karūnoj iš kvortos mokesčio. Kiekviename seime jis privalydavo duoti pajamų ir išlaidų apyskaitą.

Sargybinis ir gurguolinis, — didieji bei lauko, karo metu rūpindavosi stovyklų įtaisymu, kariuomenės tvarka.

Valdininkai, dirbą provincijose:

Vaivada, o Žemaičių kunigaikštystėj generalinis seniūnas. Jisai buvo skiriamas, lygiai kaip ir kiti valdininkai, išėmus: Polocko, Vitebsko ir Žemaičių seniūną, kuriuos rink-

davo šlėktos, o karalius patvirtindavo. Savo vaivadystės ribose karaliaus miestuose nustatydavo prekių kainas, prižiūrėdavo saikų bei svarstyklių teisingumą. Nusikaltusius taksos peržengimu ir apgavimu seikėjant bei sveriant traukdavo į teismą, teisdavo irgi gyvenusius karaliaus miestuose žydus. Šias prievoles vaivada perduodavo savo pavaduotojui, vadinamajam pavaivadžiui, kurį pats skirdavo. Nuo to jo teismai vadinosi vaivadiniais arba pavaivadiniais. Vaivados: Krokuvos, Poznaniaus, Vilniaus, Sandomiero, Kališiaus ir Trakų turėdavo atskirus raktus nuo karaliaus iždo. Per visuotinąją mobilizaciją vaivada stodavo savo vaivadystės šlėktų priešaky. Įstatymai nedraudė jungti su vaivados pareiga didžiosios bei lauko buožės (bulavos).

Kaštelionas, vadinamas retkarčiais oficialiniuose dokumentuose ponu, visuotinojo apsiginklavimo metu vesdavo šlėktas iš savo apylinkės ir įduodavo vaivadai. Krokuvos kaštelionas turėjo irgi vieną raktą nuo Karūnos iždo. Kaštelionai galėdavo drauge užimti etmono vietą. Vieni kaštelionai gaudavo vardą nuo vaivadysčių ir šie buvo didesnieji, kiti nuo žemių arba apskričių ir vadindavosi mažesniaisiais, arba apskrities kaštelionais. Didesniaisiais buvo visi Prūsų bei Lietuvos su Lybžemiu; mažesnieji buvo kitose žečpospolitos dalyse. Didesniųjų buvo trys dešimtys keli, mažesniųjų arti penkių dešimčių.

Kitos valdžios įstaigos vaivadystėse, žemėse ir apskrityse vadindavosi pilinėmis ir žeminėmis.

Pilies seniūnas vykdydavo valstybinių teismų nusprendimus ir teisdavo šlėktas dalinai civilinėse, bet daugiausiai baudžiamosiose bylose. Be keturių artikulų, paminėtų Jedlnės-Krokuvos privilegijoje, teisdavo visokius šlėktų kriminalus. Šią pareigą eidavo valdytojas kiekvieno karališko dvaro, kuriame būdavo pilis, turėdavo atlikti vykdomąją bei teismo žemės ir apskrities ribose. Seniūnas, turįs valdžią keliose pilyse, vadindavosi generolu. Didžiųjų Lenkų generolas seniūnas vykdydavo ją septyniose Poznaniaus ir Kališiaus vaivadysčių pilyse. Krokuvos seniūnas turėdavo valdžią keliose Mažųjų Lenkų apskrityse ir del to vadindavosi Mažalenkių generolu. Taip pat ir Kamienco vadindavosi Padolės žemių generolu. Generolai turėdavo prie savęs

pavaduotojus, kurie vadindavosi surrogatais. Seniūnas skirdavo pilių tarnautojus: paseniūnį, teisėją, raštininką, regentą, viceregentą ir burgrapus. Paseniūnis su teisėju ir raštininku teisdavo; regentai priiminėdavo nuo užinteresuotų pusių aktų medžiagą; burgrapai vykdydavo nutarimus. Prūsuose seniūnais būdavo vaivados ir del to jų pavaduotojai vadindavosi pavaivadžiais.

Žemės pakamaris būdavo tvirtinamas karaliaus iš keturių kandidatų, kuriuos išsirinkdavo šlėktos. Jisai nagrinėdavo privatinių asmenų ginčus del sienų. Pasiskirdavo padėjėjus, kurie vadindavosi sienų kamarninkais (matininkais), ir ežių raštininkus, kurie saugodavo pakamario raštus.

Teisėjais, pateisėjas (podsędek) ir **žemės raštininkas,** lygiai kaip ir pakamaris, būdavo tvirtinami karaliaus iš keturių kandidatų, kuriuos pasirinkdavo šlėktos. Jie sudarydavo vadinamąjį žemininkų teismo komplektą, kuris spręsdavo šlėktų civilines bylas. Lietuvoj būdavo apskrityje trys žemininkų teisėjai ir pateisėjas; pirmininkas vadindavosi žemininkų prezidentu.

Karužis (voiskis) visuotinojo apsiginklavimo metu rūpindavosi apsaugoti šlėktų šeimas, pavaduodamas seniūną turėdavo teismo valdžią. Didysis karužis turėdavo valdžią apskrityje, mažesnysis pilyje.

Vėliavininkas per visuotinąjį apsiginklavimą arba laidojant karalių ir kitais iškilmingais atsitikimais nešdavo savo žemės vėliavą.

Žemių stalininkas, pastalis, taurininkas, patauris, medžioklis, kalavininkas, iždininkas — buvo valdininkai be pareigų. Pravažiuojant karaliui, jie pavaduodavo nėsančius didžiuosius arba rūmų valdininkus.

Lietuvoje, be paminėtųjų, buvo dar šie žemės valdininkai, kurių Karūna neturėjo:

Žemės maršalka pirmininkaudavo seimelyje; visuotinojo apsiginklavimo metu eidavo pareigas, kurias Karūnoje atlikdavo kaštelionas.

Tėvūnus (civunus) — Vilniaus bei Trakų — rinkdavo bajorai, tvirtindavo karalius; keturiolika Žemaičių tėvūnų skirdavo karalius. Tėvūnas valdė karališką žemę, kuri vadinosi tėvūnija. Pirmininkaudavo seimelyje, būdavo pirmuoju žemės

valdininku. Kadangi Žemaičių žemės pakamaris negalėdavo aprėpti visų žemaičių, tai įstatymai nuo 1764 m. leido ir tėvūnams spręsti ginčus del ežių (sienų).

Miestinis, tiltinis, statytojas, girinis — turėjo vardus nuo einamų pareigų. Lietuvos apskrityse buvo ir raikytojų, arklininkų, gurguolinių ir sargybinių.

Kai kurios tarnybos buvo nesujungiamos (incompatibilia); negalima buvo dviejų ar daugiau pavesti vienam asmeniui.

Draudžiama buvo jungti vienoje rankoje žemės tarnybos su didžiūno pareigomis, etmono su maršalkos, kanclerio su iždininko.

Įstatymai nustatydavo hierarchinę tvarką kaip ministerių bei didžiūnų, taip ir pilių bei žemių valdininkų tarpe. Pirmąją vietą tarp didžiūnų užimdavo didieji sekretoriai, paskui kuriuos eidavo referendoriai, kambariniai, raštininkai. Iš Karūnos žemių valdininkų eidavo pirma pakamaris, po jo pilies seniūnas, vėliavininkas, teisėjas, stalininkas ir kt. Lietuvoj po tėvūno ir maršalkos eidavo pakamaris. Karūnoje patauris aukščiau stovėjo už taurininką. Iš žemesnių vietų į aukštesnes galima buvo pakilti sulig hierarchine tvarka. Didžiūnai, išskyrus karius, ir žemių valdininkai algos iš iždo negaudavo; teimdavo tik atlyginimą nuo privatinių asmenų už atliktąjį darbą.

Karalius ir valdininkų hierarchija glaudžiai nesujungė žečpospolitos valstybių, jei Karūna bei Lietuva turėjo savo atskirus ministerius ir didžiuosius valdininkus. Žečpospolitos valstybes, neturėjusias sucentrinto valdymo, jungdavo šiek tiek labiau bendras įstatymų leidžiamosios valdžios organas — **visuotinasai seimas.**

Visuotinasai seimas susidėdavo (tariant aptrintu terminu) iš trijų luomų: Karaliaus, senatorių ir riterių, arba šlėktų atstovų. Kai kada luomais pripažindavo tik senatą bei šlėktas.

Karalius buvo sudėtinė seimo dalis, nors jo buvimas per visą posėdžių laiką nebuvo būtinai reikalingas. Būdavo atsitikimų, jog senatorių bei riterių luomai, karaliui sutikus, tardavosi tarp savęs ir be jojo.

Senatorių luomas susidėdavo iš katalikų aukštųjų dvasininkų: arkivyskupų ir vyskupų ir iš pasaulinių valdininkų:

vaivadų su Žemaičių seniūnu, kaštelionų ir ministerių, išskyrus etmonus bei rūmų iždininkus.

Gniezno arkivyskupas turėjo primo, popiežiaus prigimto legato (legatus natus) ir interrexo (tarpukaralio) titulą. Primo titulą vartojo nuo Konstancijos susirinkimo laiko; popiežiaus gimusiojo pasiuntinio vardą gavo nuo Leono X sau ir savo įpėdiniams arkivyskupas Laski's; interrexu, arba vice-rej'u, vadinosi nuo valdžios, kurią turėdavo bekaralmečiu. Kaipo primas, jis buvo pirmas bažnytinėje hierarchijoje, aukštesnis net už kardinolus; kaipo legatus natus ėjo Lenkuose nuncijų pareigas, šaukdamas sinodus ir teisdamas; kaipo tarpkaralis (interrex'as) turėjo kai kurių karaliaus valdžios prievolių: sušaukdavo bekaralmečiu seimelius ir seimus, pirmininkaudavo tarybose, priimdavo svetimųjų valstybių raštus. Išrinktąjį karalių apgarsindavo ir vainikuodavo; turėjo atskirus rūmus, kurių maršalka buvo mažesnysis kaštelionas. Senate užimdavo pirmą vietą dešiniojoje sosto pusėje. Kairiojoje sosto pusėje sėdėdavo Lvovo arkivyskupas. Kujavų vyskupas užimdavo vietą šalia primo, kurį bekaralmečiu pavaduodavo, tiek šaukiant seimelius bei seimus, tiek ir vainikuojant karalių bei karalienę. Krokuvos vyskupas sėdėdavo šalia Lvovo arkivyskupo. Paskui ėjo paeiliui: Poznaniaus, Vilniaus, Plcck o, Žemaičių, Varmijos, Lucko, Cholmo, Kijevo, Kulmo, Kamienco, Lybžemio ir Smolensko. Kai kurie vartodavo kunigaikščio titulą nuo valdomųjų žemių. Gniezno ántvyskupis (arkivyskupas) turėjo Lovičiaus kunigaikščio titulą, Krokuvos vyskupas tituluodavosi sievieriškiu nuo Siviero, kurį Zbignievas Olesnicki's buvo pirkęs iš Silezijos Piastų. Varmijos — varmiškiu, Plocko — pultuskiniu. Nedalyvaudavo senate vyskupai koadiutoriai (diecezijų vyskupų padėjėjai su įpėdinystės teise po jų), sufraganai (padėjėjai be įpėdinystės teisės) ir apskritai tituliniai vyskupai (in partibus infidelium).

Po kuniginių senatorių ėjo pasauliniai: pirma Krokuvos kaštelionas, paskui vaivados. Tarp vaivadų sėdėdavo Žemaičių seniūnas ir du Lietuvos kaštelionai — Vilniaus bei Trakų. Paskui vaivadą eidavo didieji kaštelionai, paskui juos mažesnieji, — visi įstatyme nurodyta tvarka. Didieji sėdėjo kedėse ir vadindavosi kediniai; mažesnieji suoluose arba ant kartelių, del ko vadindavo juos karteliniais (dronžki-

n i a i s). Tik toliau už kaštelionų tesėdėdavo dešimtis ministerių: didieji maršalkos, kancleriai, pakancleriai, didieji iždininkai ir pagaliau rūmų maršalkos. Etmonai tedalyvaudavo senate tik tada, kai su buože (bulava) jungdavo vaivados arba kaštelionų tarnybą.

Senatas sudarydavo karaliaus tarybą tiek seime, tiek be seimo. Išimties aplinkybėmis karalius kviesdavo pasitarti visus senatorius, o nuolat teturėdavo prie savęs tik kelius vadinamuosius r e z i d e n t u s, be kurių sutikimo nieko svarbesnio negalėjo daryti. Kiekvienas seimas paskirdavo dvejiems metams 16 senatorių, iš kurių po keturius (vyskupas, vaivada ir du kaštelionai) po pusę metų reziduodavo prie karaliaus. Nuo 1641 metų seimai skirdavo 28 senatorius: keturius vyskupus, aštuonius vaivadas ir šešiolika kaštelionų. Kas pusė metų mainydavosi vyskupas, kas trys mėnesiai vaivada ir du kaštelionai. Senatoriai rezidentai, išėmus vyskupus, už savo pareigas, einamas prie karaliaus, gaudavo algą; už nėjimą pareigų be svarbių priežasčių mokėjo piniginę pabaudą.

Riterių luomas susidėdavo iš visų šlėktų, arba žemininkų. Šlėktystė buvo paveldima, tai reiškia būdavo gaunama gemant, per patį gimimą. Šlėkta buvo kiekvienas, kurio tėvas priklausė riterių luomui. Motina nešlėkta nekliudydavo vaikams šlėktomis būti. Nuo pusės XVI amžiaus šlėktybės suteikimas priderėdavo išimtinai seimui. Natūralizacija, arba svetimšalio priėmimas į šlėktas, vadinosi i n d i g e n a t a s. Indigenams uždėdavo kai kada sąlygą apsigyventi Lenkuose; nuo pusės XVII-jo amžiaus buvo nuo jų reikalaujama, kad įsigytų žečpospolitoj žemės turtų, nes kitaip nebetektų šlėktybės. Apdovanojimas šlėktybe plebiejaus, tiek svetimšalio, tiek čiabuvio, vadinosi n o b i l i t a c i j a. Šią suteikdavo seimas su vadinamojo s k a r t e b e l i e t o (s a l v i s l e g i b u s e t s t a t u t i s r e g n i d e s c a r t a b e l l i s) sąlyga ar be jos (p r a e c i s o s c a r t a b e l l a t u). Nobilituotasai be skartabelieto sąlygų tapdavo lygus teisėmis su gimusiuoju šlėkta. Pakeltasai į šlėktas su sąlyga (s c a r t a b e l l u s, s c i e r c a l k a) negalėdavo gauti tarnybos viešosiose įstaigose, ir tik jojo ketvirtoji karta teįgydavo prigimtojo šlėktos teisių.

Tas, kuris teismo keliu būdavo kaltinamas neteisėtai vartojąs šlėktybę, nebesinaudodavo riterių luomo teisėmis, kol padarydavo „išvadą“, vadinasi, išrodydavo savo bajorišką kilimą. Šlėktybės išvadas buvo daromas atatinkamos vaivadystės, žemės ar apskrities seimelyje, su liudininkais bei dokumentais, kuriais atsiremdamas tribunolas išspręsdavo galutinai bylą. Neteisingą kaltintoją bausdavo pinigais; kaltinamasis, kursai savo šlėktybės neišrodydavo, prarasdavo nuosavybę: viena jos pusė tekdavo iždui, antroji skundėjui; jeigu pralaimėtojas nuosavios žemės neturėdavo, patekdavo į kalėjimą. Už netikrojo šlėktos nužudymą ar sužeidimą negalima būdavo traukti į teismą; šaukiąs už tai į teismą mokėdavo piniginę pabaudą arba gaudavo kalėti. Neteisų skundėją, jį patį kaltinamą neteisėtai vartojus šlėktybę, — jeigu jis negalėdavo padaryti „išvadų“, Karūnoj bausdavo mirtimi, o Lietuvoj viešai plakdavo. Šlėktybę panaikindavo infamijos bausmė arba garbės netekimas, o taipo pat plebiejaus priėmimas į savo erbą ir šeimą be seimo sutikimo. Prarasdavo šlėktybę ir tas, kuris, apsigyvenęs mieste, versdavosi prekyba ar pramone.

Visi šlėktos buvo sau lygūs kilimu, tik tarnyba išaukštindavo vienus prieš kitus. Kunigaikščio bei grapo (grovo) titulai tebuvo leidžiami tik toms giminėms, kurios vartojo juos pasirašant Liublino unijos aktą. Tačiau tie titulai nesipriešino šlėktų lygybei. Pažymėdami lygybę, šlėktos be jokių skirtumų vadindavosi broliais. Seimo tarybose riterių luomą tituluodavo jaunesniaisiais broliais, senatorius — vyresniaisiais.

Šlėktos buvo privilegiuotas luomas, aukštesnis teisės atžvilgiu už kitus luomus. Remdamiesi privilegijomis, kurių pirmąja grandimi buvo Košicų sutartis, jie naudojosi šiomis prerogatyvomis:

Tik jie vieni išskirtinai teturėjo žemės nuosavybės teisę; galėjo taip pat pirktis miestuose žemės plotų ir namų. Turėjo teisės ne tik žemės paviršių išnaudoti, bet ir apatinius josios sluoksnius. Šlėktoms, o ne karaliui ir ne žečpospolitai, priklausė naugės ir kiti turtai, randami jų žemėje. Šlektų turto be teismo nutarimo negalima buvo konfiskuoti karaliaus ar žečpospolitos iždo naudai; neprivalė taip pat duoti kareiviams buto.

Tiktai šlėktos turėdavo teisės užimti aukštesniųjų dvasininkų tarnybas ir visų pasaulinių įstaigų vietas. Jie vieni

teturėdavo teisės gauti „užsitarnavusių duonos“ („p a n i s b e n e m e r e n t i u m“), vadinasi karaliaus žemės. Gaudavo valdyti ligi gyvos galvos ne tik dvarus, su kuriais būdavo sujungtos pareigos, bet ir vadinamąsias „nepilies seniūnystes“ (tenutas, nuomas). Karūnos šlėktos (išskyrus Prūsų) turėjo teisės pirktis papigintomis kainomis iš karaliaus kasyklų druskos, išduodamos pasninko metu, sausomis dienomis, ir nuo to vadinamos s a u s a d i e n e.

Temokėdavo šlėktos tik tuos mokesčius, kuriuos patys ant savęs užsidėdavo; šiaip buvo laisvi nuo visokių prievolių, išskyrus karo tarnybą. Atsakydavo tik prieš savųjų teismus. Plebiejus, nužudęs šlėktą, turėdavo mirti, o tuo tarpu šlėkta, nužudęs nešlėktą (plebiejų), teužmokėdavo piniginę pabaudą. Šlėktos turėjo „N e m i n e m c a p t i v a b i m u s“ teisę ir žodžio laisvę. Kas traukdavo šlėktas į teismą už pareikštą viešais klausimais nuomonę, tas pats būdavo baudžiamas už vidaus ramumo ardymą ir piliečių laisvės slopinimą. Rinkdavo šlėktos karalių ir galėdavo būti sosto kandidatais. Be paminėtųjų, prie šlėktų prerogatyvų priderėjo jų dalyvavimas įstatymų leidime per savo atstovus, vadinamus žemės atstovais; jie būdavo renkami priešseiminiuose susirinkimuose, kitaip sakant, atstovų seimeliuose.

Šlėktų suvažiavimus, vadinamus a t s t o v ų s e i m e l i a i s, sušaukdavo savo universalais karalius. Tie universalai, pasiųsti į atatinkamas pilis, būdavo kvieslių skelbiami miestų rinkose. Jie skelbdavo apie seimelio bei seimo laiką ir svarbiuosius pasitarimo dalykus. Atstovų seimeliai susirinkdavo šešias arba tris savaites prieš seimą.

Įstatymai pažymėdavo seimeliams vietas kiekvienai rinkimo apygardai, vad. vaivadystei, žemei ir apskričiai. Ne kiekviena rinkimo apygarda seimeliuodavo skyrium. Poznaniaus vaivadystė su Vschovo žeme seimeliuodavo drauge su Kališiaus vaivadyste Srodoj; Kujavų vaivadystės posėdžiaudavo visos kartu Radziejove. Ne būtinai rinkimo apygarda seimuodavo vaivadystės, žemės ar apskrities sostinėje. Plocko vaivadystė seimuodavo Racionže, Sieradzo su Vieliunės žeme — Šadke, Krokuvos — Prošovicuose, Sandomiero — Opatove.

Šlėktos, susirinkę į seimelį, rinkdavosi iš savo tarpo balsų dauguma pirmininką, kuris vadindavosi m a r š a l k a. Lietu-

vos apskrityse seimeliams pirmininkaudavo žemės maršalka. Išklausę, po pamaldų, karaliaus kamisoriaus, kuris žodžiu išdėstydavo pačius skubiuosius žečpospolitos reikalus, šlėktos eidavo rinkti atstovų. Rinkdavo atskirus atstovus ir toms vaivadystėms bei žemėms, kurios seimeliuodavo bendrai. Srodoje būdavo renkami Poznaniaus, Vschovo ir Kališiaus atstovai; Radziejove—Kujavų Bresto ir Inovroclavo. Astovus terinkdavo iš piliečių, turinčių toje apygardoje nuosavios žemės; jų privalydavo būti tiek, kiek nurodydavo įstatymai: aštuoni, šeši, keturi, du; Ošviecimo-Zatoro kunigaikštystėj iki 1736 m. tik vienas, Lybžemio (Lybių žemės) vaivadystė turėjo privilegiją rinkti po du lenku, lietuviu ir lybiu. Atstovai gaudavo rašytą instrukciją, kuri reikšdavo šlėktų nusistatymą klausimais, svarstysimais seimo posėdžiuose, o taipo pat ir kitais dalykais — tiek viešais, tiek privatiniais. Atstovas turėjo pasirūpinti, kad seimas išpildytų šlėktų norus, išreikštus instrukcijoj.

Po atstovų seimelių įvykdavo generaliniai seimeliai: Didžiųjų Lenkų vaivadystėms Kolo'je, Mozūrų vaivadystės dešimčiai žemių Varšuvoje, Mažųjų Lenkų Korčine, Lietuvai — pirma Volkoviske, paskui Slanime. Suvažiuodavo į juos senatoriai bei atstovai pasitarti ir nustatyti pamatų sutartinam darbui seime. Nuo XVII amžiaus pabaigos generaliniai seimeliai nebesirinkdavo; ilgėliau rinkosi tokie seimeliai tik Karalprūsiuose. Vadinamasai Prūsų generolas įvykdavo Malburge arba Grudziondze. Be išrinktų seimeliuose atsovų, čion atvykdavo Prūsų senatas, sudėtas iš vietos vyskupų, vaivadų, kaštelionų, žemės pakamarių ir šių miestų atsovų: Torno, Elbingo bei Gedanės. Išklausę karaliaus kamisoriaus, senatas bei atstovai tardavosi iš pradžios skyrium, paskui ką nutardavo, susidėję į krūvą. Tie nutarimai, reiškią Prūsų piliečių valią bei reikalus, būdavo dedami į instrukcijas atstovams, vykstantiems į seimą.

1573-jų metų įstatymai reikalavo, idant karalius šauktų seimą kas antri metai; tačiau leisdavo jam šaukti jį ir dažniau, jeigu reikalavo to viešasis labas. Seimai, laikomi kas antri metai, vadinosi paprastaisiais, arba ordinariniais; šaukiami dvejų metų tarpe — nepaprastaisiais, arba ekstraordinariniais. Pirmieji tverdavo šešias savaites, antrieji paprastai dvi, del to jie vadindavosi šešia-

s a v a i č i a i s ir d v i s a v a i č i a i s. 1717-siais metais buvo nustatytas nuolatinis laikas pradėti paprastiesiems seimams — pirmasai pirmadienis po šv. Mykolo. Atstovų seimeliai įvykdavo šešiomis savaitėmis prieš paprastuosius seimus, trimis prieš nepaprastuosius.

Liublino unijos seimas posėdžiaujama vieta nuskyrė Varšuvą. Nuo 1673 m. po dviejų seimų, atlaikytų Varšuvoj, trečias rinkdavosi Gardine. Paisydami eilės, nepaskaitydavo tačiau konvokacinio ir elekcinio seimų, įvykusių Varšuvoj, vainikuojamo — Krokuvoj.

Senatoriai bei atstovai posėdžių vietoj gaudavo nemokamus butus, kuriuos paskirdavo jiems didieji maršalkos; per visą posėdžiaujamą laiką būdavo jie neliečiami ir neatsakomi prieš teismą. Jųjų bylos kad ir kažin kokiuose teismuose būtų nagrinėjamos, seimuojamajam laikui būdavo pertraukiamos, kitaip nutarimas neturėdavo vertės.

Po pamaldų ir pamokslo, pasakyto bažnyčioje, atstovai eidavo į savo rūmus rinkti maršalkos. Pirmininkaudavo jiems pirma buvusiojo seimo (s e n o s i o s l a z d o s) maršalka; jam nėsant — pirmas deputatas iš tos pačios provincijos, vadinasi — didžialenkis, mažalenkis arba lietuvis. Seimo maršalka būdavo renkamas paeiliui iš Didžiųjų Lenkų, Mažųjų bei Lietuvos atstovų tarpo. Seimuose, laikomuose Gardine, pirmininkaudavo maršalka lietuvis. Maršalką išskirdavo per rėksmą, visiems šaukiant: „Sutinkam!“ arba, balsuojant paeiliui, vaivadysčių, žemių bei apskričių atstovų dauguma; toks balsavimas vadindavosi p e r t u r n u m. Maršalka prisiekdavo, priimdavo lazdą, paskirdavo iš pašalinių asmenų s e i m o s e k r e t o r i ų, pranešdavo apie savo išrinkimą karaliui ir pradėdavo darbą, vadinamą rūgomis. Tuomet darydavo priekaištus atstovams, kurių išrinkimas rodydavosi neteisėtas, ir nepasiteisinuosius pašalindavo iš seimo. Atsiradus abejojimų, kaltinamasis atstovas atsistodavo greta maršalkos, kas vadinosi e i t i p r i e l a z d o s, ir laukdavo savo reikalo sprendimo.

Po „rūgų“ būdavo sveikinamas karalius — senato rūmuose karaliaus paskirtu laiku. Atstovai su maršalka priešakyje sustodavo prieš sostą vaivadystėmis, žemėmis bei apskritimis. Maršalka pasakydavo sveikinamąją prakalbą, į kurią atsakydavo kancleris, paskui, visi bučiuodavo karaliui ranką. Pasvei-

kinę karalių, vienas didžiūnų — didysis sekretorius, referendorius ar kanceliarijos regentas — stovėdamas ant sosto laiptų, perskaitydavo paskutinius pacta conventa, o kancleris išdėstydavo luomams svarbiausius reikalus, seimo svarstytinus ir spręstinus. Paskui skaitydavo senato nutarimus; dokumentus, kurie savo laiku reikalaudavo paslapties, bet jau būdavo atlikti (skriptai į archyvą); instrukcijas, duotas pasiuntiniams, ir kt. Tai pabaigus, karalius, atstovų maršalkos prašomas, darydavo paskyrimus į tuštuojančias (vakuojančias) valdžios vietas ir dalydavo dvarus; senatoriai paskirdavo iš savo tarpo komisijas iždininkų bei artilerijos generolo sąskaitų revizijai. Pasiuntiniai į svetimas valstybes duodavo apyskaitą iš savo darbuotės; kalbėtojai nuo Karūnos bei Lietuvos kariuomenės tiekdavo skundų ir prašymų, piršdavo karaliaus dvarams užsitarnavusius karininkus. Minėtasai sujungtųjų rūmų darbas trukdavo keletą dienų. Per visą tą laiką ant laiptų, kuriais būdavo lipama į senato rūmus, kad būtų iškilmingiau, stovėdavo maršalkos sargyba. Pabaigę darbus drauge su karaliumi ir senatu, atstovai su maršalka grįždavo į savo rūmus.

Atstovų rūmai buvo tikras įstatymų šaltinis. Paskyrus maršalkai seimo teismo narius ir komisiją, iždininkų bei artilerijos generolų sąskaitoms peržiūrėti — prasidėdavo įstatymų leidžiamasai darbas. Maršalka tiekdavo dalykus svarstyti, atstovai darydavo savo pasiūlymus. Pasiūlymas būdavo išspręstas, kai visi sušukdavo: „Sutinkam!“ Tuomet seimo sekretorius užrašydavo ir paskaitydavo priimtąjį nutarimą, o rūmai eidavo tolesnio klausimo svarstyti. Jeigu sumanymas negaudavo visų sutikimo, tai būdavo atmetamas, kad ir būtų už jį aiški atstovų dauguma. Kad išgautų visų pritarimą susipynusiuose, bet svarbiuose klausimuose, būdavo daromos provincinės sesijos (posėdžiai), kurios būdavo ne kas kita, kaip tik užmirštųjų generalinių seimelių atgaivinimas. Tuomet, sutikus karaliui, susirinkdavo bažnyčioje ar vienuolynų valgomuosiuose kambariuose trijų provincijų atstovai: skyrium Didžiųjų Lenkų, Mažųjų ir Lietuvos. Tuose posėdžiuose dalyvaudavo taip pat ir senatoriai; pirmininkaudavo paprastai vaivada arba kancleris. Sesijos uždavinys — išgauti visų bendras kiekvienos provincijos atstovų sutikimas iškeltuoju klausimu. Sėkmingai pabaigę provincijos posėdį, atstovai grįždavo į bendrąjį posėdį ir visi pareikšdavo savo sutikimą.

Atstovai turėdavo pabaigti savo darbus penkiomis dienomis prieš uždarant seimą ir vel susivienyti su senatorių rūmais. Nepabaigtus darbus palikdavo sekančiam seimui; vadinosi tai: paleisti į recesą.

Kad atstovų nutarimai įgytų įstatymų galios, būtinai turėdavo gauti senato patvirtinimą. Tam tikslui, penkias dienas prieš seimą baigiant, abejus rumus sujungdavo. Maršalka skaitydavo paeiliui nutarimus, kurie būdavo priimami arba atmetami senatorių bei atstovų. Tie nusprendimai, kurie negaudavo bendro sujungtųjų rūmų sutikimo, būdavo laikomi atmestais. Paskutinę posėdžių dieną perskaitydavo pavardes senatorių rezidentų kitiems dvejiems metams, ir seimo teismo nutarimus. Maršalka sveikindavo karalių, laimingai pabaigus seimą, į ką atsakydavo irgi kancleris. Seimas baigdavosi vėl karaliaus rankos bučiavimo ceremonija. Maršalka vieną įstatymų egzempliorių įnešdavo į pilies aktus, kitą liepdavo išspausdinti.

Karaliui ir luomams sutikus, seimas galėdavo trukti ilgiau kaip šešias arba tris savaites; sekdavosi taip pat atidėti tarybos. Seimo pertraukimas, vadinamoji limita (atidėjimas), galėdavo įvykti del nepaprastų priežasčių: esant reikalui ir toliau tartis, bet negalint posėdžiauti. Pasibaigus pertraukai, įvykdavo reasumpcija, arba seimo atnaujinimas, jo tolesnis laikymas. Tasai atgaivinimas vadindavosi „posėdžiavimas iš limitos“. Atsitikdavo, jog seimas, pradėtas Varšuvoje, būdavo laikomas iš limitos ir baigiamas Gardine.

Ne visi seimai, ar paprastieji, ar nepaprastieji, normaliai tepasibaigdavo; daug jų, ypačiai nuo XVII-jo amžiaus vidurio, buvo nutraukta. Pertrauka įvykdavo del seimo posėdžių sutrukdymo, kuris vadindavosi „veikimo sustabdymas“ (sistere activitatem). Seimo narys teatstovaudavo ne visai žečpospolitai, bet tik savo rinkimų apygardai; jis būdavo suvaržytas instrukcijų. Jojo pareiga būdavo neleisti nieko, kas būdavo priešinga jo rinkikų valiai, reiškia, jo instrukcijai. Del to jis ir gavo teisės pasipriešinti, nutraukti seimo darbą. Bet tas pats atstovas galėdavo atsisakyti nuo savo „nie pozwalam“ (neleidžiu), ir tuomet seimas atnaujindavo savo darbą. Paprasčiausias sustabdymo būdas buvo užprotestuoti prieš seimo darbus, kaipo neteisėtus ir visuomenės labui žalingus; paskui išeiti iš rūmų ir išvažiuoti iš miesto. Sustabdyti seimas sek-

davosi bet kuriuo metu ir bet kurioj vietoj; prieš maršalkos rinkimą ar jį išrinkus, vis vien — atstovų ar senatorių rūmuose. Seimo maršalka pranešdavo karaliui apie sustabdymą, ir seimas darbą pertraukdavo. Jeigu seimas būdavo sustabdomas, tai įstatymai, jau jame priimti, nustodavo savo galios. Tokių pat neigiamų pasėkų įvykdavo, jei pasibaigdavo nustatytas seimo posėdžių laikas. Jeigu per šešias ar dvi savaiti atstovų rūmai nepriimdavo nė vieno nutarimo ir nesutikdavo savo posėdžių prailginti, — seimas išsiskirstydavo, nepalikęs po savęs jokio pėdsako. Maršalkai pareiškus: „Laikas jau praėjo!" — atstovai turėdavo palikti rūmus ir krikti namo.

Be visabalsiško įstatymų sprendimo, buvo vartojamas dar nepaprastas, posėdžiavimo būdas, vadinamasis konfederacijos būdas; tuomet nebebūdavo galima tarybų sustabdyti.

Konfederacija, arba ginkluotoji sąjunga, susidarydavo arba per bekaralmetį arba esant karaliui, bet norint svarbių tikslų pasiekti. Bekaralmečiu, palaikyti krašte bendrai tvarkai, konfederacija susidarydavo konvokaciniame seime, kuris del to dažnai vadindavosi g e n e r a l i n e konfederacija, arba k a p t ū r u. Generalinės konfederacijos sprendimai būdavo daromi nebe visais balsais, bet jųjų dauguma, ir turėdavo vardą: „vienos ir nedalomos žečpospolitos dvasinių bei pasaulinių patarėjų, žemių bei kitų luomų (miestų) atstovų." Jie būdavo visų esamų dalyvių pasirašomi bei įrašomi į pilies aktus ir siuntinėjami į atskiras vaivadystes, žemes bei apskritis.

Karaliui esant gyvam, susidarydavo konfederacija tuomet, kai ypatingosios kliūtys nebeleisdavo seimo šaukti. Būdavo užmezgama, su karalium ar be jo, įvairiems tikslams: priemonėms išrasti kovai su priešu, esančioms pavojuje tautos laisvėms apdrausti ir kt. Konfederacijos steigimas nebuvo įstatymų normuotas ir del to įvykdavo įvairių įvairiausiais būdais. Paprastai vienos vaivadystės šlėktos, susirinkę kurioj vietoj, pasiekti tam tikram tikslui, steigdavo sąjungą, į kurią kviesdavo visos žečpospolitos piliečius. Duotu jų obalsiu visos vaivadystės, žemės bei apskritys — tiek Karūnos, tiek Lietuvos — sudarydavo panašias sąjungas ir tam pat tikslui. Kiekviena federacija surašydavo aktą, kuriame nurodydavo josios kilimo priežastį bei tikslus; išrinkdavo maršalką, kuriam paskirdavo

patarėjų. Maršalkos ir patarėjai iš Didžiųjų bei Mažųjų Lenkų suvažiuodavo į paskirtąją vietą ir susijungdavo į generalinę Karūnos konfederaciją; lietuviai tuo pat būdu sudarydavo generalinę Lietuvos konfederaciją. Kiekviena jų rinkdavo generalinį maršalką, kuriam priduodavo patarėjų. Paskui susivažiuodavo abiejų generalinių konfederacijų vyresnieji ir sudarydavo generalinę abiejų tautų konfederaciją, kurios priešaky stovėdavo du generaliniai maršalkos su savo patarėjais. Jeigu tarp konfederacijos uždavinių būdavo ir kova su išoriniu ar vidujiniu priešu, tai abiejų konfederacijų vyresnieji paskirdavo ginkluotosios jėgos vadus, vadinamuosius regimentorius. Bet budavo ir kitokių būdų konfederacijai sudaryti: paskirtoje vietoje iš karto susidarydavo generalinė konfederacija, kuri liepdavo dėtis prie josios visoms vaivadystėms, žemėms ir apskritims, jei nenorėdavo tapti tėvynės priešais. Kai kada į generalinės konfederacijos priekį stodavo ne maršalkos, bet etmonai. Konfederacijos gaudavo pavadinimą nuo susirinktosios vietos.

Konfederacijos vyriausybė turėdavo neaprėžtą, diktatorišką valdžią. Maršalkos su patarėjais balsų dauguma darydavo sprendimus (s a n c i t a), skélbiamus visų luomų, senatorių, didžiūnų, žemių bei pilių valdininkų ir šlėktų vardu ir privalomus visai žečpospolitai. Nepaisančius sancitų konfederacijos vyriausybė traukdavo į savo teismą. Jeigu generalinės konfederacijos metu rinkdavosi seimas, arba jeigu konfederacija susidarydavo tam, kad sėkmingai pasibaigtų seimas, — universalus prieš seiminiams seimeliams išleisdavo maršalkos. Toksai seimas vadindavosi konfederaciniu. Posėdžiaudavo jame senatoriai drauge su atstovais; suvienytiems posėdžiams pirmininkaudavo paprastai konfederacijos maršalkos. Atsitikdavo, jog konfederacijos metu dalyvaudavo seime ne atstovai, rinkti seimeliuose, bet visi maršalkos bei patarėjai partikuliarinių konfederacijų, susikūrusių vaivadystėse, žemėse ir apskrityse. Atsitikdavo taip pat, jog konfederaciniam seimui tepirmininkaudavo vienas tik maršalka, išrinktas abiejų suvienytųjų rūmų. Toksai seimas konfederacijos s a n c i t u s persvarstydavo ir arba užtvirtindavo arba paskelbdavo juos esant neteisėtus; bet viską spręsdavo balsų dauguma. Konfederacija tverdavo ligi tol, kol pasiekdavo savo tikslą. Skirstydamasi pavesdavo toliau rūpintis viešaisiais reikalais karaliui bei

visuotinajai tarybai (walna rada), kuri būdavo sudėta, be senatorių, dar iš konfederacijos maršalkų ir patarėjų. 1673 m. visuotinoji taryba pavirto seimu, konfederacijos maršalkai vadovaujant (pod laską — po lazda). Konfederaciją paleidus, grįždavo paprastasis seimo posėdžiavimo būdas ir įstatymų priėmimas visais balsais. Kad ir konfederacijos apdrausdavo seimą nuo pertraukimo, bet pačios būdavo pavojingos, nes grėsdavo tautos suskilimu bei maminiu karu. Visų pavojingiausios tačiau būdavo konfederacijos, kreipiamos prieš karalių, kuriamos traukti jam į atsakomybę, gresiančios jam detronizacija. Jos apimdavo nebe visus šlėktas, o tik jųjų dalį ir būdavo sąmokslo, maišto prieš teisėtą valdžią, pobūdžio. Tokios konfederacijos vadindavosi rokošai (sukilimai).

Seimo posėdžiai vykdavo atdaromis durimis, prie publikos (arbitrų), lenkų kalba.

Seimui pasibaigus, vaivadystėse, žemėse ir apskrityse įvykdavo reliaciniai seimai, kuriuose atstovai duodavo savo rinkikams seimo darbų apyskaitą. Jie susirinkdavo tenai, kur ir priešseiminiai seimeliai, laiku, paskirtu pačių atstovų. Išklausydavo seimo sudarytus įstatymus, kurių niekuo negalėdavo pakeisti.

Išduotieji seimo įstatymai ligi Zigmanto Augusto būdavo skelbiami lotynų kalba ir vadindavosi statutai; vėliau išeidavo lenkiškai ir vadinosi konstitucijos. Radomo seimo įsakymu, karaliaujant Aleksandrui, kancleris Jonas Laski's surinko kronologine tvarka visus Karūnos įstatymus, pradėjus nuo Vislicos statuto, ir išspausdino 1506 m. Po Laskio statuto buvo mėginę kodifikuoti įstatymus Tašicki's už Zigmanto I-jo galvos, Pšiluski's ir Herburtas už Zigmanto Augusto, Sarnicki's, Janušovski's, ir Ščerbič'as už Zigmanto III-jo, bet šiems mėginimams nepritarė luomai. Pilnas statutų bei konstitucijų rinkinys kronologine eile (nuo 1347—1780 m.) buvo paskelbtas, piorų rūpesniu, aštuoniuose tomuose kaipo Volumina legum. Kai kurios žečpospolitos dalys turėjo atskirus įstatymus. Lietuvoje turėjo privalomos galios statutas, patvirtintas Zigmanto I-jo 1530 m., pataisytas ir padidintas 1566 ir 1588 m. Jisai buvo parašytas rusų kalba; trečioji redakcija, didžiojo Lietuvos kanclerio Levo Sapiegos rūpesniu, buvo išversta į lenkų kalbą. Be Lietuvos provincijos, šis statutas turėjo galios Mažųjų Lenkų dalyje: Ukrainoje bei Valuinėje.

Prūsų šlėktos turėjo vadinamąją Prūsų korektūrą, užtvirtintą seime 1598 m. Mozūrai, priėmę 1576 m. Karūnos įstatymus, pasilaikė iš senųjų savo įstatų ištraukas, kurios vadinosi mozūrų eksceptai.

Žečpospolitos luomai statutuose ir konstitucijose apibrėždavo teises tų klasių, kurios neturėjo političkos reikšmės, vadinasi, valdomųjų: kunigijos, miestelėnų, žydų ir valstiečių.

Dvasininkai teprieidavo prie politikos gyvenimo tik tiek, kad katalikų arkivyskupai ir vyskupai galėdavo sėdėti senate, o kunigai gauti šias vietas: kanclerių, sekretorių, referendorių, didžiųjų raštininkų, kanceliarijų regentų ir Karūnos turto sergėtojaus (kustošiaus). Taip pat galėdavo dvasininkai būti užsienių pasiuntiniais. Kunigija nedalyvaudavo, išskyrus vyskupus, seimelių tarybose ir neturėjo teisės posėdžiauti atstovų rūmuose. Vyskupus bei kanauninkus skirdavo karalius iš šlėktų, kurių tiek tėvai tiek motinos būdavo tikri bajorai. Tik į kai kurias kanonijas, pavadintas daktarinėmis, t. y. tas, kurios buvo įsteigtos teologijos, teisių ir medicinos daktarams, tegalėdavo patekti nešlėktos. Šitąja išimtimi tesinaudodavo vienos tik Karūnos provincijos, nes Lietuvos kapitulos daktarinių kanonijų neturėjo. Vienuolynų abatus bei klebonus taip pat skirdavo karalius iš gimtųjų Lenkų šlėktų. Jeigu atatinkamo kandidato tarp vienuolių nebūdavo, karalius turėdavo teisės skirti pasaulinį kunigą su sąlyga, kad tas taptų vienuoliu. Kurtizanai, kurie stengdavosi gauti sau bažnyčios vietas iš Romos, aplenkdami karalių, būdavo baudžiami turto atėminu ir ištrėmimu.

Tiek pasauliniai dvasininkai, tiek vienuoliai valdydavo dvarus, kuriuos užrašydavo karaliai bei atskiri asmenys. Seimas 1635 m. uždraudė šlėktų žemės nuosavybę pavesti dvasininkų luomui ar palikimo, pardavimo keliu, ar kitokiais būdais; jis prigrasė tokias sutartis neturėsiant jokios vertės. Dvarą, paliktą pasauliškio kunigo, paveldėdavo giminės; stodami į vienuolyną, turėdavo jį parduoti prieš įsižadėdami. Vėlesniosios konstitucijos draudė perduoti dvasininkams ir miesto žemes.

Iš savo dvarų dvasininkai neatlikdavo karo tarnybos ir jokių prievolių. Tik atsidūrus žečpospolitai dideliame varge, senatoriai dvasininkai nutardavo seime vienkartinę pašalpą,

kurią sudėti išskirstydavo tarp klebonų. Toji paspirtis, pavadinta „meilės auka“ (subsidium charitativum), sudarydavo paprastai vos keletą tūkstantėlių auksinų.

Dvasininkai imdavo iš karaliaus bei šlėktų dvarų dešimtinę, del kurios būdavo visuomet ginčų ir vaidų. 1635 m. seimas, susitaręs su popiežiumi Urbonu VIII-ju, nutarė duoti — iš karalius dvarų laisvą pažymėtąją dešimtinę, vadinasi, atiduodamą pėdais, tik ne vietos klebonui, o kuriai nors bažnyčiai, ir iš šlektų dvarų, pagal sutartį su klebonais — pėdais, grūdais (meszne) ar pinigais. Bylas del dešimtinės turėdavo spręsti šlėktų teismai, o ne kunigų.

Kitų krikščioniškų apeigų bei kitų tikybų dvasininkai negalėdavo patekti nei į senatą, nei į valdžią.

Karališki miestelėnai dalyvaudavo viešuosiuose reikaluose tik atsiremdami tam tikromis privilegijomis ir tik jųjų ribose. XVI-jo amžiaus pradžioje Krokuva gavo privilegiją siuntinėti savo atstovus į seimelius bei seimus. 1568 m. šią teisę įgijo ir Vilnius. Liublino unijos aktą pasirašė du Krokuvos tarybos nariu. Del perviršijančio šlėktų atstovų skaičiaus privilegiuotieji miestai nustojo noro dalyvauti seimuose; nuo pabaigos XVI-jo amžiaus jie liovėsi dalyvavę įstatymų leidimo darbe. Tik kaipo išimtis, į 1668-jų m. seimą atvyko Krokuvos, Vilniaus ir Lvovo miestelėnai ir pasirašė aktą, kuriuo Jonas Kazimieras atsisakė nuo sosto.

Tačiau miestelėnų atstovai nuolat dalyvaudavo konvokaciniuose bei elekciniuose seimuose. Privilegiuotieji miestai galėdavo dėtis į konfederacines sąjungas, gyvenant karaliui.

Prūsų, būtent, Dansko, Torno ir Elbingo, miestai buvo užėmę išimtinę poziciją. Turėjo jie savo atstovus provincijos senate; be to, naudojosi specialinėmis privilegijomis, kaip pinigų kalimu. Danske (Gedanėje) svetimos valstybės turėdavo agentų prekybos reikalams ginti; darydavo su juo sutartis, kaip su nepriklausoma respublika. Danskiečiai reikšdavo pretensijų tik jie vieni teturį išimtinės teisės laivyną laikyti Baltijos jūroje ir uosto muitą imti, kurio tik pusę, vadinamąjį funtcolį, temokėdavo Lenkų karaliui.

Didesniųjų miestų magistratų nariai turėdavo paveldimąją šlėktybę, kuri tačiau teduodavo tik kai kurių riterių luomo pre-

rogatyvų, ypačiai bylose del skriaudų. Nebegaudavo šlėktų pirmenybių ir vadinamieji equites aurati, t. y. miestelėnai, karaliaus pakelti į bajorus po jo apsivainikavimo.

Miestelėnai neturėjo teisės įsisėsti į valstybines ir aukštesniąsias dvasininkų vietas; buvo jiems atimta teisė dalyvauti visuotinajame apsiginklavime. Teise įsigyti ir valdyti žemės nuosavybę tesinaudojo tik Prūsų ir Krokuvos miestai. Miestų prekybą ir pramonę pakirsdavo duotoji šlėktoms laisvė gabentis užsienių prekes be muito ir miesto dirbinių įkainojimas, vaivadų atliekamas. Laikymas miestelėnų darbų gėdiškais atgrasydavo šlėktas nuo prekybos bei pramonės; del to nebegalima būdavo sustiprinti miestų privilegiuotųjų klasių kapitalais bei darbu. Tesiplėtojo vieni tik miestai, turį taip patogias geografiškas sąlygas, kaip va: Danskas, Krokuva ir Lvovas, stovį ant prekybinio vieškelio, jungiančio vakarus su rytais. Padėdavo lobti kai kuriems miestams privilegijos laikyti prekių sandėlius. Svetimšaliai ir savo krašto pirkliai negalėdavo važinėti kitais keliais, kaip tik privilegijoj pažymėtais; negalėdavo aplenkti miesto, kuris naudojosi sandėlio teise. Turėdavo savo prekes sukrauti privilegiuotajame mieste ir pardavinėti jas vietos ar svetimiems pirkliams prekymečių dienomis. Tosios rūšies sandėlio privilegija naudojosi Krokuva, kurios negalėdavo aplenkti pirkliai, važiuodami iš Silezijos bei į Sileziją; daugiau — Lvovas, Kališius, Sandomieras, Poznanius ir kiti.

Miestelėnai skyrėsi nuo šlėktų ne tik teisėmis, bet ir drabužiais. Seimai XVII-jame amžiuje leisdavo taupumo įstatymus (lex sumptuaria), kurie drausdavo miestelėnams, išskyrus burmistrus, vaitus ir kitus aukštuosius valdininkus, dėvėti šilkiniais drabužiais, brangiais kailiniais, vartoti brangius akmenis ir kt.

Karálmiesčiai valdėsi vokiškąja teise: Prūsų bei Mozūrų — Kulmo, kiti — Magdeburgo. Kulmo teisės (jus culmense) rinkiniai buvo spausdinami lotynų ir vokiečių kalbomis; jais galėdavo naudotis teismuose atskiri asmenys; lenkišką vertimą išspausdino Povilas Kušavičius (Poznanius, 1623 m.). Magdeburgo teisės įsakymus išleido lenkiškai XVI-me amžiuje Baltramiejus Groicki's.

Karalmiesčių savivaldybę, paremtą vokiškąja teise, nepaisant vietos privilegijų, silpnindavo vaivados, o labiausiai seniūnai. Vieni bei antri savindavosi teismo valdžią miestuose,

sava valia uždėdavo ant jų mokesčius ir naikindavo jų gerovę.

Privatmiesčiai — dvasininkų bei šlėktų, — jei nebūdavo įsigiję privilegijų vokiškajai teisei, jokių ypatingų prerogatyvų neturėdavo. Jų gyventojai, patys būdami laisvi, turėdavo klausyti vyresniosios dvasininkų valdžios.

Žydai ne visur teturėjo teisės apsigyventi — negalėdavo jie gyventi dvasininkų miestuose ir tuose karališkuose, kurie, kaip antai Varšuva, buvo gavę specialinių prieš juos privilegijų iš kunigaikščių bei karalių. Apsidrausdami nuo konkurencijos, miestelėnai priversdavo žydus daryti sutartis, apibrėžiančias jų darbų sritį. Žydai tegalėdavo verstis tik tąja prekybos bei pramonės šaka, kurią leisdavo sutartys su miestu. Be to dar, statutai ir konstitucijos draudė jiems nuomoti nejudinamąjį turtą, pelną nuo muitų ir kitų viešųjų įstaigų. Pagalios, miestuose, kuriuose turėjo teisės gyventi, galėjo įsigyti pirktinai žemės, aikščių bei namų. Negaudavo vietų magistratuose ir miesto cechuose; jie sudarydavo atskirą bendruomenę su sava vidujine organizuote. Žydų bendruomenės valdymas miestuose priklausydavo vyresniųjų susirinkimui, pavadintam kahalu. Kahalas, susidedąs iš narių, renkamų bendruomenės, paskirstydavo valdžios mokesčius, svarstydavo žydų reikalus, rinkdavo mokesčius bendriesiems reikalams, globodavo ligonines, mokyklas, sinagogas, kapines. Vien tik kriminalinėse bylose ir teisės ginčuose su krikščionimis klausydavo žydai krašto magistratūrų sprendimo. Savivaldybės dėka, žydai galėjo gyventi skyrium nuo kitų gyventojų, juoba kad seimo konstitucijos ir sinodų nutarimai draudė jiems samdytis tarnus krikščionis, išskyrus salyklininkus, aludarius bei vežėjus. Žydai skyrėsi nuo krikščionių ir savo drabužiais. Dar Zigmanto I-jo statutas liepė žydams dėvėti geltonomis kepurėmis.

Sodžiuose žydai ūkininkaudavo ir laikydavo smukles ir tuomet pasiduodavo dvarininkų valdžiai.

Be paprastųjų mokesčių už aikštes, namus, krautuves ir kt., mokėdavo žydai vadinamąją pagalvę nuo kiekvieno abiejų lyčių asmens. Kad lengviau būtų rinkti šie mokesčiai, žečpospolitos vyriausybė nurodydavo bendrąją pagalvės sumą, kurią išsidėstydavo tarpu savęs patys kahalai.

Valstiečiai (klapai) lenkiškosios teisės Petrakavo 1496-jų m. statutu neteko asmens laisvės. Vienturtis valstiečio sūnus neturėdavo teisės palikti pono žemės; iš didesnio vaikų skaičiaus tik vienam teleidžiama būdavo vykti į miestą mokslų eiti ar amato mokytis. 1505-jų m. statutas pririšo prie žemės valstiečio šeimą be jokių išimčių. Jeigu valstiečio sūnus pamesdavo šeimą sava valia, — jo turtas, kurį jis turėdavo gauti po tėvo galvos, tekdavo dvarininkui. Valstiečio dukterį leisdavo ponas tekėti už laisvo žmogaus tik šiam apsigyvenus jojo dvare kaipo pririštam prie žemės. Kad nesumažėtų dvaruose gyventojų ir neišneštų iš jų kraičio, paskesnis paprotys drausdavo leisti valstiečių dukteris už vyro į svetimą dvarą. Ligi 1543-čiųjų metų valstietis, palikęs dvarą savavališkai, galėdavo gelbėtis nuo grąžinimo į dvarą, atlygindamas ponui pinigais. Ligi šio laiko valstiečio asmens laisvė būdavo aprėžiama apdrausti medžiagiškosioms prievolėms, apsunkinančioms jįjį pono naudai. 1543-jų m. statutas draudė gelbėtis nuo grąžinimo pinigais, nes davė dvarininkui teisės ne tik ieškoti nuostolių, kurių turėdavo del valstiečio pabėgimo, bet ir persekioti pabėgėlį. Nuo to laiko ponas turėjo teisės parduoti, įkeisti (užstatyti), dovanoti, pavesti valstietį, su žeme ar be žemės, vienų vieną ar su šeima. Valstietis paleisti pareidavo išimtinai nuo dvarininko valios. Ilgiau turėjo valstietis asmens laisvę Mozūruose. Valstietis mozūras galėdavo dvarininką pamesti ir apsidrausti nuo grąžinimo, jeigu šlėkta, į kurio dvarą būdavo persikėlęs, laiduodavo jį atlyginsiant pirmajam ponui už neapsėtą lauką, už sunaikintą inventorių bei skolas. Toksai valstiečio galėjimas kilotis iš vieno dvaro į kitą vadinosi „atsipalaidavimas per laidavimą“. Laidavimo teisė pamaži nyko, jungiant Mozūrus prie Karūnos. Plocko vaivadystė jos nebeteko 1563 m., Sochačevo žemė 1565 m. Kai tik likusioji Mozūrų dalis priėmė Karūnos teises, vadinasi, nuo 1576 m., nuo to laiko valstiečio išsivadavimas per laidavimą visiškai išnyko.

Valstietis naudodavosi žeme, kuri buvo šlėktos nuosavybė. Košicų sutartimi jis mokėdavo į valstybės iždą po du skatiku nuo lano (pažambė, padūmė ar mokestis karaliui) ir duodavo bažnyčiai dešimtinę; kaipo žemės naudotojas atlikdavo prievolių ir žemės savininko naudai, kiek to reikalaudavo paprotys ar atskira sutartis. Jau XV-jame amžiuje prievolių rūšis ir

kiekis išimtinai pareidavo nuo dvarininko, kuris papročius bei sutartis tais atvejais keisdavo savo nuožiūra. Torno (Torunės) statutas 1520 m., nepáisant esamųjų sutarčių, uždėjo ant valstiečių vieną dieną savaitėje lažų. Po Torunės statuto dvarininkas savo noru paskirdavo, kiek valstietis turi dienų dirbti jam, reikalaudavo eiti sargybą ir važiuotę, uždėdavo mokesčius ir prievoles natūra. Valstietis dėdavo dvarininkui mokesčius gyvais pinigais, vadinamuosius: karo, pietų, kraičio ir stoties; be to, turėdavo sunešti duoklę vištomis, kiaušiniais, sūriais, krembliais (grybais), riešutais, javais, linais. Atsitikus skubiam reikalui, visas sodžius, nežiūrint baudžiavos dienų skaičiaus ir paprastųjų prievolių, turėdavo eiti į talką per rugiapiūtę, javaveži ir kt. Silkes, druską ir gėralus valstietis priverstas būdavo pirktis pono karčiamoj; savo ūkio gaminius: vištas, kiaušinius, sviestą, sūrius, linus ir kanapes tegalėdavo parduoti vien dvarui. Dvaro malūne turėdavo malti javus, dvaro kalvėje taisyti ūkio įrankius. Dvarininkai aprėždavo ir valstiečio uždarbiavimo laisvę. Jie išsiderėdavo pirmenybę samdytis valstietį už paties dvarininko nustatomą káiną; drausdavo eiti uždarbiauti į svetimus dvarus. Neleisdavo valstiečiams nuomoti žemės kituose dvaruose, jeigu jų ponas pats turėdavo dar neišplėštų dirvonų. Drausdavo valstiečiams daugiau auginti galvijų, avių ir kiaulių, kaip paskirta; austi kiek norint ir baltinti audeklus.

Valstietis neturėjo teisės stoti į teismą ir traukti tieson dvarininko. Jau prieš Petrakavo statutą iš 1496 m. dvarininkas, senu papročiu, stodavo į teismą už valstietį bylose del nejudamojo turto, del sienų (ežių), žuvies gaudomų prietaisų. Petrakavo statutas į tą skaičių įrašė ir bylas del skolų. Valstietis, kaipo ieškotojas bei kaltinamasis, stodavo į teismą tik dvarininko lydimas. Kadangi, norint, kad skundas būtų teisėtas, turėdavo stoti į teismą ir dvarininkas, tai valstietis ir nebegalėdavo skųsti teismui savo pono. Išimtį tedarydavo kapitulų sodžiai, kurių valstiečiai galėdavo apskųsti kanauninką vyskupų teismams. Krokuvos akademijos dvarų valstiečiai skųsdavosi akademijos kancleriui, būtent, Krokuvos vyskupui. Ir tos tačiau išimtys išnyko XVI-jame šimtmetyje.

Dvarininkas vykdydavo teismą tarp valstiečių arba pats arba per savo kamisorius; vienu ir kitu atveju jisai būdavo aukščiausia instancija. Tárdydamas kankindavo, vadinasi,

pliekdavo; teisdavo nesilaikydamas jokių teisiamųjų (procesinių) formų. Bausdamas piaustydavo ausis ir nosį, išdegindavo ant kaktos kartuves; turėjo taip pat teisę bausti mirtimi.

Įstatymai paimdavo į savo globą privačių dvarų valstietį, tik vyrą nužudžius. Karūnoje šlėkta už savojo valstiečio nužudymą neatsakydavo, bet už svetimo nužudymą būdavo baudžiamas pinigais. Lietuvos statutas bausdavo mirtimi bajorą, kuris užmušdavo valstietį tyčiomis arba supykęs, jei jo kaltė įrodydavo šeši liudinikai, kurių du turėdavo priderėti bajorų luomui. Pagaliau, išskyrus įsakymus, kurie lietė pabėgėlių ieškojimą, seimo leidžiami įstatymai nuo generalinės 1573 m. Varšuvos konfederacijos laikų nebesirūpino valstiečių likimu. Visiškai pavėdė juos dvarininkų sąžinei.

Baudžiavos (kunigystos) dienų skaičių, einamųjų karaldvariuose, taip pat rūšį bei kokybę kitų prievolių, kurias turėdavo atlikti valstietis seniūno naudai, apibrėždavo inventoriai, daromi seimo revizorių (liustratorių). Be baudžiavos, padūmės ir prievolių „natūra“, valstiečiai turėdavo priimti ir pas save kareivius. Valstiečiai, perdaug išnaudojami seniūnų, turėdavo teisės pasiskųsti referendoriams.

Vokiškosios teisės valstiečiai pamaži nebeteko savivaldybės. Jau 1423-siais m. įstatymai (Varkos statutas) įgaliojo dvarininką atleisti nuo vietos nepaklusnų ar nenaudingą šaltyšių seniūną. Tuščią šaltyšiaus vietą (šaltyšystę) dvarininkas galėdavo ar parduoti ar pats pasiimti, sumokėjęs jos vertę pagal oficialų įkáinojimą. 1510 m. statutas draudė šaltyšiui parduoti ar įkeisti įkaitu savo vietą be dvarininko leidimo. 1563 ir 1598 m. konstitucijos nutarė visas šaltyšystes esant išperkamas. Kai tik kuri šaltyšystė likdavo dvarininko išpirkta, vokiškosios teisės sodžiai pereidavo į šlėktų jurisdikciją. Šaltyšystės, pasilikusios karališkose žemėse, 1607-jų m. konstitucijos buvo leistos vieniems šlėktoms, nešaltyšius šlėkta liovėsi buvęs liaudies reikalų gynėju, greičiau solidariuodavosi su viešpataujančio luomo reikalais. Šaltyšiaus valdžia susiliejo su šlėktų jurisdikcija.

Vokiškosios teisės savivaldybė užsiliko ilgiau tik kai kuriuose karaliaus dvaruose. Skvansko (Ostrolenkos) miškų kurpiai, remdamiesi karaliaus duotomis privilegijomis, sudarydavo savavaldišką valsčių (broliją), turintį atskirą statutą, pavadintą b a r t i n i n k ų (b i t i n i n k ų) t e i s e. Valsčius paskirdavo

kiekvienam miško gyventojui vietą pirkiai, medžių aviliams, pievas ir kt., kuriuos galėdavo atimti, jei tas kuo nors nusižengdavo. Valsčius rinkdavo dešimtininkus bei šimtininkus, savo administraciją ir teisėjus: bitininkų seniūną, pateisėją ir prisiekusįjį raštininką. Administracijos bei teismo valdininkus tvirtindavo Lomžos seniūnas, kuris buvo apeliuojamoji instancija. Jedlnės sodžius Kozienicų miškuose (Sandomiero vaivada), lygiai kaip ir Kurpiai, valdėsi atskira (obelnė)*) teise. Teisdavo jame renkamas (obelnis) seniūnas su lovininkais.

Kiekviena visuomenės klasė turėjo užėmusi skirtingą teisių poziciją, kiekviena turėjo ir atskirai sutvarkytą **teismą.**

Šlėktų teismai. Kiekvienoje vaivadystėje žemėje ar apskrityje buvo žemės teismas. Jisai susidėdavo iš renkamų elekciniuose seimeliuose ligi gyvos galvos — Karūnoje teisėjo, pateisėjo ir žemės raštininko; Lietuvoje iš trijų teisėjų, pateisėjo ir raštininko. Rinkdavosi triskart per metus įstatymų paskirtoje vietoje; jisai teisdavo pirmoj instancijoj civilines šlėktų bylas. Bylas, reikalaujančias skubumo, pav., del pabėgusio baudžiauninko, teisdavo patsai raštininkas, kuris, be to, įrašydavo į žemės knygas testamentus, dovanojimo bei kitoniškų sutarčių pareiškimus.

Pakamārių teismai spręsdavo ginčus del ežiu ir sienų. Svarbesnes bylas spręsdavo pakamaris, renkamas lygiai, kaip žemės teismo nariai, ligi gyvos galvos, mažesnėms — sienų kamarninkas atvažiuodavo į vietą ir prie bylinėjančių išspręsdavo ginčą, remdamasis dokumentais, ženklais ir senesniųjų žmonių parodymais. Sienas pažymėdavo sankasomis (kapčiais) ir pasirašydavo ant žemėlapio, sudaryto čiapat vietoje.

Pilių, arba seniūnų teismai, be baudžiamųjų bylų, spręsdavo ir civilinius ginčus, ypač bežemių, del to negyvenančių vienoj vietoj šlėktų. Krokuvos seniūnas teisdavo paprastuosiuose (potočne) teismuose tvirtai dar neapsigyvenusius sostinės miestelėnus ir tokiuos pat šlėktas. Nėsant karaliui, paprastieji teismai pavaduodavo maršalkos jurisdikciją. Nuo 1658 m., karaliaus rezidencijai į Varšuvą persikėlus, juos atlikdavo Varšuvos miestas.

---

*) Žodis, kilęs nuo pavadinimo valstiečio išbaltintu — обѣльный, jei jis nieko nepriklausydavo. (Red.)

Jeigu reikėdavo ištirti byla vietoje, kur iškilo civilinis ginčas, arba kur buvo nusikalstamasai darbas padarytas, tai žemės ir pakamarių kaip ir pilių teismai paskirdavo komisijas iš oficialių asmenų. Tos komsijos vadinosi **suvažiuojamieji teismai**, arba k o n d e s c e n c i j o s.

Apeliacija nuo paminėtųjų šlėktų teismų eidavo į Karūnos bei Lietuvos **tribunolus**.

Karūna buvo gavusi tribunolą 1578-siais metais, Lietuva 1581. Kijevo, Braclovo ir Valuinės vaivadystės turėjo skyrium tribunolą Lucke, bet 1589 metais prisidėjo josios prie Karūnos tribunolo. Tą pat padarė 1585 m. Prūsų vaivadystės, kurios iki tol apeliuodavo tiesiog karaliui. Tik vienas Lybžemis nėra turėjęs tribunolų jurisdikcijos, per tai apeliuodavo į rūmų asesorių teismą.

Kasmet liepos mėn. vidury įvykdavo vaivadystėse, žemėse bei apskrityse **deputatų seimeliai**, kurie rinkdavo iš tvirtai apsigyvenusių piliečių po du deputatu, o Valuinės vaivadystė — tris. Rinkdavo juos ir iš riterių luomo, ir iš pasaulinių senatorių. Kartą rinktieji antrukart tegalėdavo būti kviečiami eiti deputato funkcijų tik praėjus ketveriems metams. Vienkart kiekviena kapitula rinkdavo po du kanauninku ginti tribunole dvasininkų luomo reikalų. Dvasininkų deputatus taip pat tegalėdavo antrukart kviesti teisėjo pareigų eiti, tik ketveriems metams praslinkus. Pasaulininkų bei dvasininkų deputatai iš abiejų Karūnos provincijų suvažiuodavo į Petrakavą, kur pirmieji išrinkdavo iš savo tarpo tribunolo maršalką, antrieji — prezidentą. Maršalka paprastai būdavo renkamas senatorius, prezidentu — Gniezno kanauninkas. Taip suorganizuotas tribunolas, kaipo apeliacinė instancija, nagrinėdavo Didžiųjų Lenkų provincijos bylas nuo pirmojo pirmadienio po šv. Pranciškaus net ligi atvelykio. Pabaigęs darbą Petrakave tribunolas važiuodavo į Liubliną, kur nuo pirmojo pirmadienio atvelykio po Velykų aštuondienio net ligi šv. Pranciškaus nagrinėdavo Mažųjų Lenkų provincijos bylas. Lietuvoj tribunolas rinkdavosi Vilniuj, pradėdavo darbą antrą savaitę po Velykų ir per dvidešimt savaičių spręsdavo bylas Žemaičių kunigaikštystės bei Vilniaus, Trakų, Smolensko, Polocko, Lietuvos Brastos vaivadysčių. Pabaigęs darbą Vilniuje, tribunolas važiuodavo vienais metais į Naugarduką, kitais į Minską ir ten nagrinėdavo likusiųjų Lietuvos vaivadysčių bylas.

Tribunolų nutarimai būdavo daromi balsų dauguma ir būdavo galutini.

Kai kuriais atvejais šlėktoms trečiąją instanciją sudarydavo **seimo teismai.** Iš pradžios juosius vykdydavo karalius su kancleriais; nuo XVI-jo amžiaus pabaigos juose dalyvaudavo ir šlėktų atstovai, kuriuos — aštuonius, dvylika, o kai kada ir dvidešimt keturius — skirdavo atstovų rūmų maršalka. Seimo teismas spręsdavo kai kurias bylas, tiek civilines, tiek baudžiamąsias, atsiųstas iš tribunolų; jojo jurisdikcijai priderėdavo ir kaltinamieji už karaliaus majestoto įžeidimą bei krašto išdavimą. Tverdavo seimo metu ir baigdavosi pagynėjus Seimo posėdžius. Seimo tarybų pertraukimas jo nutarimams galios neatimdavo.

Dvasininkų teismai. Dvasininkai ginčuose del žemės ir dešimtinės stodavo į pasaulinius teismus: žemės, pakamarių, pilių ir tribunolų; asmens, baudžiamosiose ir kanoniškosiose bylose priklausydavo vyskupo jurisdikcijai. Pirmąją instanciją sudarydavo v y s k u p ų t e i s m a s, antrąją — p r i m ų, trečiąją — n u n c i a t ū r a. Nuncijus spręsdavo paskutinėj instancijoj taipgi moterystės bylas. Jo pavaduotojas, arba i n t e r n u n c i j u s, buvo Gniezno arkivyskupas, kaipo l e g a t u s n a t u s.

Miestų teismai. Miestelėnai, turį vokiškas teises, atsakydavo prieš savuosius teismus. Nelygu byla, jie bylinėdavosi arba miesto t a r y b o s t e i s m e, kur teisdavo burmistras su tarybininkais, arba v a i t o t e i s m e, sudaromo vaito ir lovininkų. Mažesnes (paprastąsias) bylas, reikalaujančias skubotumo, spręsdavo burmistras su raštininku. Šlėktos bei kunigai taipo pat priklausydavo tarybos ar vaito jurisdikcijai bylinėjantis del namų arba miesto aikščių. Apeliacija nuo miesto teismų eidavo į r ū m ų a s e s o r i ų t e i s m ą, Karūnos arba Lietuvos. Asesorių teisme, kurs veikdavo karaliaus buveinėje, teisdavo kancleris, kaipo pirmininkas, su referendoriais, raštinės valdytojais, didžiaisiais sekretoriais ir nutarimų rašytoju. Svarbesnėms byloms į asesorijos posėdžius kviesdavo senatorius, kai kada net seimo atstovus. Miestelėnų bylos su magistratais bei seniūnais, kai kada apeliacijos nuo asesorijų, priderėdavo r ū m ų r e l i a c i n i a m t e i s m u i, Karūnos ir Lietuvos. Teisdavo jame karalius su senatoriais bei ministeriais, iškeldavo bylą referendorius. Pagaliau, į reliacinių teismų

kompetenciją įeidavo, be miestelėnų, bylos del privilegijų dvarams bei valdžios vietoms užimti, del dešimtinės iš karaliaus dvarų, del tikėjimo laisvės varžymo. Reliaciniai teismai nagrinėdavo taip pat ginčus, kilusius tarp Kuršo bajorų ir jų kunigaikščio.

Žydų teismai buvo vykdomi kahalo vyresniųjų. Žydų ginčus su gyventojais krikščionimis spręsdavo vaivadų teismai, o Valuinėje — seniūnas su apeliacija į asesorijas. Žydai, gyveną sodžiuose, priklausydavo dvarininko jurisdikcijai be apeliacijos.

Valstiečių teismus privatiniuose dvaruose atlikdavo dvarininkai; seniūnijų ir stalo dvarų — seniūnai bei administratoriai. Karaliaus valstiečių ginčus su seniūnais išspręsdavo referendorių teismas be apeliacijos.

Prie šlėktų ir miesto teismų funkcionuodavo advokatai ir gynėjai su raštininkais. Į gynėjų korporaciją, pavadintą palestra (Palestra, Merkūrio duktė, ginčų išradėja), galėdavo patekti ir plebiejai.

Šlėktų teismai: žemės, pakamarių, pilių, tribunolų, taipo pat asesorių, reliaciniai ir referendorių bekaralmečiu nebeveikdavo. Į vietą žemės, pakamarių, pilių ir tribunolų teismų šlėktos vaivadystėse, žemėse ir apskrityse rinkdavo kaptūrinius teisėjus. **Kaptūriniai teismai** steigiami būdavo bekaralmečiu, ramumui palaikyti, ir teisdavo kriminalus: užmušimą, padegimą, plėšimą ir kt. Šie teismai pranykdavo drauge su bekaralmečiu; bylos, paruoštos spręsti, pereidavo į pilių teismus; pradėtąsias nagrinėdavo toliau tribunolai. Tačiau bekaralmečiu veikė aktų knygos žemės bei pilių teismų; jų raštininkai priiminėdavo testamentų bei dovanojimo užrašus. Pasibaigus konvokaciniam seimui, veikdavo vėl paprastieji teismai.

Teismų nutarimus privalydavo vykdyti seniūnai, miesto magistratai ir kiti vykdomieji organai.

Žečpospolitos apsaugą sudarydavo reguliarioji **kariuomenė** ir visuotinasis šlėktų apsiginklavimas.

Kvortinė (ketvirtinė) kariuomenė buvo pamatinė pakraščių vaivadysčių apsauga nuo totorių. Jinai susidėdavo daugiausia iš raitininkų, kuriuos samdydavo šlėktų tarpe. Karalius, luo-

mams sutikus, išduodavo asmenims, etmonų rekomenduotiesiems, vadinamuosius skelbiamuosius raštus, t. y. įgaliojimą samdyti raitininkų kuopas. Tuose raštuose pažymėdavo kuopos skaičių, mokestį nuo arklio, ginklo rūšį ir susirenkamą laiką bei vietą. Rotmistras, gavęs skelbiamąjį raštą, tardavosi pats su žinomais jam kareiviais (žalnieriais), idant jie pasamdytų pažymėtąjį raitininkų skaičių. Tokiems kareiviams paprastai įduodavo samdymui dalį pinigų, paskirdavo jiems susirinkimo laiką bei vietą. Tuo būdu susidariusius būrius, susirinkusius paskirtu laiku nurodytoje vietoje, rotmistras formuodavo skelbiamuoju raštu į vėliavas ir kuopas: po šimtą, du šimtu ir daugiau arklių. Raitasis naujokas vadindavosi draugas, atvykdavo su palydovais, vadinasi, su vaikėzais, tarnais, kurie taip pat stodavo į eiles. Turtingesnieji draugai turėdavo dar vaikinus atsarginiams arkliams vesti, ginklams ir maistui nešioti. Rotmistras turėjo paprastai pavaduotoją, kuris vadinosi „poručnykas“ (vyres. leitenantas). Paručnyką pavaduodavo vietininkas, kuriuo būdavo vienas draugų. Draugai statydavo kai kada į savo vietą eilinius, kurie vadindavosi dvigubieji palydovai, patys tepasitenkindavo tik vienu kariniu titulu.

Apsiginklavimo rūšimi samdytiniai raitininkai dalijosi į sunkiuosius ir lengvuosius. Pirmajai priderėjo uzarai, antrajai kazokai, arba šarvuotieji.

Uzaras dėvėjo šalmu (šišoku), vilkėjo kiriu, vadinasi, geležiniais šarvais ir tokiomis pat rankovėmis, apsaugančiomis rankas iš užpakalio ir iš šonų ligi alkūnės. Ant pečių užsimesdavo leopardo ar lūšies kailį, susegtą nagais; užpakalyj prisegdavo gripo sparnus; šalmą ir arklio galvą apkaišydavo plunksnomis. Apsiginklavęs būdavo ietimi, aštuonių mastų ilgio, kreivu kalaviju prie šono, rapieru, arba kardu prie balno po kairiąja koja, ir pištalietais. Sėdėdavo ant aukšto žirgo, pridengto brangiu turkų šebroku ir pabalnoto išsiuvinėtu balnu auksuotu lanku. Draugas uzaras atvykdavo tarnauti mažų mažiausia trejetu žirgų, vadinasi, atsivesdavo su savim į vėliavą du raitu žmogu, gerai apginkluotu, katruodu, atskirtu nuo ponų, būdavo užsimetę ant pečių lokenas ar vilkenas (lokių ar vilkų kailius). Į pirmąją eilę stodavo draugai, už jųjų tarnai. Vėliavos skirdavosi prisegtų prie iečių gairelių spalvomis. Į uzarų vėliavas stodavo

patys kilnieji, patys turtingieji šlėktos. Draugais tarnaudavo net tie, kurie kitose ginklų rūšyse turėdavo karininko laipsnį.

Lengvieji raitininkai vilkėjo šarvais ir dėvėjo šalmais ar gobtūrais su tinkleliu, nusileidžiančiu ant pečių; apsiginklavę būdavo kreivu kalaviju, lanku arba šaunamaisiais ginklais. Būdavo samdomi taip pat, kaip uzarai, vartojami žvalgybai, sargybai ir kovoti iš šonų. Be uzarų ir šarvuotųjų, būdavo totorių bei valakų vėliavų, o taip pat vokiečių raitelių ir dragūnų pulkų.

Totoriai, Vytauto įkurdinti Lietuvoj ir Valuinėj, būdami laisvi nuo visų prievolių, turėdavo tarnauti kariuomenėje. Valakų vėliavos susidarydavo dažniausiai iš moldavų. Tiek totoriai, tiek valakai sudarydavo lengvuosius raitininkus, apginkluotus kilpiniais (šaujamais lankais), juos laikydavo žvalgybai, žinioms rinkti, sargybai ir pasisiųsti kur. Raitųjų, arba arkebuzerių, apsiginklavimas susidėdavo iš šalmo, šarvų, apikaklės bei rankovių; kovoje vartodavo tris šautuvus, kurių du būdavo trumpi, o vienas ilgas, ir kirvuką (čekaną). XVII-jame amžiuje apsaugomuosius šarvus užvadavo briedžio ódos kuzu (spenceru), vadinamuoju koletu; kovoje vartodavo tiesų kardą ir striuką muškietą. Pulkas skáidydavosi į kompanijas po šimtą žmonių. Dragūnai, užsidėję skrybėles ir apsivilkę raudonais reitrokais, vartodavo kardą, pištalietą ir šautuvą su durtuvu. Jie buvo suorganizuoti taip pat kaip raitieji.

Pėstininkai, panašiai kaip raitininkai, susidarydavo iš samdininkų, susidėdavo iš draugų su palydovais. Būdavo apginkluoti ietimis ir šautuvais, prisidengdavo kovoje mediniais pailgais skydais. Del šlėktų vengimo tarnauti pėstininkuose, jų būdavo nedaug ir neužtekdavo Maksvos tvirtovėms apstoti. Stepono Batorio rūpesniu iš karaliaus sodžių būdavo imami kareiviai pėstininkai, po vieną iš dviejų dešimtų lanų. Rinktinis, laisvas nuo visų prievolių, turėdavo kas trys mėnesiai, mėlynai apsivilkęs, vykti pas savo rotmistrą (kuopos vadą) su šautuvu, kardu ir kirvuku mokytis rikiuotės. Pėstininkai rinktiniai kovodavo eilėse, pildavo apkasus ir atlikdavo įvairius apsiautimo darbus. 1649 metais seimas užvadavo karaliaus valstiečių karo tarnybą pinigų mokesčiu. Seniūnai turėdavo mokėti nuo „rinktinių“ lanų iš pradžių po šešias dešimtis, paskui po šimtą auksinų, už kuriuos žečpospolita samdydavo pėstininkus, vadinamus „laniniais“. Be rinktinių, būdavo pėsti-

ninkų, aptaisytų, apginkluotų ir suorganizuotų svetimųjų šalių pavyzdžiu; juos vadindavo vengrais ir vokiečiais. Formuodavo juos ne iš draugų palydovų, bet mobilizuodami, rinkdami. Karalius darydavo su apsiėmusiu verbuoti sutartį pulkui suorganizuoti svetimųjų šalių pavyzdžiu, paskirtuoju laiku ir pažymėtojoj vietoj. Rinkėjas, savo pagelbininkų padedamas, imdavo laisvanorius iš karaliaus ir dvasininkų sodžių bei miestų. Aptaisytus ir apginkluotus atiduodavo karaliaus vadų komandai.

Artilerija buvo valdžioje „p a t r a n k o s v y r e s n i o j o“, paskiau pavadinto generolu.

Magnatai taipgi pristatydavo ir išlaikydavo karo metu pėstininkų, raitijos ir artilerijos. Miškovski'ų ordinacija privalė pristatyti į karą penkias dešimtis raitininkų ir šimtą pėstininkų; Ostrogo po tris šimtus vienų ir kitų. Miestai pristatydavo karo vežimų; didesnieji, kaip antai, Krokuva, Poznanius, Lvovas, turėdavo sau apsiginti artilerijos, rankinių ginklų ir amunicijos. Miestų bokštai būdavo globiami amatninkų cechų, kurie turėdavo taisyti ir ginti pavestas jiems sergėti vietas.

Abi kariuomenės — Karūnos bei Lietuvos — buvo etmonų valdžioje. Jeigu etmonai nebeveikdavo, karalius paskirdavo pavaduotojus, kurie vadindavosi regimentoriais.

Be ginkluotosios jėgos, laikomos žečpospolitos lėšomis, ir privatinės kariuomenės, nepaprastam reikalui atsitikus, būdavo šaukiamas kraštui ginti v i s u o t i n a s i s šlėktų a p s i g i n k l a v i m a s.

Visuotinojo apsiginklavimo šaukimą nuspręsdavo seimas. Karalius, remdamasis luomų nutarimu, siuntinėdavo į vaivadystes, žemes ir apskritis universalus, vadinamus v i č i a i s. Pirmieji ir antrieji vičiai skelbdavo apie karą ir įsakydavo ruoštis į jį, tretieji nurodydavo išėjimo laiką. Jeigu atsitikdavo didelio pavojaus, karalius išleisdavo dvejus, net vienus vičius trijų vietoje. Turėdavo ginkluotis visi šlėktos, išskyrus ministerius, senatorius, rezidentus, didžiuosius ir kitus valdininkus, pažymėtus konstitucijose. Nuo tos pareigos neturėdavo teisės atleisti net pats karalius. Neatvykusio be svarbių priežasčių laukdavo turto konfiskavimas. Visuotinasai apsiginklavimas vaivadystėmis, žemėmis ir apskritimis p a s i r o d y d a v o vaivadoms bei kaštelionams, paskui traukdavo į paskirtąją

vietą. Jo vadu būdavo karalius, bekaralmečiu etmonas. Įstatymai drausdavo dalyti visuotinąjį apsiginklavimą į dalis, negalima būdavo jo laikyti be darbo ilgiau kaip dvi savaiti ir vesti į užsienį. Visuotinasis apsiginklavimas turėdavo pareigos eiti tik į apsiginamą karą. Lietuvos — Lietuvos žemėje, Karūnos — Karūnoje. Užsienio žygis, daromas seimui sutikus, turėdavo pasibaigti ilgių ilgiausiai per tris mėnesius. Už karo tarnybą už krašto ribų šlėkta gaudavo algą. Po žygio grįždavo namo įstatymų nurodyta tvarka. Visuotinieji apsiginklavimai buvo šaukiami retai, tiktai kritingais momentais; valdžia jųjų bijodavo, kaipo nedrausmingo gaivalo.

Valstybės ginama jėga, kuri rėmėsi samdininkais, pareidavo nuo iždo ištekliaus. Iš pat pradžios laikė ją savo pajamomis karalius, paskiau **žečpospolitos,** arba **viešasis iždas.** XVI amžiuje įvyko atskyrimas karaliaus iždo, kuriam tebuvo paskirtos pajamos iš stalo dvarų, druskynų, muitų, pinigų kalimo, nuo viešojo iždo, turinčio išlaikyti kariuomenę, valdininkus ir aprūpinti kitus viešuosius reikalus. Rūmų, vadin., karaliaus iždas būdavo gausiai aprūpintas, bet viešasis teturėdavo retkarčiais ir tai menkų pajamų.

Valstybės iždo pajamos susidėdavo iš seimo nustatomų mokesčių ir nepaprastųjų pajamų. Seimo mokesčiai buvo įvairūs. L a n i n i a i s o d ž i ų m o k e s č i a i, imami nuo valstiečių valakų (valakas = 15 dešimtinių), karaliaus, dvasininkų bei šlėktų dvarų. L a n i n i a i m i e s t ų m o k e s č i a i būdavo imami nuo miestų žemės. Prie šio buvo priskiriami mokesčiai nuo miesto trobesių (š o s), nuo amatų, pramonės ir prekybos; akcyzas v o l ė s mokesčių (č o p o v ė's) vardu, žydų pagalvė ir kt. Prie nepaprastųjų mokeščių priskirdavo s u b s i d i u m c h a r i t a t i v u m nuo dvasininkų. Mokesčių didumą nustatydavo kiekvieną kartą seimo nutarimas. Juos rinkdavo seimo skirti arba seimeliuose renkami mokesčių rinkėjai, kurie pinigus atiduodavo į atatinkamas didžiojo iždininko rankas. Kai kada, sumažinti rinkimo išlaidoms, naudodavosi kareiviais, kurie nunešdavo pinigus tiesiog į vėliavas ir pulkus. Kai vaivadystės ir žemės savo laiku neužmokėdavo visų mokesčių ar jų dalies, seimas nutardavo k o e k v a c i j ą. Šiuo terminu suprasdavo vaivadysčių bei žemių sulyginimą mokant mokesčius.

Be seimo mokesčių, kariuomenei ėjo R a v o s i ž d o pajamos.

Ketvirtis (ketvirtoji dalis), arba „kvorta“ nuo Karūnos karališkų žemių, ir tų dvarų, kurie virto duona „gerai užsitarnavusiems“, ir stalo žemių, būdavo sudedama nuo Zigmanto Augusto laikų į Mozūrų Ravą paprastam apsigynimui. Priimdavo ją didysis Karūnos iždininkas su seimo deputatais, paskirtais karaliaus, ir sudėdavo pilies bokšte Ravos seniūno akivaizdoje. Iždininkas ir deputatai turėdavo būti Ravoj tris savaites, už ką gaudavo užmokesnį nuo ketvirčio. Prireikus padidinti samdytąją kariuomenę, seimas nutardavo paskirti kuriam laikui kitą ketvirtį, kuri vadindavosi n a u j ą j a. Seime 1637-siais metais buvo nuspręsta mokėti naująją ketvirtį „armotai“, vad. artilerijai laikyti, ir ji buvo nuolat, panašiai kaip senoji ketvirtis, dedama į Ravos iždą. Laisvi tačiau buvo nuo jos stalo dvarai. Lietuvoj ketvirtis buvo įvesta tik 1638 m. Rinkdavo ją didysis Lietuvos iždininkas artilerijai laikyti. Vadinosi ji d o n a t y v a, kadangi savo noru būdavo mokama karalinių žemių valdytojų. 1659-jų metų konstitucija paskyrė artilerijai laikyti tuštuojančias karališkas žemes: Karūnoje — duodančias per metus 30.000 auksinų pelno, Lietuvoj — 15.000 auks. Karūnoj šisai įstatymas nebuvo vykdomas; Lietuvoj artilerijai laikyti buvo pavestos šios žemės: G e r a n i o n i ų, L i p n i n k ų ir V i r š u p i ų karalinės.

Karūnos bei Lietuvos iždų administraciją vesdavo didieji iždininkai, kurie turėjo duoti seimui apyskaitą. Nuo 1613 m. pradėjo veikti i ž d o t r i b u n o l a s.

Šisai tribunolas buvo įsteigtas išieškoti iš rinkėjų sumoms, nepatekusioms į iždą. 1609 m. nutarimas išieškoti neįmokėtoms sumoms buvo atkartojamas paskesniais laikais, kaip tik atsirasdavo nesumokėtų mokesčių, pagaliau virto nuolatine iždoteismo įstaiga. Ją sudarydavo kiekvieno seimo skiriami dvejiems metams senatoriai, tarp jų vienas vyskupas ir šlėktų atstovai. Šiais pastaraisiais būdavo iš pradžių seimo atstovai; nuo 1667 m. Karūnoje, o nuo 1699 m. Lietuvoje tai buvo jau šlėktų deputatai, renkami seimeliuose, po vieną iš kiekvienos vaivadystės ir žemės. Senatoriai ir K a r ū n o s p r o v i n c i j ų deputatai suvažiuodavo į Radomą, kur dirbdavo šešias savaites, pradedant nuo pirmojo pirmadienio po šv. Stanislovo. Senatoriai gaudavo metinę algą, deputatams atlygindavo jų

vaivadystės šlėktos. Tribunolo prezidentu būdavo vyskupas, maršalka — pasauliškis senatorius arba deputatas. Tribunole būdavo iždininkas arba vienas iždo valdininkų, informacijoms duoti del neįplaukusių į iždą mokesčių. Tribunolas traukdavo į atsakomybę rinkėjus ir visus tuos, kurie buvo kaltinami viešojo skatiko pasisavinimu. Peržiūrėdavo taip pat kariuomenės sąskaitas, patikrindavo žmonių skaičių vėliavose ir samdininkų pulkuose. Be to, dar spręsdavo piliečių bylas su kariuomene, išklausydavo kareivių nusiskundimus vadais. Jojo nutarimai būdavo galutini. L i e t u v o s i ž d o t r i b u n o l a s susidėdavo iš senatorių, kuriuos skirdavo karalius dvejiems metams iš tų pačių deputatų, kurie dalyvaudavo apeliaciniame tribunole. Jisai veikė įstatymų paskirtu laiku ten, kur pasėdžiavo tuo laiku apeliuojamasis Lietuvos tribunolas — Vilniuje, Naugarduke arba Minske. Lybžemio vaivadystė siųsdavo į iždinį Lietuvos tribunolą du deputatu, išrinktu seimelyje.

VI.

Žečpospolitos luomų valdymas.

Zborovskių partija, kurių giminę buvo ištikę Samuelio nužudymo ir Kristupo ištrėmimo smūgiai, džiaugsmingai sutiko Stepono Batorio mirtį. Paskviliuose, gausiai paplitusiuose krašte, jinai teršė velionį, prikaišiodama jam sauvaliavimą ir despotizmą; Joną Zamoiskį kaltino kėsinusis sumažinti šlėktų teises ir laisvę. Konvokaciniame seime, sušauktame primo Stanislovo Karnkovski'o, Zborovskiai reikalavo panaikinti vadinamąsias egzorbitancijas, t. y. nusižengimus įstatymams; reikalavo panaikinti Kristupo pasmerkimą ir teisti Zamoiskį. Eidami prieš Zamoiskį, Habsburgų priešininką, siūlė į karalius vieną Austrų kunigaikštį. Zamoiskis, pats nedalyvaudamas konvokaciniame seime, ruošėsi į kovą elekciniame seime.

Be austro kandidatūros, buvo dar šios: švedo Zigmanto Vazos, gimusio iš paskutinio Jogailaičio sesers Katarinos; Varmijos kardinolo koadiutorio vyskupo Andriaus Batorio, karaliaus Stepono sūnėno; ir jauno caro Teodoro Jonaičio. Vazos kandidatūrą rėmė jojo teta, Stepono našlė, karalienė Ona; kardinolą Batorį piršo Turkai; carą Teodorą kalbino Lietuvos ponai.

Abi partijos — Zborovskių ir Zamoiskių — atvyko į elekcinį seimą samdytais pulkais vedini, kurie apsistojo netoli Varšuvos. Elekcijos lauke šlėktos pasidalijo: Zborovskio šalininkai pasivadino generaliniu ratu, Zamoiskio — juoduoju, nuo gedulo dėl karaliaus Stepono mirties. Iš pradžios abi partijos per savo pasiuntinius svaidėsi kaltinimais, paskui ėmė viena antrą pulti ginklais. Primui užteko įtakos kovos pavojui pašalinti, bet galutinai jų nesutaikė, kad rinktų bendrai kandidatą sostui. Kadangi kardinolas Batoris, laukiąs elekcijos rezultato Miechuvos vienuolyne, nedaug teturėjo šalininkų šlėktų tarpe, o nuo caro, kuris stengėsi prikalbinti į savo pusę pažadais pa-

daryti Maksvos uniją su žečpospolita, baidė rinkikus savo stačiatikybe, — Zamoiskis priverstas buvo linkti į karalaičio pusę. 1587 m. rugpiūčio 19 d. primas apskelbė karaliumi Zigmantą; kelioms dienoms praslinkus, Zboroskių partija karaliumi apšaukė arkikunigaikštį Maksimilijoną, ciesoriaus Rudolfo II-jo brolį.

Tolesnis partijų likimas turėjo pareiti nuo greito elektų atvykimo ir nuo vainikavimo vietos, Krokuvos, apsaugojimo. Maksimilijonas prisiekė pacta conventa Olomunce ir atvyko anksčiau už Zigmantą, bet rado sostinę jau Zamoiskio pulkų užimtą. Bandė paimti Krokuvą staigiu antpuoliu; tačiau atmuštas turėjo pasitraukti į Silezijos pasienį. Tai praskynė kelią Zigmantui, kuris iš Gedanės užuolankomis, saugodamasis priešų, atvyko į sostinę ir apsivainikavo. Zamoiskis galutinai suardė priešininkų planus, nes per vainikuojamąjį seimą pasivijo arkikunigaikštį Silezijoj, sumušė jį ties Bičina ir paėmė į nelaisvę. Zigmanto išrinkimas ir jo įsitvirtinimas žadėjo Lenkams sąjungą su Švedais prieš Maksvą ir Estlandijos prijungimą.

Dviejų dešimtų metų **Zigmantas III-is Vaza** (1587—1632), rūpestingai savo motinos išauklėtas katalikybėje, atsidavęs visiškai jezavitų įtakai, savo vyriausiuoju uždaviniu laikė kovą su naujatikiais. Jo mylimiausia svaja buvo išnaikinti protestantus ir savo paveldimojoj valstybėj, Šveduose, ir Lenkuose; prie katalikybės interesų jisai taikė savo vidujinę ir išorinę politiką, neatsižvelgdamas į tikruosius žečpospolitos reikalus. Pamatą savo tikslams vykdyti matė jis sąjungoje su Austrais, kuriems norėjo padėti užslopinti reformaciją Vengruose, Čekuose ir Vokiečiuose, kad už tai gautų paramos lenkams, švedams ir net maskoliams atversti. Darydamas sąjungą su Austrais, nusidėtų jų priešininkams Prancūzams, Anglams ir Olandams, kurie buvo pasiruošę kurstyti Turkus prieš Lenkus, remti Švedus ir Maksvą. Dėdamasis su Habsburgais, Zigmantas grūmojo politinei Zamoiskio programai, kuris rūpinosi apsaugoti Lenkus nuo Austrų sistemos vaisių.

Kai Zamoiskis, išleidęs iš nelaisvės Maksimilijoną, pareikalavo seime atmesti ant visados Habsburgų dinastijos narių pretensijas į Lenkų sostą, Zigmantas ėjo iš vieno su senatoriais dvasininkais, kurie kanclerio projektą, buvo atmetę. Maža dar

to, 1589 metais susitikęs su tėvu, Švedų karaliumi Jonu, Taline (Revelyje) jisai iškėlė mintį įsodinti į Lenkų sostą Habsburgą. Bijodamas prarasti paveldimąjį sostą, į kurį veržėsi jojo dėdė, populiarus tarp protestantų Karolius, Sudermanlando kunigaikštis Zigmantas stengėsi apsivainikuoti Švedų karaliumi dar tėvui gyvam tebėsant; o sutikęs pasipriešinimą ir iš Švedų ir iš žečpospolitos, pradėjo tartis su Austrų namais. Jis manė, mirus karaliui Jonui, atsisakyti nuo Lenkų karūnos arkikunigaikščio Ernesto naudai už sąjungą su Austrais ir už neatskyrimą Estų nuo Švedų. Norėdamas arčiau susieiti su Austrų rūmais, Zigmantas rūpinosi gauti arkikunigaikščio Karoliaus dukters Onos ranką.

Šiuos žingsnius susekė arkikunigaikštis Maksimilijonas, kuris nebemanė atsisakyti nuo pretensijų į Lenkų sostą ir sutartyje su Ernestu matė pasikėsinimą ant savo teisių į žečpospolitos sostą. Zamoiskis, užgautas karaliaus elgimuosi, sukvietė savo politikos bičiulius į Liubliną. Tame suvažiavime buvo nutarta siųsti pas Zigmantą pasiuntinius prašyti, kad liautųsi derėjęsi del vainiko užleidimo ir kad atidėtų jungtuves su Ona, ligi sušaukiant seimą. Karalius, neatsižvelgdamas į prašymus, susituokė su arkikunigaikštaite Ona ir iškėlė Krokuvoje vestuves. Tuomet kancleris surinko savo šalininkus Andžejove, iš kur buvo išleisti į Zigmantą pasiuntiniai su graudenimais ir priekaištais, kam jis laužąs žečpospolitos įstatymus. Karalius, kanclerio partijos spiriamas, sušaukė seimą į Varšuvą (1592 m.). Kai Zamoiskių partija pareikalavo tardymo (inkvizicijos) del slaptų Zigmanto sutarčių su Austrų rūmais,

---

Vazai:

Gustavas, Švedų karalius.

Jonas III-is (1568—1592). | Karolius IX-is (1604—1611).

Jonas III-is → Zigmantas III-is, Lenkų karalius.

Karolius IX-is → Gustavas Adolfas (1611—1632), | Katarina, ištek. už Jono Kazimiero, Dviejų Tiltų kunig.

Gustavas Adolfas → Kristina (1632—1654).

Katarina → Karolius X-is Gustavas (1645—1660).

Zigmantas III-is → Vladislovas IV-is, Jonas Kazim. Karolius-Ferdinandas, vyskupas. | Ona-Katarina, išt. už Pilyp. Vilh., Neiburgo kunig.

Karolius X-is Gustavas → Karolius XI-is (1660—1697).

Vladislovas IV-is, Jonas Kazim. … → Ona, ištek. už Enriko Juliaus, d'Enghieno kunig.

Karolius XI-is → Karolius XII-is (1697—1718).

karalius visko užsigynė ir pareiškė noris turėti Lenkų vainiką ligi gyvos galvos. Tasai seimas, pavadintas inkviziciniu, sukompromitavo Zigmantą, bet nepakeitė politiškų jo siekimų.

Nepaisant įtikinimų, duotųjų inkviziciniame seime, Zigmantas nebepertraukė santykių su Austrų rūmais: mirus karalienei Onai († 1598), ketino vesti jos seserį, arkikunigaikštaitę Konstanciją. Zamoiskis, besiruošdamas antru kartu stoti prieš karalių, mirė (1605 m.); jo vietą, vadovauti opozicinei partijai, užėmė Mikalojus Zebžidovski's, Krokuvos vaivada.

Pasinaudojęs antrąja Zigmanto moterybe su arkikunigaikštaite Konstancija, Zebžidovskis su saviškiais politikos draugais ėmė varyti opozicinę agitaciją seimeliuose, įvykusiuose prieš 1606-jų m. seimą. Prie jo prisidėjo naujatikių partija, kuri austriškoje Zigmanto politikoje pajuto pavojų, gresiantį tikybinei lenkų laisvei, laiduotai Varšuvos konfederacijos aktu 1573 metais ir paskutiniais „pacta conventa". Seimo opozicijai vadovavo Jonušis Radvila, Lietuvos patauris, kalvinas. Karalius buvo kaltinamas, vedęs neatsiklausęs tautos, apseinąs be senatorių tarybos, laužąs naujatikių teises, neteisingai skirstąs tarnybas. Prieš uždarant seimą, Zebžidovskis su savo ginkluotais šalininkais sustojo ties Stenžica, kur atvyko ir Jonušis Radvila. Ten buvo nutarta sušaukti visuotinąjį suvažiavimą į Liubliną.

Liublino suvažiavime, kurio maršalka buvo Radvila, buvo pasiūlyta atsisakyti klausyti karaliaus ir paskelbti naują elekciją; nutarta sušaukti ties Sandomieru visą šlėktų bendruomenę. Buvo paleistas gandas, kad visuotinajame suvažiavime ties Sandomieru Zebžidovskis paskelbsiąs svarbias paslaptis, liečiančias karaliaus intrigas; tam tikri pasiuntiniai pakvietė Zigmantą prieš sukilėlius pasiteisinti del apkaltinimų.

Kai ties Sandomieru, maršalkaujant Radvilai ir vadovaujant Zebžidovskiui, susirinko per 50.000 šlėktų, karalius, remiamas seno šalininko Zamoiskio, Karūnos lauko etmano Stanislovo Žolkievskio ir kai kurių magnatų, kaip va, Sieniavskių bei Potockių, užėmė pirma Krokuvą, paskui su keliolika tūkstančių kariuomenės patraukė ant Vyslicos. Ties Vyslica senatoriai ir viena šlėktų dalis, ištikima sostui, sudarė sąjungą, norinčią tarpininkauti tarp karaliaus ir sukilėlių. Kai toji sąjunga pasiuntė į Sandomierą kvieslius, kad suvažiavimo delegatai atvyktų ties Vyslica, sukilėliai, priešingai, reikalavo, kad ka-

ralius pas juos atvyktų. Derybos iširo; kraštui grėsė namų karo baisenybės, nes karalius jau ėjo paskui Zebžidovskio bei Radvilos pulkus ant Janovco ties Vysla. Tuo tarpu šlėktų minios, pavargę kelius mėnesius begyvendami stovyklose, išsiskirstė namo; sukilėliai turėjo nedaugel samdytosios kariuomenės. Zebžidovskis, nebepasikliaudamas savomis jėgomis, pirmas pasiūlė taikytis su karalium. 1606 m. spalių mėnesį įvyko Janovce atsiprašymo ceremonija, paskui Zebžidovskis bei Radvila paleido sukilėlius su sąlyga, kad jųjų reikalavimai būsią patenkinti artimiausiame seime.

Padaryti Janovco taiką sukilėlius spyrė greičiau pavojus nekaip tikras noras pabaigti kivirčus su karaliumi. Kol Zigmantas sušaukė seimą, Didžiųjų Lenkų šlėktos, suvažiavę Koloje, išleido universalą naujam sukilimui (rokošui). Taigi seimo metu, kuris buvo Varšuvoje, ginkluotų šlėktų minios susirinko ties Jendžejovu, kur atvyko Zebžidovskis su Jonušiu Radvila. Nuo Jendžejovo sukilėliai persikėlė į Čerską, kur, išklausę Zebžidovskio kaltinimų, pasiskėlbė viešai atsisaką klausyti karaliaus.

Senato taryba nutarė pradėti su jais karą. Karalius su Karūnos lauko etmonu Žulkievskiu ir Lietuvos didžiuoju — Karolium Kadkevičium, užpuolė sukilėlius netoli Radomo, ties Guzovo sodžiumi (1607 m. liepos mėn.), ir visiškai juos sumušė. Tačiau sosto apgynėjai patys neleido Zigmantui išnaudoti Guzovo pasisekimo, bijodami monarkybės sustiprėjimo. Senato tarybai tarpininkaujant, tarp karaliaus ir Zebžidovskio buvo padaryta santaika, kurios galutinąja išraiška buvo 1609 m. seimo nutarimai. Sukilėliams buvo paskelbta visuotinoji amnestija, atnaujinti įsakymai, kad būtų prie karaliaus senatoriai-rezidentai; kas savavališkai kurstysiąs politikos maištą, būsiąs traukiamas į seimo teismą.

Lygiai kaip ir austriškoji politika, liūdnų vaisių davė ir kitos priemonės, kurių griebėsi Zigmantas, norėdamas išnaikinti Lenkuose naujatikybę.

Nuo 1577-jų m. Petrakavo sinodo laikų katalikiškoji reakcija žengė nuosaikiais žingsniais. Įžymesnieji vyskupai, kuriems vadovavo primas Karnkovski's, pristeigę seminarijų, pakėlė dvasininkų tikybos uolumą ir bažnyčios drausmę; savo pavyzdžiu skatino kovoti su reformacija. Jezavitai darė didžiulės įtakos savo darbu iš sakyklų, klausyklų ir mokyklų,

juoba kad pasižymėdavo giliu mokslu ir asmens dorybėmis. Jie laimėjo katalikybei pačias įžymiąsias aristokratų šeimas, kaip va, Radvilų bei Kadkevičių; laikė šlėktas ištikimybėj; stengėsi atversti ir miestelėnus. Zigmantas rėmė katalikišką reakciją priemonėmis, kurias jam teikė kiekvienas momentas. Kad ir prisiekęs savo „pacta conventa" laikytis Varšuvos konfederacijos, tačiau skriaudė naujatikius, aplenkdamas juos skirstydamas tarnybas bei seniūnijas. Savo politikos trijumfu jis laikė Rytų Bažnyčios uniją su Roma, įvykusią stačiatikių sinode Lietuvos Brastoj.

Bažnyčių suvienijimas XVI-jo amžiaus pabaigoje buvo gyvenimo klausimas ne vien tikybos atžvilgiu. Viltį, kad unija galinti įvykti, sužadino pats Jonas Žiaurusis; mąstydamas apie ją važiavo į Maksvą Possevin'as; jos reikalingumą aiškino iš tikybos atžvilgio jezavitas kun. Petras Skarga savo veikale: „O jedności kościoła božego" („Apie Dievo Bažnyčios vienybę", Vilnius, 1577). Zigmantui III-jam valdant, stūmė prie jos ir politikos motyvai.

Rytų Bažnyčia buvo padalyta keturiomis patriarkystėmis: Konstantinopolio Europai, Antiokijos Azijai, Aleksandrijos Afrikai ir jauniausia Jeruzalės — Sirijai. Keturių rytinių patriarkų suvažiavimas sprendavo dogmos klausimus ir bendrus Bažnyčios valdymo reikalus. Teodoro Jonaičio laikais jo svainis, valstybės regentas Borys'as Godunov'as, sumanė įsteigti naują patriarkystę, kuri tepriklausytų tik caro valdžios. 1589 m. buvo įšventintas Maksvos ir „visų Rusų" patriarku metropolitas Job'as, kuris titulavosi šiaurės žemių Bažnyčios galva „iš Dievo malonės bei caro valios". Maksvos bei „visų Rusų" patriarko titule glūdojo politiškas siekimas išplėsti aukščiausiąją caro valdžią ir Kijevo metropolijoj, lig šiol priklausiusioj Konstantinopolio. Tuo pačiu metu kilo vaidai tarp Konstantinopolio patriarko Jeremijaus ir Kijevo metropolito Mykolo Ragozos del atlyginimo, kurio anas reikalavo iš Rusų vyskupų už įšventinimą.

Nenoras klausyti Maksvos patriarko, tikriau caro valdžios, bodėjimasis Konstantinopolio patriarku, kuris Rusų Bažnyčios hierarchiją spaudė mokesčiais, — tapo akstinu užmirštajai Florencijos unijai atnaujinti. Bažnyčių suvienijimui buvo palankus vyriausiasis Rusų Bažnyčios globėjas, Kijevo vaivada kunigaikštis Konstantinas Vosylius Ostrogskis; linko prie jo Vla-

dimiero Ipotas Pociej'us bei Lucko Kirilas Terlecki's. Po sinodų tarybų Lietuvos Brastoj, pasitarę su nuncijumi ir karaliumi, Pociej'us bei Terlecki's nuvyko pasiuntiniais į Romą. 1595 m. gruodžio 23 d. įvyko aktas Rytų Bažnyčios susivienijimo su Roma. Uniotai, dėdamiesi į dogmiškąją vienybę su Katalikų Bažnyčia, išsiderėjo vartosią graikų liturgiją, švęsią pagal Juliaus kalendorių ir kunigus galėsiant vesti.

Unija, stiprindama katalikybės padėtį, nugąsdino protestantus, sukėlė Konstantinopolio patriarko protestą, taipo pat nepatenkino kai kurios dalies rusų dvasininkų. Lietuvos Brastos sinode (1595 m.), kuriame sutartis su Roma turėjo būti priimta galutinai, įvyko suskilimas: kunigaikštis Ostrogskis, būdamas protestantų bei Kastantinopolio patriarko įgaliotinio Nikiforo įtakoje, pasisakė esąs prieš uniją, o jį pasekė šie vyskupai: Lvovo — Gedeon'as Balaban'as ir Peremišliaus — Mykolas Kopistinski's. Rusai suskilo į unininkus ir dizunininkus, tarp jų kilo tikybos kova. Dizunija, kunigaikščio Ostrogskio († 1608) palaikoma, susispietė daugiausia Kijevo vienuolyne, vadinamojoje Urvo Didvienuolynėje, ir bažnytinėse brolijose, tarp kurių veikliausia buvo Lvovo „Staropigija". Uniją globojo karalius su jezavitais, ją platino Kijevo metropolitai, Ragoza ir jo įpėdinis Rutski's, Polocko antvyskupis Juozapatas Kuncevičius, pagaliau bazilionų ordenas, ypačiai gi Vilniaus Šv. Trejybės opatystė. Beveik kuo ne kiekviena vyskupystė turėjo po du vyskupu: pravoslavų ir unininkų; suskilusi kunigija varžėsi tarp savęs del cerkvių, bažnyčios turto ir parapijiečių. Vaidai baigėsi muštynėmis ir žudynėmis: buvo nužudytas Vitebske (1623 m.) Polocko antvyskupis Kuncevičius.

Unija negalėjo sparčiai plėstis, neturėdama pakankamos paramos šlėktų tarpe. Šlėktos, metę stačiatikių tikybą, pereidavo tiesiog į katalikystę, o katalikų vyskupai žemino kolegas uniotus, nenorėdami jų įsileisti į senato posėdžius. Unija įsigalėjo Baltuosiuose bei Juoduosiuose Rusuose, dizunija — Raudonosiuose Rusuose, Ukrainoj, Padolėj ir Valuinėj. Galų gale Bažnyčių suvienijimas, užuot davęs naudos, užtraukė ant žečpospolitos nelaimių, juoba kad dizunija rado ginkluotos paramos pirma kazokijoj, paskui ir Maksvoje.

Ukrainos tyrumų apgyvenimas ėjo labai smarkiai; kiekvienais metais magnatų ir šlėktų dvaruose įsisteigdavo miestelių bei sodžių. Daugėjant gyventojams, žemės vertė kilo toly-

džio aukštyn; dvarininkai bei seniūnai stengėsi turėti iš jos kuo daugiausia pelno. Sodžiaus gyventojus, kazokus, kurie lig šiol nežinojo kitokios prievolės, tik vieną karo tarnybą, savininkai bei seniūnai pradėjo lyginti su kitų žečpospolitos vaivadysčių valstiečiais. Dvarininkai bei seniūnai reikalavo, kad įsikūrusios čia kazokų šeimynos, lig šiol tebebuvusios laisvos, eitų baudžiavą ir mokėtų nuomą; draudė jiems savavališkai kraustytis į žemutinį Dnieprą („Užuakmenes“) ir į pietų tyrumas; rinko mokesčius nuo kaiminių, nuo namie daromų gėralų; apdėjo mokesčiais girnas, įvažiavimą į prekymetį; žodžiu sakant, elgėsi čia, kaip visur su valstiečiais. Kas blogiausia, kad dvarininkai bei seniūnai prižiūrėdavo dvarus ne patys, bet jų vietininkai bei nuomininkai, kurie stengdavosi išnaudoti kazokus dar ir savo naudai. Tuo Ukrainos kazokai nepasitenkino ir pasiryžo protestuoti. Antra vertus, ir žečpospolitos vyriausybė ėmė akyliai kontroliuoti kazokus, tiek Ukrainos, tiek Užuakmenės, arba Užuslenkstės (Zaporožės). Nebenorėdama, kad jie savo žygiais užtrauktų ant šalies kaimynų — totorių bei turkų — antpuolius, stengėsi paimti juos į savo rankas ir panaikinti jų savavaliavimą. Tokį tikslą buvo turėjusi 1590-jų m. seimo konstitucija, vadinamoji „žemutinių kazokų bei Ukrainos santvarka“ („Porządek ze strony nižowców į Ukrainy“). Kazokams buvo uždrausta eiti į Žemutinį Dnieprą, o užuakmeninkus („zaporožcus“) stengėsi sunaudoti valstybės reikalams: jų vyresnįjį (atamoną) ir šimtininkus pavedė Karūnos didžiojo etmono valdžiai.

Sujudo žemdnieprės kazokai užuakmeniniai.

Tuojau, tik paskelbus 1590 m. konstituciją, ėmė kazokai būriuotis, tartis, pagalios visai sukilo. Jų pryšaky stojo Pagirio šlėkta Kristupas Kosinskis. Jie apiplėšė karalinius ir ponų dvarus Ukrainoje ir Valuinėje. Daugiausia nukentėjo kunigaikščiai Ostrogskiai: senis Kastantinas Vosylius ir jojo sūnus Jonušis, Valuinės vaivada, Báltcerkvio ir Boguslavo seniūnas. Tačiau pakraščių ponai puolė sukilėlius ir juos sumušė (1593 m.). Kazokai pasižadėjo trauktis iš ponų dvarų, sėdėti užu Dniepro „slenksčių“ (akmenų) ir pasiduoti žečpospolitos valdžiai. 1596 m. ištiko antrasai Ukrainos bei užuakmeninkų sukilimas. Severinas Nalivaika, prieš tai kunigaikščio Ostrogskio rūmų kazokų vadas, suorganizavo Ukrainoje ginkluotuosius būrius; užuakmeninkai sukilo atamono (etmono) Lobodos vedami. Buvo plėšiami ir naikinami Kijevo srityje ir Valuinėje dvarai dva-

siškių bei pasauliškių ponų, kurie buvo prisidėję prie Brastos unijos. Užklupo juos Karūnos lauko etmonas Žulkievski's ties Lubnais ant Sulos ir sumušė. Žuvusiojo Lobodos papėdininkas Krempski's pasižadėjo klausysiąs žečpospolitos ir grįžo į Užuakmenę; Nalivaika, patekęs į nelaisvę, buvo Varšuvoj nužudytas. Nuo Nalivaikos sukilimo laikų kazokai virto lyg parama visokios rūšies nepatenkintų ir nuskriaustų žmonių; ypačiai naudojosi jų paspirtimi dizuniotai. Užuakmenės kazokai, nepatenkinti kontrole, kurią buvo uždėjusi ant jų vyriausybė, susidėję su dizuniotais, sukilo prieš žečpospolitą stačiatikybės gynimo obalsiu.

Katalikiškoji Zigmanto III-jo politika sukėlė valstybės viduje suirutę: Zamoiskio agitacijos, Zebžidovskio sukilimas ir uniotų vadai su dizuniotais, kur daugiausia reikšmės turėjo kazokai. Toji pati katalikiškoji užsienio politika, būtent, santykiuose su Švedais, Maksva ir Turkais užtraukė irgi nelaimių iš oro.

Pasimirus karaliui Jonui († 1592), Zigmantas drauge su popiežiaus nuncijumi Malaspina nuvyko į Švedus (Žuvėdus) ir laimingai apsivainikavo, tačiau turėjo pripažinti viešpataujančią protestantų tikybą ir prisižadėti neleisti katalikų į aukštąsias tarnybas. Fanatikų protestantų neapkenčiamas, jisai savo paveldimosios valstybės sostinėje turėjo bailės del savo gyvybės; sargybą susidarė vien iš lenkų. Jis buvo Varšuvos seimo verčiamas grįžti į Lenkus, o Šveduos paliko regentą, išdidų savo dėdę Karolių, Zudermanlando kunigaikštį. Kelerius metus pavaldęs kraštą, Karolius pakėlė prieš Zigmanta maištą, ir Zigmantas, antrąkart nuvykęs į Švedus (1598 m.), nebeįstengė įsiviešpatauti. Švedai iš karto pareikalavo, kad Zigmantas apsigyventų Šveduose ir taptų protestantu, paskui, atsisakę jo klausyti, pasiūlė sostą jojo vyresniajam sūnui Vladislovui. Zigmantas pradėjo del paveldimojo sosto karą, į kurį įtraukė žečpospolitą, pažadėjęs jai už tai Estžemį.

Karolius pirmiausia paėmė Estus, paskui, įsiveržęs į Latgalius (Latvius) užėmė visus didesniuosius miestus, išskiriant Rygą (1601) m.). Nepáisant etmonų Jono Zamoiskio bei Karoliaus Kadkevičiaus pastangų, švedai buvo nebesulaikomi. Karolius Zudermanlandiškis pasiskelbė Švedų karaliumi ir patraukė prieš Rygą. Didelio laimėjimo, Kadkevičiaus ties Kircholmu (1605 m.), nebuvo galima tinkamai išnaudoti del politikos

kivirčų su Maksva ir neramumo Zebžidovskio sukilimo metu. Karą, pertrauktą del Karoliaus IX-jo mirties († 1611), varė toliau jojo sūnus ir įpėdinis Gustavas Adolfas. Paėmęs Rygą ir kitus Lybžemio miestus, grėsė net Gedanei. Zigmantas galėjo padaryti karui galą, išsižadėdamas Švedų sosto, bet nenorėjo to daryti, kad ir Lenkų ponai jį prikalbinėjo. Užsispyręs atgauti Švedus ir išnaikinti juose protestantybę, jis atmetė priešo sąlygas; pagalios kalbino jį kariauti tą karą ir katalikiškos valstybės: Austrai bei Ispanai. Zigmantas nepasiliovė kariavęs ir tada, kai Gustavas Adolfas, gavęs Lenkų lenininko, Prūsų kunigaikščio Jurgio Viliaus, pagalbos, įsiveržė į karalprūsius ir užėmė didžiuosius miestus, išskyrus Torną bei Gedanę. Galų gale abi pusės, nuvargintos ilga kova, priėmė Prancūzų bei Anglų tarpininkavimą. Šios valstybės, norėdamos įtraukti Gustavą į vokiečių protestantų karą su ciesoriumi Ferdinandu, pasiūlė padaryti karo paliaubas. Altmarke, netoli Štumo (Marienburgo vaivadystėje), buvo padarytas šešeriems metams tarpukaris (1629 m). Švedai pasilaikė sau laimėjimus Lybžemyje ir kelius miestus Prūsuose.

Borysas Godunovas, bevaikio Teodoro Jonaičio svainis, liepė[1]) nužudyti Ugliče ano brolį Dimitrą, prasiskinti keliui į carų sostą. Mirus Teodorui († 1598 m.), jis užsėdo išmirusios Riuriko giminės sostą. Praslinkus keleriems metams Lenkų Rusuose vienas vienuolis bazilininkas pasiskelbė esąs caraitis Dimitras. To Maksvos sosto pretendento likimas parūpo Jurgiui Mniškui, Sandomiero vaivadai. Tariamasis Dimitras patraukė į savo pusę Mnišką piršdamasis jojo dukteriai Marinai. Karalių bei jezavitus jis patraukė į savą pusę, tapęs Krokuvoje kataliku ir pažadėjęs įvesti katalikybę Maksvos valstybėje. Zigmanto ir magnatų remiamas, jis su samdininkų būriu persikėlė per Dnieprą ir sulaukęs Godunovo mirties († 1605), užėmė carų sostą. Tesėdamas savo pasižadėjimą, vedė Mariną Mniškaitę, kuri, ponų bei šlėktų lydima, nuvyko į Maksvą. Zebžidovskio gi sukilėliai, atsisakę klausyti karaliaus, tarėsi įsodinsią į Lenkų sostą irgi tą patį Dimitrą, bet kunigaikščiai Šuiskiai sukilo prieš Dimitrą. Dimitras liko nužudytas; jojo žmona drauge su ponais, atvykusiais į Maksvą, paliepus nauja-

---

[1]) Istorija tikrai to nežino ir kaltinti Godunovą už nužudymą niekas negali. (Red.)

jam carui Vosyliui Šuiskiui, buvo sukišti į kalėjimą. Netrukus atsirado antras netikras Dimitras, kuris su savanoriais lenkais prisiartino prie Maksvos.

Pasinaudojęs suirute Maksvos valstybėje, Zigmantas paskélbė carui karą ir patraukė prieš Smolenską. Etmonas Žulkievskis pastojo kelią švedų remiamo Vosyliaus kariuomenei, kuri traukė Smolenskui į pagalbą, ir sumušė visiškai ties Klušinu (1610 m.). Klušino laimėjimas atkėlė Žulkievskiui Maksvos vartus. Kad išvengtų pavojaus, bajorai numetė carą Vosylių nuo sosto ir išdavė jį drauge su broliu Dimitru Šuiskiu Žulkievskiui; jie pasiūlė Maksvos sostą karalaičiui Vladislovui, išsiderėdami graikų tikybai neliečiamybę, o sau kai kurias lenkų šlėktų privilegijas, ypač teisę „Nenimem captivabimus“. Palikęs Maksvoje įgulą, vadovaujamą Aleksandro Gosevskio, Žulkievskis sugrįžo su savo belaisviais prie Smolensko, kurį laikė apsiautęs karalius. Netrukus Zigmantas pareikalavo sau vainiko. Tiesa, Smolenskas jam pasidavė (1611 m.), bet rusų bajorai nesutiko atiduoti sosto Zigmantui, nes jis buvo žinomas, kaipo didelis netolerantas[1]); jie atsiėmė atgal net savo pasižadėjimus del karalaičio išrinkimo. Vadovaujant bajorui Lepunovui, kunigaikščiui Požarskiui ir miestelėnui Mininui, rusai sujudo prieš besiveržiančius lenkus. Zigmantas, paėmęs Smolenską, įkurdino imtinius Mozūruose, Gostinino pilyje, ir sušaukė į Varšuvą seimą, norėdamas išgauti iš šlėktų kiek mokesčių tolesniam karui del Maksvos sosto. Bet seimas atsisakė duoti pinigų. Samdininkai, siunčiami į Maksvą, nebegaudami užmokesčio, atsisakė beklausyti savo vadų, dėliai ko Zigmanto žygis nepavyko. Lenkų įgula Maksvoj, bado kankinama, turėjo pasiduoti; nieko negelbėjo ir paties Zigmanto žygiavimas su karalaičiu Vladislovu. Maksvos patriotai įsodino į caro sostą Mykolą Romanovą (1613—1645). Po kelerių metų seimas, neatsižvelgdamas į Zigmantą, nusprendė duoti pinigų karalaičio teisėms paremti. Tačiau Vladislovo pastangos pasibaigė tuščiomis; Maksvos šturmas nepavyko, nepaisant paramos ištikimo žečpospolitai užuakmeninių kazokų etmono Petro Konaševičiaus Sagaidačno. Karaliui bei seimui reikalaujant, Lietuvos didžiajam kancleriui Leonui Sapiegai tarpininkaujant, Vladislovas padarė su caru Diviline (Deuline)

---

[1]) Neapkenčiąs svetimas tikybas. (Red.)

šešiolikai metų karo paliaubas (1618 m.), kuriomis Lenkai gavo pasienio kraštą su Smolensku, Sievero Naugardu ir Černygovu. Turkų karą su žečpospolita sukėlė privatiniai ponų žygiai į Moldavus ir Zigmanto susijungimas su ciesoriumi per Trijų dešimtų metų karą.

Moldavai, faktiškai priklausą Turkams, jau už Zigmanto Augusto buvo privatinių užpuolimų objektu. Paėmė juosius valdyti trumpam laikui (1561 m.) gyvenąs Lenkuose graikas Jokūbas Heraklidis, kuriam padėjo Albrechtas Laski's; paskui užpuolė juos su užuakmeninkais kunigaikštis Dimitras Višnioveckis, kurį pagavę turkai nukankino Konstantinopolyje. Zigmanto Augusto viešpatavimo pabaigoje vėl darydavo žygių savo naudai šitiedu ponai: Mikalojus Sieniavski's ir Mikalojus Mielecki's. Šitie žygiai, daromi del privatinių interesų, galėjo įtraukti žečpospolitą į karą su Turkais. Steponas Batoris sustabdė tuos užpuldinėjimus, bet už Zigmanto III-jo jie vėl atgijo. Jonas Zamoiskis dviem savo žygiais — 1595-siais ir 1600 m. — sugrąžino žečpospolitai valdyti Moldavus ir Valakus, įsodinęs juose viešpačiais Lenkų piliečius, brolius Mogilas: Jeremijų bei Simeoną. Zamoiskio pavyzdžiu pasekė Steponas Potockis, Mykolas Vyšniovecki's ir Samuelis Korecki's, užsistodami už turkų išvarytą savo giminaitį, Moldavų gaspadorių Kastantą Mogilą. Kazokų atamonas Konaševičius Sagaidačnas plėšė Turkų miestus, nusivarė net į Mažosios Azijos pakraščius ir Konstantinopolio priemiesčius. Turkai, įsipainioję į karą su Persais, telaukė tinkamo momento Lenkams atkeršyti. Tai atsitiko per Trijų dešimtų metų karą.

Zigmantas III-is leido savo svainiui ciesoriui Ferdinandui II-jam verbuoti Lenkuose kazokus, kurie vadinosi nuo vado Lisovski'o lisaučiukais. Šitie kazokai sukėlė baimės tarp Vengrų, Čekų ir Vokiečių protestantų; buvo tat aiškus įrodymas Lenkų karalių dalyvaujant sumanyme reformacijai panaikinti. Sultonas Osmanas, kunigaikščių protestantų skatinamas, padarė su Persais taiką ir savo kariuomenę siuntė prieš lenkus. Turkų vado Iskender-bašos pasitikti išėjo į Moldavus didysis Karūnos etmonas Žulkievskis, kuris ne nuo senai buvo pakeltas ir kancleriu. Sustiprintoje stovykloje ties Cesora, nebetoli Prūto, išlaikė dešimtį kartų didesnio priešo puolimus, bet galų gale priverstas buvo, del kareivių nedrausmės, palikti savo pozicijas ir besitraukdamas žuvo (1620 m.). Vienas turkas nu-

kirto etmonui ranką, kurioje jis laikė kardą, o antru kirčiu ir jį patį nukovė. Jojo galvą užmovę ant iešmo nunešė Iskender-bašai. Nešiojo ją po stovyklą, išstatė prieš vado palapinę, o paskui nusiuntė sultonui, kuris liepė ją pakabinti ant rūmų vartų. Taip mirė vienas didžiausių tėvynės sūnų. Jo kūną, išpirkusi, palaidojo Žulkvėje našlė Regina Herburtaitė. Ant etmano paminklo buvo iškaltas parašas: „Tekylie iš mūsų kaulų keršytojas“.

Kitais metais sultonas suruošė naują žygį. Sumanė jis už-kariauti Lenkus, paskui drauge su protestantais vokiečiais pulti Austriją. Užpuolikų turkų pasitikti patraukė į Moldavus etmonas Kadkevičius su karalaičiu Vladislovu ir įsitvirtino stovykloje ties Chocimu. Šturmuojant turkams, Kadkevičius pasimirė; po jo vyriausiuoju vadu paliko Stanislovas Liubo-mirski's. Turkai turėjo didelių nuostolių ir pasirodė linkę daryti naudingą Lenkams taiką. Karalius pasižadėjo sulaikyti kazokų antpuolius, o sultonas totorių; Moldavų gaspadoriais Turkai apsiėmė dėti krikščionis, palankius žečpospolitai. Derybas vedė Jokūbas Sobieski's, Karūnos raikytojas; ratifikuoti Chocimo taikos važinėjo į Konstantinopolį kunigaikštis Kristupas Zbaraski's.

Chocimo laimėjimas apsaugojo Europą nuo muzulmonų užplūdimo.

Zigmanto III-jo netolerantiškumas iškėlė nauju bekaral-mečiu į pirmąją eilę tikybos klausimą. Konvokaciniame seime, sušauktame primo Jono Venžiko, tikybos klausimas buvo vyriau-siuoju diskusijų dalyku. Naujatikiai reikalavo panaikinti kara-liaus įsakymus, panaikinančius tikybos lygybę ir laisvę statyti kirkes bei cerkves, užimti nekatalikams aukštąsias tarnybas ir kt. Komisija, susidedanti iš senatorių bei šlėktų atstovų, iš-dirbo šiuo klausimu projektą, kurį elekcinis seimas priėmė ir įdėjo naujam karaliui į „pacta cenventa“. Be iškilmingo patvir-tinimo 1573 m. Varšuvos konfederacijos, buvo sureguliuoti dizuniotų tikybos interesai remiantis teritorijos paskirstymu: jiems buvo pavestos Lvovo, Peremišliaus ir Lucko vyskupy-stės, Kijevo stačiatikių metropolitui buvo duotos teisės. Šalia prievolės saugoti tikybos apykantai, buvo įdėtas naujam ka-raliui į „pacta conventa“ laikymas taikos su kaimynais, buvo

uždrausta jam turėti savos samdytinės kariuomenės, buvo panaikintas Košicų sutartimi uždėtas mokestis po du skatiku nuo lano (trivalakio).

Vyresnysis Zigmanto III-jo ir pirmosios jo žmonos sūnus **Vladislovas IV-is** (1632—1648) buvo pakviestas į sostą tuomet, kai caras Mykolas Teodoraitis sulaužė Divilino paliaubas ir pasiuntė savo kariuomenę į Lenkus. Caro vadas Šein'as, užėmęs pasienio miestus, su šimto tūkstančių armija prisiartino prie Smolensko. Vladislovas, atvykęs į pagalbą, Smolenską išvadavo ir puolė Šeino stovyklą ant kairiojo Dniepro kranto, privertęs rusus jam pasiduoti. Caras nubaudė Šeiną mirtimi ir liovėsi toliau kariavęs. Polianovkos sodžiuje, tarp Dorogobūžo ir Viazmos, buvo padaryta amžina taika (1634 m.); Vladislovas išsižadėjo caro vainiko, o Maksva — pretensijų į Lybžemį ir žemes, atiduotas Divilino paliaubomis, be to, dar užmokėjo karo išlaidas.

Laimingai taip pat pasibaigė kivirčai su Turkais ir Švedais.

Vienuomėt su Maksvos antpuoliu, sutartinai, Vidino baša Abaza pasiuntė į Lenkus totorius, gyvenusius plotuose tarp Dniestro ir Dunojaus žiočių, Budžiake; pats gi su turkais ir valakais įsiveržė į Padolę. Didysis Karūnos etmonas Stanislovas Koniecpolskis pasivijo Budžiako totorius Moldavuose ir sumušė juos ties Saso Ragu; o Abaza buvo sumuštas Rusų ponų pulkų pagalba arti Kamienco, ties Paniovcais. Buvo betraukiąs į karą ir sultonas Amurat'as IV-is, bet žinia apie Polianovkos taiką ir apie Lenkų prisiruošimą į karą privertė jį grįžti namo. Buvo padaryta taika (1634 m.), kuria žečpospolita pasižadėjo sulaikysianti kazokus nuo užpuldinėjimų, o Turkai — tą pat padarysią su Budžiako totoriais ir, be to, neskirsią Moldavų bei Valakų gaspadorių, nesusitarę su Lenkų karaliumi.

1635-siais metais, kuriais baigėsi Altmarko paliaubos, turėjo vėl prasidėti Švedų karas. Vladislovas, dar neišsižadėdamas pretensijų Švedų sostui užimti, pirma mėgino tartis su Gustavu Adolfu († 1632) ir jo dukters Kristinos globėjais; paskui, išmėginęs visai taikos priemones, nusprendė savo teisių ieškoti ginklu. Kai žečpospolita parodė nenorinti naujų karų, o Prancūzai, Anglai ir Olandai del tų pačių priežasčių, kaip ir už

Zigmanto III-jo, pasisiūlė patarpininkauti, — Vladislovas sutiko toliau laikyti karo paliaubas. Įvyko dvidešimt šešerių metų taika Štumdorfe (1635 m.), kuria Švedai pasilaikė Lybžemį, bet pasitraukė iš Prūsų miestų.

Apsidraudęs iš rytų, pietų ir žiemių, Vladislovas norėjo įtraukti žečpospolitą į politikos páines vakaruose, apsiėmęs dalyvauti Trijų dešimtų metų kare. Buvo pasiryžęs padaryti sąjungą su Prancūzais, kurių ministeris kardinolas Rišelje pasiūlė jam turtingos Nevero kunigaikštaitės Liudvikos Marės Gonzagos ranką, žadėdamas prijungti prie Lenkų, jeigu būtų nugalėti Austrai, Sileziją bei padėti jam atgauti Švedų sostą. Šitie planai, nesutampą su katalikybės interesais, nerado lenkuose pritarimo ir suiro, del to Vladislovas persimetė į kitą pusę, palankią Austrams. Vedė ciesoriaus Ferdinando II-jo dukterį, arkikunigaikštytę Ceciliją Renatą (1637 m.), tikėdamasis iš Austrų pagalbos Švedų vainikui atgauti ir paspirties žygiui prieš Turkus. Minties apie karą su Turkais nepametė ir Cecilijai Renatai mirus, kai, atgrisęs nuo Austrų, vėl palinko į Prancūzus. Kraitis, kurį buvo gavęs su antrąja žmona, Prancūzų išpiršta, Liudvika Mare Gonzaga, įgalino jį rengtis į karą, prie ko kalbino popiežius ir Venecijos pasiuntinys. Spėdamas seimą nesutiksiant karo kariauti, buvo bekariaująs jį savomis išgalėmis. Už pinigus, venecięčių pristatytus, jis ėmė ginkluoti kazokus, rinkti iš svetur samdininkus, ruošti Lvove artileriją. Karaliaus sumanymams pasipriešino pirma senatoriai, paskui seimas (1646 m.). Visais balsais buvo priimtos konstitucijos apie samdytosios kariuomenės paleidimą, karaliaus gvardijos sumažinimą ligi 1200 žmonių ir apie svetimšalių pašalinimą iš rūmų.

Šlėktų bendruomenė, nebeleisdama varyti platesnės išorinės akcijos, troško apsidrausti ramybę ir gerovę, kurią buvo įgijusi kaipo privilegiuotoji klasė. Pagalios kiekviename judesyje įžvelgdavo karaliaus valdžios augimo pavojų, respubliškos santvarkos ardymą. Iš tikrųjų, jinai respubliškas įstaigas išlaikė ir naudojosi gėrybėmis, bet rengė áudrą, persekiodama naujatikius ir spausdama žemesniuosius luomus.

Šlėktos privertė karalių gerbti tikybos apykantą (toleranciją), bet patys jos nepaisė. Sufanatizuoti jezavitų, kurie paėmė į savo rankas mokyklas, jie neapkentė naujatikių; persekiodavo juos visokiomis priemonėmis. Moksleiviai pešdavosi gatvėse

su naujatikiais, užpuldinėdavo jų maldos namus, profanuodavo kapines ir kapus. Keli šūviai, paleisti neva kalvinų moksleivių į šv. Mykolo statulą Vilniuje, buvo priežastimi vietinių naujatikių persekiojimo bei mušimo, sujudino mažne visą katalikų visuomenę, tapo seimo posėdžių ir nutarimų objektu (1640 m.). Didysis Lietuvos etmonas ir Vilniaus vaivada Kristupas Radvila numirė iš sielvarto, kai seimas del šio menko vaikų išsišokimo įsakė sugriauti Vilniuje kalvinų bažnyčią. Karalius iš principo skyrėsi nuo tėvo savo tikybos pažiūromis. Politikoje jisai vadovavosi ne katalikybės atžvilgiais, bet žečpospolitos nauda. Politikos dalykose jis būdavo betikybis: tikslui pasiekti jisai būdavo pasiryžęs naudotis lygiai katalikų ciesoriaus, lygiai Prancūzų ar protestantų vokiečių patarnavimais. Buvo laikas, kad norėjo vesti protestantę Elžbietą, dukterį Palatinato elektoriaus, didžiausio katalikų priešo Vokiečiuose. Ne iš maldingumo, bet tikėdamasis turėti politiškos naudos, jis norėjo, ruošdamasis į karą su Turkais, įsteigti Nekalto Šv. Mergelės Prasidėjimo ordeną, kurio kavalieriai (riteriai) turėjo ginti šventąjį tikėjimą, Dievo Motinos garbę ir būti ištikimi karaliui bei tėvynei. Kaipo tolerantiškas žmogus ir politikas, trokštąs suderinti visas tautos jėgas, kad pasiektų tautos gerovės, į tikybos vaidus žiūrėdavo jis su širdgėla. Jezavitų nemėgo, jųjų įtaką mažino, traukdamas į Lenkus ramesnius religijos atžvilgiu piorus. Šv. Mykolo bylos sūkuryje, Vladislovas sumanė sutaikinti naujatikius su katalikais ir del to padarė draugišką jų pasikalbėjimą (colloquium charitativum) Torne (1645 m.). Katalikai ir protestantai per kelias dešimtis posėdžių gaišo laiką, besiginčydami del tikybos, ir... persiskyrė draugiškai ir mandagiai, gerbdami karaliaus orumą ir Žemaičių vyskupo Tiškevičiaus (Tiškos), pasikalbėjimo pirmininko, švelnumą. Nepavyko taipo pat Vladislovui glaudžiau sujungti rytų Bažnyčios su valstybe; tiesa, buvo įsteigta atskira Lenkų patriarkystė ir sujungta su unija, bet tikybos vaidai nesiliovė. Naujatikiai, nebegalėdami išturėti baisios katalikų didžiumos priespaudos, buvo pasiryžę ieškoti pagalbos protestantiškose valstybėse; dizuniotai rasdavo globą kazokijoj, kuri savo sukilimus rengė tikybos laisvei bei stačiatikybei ginti.

Mirus atsidavusiam žečpospolitai Konaševičiui Sagaidačnui († 1622), kazokai jau nebesiliove kėlę maištų. Tebesiskųsdamas „Dievo cerkvių ir senobinės graikų religijos prie-

spauda“, Izmaėlis (Zmoila) susinešdavo savarankiškai su totoriais ir Maksva, kaudavosi Juodosiose mariose su Turkais, plėšdavo pakraščio vaivadystes. Sukūlė jį ties Krilovu (1625 m.) etmonas Koniecpolski's ir atidavė karaliaus atamono, Mykolo Dorošenkos, valdžiai. Į pabaigą Zigmanto III-jo viešpatavimo kazokai nužudė karaliaus atamoną Hricką; Lenkų kariuomenėje, stovinčioje žiemos stovyklose, padarė skerdynę, pavadintą nuo maištininkų vado vardo „Taraso naktimi“. Etmonas Koniecpolski's juosius sumušė ties Perejaslavliu, bet turėjo didžiausių nuostolių žmonėmis. Vykdydamas sąlygas 1634-jų m. taikos su Turkais, malšindamas kazokus, Koniecpolski's pastatė ant dešiniojo Dniepro kranto, prie pirmosios akmenų kliuvos, ties Samaros žiotimis, tvirtovę, pavadintą Kudaku. Užuakmeninkai, Sulimos vedami, vieną naktį paėmė tvirtovę, įgulą išpiovė ir pagrobė karo amuniciją (1635 m.). Koniecpolskis pasiskubino į Ukrainą ir privertė kazokus išduoti Sulimą, kuris buvo nužudytas. Po dvejų metų Užuakmenėje pakėlė maišto vėliavą Pauliukas, o Ukrainoje sukilo valstiečiai (1637 m.). Išėjo prieš maištininkus Karūnos lauko etmonas Mikalojus Potockis, stojo į mūšį ties Kumeikiais ir privertė kazokus išduoti Pauliuką, kuris patyrė Sulimos likimą. Sulimos bei Pauliuko maišto įspūdyje seimas 1638 m. visus Ukrainos kazokus, neįtrauktus į rejestrą, pavertė valstiečiais. Kazokų sodžiai buvo priskirti prie ponu dvarų, o jų gyventojai liko pririšti prie žemės, privalė eiti baudžiavą ir mokėti duoklę. Šitojo seimo konstitucija lygiai griežtai pasielgė ir su rejestriniais kazokais, nepaisant to, kad jie visai nedalyvavo maište. Panaikinusi renkamąjį atamoną, pavedė juos valdžiai komisaro, seimo skiriamo, priklausančio Karūnos etmono valdžios.

Atsakydami į 1638 m. konstituciją, kazokai, vadovaujami pirma Ostranino (Ostranicos), paskui Gunios, vėl sukilo, tačiau be vaisių. Sukilimas buvo užslopintas, Kudakas atstatytas, kazokai paversti „klapais“. Po dešimties metų veikimo 1638-jų m. konstitucijos įvyko Bagdono Chmielnickio sukilimas.

Chmielnickis (Chmelnickij) seniau buvusiųjų sukilimų dalyvis, turėjo Čigirino seniūnystėje, priklausančioje etmono sūnui Aleksandrui Koniecpolskiui, Subatavos viensėdiją, kur jisai po 1638 m. konstitucijos ūkininkavo. Koniecpolskio valdininkas, Čigirino paseniūnis Danielius Čaplinskis, paviliojo ir atėmė jam

pačią, sumušė sūnų ir išvijo jį iš ūkio. Atsitiko tai tuomet, kai karalius ruošėsi su turkais į karą, į kurį žadėjo pakviesti ir Chmielnickį, kaipo kazokų kariuomenės raštininką. Chmielnickis pristatė savo skriaudas 1646-jų m. seimui, skundėsi net pačiam karaliui. Neradęs teisingumo seime ir dar išgirdęs iš sunervinto del nepavykusio turkų plano karaliaus užklausimą: „O ką, argi tu ne karys?“ — nuvyko į Užuakmenę, kur pasiskelbė noris su karaliaus žinia ir valia stoti su ginklais rankose prieš šlėktas. Surinko jis Dniepro salose ne maža valkatų ir dar kvietėsi į talką Krymo Totorių kaną. Didysis Karūnos etmonas Mikalojus Potockis, patyręs apie Chmielnickio žygius, išsiuntė prieš jį savo sūnų Steponą su 6000 karių. Chmielnickis, Totorių padedamas, užkirto Lenkų kariuomenei baisiausią smūgį prie Geltonųjų Vandenų, netoli Kudako. Lenkų kariai vieni žuvo, kiti pateko į nelaisvę; Steponas Potockis buvo sužeistas ir pasimirė. Gavęs žinią apie tai patraukė prieš kazokus Mikalojus Potockis su Karūnos lauko etmonu Martynu Kalinovskiu. Mūšyje ties Korsune (Kijevo vaivadystėje) abudu vadai su daugybe karių pateko į Totorių nelaisvę. Kelias dienas prieš Korsunės mūšį mirė Vladislovas Lietuvos Merkinėje, pasilikęs kazokų atminime, dainose kaipo šlėktų priešas.

Pralaimėjimai prie Geltonųjų Vandenų ir ties Korsune nugąsdino šalį. Konvokacinis seimas, sušauktasai tuo metu primo Motiejaus Lubienskio, turėjo išrasti gelbėjimosi priemonių. Dvi buvo žečpospolitos partijos: karo ir taikos, ir kiekviena siūlė kitonišką būdą kazokų bylai išspręsti.

Karo partijos galva buvo kunigaikštis Jeremius Višnioviecki's, Rusų vaivada, didelių dvarų Ukrainoje savininkas. Pats įerzintas kazokų plėšimais, turėjo maištininkams paniekos neapykantą ir išsigelbėjimo priemonę tematė tik visiškame jų išnaikinime. Su savo dvariškių tuntais gaudė kazokus su pašėlusiu narsumu; patekusiems nelaisvėn nežmoniškai keršydavo: gyvus užkasdavo į žemę, išlupdavo jiems akis ir tt. Šitam kazokų naikinamajam planui pritarė pakraščio vaivadysčių ponai, vyriausieji 1638 m. konstitucijos autoriai.

Taikos partiją sudarė tolimesnių nuo maišto ribų dvarų savininkai, kurie neturėjo prieš kazokus asmeninio keršto. Jos vadu buvo didysis Karūnos kancleris Jurgis Ossolinski's, pati-

kimas karaliaus Vladislovo žmogus, žinąs Turkų karo plano paslaptis. Taikos partijos supratimu, norint numalšinti maištai, reikią tartis ir nusileisti ir tik tada teimtis karo priemonių, jei kazokai statytų peraukštus reikalavimus.

Konvokaciniame seime pergalėjo taikos partija. Tartis su kazokais įprašė Adomą Kisielių, Braclovo vaivadą, dizuniotą, kuriam rūpėjo tiek graikų tikybos piliečių laimė, tiek žečpospolitos laisvės. Jeigu Kisieliui būtų nepavykę prikalbėti Chmielnickio tartis, tuomet seimas būtų pasiryžęs kariauti ir tam tikslui, į vietą esančių Krymo nelaisvėje etmonų, paskyrė tris regimentorius: seną kunigaikštį Domininką Zaslavskį, Sandomiero vaivadą; mokslininką Mikalojų Ostrorogą, Karūnos pataurį, ir jaunutį Aleksandrą Koniecpolskį, — pramintuosius patalais (duknomis), lotynų kalba, vaikysčiu („pierzyna, łacina, dziecina“).

Kunigaikštis Višniovieckis, nebepatenkintas konvokacinio seimo nutarimais, nelaukdamas derybų rezultatų, pats nieko nebežiūrėdamas, ėmė kautis su kazokais. Kisieliaus misija nuėjo niekais, kadangi Chmielnickis vėl ėmėsi ginklo: apsikasęs Piliaučiuose, Valuinėje, laukė Totorių kano Tohai-bėjo talkos. Tuo metu susirinko ties Konstantinavu samdytinė kariuomenė bei visuotinasai apsiginklavimas, apskritai apie 36.000 žmonių. Šlėktas lydėjo pilni vežimai su galybe tarnų. Jie gąsdino įveiksią „Piliaučių vištyną“ kepurėmis ir jau buvo bešvenčią puotomis būsimąjį triumfą „klapus“ apgalėję. Pagalios pradėjo imti Piliaučius. Gavusi žinią, kad Totorių orda artinasi, išgirdus šūkavimus „halla“ ir armotų trenksmą, kuriuo Chmielnickis sveikino Tohai-bėją, visa Lenkų stovykla, iš viso per 200.000 žmonių, pasileido bėgti. Regimentoriai pabėgo pirmi, paskui juos bėgo šlėktos, palikę priešui karo amuniciją ir brangenybes. Tame visame žygyje težuvo tik kokie 300 žmonių.

Po Piliaučių laimėjimo Chmielnickis patraukė su Tohaibėjumi ant Lvovo, kur buvo pasislėpę regimentoriai su riterių dalimi. Miestelėnai, regimentorių palikti, atkakliai gynėsi, iki išsipirko nuo apsupimo pinigais. Nuo Lvovo pergalėtojas pasiuntė mažesnius tuntus plėšti vidaus vaivadysčių, o pats prisiartino prie Zamostės. Visa tai atsitiko tada, kai ties Volia buvo susirinkęs elekcinis seimas.

Abi partijos, ir taikos, ir karo, išstatė kandidatais Zigmanto III-jo sūnus iš antrosios moterystės: pirmoji — Joną Kazimierą, antroji — Karolių Ferdinandą, Vroclavo ir Plocko vyskupą. Del sumušimo ties Piliaučiais, kuris sukompromitavo karo partiją, pagaliau del artinimosi į sostinę Chmielnickio, kuris pasisakė už Joną Kazimierą, Karolius Ferdinandas atsisakė nuo kandidatūros. Chmielnickis, sužinojęs apie **Jono II-jo Kazimiero** (1648—1668) išrinkimą, nusiuntė jam laišką pasiaiškindamas del savo pasielgimo. Po to buvo jam žadėta susitarti, jei jis nuo Zamostės pasitrauktų į Ukrainą. Chmielnickis pabučiavo karaliaus raštą, išlupo iš Zamostės kontribuciją ir pasitraukė.

Išsiųsta į Ukrainą komisija su Kisieliumi priekyje nuvyko į Perejaslavlį. Jinai pasiūlė Chmielnickiui etmono buožę, pareiškė esant karalių pasiryžusį paimti kazokus į betarpišką savo globą ir grąžinti jiems jų privilegijas. Chmielnickis pasiūlytąsias taikos sąlygas atmetė. Jis buvo padrąsintas Turkų, kurie jam atsiuntė vėliavą, kardą ir garbės švarką; pakurstytas Maksvos, kurios pasiuntiniai lygino jį su Konstantinu Didžiuoju ir kalbino kovoti su Lenkais už pravoslaviją, — Chmielnickis pareikalavo — duoti vietą senate stačiatikių metropolitui, skirti į tarnybas Kijevo srityje dizuninkus, panaikinti Ukrainoj uniją, išvyti iš jos jezavitus, nebeduoti Višnioveckiui etmono buožės, išmainyti Čaplinskį už belaisvius Lenkus. Santaika neįvyko; tebuvo padarytos tik paliaubos ir pažymėtas biržis, kurio abi kariuomeni neprivalė peržengti.

Kadangi nebegalima buvo baigti kivirčo taikos keliu, atsirado būtino reikalo pradėti karas, juoba kad Višnioveckis, sulaužęs paliaubų sąlygas, pats sava valia pradėjo užpuldinėti. Chmielnickis liepė nužudyti karaliaus pasiuntinį Šmiariovskį ir, susidėjęs su totorių chanu, su 300.000 žmonių peržengė demarkacijos liniją. Karūnos kariuomenė, susivienijusi su Višnioveckio rūmininkų (dvariškių) tuntais, užėmė apsiginamą poziciją kunigaikščio paveldimajame Zbaražo dvare (Valuinėje). Višnioveckis su 10.000 žmonių per pusantro mėnesio atlaikė smarkius priešo puolimus, kol susilaukė karaliaus su samdininkais. Ties Zborava (Rusų vavad.) Chmielnickis apsupo Joną Kazimierą ir pirmąją mūšio dieną pridarė jam didžiulių nuostolių. Kancleris Ossolinskis ėmė tartis atskirai su chanu, žadėdamas kasmet jam mokėti tam tikrą mokestį, po to ir Chmiel-

nickis pasirodė linkstąs daryti su karaliumi sandorą. Zboravos santaika rėmėsi daugiausia Perejaslavlio sąlygomis: grąžino kazokams senąsias teises ir privilegijas, nurodė rejestrinių skaičių ligi 40.000 žmonių, pašalino iš Ukrainos jezavitus ir žydus, leido stačiatikių metropolitui užimti vietą senate ir užleido visas tarnybas Kijevo, Braclovo ir Černigovo vaivadystėse dizuniotams. Klausimas del unijos panaikinimo buvo atidėtas ligi seimo.

Seimas 1649 m. patvirtino Zboravos santaiką vardu „malonės Užuakmenės kariuomenei“, bet pravoslavų metropolito į senatą neįsileido, o unijos klausimą atidėjo vėlesniam laikui. Sandora, išgauta ginklu, neturėjo tvirtų pamatų jau ir del to, kad 40.000 rejestrinių kazokų sudarė tokią galybę, kuri kiekvieną valandą darė pavojaus žečpospolitai. Taikos partija buvo benusileidžianti karo partijai, ypačiai, kai mirė (1650 m.) josios šulas, kancleris Ossolinskis. Bet Chmielnickis nebuvo patenkintas sutartimi. Privilegijų ir teisių grąžinimas telietė vienus rejestrinius kazokus, o tuo tarpu kiti, apie 150.000 žmonių, turėjo grįžti į baudžiavą. Daugybė valstiečių, ištvirkintų maišto ir vilties išsivaduoti iš dvarininkų valdžios, vertė Chmielnickį toliau varyti karą. Chmielnickis pasitikėjo didžiuliu valstiečių skaičiumi; turėjo laiduotą chano talką; padėjo jam ir žečpospolitos vargai, ypač dažni valstiečių sukilimai. Krokuvos vaivadystėje, Podhalėje, sukėlė valstiečius Kostka Napieralski's, paėmė Čiorštiną, siaubė, degino šlėktų dvarus. Krokuvos vyskupo pulkai, pagavę jį, nužudė Krokuvoje, bet tuo pačiu metu žmonių bruzdėjimo ženklai ėmė rodytis ir Didžiuosiuose Lenkuose.

Tokiomis aplinkybėmis Jonas Kazimieras atvyko su šimto tūkstančių armija ties Berestečku, prie Styro (Valuinėje), ir stojo į kovą su treja tokia dydžio kazokų-totorių galybe. Trijų dienų mūšyje (1651 m.) Chmielnickis buvo nuveiktas, bet išgelbėjo jįjį suirutė žečpospolitos kariuomenėje. Užuot po pergalėjimo pasivijęs kazokus ir juos visiškai išnaikinęs, visuotinasis apsiginklavimas, Karūnos pakanclerio Jeronimo Radziejovskio kurstomas, ėmė bruzdėti, o paskui išsiskirstė namo.

Paleisti iš nelaisvės etmonai Mikalojus Potockis ir Kalinovskis turėjo baigti kazokų bylą, beturėdami jau tik 20.000 kareivių. Padaryta su Chmielnickiu Baltcerkvyje sutartis laidavo senąsias privilegijas ir teises tik rejestriniams kazokams,

kurių skaičių aprėžė ligi 20.000; gyvenamąja vieta skyrė rejestriniams Kijevo vaivadystės karaldvarius, Užuakmenės atamonui laikyti pavedė Čigirino seniūnystę. Pagalios garantavo graikų tikybai laisvę.

Lygiai, kaip ir Zboravos, Baltcerkvio santaika, prievarta padaryta, nesirodė pastovi. Žečpospolita, laukdama naujų Chmielnickio žygių, subruzdo ruoštis į karą. Susirėmimą pagreitino Chmielnickio žygiai sukurti savo dinastijai Moldavuose, per sūnaus Timotiejaus sutuokimą su gaspadoriaus Lupuli'o dukterimi Rozanda. Kai Lupuli's, išleidęs vieną dukterį už Jonušio Radvilos, atsisakė leisti Rozandą už kazoko, Chmielnickis suruošė žygį į Moldavus. Baltcerkvio taikos sąlygos draudė kazokams peržengti Kijevo vaivadystės sienas, ir del to lauko etmonas Kalinovskis su kariuomene pastojo kelią į Moldavus, pasiryžęs sulaikyti Chmielnickį. Ištiko mūšis ties Batogu, ant Būgo upės, Braclovo vaivadystėje (1652 m.). Kalinovskis žuvo kuone su visais karžygiais. Timotiejus Chmielnickis puolė Moldavus ir privertė jų gaspadorių leisti už jo dukterį. Jo tėvas apsupo Kamiencą ir pareikalavo nuo karaliaus patvirtinti Zboravos sutartį.

Jonas Kazimieras kariuomene vedinas pasiskubino į Padolę ir apsistojo ties Žvančium. Totorių chanas, kuris, sultono liepiamas, atėjo Chmielnickiui į talką, apsupo karaliaus stovyklą, bet nebeturėdamas noro muštis, pirmas pradėjo taikos tarybas. Gavęs dovanų, pasižadėjo grįžti atgal ir dargi padėti Lenkams kovoti su kazokais.

Chmielnickis, totorių pamestas, nebegalėdamas laikytis savomis jėgomis, nusprendė ieškoti globos Maksvoje. 1654-jų m. Perejaslavlio sutartimi jisai pavedė Ukrainą carui Aleksiejui Mykolaičiui. Sutartis teikė kazokams privilegijų bei teisių, kurių seniau buvo turėję žečpospolitoje, o taip pat laisvus etmono rinkimus ir Kijevo metropolito nepriklausymą Maksvos patriarko. Šios sutarties sąlygose pirmąkart Ukraina buvo pavadinta Mažaisiais Rusais. Betarpiškas Chmielnickio darbo vaisius tai karas su Maksva.

Polianovkos traktatas buvo sunkus Maksvai. Caras Aleksiejus Mykolaitis (1645—1676) telaukė tik prógos, kad galėtų suardyti taiką, atlyginti Lenkams už Zigmanto III-jo ir Vladislovo IV-jo žygius, įvykdyti Jono III-jo Vosylaičio, Vosyliaus Jonaičio ir Jono Žiauriojo planus. Rūpestingai buvo ren-

kama caro rūmuose medžiaga sandorai sulaužyti ir priekabėms daryti. Maksvos pasiuntiniai, nuvykę į Varšuvą 1650 m. su kunigaikščiu Puškinu pryšakyje, stačiokiškai bei nemandagiai elgdamiesi, užgauliojo Lenkų ponus ir ieškojo vien priekabių. Stingant rimtesnių priežasčių, ieškojo pamato tarptautiškam ginčui kelti tuose užgavimuose, kuriuos lenkai padarydavę carą tituluodami laiškuose, literatūros veikaluose ar prakalbose. Caro tėvą, Mykolą Teodoraitį, lenkai drįsdavę pravardžiuoti „Miša" (kaip jį jaunystėje patys maksviečiai yra vadinę); titulavę jį „dzieržca", vietoje „samodzieržca". Samuėlis Tvardovskis iš Skšipnos buvo paruošęs poemą, užgaunančią caro garbę; jezavitas, sakydamas Lvove pamokslą, nepalankiai išsireiškęs apie Maksvos siekimus Lenkuose ir kt. Puškino pasiuntinybė reikalavo nubausti kaltininkus mirtimi, sugrąžinti Smolenską, užmokėti piniginę pabaudą ir garantuoti caro garbės neliečiamybę seimo konstitucija. Kazokų maištus carai kurstė tikybine agitacija; nebepasitenkinusiems kazokams del neįtraukimo jų į rejestrą duodavo savo valstybėje žemės; kad žinotų, kaip dalykai vyksta, siuntinėdavo į Lenkus šnipus. Pasidavus Chmielnickiui, 1654 m. pavasarį caras Aleksiejus Mykolaitis apskelbė Lenkams karą; kaipo priežastį, kodel laužąs Polianovkos traktatą, pažymėjo įžeidimus, kuriais ponai esą žeminę jo garbę prakalbose ir raštuose.

Įsibrovė į Lenkus dvi armiji: viena, 100.000-čių žmonių, vedama paties caro, — į Lietuvą; antroji apė 40.000, Buturlino vedama, — į Ukrainą.

Žečpospolita, suvargusi karuose su kazokais, nebuvo prisiruošusi atremti Maksvos puolimą. Užtat pasidavė pilys ir miestai. Caras, paėmęs Smolenską, užgrobė Vilnių ir ėmė vartoti didžiojo Lietuvos kunigaikščio titulą. Buturlinas, paėmęs Černigovą ir Kijevą, grobstė karaliaus lobius ir skirstė visur caro valdininkus. Abiejų armijų žygiavimas buvo lydimas plėšimų ir gaisrų — tai buvęs neva kerštas už 1612 metus. Nevaliojo atsispirti stipriam priešui abu Lietuvos etmonai: didysis Jonušis Radvila (Kristupo sūnus) ir Lietuvos lauko Vincentas Gosievskis. Bet kitur etmonai — didysis Stanislovas Potockis („Revera") ir Karūnos lauko Stanislovas Liancko-ronski's, totorių remiami, laimėjo Ukrainoje mūšį su Buturlinu ir Chmielnickiu ties Ochmatavu, bet del kietos žiemos negalėjo jo išnaudoti.

Greitai po to, vasarą 1655 metais, užpuolė ant Lenkų Švedų karalius Karolius Gustavas; jam rodė kelią įdavikas Jeronimas Radziejovskis, buvęs Karūnos pakancleris.

Štumdorfo paliaubos tesibaigė tik 1661 m. Jaunutė Švedų karalienė Kristina buvo palanki Jonui Kazimierui, bet sosto įpėdinis, jos pusbrolis, Zweibrückeno kunigaikštis, Karolius Gustavas, pasinaudojęs sunkia Lenkų padėtimi, suplanavo nutraukti paliaubas ir užkariauti Lenkus. Tą padaryti palengvino jam Radziejovski's. Maršalkų teismo pasmerktas, garbės nustojęs ir ištremtas už padarytas karaliaus buveinėje neteisybes, Radziejovski's nuvažiavo į Stockholmą ir pasisiūlė Karoliui Gustavui patarnauti. Kai 1654 metais karalienė Kristina atsisakė nuo sosto, jos papėdininkas ėmė ginčytis su Jonu Kazimieru del titulų, paskui gavęs Švedų seimo sutikimą puolė Lenkus.

Pirmoji Švedų armija, vadovaujama feldmaršalo Arfrido Vittenbergo, patraukė per Brandenburgą į Didžiųjų Lenkų pasienį. Priešais Švedų armiją susibūrė visuotinoji Didžiųjų Lenkų mobilizacija, vadovaujant vaivadoms: Poznaniaus Kristupui Opolinskiui bei Kališiaus Karoliui Grudzinskiui, ir sustojo ties Uisciu ginti persikėlimo per Notecę. Nežiūrint į daug didesnį savo kariuomenės skaičių ir tvirtas pozicijas, šlėktų vadai ėmė tartis su Radziejovskiu, feldmaršalo Vittenbergo palydovu, ir jo paklausę pasidavė Švedams (1655 m.). Poznaniaus bei Kališiaus vaivadystės pasidavė Švedų karaliui, išsiderėjusios tikėjimo laisvę ir šlėktų privilegijų neliečiamybę. Tuoj netrukus atvyko nuo Štetino į Didžiuosius Lenkus su antrąja armija pats Karolius X Gustavas; jis patvirtino Uisciaus kapituliaciją ir susivienijo ties Kolu su Vittenbergo kariuomene. Didžiųjų Lenkų kalvinai pasitiko jį kaip kokį išganytoją, nurodė jam būdus, kaip užgrobti Gniezno katedros ir kitų bažnyčių turtus. Tuo pačiu metu trečioji priešo armija, Pontus'o de la Gardė's vedama, iš Lybžemio įsibrovė į Lietuvą. Kėdainių (Žemaičių) Radvilai, etmonas Jonušis ir jojo pusbrolis, Žebžidovskio sukilimo dalyvis, Boguslovas,[1]) padarė Lietuvos uniją

---

[1]) B. buvo Minsko vaivada, sutartyje pasirašęs. Pirmuoju pasirašė uniją Žemaičių ir Vilniaus vyskupai, o po Jonušio Radvilos eina antrojo (lauko) etmono Sosierskio parašas. Taigi ne vien Radvilų tai darbas. (Žiūr. „Tauta ir Žodis", II knygos, 96 p. Red.)

su Švedais, su sąlyga, kad Karolius Gustavas padėtų išvaryti iš Lietuvos rusus.

Užėmęs Didžiuosius Lenkus bei Lietuvą, Karolius Gustavas paėmė Varšuvą ir patraukė paskui Joną Kazimierą Krokuvos link. Krokuva, kurią gynė Steponas Čarnieckis, kapituliavo, išsiderėjusi sau privatinės nuosavybės, bažnyčių bei akademijos neliečiamybę. Pasinaudojęs próga, stojo prieš žečpospolitą ir josios lenininkas, Prūsų kunigaikštis Pridrikas Vilius, Brandenburgo elektorius. Remdamasis sutartimi, padaryta už Zigmanto Augusto ir Stepono Batorio, palikimą po bevaikio antrojo Prūsų kunigaikščio Albrechto Pridriko († 1618) buvo gavęs Brandenburgo elektorius Jonas Zigmantas, Jokimo II-jo ainis. Jono Zigmanto sūnus, Jurgis Vilius, padėjo Gustavui Adolfui paimti karaliaus Prūsus. Jojo įpėdinis Pridrikas Vilius (1640—1688), pramintas Didžiuoju elektoriumi, „globos" vada (pretekstu) užėmė savo kariuomene karaliaus Prūsus, norėdamas tuo būdu sujungti Brandenburgą su Prūsų kunigaikštija.

Faktinai žečpospolita liko padalyta tarp Maksvos, Švedų ir Brandenburgo elektoriaus. Jonas Kazimieras, tautos paliktas, ieškojo prieglaudos Silezijoj.

Nedoras priešo kariuomenės elgimasis, plėšimai ir priespauda sukėlė šlėktų visuomenėje atoveiką (reakciją), juoba kad pasimirė vyriausieji Švedų sutarties kaltininkai — vaivada Kristupas Opalinskis ir etmonas Jonušis Radvila. Didžiuosiuose Lenkuose kyla Kristupas Žegocki's, Mažuosiuose — Jurgis Liubomirski's, Lietuvoj — Vitebsko vaivada Petras Sapiega. Čenstakavos apgynimas, ties kuria paulinų prioro, kun. Augustino Kordeckio, didvyriškumo dėka, Švedai buvo supliekti, sužadino tautoje pasitikėjimą savo jėgomis ir pasiryžimą kovoti su užpuolikais. Karūnos etmonai Potockis ir Lianckoronskis 1655 m. pabaigoj, atsisakę klausyti Švedų karaliaus, įsteigė tikėjimui ir tautos laisvei ginti Tišovcuose (Belzo vaiv.) konfederaciją. Jonas Kazimieras, išgirdęs apie bruzdesį, atvyko į Lancutą (Rusų vaiv.), Liubomirskių buveinę. Konfederacijos vyresnieji sutiko pakeisti Tišovcų Konfederaciją kita, kuri apsiėmė ginti ir karalių. Ginkluotosios jėgos vadu paliko Kijevo kaštelionas Steponas Čarneckis.

Lvove 1656 m. balandžio 1 d. Jonas Kazimieras, senatorių apsuptas, kunigijos ir popiežiaus nuncijaus akivaizdoje iškil-

mingai pasižadėjo katedroje pavesti save patį bei valstybę Dievo Motinos globai ir platinti šventąjį tikėjimą. „O kadangi“ (yra pareiškęs tame pažade) „su didele širdgėla prisipažįstu, jog už mano karalystės valstiečių ašaras bei skriaudas Tavo Sūnus, teisingasai teisėjas, per septynerius jau metus teikia mums maro ir karo bausmę, del to žadėte prisižadu, grįžus taikai, imtis visokių priemonių toms nelaimėms pašalinti, ir pasirūpinsiu, idant manosios karalystės žmonės būtų laisvi nuo neteisingų sunkenybių ir priespaudos.“

Karas su Švedais įgavo tautos sukilimo pobūdį; dalyvavo jame ir valstiečiai, sukiršinti tikybos priespaudos. Čarneckis gainiojo priešą Karūnoje, o Lietuvos lauko etmonas Vincentas Goševskis nuvyko į Prūsų kunigaikštiją priversti elektoriaus prie ištikimybės žečpospolitai.

Visų didžiausias didvyris kovose su Švedais pasirodė Čarneckis, kuris ypač pasižymėjo, persekiodamas priešą, savo energija, vikrumu bei sumaningumu. Jisai pirmas Lenkuose plačiai įvedė partizanų skraiduolių karą ir išmokė daryti žygius be gurguolių (taborų). Savo judėjimus atlikdavo nenuilstamu smarkumu; reikalui atsitikus, mokėdavo perplukdyti visą kariuomenę per upes. Kai švedai, sunaikinę tiltus, tarėsi esą apsaugoti Pilicos upės, Čarneckis, pamojęs į raitiją, sušuko: „Vyrai, paskui mane!“ ir paspaudęs arklį pentinais, pirmas šoko į upę. Trys tūkstančiai raitųjų viena valanda persikelia per patvinusią Pilicą, užklumpa priešą ties Varka, prikloja apie 2000 lavonų, kitus paima į nelaisvę. Užpuldavo smarkiai staiga, kaip erelis savo grobį, ir vis ten, kur skaudžiausiai galėdavo pakenkti priešui ir kur mažiausia jis būdavo laukiamas. Nepaprastas proto miklumas nurodydavo jam kiekvieną valandą priemonių, kurios tikriausiai nuvesdavo prie tikslo. Vieną kartą liepęs savo tuntams apsimesti totoriais; ir šitai taip išgąsdinę priešą, kad anas pabėgęs visiškai sumišęs. Į atvirą mūšį leisdavosi tik su silpnesniu už save būriu. Švedus, pripratusius prie reguliarių mūšių, atkirsdavo ir naikindavo nuolatiniais užpuldinėjimais, vengdamas svarbesnių susikirtimų. Vikrūs jojo tuntai puldinėdavo ir šen ir ten ir mušdavo neprisiruošiusius; iš ten, kur rasdavo smarkesnį pasipriešinimą, greitai pasitraukdavo. Silpnindavo priešą tiek kova, tiek bėgimu. Persekiojo priešą visame žečpospolitos plote: nuo Baltijos jūros ligi Karpatų, nuo Dniestro ligi Oderio. Jis buvo įsibrovęs

net į Švedų Pamarį ligi Štetino, kurio priemiesčius išdegino, prisigrobęs ten vėliavų, daugybę ginklų ir karo priemonių.

Karolius Gustavas, nebepasikliaudamas savomis jėgomis, sumanė įtraukti į karą elektorių, Septynpilio kunigaikštį Rakočį ir Chmielnickį. Traktatu, padarytu 1656 m. birželio mėn. Marienburge (Malburge), už ginkluotą pagalbą jis apdovanojo Pridriką Vilių Prūsų kunigaikštijos nepriklausomybe ir Didžiųjų Lenkų vaivadystėmis. Rakočiui siūlė Mažuosius Lenkus, Mozūrus ir Lietuvą. Chmielnickiui teikė Ukrainą. Sau tepasilaikė karalprūsius ir Lybžemį. Traktatas su elektoriumi, sutartis su Rakočiu bei Chmielnickiu nepasiliko be vaisių. Varšuvą, kurią Čarneckis buvo atgavęs, Karolius Gustavas, elektoriaus remiamas, po trijų dienų mūšio vėl pagrobė. Rakočy's plėšė Mažuosius Lenkus. Chmielnickis nepakeitė savo nedraugiškų santykių. Žečpospolita, kuriai grėsė padalijimas, pasigavo diplomatijos.

Politiškosios Karoliaus Gustavo kombinacijos sukiršino prieš jį Maksvą, nes ir ji norėjo gauti sau Lietuvą bei Lybžemį; del to kilo derybos tarp Lenkų ir caro Aleksiejaus Mykolaičio.

Didžiausių Karoliaus Gustavo triumfų metu caras pasiuntė savo kariuomenę užimti Lybžemio ir tuo pat metu sutiko, tarpininkaujant ciesoriaus Ferdinando III-jo pasiuntiniams, paskirti komisiją deryboms su žečpospolita. Į Nemiežio sodžių, ties Vilniumi, susivažiavo Maksvos bei Lenkų komisarai, — pirmieji, lenkams pagąsdinti, buvo lydimi 12.000 kareivių. Pabaigus įžangos ceremonijas, bajoras Mikita Odojevskis per ištisas dvi valandas skaitė lenkų ponų laiškus, kur buvo klaidingi, supainioti caro titulai; pristatė sąrašą knygų, kuriose buvę įdėta posakių, įžeidžiančių Aleksiejų Mykolaitį arba jo protėvius; išdėstė kazokams padarytas skriaudas. Iš tosios medžiagos padarė išvadą, jog Lenkai, pirmi sulaužę Polianovkos santaiką, visai teisingai susilaukė savo krašte karo; caras jo nesustabdysiąs, kol atiduosią jam visą Lietuvą ir užmokėsią karo išlaidas. „Karas, — pridūrė Aleksiejaus kamisoriai, — buvo teisingas, jeigu Dievas atidavė Lietuvą į caro rankas. Tai, ką Dievas yra davęs, caras netur valios grąžinti.“ Po ilgų derybų sutiko grąžinti Lietuvą, praėjus dviem dešimtim metų, išsiderėjęs pasilaikyti sau Gudus (Baltarusius) bei Padnieprio žemes. Be to, dar reikalavo, kad Lenkai pripažintų Jono Kazimiero įpėdiniu trejų metų caro sūnų. Kai lenkų

kamisoriai nurodė į žečpospolitos įstatymus, kurie neleidžia rinkti įpėdinio, karaliui gyvam tebėsant, Odojevskis atšovė, kad visos Lietuvos atstovai, susirinkę Nemiežyje, reikalaują dėti patį carą Aleksiejų didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Ir iš tikro, pažadais bei gąsdinimais buvo suvaryta nemaža šlėktų, kurie, verčiami, buvo pasiryžę caro kamisorių sumanymus palaikyti. Pagaliau, buvo padarytos paliaubos (1656 m.). Artimiausias seimas turėsiąs išrinkti carą paveldimuoju Lenkų karaliumi; Maksvos kariuomenė pasitrauksianti tučtuojau už Beržūnės ir drauge su Lenkų kariuomene stosianti prieš švedus ir elektorių. Iš tikrųjų, caro kariuomenė įsiveržė į Lybžemį, pasiryžusi užkariauti jį Maksvai; žečpospolita, išsivaduodama kuriam laikui nuo šito užpuoliko, drauge rado jame sąjungininką kovoje su Karoliumi Gustavu.

Austrai ne tik kad tarpininkavo Nemiežio paliaubose, bet patys, ciesoriui Ferdinandui III-jam mirus, pasirašė traktatą (1657 m.), kuriuo pasižadėjo pristatyti Lenkams, šių išlaikymu, 12.000 kareivių. Greit, tik traktatą padarius, Austrų feldmaršalas Hatzfeld'as peržengė žečpospolitos sieną ir patraukė Krokuvos link.

Kelius mėnesius vėliau traktatu, padarytu Kopenhagoje, Danai pasižadėjo Lenkams irgi talkininkauti.

Elektorius Pridrikas Vilius, išsigandęs Lenkų diplomatijos sutarčių, rodė noro pertraukti sąjungą su Karolium Gustavu. Tarpininkaujant Austrams, jis padarė Vėliavoje (ant Prėglio) traktatą (1657 m.), kuriuo jis buvo atleistas, kaipo Prūsų kunigaikštystės valdovas, nuo leno priesaikos. Papildomuoju traktatu Bidgoščiuje, už atidavimą jam Bitovo bei Lauenbergo, prisižadėjo pristatyti žečpospolitai prieš Švedus 6000 žmonių.

Tuo metu mirė Čigirine Bagdonas Chmielnickis, pavedęs vadovybę savo šešiolikos metų sūnui Jurgiui. Nepilnamečio Chmielnickučio globėjas, Užuakmenės kariuomenės raštininkas Jonas Vigovski's, pasirodė norįs grįžti į Lenkų valdžią. Buvo padaryta su juoju 1658 m. Gadžiačiuje sutartis; Kijevo, Braclovo ir Černigovo vaivadystėms buvo pripažintos tokios pat teisės, kokias buvo įgijusi Lietuva Liublino unijos aktu. Pripažino taipogi Ukrainai renkamąjį etmoną ir atskirus ministerius; Kijevo metropolitą ir dizuniotų vyskupus įsileido į senatą; buvo panaikinta Bažnyčių unija, pripažinus graikų tikybai lygias teises su katalikų tikyba.

Šių sąjungų vaisiumi buvo Rakočio, vienintelio Karoliaus Gustavo sąjungininko, pralaimėjimas ir galų gale taiką su Švedais.

Rakočy's buvo priverstas trauktis; besitraukdamas gavo smarkų smūgį ir nebeteko grobio. Karolių Gustavą, kuris pametęs Lenkus, šoko mušti Danų, vijosi Steponas Čarneckis, skirtas tuomet Rusų vaivada. Švedų kariuomenė buvo jo engiama Alseno saloj ir Jutlandijoj.

Karoliaus Gustavo pralaimėjimas, pagaliau jojo mirtis privertė Švedus tartis su žečpospolita. Tarpininkaujant Prancūzų karaliui Liudvikui XIV-jam, Olyvoj buvo padaryta taika (1660 m.), kuria Jonas Kazimieras atsisakė nuo pretensijų į Švedų sostą, o Lenkai atidavė Švedams Lybžemį už Dauguvos.[1])

Vos tepasibaigė šešias dešimtis metų trukęs kivirčas su Švedais, praradus žečpospolitai Prūsų kunigaikštystę bei Lybžemį, ištiko karas su Maksva.

Aleksiejaus Mykolaičio kandidatūra į Lenkų sostą sutiko vyskupų bei pasaulinių ponų pasipriešinimą. Caras, užsigavęs atsakymu, o dar labiau Gadžiačiaus sutartimi, vėl susiartino su Švedais, padarė su jais trejiems metams paliaubas ir pasiuntė į Lietuvą Chovanskio kariuomenę, į Ukraina — Šeremetjevo armiją.

Lietuvos lauko etmonas Gosievskis, iš netyčių užkluptas ties Verkais (netoli Vilniaus), gavo skaudžiai mušti ir pakliuvo į nelaisvę. Kazokų dalis sukilo ir, apšaukusi etmonu Jurgį Chmielnickį, pasidavė Maksvai.

Žečpospolita Olyvos santaikos dėka visas savo jėgas galėjo sunaudoti kovai su Maksvos užplūdimu. Čarneckis su Lietuvos etmonu Povilu Sapiega sumušė Chovanskio armiją Juoduosiuose Rusuose ties Lekovičiais. Didysis etmonas Stanislovas Potockis ir lauko — Jurgis Liubomirskis, apsupę Šeremetjevą ties Cūdnava, Valuinėje, privertė jį kapituliuoti. Jurgis

---

[1]) Olyvos taika žečpospolita bepasiliko sau dešiniojoj Danguvos pusėj keturias vadinamosios Latgalių vaivadystės seniūnystes: Dinabarko, Liucino, Rėzeknės (Rėzytės) ir Marienhauseno. Tųjų seniūnysčių šlėkta turėjo Dinabarke žemininkų bei miesto teismus ir rinkdavo į Seimą šešius atstovus: du iš riterių latgalių, ir po tiek pat iš Karūnos ir Lietuvos riterių. Ilgainiui Latgalių vaivadystės seimelis buvo perkeltas į kairiąją Dauguvos pusę, į Alūkstą, Zyberg-Plioterių nuosavybę.

Chmielnickis, nebetekęs Maksvos paspirties, Cūdnavos sutartimi (1661 m.) pasidavė žečpospolitos valdžiai Gadžiačiaus sąlygomis. 1661 m. Varšuvos seimo metu etmonai atidavė žečpospolitai imtinius ir laimėtąsias vėliavas; ant vienos jų buvo išsiuvinėtas caras, raitas ant arklio; o po jo kojų mindžiojamas karalius...

Tačiau laimėjimai ties Lekovičiais ir Cūdnava nuėjo niekais del vidaus riaušių: karo konfederacijos ir Liubomirskio rokošo.

Karūnos kariuomenė, nebegaudama algos, Steponui Šviderskiui vadovaujant, susikonfederavo į vadinamąją „šventają sąjungą" ir atsisakė klausyti savo vyresnybės, ligi gausianti atlyginimo. Atskirą konfederaciją, vadovaujamą Žeromskio, sudarė Lietuvos kariuomenė. Karūnos sąjunga, persikėlusi per Vyslą ties Zavichostu, įsisteigė vyriausiąją stovyklą Kelčiuose, kurie priklausė Krokuvos vyskupui; jos pulkai apsistojo dvasininkų ir karaliaus dvaruose. Lietuvos konfederacija, stovėjusi Volpoje (Volkovisko apskritis), pagavo ir sušaudė nesenai išleistą iš nelaisvės etmoną Gosievskį, kuris stengėsi prikalbėti ją klausyti valdžios; paskerdė taipog maršalką Zeromskį, įtardami jį esant palankų karaliui; galų gale susidėjo su Karūnos sąjunga. Šventoji sąjunga suvaidino nebetrukus svarbų vaidmenį ruošoje del karaliaus rinkimų, dar bevaikiui Jonui Kazimierui tebėsant gyvam.

Liudvika Marė Gonzaga, Vladislovo IV-jo našlė, antrukart buvo ištekėjusi už Jono Kazimiero. Jinai rūpinosi sustiprinti Lenkuose Prancūzų įtaką, ką stengėsi įvykdyti naujo karaliaus išrinkimu, dar vyrui tebegyvenant. Statė jinai kandidatūrą Kondiejaus Didžiojo sūnaus Enriko Juliaus, kunigaikščio d' Enghien'o, kurį norėjo sutuokdinti su Jono Kazimiero dukterėčia, Pilypo Viliaus Neuburgiečio dukterimi. Austrai, būdami priešingi Prancūzų įtakos įsitvirtinimui Lenkuose, veikdami sutartinai su Brandenburgo elektoriumi, pasiryžo neduoti rinkti d' Enghien'o. Jie žadėjo padėti Jurgiui Liubomirskiui, didžiajam maršalkai ir Karūnos lauko etmonui, įsisėsti į sostą, mirus Jonui Kazimierui, kad tik jisai neduotų įvykti karalienės sumanymui. Liubomirskis, daug pasitarnavęs Švedų kare, kitados Liudvikos Marės šalininkas, pasidavė Austrų sumanymui.

Naujos elekcijos klausimą Jonas Kazimieras iškėlė 1661 m. seime, pareikšdamas žlugsiant žečpospolitą, jeigu tauta ne-

apsisaugosianti nuo bekaralmečio nelaimių. Karaliui pasipriešino Andrius Maksimilijonas Fredra, Lvovo kaštelionas, o jį parėmė dvejetas senatorių ir keli atstovai; del to Jonas Kazimieras, bijodamas, kad seimas neiširtų, elekcijos sumanymą atsiėmė atgal. Karalienė, norėdama nuveikti Liubomirskio opoziciją, buvo pasiryžusi pavartoti ginklų jėgą ir tam tikslui stengėsi patraukti į savo pusę šventąją sąjungą. Liubomirskis, savo ruožtu, taip pat ieškojo paramos karo konfederacijoj, kurios palankumą įgijo, išaiškinęs karalienės sumanymą kaipo pasikėsinimą ant tautos laisvės.

Šventoji sąjunga 1662-siais metais nusiuntė į nepaprastąjį seimą šešius pasiuntinius, lydimus gerokos ginklų jėgos, ir per juos pareikalavo patvirtinti ir apsaugoti laisvą elekciją. Prancūzų partija, apsivylusi sąjunga, kuri, atvirkščiai, tapo Liubomirskio ramsčiu, norėjo patraukti konfederatus, išmokėdama jiems algas. Kadangi tuo atveju nesusitarta del perdidelių konfederatų reikalavimų, kai kurie karaliaus šalininkai pakišo mintį pasikviesti prieš juos kazokus bei totorius, kiti — pagrasyti jiems iškeikimu už dvasininkų dvarų plėšimą. Kai vienų bei antrų sumanymai neįvyko, Čarneckio surinkta kariuomenė pasivadino „maldingąja sąjunga" ir buvo pasiruošusi kautis su Šviderskio tuntais. Abiejų kariuomenių, susispietusių stovyklose ties Jaroslavliu (Rusų vaivadystėje), elgesys grasė namų karu. Tačiau po didelių pastangų, ypačiai vyskupų, buvo susitaikinta su Šviderskiu Lvove (1663 m.). Išmokėjus sukalbėtąją sumą, šventoji sąjunga pasidavė karaliui.

Karo konfederacijai išsiskirsčius, karalienė vėl grįžo prie minties atiduoti Lenkų vainiką kunigaikščiui d' Enghien'ui, jau vedusiam Jono Kazimiero dukterėčią. Liubomirskis, nebetekęs paramos sąjungoje, ėmė jos ieškoti kur kitur. Iš vienos pusės jis dar tebebuvo santarvėje su Austrais, iš antros — gundė šlėktą, samdė kariuomenę ir stiprino pilis savo žemėse. Jonas Kazimieras liepė iškelti bylą del krašto išdavimo. Seimo teismas pasmerkė Liubomirskį ir nusprendė pašalinti iš tarnybų, atimti jam garbę ir ištremti. Maršalkos lazdą po jo gavo Jonas Kazimieras Sobieski's, o Karūnos lauko buožę — užsitarnavęs kovose, nesenai teparskirtas Kijevo vaivada Čarneckis. Liubomirskis, pareiškęs protestą prieš nutarimą, nuvyko į Sileziją samdytis kareivių iš svetur, su jais turėjo įsiveržti į kraštą

ir sukelti rokošą. Vienuomėt jojo bandžiuliai ruošė Didžiuosiuose Lenkuose visuotinąją šlėktų mobilizaciją.

Kai Liubomirskis, grįžęs iš Silezijos su samdytąja kariuomene, susidėjo su Didžiųjų Lenkų šlėktomis, prieš jį išėjo karaliaus kariuomenė. Mūšyje ties Montvais, netoli Krušvicos, sukilėlių kariuomenė pergalėjo (1666 m.). Karalius, nusigandęs to, po ilgų derybų sutiko padaryti sutartį Lengonicuose ant Pilicos, Ravos žemėje. Jąja išsižadėjo remti elekciją pats tebebūdamas gyvas ir suteikė sukilėliams amnestiją. Liubomirski's atsiprašė jo ir, belaukdamas seimo, nuvyko į Vroclavą, kur po kelių mėnesių mirė.

Karo konfederacija bei Liubomirskio riaušės nebeleido pasinaudoti laimėjimais ties Lekovičiais ir Cūdnava; nedavė galimumo surinkti užtenkamai jėgų tolesnei kovai su Maksva ir paremti palankią žečpospolitai dalį kazokų.

Jurgis Chmielnickis, susikrimtęs nepasisekimais, išsižadėjo buožės ir įstojo į vienuolyną; jojo įpėdinis Tetera, patvirtintas karaliaus, silpną terado Lenkuose paramą kovoje su kazokų etmonais, caro skirtais: Somka bei Briuchovickiu. Nepalankūs Maksvai kazokai, Lenkų neberemiami, išrinko etmonu Petrą Dorošenką, vedusį Bagdono Chmielnickio anūkę, ir pasidavė Turkams, kurių sultonas Muamedas IV-is pradėjo kovą prieš krikščionybę.

Kazokų pasidavimas sultonui, baimė, kad turkai neįsiveržtų, pagaliau Dono kazokų sukilimas vadovaujant Stenkai Razinui — visa tai privertė Maksvą mesti užkariaujamąjį darbą Lenkuose. Andriušavos sodžiuje, kelyje iš Vilniaus į Maksvą, po ilgų derybų buvo padarytos tarp caro ir žečpospolitos paliaubos (1667 m.) trylikai ir pusei metų. Maksva pasiliko sau Smolenską, Sieverą, Černigovą ir visą Uždnieprę, o Kijevą turėjo pasilikti tik dvejiems metams.[1])

---

[1]) Faktinai nebepriderėjo žečpospolitai šios vaivadystės: Smolensko su Starodūbovo apskritimi ir Černigovo; tačiau, to nepaisydami, karaliai toliau tebesititulavo Smolensko bei Černigovo kunigaikščiais. Nebenustojo buvę ir senatorių: Smolensko vyskupo, Smolensko bei Černigovo vaivadų ir kaštelionų. Tebepaliko taip pat žečpospolita Smolensko bei Černigovo vaivadysčių žemės ir pilių tarnybų titulus. Prarastosioms vaivadystėms atstovaudavo Smolensko, Starodūbovo ir Černigovo atstovai. Dalis Smolensko vaivadystės dvarininkų, nenorėdami priklausyti caro valdžiai, pametę savo dvarus, kuriuos Maksva konfiskavo, persikraustė į Lietuvą.

Lenkų ponai nebetikėjo paliaubų patvarumu, kurias Maksva buvo padariusi, pavojaus grasoma viduje ir iš oro. Vienas žečpospolitos kamisorių, dalyvavusių Andriušavos tarybose, Chrapovickis, Smolensko pakamarininkis, yra įrašęs atsiminimų užrašuose: „Nepasitikiu tokia apgaulinga tauta. Jei dabar jie ir susitaikė, tai tik išsigandę mūsų kilnios tėvynės ir norėdami pasilaikyti tiek mūsų provincijų. Kaipo taisyklę pasakysiu savo sūnums testamente, kad tokia melagių tauta niekad netikėtų."

Pasinaudojęs Liubomirskio mirtimi, pagalios, gresiant turkų antplūdžiui, Jonas Kazimieras paskutinį kartą iškėlė 1667 m. seime kunigaikščio d' Enghien'o elekcijos bylą. Seimas, nepaisydamas gresiančio kraštui pavojaus, karaliaus pasiūlymą atmetė, patvirtino rinkimų laisvę ir Lengonicų sutartį. Prancūzų kunigaikščio kandidatūros žlugimas pagreitino Liudvikos Marės mirtį. Seimas ne be pamato svarstė turkų užpuolimo galėjimą: sultonas pasiuntė į Lenkus Dorošenką su kazokais ir totorių gaujomis. Išėjo prieš antplūdį pagerbtas lauko buože po Čarneckio († 1665) Jonas Sobieskis, kuris beveik tik savo lėšomis išstatė kelius tūkstančius kariuomenės ir apsikasė ties Podgaicais (Rusų vaivadystėje). Jisai išlaikė staigius priešo antpuolius ir privertė jį tartis. Totoriai už pasiūlytąsias dovanas pasižadėjo draugiškai gyventi su žečpospolita; Dorošenka pasidavė jai, kai buvo pažadėta skirti seimo komisija tartis su juo apie Ukrainos sutvarkymą.

Tuo tarpu pribrendo Jonui Kazimierui mintis apie atsisakymą nuo sosto, kuria negalėjo atsikratyti nuo Liudvikos Marės mirties. Slaptąja sutartimi, padaryta su Liudviku XIV-ju, už išlaikymą ligi gyvos galvos pasižadėjo atsisakyti nuo sosto ir remti Prancūzų kandidato išrinkimą. Seime 1668 m. jis

---

Šitie dvarininkai, praminti egzulentais (exules — ištremtieji), gavo iš žečpospolitos žemės kai kuriose Trakų vaivadystės seniūnystėse ir teisę atskirai seimeliuoti. Smolensko bei Starodūbovo egzulentai ir jų ainiai seimuodavo pirma Vilniuje, paskiau — smolenskiškiai Alytuje, starodūboviškiai — Žiežmariuose, kur rinkdavo po du seimo atstovu. Černigovo vaivadystė reprezentuoti buvo pavesta Vladimiero apskričiai Valuinėje. Šitos apskrities šlėktos rinkdavo Vladimiero seimelyje keturius atstovus, kurie pasivadino Černigovo atstovais. Smolensko, Starodūbovo bei Černigovo senatoriai, žemės bei pilių valdininkai ir atstovai išreikšdavo moršlišką nesutraukomą vienybę tarp atskirųjų vaivadysčių ir žečpospolitos.

nusivainikavo, paskui išvažiavo į Prancūziją ir apsigyveno Paryžiaus abatystėje St. Germain'e, kur ir mirė (1672 m.).

Atsisakius Jonui Kazimierui, visi svetimšaliai subruzdo pirštis į Lenkų sostą. Brandenburgo elektorius rėmė Reino palatiną Pilypą Vilių, kunigaikštį Neuburgietį, Jono Kazimiero svainį. Prancūzai norėjo įsodinti Kondiejų Didįjį arba kunigaikštį d' Enghien'ą. Austrai piršo ciesorienės brolį Karolių, Lotaringijos kunigaikštį. Buvo ir daugiau pretendentų: Septynpilio, Toskanos ir Jorko kunigaikščiai; teikėsi net Švedų ekskaralienė Kristina, pasiremdama giminyste su Vazais. Caras Aleksiejus Mykolaitis nusiuntė prie Lietuvos sienų aštuonias dešimtis tūkstančių kareivių, tačiau kitų žygių gauti vainikui nepadarė.

Magnatai išsiskaidė į tris vyriausias partijas: Neuburgo, Prancūzų ir Austrų. Šlėktos, pasipiktinę rinkimų intrigomis, kurios buvo jau sukėlusios Liubomirskio rokošą, konvokaciniame seime, primo Mikalojaus Pražmovski'o sušauktame, pasiskelbė esą prieš svetimuosius kandidatus. Jie išleido konstituciją, panaikindami kandidatūrą tų, kurie, Jonui Kazimierui tebevaldant, jau rūpinosi vainiku; be to, dar pareikalavo iš senatorių bei seimo atstovų atskirai prisiekti, kad jie niekam nesiduosią papirkti. Karūnos pakancleris, Kulmo vyskupas Andrius Olšovskis išleido brošiūrą („Censura candidatorum"), kuria apšmeižė magnatų kandidatus, o siūlė rinkti karaliumi savo šlėktą, tautietį.

Elekcijos lauke susirinko iki 80.000 rinkikų. Reikalaujant minioms, kurios sugarmėjo prie senato palapinės primas turėjo apskelbti Kondiejų išbraukiamą iš kandidatų. Prancūzų partija išsiskirstė tarp šalininkų Lotaringijos ir Neuburgo kunigaikščių; anuos piršo svetimųjų valstybių pasiuntiniai. Šlėktos, privarginti ilgo ruošimosi prie rinkimų, ėmė įtarinėti senatą, kad tasai, atidėliodamas rinkimus, norįs priversti juos išsiskirstyti, ir vėl nuėjo prie senato palapinės ir pakėlė riaušes: šaudė, grasė išvaikysią senatorius, vadino juos išdavikais. Peštynėse ir triukšme žuvo keli žmonės. Kai pagaliau atėjo renkamoji diena, šlėktos, nebenorėdami manyti apie svetimtautį karalių, pareikalavo savojo, vadinamojo Piasto. Pakuštėjus Olšovskiui, Kališiaus pakamarninkis Kšickis įvardino Mykolą

Vyšniovieckį, žinomojo kazokų apgalėtojaus Jeremijaus sūnų. Išgirdę šį pasiūlymą, visi sušuko: „Valio karalius Mykolas.“

Mykolas Kaributas Vyšniovieckis (1669—1673), Grizeldos Zamoiskaitės, Jono anūkės, sūnus, nebuvo užėmęs iki tol krašte jokios įžymios vietos. Praradus Uždnieprę, nebeteko jis tėvo dvarų ir taip pavargo, jog buvo prieš pat rinkimus pasiskolijęs nuo Lotaringijos pasiuntinio tris šimtus tolierių. Buvo jisai išauklėtas Vienos rūmuose, Liudvikos Marės Gonzagos šelpiamas ir karalaičio Karoliaus Ferdinando Vazos globojamas. Vainiką gavo jis netikėtai, tik susiginčijus šlėktoms su didžiūnais. Jojo išrinkimas buvo smūgis didžiūnams, o ypačiai Prancūzų partijai, kuriai vadovavo: primas Pražmovski's, paskirtas po Podgaicų mūšio didžiuoju Karūnos etmonu Sobieskis, didysis Karūnos iždininkas Andrius Morštinas ir Poznaniaus kaštelionas Kristupas Gžimultovski's. Šitoji partija buvo užgauta tokiu netikėtu rinkimų vaisiumi, juoba kad Mykolas, atmetęs pasiūlymą padaryti sąjungą su Liudviku XIV-ju ir vesti prancūzų kunigaikštaitę, linko labiau į Austrus. Keleri Vyšniovieckio valdymo metai praėjo mažne išimtinai vaiduose su Prancūzų partija, kuri keršto būdu siekė savo tikslų.

Karalius viską darė pakanclerio Olšovskio nurodymais, vedė ciesoriaus Leopoldo seserį arkikunigaikštaitę Eleonorą ir tuo visiškai atsidavė Austrų įtakai. Prancūzų partija sumanė tuomet pašalinti jį nuo sosto ir įsodinti Kondiejaus sūnėną, jaunutį kunigaikštį St. Paul de Longauville'į. Sobieskis jau rinko Guduose kariuomenę, primas su Morštinu bei Gžimultovskiu tarėsi su Liudviku XIV-ju; be to, jie stengėsi šmeižti karalių šlėktų akyse žodžiu bei raštu.

Šlėktos, stodami už savo išrinktąjį, sukilo. Atstovų seimelyje Šrodoje jie sukapojo kaštelioną Gžimultovskį ir reikalavo patraukti karaliaus priešininkus į teismą. Iš kai kurių vaivadysčių nuvyko į 1670 m. seimą visuotinasai sąjūdis. Seime aprėkė primą už laiškus, užgaunančius karalių; Gžimultovskį bei Morštiną kaltino išduodant valstybę. Morštinas išvengė bausmės tik teisiamųjų formalumų dėka; Gžimultovskiui teko priesaika įrodyti savo nekaltybė. Prie tokių naminių vaidų prisidėjo Turkų karas.

Eidamas Podgaicų sutartimi, karalius Mykolas paskyrė taryboms su kazokais komisiją, kuri susirinko Ostroge. Doro-

šenka, svajodamas išvaduosiąs kazokus iš Maksvos valdžios ir juos suvienysiąs, nepatenkintas, kad žečpospolita patvirtino Andriušavos paliaubas, darė karaliaus kamisoriams visokių kėblumų. Karalius, pakanclerio Olšovski'o patariamas, nutraukė derybas su Dorošenka ir etmono buožę atidavė Ganenkai, kuris buvo palankus žečpospolitos planams. Nuskriaustasis Dorošenka susidėjo su totoriais ir antrukart pasidavė Turkams.

Sultonas Muamedas IV-is, paklausęs savo lenininko pakvietimo, suruošė didžiulį žygį į Lenkus. Padolės Kamiencas, laikomas krikščionybės skydu, o teturįs tik 1000 įgulos, pasidavė; katedrą turkai pavertė mečete, nuo bažnyčių bei cerkvių nuiminėjo kryžius, moteris lenkes paėmė į sultono bei bašų serajus. Paėmusios Kamiencą, turkų totorių gaujos patraukė Lvovo link, kurį narsiai gynė Elijus Lonckis. Rėmėsi lvoviečiai su puolančiu priešu, kol susilaukė taikos. Atvyko žečpospolitos kamisoriai ir padarė Bučače (Rusų vaivadystėje) sutartį (1672 m.); buvo atiduota Turkams Ukraina ir Padolė su Kamiencu; be to, buvo pažadėta sumokėti 80.000 tolierių ir kasmet duoti duoklė.

Nebojant gresiančio pavojaus, namų vaidai nebesiliovė: du seimai 1672 m. iširo del naujų pasikėsinimų ant karaliaus ir del kunigaikščio de Longueville'io kandidatūros; visuotinasis sąjūdis, užuot nuplovęs Bučačo traktato gėdą, rūpinosi vien, kaip išnaikinus Prancūzų partija.

Šlėktos, susipietę stovykloje ties Golembiu prie Vyslos, Liublino vaivadystėje, įsteigė konfederaciją, vadovaujant etmono sūnėnui, Karūnos lauko raštininkui Steponui Čarneckiui, ir ėmė ieškoti Bučačo gėdos priežasčių. Remiantis abejotinais įrodymais, atsakomybė už nelaimę buvo nuversta ant Prancūzų partijos, būsią jinai atkvietusi į Lenkus turkus, kad lengviau galėtų numesti nuo sosto Mykolą ir išrinkti kunigaikštį de Longueville'į; paskui šlėktos atėmė Pražmovskiui primo garbę ir dvarus, o kitus karaliaus priešininkus patraukė į konfederatų teismą. Į tai Sobieskis įsteigė iš savo kariuomenės, stovinčios ties Ščebžešinu (Cholmo žemėj), irgi konfederaciją, pareiškė klausysiąs karaliaus ir drauge paskelbė kovą Golembio sąjungai.

Golembio konfederacijos seimas, susirinkęs Varšuvoj, Steponui Čarneckiui pirmininkaujant, pasiryžęs patvirtinti ir

įvykdyti nutarimus apie primą ir kitus Prancūzų partijos šulus, būtų privedęs prie namų karo, kad ne saikingų žmonių pastangos. Krokuvos vyskupo Andriaus Tšebickio rūpesniu buvo susitarta, kai mirė primas bei kunigaikštis de Longueville'is. Abidvi konfederacijos buvo paleistos, Bučačo traktatas panaikintas ir paskirti mokesčiai būsimajam karui su Turkais.

Priešo sutikti išėjo etmonai, o paskui juos ir karalius. Turkų stovyklą, buvusią toje pat vietoje, kurią 1621 m. buvo užėmę Kadkevičius ir Liubomirskis, Sobieskis žaibo greitumu paėmė; jam teko daug patrankų ir vėliavų. Tolesnį didvyrišką etmono žygiavimą sutrukdė neapmokėtos kariuomenės sauvalė ir netikėta karaliaus mirtis Lvove, viena diena prieš Chocimo laimėjimą

Mūšyje ties Chocimu išgelbėjo žečpospolitą atstovas tos partijos, kurią nesenai šlėktos buvo kaltinę, kad atkvietusi į kraštą turkus ir jį išdavusi. Sobieskis, išsklaidęs tuos įtarimus, pakėlė tos partijos garbę ir prasiskynė sau kelią į sostą.

Prancūzai atsiėmė atgal Kondiejaus ir kitų savųjų kunigaikščių kandidatūras, ir rėmė drauge su elektoriumi jaunąjį Pilypą, Neuburgo kunigaikštį, Jono Kazimiero sūnėną. Austrai vėl piršo Lotaringų kunigaikštį, žadėdami sutuokdinti jį su Mykolo našle Eleonora. Prancūzų partija, tuokart nebepritardama Versalės kabineto planams, ketino rinkti Chocimo karžygį. Antra vertus, Austrų partija, kuriai vadovavo galinga Lietuvoj Pacų giminė, ištikima Karoliui Lotaringiečiui, nenorėdama, kad sostą užimtų Sobieskis, reikalavo konvokaciniame seime, sušauktame primo Čartoriskio, atšaukti tautiečio kandidatūrą.

Į elekcijos lauką atvyko su kariuomene pagarsėjęs Sobieskis ir apsupo Volę. Su ginklais taip pat atvyko Pacai, vis dar tebereikalaują pašalinti Piasto kandidatūrą. Bijojo dvilypių rinkimų ir naminio karo. Prancūzų pasiuntinys, patyręs, kad negalima būsią išrinkti Neuburgo kunigaikščio, nenorėdamas prileisti Austrų kandidato, pasiūlė savo paslaugą Sobieskiui, su sąlyga, kad šis politikos dalykuose tesivaduotų Versalės kabineto nurodymais. Rinkimų dieną Karūnos šlėktos entuziazmingai priėmė Sobieskio kandidatūrą, peršamą Rusų vai-

vados Stanislovo Jablonovskio. Sutiko ją priimti ir lietuviai, nežiūrėdami abiejų Pacų priešinimosi: būtent, kanclerio Kristupo ir Lietuvos didžiojo etmono Mykolo.

Jonas III-is Sobieskis (1674—1696) atidėjo apsivainikavimą, norėdamas toliau varyti Turkų karą ir jį baigti. Kai sultonas Muamedas IV-is atgręžė savo ginklus prieš Maksvą, Sobieskis įėjo į Padolę, atgavo didesniuosius miestus, išskyrus Kamiencą; paskui, sukūlęs turkus bei totorius ties Lvovu, privertė bašą Šišmaną trauktis į Užudnieprę. Tiktai išaikvojęs visus karo išteklius nuvyko į Krokuvą vainikuotis (1676 m.) ir surasti priemonių tolimesniam karui.

Koronacinio seimo dosnumo dėka tegalėjo Sobieskis stoti priešais Ibrahimą Šeitaną, kuris, šimtotūkstante armija vedinas, įsibrovė į Raudonuosius Rusus. Karalius priėmė mūšį, apsikasęs stovykloje ties Žuravnu (Rusų vaivad.); išturėjo apsupimą ir privertė priešą padaryti naudingą palyginti sutartį. Žuravno traktatu (1676 m.) Lenkams grįžo $^2/_3$ Ukrainos, kita dalis paliko kazokų rankose, Turkų valdžioje. Padolės klausimas atidėtas tam tikroms taryboms Konstantinopolyje.

Taika su Turkais atatiko Liudviko XIV-jo planus, kuriais norėjo, kad Sobieskis atgręžtų savo ginklus prieš jojo priešus Austrus bei Brandenburgą. Sobieskis pasidavė Prancūzų įtakai tiek del Liudviko XIV-jo rūmų puikumo, tiek del senovės politikos saitų ir šeimynos santykių. Prie Prancūzų jį lenkė žmona, Marė Kazimiera de la Grange d' Arquien, Liudvikos Marės Gonzagos palydovės duktė, Jono Zamoiskio, Sandomiero vaivados, našlė. Del to traktatu, padarytu 1675 m. Jovaravoj (Rusų vaivad.) už Prancūzų subsidijas pasižadėjo Sobieskis

---

Sobieskiai, „Janinos“ erbo.

Jokūbas († 1646), Krokuvos kaštelionas;
žmona Teofilė Danilavičaitė, Stanisl. Žulkievskio anūkė.

- Morkus († 1652).
- Jonas III-is.
  - Jokūbas († 1737).
    - Klementina, ištekėjusi už Jokūbo Stiuarto, pretendento į Anglų sostą.
  - Aleksandras († 1714).
  - Konstantas († 1726).
  - Teresė Kunegunda († 1730), ištekėjusi už Maksimil. Emanuėlio, Bavarų elektoriaus.

remti vengrų sukilėlius prieš Austrus ir pradėti karą su elektoriumi, kad atimtų jam Prūsų kunigaikštystę. Be to dar, įsiteikdamas Versaliui, atskiru Dansko traktatu (1677 m.) Sobieskis leido Švedų kariuomenei pereiti per Lenkus iš Lybžemio į Brandenburgą.

Karaliaus programa, kuri rėmėsi laikymu taikių santykių su Turkais, o noru pradėti karo veiksmus prieš Austrus ir Brandenburgą, nepatiko šlėktoms. Seimas Gardine 1679 m. atsisakė tvirtinti Žuravno traktatą, protestavo prieš rinkimą kariuomenės kariauti su ciesoriumi bei elektoriumi. Del to Sobieskis ėmė manyti apie naują karą su Turkais, prie ko skatino jį ir jo paties tikybos jausmai, noras pagarsėti ir šeimos tradicijos. Jojo motina Tapilė Danilavičaitė buvo etmono Žulkievskio anūkė; tėvas Jokūbas, pirma Karūnos raikytojas, pagaliau Krokuvos kaštelionas, dalyvavo Chocimo mūšyje 1621 m. Vyresnysis brolis Morkus ties Batogu pateko Turkams į nelaisvę ir žuvo išduotas Chmielnickiui. Sobieskis troško už visa tai atkeršyti turkams. Tai jam liepus ant Žulkievskio antkapio buvo iškaltas parašas: „Tekylie iš mūsų kaulų keršytojas.“ Dešiniosios Dniepro pusės Ukrainoje jis organizavo kazokus, vadovaujant Kunickiui; rūpinosi sudaryti prieš Turkus krikščioniškųjų valstybių sąjungą ir tam tikslui išsiuntė pasiuntinius į Prancūzus, Austrus, Veneciją, Maksvą, Ispanus ir popiežių.

Bet šitie žygiai del sąjungos nerado užuojautos krikščioniškose valstybėse, ypatingai Prancūzuose, kurie stengėsi sukelti Turkus prieš Austrus. Prancūzų partija, vadovaujama iždininko Morštino, būdama Versalio rūmų įtakoje, pasisakė esanti prieš turkų karą. Tačiau karalius neatsisakė nuo sumanytosios sąjungos su Austrais, juoba kad jį kurstė dabar prieš Prancūzus Marė Kazimiera, supykusi ant Liudviko XIV-jo, atsisakiusio duoti josios tėvui, margrapui d'Arquien'ui, kunigaikščio titulą. Sobieskis, norėdamas išnaikinti partiją, kuriai pats seniau priklausė, seime 1683 m. liepė iškelti Morštinui bylą del susižinojimo su svetima valstybe; išgavo nutarimą, pašalinti iždininką nuo tarnybos, ir pradėjo vykdyti sąjungą su Austrais. Pasirašė su ciesoriumi Leopoldu puolimo gynimosi traktatą, uždedantį ant abiejų pusių pareigą kovoti su Turkais, ligi padarys su jais taiką, naudingą tiek Austrams, tiek Lenkams. Slaptu traktatu ciesorius žadėjo karalaičiui Jokūbui iškelti jungtuves su arkikunigaikštyte ir teikti paramos, siekiant Lenkų

sosto. Tuo būdu Sobieskis, ne tik žiūrėdamas visų naudos, bet ir savo, perėjo į Austrų pusę ir pradėjo kovą su turkais.

Didysis veziras Kara Mustafa su 200.000 armija prisiartino prie Vienos. Sobieskis, Austrų pasiuntinio bei popiežiaus nuncijaus raginamas, tesėdamas traktato sąlygas, patraukė drauge su karalaičiu Jokūbu ir Karūnos etmonais: didžiuoju — Stanislovu Jablonovskiu ir lauko — Mikalojum Sieniavskiu — trijų dešimtų tūkstančių kariuomenės pryšakyje ciesoriui į talką. Sujungęs savo jėgas su Austrų jėgomis, palikęs vyriausiuoju visos 50.000 armijos vadu, užėmė Kahlenbergą ir 1683 metų rugsėjo 12 d. susikirto su priešu. Turkų stovykla su palapinėmis, ginklų bei maisto sandėliais ir su žaliąja pranašo vėliava teko pergalėtojui. Išgelbėjęs Vieną, metėsi Sobieskis ant Vengrų, pralaimėjo mūšį ties Parkanais, bet atkeršijo už tai laimėjimu ties Ostrigomu ir, palikęs dalį kariuomenės žiemoti, grįžo namon.

Ciesorius pasirodė esąs nedėkingas Vienos išgelbėtojui: arkikunigaikštaitę Marę Antoniną, pažadėtą karalaičiui Jokūbui, išleido už Bavarų elektoriaus. Nebodamas to, Sobieskis davėsi įtraukiamas į naują karą su Turkais, suviliotas didelio noro įsikurti savo dinastiją Moldavuose bei Valakuose.

Už tolesnį dalyvavimą kare ir Maksvos įtraukimą į sąjungą prieš Turkus ciesorius žadėjo Sobieskiui padėti užkariauti karalaičiui Jokūbui Moldavus bei Valakus. Karalius, vadovaudamasis noru nuveikti muzulmonus, o taip pat turėdamas omenyje savo šeimos naudą, ėmė rūpintis, kaip patraukti į savo pusę Maksvą, su kuria buvo besitariama dar Andriušavos suvažiavime.

Eidamas Andriušavos paliaubų sąlygomis, caras padarė Maksvoje 1667-jų m. pabaigoje tam tikra sutartimi su žečpospolita sąjungą prieš Turkus ir pasižadėjo duoti Lenkams keliolika tūkstančių kareivių tam karui. Tačiau jisai neištesėjo sąlygų tiek Andriušavos paliaubų, tiek sąjungos prieš Turkus: nebenorėjo grąžinti Lenkams Kijevo, neva bijodamas, kad del žečpospolitos silpnumo nepatektų jis į muzulmonų rankas; su Turkais tarėsi slaptomis ir buvo atsisakęs eiti karaliui Mykolui į talką, kai 1672 m. įsibrovė sultonas. Naujasai caras, Teodoras Aleksietis (1676—1682), irgi viliojo Lenkus derybomis del sąjungos, o tuo pat metu slaptai susitarė su Turkais del taikos dvidešimčiai metų (1681 m.). Lenkų susijungimas su Austrais

ir Sobieskio laimėjimas ties Viena dar stipriau užveržė draugiškus Maksvos su Turkais ryšius. Iš tikrųjų Maksva norėjo priversti Lenkus prie amžino susitaikinimo geromis sąlygomis; Maksva buvo pasiryžusi įsibrauti į žečpospolitos ribas pačiu kritinguoju momentu. Sobieskis, norėdamas apsidrausti iš rytų ir įgyti sąjungininkų tolesniam turkų karui, išsiuntė į Maskvą Poznaniaus vaivadą Kristupą Gžimultovskį amžinosios taikos daryti. Vaivada padarė (1686 m.) su tuometine valstybės regente caraite Sofija, nepilnamečių brolių Jono bei Petro Aleksaičių globėja, taiką: buvo atiduotas Maksvai Kijevas ir palikti visi miestai bei žemės, paminėtos Andriušavos paliaubose, už tai gauti $1^1/_2$ milijono rublių ir pagalbos prieš Turkus. Padaręs Gžimultovskio taiką, Sobieskis atsisakė nuo Zigmanto III-jo bei Vladislovo IV-jo laimėjimų, atitraukė žečpospolitą iš ligšiolinės pozicijos rytuose.

Austrų pažadų suviliotas, tikėdamasis iš Maksvos pagalbos, Sobieskis suruošė žygį į Moldavus. Tiesa, jis su savo kariuomene atsidūrė net prie Dunojaus; bet nesulaukęs pagalbos nei iš ciesoriaus, užimto malšinimu sukilimo Vengruose, nei iš Maksvos, turėjo grįžti atgal ir kelyje prityrė didelių nuostolių. Sobieskio žygis patarnavo vien ciesoriui, kaipo naudinga jam diversija.

1686-jų metų žygio nepavykimas atėmė Sobieskiui norą dėtis su Austrais, ypač kad ciesorius parodė jam nepalankumo, norint karalaičiui Jokūbui vesti Radvilaitę.

Vienturtė didžiojo Lietuvos arklininko Boguslovo Radvilos duktė, didžiulių Lietuvos dvarų paveldėtoja, išauklėta Berlyne elektoriaus globoje, buvo išleista už jo sūnaus, Brandenburgo margrapo. Tosios jungtuvės buvo padarytos nepaisant Sobieskio protesto, kuris norėjo sutuokdinti su Radvilaite karalaitį Jokūbą, nes matė pavojų žečpospolitai, įkliuvus didžiuliams kraičio dvarams į Brandenburgiečio rankas. Neleido karalaičiui daryti jungtuvių su Radvilaite Prancūzai; kliūčių darė ir Lenkų didikai, bijodami Sobieskių galybės išaugimo. 1687 m. margrapienė paliko našle. Jokūbas patsai nuvyko į Berlyną ir prikalbėjo našlę padaryti su juo sutartį, kad išeisianti už jo, o neištesėjusi žodžio, nebeteksianti visų savo dvarų Lietuvoje. Tuo metu Vienos rūmai per savo pasiuntinius parėmė kitą konkurentą Karolių Pilypą, Neuburgo kunigaikštį, ciesorienės brolį. Jungtuvės įvyko Austrų ambasadoriaus bute. Pagaliau, kaip

seniau su Brandenburgo elektoriumi, taip dabar su Viena ėjo išvien nepalankūs Sobieskiui magnatai, ypač Sapiegai: didysis etmonas Kazimieras ir iždininkas Benediktas. Kada karalius 1668 met. seime buvo pasiūlęs atimti Neuburgo kunigaikštienės dvarus Lietuvoje žečpospolitos iždo naudai, Sapiegai, papirkti Brandenburgo elektoriaus, pagąsdino išardysią seimą. Jie buvo sudarę net sąjungą, kuri turėjo tikslą pašalinti Sobieskį iš sosto ir išrinkti Karolių, Lotaringų kunigaikštį.

Ciesoriaus nepalankumas ir lenkų diduomenės nenoras remti jo Moldavų dinastijos planų tarytum verste vertė suardyti lenkų-austrų santykius. Tačiau tai neįvyko del vieno diplomatų sumanumo, o jiems grėsė Turkų bei Prancūzų karo pavojus. Jie prižadėjo karalaičiui Jokūbui Jadvygą, Neuburgo kunigaikštaitę, ciesorienės seserį; be to, dar atkartojo pažadą padėti Sobieskiui užkariauti Valakus. Karalius, viliojamas susigiminiavimo su ciesoriaus namais ir kitų priežadų, iš naujo nuvyko į Moldavus ir Valakus drauge su savo sūnumis: Kastantu bei Aleksandru (1691 m.). Tačiau ir šiuokart, kaip ir 1686 m., nesulaukęs Austrų talkos, nebeteko daugelio žmonių ir grįžo namon, nieko nepešęs. Ir tasai pastarasis žygis pasirodė naudingas vien ciesoriui.

Atsižadėjęs savo svajų įsikurti dinastiją, Sobieskis rūpinosi savo šeimos praturtėjimu; jis atsidavė finansinėms operacijoms, kurias vedė generalinis muito pajamų nuomininkas, žydas Jokūbas Becal'is. Apsivylimų prikankintam Sobieskiui reikėjo vien ramybės, o čia ardė visus paskutinius jo gyvenimo metus Sapiegų vaidai su Vilniaus vyskupu Kastantu Bžostovskiu, karaliaus partijos žmogumi. Etmonas Kazimieras Sapiega, neapkęsdamas Bžostovskio, naikino vyskupo dvarus, pastatęs ten savo kareivius. Vyskupas iškeikė už tai etmoną bažnyčioje; etmoną palaikė ir panaikino iškeikimą palankus Sapiegams primas, kardinolas Mykolas Radziejovskis. Byla atiteko Apaštalų sostui ir 1693 bei 1694 m. seimams; bet seimai buvo Sapiegų išardyti, nežiūrint nė totorių įsiveržimo pavojaus.

Sobieskis pasimirė Vilenove, tepalikęs istorijai savo didžiulių karo žygių. Išvadavęs Vieną, išgelbėjo nuo muzulmonų Europą su josios lotynų kultūra. Apgynęs krikščionis nuo turkų užplūdimo, jis buvo vertas viso pasaulio dėkingumo.

Taip pat pakėlė savo valstybės orenybę ir savo darbais priminė tautai pareigą palaikyti ir skleisti pasaulyje civilizaciją.

Tos pačios Europos valstybės, kurios stengėsi pavilioti į savo pusę Sobieskį ir sunaudoti savo politikos tikslams, susikivirčijo tarp savęs del žečpospolitos bekaralmečio 1696-s m. Austrai rėmė karalaičio Jokūbo kandidatūrą, Prancūzai — Pranciškaus Liudviko, kunigaikščio de Conti, Kondiejaus Didžiojo sūnėno. Jokūbo Sobieskio partijos galva buvo didysis Karūnos etmonas Stanislovas Jablonovski's; tam priešinosi Karūnoje Liubomirskiai, o Lietuvoje Sapiegai. Karalienė Marė Kazimiera, būdama nepalanki vyriausiajam sūnui, rūpinosi, kad vainikas tektų Bavarų elektoriui Maksimilijonui Emanuėliui, vedusiam josios dukterį Teresą Kunegundą Sobieskaitę.

Liubomirskiai, nenorėdami leisti karalaičiui užimti sosto, paveržė iš Austrų partijos vado, etmono Jablonovskio, kariuomenę. Jųjų įtaka, Karūnos kariuomenė, negavusi algos nuo 1690-jų metų, įsteigė ties Vyšniovcu (Valuinėje) konfederaciją, vadovaujant uzarui Boguslovui Baranovskiui, atsisakė klausyti etmono ir plėšė šlėktų dvarus Raudonuosiuose Rusuose. Karūnos kariuomenės konfederacija tiko Prancūzų partijai; tačiau susidariusi tuo pat metu Lietuvoje — kenkė jai. Rodosi, Marės Kazimieros įtaka, Lietuvos kariuomenės konfederacija buvo susidariusi pirmininkaujant Grigaliui Oginskiui, Lietuvos vėliavininkui; ji atsisakė klausyti savo etmono Sapiegos ir buvo pasiryžusi karaliaus rinkimų metu pasipriešinti Liudviko XIV-jo sumanymams.

Austrai silpnai tepalaikė karalaitį; vikriau darbavosi kunigaikščio Dekončio (de Conti) interesams Prancūzų pasiuntinys kunigas Polinjakas (Polignac). Pinigais bei prižadais jisai prisikalbino į savo pusę primą Radziejovskį bei Sapiegus; jam pavyko išardyti Oginskio konfederacija ir grąžinti Lietuvos kariuomenė etmono valdžiai, o tas buvo palankus Prancūzų kandidatui; pačiu svarbiuoju kunigo Polinjako darbu buvo elekcijos atidėjimas ligi 1697-jų m. gegužės 15 d., kas padidino Austrams bei Sobieskučiui nenumatytas išlaidas ir įpainiojo į kovą su užsienio įtakomis.

Nors etmonas Jablonovskis, išardęs Baranovskio konfederaciją, vėl paėmė į savo valdžią kariuomenę, tačiau karalaičio

Jokūbo reikalai pablogėjo, o tuo tarpu kunigaikščio Dekončio dalykai tolydžio augo. Kunigaikščio Dekončio nelaimei, Liudvikas XIV-is pačią svarbiąją valandą, vadinasi, prieš pat renkant, atsisakė toliau beduoti savo pasiuntiniui lėšų. Tuo metu, kai Prancūzų partija nebteko prancūzų pinigų, atsirado naujas duosnus kandidatas į Lenkų sostą, būtent, Saksų elektorius Pridrikas Augustas. Jis, patariamas Kulmo kašteliono Jono Pšebendovskio, lig šiol buvusio karalaičio Jokūbo agento, priėmė katalikybę ir tuo būdu pašalino svarbiausią kliūtį į sostą; be to, jojo duosnumas paviliojo į jojo šalį ir didžponius ir paprastus šlėktas.

Elekcijos metu balsai pasidalijo tarp karalaičio ir kunigaikščio Končio. Šis pastarasis būtų nugalėjęs, jei ne apsukrumas Saksų partijos, kuri sugebėjo prikalbinti į savo pusę Sobieskio šalininkus. Ir, kai primas paskelbė karaliumi kunigaikštį Kontį, Saksų partija prikalbėjo Kujavų vyskupą Stanislovą Dombskį paskelbti, kad Pridrikas Augustas esąs išrinktas.

Saksų elektorius pasiskubino atvykti į Lenkus, Piekarų sodžiuje prisiekė „pacta conventa“ ir buvo Kujavų vyskupo vainikuotas Krokuvoje tuomet, kai kunigaikštis Konti's su mažu laivynėliu dar buvo bekeliaująs į Gedanę. Tiesa, Kališiaus kaštelionas Vladislovas Pšijemskis buvo sudaręs kunigaikščio naudai Šrodoje konfederaciją: Varšuvos seimas, primo sušauktas, paskélbė rokošą, laisvajai elekcijai paremti; tačiau Prancūzų partija nebteko reikalingos energijos. Kunigaikštis Konti's išplaukė atgal į Prancūziją. Palankūs jam senatoriai pateko Olyvoje į Saksų kariuomenės rankas.

Augustas II-is Wettin'as (1697—1733), išauklėtas despotizmo tradicijose, godus garbės ir apsukrus, stengėsi sustiprinti savo dinastiją Lenkuose, trokšte troško lenkų pagalba įsigyti reikšmės pasaulio politikoje. Prasidėjo jojo karjiera paveldėtu po Sobieskio turkų karu Padolei bei Kamiencui atgauti.

Po ilgo karo Turkai linko padaryti taiką su Austrais bei jųjų sąjungininkais. Karlovičiuose, prie Dunojaus, suvažiavo valstybių įgaliotiniai, tarp kurių buvo ir žečpospolitos pasiuntinys Poznaniaus vaivada Jonas Malachovskis. Sėkmingiau paremti žečpospolitos reikalavimams, atėjo į Raudonuosius Rusus Karūnos pulkai, kuriuos vedė didysis etmonas Jablo-

novskis ir lauko — Feliksas Potockis; aniems į talką ėjo ir saksų kariuomenė. Karalius nuvyko paskui savo armiją ir buvo apsistojęs pirma Rusų Ravos miestelyj (Belzo vaivadystėje), paskui Lvove. Naujai įsiveržusius totorius, vedamus Kaplano Giriejaus, sumušė ties Podgaičiais etmonas Potockis; Karūnos bei Saksų kariuomenės buvo beįimančios Kamiencą, bet tuo laiku įvyko Karlovičiuose taika (1699 m.): Lenkai atgavo Ukrainą bei Padolę su Kamiencu ir buvo apdrausti nuo totorių puolimų.

Nepelnė, tiesa, Augustas laurų savo žygyje prieš Turkus, kuris pasibaigė nieku, bet užtat gavo progos sumanyti didžiulei politikos akcijai šiaurėje. Jos planas buvo padarytas Rusų Ravoje, kur aplankė Augustą Maksvos caras Petras Aleksaitis, grįždamas iš užsienio.

Augustas II-is privalė būti dėkingas Petrui: elekcijos metu Maksvos pasiuntinys buvo įteikęs primui Radziejovskiui bei etmonui Jablonovskiui caro pareiškimą, grūmojantį Lenkams, jei jie išrinktų kunigaikštį Kontį. Tuo būdu caras padėjo Augustui iškilti ir pasiryžo įtraukti jį į savo politikos planus. Ravoje jų tartasi, kaip užpulti Švedų Lybžemis ir pasidalyti Baltijos pamariu. Užgrobiamųjų planų sumanytojas buvo Augusto rūmuose gyvenąs lybžemietis Jonas Reinholdas Patkul'is, kuris už sukilimo ruošimą buvo Švedų karaliaus pasmerktas nugalabyti ir dabar, pabėgęs iš tėvynės, kurstė svetimus monarkus į karą su jaunučiu Karoliumi XII-ju. Patkul'is įkalbėjo Augustui, kad karas del Lybžemio praskinsiąs jam kelią į didžiulę politikos karjierą, kad duosiąs jam progos palikti Lenkuose Saksų kariuomenę, kurios pagalba galėsiąs pakeisti respublikos valdymo būdą į paveldimąją monarkiją. Turėdamas galvoje tokius sumanymus, Augustas padarė su caru Petru sutartį, į kurią paskiau buvo įtrauktas ir Danų karalius Pridrikas IV-is. Karlovičių taika atleido jiems rankas ir įgalino pradėti karą, kuris įgyja Žiemių karo vardą.

Augustas, nežinodamas tikrai, ar žečpospolita duosis įsitraukti į akciją prieš Švedus, stengėsi, nepaisydamas taikos su Turkais, palikti Lenkuose Saksų kariuomenę, kad, atėjus tinkamai valandai, būtų galima ji vesti į Lybžemį. Jam padėjo Lietuvos suirutė.

Būtent, Oginskis sukėlė prieš etmoną Sapiegą dalį Lietuvos kariuomenės ir pradėjo karą. Norėdamas padėti Oginskiui,

Vitebsko kaštelionas Kocielas įsteigė konfederaciją ir, sukvietęs visuotinąjį šlėktos apsiginklavimą, pasiuntė į karalių deputaciją. Augustas pasižadėjo važiuosiąs į Lietuvą, o pirma išsiuntė didoką būrį saksų kariuomenės, vadovaujant feldmaršalui Flemmingui. Šioji kariuomenė, pastatyta Lietuvoj neva šlėktoms apginti nuo Sapiegų priespaudos, iš tikrųjų buvo paruošta Lybžemiui pulti. Kadangi senato taryba nesutiko kariauti su Švedais, kas buvo pareikšta primo laiške, rašytame Karoliui XII-jam, — tai Augustas nusprendė veikti savarankiškai, turėdamas savo saksų kariuomenę. Tuo metu, kai caras Petras, paskelbęs Švedams karą, apsiautė Narvą, saksų kariuomenė, stovinti Lietuvoj, sustiprinta būriais, praleistais, Brandenburgo elektoriui sutinkant, per Prūsų kunigaikštystę, susispietė Kurše ir įsibrovė į Lybžemį padėti Maksvos pulkams.

Viskas kuo geriausiai klojosi. Saksų - Maksvos - Danų sąjungos laimėjimas kare su jaunučiu Karolium XII-ju, kuris atrodė pamišęs, arba idiotas, buvo neabejojamas, taigi ir Lybžemio užkariavimas esąs tikras; o naminiai Lietuvos kivirčai lėmė karaliui absoliutybės įvedimą. Lietuvos šlėktų konfederacija užklupo Sapiegus ties Valkininkais (Trakų vaivadystėje) ir, sumušusi juos, etmono sūnų Mykolą, Lietuvos arklininką, nugalabijo. Valkininkų konfederacija, pergalėjusi, pasmerkė Sapiegus pašalinti iš tarnybų, atimti garbę ir dvarus; jų sąjungininkams irgi grėsė ištrėmimas ir turtų atėmimas. Sapiegai, pabūgę šlėktų keršto, paspruko į Prūsus, pagaliau paprašė karaliaus pagalbos.

Augustas džiaugėsi Lietuvos magnatų nelaime, nes tik jie galėjo kliudyti jojo sumanymui žečpospolitos santvarką perkeisti; jis linkėjo ir Karūnos ponams tokio pat likimo.

Bet netrukus, kai jis buvo beveik apsvaigęs belaukdamas įvykstant savo svajų, ėmė kristi smūgiai. Danų karalius, Švedų sumuštas, Travendal'io taika pasižadėjo pasišalinti iš Saksų-Maksvos sąjungos. Caras Petras gavo ties Narva skaudų smūgį. Augustas, veltui puolęs Rygą, išgirdęs apie sąjungininkų smūgius, ieškojo sąjungos su Brandenburgiečiu.

O tasai, Pridrikas III-is (1688—1713), buvęs lig šiol vasalu del Bitavos ir Lauenbergo lenų, pasinaudojo Žiemių karu, pasiskelbė Prūsų karaliumi ir 1701 m. sausio 18 d. apsivainikavo Karaliaučiuje, pasivadinęs Pridriku I-ju. Nežiūrint į tai, kad Pridrikas, priimdamas Prūsų karaliaus titulą, užgrobė ir Lenkų

provincijos (Karalprūsių) vardą ir tuo buvo pavojingas žečpospolitai, — Augustas pasiskubino pirmutinis visų Europos monarkų pripažinti Prūsų karalių. Be laukiamos pagalbos iš Brandenburgiečio, turėjo Augustas vilties ir iš caro, kuris rengėsi atkeršyti Švedams už Narvos smūgį. Suvažiavo abudu monarkai Lietuvoje, Biržuose, Radvilų pilyje. Caras žadėjo Augustui duoti ne vien žmonių, bet ir pinigų, reikalingų laukiamajam seimui papirkti, kad žečpospolita dalyvautų kare su Karoliumi XII-ju.

Varšuvos seimas, priešindamasis Augusto bei caro norams, pareikalavo pareikšti protestą prieš Brandenburgiečio apsivainikavimą, išvesti iš Lenkų saksų kariuomenę ir padaryti taiką su Švedais. Del tokio žečpospolitos nusistatymo beliko Augustui viena tik Maksvos pagalba ir viltis gauti talkos iš Brandenburgo. Besitariant Augustui su elektoriumi, Karolius XII-is iškirto Saksų-Maksvos kariuomenei smūgį ant kairiojo Dauguvos kranto, ties Ryga, ir laiškais Lenkų didžiūnams pareiškė pašalinsiąs nuo sosto Augustą. Pasiūlymas detronizuoti palankiai buvo priimtas primo Radziejovskio; buvo pasiryžę jį paremti Lenkų ponai, ypačiai Sapiegai.

Po Rygos kirčio, Karoliaus XII-jo pareiškimais grasomas, Augustas stengėsi susitaikinti su žečpospolita šiomis nuolaidomis: atitraukė Saksų kariuomenę iš Lenkų žemės, o į Lietuvą pasiuntė komisiją, kuri turėjo grąžinti Sapiegams senąsias vietas ir sutaikinti juos su šlėktomis. Vienuomet, per savo meilužę, grapienę Aurorą Koenigsmark'ienę, jisai mėgino slaptai susižinoti su Švedų karaliumi, siūlydamas jam pasidalyti žečpospolitą. Karolius, neklausydamas Augusto pasiūlymų, ėjo gilyn į Lenkus ant Kauno, Gardino ir Tikočino. Vos tik Augustas tesuskubo išprašyti iš senato tarybos leidimo parsigabenti Saksų kariuomenę ir sušaukti visuotinąjį apsiginklavimą, tuojau gavo bėgti iš savo sostinės nuo besiartinančio priešo. 1702-ų m. gegužės mėnesio pabaigoj įėjo Karolius į Varšuvą, paskui leidosi į Krokuvos vaivadystę vytis Augusto. Sumušęs jį ties Klišuva (Sandomiero vaivadystėje), užėmė Krokuvą.

Po Klišuvos pergalės Augustas nuvyko ties Sandomieru, kur rinkosi visuotinasai šlėktų apsiginklavimas. Ten atvyko tik šešios Mažųjų Lenkų vaivadystės; Valuinė, Padolė bei Ukraina neatėjo del kazokų maišto. Pulkininkas Palėj'us bei

kitados buvęs kazokų etmonas, Lenkų skirtas, Samuš'is, vėl atnaujino visuomeninį karą pakraščių vaivadystėse, kur po Karlovičių taikos buvo apsigyvenę nausėdos; su valstiečių gaujomis juodu plėšė ir degino šlėktų dvarus. Visuotinasai šlėktų sambrūzdis, negausiai susirinkęs ties Sandomieru, sudarė konfederaciją ir, užprotestavę prieš Švedų sulaužymą Olyvos taikos, šoko ginti Augusto.

Augustas, radęs Sandomiero konfederacijoj paramos, atsipeikėjo, juoba kad del Karoliaus XII-jo ligos, kuris bežiūrėdamas kariuomenę, nulūžo koją, švedai kuriam laikui liovėsi darę antpuolius. Tokių aplinkybių dėka, saksų kariuomenė užėmė Karaliaus Prūsus; su palankiais sau senatoriais tarėsi Torne bei Marienburge; pagaliau sušaukė seimą Liubline.

Liublino seimas, susidaręs daugiausia iš palankių Augustui mažalenkių bei lietuvių, pašalino iš atstovų rūmų Didžiųjų Lenkų atstovus, įtariamus palankume Švedams; reikalavo atimti iš Sapiegų ir kitų Švedų šalininkų vietas ir dvarus; privertė primą prisiekti, kad liausis slaptai taręsis su Karolium XII-ju.

Seimo nutarimų žiaurumas davė kuo liūdniausių vaisių: sukiršinti didžialenkiai, Poznaniaus vaivados Stanislovo Leščinskio rūpesniu, įkūrė apsiginamą konfederaciją, kurios priešaky atsistojo Petras Broniš'as, Pizdros seniūnas. Tiesa, Didžiųjų Lenkų konfederacija neatsisakė klausyti Augusto, bet užprotestavo prieš Liublino nutarimus ir reikalavo taikintis su Švedais. Tačiau ūmai jinai pakeitė pirmutinius savo planus, kai Varšuvos suvažiavime susipažino su Augusto laiškais, pristatytais jai Švedų diplomatų. Primo įtaka, kuris laužė duota Liublino seime priesaiką, Didžiųjų Lenkų konfederacija pasikeitė nauja, pareiškusia atsisakanti klausyti Augusto (1704 m.). Po kelių mėnesių paskiau buvo paskelbti detronizacijos aktas, bekaralmetis ir elekcijos laikas.

Karolius piršo kandidatu Jokūbą Sobieskį, kuris gyveno tuomet Olavoje, Silezijoj. Augustas, norėdamas sutrukdyti Karoliaus sumanymus, surengė ant Sobieskio pasikėsinimą: kai šisai grįžo iš Vroclavo su broliu Kastantu, buvo užpultas ir dragūnų apsaugos nugabentas į Saksų tvirtovę Pleizenburgą. Kai trečiasis Sobieskių, Aleksandras, nepanorėjo ieškoti vainiko, Karolius pastatė Poznaniaus vaivados Stanislovo Leščinskio kandidatūrą. 1704 metų liepos 12 d. Volės kasimuose,

Švedų kariuomenės apsiaustuose, negausus šlėktų suvažiavimas apšaukė karaliumi Leščinskį, kurį paskelbė, primui atsisakius, Poznaniaus vyskupas Mikalojus Švencicki's.

Augustas, nebepasitikėdamas nei Saksų armija, nei Sandomiero konfederacijos pagalba, ieškojo su jos maršalka, Karūnos kardininku Stanislovu Denhoffu, išsigelbėjimo diplomatijoje. Kad paviliotų į savo pusę Pridriką I-jį, pasiūlė jam per Patkulį pasidalyti Lenkus tarp Prūsų, Saksų, Maksvos ir Danų. Kai šisai sumanymas rado kliūčių, Augustas ėmė ieškoti išsigelbėjimo santarvėje su Maksva. Caras Petras, žinodamas, jog Karolius XII-is, pabaigęs su Augustu, nusigręš prieš jį, — karą žečpospolitos teritorijoje laikė Maksvos sienų gynimu, be to, dar jam atrodė tai priemonė savo įtakai Lenkuose stiprinti. Vaduodamasis tokiais samprotavimais, Petras padarė su Augusto pasiuntiniu Tomu Dzialinskiu, Kulmo vaivada, puolimo - apsigynimo sutartį, kuria pasižadėjo teikti pagalbos tiek kariuomene, tiek pinigais. 1704-s m. rugsėjo m. caro kariuomenė, kunigaikščio Golicino vedama, įėjo į Raudonuosius Rusus. Lvove ją pasitiko naujai išrinkto karaliaus Stanislovo dėdė Jonas Jablonovskis, Rusų vaivada. Jaroslavlyje susivienijo su ja patsai Augustas. Kai Karolius, norėdamas išblaškyti sąjungininkų kariuomenę, įsibrovęs į Raudonuosius Rusus prisiartino prie Lvovo, — Augustas pasislinko į žiemius, po Maciejovicais (Sandomiero vaivad.) persikėlė į kairiąją Vyslos pusę ir ėmė grasyti Varšuvai. Jisai buvo sumanęs išvaikyti Varšuvos konfederaciją, Bronišo įsteigtą, paimti į nelaisvę Leščinskį su šalininkais ir niekais paversti visas Karoliaus pastangas.

Išgirdę artinantis Augustą, Leščinskis su šeima, Broniš'as, primas, Aleksandras Sobieskis ir kiti pabėgo iš Varšuvos; ginti Varšuva buvo pavesta Švedų įgulos vadui, generolui Hornui, kuriam padėjo pats vyskupas Švencickis. Neilgai priešinusis, Horno įgula kapituliavo; Poznaniaus vyskupas pateko į saksų rankas.

Neilgai tačiau Augustas tedžiūgavo: Karolius, skubia žygiuote persimetęs iš Raudonųjų Rusų į Mozūrus, atėmė Varšuvą ir įrengė joje Leščinskio apvainikavimą. Vainikavimo apeigas atliko Lvovo antvyskupis Kastantas Zielinskis.

Tuomet caras Petras, susirūpinęs Karoliaus pasisekimu, pats įėjo į žečpospolitos žemę. Apsistojęs Polocke (1705 m.)

jis, kaipo Augusto sąjungininkas, išleido manifestą prieš Leščinskio šalininkus. Savo draugiškus jausmus žečpospolitai parodė tuoj, vos tik spėjęs įžengti į jos žemes, plėšimais bei uniotų persekiojimais.

Už Jono III-jo ir pradėjus viešpatauti Augustui, likusios: Lvovo, Peremišlio ir Lucko dizuniotų vyskupystės prisidėjo prie unijos. Paskutinė Mstislovo - Mogiliavo stačiatikių vyskupystė, atgaivinta Vladislovo IV-jo gudų dizuniotams, į XVII amžiaus pabaigą išnyko. Tiesa, būta dar gyventojų stačiatikių Guduose, Naugarduko vaivadystėje, Slucko apylinkėje ir Braclovo vaivad. Ukrainoje, bet neperdaugiausia. Maksva, nebeįstengdama išnaikinti unijos agitacija, tykojo tik, kaip atkeršijus jos unininkams bei unijos globėjams. Tai padarė caras Petras, įėjęs į žečpospolitos sritį kaipo Augusto sąjungininkas. Vitebske įsakė sunaikinti šv. Juozapato Kuncevičiaus paveikslą. Polocke šv. Sofijos katedros cerkvėje jis girtas suprofanavo komunikantus, plūdo ir žudė vienuolius. Vienam bazilininkui rėžė per žandą už tai, kad šv. Juozapato užmušėjus pavadino bedieviais atskalūnais, paskui, parvertęs jį ant žemės, tvojo per galvą lazda, nukapojo jam ausis bei nosį, pagaliau liepė išvilkti jį iš cerkvės ir pakarti. Kitam nukirto kardu galvą. Nužudytųjų kūnus įsakė sudeginti, o pelenus sumesti į Dauguvą. Vienuolyną bei cerkves Maksvos kareiviai, apiplėšę, pavertė kariuomenės magazinais. Traukdamas Vilniaus linkui, kankino tiek bazilininkus, kuriuos ištremdavo į Rusų gilumą, tiek parapijų kunigus. Persekiodamas uniją, pasiskelbė dizuniotų protektoriumi ne tik visam savo žečpospolitos buvimo laikui, bet ir jam iš jos pasitraukus. Mogiliave pasodino kamisorių, kuris turėjo rūpintis dizuniotais; o savo rezidentui Varšuvoj įsakė rinkti išrodymų, kaip juos spaudžią Lenkuose.

Žymėdamas savo kelionę per Lietuvą žudymais bei plėšimais, sustojo Petras Tikočine, kur gyveno incognito Augustas. Gardine Sandomiero konfederacijos taryba patvirtino traktatą, Dzialynskio su caru sudarytą; Petras antrąkart pasižadėjo duoti pagalbą žmonėmis bei pinigais. Augustas įsteigė savo šalininkams Baltojo erelio ordeną su parašu: pro fide, lege et rege (už tikėjimą, įstatymus bei karalių).

Karolius XII-is nusprendė atgauti Leščinskiui Lietuvą, užimtą Maksvos kariuomenės. Jis patraukęs ant Gardino ieškojo susikirtimo, bet priešai pabėgo. Kai Petras pasitraukė į Už-

dauguvį, o Augustas klaidžiojo su savo pulkais po įvairias vaivadystes, Karolius užpuolė Saksoniją. Išsigandęs nebeteksiąs savo paveldimosios žemės, Augustas išsiuntė į Švedų stovyklą įgaliotinius taikos daryti. Alt-Randstadt'o pilyje, ties Leipcigu, kur Karolius įsikūrė sau vyriausiąją buveinę, buvo padaryta taika (1708 m.): Augustas atsisakė nuo Lenkų vainiko Leščinskio naudai, grąžino laisvę Sobieskiams ir atidavė į Švedų rankas Patkulį.

Alt-Randstadt'o taika Augustą pažemino, o carui buvo pavojinga. Petras numatė, kad Karolius, susitaręs su žečpospolita, panorės atkeršyti jam už lig tol padarytus karo žygius. Carui rūpėjo palaikyti neramumas ir neprileisti žečpospolitos prie susitarimo su Švedais. Todel Petras paėmė globoti ligšiolinę Augusto partiją, Sandomiero konfederaciją, kuri nenorėjo sutikti su Alt-Randstadto taikos sąlygomis.

Maksvos kariuomenė, generolui Menšikovui vadovaujant, pasirodė Valuinėje, o Petras nuvyko į Žulkvę (Rusų vaivadystėje), kur susirinko didžiausieji Leščinskio priešininkai, aukštieji valdininkai, kurie iš Augusto malonės buvo įsigiję tarnybų: primas Stanislovas Šembekas, didysis Karūnos etmonas Adomas Sieniavskis, Lietuvos lauko — Grigalius Oginskis, Sandomiero konfederacijos maršalka Denhoff'as ir daugel kitų. Įžymesniuosius senatorius caras paviliojo į savo pusę nuolatine alga ir pažadais. Konfederacijos taryba, surinkta primo Lvove, visai klausydama caro pasiuntinio kunigaikščio Dolgorukio, atnaujino Dzialinskio sutartį ir nutarė sušaukti seimą į Liubliną.

Į Liublino seimą (1707 m.) atvyko patsai caras ir privertė jį paskelbti bekaralmetį. Mat, jis patvirtino Augusto atsisakymą, bet ne Leščinskio naudai; jis tenorėjo įsodinti į Lenkų sostą savo sūnų Aleksiejų. Po seimo nuvyko caras į Varšuvą, o jo kariuomenė užėmė kuo ne visą žečpospolitą. Tik tada, kai Karolius XII-is, perilgai užtrukęs Saksuose, vėl sugrįžo į Lenkus ir užėmė kairįjį Vyslos krantą, Petras pametė Varšuvą, o kariuomenei įsakė pasitraukti. Grįždamas jis vėl plėšė bazilininkų vienuolynus ir unininkų cerkves; naikino kraštą, palikdamas visur tyrumas.

Atmetęs atvykusiųjų caro pasiuntinių taikos pasiūlymą, Karolius surengė didžiulį žygį prieš Maksvą. Turėdamas užtikrintą pagalbą kazokų etmono Mazepos, kuris norėjo atsi-

mesti nuo Maksvos, jis traukė Užudniepriu į pietus. Menkai tesusikūręs iš Mazepos, šalčio kankinamas, atvyko Karolius ties Poltava, kur tikėjosi rasiąs kariuomenei poilsio bei maisto. Poltavos gelbėti pasiskubino patsai Petras. Smarkiame mūšyje 1709 m. liepos mėn. Karolius buvo pergalėtas. Su kariuomenės likučiais turėjo ieškoti prieglaudos Turkų teritorijoje.

Augustas, turėdamas Danų, Prūsų bei Maksvos žadėtą pagalbą, dar prieš Poltavos mūšį buvo pareiškęs atskiru manifestu grįšiąs į Lenkus, prisidengdamas formaliu Alt-Randstadto traktato netvarkingumu bei 1669 m. seimo konstitucija, draudžiančia karaliui atsisakyti nuo sosto. Po Poltavos mūšio, Leščinskio partijai iširus, jis susitiko su caru Torne, atgaivino su juo senąsias sutartis ir sušaukė Sandomiero konfederacijos tarybą į seimą Varšuvoje. Varšuvos seimas (1710 m.), tasai paklusnus caro pasiuntinio kunigaikščio Ilgarankio (Dolgorukio) įnagis, patvirtino žečpospolitos neužtvirtintą lig šiol Gžimultovskio traktatą. Kadangi tasai traktatas teikė graikų religijos žmonėms tikėjimo laisvę, caras tapo visai teisėtu Lenkų dizuniotų globėju, o tikriau sakant — gavo progos kištis į žečpospolitos vidaus reikalus.

Nuolaidus prieš Maksvą Augustas vėl įsitvirtino Lenkų soste, nežiūrint į naujus Švedų karaliaus žygius, kuris gyveno Benderuose, Besarabijoje. Karolius sugebėjo įkinkyti į karą su Maksva Turkus; prie Prūto atsidūrė caras didžiausiame pavojuje (1711 m.), bet pinigais bei žemės pažadėjimais palenkė didįjį vezirą taikintis ir atsitraukti. Po Prūto taikos Karolius pavedė Leščinskiui rezidencija savo Dviejų Tiltų (Zweibrücken) paveldimąją kunigaikštystę, nepamesdamas, matyti, sumanymo grąžinti jam sostą. Patsai gi, visų sąjungininkų paliktas, bijodamas, kad del nepasitenkinimo nesukiltų jo valstybė, pametė Benderus ir grįžo į Švedus.

Augustas, įsitvirtinęs soste, nepametė savo sumanymo pakeisti žečpospolitą paveldimąja absoliutine monarkija. Neva bijodamas karo su Turkais, jis tebelaikė krašte saksų kariuomenę, kuri iš tikrųjų turėjo padėti padaryti valstybėje pervartą. Šlėktos, varginami saksų kariuomenės stovėjimu, karininkų žiaurumu ir eilinių kareivių plėšimais, ėmė bruzdėti, pirma Lietuvoj bei Guduose, o netrukus ir visoje valstybėje. Iš sąjungų, įsikūrusių atskirose vaivadystėse, žemėse bei apskrityse, susidarė 1715 m. Tarnograde (Rusų vaivadystėje), Kremienco

pakamarininkiui Stanislovui Leduchovskiui pirmininkaujant, generalinė konfederacija. Jinai, tiesa, neatsisakė klausyti Augusto, bet reikalavo pašalinti iš krašto saksų kariuomenę. Taktinai Tarnogrado konfederacija, prie kurios prisidėjo daugybė Leščinskio šalininkų, galėjo užimti stiprią poziciją ir prieš patį Augustą.

Puolė konfederatus feldmaršalas Flemming'as, bet sumušti jųjų neįstengė. Kad ir būtų Augustas turėjęs gana jėgų konfederacijai panaikinti, vis tiek nebūtų jam leidęs daryti pervartos Maksvos caras, kuris akylai sekė Lenkų reikalus. Saksų kariuomenės žygius sekė caro generolas Bauer'is, o kunigaikštis Dolgorukis visur buvo išvien su konfederatais.

Petras nepalankiai žiūrėjo į Augusto siekius; Tarnogrado konfederacija jam tik tiek tetiko, kiek, nepereidama į Leščinskio pusę, duodavo prógos kištis į Lenkų reikalus. Caras viešėjo tuomet Gedanėje ir manė apie tarpininkavimą tarp tebesivaidinančių partijų. Padėjo jam tame konfederatai: jie kreipėsi į carą, prašydami sutaikinti juos su karaliumi. Augustas, sutikęs priimti caro tarpininkavimą, kad ir nenóromis, vis delto nuvyko į Gedanę. Teisėju-tarpininku paskyrė Petras kunigaikštį Dolgorukį, drauge jis pareiškė pasiųsiąs 18.000 kariuomenės prieš tą partiją, kuri nesilaikytų sutarties.

Kunigaikštis Dolgorukis pasitarimui paskyrė Liubliną, kur suvažiavo konfederatų bei Augusto įgaliotiniai. Derybos Liubline, o paskui Kazimiere nedavė vaisių; tik užėmus rusų kariuomenei Valuinę, susitarta pagalios Varšuvoj. Varšuvos traktatas (1716 m.) liepė saksams pasitraukti iš žečpospolitos, panaikino Sandomiero bei Tarnogrado konfederaciją ir uždraudė daryti tos rūšies sąjungas ateityj; Karūnos kariuomenės skaičių sumažino ligi 18.000, o Lietuvos — ligi 6000 žmonių; jisai aprėžė etmono valdžią, pavesdamas jam vieną tik kamandą, o armijos administraciją atidavė iždo tribunolams. Šiai sandorai patvirtinti, buvo nutarta sušaukti taikos (pacifikacinis) seimas. Tasai seimas, sušauktas į Varšuvą, einant traktato nutarimais, susidėjo ne iš atstovų, išrinktų seimeliuose, bet iš maršalkų bei Tarnogrado konfederacijos patarėjų, kurių vadas buvo Leduchovskis. Susirinko 1717 m. sausio 31 d., truko šešias valandas; Varšuvos traktatą, caro primestą, patvirtino be diskusijų, del ko ir gavo „nebylio“ vardą.

Caro tarpininkavimas buvo tai Maksvos kišimasis į vidujinius žečpospolitos santykius; primestos tautai sutarties sąlygos, ypač kariuomenės sumažinimas ligi 24.000 žmonių tolygus buvo žečpospolitos nuginklavimui ir darė negalimą valstybės apsigynimą nuo išorinių priešų, juoba kad dragūnai bei visi pėstininkai, sudarą tvirtovių įgulas, buvo svetimšalių karininkų valdžioje. Sumažinimas kariuomenės, dažniausiai susidėjusios iš raitelių, nebetekusių savo senosios reikšmės del kaimynių valstybių armijų naujo pertvarkymo, atėmė galią gintis iš oro, juo labiau, kad dabar liko uždraustas senasai jėgų koncentravimo būdas konfederacijų pavidalu. Pagalios Petras, nebesitenkindamas laimėjimu, kurį buvo įgijęs Varšuvos traktato iš 1716 m. bei nebylio seimo nutarimų dėka, neišvedė iš Lenkų savo kariuomenės ir šeimininkavo, lyg užkariautoje šalyje.

Augustas, darydamas su caru sutartis prieš Karolių XII-jį ir kariaudamas su juo bendrai kelerius metus, tarėsi išnaudosiąs Maksvą savo politikos tikslams. Tačiau, pasijutęs pats tapęs įnagiu savo sąjungininko rankose, tuoj po „nebylio“ seimo bandė išsivaduoti iš sunkios caro globos.

Išvedęs saksų kariuomenę, sumanė Augustas paimti į savo rankas krašto karo jėgą. Sutartimi su didžiuoju Karūnos etmonu Adomu Sieniavskiu žečpospolitos kariuomenė buvo pertvarkyta ant svetimųjų šalių kurpalio, suskirstyta į dragūnus bei pėstininkus ir pakliuvo į feldmaršalo Flemmingo, tariant paties Augusto žinią. Įgijęs karo jėgą, tvėrėsi vienkart diplomatiško darbo, būtent, ėmė tartis su Austrais ir Anglų karaliumi, kuris nepalankiai žiūrėjo į caro galybės augimą Baltijos pajūryje. Radus Augustui paspirties Austruose bei Angluose, Petras, pajutęs savo kaimyną norint išsivaduoti iš jojo globos, susiartino su Prūsų karaliumi Pridriku Viliumi I-ju (1713—1740). Nuo to laiko caras jau bendrai su Prūsų karaliumi ėmė rūpintis, kad Augustas neįtrauktų į savo sumanymus žečpospolitos, būtent, kad nesustiprintų karaliaus valdžios ir nepaverstų Lenkų paveldimąja monarkija. Kunigaikštis Dolgorukis bei Prūsų pasiuntinys Kunheim'as rado sau užtenkamai sąjungininkų Lenkų ponuose: buvusiame Sandomiero konfederacijos maršalke, o dabar Karūnos lauko etmone Denhoff'e, ir Kujavų vyskupe Kastante Šaniavskyje. Baidant karaliaus despotizmu, lengva buvo sukiršinti prieš Augustą ir visi šlėktos. Dolgorukis su Kunheimu ėmė darbuotis Gardino seime 1718 m.

Nesunku buvo šlėktoms įkalbėti, kad svetimojo pavidalo kariuomenės pavedimas Flemmingo komandai, tai esąs pasikėsinimas ant etmono valdžios prerogatyvų ir žečpospolitos įstatymų. Dolgorukis prikalbėjo nedaryti sąjungos su Austrais ir išrodinėjo Maksvos kariuomenės laikymą Lenkuose esant būtinai reikalingą tautos laisvei ginti.

Ir tikrai Maksvos kariuomenė, neva saugodama šlėktų laisvę, neketino kraustytis iš žečpospolitos; ėmė nuo piliečių kontribuciją, plėšė pirklius. Kad ir kaip šlėktos skundėsi dejavo, Petras nesitraukė iš krašto, dar stengdamasis tuo pat metu užimti ir Kuršą.

Mirus kunigaikščiui Pridrikui Viliui († 1711), kuris buvo vedęs Oną Ivanaitę, Petro dukterėčią, šis pastarasis neva imdamas našlę į savo globą, o iš tikrųjų ketindamas užkariauti Kuršą, įvedė į jį Maksvos kariuomenę. Tiesa, po Prūto santaikos jinai pasitraukė, bet, keleriems metams praėjus, ji vėl sugrįžo. Dar to negana. Petras tarėsi su Karoliumi XII-ju: už atidavimą Maksvai Baltijos Pajūrio provincijų, jis pasiruošęs buvo pašalinti nuo sosto Augustą ir įsodinti Leščinskį.

Augustas, nebodamas augančių kliūčių, nenusiminė. Ant Leščinskio suruošė pasikėsinimą: pasiuntė į Dviejų Tiltų kunigaikštystę žmones, kurie turėjo nužudyti jį. Pasikėsinimas tačiau nepavyko; ir patsai sąmokslas greit pasirodė esąs bereikalingas, kai Karolius XII-sis žuvo, imdamas Norvegų tvirtovę ties Friderikshallu (1718 m.). Tuojau, Karoliui mirus, Augustas sutuokdino savo sūnų Pridriką Augustą su arkikunigaikštaite Mare Juze, Juozapo I-jo dukterimi. Be to, dar jis padarė su ciesoriumi ir Anglų karaliumi, kaipo su Hanovero elektoriumi, Vienos traktatą (1719 m.), taikomą prieš Maksvą ir Prūsus.

Atsimokėdamas už Vienos traktatą, caras per savo pasiuntinį Tolstojų padarė Berlyne su Prūsų karaliumi sutartį (1719 m.), kuri turėjo išardyti visus Augusto planus. Sąjungininkai pasižadėjo palaikyti viešpatavusią lig šiol žečpospolitoj santvarką nepakeistą, apsaugoti Lenkų naujatikių likimą, neprileisti Vienos traktato į seimą ir sutrukdyti Augusto žygius dėl sūnaus apvainikavimo. Pasižadėję remti savo sumanymus, reikalui esant, ir ginklu, juodu pradėjo sutartinai veikti Varšuvos seime 1719 m., į kurį Augustas buvo beįnešąs Vienos traktato ratifikaciją, ir dėti pastangų, kad Flemmingas būtų

patvirtintas svetimojo pavidalo kariuomenės vadu. Kunigaikštis Dolgorukis nebesigailėjo nei pinigų, nei pažadų; jam veikliai padėjo Kunheimo įpėdinis, baronas von Posadovski's. Jų įtaka daugelis atstovų buvo priešingi Vienos traktatui ir gynė etmono valdžios prerogatyvas; galų gale seimas iširo, kaip buvo norėjusiu Dolgorukis bei Posadovski's.

Caras galėjo džiaugtis. Su Švedais buvo padaryta Ništade, Suomiuose, taika (1721 m.); jis gavo skirtą Augustui Žiemių karo pradžioje Lybžemį su Estais. Tais pačiais metais jis tapo visų Rusų imperatoriumi.

Neįvykus sumanymams pakeisti žečpospolitą paveldimąja monarkija, Augustas neišsižadėjo minties palikti savo sūnui sostą. Jis rūpinosi pavilioti į jojo pusę Lenkų ponus bei šlėktas; tarėsi su Berlyno, Vienos bei Maksvos valdžiomis. Bet netrukus išardė jojo planus Stanislovo Leščinskio dukters Marės jungtuvės su Prancūzų karaliumi Liudviku XV-ju.

Prancūzai negalėjo sutikti, kad Lenkų sostą užimtų Saksų elektorius, susidėjęs ir susigiminiavęs su Austru dinastija. Turėjo jo vietoj savąjį kandidatą — Leščinskį. Augustas, tai supratęs, rūpinosi susiartinti su Prancūzais. Buvo net pasirengęs nestatyti savo sūnaus kandidatūros į Lenkų sostą, kad tik už tai remtų Prancūzai karalaičio pretensijas į Austrų palikimą, kurį ciesorius Karolius VI-is, eidamas vadinamąja pragmatiškąja sankcija, norėjo pavesti savo dukteriai Marei Teresai. Sužinoję apie tokios rūšies Augusto derybas su Prancūzais, Vienos diplomatai susitarė su Prūsais bei Rusais. Karolius VI-is, Pridrikas Vilius I-is bei Petro Didžiojo († 1725), Katarinos († 1727) ir Petro Aleksaičio († 1730) įpėdinė, imperatorienė Ona Jonaitė (1730—1740), buvusioji Kuršo kunigaikštienė, padarė sąjungą, pavadintą trijų juodųjų erelių sąjunga, palaikyti žečpospolitoj senajai santvarkai ir nebeleisti į Lenkų sostą kandidatui, neatatinkančiam jųjų norams. Trijų juodųjų erelių atstovai pasirašė Berlyne sutartį (1732 m.), kuria pasižadėta neleisti į Lenkų sostą nei Leščinskio, Prancūzų kandidato, nei karalaičio Pridriko Augusto, pavojingo sąjungininkams. Sutikta remti kuris nors, bet nepavojingas; geriausiai — kuris iš Lenkų magnatų, vadinamasis Piastas.

Augustas, sužinojęs apie Berlyno sutartį, tvėrėsi vėl nedoros politikos: slapta pasiūlė Berlyno rūmams pasidalyti žečpospolitą tarp Prūsų ir Austrų, su sąlyga, kad likusioji Lenkų

dalis atitektų jojo sūnui. Einant taryboms tuo reikalu, Augustas II-is pasimirė Varšuvoj per seimą, į kurį jis buvo atvykęs iš Saksų.

Primas Teodoras Potockis, sūnus Povilo bei Eleonoros Soltikaitės, Aleksiejaus Mykolaičio žmonos dukterėčios, gimė (1664 m.) tėvui esant nelaisvėje Maksvoje. Nors buvo jis susigiminiavęs su caro namais, o Aleksiejus Mykolaitis buvo jojo krikšto tėvas, bet Rūsų neapkentė. Nekentė taip pat ir vokiečių. Godus garbės, trokštąs savo giminių išaukštinimo, politikos, ir asmens siekimų skatinamas, norėjo įkelti į sostą Leščinskį, kuris, kad ir būdamas Prancūzų karaliaus uošvis, būtų turėjęs nusilenkti prieš Potockių galybę ir taikintis prie jų valios, kai bus dalomos tarnybos bei starostystės. Netiko jam juodųjų erelių sąjunga, neprileidžiauti Leščinskio kandidatūros. Dar labiau jisai susirūpino del įvykių, kurie davė Saksų elektoriui progos dėti pastangas Lenkų sostui įsigyti.

Karalaitis Pridrikas Augustas tuoj po tėvo mirties kreipėsi į Vieną, reikšdamas noro išsižadėti pretensijų gauti Austrų palikimą ir pripažinti pragmatišką sankciją, bet tik gavus nuo ciesoriaus paspirties siekti prie Lenkijos vainiko. Tuo pat laiku kreipėsi Pridrikas Augustas į Petrapilį ir pareiškė esąs pasiryžęs už paramą atiduoti Kuršą kaipo leną imperatorienės Onos mylimajam Ernestui Bironui, mirus paskutiniam vyriškajam Kettlerių šeimynos ainiui, seneliui kunigaikščiui Ferdinandui. Primas, nenorėdamas leisti sosto užimti Saksų elektoriui, universalais, kuriais šaukė konvokacinį seimą, siūlė pirmų pirmiausia atmesti svetimšalių kandidatūras. Primo pasiūlymą palankiai priėmė visi šlėktos, jam nebesipriešino ir tokie didžponiai, kaip va Krokuvos vaivada Teodoras Liubomirskis bei Lietuvos didysis kancleris kunigaikštis Mykolas Vyšniovieckis. Juodu tai darė savo naudai, nes žinojo, jog kaimynės valstybės neleis Leščinskio į sostą, ir todel turėjo vilties, pašalinus svetimšalio kandidatūrą, prasiskinti sau kelią į sostą.

Konvokacinis seimas priėmė konstituciją, kuri įsakė prisiekti ne tik senatoriams bei atstovams, bet ir visiems šlėktoms vaivadystėse, žemėse ir apskrityse, kad jie atmes svetimųjų kandidatūras. Austrų pasiuntinys Vilček'as bei Rusų Lövenvolde pareiškė, kad jų rūmai nebeleisią rinkti Leščinskio, kad

„tam pasipriešinsią visomis jėgomis, iš Dievo gautomis", vadinasi pavartosią kariuomenę, stovinčią jau žečpospolitos pasienyje. Juodu pareiškė, būsią ciesorius bei imperatorienė savo reikalavimais vykdą pareigas, einant traktatais, pavedančiais jiedviem globoti (garantuoti) žečpospolitą, — nors iš tikrųjų jokiam diplomatiniam akte su Austrais bei Rusais apie garantiją nebūta nė kalbos.

Primas universaluose reliaciniams seimeliams laikė menkniekiu pavojų iš juodųjų arelių pusės, jis kalbino šlėktą vienu balsu rinkti Piastą. Tuo būdu, primui pasirūpinus, 30.000 šlėktų, susirinkusių Volėje, apšaukė karaliumi Leščinskį (1733 m. rugsėjo 12 d.).

Dalis visuotinojo apsiginklavimo, apie 6000 šlėktų, dar prieš apšaukiant karaliumi Stanislovą pasitraukė į dešinįjį Vyslos krantą, ties Praga. Jai vadovavo elektoriaus šalininkai, Poznaniaus vyskupas Hozijus bei Krokuvos Lipski's. Prie jų prisidėjo ir tie iš didikų, kurie konvokaciniame seime balsavo už svetimšalio pašalinimą, patys svajodami gauti vainiką. Apsisaugoti jie išardė tiltą per Vyslą ir laukė ateinant Rūsų kariuomenės. Po trijų savaičių išrinkus Leščinskį, vyskupas Hozijus, Rusų generolo Lassi'o saugomas, paskelbė ties Kamienio sodžiumi Augusto III-jo išrinkimą. Šis išrinkimas buvo pasveikintas trijų dešimtų rusų patrankų trenksmo.

Leščinskis, išsigandęs rusų elgesio, drauge su primu bei įžymesniais senatoriais pabėgo į Gedanę. Tuo metu, kai Augustas III-is vainikavosi Krokuvoje (1734 m. sausio 17 d.), generolas Lassi's, užėmęs Torną, prisiartino prie Gedanės, skelbdamas einąs „ ieškoti savo imperatorienės priešų." Lassi'o įpėdinis feldmaršalas Münnich'as pagrasė Gedaniečiams, kad, jeigu jie ilgiau ginsiąsi, sugriausiąs miestą ir už tėvų kaltes nubausiąs kūdikius. Miestas, apsiaustas rusų bei saksų, turėjo pasiduoti; Leščinskis nuvyko į Karaliaučių ieškoti globos pas Prūsų karalių. Münnich'as, įsiviešpatavęs Gedanėje, areštavo tebėsančius jame senatorius; kai kuriuos uždarė vietiniame jezavitų vienuolyne, kitus išgabeno į Olyvą, kur atvyko iš Drezdeno Augustas III-is jų prisaikinti. Daugelis pasidavė, bet primas atsisakė pasiduoti.

Leščinskis, viešėdamas Karaliaučiuje, laukė tautos simpatijos ir Liudviko XV-jo pagalbos. Jo ginti telkėsi po vaivadystes, žemes bei apskritis konfederacijos, kurios Dzikavoj

susijungė į generalinę (1734 m.), pirmininkaujant Adomui Tarlai, Jaslo suniūnui. Tačiau konfederacija daugiau užsiėmė diplomatiškais susinešimais, nekaip kovojo; labiau tikėjo svetima pagalba, kaip savomis jėgomis. Karalių Stanislovą apvylė taip pat ir jojo žentas. Prancūzai paskelbė Austrams karą, tačiau ne tiek terūpėjo jiems Leščinskio reikalai, kiek jų pačių interesai. Įsibrovė į ciesoriaus žemes dvi armijos: viena per Reiną, kita per Alpius; bet užuot skubinusiosi paimti Saksus ir padėti Leščinskiui, jiedvi užiminėjo pasienio provincijas, kurias Prancūzai panorėjo užsikariauti sau. Pasiųsta į Gedanę kelių laivų eskadra su 1500 žmonių pabūgo Rusų bei Saksų artilerijos ir nepadarė jokios įtakos įvykių eigoje. Galop Liudvikas XV-is padarė su ciesoriumi Vienos sutartį (1735 m.), kuria pasižadėjo prikalbėti Leščinskį atsisakyti nuo sosto už pavedamus jam naudotis ligi gyvos galvos Lotaringus ir Barą; šiedvi provincijos, mirus karaliui, būsiančios prijungtos prie Prancūzų. Tuo būdu 70.000-čių imperatorienės armijai padedant, įsisėdo į sostą Augustas III-is, o su juo įsigalėjo Lenkuose Rusų įtaka. 1736-s m. sušauktasai pacifikacinis seimas užmokėjo už Rusų įsikišimą konstitucija, užleisdamas karaliui teisę savarankiškai pasirūpinti kunigaikščio investitūra Kurše, mirus paskutiniam Kettleriui. Taip buvo rengiamasi įvykdyti sutartis tarp Augusto bei Petrapilio, kuria buvo išsižadama Kuršo Rusų naudai.

* * *

Žečpospolitos luomų valdymo laikotarpyje Lenkai prityrė didžiulių smūgių: teritorija sumažėjo, buvo prarastas politiškas savarankiškumas ir, patekus į svetimųjų valstybių įtaką, buvo paragauta karčių jos vaisių.

Besigrumdama su kaimynais žečpospolita prarado: Smolenską, Černigovą, Uždnieprio Ukrainą ir Kijevą; Švedams atiteko — Latgaliai dešiniojoj Dauguvos pusėj; valstybė neteko viršenybės teisių Moldavuose, Valakuose bei Prūsų kunigaikštystėje. Iš visų nuostolių teatgavo tik tuos, kuriuos buvo padaręs Bučačo traktatas, ir tai atsitiko daugiau Europos diplomatijos įtaka, nekaip savomis pajėgomis. Zečpospolitos nuostoliais padidėjo Maksva, Švedai bei Turkai; jos vasalas Prūsų kunigaikštis, jos prapulčiai pakilo į karalius.

Žečpospolita nedalyvavo trijų dešimtų metų kare, todel ir neturėjo įtakos naujam Europos politikos santykių sutvarkymui

per derybas Münsteryje bei Osnabrücke, kurios pasibaigė Vestfalijos taika (1648 m.). Kaimynų užpuldinėjimų suvarginta, jinai turėjo kęsti smulkaus kunigaikščio, dar nesenai tebebuvusio josios lenininku, plėšimus ir garbės įžeidimus. Bekaralmečiu po Jono Kazimiero elektorius Pridrikas Vilius įsibrovė į Drahimo seniūnystę (Poznaniaus vaivad.), kurią valdė skolai apsaugoti; užėmė ją ginklu ir prijungė prie Brandenburgo. Tasai pats elektorius įžeidė žečpospolitos garbę skriauda, padaryta Kristijonui Liudvikui Kalkstein'ui Stolinskiui, kuris ieškojo globos Lenkuose. Kalkštein'as, Prūsų bajoras, priklausė partijai, nepatenkintai Vėliavos traktatu, ir rūpinosi grąžinti žečpospolitai viršenybę Prūsų kunigaikštystėj. Bijodamas patekti į kalėjimą, jis paspruko iš Prūsų į Varšuvą. Prūsų rezidentas Varšuvoj Brandt'as, klasta sugavo Kalkšteiną, nusiuntė savo ponui, kuris, nebodamas tarputautės teisių, nebegrąžino jo žečpospolitai ir liepė jį nužudyti (1672 m.). Bejėgė žečpospolita negalėjo nieko prieš tai padaryti, jinai net turėjo laikyti Varšuvoj to viso įžeidimo kaltininką Brandt'ą. Pridriko Viliaus įpėdinis, elektorius Pridrikas III-is, Augustui II-jam bepradedant valdyti, užėmė Elbingą, neva del neišmokėjimo sumos, kurią žečpospolita Bidgoščiaus traktatu buvo pasiskolijusi iš jojo pirmatako.

Žečpospolitos teritorijoje kovojo tarpu savęs del hegemonijos Europoje svetimosios įtakos, ypačiai Prancūzų bei Austrų. Iš pradžios imdavo viršų Prancūzai, kurių įtaka buvo padarytos paliaubos: Altmarko, Štumdorfo, o taip pat Olyvos taika; mirus karalienei Liudvikai Marijai, vyriausiajai Versalio agentei, paėmė viršų Austrų įtaka. Prancūzų įtaka traukė žečpospolitą dalyvauti didžiuliame politikos įvykyje Trijų dešimtų metų karo metu, o galų gale kilo tik naminiai vaidai, kurių vaisiumi yra buvęs kraujo praliejimas ties Montvais. Austrų įtakos dėka pagarsėjo Lenkų ginklai kovose su Turkais, tačiau be jokios žečpospolitai naudos. Augusto II-jo avantiūros žygiai užtraukė ant Lenkų Žiemių karo metu Švedų antplūdį ir įsikišimą Maksvos, kuri nuo to laiko tiesiog tyčiojosi, diktuodama žečpospolitai nutarimus seime, kuris virto „nebyliu". Nuo to laiko, kai Petras Didysis buvo apsiėmęs sutaikinti Tarnogrado konfederaciją su Augustu II-ju, žečpospolita faktinai pateko Maksvos jėgai. Prancūzų bei Austrų įtaka irgi naudojo žečpospolitą savo politikos tikslams,

o Maksva — stengėsi užkariauti valstybę, jau subetvarkintą ir bejėgę.

Karalių rinkimai skaldydavo tautą į partijas, užtraukdavo ant krašto naminio karo baisenybes. Jojo vaisiumi yra buvę Zebžidovskio bei Liubomirskio rokošai, o taip pat priešingos sau konfederacijos — Golombio ir Ščebžešino, Sandomiero ir Didžiųjų Lenkų. Elekcijų žalingumas reikšdavosi ne tik bekaralmečiais, atiduodančiais žečpospolitą niokoti anarkijai, — jisai turėdavo įtakos visam valstybės likimui, kurį politiškosios partijos aukodavo saviesiems interesams bei svetimųjų įtakoms. „Pacta conventa“, kurie yra buvę tiesioginiais rinkimų padariniais, atimdavo karaliui, šitam vienatiniam žečpospolitos vyriausybės organui, prerogatyvas, kurios buvo reikalingos vidujiniam valstybės sąryšiui bei jėgai palaikyti.

Nebeteko taip pat orenybės ir centrinis įstatymų leidimo valdžios organas, seimas, ypačiai nuo antrosios XVII-jo šimtmečio pusės, kai įsivyravo paprotys ardyti posėdžius per „liberum veto“, ką galėdavo padaryti vienas atsovas. Išsiskirstydavo seimai ir seniau, keliems atstovams protestuojant arba praėjus įstatymų paskirtam posėdžių laikui. Nuo Jogailų išsibaigimo ligi 1652 metų perniek buvo nuėję vienuolika seimų. Nuo 1652 m. buvo traukomi vienetų. Baigiantis nepaprastajam seimui 1652 m., susirinkusiam patvirtinti Baltcerkvio sutarties ir apgalvoti, del visa ko, priemonių tolesnei kovai su Chmielnickiu, Upytės atstovas Sičinskas, išėjo iš rūmų, pareiškęs posėdžius nėsant teisėtus, kadangi pasibaigęs dviejų savaičių terminas. Rūmai pripažino vieno atstovo veto seimo darbų sustabdymu, ir, Sičinskui nebegrįžus, maršalka uždarė posėdžius. Viešoji nuomonė nuteisė Sičinską, bet neapsidraudė nuo to papiktinamo pavyzdžio, kuris paskiau rado sau sekėjų. Tarp 1652 m. ir 1736 m. išsiskirstė nieko nenuveikę dvidešimt šeši seimai,[1]) iš kurių trylika buvo nutraukti atskirų atsovų. Kai kurie (1688, 1694, 1720, 1730, 1732) išsiskirstė, dar atstovų rūmų maršalkos neišrinkus. Iš Europos valstybių daugiausia seimų yra išardę Prūsai, antrąją po jų vietą yra užėmusi Maksva, o trečiąją — Prancūzai. Lenkų didikų di-

[1]) 1654, 1664, 1665, 1666, 1669 (vainikuojamasis), 1670, du 1672, 1680, 1681, 1688, 1689, du 1693, 1694, 1696 (konvokacinis), 1698, du 1701, 1719, 1720, 1722, 1729, 1730, 1732 ir 1735 m. m.

džiausi nenaudėliai yra buvę Potockiai, Sapiegai bei Liubomirskiai. Dauguma ardytojų dirbdavo už svetimus pinigus.

Įstatymų leidžiamą seimų orumą, lygiai, kaip ir visos vyriausybės valdžios, susilpnino seimeliai, kurie nuo antrosios XVII-jo šimtmečio pusės virto savarankiais organais su plačiomis įstatymų leidimo, administracijos bei teismo funkcijomis. Priešseiminiai seimeliai savo instrukcijose įsakydavo atstovams, ne tik kad neleistų daryti kai kurių nutarimų, bet kad trukdytų nurodytais atvejais seimo debatų eigą. Atstovas, tokios instrukcijos varžomas, stabdydavo posėdžius arba net suardydavo seimą, jeigu šisai nesutikdavo su jo rinkikų valia. Principe seimų ardymo priežastimi yra buvusios seimelių instrukcijos, kurios duodavo atstovams griežtų įsakymų. Kai kada seimeliai įsakydavo atstovams atskirus pasitarimų dalykus „siųsti broliams", vadinasi atvežti juos galutinai spręsti rinkikams. Tuo būdu seimeliai virsdavo savarankiais įstatymų leidimo organais, kurie pasisavino galutinų nutarimų teisę, ir tuo būdu pasidarė viršesni už centrinius organus. Tąjį vaidmenį paprastai tevaidindavo reliaciniai seimeliai. Paprastomis sąlygomis seimas, nebegalėdamas sutaikinti kelių dešimtų interesų bei reikalavimų, dažnai vienas kitam priešingų, gaišdavo nereikalingai laiką, norėdamas sutaikinti atskirus reikalus, užuot svarstęs bendrosios reikšmės klausimus.

Kadangi seimai dažnai būdavo nutraukiami, arba išsiskirstydavo, nieko nenutarę, tai seimeliai turėjo ir galėjo pasisavinti teisės nebeveikiančio įstatymų leidimo organo. Ištikus didžiuliam pavojui, kurio seimas nubevaliodavo pašalinti, karalius turėdavo tartis apie kovos būdus su relaciniais seimeliais. Vyriausiuoju svarstomuoju dalyku būdavo iždo bei kariuomenės reikalai, del kurių seimelis darydavo vadinamąją l i a u d ą, t. y. nutarimus, turinčius privalomosios galios tai ar kitai vaivadystei, žemei ar apskričiai. Seimelis organizuodavo vaivadystės iždą, kurį siųsdavo į karaliaus nurodytą vietą, arba eikvodavo savo nuožiūra. Karo metu rinkdavo ginklų jėgą, pavadintą apskrities kareiviais; skirdavo kuopų vadus (rotmistrus) ir su jais vesdavo sąskaitas. Visuotinojo apsiginklavimo metu išrasdavo priemones saugumui vaivadystėj palaikyti. Nuo seimo nebylio laikų kariuomenės iždo administracijos funkcijos pateko naujai įsteigtiems, vadinamiesiems ū k i o s e i m e l i a m s, susirenkantiems kasmet vaivadystėse,

žemėse bei apskrityse. Del tokių seimelio kompetencijų iždininko bei didžiojo etmono valdžia užėmė antraeilę vietą.

Seimeliai vykdydavo ir jurisdikciją: tarpingai — žemiečių bei pakamarninkų teismuose rinkdami kandidatus į vietas ligi gyvos galvos: teisėjus, pateisėjus, žemiečių raštininkus bei pakamarninkus; betarpiškai — tribunoluose, kur siųsdavo deputatus, nereikalaujančius karaliaus patvirtinimo. Betarpiškai seimeliai dalyvaudavo ir teismų darbuose tokiomis nepaprastomis aplinkybėmis, kaip va, bekaralmečiu, kai pasiliaudavo dirbę paprastieji teismai. Jisai tuomet rinkdvo deputatus, kurie sudarydavo kaptūrinį teismą, apimantį seniūno valdžios atribucijas.

Seimeliai, imdami į savo rankas įstatymų leidimą, administraciją bei teismus, sumažino centrinių organų orumą, suskaldė žečpospolitą į savarankius ratelius, kurie dirbdavo nepriklausomai, težiūrėdami tik dalinių reikalų, nebeatkreipdami akies į bendrąjį interesą. Privesta ligi galutinosios ribos decentralizacija išskáidė valstybės jėgų vienybę, atėmė žečpospolitai tvirtą vyriausybę, pavedė ją didžiūnų bei svetimųjų valstybių įtakai.

Kaimynai gerai įvertindavo naudą, kurią galėdavo semti iš sosto elekcijos, liberum veto ir seimelių išcentrinimo (decentralizacijos), jeigu Berlyno sutartimis 1719 bei 1732 m. prisižadėjo saugoti, kad žečpospolitos santvarka nebepakitėtų.

Ne tik centrunių valstybės valdžios organų orumo žlugimas silpnindavo visą žečpospolitą, — prie to dar prisidėjo ir tikybos priespaudos vaisiai.

1573-jų metų Varšuvos konfederacija laidavo tikyboms lygias teises, bet karaliai laužydavo tas teises, aplenkdami nekatalikus, beskirstant tarnybas bei seniūnystes. Disidentais, reiškiančiais kitados visus krikščionis, buvo imta vadinti vien tik nekatalikai: liuteriai, kalvinai, dizuniotai, išskyrus arininkus.

Konvokaciniai seimai nuo Zigmanto III-jo laikų net ligi 1674 m. laiduodavo disidentams taiką ir saugumą, bet sdrausdavo jiems statyti naujus maldos namus; Mozūruose, prisitaikant prie kunigaikščio Jonušio 1525 m. edikto, būdavo leidžiama laikyti nekatalikų pamaldos tik privačiuose namuose ir tai be pamokslų ir giesmių. Arininkams, išimtiems iš disidentų kategorijos, už Vladislovo IV-jo buvo draudžiama daly-

vauti viešuosiuose posėdžiuose, užimti tarnybas ir įgyti žemės turtus. Seimas 1658 m. pritaikino prie jų Vieliunės editką, išleistą Vladislovo Jogailos prieš husininkus. Ediktu paskirtų bausmių vykdymas buvo atidėtas dvejiems metams, įsakant Arijaus sekėjams išsiparduoti savo turtą ir išsikraustyti į užsienį. Šio įstatymo bausmė palietė paskui ir katalikus, vedusius arininkes, auklėjančius vaikus atskalų paklaidose ar koresponduojančius su atskalūnais. Taip pat buvo sulyginti su arininkais kvakeriai, menonitai, anabaptistai ir tie, kurie mestų Rymo katalikų ar graikų uniotų apeigas. 1698-jų m. seimas įsakė, kad šlėktos iš Lietuvos Brastos vaivadystės Kazimierui Liščinskiui, apkaltintam bedievybe, ištrauktų liežuvį, nukirstų ranką, o paskui jį nužudytų ir sudegintų ant laužo. Varšuvos traktatas bei seimas nebylys paliepė griauti disidentų maldos namus, pastatytus po 1674 metų. Ten, kur tokių namų nebuvo, disidentai teturėjo teisės laikyti pamaldas tik privačiuose butuose be pamokslų ir giedojimų. Nusikaltusius įstatymams bausdavo pirma pinigais, paskui kalėjimu, galų gale ištremdavo. Gardino seimas 1718-s m., reikalaujant Vilniaus oficialui, kunigui Ancutai, atėmė teisę Vieliunės atstovui kalvinui Petrauskui kalbėti posėdžiuose. Nuo to laiko disidentams buvo atimta teisė dalyvauti seimo posėdžiuose. Pagaliau konvokacinis seimas 1733 m. priėmė konstituciją, atimančią disidentams ne tik teisę eiti atstovo funkcijas, bet ir teisę dalyvauti tribunolų posėdžiuose ir tarnauti civilinę tarnybą. Šlėktos disidentai, neturį politiškųjų teisių, nusmukę iki valdomųjų padėties, susitelkė į nepatenkintųjų būrį, kuris pasiryžo prašyti svetimųjų pagalbos savo teisėms ginti.

Kaimynijos valstybės su džiaugsmu žiūrėjo į žečpospolitos netvarką (anarchiją) ir tikybos vaidus. Tasai pats caras Petras, kurio leidimu buvo padaryti teisių susiaurinimai ir įdėti į Varšuvos traktatą, Berlyno sutartimi 1719 m. pasižadėjo drauge su Prūsų karaliumi apsaugoti Lenkuose naujatikių likimą. Žečpospolita vos tik neparagavo vaisių svetimųjų įsikišimo del 1724-jo m. Torno bylos.

Torno disidentai, suerzinti katalikų moksleivių užpuldinėjimais gatvėse, atkeršijo už tai jezavitams, kaipo vyriausiems protestantybės persekiotojams. Jie užpuolė jezavitų kolegiją, sukrovė iš paveikslų, baldų ir indų laužą ir jį užkūrė. Jezuvitai apkaltino juos del užpuolimo, plėšimo ir šventenybių profana-

vimo. Augustas II-is paskyrė tardymo komisiją; ordinarinis Varšuvos seimas pareikalavo, kad leistų keliems atstovams dalyvauti asesorių teisme ir padaryti nutarimą šioje byloje. Asesorių dekretas pasmerkė burmistrą Rösner'į ir devynius miestelėnus nužudyti, kelias dešimtis kitų nubaudė kalėjimu arba pinigais; o protestantų maldų namus atidavė bernardinams, uždarė Torno ribose liuterių mokyklas, pavedė spaustuves dvasininkų cenzūrai. Nutarimą įvykdė, kad ir imperatorius Petras bei Prūsų karalius užtarė torniečius; tasai pajudino visą Europą. Protestantų valstybės, įžvelgdamos asesorių dekrete laužymą Olyvos traktato, laiduojančio disidentams saugumą bei taiką, pradėjo diplomatišką akciją. Prūsų bei Rusų pasiuntiniai pareiškė, kad jeigu žečpospolita neatitaisysianti sprendimo, tai jųjų vyriausybės pavartosiančios prieš Lenkus ginklo jėgą. Pavojus susidarė didelis, tiktai Petro mirtis suminkštino tų valstybių elgesį ir pavojų pašalino.

Šlėktų tauta, kad ir kentė padarinius smūgių, kurie krisdavo ant žečpospolitos del jos organizacijos silpnumo bei tikybos neapykantos, bet paskendusi luomo savingume bei tamsybėje, savo įstaigas laikė laisvės vyzdžiu (lėle), o naujatikių priespaudą — kataliko sąžinės pareigos atlikimu. Proto atmosfera, kurią buvo sudariusi katalikiška atoveika, žlugus reformacijai, neleido pastebėti blogumų versmės, o tuo pat apsaugoti tautą nuo nelaimių.

Mokyklose mokslo pagrindu buvo skolastiška filosofija, ypačiai pravarti teologijos problemoms spręsti. Tosios filosofijos sudedamosios dalys — logika, arba disputavimo (ginčų) mokslas, fizika, duodanti supratimą apie medžiagos daiktų ypatybes, priežastis bei padarinius, etika, duodanti nurodymus apie gyvenimą ir papročius, — tesirūpino išspręsti visai nesąmoningus klausimus, nesusintus su gyvenimu. Akademijose dėstoma astrologija nukreipdavo protą į prietarus ir burtus. Žmogus, pakilęs iš mokyklos suolo, turėdavo patsai susivokti atskirų reiškinių tvane, teišsinešęs iš mokyklos kelias filosofijos tezes ir daug astrologijos nesąmonių. Viską aiškindavo iš teologijos atžvilgio. Iš kometų, aptemimų ir gamtos reiškinių jis spėdavo būsiant katastrofų arba laimingų įvykių. Kiekvienas faktas — ar jis būtų viešojo ar privačiojo pobūdžio, svarbus ar menkas — turėdavo jam viršgimto pobūdžio. Visada ir visur tautos likime buvo matoma betarpiška Viešpaties

Dievo, Dievo Motinos ar Šventųjų įtaka. Kaip laimingi nuotykiai buvo laikymi Dievo malonės išsireiškimu, taip nelaimei ištikus matydavo dangaus bausmę už nuodėmes. Žmogaus likimui turėdavusios įtakos, be viešpataujančio pasauliui Dievo, ir piktosios dvasios, sėjančios vargus ir nelaimes burtų, žavėjimų ir kt. pagalba.

Įtariami žyniavimu arba susižinojimu su velniais būdavo traukiami į teismą, kankinami ir žudomi, dažniausiai deginami kryžkelėse; Viešpaties Dievo rūstybei permaldauti ieškodavo pagalbos maldose bei apgailoje. Visuomenei vadovaudavo kunigai, ypačiai vienuoliai, kurių XVII-me šimtmetyje nepaprastai privista: po visą kraštą buvo pakrikę apie 600 vienuolynų. Vienuoliai steigdavo atskiras brolijas: iš klausyklos bei sakyklos, vienuolyno celėse ir kalėdodami jie ragindavo prie rekolekcijų, religijos lavinimų ir lankymo šventųjų vietų. Atkakliems nusidėjėliams grasydavo nebeprileisią prie sakramentų, nebelaidosią, iškeiksią. Visuomenė buvo paskendusi religijos praktikose ir davatkystėje. Turtingesnieji žmonės keliaudavo į Loretą, Asyžių, Romą, Padvą ir Jeruzalę; vargingesnieji ieškodavo paguodos bažnyčiose, pagarsėjusiose savo stebuklingais paveikslais bei šventųjų palaikais. Maldingiems tėvams būdavo malonu turėti savo vaikas kunigų luome, o ir patys į senatvę dažnai apsigyvendavo vienuolynuose.

Teologijos srovei pasidavė ir liteıatūra. Bažnyčios dvasia apsireiškė tūkstančiuose panegirikų, krūvose pamokslų, nebesuskaitomose daugybėse šventųjų „gyvatų“. Geriausių anų laikų talentų nepajegta išsivaduoti iš tos įtakos. Kalendoriai, vienatinis platesnės visuomenės pasiskaitymas šalia maldų knygų, skleisdavo burtus bei prietarus. Jųjų autoriai, paprastai akademijos profesoriai, daugiausia prirašydavo apie feralines (nelaimingąsias) dienas bei klimakterinius (paskutinius septynmečius) metus, plačiai tekalbėdavo apie planetų įtaką žmogaus sveikatai bei gyvatai; iš kometų ir gadinimų (aptemimų) spėdavo žmogaus ateitį.

Vakarų Europos proto pažangoje Lenkai nedalyvavo, toli atsilikę net nuo didžiausių Europos laimėjimų. Jiems buvo svetima tiek didžiuliai išradimai astronomijos bei tiriamosios (eksperimentinės) fizikos srityje — Keplerio, Galiliejaus, Njutono, Paskalio, Torričellio, tiek Bekono, Kartezijaus (Dekarto), Lokko, Leibnico filosofijos idejos. Tamsumas dengė nuo žmo-

nių akių pavojaus padėtį. Protingieji žmonės, kritingiau žiūrį į viešuosius reikalus, turėdavo slėpti savąją nuomonę, bijodami apkaltinimo klaidamoksliu arba pasikėsinimu ant šlėktų laisvės. Stanislovas Duninas Karvickis neturėjo drąsos išspausdinti traktato apie žečpospolitos pataisymą („De ordinanda republica“, 1709 m.), kur glūdojo daug gerų reformų sumanymų. Tauta, negalėdama suprasti blogumo priežasčių, negalėjo rasti išsigelbėjimo ir slinko į pražūties bedugnę.

VII.

Reformų mėginimai ir žečpospolitos žlugimas.

Augustas III-is Wettin'as (1736—1763), primestas Lenkams Rusų bei Austrų, buvo bemintis, nusipenėjęs tinginys. Neskaitant medžioklės, kuriai jis karštai atsiduodavo, visą gyvenimą tinginiavo, teiváirindamas jį popieriaus karpymu arba šaudymu šunų, kuriuos jam atvesdavo prieš rūmų langus. Netraukė jo paleistuvavimas, kuo buvo pasižymėjęs jo tėvas, bet užtat nebeturėjo ano energijos ir politiškojo apsukrumo. Viešuosiuose dalykuose jisai atsidėdavo visu kuo ant savo ministerių saksų: pirmų pirmiausia ant Vokios kunigaikščio Aleksandro Sulkovskio, paskiau ant Enriko Brühl'io, siaurapročio ir godaus karjiernininko. Vienintelė Augusto III-jo sistema buvo klausyti Rusų, kurių durtuvų dėka jis yra gavęs Lenkų vainiką. Tąją sistemą patvirtino Kuršo dalykai.

Mirus paskutiniam Kettlerių giminės, kunigaikščiui Ferdinandui († 1737), imperatorienė Ona, norėdama pasodinti Kurše savo favoritą Ernestą Bironą, pasiuntė į Mintaują kelius tūkstančius Rusų kariuomenės durtuvų, išrinko kunigaikščiu Bironą, kurį Augustas III-is patvirtino ir leido jam gyventi Petrapilyj (Leningrade). Naujam imperatoriui Jonui ėsant nepilnamečiui, jojo motina Ona (Jono, Petro Didžiojo brolio, anūkė), valstybės regentė, ištrėmė Bironą į Sibyrą, o kuršiams primetė kunigaikščiu vyro brolį, Liudviką Ernestą Braunšveigietį. Dar Augustas III-is nesuskubo patvirtinti naujai išrinkto kunigaikščio, tik Petrapily iškilo revoliucija, kuri nuvertė Onos Braunšveigietės vyriausybę, o tuo pat pašalino iš Kuršo Liudviką Ernestą. Kuršas, belaukdamas grįžtant Birono, keliolika metų vertėsi be kunigaikščio; tiktai 1758-s m., sutikus senato tarybai, Augustas III-is davė investitūros diplomą savo sūnui Karoliui, vedusiam paskui Pranciškią

Krasinskaitę. Pasimirus imperatorienei Elžbietai (Petro Didžiojo dukteriai), josios įpėdinis Petras III-is (1762 m.) pavedė Kuršą savo giminaičiui Jurgiui Liudvikui, Holštino kunigaikščiui. Petro III-jo įpėdinė, jojo žmona Katarina (Kotryna) II-ji (1762—1796) pareikalavo iš Augusto III-jo atšaukti iš Kuršo karalaitį Karolių ir pasiuntė į Mintaują 15.000 kariuomenės paleistam iš Sibyro Bironui remti. Rusų kariuomenė apsupo karalaitį Mintaujos pilyje; Augustas III-is buvo priverstas jį atšaukti iš Kuršo. Kuršas gavo pakartoti Bironui ištikimybės priesaiką.

Rusai ne tik kad faktinai ėmė valdyti Kuršą, bet elgėsi su žečpospolita, kaip su užkariautu kraštu. Feldmaršalas Münnich'as vedė Rusų armiją prieš turkus per Lenkų teritoriją (1739 m.). Per Septynerių metų karą rusai taip pat ėjo per Lenkus Austrams į talką ir elgėsi žečpospolitos žemėse, kaip priešo krašte. Žečpospolita visiškai nedalyvavo tuometiniame Europos sąjūdyje (Austrų palikimo ir Septynerių metų karuose), tačiau teko jai paragauti karo vaisių. Prūsų karalius Pridrikas II-is, gieždamas apmaudą už praleidimą Rusų armijos Septynerių metų karo laikais, vargino pasienio vaivadystes užpuoliais, Lenkų valstiečių gaudymais ir plėšimais. Jis užliedavo žečpospolitą netikrais pinigais, kuriuos buvo liepęs mušti su Saksų štempeliu Berlyne bei Vroclave.

Politikos nelaimes lydėjo vidaus iširimas. Teišskyrus vien taikadarį 1736-jų m. seimą, daugiau nė vienas seimas, viešpataujant Augustui III-jam, neįvyko. Kaimynai, ypačiai Prūsų karalius, nutraukdavo seimus, kad žečpospolita, surinkusi kariuomenės, nesikištų veikliai į Europos įvykius; ardydavo juos ir patys tautiečiai — tiek del asmens, tiek del visuomenės priežasčių. Pirmąkart Lenkų istorijoje 1749 m. buvo pertrauktas Petrakavo tribunolas, del to Karūnos provincijose nebebuvo kam teisybės teikti. Šlėktų visuomenė, tamsi ir išdykusi, daug savo jėgų gaišindavo begirtaudama ir bekeldama vaidus seimeliuose; visuomenei tiek tedirbdavo, kad pasitėkėdavo didžiavaldžių namams; o josios politikos obalsis buvo posakis: „Lenkus netvarka laiko“ (P o l s k a s t o i b e z r z ą d e m — C o n f u s i o n e P o l o n i a r e g i t u r).

Tokio žečpospolitos pažeminimo, vidujinės netvarkos ir visuomenės ištvirkimo metu geresnieji žmonės ėmėsi darbo tėvynei kelti. Apie XVIII-jo amžiaus vidurį prasideda proto

sambrūzdis, publicistika ima kritikuoti esamąją tvarką; organizuojasi politikos partija, ketinanti paversti žečpospolitą tvarkinga bei stipria valstybe.

Vakarų Europos mokslą platino Lenkuose svetimžemiai — prancūzai, italai bei vokiečiai, — kviečiami pedagogauti į magnatų rūmus. Apsigyvenęs Varšuvoje 1740 m. kun. Antanas Marijonas Portalupi's platino Halės profesoriaus Kristijono Volfo filosofiją; šio mókslininko idejas skleidė taip pat plačiai išlavintas saksas Laurynas Mitzler'is de Kolof'as. Iš čiabuvių visų uoliausiai padėjo perdiegti vakarų mokslą į Lenkų dirvą aukštieji dvasininkai. Generalinis misininkų vizitatorius kun. Petras Slivicki's apvalė nuo skolastiškųjų nesąmonių teologijos dėstymą savo kongregacijos seminarijose. Krokuvos vyskupas Andrius Stanislovas Zaluskis ketino sureformuoti Jogailų akademijoje filosofijos bei matematikos dalykų mokymą. Tuo pat metu pioras Stanislovas Konarskis rūpinosi mokyklų reforma. Iš piorų mokyklų, kurioms jis buvo pagaminęs įstatus, Romos kūrijos patvirtintus, pašalino skolastiką, mokyme davė protavimui viršų ant atminties, pakėlė matematikos dėstymą, įvedė į geografiją žemėlapyną bei gaublį (globų), įdėjo į programą tiriamąją (bandyminę) fiziką. Jojo įsteigtas Varšuvoj šlėktų konviktas (Collegium nobilium, 1741 m.) yra buvęs vyriausiu daigynu vadinamajai naujajai filosofijai, kurios turinį sudarė tiriamieji bei tikslieji mokslai. Profesorius kun. Antanas Vyšniauckas įmanomu fizikos dėstymu, paremtu vykusiais bandymais žadino jaunuomenę pamėgti dalyką, į kurį pirmukart Lenkuose ėmė žiūrėti vakarų mokslo atžvilgiu. Populiariais savo raštais jisai skleidė Koperniko teoriją; nepaisydamas Biblijos versijų (aiškinimų), stengėsi įrodyti žemės sukimąsi aplink saulę. Su skolastiškosios filosofijos šalininkais jezavitais bei domininkininkais jis viešai ginčydavo disputus, kuriuose, padedant teatinams, išrodinėdavo tiriamųjų bei tiksliųjų mokslų naudą.

Naujoji filosofija susidūrė su priešininkais, kurie ją kaltino turint santykių su velniais, skleidžiant ereziją; bet pagaliau, po karštos literatinės polemikos nugalėjo: Konarskio šlėktų konviktą užplaudė senatorių bei didikų sūnūs. Piorų pavyzdžiu pasekė Varšuvos pranciškininkai; galų gale ir jezavitai, eidami lenktynių, atsisakė nuo skolastiškosios filosofijos. Šie pastarieji, turėdami daug lėšų, greit pranešė piorus mokslo prie-

monių ištekliumi, fizikos bandymų gausumu bei tikslumu. Jezavitų kolegijų profesoriai su fizikos kabinetais vykdavo į tribunolų bei seimelių suvažiavimus; ten jie efektingais bandymais, daromais viešai, sukeldavo visų įdomumą bei nuostabą. Prašoko jezavitai piorus ir astronomijos srityje. Statydino observatorijas, gabendino iš užsienio astronomijos prietaisus, skelbdavo viešumai ką pastebėję. Vilniaus akademijoj, Mstislovo kaštelionienės Elžbietos Oginskaitės Puzinienės duosnumo dėka, kun. Tomas Žebrovskis dėstė astronomijos kursą, jungdamas jį su praktika observatorijoj, aprūpintoj teleskopais bei angliškaisiais laikrodžiais. Jojo papėdininkas Jokūbas Nakcijonavičius patobulino Vilniaus observatoriją, o Martynas Odlianicki's Pačiobutas sulygino ją su garsingiausiomis to amžiaus Europos observatorijomis. Varšuvos jezavitų kolegijoj astronomijos mokė kun. Steponas Luskina; Poznaniuj — Juozas Rogalskis. Išguiti iš tėvynės (1761 m.) Prancūzų jezavitai nemaža pasidarbavo, keldami į Lenkų dirvą vakarų mokslą.

Proto judėjimą žadino ir draugijos, organizuojamos mokslo veikalams iš užsienio gabenti ir krašte skleisti. Šios linkmės iniciatoriumi yra buvęs Karūnos referendorius kun. Juozas Zaluskis su Mitzler'iu de Kolof'u ir kitais svečiašaliais. Tasai pats referendorius Zaluskis drauge su broliu vyskupu Andriumi Stanislovu surinko Varšuvoje milžinišką biblioteką ir 1745 m. ją paaukojo žečpospolitai. Zaluskių rinkiniai įgalino mokytinius bei visuomenę susipažinti su literatūra, padėjo tirti Lenkų praeitį. Bibliotekos direktorius Jonas Danielius Janockis skelbė bibliografijos veikalus, Mitzler'is de Kolof'as publikavo kronikas ir geografijos aprašymus, Konarskis — įstatymų rinkinį (V o l u m i n a l e g u m), pioras Matas Dogelis — istorijos dokumentus. Atskirųjų asmenų iniciatyvos bei pasidarbavimo dėka Bekono, Kartezijaus (Dekarto), Leibnico bei Volffo filosofijos tyrimai, Koperniko bei Njutono idejos, Volterio istorijos pažiūros liovėsi buvę svetimi visuomenei; lengvatikybė susilaukė paniekos. Paaiškėjo tautos praeitis, iškilo į viršų žečpospolitos sántvarkos ydos.

Naujosios filosofijos išsiplatinimą lydėjo kritingumas, kuris griovė tikėjimą apžavais (užbūrimais), veluokais (kemais), burtais, raganavimais bei spėliojimais. Del Veneros praėjimo per saulės skritulį (1761 m.) tarp astronomų bei astrologų kilo moksliškas ginčas, pasibaigęs pastarųjų pralaimėjimu. Nesu-

gebėjimas, pasirodęs darant šio reiškinio observacijas garsingam kalendorių autoriui, Zamostės[1]) akademijos profesoriui Dunčevski'ui, paragino kun. Luskiną išjuokti astrologiją ir prognostikų rašytojų nesąmones. Kritingumas įsidrasinęs palietė taipo pat visuomenės bei politikos prietarus; jis stengėsi išblaškyti pagarbą tiems santykiams ir įstaigoms, kurios buvo valstybės silpnumo bei nelaimių priežastimi.

Mozūrų vaivada Stanislovas Panitauskas (Poniatovskis) savo brošiūroje, vardu: „Žemininko laiškas vienam kitos vaivadystės draugui“ (List ziemianina do pewnego pryjaciela z innego województwa), 1744 m., skirtoje kariuomenei pagerinti, kurioje matė Lenkų ateitį, patarė patobulinti iždo administraciją, pakelti krašto pramonę bei prekybą, padauginti gyventojų skaičių apsunkinus stojimą į vienuolynus, reikalauti, kad dvasininkai bei šlėktos mokėtų mokesčius. Be to, dar reikalavo grąžinti miestelėnų luomui senąsias teises, tikybos laisvę disidentams ir aprėžti seimų ardymą. „Jeigu kuriuo punktu negali sutikti, tai kodel jojo neatidėjus ir nepalikus kitų, kurie neranda prieštaravimų?“ Jis pasisakė gerbiąs liberum veto, tik stengiąsis trukdyti naudotis laisve blogiems tikslams.

Poznaniaus pakamaris Pranciškus Radzevskis išleistuosiuose su Poklateckio pseudonimu Abejinguose politikos klausimuose (Kwestje polityczne obojętne, 1749 m.) yra padavęs daugel argumentų prieš liberum veto bei elekciją ir už seimavimo bei seimeliavimo reformą, bet drauge yra įdėjęs tokį pat skaičių įrodymų pirmiesiems apginti ir prieš ligšiolinio seimo posėdžiavimo būdo pakeitimą, palikęs pačiam skaitytojui pasirinkti nuomonę.

Karalius Stanislovas Leščinskis veikale vardu: „Laisvasis balsas, laisvę saugąs“ (Głos wolny, wolność ubezpieczający, 1749 m.), gyrė liberum veto bei elekciją, bet siūlė ir reformų. Jis patarė sumažinti karaliaus valdžią, atėmus jam teisę skirstyti tarnybas ir pavedus seniūnystes iždui; reikalavo, kad ministerius rinktų šešeriems metams ir kad jie atsakytų už įstatymų laužymą; padaryti paprastesnį seimų posėdžiavimą, lygiai paskirstyti mokesčius ir kt. Tačiau visų svarbiausi jojo sumanymai buvo

---

[1]) Akademja zamojska.

valstiečių santykių reformos reikalu. Reikalavo jis duoti valstiečiams asmens laisvę, pakeisti baudžiavą javų pyliava ir paimti juos į valstybės globą, būtent: duoti jiems teisę apeliuoti nuo dvarininko nutarimų į pilies bei tribunolų teismus.

Drąsiau reiškė savo reformatoriškas idejas prancūzas, kunigaikščių Sanguškų guverneris Cezaras Pyrrhys de Varille'is. Jis savo veikale, vardu Compendium politicum (1760 m.), parašytame Konarskio nurodymais, Lenkų nelaimes bei pažeminimą aiškino karaliaus valdžios silpnumu, elekcija bei liberum veto. Galingi esą buvę Lenkai nieku nevaržomų paveldimųjų Piastų laikotarpy, o augant didikų valdžiai, tolydžio ėję silpnyn. Magnatai aukščiau statę karalių rinkimus už įpėdinybę, kad gautų prógos rūpintis, kaip patiems vainikas įgijus, arba kad turėtų naudos iš sosto piršinių (kandidatų); jie neleidę apibrėžti elekcijos būdo, kad lengviau galėtų daryti suktybes bei smurtą. Jie palaikę seimų ardymą, idant netvarkoje galėtų spausti mažesniuosius piliečius ir sustiprinti savo egoizmo viešpatavimą.

Tuo pat metu ir patsai Konarskis parašęs spausdino keturių tomų veikalą, vardu: „Apie sėkmingą pasitarimų

Kunigaikščiai Čartoriskiai, Lietuvos Vyties erbo:

Mykolas Jurgis († 1662), Valuinės vaivada.

Pliorijonas (* 1620 † 1674), primas. | Mykolas (* 1621 † 1692), Sandomiero vaivada.

Kazimieras (* 1674 † 1741), Vilniaus kaštelionas; žm. Izabelė Morštynaitė.

Kastancija († 1759), ištekėjusi už Stanislovo Poniatovskio. | Mykolas (* 1696 † 1775), Lietuvos kancleris; žm. Eleonora gr. Valdšteinaitė. | Augustas (* 1697 † 1782), Rusų vaivada; žmona Sofija Sieniauskaitė († 1771). | Teodoras († 1768), Poznaniaus vyskupas.

Aleksandra, ištekėjusi už Sapiegos, antrukart už Mykolo Oginskio, didž. Lietuvos etmono. | Elžbieta, ištek. už Stanislovo Liubomirskio († 1783), d. Karūnos maršalkos. | Adomas (* 1734 † 1823), Padolės žemių generolas; žm. Izabelė Flemmingaitė († 1835).

Marė (* 1768 † 1854), ištekėjusi už Liudviko, Vürtembergo kunigaikš. | Adomas Jurgis (* 1770 † 1861). | Kastantas (* 1773 † 1860). | Sofija, ištek. už Stanislovo Zamoiskio.

Vytautas (* 1824 † 1865). | Vladislovas (* 1828 † 1894). | Izabelė, ištek. už Jono Dzialinskio.

būdą“ (O skutecznym rad sposobie, 1760—1763 m.), kuriame netobulą seimavimo būdą rodė esant visos netvarkos priežastį. Jisai griovė nuomonę, kad Lenkai netvarka tesilaiką; kad karalius nesudarytų valdininkų pagalba daugumos seime ir negrasytų laisvei, jis patarė atimti jam teisę dalyti vakansijas; kėlė mintį apie sosto paveldėjimą. Konarskio idejos rado pritarimo tarp įžymesniųjų tautos vyrų — senatorių, ministerių ir dvarininkų.

Nemaža taip pat rūpintasi reformų minčių įkūnijimu. To darbo ėmėsi kunigaikščiai Čartoriskiai, kurie su giminėmis bei politikos draugais sudarė partiją, pavadintą familija.

Kunigaikščiai Čartoriskiai tik XVII-jo amžiaus pabaigoje pradėjo vaidinti žymesnį vaidmenį. Pliorijonas už karaliaus Mykolo buvo primu; jojo brolis Mykolas, Valuinės, o paskiau Sandomiero vaivada, buvo pasiuntiniu Maksvoj už Jono III-jo. Mykolo sūnus Kazimieras († 1741), Vilniaus kaštelionas, vedęs iždininko Morštyno dukterį, mėtėsi tarp Leščinskio ir Augusto II-jo, visada pereidamas į pergalėtojaus pusę. Iš Kazimiero ainių kunigaikštaitė Kastancija ištekėjo už pralobusio, gabaus diplomato, generolo Stanislovo Ciolko Poniatovskio, paskiau buvusio Mozūrų vaivados. Kazimiero sūnūs Teodoras, Mykolas ir Augustas, remiami svainio, kuris turėjo didelio palankumo karaliaus rūmuose, įgijo aukštas vietas: pirmasis paliko Poznaniaus vyskupu, antrasis — Lietuvos pakancleriu, trečiasis Rusų vaivada. Pakilo taip pat ir medžia-

---

Poniatovskiai, Ciołek'o erbo:

Stanislovas (* 1676 † 1762), Krokuvos kaštelionas; žmona Kastantina Čartoriskaitė.

Kazimieras (* 1721 † 1800), didys. Karūnos pakamaris.	Liudvika (* 1728 † 1804), ištekėjusi už Jono Jokūbo Zamoiskio († 1789).	Izabelė (* 1730 † 1801), ištek. už etmono J. K. Branickio († 1771).	Stanislovas Augustas (* 1732 †1798), karalius.	Andrius (* 1734 † 1773), Austrų feldmaršalas; žmona grapaitė Kinskaitė.	Mykolas (* 1736 † 1794), primas.

Kazimiero vaikai: Stanislovas, (*1754 †1833), didysis Karūnos iždininkas — Sūnūs Italuose; Kastantina († 1830), ištekėjusi už Liudviko Tiškevičiaus.

Liudvikos duktė: Uršulė Zamoiskaitė, ištekėjusi už Mykolo Mniško († 1806), didžiojo Karūnos maršalkos.

Andriaus vaikai: Juozas (* 1762 † 1813). Marė Teresė (* 1763 † 1816), ištekėjusi už Vincento Tiškevičiaus, Lietuvos referendoriaus.

ginė Čartoriskių padėtis, vedus Augustui turtingiausių krašte dvarų paveldėtoją Sofiją Sieniavskaitę Denhoffienę. Paskutiniu bekaralmečiu Čartoriskiai su Poniatovskiais rėmė Leščinskį, bet, kapituliavus Gedanei, pirmutiniai perėjo į Augusto III-jo pusę ir sudarė draugiškus santykius su Rusais.

Potockiai, Piliavos erbo:

Mykolas, Padolės žemių generolas.

- Jokūbas († 1612), Braclovo vaivada.
  - Mikalojus (1651), didysis Karūnos etmonas.
    - Steponas (1648).
- Steponas, Braclovo vaivada.
  - Povilas († 1674, Kamienco kaštelionas, žmona Eleonora Soltikov.
    - Teodoras (* 1664 † 1738), primas.
    - Jonas, Smolensko vaivada.
      - Juozas, Lvovo kaštelionas, žm. Pelagija Potockaitė.
        - Petras, Ščežeco seniūnas
    - Mykolas, Smolensko kaštelionas.
      - Jonas, Braclovo kaštelionas.
        - Jokimas, Lietuvos patauris.
- Andrius, Kamienco kaštelionas
  - Stanislovas „Revera" († 1667), didysis Karūnos etmonas, žmona Sofija Kalinauskaitė.
    - Andrius, Krokuvos kaštelionas:
      - Juozas, († 1751) Krokuvos kaštelionas, did. Karūnos etmonas.
        - Stanislovas, († 1760), Poznaniaus vaivada.
          - Ona, ištek. už Prancišk. Salezo Potockio.
    - Peliksas († 1702), Krokuvos kaštelion., did. Karūnos etmonas; žm. Kristina Liubomirskaitė, marš. duktė.
      - Juozas, did. Kar. sargybinis
        - Pranciškus, Salezas († 1772), Kijevo vaiv., žm. Ona Potockaitė.
          - Ščensnas (* 1752 † 1805), Rusų vaiv.; žmonos: 1) Gertrūda Komorovskaite, 2) Juzė Mniškaitė, Jurgio maršal. ir Brühlaitės duktė, 3) Sofija Vittienė († 1823).
      - Jurgis, Grabovco seniūnas.
        - I. Eustakijus († 1768) Lietuv. artiler. generolas.
          - I. Ignotas, (* 1751 † 1809), did. Liet. maršalka; žm. Elžbieta Liubomirsk., maršal. duktė.
          - II. Stanislovas Kostka (* 1752 † 1821); žmona Aleksandra Liubomirsk., maršalk. duktė.
        - II. Katarina, ištek. už Kossakovskio, Kamienco kašteliono.
        - III. Pelagija, išt. už Juozo Potockio, Lvovo kašt.

Karaliaus bei Brühl'io favorizuojami, sudarė jie didžiulę galybę, buvo sumanę pakeisti žečpospolitą monarkija, net buvo ketinę kurti Lenkuose savo dinastiją. Būdami godūs garbės ir išdidūs, jie neturėjo krašte populiarumo; net nesistengė jo įgyti, — semdavo jėgą iš santykių su karaliaus rūmais bei Rusais. Linkę kliūtis šalinti jėga, jie nesustodavo prieš jokią priemonę, galinčią jiems suteikti viešpatavimą žečpospolitoj. Kunigaikštis Mykolas Čartoriskis laikydavo savo Volčino dvare, Podlesėje, avantiūrininkų mušeikų, vadinamųjų „vilkų", kuriais naudodavosi renkant atstovus, deputatus bei valdininkus. Ilgainiui, pasenus Poniatovskiui, „familijos" reikalais teko rūpintis kunigaikščiui Mykolui. Partijos skaičius ėjo vis didyn, priaugant jaunajai kartai ir per susigiminiavimus. Iš visų kitų bus pasižymėję šie sūnūs: Poniatovskio — Kazimieras bei Stanislovas Augustas; kunigaikščio Rusų vaivados — Adomas, Padolės žemės generolas, vedęs Izabelę Flemmingaitę; dukterys: Poniatovskio — Izabelė, ištekėjusi už Karūnos lauko etmono ir drauge Krokuvos vaivados Jono Klemenso Grifo Branickio; Mykolo Čartoriskio — Aleksandra, ištekėjusi už Stanislovo Liubomirskio, Karūnos sargybininko.

Čartoriskių priešininkais buvo Potockiai, kurie ilgiausiai gynė Leščinkio reikalus ir visų vėliausiai pasidavė Augustui III-jam. Jųjų priešinimasis „familijai" kilo ne tiek iš reformų nenoro, kiek del skirtingumo politikos priemones renkant. Potockių programa buvo tokia: pašalinti iš Lenkų Rusų įtaką ir pakeisti valstybės tvarką savosios tautos jėgomis, arba bent pagaliau Prancūzams padedant. Be nuomonių skirtingumo užsienio politikoj, skyrė dar Potockius nuo Čartoriskių varžymasis, abiejų magnatų genčių stengimasis turėti hegemoniją žečpospolitoj: Potockiai, beieškodami paramos tautos masėj, pataikaudavo politiškajai jos konservatybei ir įgijo konservatorių vardą. Iš tikrųjų priešindavosi reformoms tik tiek, kiek jos išeidavo iš Čartoriskių iniciatyvos.

Pasimirus primui Teodorui († 1738), Potockių galva buvo Stanislovo „Reveros" anūkas Juozas († 1751), Krokuvos kaštelionas ir didysis Karūnos etmonas; po jo Pranciškus Salezas, Kijevo vaivada. Pagaliau Potockiai ne visada būdavo vadais partijos, kurią patys buvo įkūrę ir praminę „patriotiškąja"; ilgainiui jų vietą užėmė kitų aristokratiškųjų giminių nariai. Tai partijai priklausė dauguma ponų giminių su daugybe vidu-

tinių bei smulkiųjų šlėktų, jų klientų. Nežiūrint į tai, buvo jinai silpna, nes neturėjo tokios organizacijos ir drausmės, kaip „familija". Jinai silpna buvo ir del to, kad nebeturėjo gabaus vado ir maža ją terėmė Prancūzai.

Patriotiškosios (tautamylių) partijos kova su „familija" truko per visą Augusto III-jo valdymo laikotarpį.

Išvaduoti žečpospolitai iš Rusų įtakos, Juozas Potockis, praėjus keleriems metams po taikadario seimo, sutraukė Karūnos kariuomenę ties Sulejuva (Sandomiero vaivad.), norėdamas tuo pažadinti šlėktas įkurti konfederaciją, ir apie savo sumanymą pranešė Versalio rūmams. Čartoriskiai, sužinoję tai, nusprendė atimti etmonui valdžią ir tam tikslui ketino įkurti karo sąjungą; apsidraudė ir Brühl'is, padaręs su Prancūzais traktatą, kuriuo Saksai privalė padėti jiems kariaujant su Mare Terese del Austrų palikimo. Potockio planai nepavyko, tačiau antagonistų kova nesiliovė. Ji pasireiškė tarp ko kita garbės byla tarp Kazimiero Poniatovskio ir Potockio šalininko, Adomo Tarlos, buvusiojo Dzikuvos konfederacijos maršalkos. Susiginčiję del moteriškės, juodu pašaukė vienas antrą į dvikovą, kurioje Tarla buvo nukautas. Asmens byla įgijo viešo pobūdžio, pasklidus plačiai gandui, būsis Tarlą pervėręs iš pasalų kardu vienas Poniatovskio sekundantų. Potockiai savo bičiulio mirtį ėmė laikyti „familijos" kerštu.

Čartoriskiai juo toliau, juo arčiau glaudėsi prie karaliaus rūmų, pataikaudami ir tarnaudami visavaldžiui ministeriui. Brühl'is, ant kurio šlėktos niršo už tai, kad šis svetimtautis valdė karalių bei žečpospolitą, rūpinosi gauti Lenkų indigenatą. Kai Brühl'is del seimų ardymo norimojo indigenato susilaukti nebegalėjo, Čartoriskiai sukčių teisininkų pagalba išvedė jį iš senos šlėktų Osieckių giminės ir pasirūpino, kad Petrakavo tribunolas patvirtintų šią legitimaciją. Brühliai Osieckiai tuoj ėmė pirktis dvarus; ministerio sūnus, dvylikos metų Pridrikas Alioizas, gavo Varšuvos seniūnystę, kurią jam užleido kunigaikštis Rusų vaivada. Ministeris atsidėkojo „familijai", pavedęs jai svarbiąsias tarnybas. Mirus Šembekui, primu tapo atsidavęs Čartoriskiams Gniezno kustošis Adomas Komorovski's. Po mirusiojo Juozo Poniatovskio Krokuvos kaštelionystė teko Stanislovui Poniatovskiui, o didžioji Karūnos buožė jojo žentui Branickiui. Tuo pat metu kunigaikštis Mykolas Čartoriskis gavo didįjį Lietuvos antspaudą, o mažąjį — jojo

žentas Sapiega. Rodėsi, jog Čartoriskiai, turėdami savo rankose aukštąsias tarnybas, didžiulių lėšų, rūmų malonės ir Rusų palankumo, valdys kraštą vienų vieni, numalšins opoziciją ir pakeis žečpospolitą monarkija. Jųjų galybės čiukuras atiteko 1751-iems metams. Tačiau įvyko nuotykių, kurie pirma susilpnino Čartoriskių sąjungą su rūmais, pagaliau visiškai ją sutraukė ir pavertė nesantaika.

Patriotų partija, atstumta nuo rūmų malonės, ieškojo paspirties Prancūzuose, kurie, Leščinskiui atsisakius nuo sosto, vis delto nesiliovė rūpinęsi sutvirtinti žečpospolitoj savo įtaką. Liudviko XV-jo programa, priimta be ministerių žinios ir del to pavadinta karaliaus paslaptimi (le secret arba l'affaire secret du roi), turėjo priruošti dirvą, kad Lenkų vainiką gautų kunigaikštis de Conti's. Slaptų instrukcijų tuo atžvilgiu gavo Prancūzų rezidentas Varšuvoj Du Perron de Castera; o 1752-iais metais buvo pasiųstas į Lenkus toliau varyti slaptajam darbui grafas de Broglie's. Tautmylių partija, Prancūzų pasiuntinių padedama, patiekė Versalio rūmams įvairių planų „familijai" pašalinti ir reformoms žečpospolitoj įvesti, bet veiklios paspirties negavo. Del abejotinos Prancūzų paspirties, patriotų partijai atsirado išgalių susiartinti su Varšuvos rūmais.

Augustas III-is išleido savo dukterį Marę Juzę už delfino,[1]) Marės Leščinskaitės sūnaus. Šios jungtuvės, švelnindamos antagonizmą tarp Saksų bei Leščinskio, tuo patim jungė Drezdeno rūmus su Versaliu. Kiek santykių bendrumas su Prancūzais švelnino ligšiolinę nesutartį tarp Augusto III-jo bei Potockių, tiek silpnino jis karaliaus rūmų solidariškumą su „familija". Dar svarbesnių yra davusios vaisių Potockių bičiulio, Karūnos rūmų maršalkos Jurgio Vandalino Mniško jungtuvės su Brühl'io dukterimi Antanina. Maršalkos įtaka rūmų malonė ėmė linkti patriotų partijos naudai. Smūgį „familijai" iškirto ir apsivylimas, kurį jai suteikė etmonas Branickis. Tasai magnatas, Stepono Čarneckio dukters anūkas, nors buvo vedęs Poniatovskaitę, bet savo simpatijomis linko į Potockius. Aukščiau statydamas partijos viršininko vaidmenį už antraeilę vietą „familijos" kuopoje, jis ėmė vadovauti par-

[1]) Lenkų prasimanytas terminas reiškia Prancūzų sosto įpėdinį, vadinamąjį dofiną. (Red.)

tijai po Juozo Potockio. Nuo Čartoriskių būrio taip pat atsiskyrė pats turtingasis visoj Lietuvoj ponas, Lietuvos kardininkas Karolius Radvila „Panie Kochanku“, vedęs Branickio dukterėčią, Bolimavos seniūno Liubomirskio dukterį.

Čartoriskiai, kuriems grėsė rūmų malonės praradimas, visų galingiausių politikos sąjungininkų apvilti, ieškojo išsigelbėjimo kombinacijoj, pavadintoj Kolbušavos tranzakcija.

Ostrogo ordinacijos savininkas, kunigaikštis Jonušis Sanguška, išlaidžiai gyvendamas, įbrido į didžiules skolas. Skolytojų spaudžiamam Čartoriskiai pakišo mintį padalyti ordinaciją ir išparduoti privatiniams asmenims. Čartoriskių sumanymas įvyko Kolbušavos sodžiuje (Sandomiero vaivadystėj), kur Sanguška slapstėsi nuo skolytojų. Buvo padaryta vadinamoji Kolbušavos tranzakcija (1752 m.), kuria ordinacija buvo padalyta tarp Čartoriskių ir įžymesnių patriotų stovyklos žmonių. Čartoriskiams, kaipo tranzakcijos autoriams ir dalyviams, ne tiek terūpėjo jų pačių medžiagiškieji interesai, kiek politikos tikslas: jie stengėsi surišti su savim ir pritraukti prie savo sumanytųjų politikos planų priešingosios partijos narius, leisdami jiems dalyvauti ordinacijos draskyme. Kolbušavos tranzakcija sulaužė įstatymą, savavališkai panaikindama instituciją, žečpospolitos patvirtintą; jinai skriaudė viešąjį interesą, atimdama kraštui naudą, kurią teikdavo ordinacija: Dubno tvirtovės ir 600 ginkluotų žmonių laikymą. Byla padarė daug triukšmo ir įgavo didelės reikšmės. Šlėktos, apsigyvenę ordinacijos dvaruose įkeitimo bei nuomojimo teisėmis, bijodami nebetekti vietos kur gyventi, sutiko ją įniršimo riksmu; Dubno įgula nuvyko į etmoną Branickį ieškoti pagalbos ir globos. Etmonas drauge su savo politikos draugais iš pradžios užprotestavo prieš Kolbušavos tranzakciją, paskui įvesdino į Dubną kelias Karūnos vėliavas ir išvaikė iš ordinacijos naujakurius. Rengėsi ištikti naminis karas; Liubomirskiai, kuriems buvo tekę iš dalybų devyni miestai ir daugiau per keturius šimtus sodžių, buvo beužimą Dubną ginklu. Karalius, patariant primui Komorovskiui, įsakė Branickiui išvesdinti iš ordinacijos dvarų Karūnos vėliavas, o Liubomirskius suturėjo graudenimais. Galų gale karalius, sutikdamas su senato nusprendimu, pavedė ordinaciją administracinės komisijos priežiūrai, o galutiną Kolbušavos tranzakcijos bylos išsprendimą paliko artimiausiam seimui.

Šitas karaliaus nusprendimas buvo nemalonės pareiškimu Čartoriskiams. Todel „familija“ parėjo į griežtą opoziciją, o privilegiuotąją vietą Augusto III-jo rūmuose užėmė „patriotai“, dabar susibūrę į etmono partiją.

Nebetekę paspirties krašte, Čartoriskiai sudarė glaudesnius santykius su užsieniu: Anglais, Prūsais, o ypačiai su Rusais. Su šiais pastaraisiais jie galutinai susidėjo del vaidmenio, kurį suvaidino Petrapilyje jų sūnėnas, Krokuvos kašteliono sūnus, dviejų dešimtų ketverių metų amžiaus Stanislovas Augustas Poniatovskis.

Jaunajam Poniatovskiui, vos tik grįžusiam iš užsienio, kunigaikštis kancleris išsirūpino Lietuvos stalininko tarnybą ir sekretoriaus vietą Anglų atsovybėje Petrapilyj (1755 m.). Ant Nevos Poniatovskis savo patogia pastata ir elegancija patiko Rusų sosto įpėdinio žmonai Katarinai, Anhalt Zerbsto kunigaikštaitei. Didžiosios kunigaikštienės protekcija, imperatorienės Elžbietos kancleris Bestuževas išprašė jam iš Augusto III-jo Saksų pasiuntinio vietą prie Petrapilio rūmų ir Baltojo Erelio ordeną. Jaunas ambasadorius drauge su Bestuževu ir Anglų pasiuntiniu Viliams'u darbavosi, kad išgriautų politikos sistemą imperatorienės, kuri per Septynerių metų karą padėjo Austrams kariauti su Prūsais. Poniatovskis net stengėsi detronizuoti Elžbietą sosto įpėdinio, didžiojo kunigaikščio Petro naudai, kuris drauge su žmona buvo Prūsų karaliaus Pridriko II-jo garbintojas. Kai tos intrigos išėjo į aikštę, jųjų dalyvis Bestuževas žlugo, o Poniatovskis turėjo savo vietą pamesti (1758 m.). Grįžo jis į kraštą, įgijęs didžiosios kunigaikštienės mylimojo vardą ir su ambicijomis, kurios nepatiko net jojo dėdėms Čartoriskiams, svajojantiems apie vainiką — kunigaikščiui Adomui, Padolės žemių generolui, arba kanclerio žentui Mykolui Oginskiui, Lietuvos lauko raštininkui, vedusiam Sapiegos našlę. Ar šiaip ar taip, jaunojo Poniatovskio santykiai su sosto įpėdine sustiprino „familijos“ politikos sistemą, kuri rėmėsi sąjunga su Rusais. Mirus imperatorienei Elžbietai, Katarina, paveržusi savo vyrui Petrui III-jam sostą, nutvėrė valdžią į savo rankas. Jinai tuojau pranešė apie įvykusiąją revoliuciją Poniatovskiui, žadėdama parūpinti Lenkų vainiką jam arba kunigaikščiui, Padolės žemių generolui. Čartoriskiai, imperatorienės žadėjimais padrąsinti, ėmė elgtis su Lenkų rūmais užsivarinėdami. Jie buvo bekviečią į talką Rusų kariuo-

menę, steigią konfederaciją ir verčią nuo sosto Augustą III-jį. Iš tikro, įplūdo į Lietuvą generolas Soltikovas su 8000 žmonių tuomet, kai Čartoriskiai rengėsi vykti į Petrakavos tribunolą, kur turėjo jie apkaltinti Brühl'į, kad šis pasidirbęs sau Lenkų šlėktybę. Traukė į Petrakavą su didžiuliais tuntais ir priešininkai: etmonas Branickis ir Kijevo vaivada Pranciškus Salezas Potockis, kuris buvo išleidęs savo dukterį už jaunojo Brühl'io, Varšuvos seniūno. Susikirtimas Petrakavo tribunole turėjo duoti Čartoriskiams prógos konfederacijai kurti ir Augustui III-jam nuo sosto versti. Namų karui ištikti kliuvo žinia apie karaliaus mirtį, kuri atsitiko Drezdene 1763 m. spalių mėn. pradžioje. Partijų vadai pasiskubino namo ruoštis į naujus rinkimus.

Čartoriskiai ketino įsodinti į sostą savo giminės narį, priešininkai statė jauno Saksų elektoriaus Pridriko Augusto kandidatūrą. Kai šisai 1763 m. gruodyje pasimirė, etmono partija sumanė atiduoti vainiką savo vadui Branickiui. Partijų dalykų linkmė žymia dalimi parėjo nuo nutarimų konvokacinio seimo, kurio šaukiamą laiką primas Vladislovas Lubienskis buvo paskyręs 1764 m. gegužės 7 dienai. Abi partijos turėjo gana laiko prisiruošti prie to, kad prieškonvokaciniuose seimeliuose išrinktų kuo daugiau palankių sau atstovų.

Konvokaciniai seimeliai buvo neapsakomai audringi. Etmono partija ėmė juose viršų savo populiarumu, kurį ji turėjo įgijusi šlėktų masėse; Čartoriskiai kovojo intrigomis, papirkimais, net prievarta. Keliose vietose įvyko dvilypių rinkimų. Į generalinį Prūsų seimelį Graudence Čartoriskiai pasikvietė būrį Rusų kareivių, grįžtančių iš Septynerių metų karo. Seimelis, gąsdinamas svetimosios kariuomenės durtuvų, iškriko. Ne gana to: Čartoriskiai, susirūpinę priešingosios partijos persvara, kreipėsi į imperatorienę Kotariną, prašydami duoti jiems ginklų pagalbos, drauge įskundė etmoną Branickį ir jojo politikos draugą Radvilą „Panie Kochanku", nesenai paskirtą Vilniaus vaivada, kad juodu elgiąsi neteisingai ir darą smurtą. Prašyta neveltui: Rusų kariuomenė įvairiose vietose peržengė žečpospolitos sienas; vienas būrys apsistojo Lietuvoj, kiti du prisiartino prie Varšuvos. Rusų globojami „familijos" šalininkai Massalskiai, didysis Lietuvos etmonas Mykolas

ir jojo sūnus Ignotas, Vilniaus vyskupas, įkūrė Lietuvoj generalinę konfederaciją, kurios vyriausiuoju uždaviniu buvo suspausti Radvilą. Toji konfederacija, Lietuvos arklininkui Mykolui Bžostovskiui pirmininkaujant, savo manifestuose žadėjo ginti ardomąją visuomenės tvarką ir iškėlė Radvilai bylą del pasikėsinimo ant vyskupo Massalskio gyvybės.

Į konvokacinį seimą traukė abi partijos su ginklais. Branickis pastatė kelius Karūnos kariuomenės pulkus netoli Varšuvos, ties Varka; Radvila savo miliciją įvedė į Pragą (Varšuvos priemiestį). Ir Čartoriskiai sutraukė savo pulkus prie sostinės; jiems reikalaujant, visą miestą apsupo Rusų kariuomenė. Sostinė buvo pilna kareivių. Brühl'io rūmus, kuriuose gyveno imperatorienės ambasadorius Kaizerling'as, užėmė keli šimtai Rusų pėstininkų. Įžymesnių abiejų partijų narių buveinės tapo tvirtovėmis. Seimo atidarymo dieną nuo pat išaušimo apsiginklavusios eilės buvo pasiruošusios į kovą. Čartoriskių milicija ir Rusų uzarai užėmė aikštes ir gatves netoli karaliaus rūmų, kur turėjo posėdžiauti seimas. Rusų generolas Roniker'is įkūrė rūmų kieme stovyklą; Čartoriskių ulonai užėmė laiptus, einančius į posėdžių salę, ir apsupo suolus atstovų rūmuose.

Tuo pat metu ėjo partijų pasitarimai: etmono — Branickio rūmuose, „familijos“ — pas kunigaikštį, Rusų vaivadą. Konferencijoje pas etmoną buvo nutarta: kadangi sostinėje yra Rusų kariuomenė, išleisti manifestą apie konvokacinio seimo neteisėtumą ir išardyti jį. Perskaityti manifestą ir nutraukti seimą apsiėmė etmono bandžiulis, Karūnos kariuomenės inspektorius, Bielsko žemės atstovas, generolas Mokronoski's.

Gegužės 7 dieną išėjo Mokronoskis prieš atstovų rūmus, kuriems pirmininkavo senojo seimo maršalka, Karūnos raikytojas Adomas Malachovskis. Mokronoskis, remdamasis manifestu, po kuriuo buvo pasirašę kelios dešimtys senatorių bei atstovų, suriko: „Pertraukiu seimo darbą, sisto activitatem!“ Kilo triukšmas: vieni atstovai rėmė Mokronoskį, kiti reikalavo, kad Malachovskis iškeltų lazdą ir pradėtų posėdį. Ant Mokronoskio galvos blykstelėjo „familijos“ ulonų kardai. Tuomet Malachovskis pareiškė: „Gerbiamieji! kadangi del liūdnų priežasčių, kurios jums yra žinomos, jau nebėr tarp mūsų laisvės, — pareiškiu, jog nešuosi su savim mar-

šalkos lazdą ir neiškelsiu jos tolei, kol žečpospolita bus išvaduota iš tosios nelaimės.“ Tai pasakęs, etmono šalininkų atstovų apsuptas, išėjo iš posėdžių salės.

Posėdžių nutraukimas nieku pavertė rezultatus, kurių tikėjosi gauti Čartoriskiai, padedant palankiems jų atstovams bei Rusų durtuvams. Nepatiko „familijai“, kad reikės šaukti nauji atstovų seimeliai ir pakelti antra rinkimų kova, kuri galėjo išeiti etmono partijos naudai. Nebenorėdami išleisti iš rankų artimo laimikio, kuriai buvo tiek išeikvota pinigų ir tiek padaryta intrigų bei smurto, Čartoriskiai pasiryžo griebtis paskutinės priemonės: nežiūrėti seimo nutraukimo, bet — prieš krašto įstatymus — varyti jį toliau. Jiems reikalaujant, Stanislovas Kossakovskis, Sieradzo seniūnas bei atstovas, atidaręs sesiją, kvietė esančiuosius rinkti seimo maršalką. Išrinktas buvo kunigaikštis Adomas Čartoriskis, Padolės žemių generolas. Čartoriskiams rodėsi kad jie valstybės pervartos pagalba būsią visiškais momento viešpačiais.

Paėmę į savo rankas seimą, kuris, panašiai, kaip seniau būdavę konvokaciniai, turėjo posėdžiauti konfederatiškai, vadinasi, spręsti dalykus balsų dauguma, Čartoriskiai buvo bepradedą reformas, norėdami paversti žečpospolitą tvarkinga ir stipria valstybe. Jie norėjo panaikinti l i b e r u m v e t o, pataisyti teismus, sutvarkyti iždą ir kariuomenę, pakelti miestus ir kt. Nelaimei, jų reformos sumanymai susidūrė su nenumatytomis kliūtimis: su kaimynijos valstybių — Rusų bei Prūsų — opozicija. Šių valstybių pasiuntiniai, Kaizerling’as bei Benoit’as, pranešė jiems slapta, kad, nors remsią jųjų kandidatūrą į sostą, bet neleisią panaikinti l i b e r u m v e t o.

Negalėdami įvykdyti visos reformų programos, surealino Čartoriskiai tik josios dalį, kiek, žinoma, leido Prūsai, o ypačiai jų vyriausieji globėjai Rusai.

Jie pataisė seimavimo būdą, pažymėdami kiekvieno darbo laiką, kaip va: maršalkos rinkimą, atstovų rūmų susivienijimą su senatorių rūmais; įvedė projektuojamųjų įstatymų įnešimo tvarką ir balsavimo būdą. Susiaurino l i b e r u m v e t o, įvesdami paprastą ekonomiškųjų dalykų sprendimą dauguma balsų. Pasunkino posėdžių ardymą, drausdami atstovams prisiekti, kad vergiškai laikysiąsi seimelių instrukcijų.

Kad greičiau eitų teismo darbai, jie padalijo Karūnos tribunolą į du: Didžiųjų Lenkų ir Mažųjų. Pirmasis — Sieradzo,

Lenčicos, Plocko, Mozūrų ir Ravos vaivadystėms — turėjo būti Petrakave; Poznaniaus, Kališiaus, Kujavų vaivadystėms, Dobriniaus žemei ir karaliaus Prūsams — Poznaniuje bei Bidgosčiuje (paeiliui). Mažųjų Lenkų tribunolas Krokuvos, Sandomiero, Liublino, Pagirio vaivadystėms ir Kulmo žemei bus laikomas Liubline; likusioms žemėms — Lvove. Tiek tribunoluose, tiek asesorių teismuose, kurie taip pat buvo reformuoti, nutarimai turi būti daromi dauguma balsų.

Žečpospolitos pajamoms sutvarkyti ir joms padidinti buvo įsteigtos dvi Iždo Komisijos: Karūnos bei Lietuvos. Karūnos komisija buvo sudaroma iš seimo renkamų keturių senatorių bei dvylikos narių iš riterių luomo; Lietuvos — iš dviejų senatorių ir septynių bajorų. Kiekviena jų, pirmininkaujant iždininkui ar pirmajam senatoriui, veikia nuo vieno paprastojo seimo ligi kito, kuriam pristato savo darbų apyskaitą. Be mokesčių rinkimo ir iždo sumų išleidimo, Komisijos turėjo rūpintis, kaip pakėlus ekonomiškoji krašto padėtis, todel reguliavo upes, tiesė prekybos kelius, ieškojo rinkų Lenkų gaminiams parduoti ir kt. Iždui sustiprinti buvo įvestas vadinamasai generalinis upių bei sausakelių muitas, kurį turėjo mokėti net pats karalius, veždamas per muitines javus ar kitus žemės ūkio gaminius; nutarta buvo padaryti nauja seniūnysčių liustracija rasti teisingai kvortai; sutvarkė žydų pagalvę: įvedė dviejų auksinų mokestį nuo žmogaus per metus.

Armijos administracija buvo pavesta Karūnos Karo Komisijai, sudarytai iš seimo renkamų keturių senatorių bei dvylikos narių iš riterių luomo; šiai komisijai pirmininkaudavo didysis arba lauko etmonas. Kaip Iždo Komisijos aprėždavo iždininkus, taip Karūnos Karo Komisija mažino etmono valdžią, lig šiol nekontroliuojamą ir neatsakomą. Radomo tribunolas buvo panaikintas; jo bylos atiteko Karūnos Iždui bei Karo Komisijai.

Pakelti miestams, jie buvo atleisti nuo privačiųjų teismų, tiek pasaulinių, tiek dvasinių; nuo primestųjų šlėktų propinacijų ir nuo vadinamųjų exofficijų, t. y. nuo prievolės teikti viešųjų suvažiavimų metu butų karaliaus rūmams, senatoriams, atstovams, deputatams, kamisoriams ir valdininkams.

Be minėtųjų reformų, keičiančių ligšiolinę žečpospolitos santvarką, Čartoriskiai išleido nutarimus, liečiančius sosto užėmimą. Karaliumi turi būti Lenkų šlėkta iš tėvo ir motinos,

katalikas, gerai nusimanąs apė tėvynės įstatymus. Remią svetimšalį būsią paskelbti tėvynės priešais ir jiems būsią konfiskuojami turtai. Elekcinis seimas prasidėsiąs 1764 m. rugpiūčio 27 d.; išvengti riaušėms, šlėktos tegalį rinktis į Volę ne visuotinai apsiginklavę, bet siųsdami savo atsovus iš vaivadysčių, žemių bei apskričių.

Savo pozicijai sustiprinti Čartoriskiai patvirtino generalinę Lietuvos konfederaciją, Bžostovskio sudarytą; o paskutinėje seimo sesijoje jie nusprendė įsteigti generalinę Karūnos konfederaciją, kuriai turėjo pirmininkauti kunigaikštis Adomas. Rusų vaivada. Šitos konfederacijos turėjo gyvuoti neapibrėžtą laiką: pirmiausia — laisvai išrinkti karaliui, paskui — įvykdyti ir patobulinti konvokacinio seimo reformoms. Konfederacijų pagalba Čartoriskiai įgijo galios paimti į savo rankas įstatymų leidimą, kadangi, remiantis žečpospolitos konstitucija, seimai generalinės konfederacijos buvimo metu nebuvo nutraukiami ir leido nutarimus dauguma balsų. Reikėsią jiems tiktai priešseiminiuose seimeliuose išrinkti dauguma palankių sau atsovų, kad konfederacinį seimą paimtų į savo rankas ir leistų konstitucijas pagal savo planus. Steigdami konfederaciją neaprėžtam laikui, Čartoriskiai faktinai l i b e r u m v e t o stabdė, o tuo pat įgalo ateityje nubalsuoti dauguma balsų tai, ko nebeįstengė įvykdyti konvokaciniame seime. Be to dar, steigdami konfederacijas, jie ėmė į savo rankas krašto valdžią, kaip va: teismus ir kariuomenę, ir tuo būdu kūrė lyg diktatūrą, kuri jiems davė viršų ant politikos priešų. Žodžiu sakant, konfederacijos, ypačiai sąjungose su Rusais, turėjo būti vyriausiąja Čartoriskių jėga.

Konvokacinio seimo konstitucijos įvedė kai kurių svarbių permainų žečpospolitos santvarkoje, išlikusioje be permainų nuo tribunolų įsteigimo laikų, viešpataujant Steponui Batoriui, vadinasi — nuo dviejų šimtų metų. Del išorinių kliūčių jos neišbaigė Čartoriskių programos; kai kuriuose dalykuose savo dviprasmiška redakcija jos stengdavosi įvykdyti tai, ko neleisdavo daryti budrus Kaizerlingas. Kaip antai, buvo nutarta, kad Iždo Komisija turinti teisės patiekti ir pristatyti seimui „d e s i d e r i a ir iždo projektus, teikiančius bet kuria aplinkybe žečpospolitai naudos,“ o šie būsią sprendžiami seime praktikuojamu teismuose būdu (f i g u r a j u d i c a r i a), vad. dauguma balsų. Taip suformuluota projektų kategorija Čarto-

riskiai tikėjosi apimsią kituose konfederaciniuose seimuose daugel dalykų, iš tikrųjų silpnai tesusintų su finansais, idant galėtų juos spręsti dauguma balsų. Tepavyko įkūnyti reformos dalinai: ne vienos tik kaimynės valstybės kliudė, bet buvo ir antraeilių, partijos priežasčių. Neįsteigė Čartoriskiai Lietuvos Karo Komisijos del to tik, kad nenorėjo aprėžti etmono valdžios ir atstumti nuo savęs seno politikos draugo Mykolo Massalskio. Kai kurie, pagaliau, nutarimai, tarpingai susieti su reformų programa, buvo tai nusileidimas Prūsams bei Rusams už „familijos" rėmimą kovose su etmono partija. Prie tokių priderėjo: pripažinimas Prūsų karalystės, paskyrimas komisijos tartis su Petrapilio rūmais del žečpospolitos nepripažinimo lig šiol carienei „visų Rusų imperatorienės" titulo ir Ernesto Birono patvirtinimas Kuršo kunigaikščiu.

Čartoriskiai akylai skaitėsi su Prūsais bei Rusais ir nusileisdavo tų savo politikos bičiulių naudai; o priešininkus spaudė nesigailėdami. Atskiru konvokacinio seimo nutarimu buvo pašalintas nuo Karūnos kariuomenės komandos etmonas Branickis, o regimentoriumi paskirtas kunigaikštis Augustas Čartoriskis. Taip pat nebeteko valdžios ir didysis Karūnos maršalka Pranciškus Bielinskis, kuris buvo atsisakęs duoti beteisiui seimui sargybos; ši valdžia buvo pavesta jojo draugui lietuviui Ignui Oginskiui. Pagalios Čartoriskiai nevengdavo ir kitų priemonių, kad tik išblaškytų etmono partiją.

Seimą nutraukus, etmono partijos vadai Branickis, Radvila, Prančiškus Salezas Potockis ir kiti išsidangino iš Varšuvos. Jie ketino, iš vienos pusės, įsteigti kariuomenėje konfederaciją kovai su priešininku; iš kitos, laukė pagalbos nuo Austrų, Prancūzų ir Turkų. Nebetekę vilties gausią svetimos pagalbos, pasilikę vienų vieni, jie turėjo nusileisti, juo labiau, kad daugelis draugų perėjo į „familijos" pusę.

Paskui Branickį, kuris pasitraukė į Karūnos pietų vaivadystes, ir paskui Radvilą, kuris nužygiavo su kariuomene į Lietuvą, Čartoriskiai pasiuntė savo miliciją su Rusų kariuomene. Branickis, priešų spaudžiamas, Karūnos kariuomenės komandą pavedė lauko etmonui Vaclovui Rzevuski'ui, o pats išvažiavo į Vengrus. Radvila, kad ir laimėjęs mūšį ties Slanimu, Rusų kariuomenės išstumtas iš Lietuvos, įėjo į Padolę, o iš ten nuvyko į Turkų teritoriją. Generalinė Lietuvos konfederacija krykštaudama atėmė jam tarnybas, dvarus ir garbę.

Užsidarius konvokaciniam seimui, pasibaigė krašte visoks pasipriešinimas ginklu „familjiai" ir jų talkininkams — Rusų kariuomenei.

Bet Čartoriskių triumfą sudrumstė apsivylimas, kurį jie prityrė del naujo karaliaus asmens. Jųjų siekimams labiausiai tiko kunigaikščio Augusto, arba jo sūnaus, Padolės žemių generolo, išrinkimas, bet Prūsai ir Rusai pareiškė peršią Lietuvos stalininką Poniatovskį. Prūsų karalius dar prieš konvokacinį seimą buvo atsiuntęs Poniatovskiui Juodojo Erelio orderį, kurį tegaudavo tik viešpačiai; imperatorienė griežtai piršo Lietuvos stalininką. Patsai Poniatovskis, būdamas tikras gausiąs vainiką, konvokaciniame seime, kuriame jis atstovavo Varšuvos žemei, statėsi išdidžia ir ilga kalba garbino „didžiąją monarkienę" už Lenkų įstatymų bei laisvės neliečiamybės globojimą. Čartoriskiai nóromis nenóromis turėjo sutikti su svetimųjų valstybių valia.

Į elekciją tesusirinko tik penkių tūkstančių minia. Išrinkus atstovus, seimas, kurio maršalka paliko Lietuvos raštininkas Juozas Sasnauskas (Sosnowski), „familijos" tarnas, pripažino „visų Rusų imperatorienės" titulą; vainikavimo dieną paskyrė lapkričio 25 d., vad. Katarinos vardo dieną. Atlikus visus formalumus, rugsėjo 7 d. Poniatovskis visais balsais buvo išrinktas karaliumi. Į pacta conventa jam buvo įdėta pareiga, kad jis įsteigtų riterių mokyklą, gerbtų tautos teises bei privilegijas ir kad patvirtintų konvokacinio seimo nutarimus.

Po išrinkimo ir visi nepatenkintieji, neiškiriant nė etmono Branickio, perėjo į „familijos" pusę. Radvila, Lietuvos konfederacijos dekretu pasmerktas, tebegyveno užsienyj, veltui ieškodamas pagalbos Europos rūmuose.

Vainikavimas, konvokacinio seimo nutarimu, įvyko Varšuvoj. Trijų dešimtų dvejų metų **Stanislovas Augustas Ciolk'as Poniatovski's** (1764—1795) pasirodė toje iškilmėje ne su šarvais ir apsitaisęs nebe lenkiškai, bet senvokiškai. Sako, turėję įdėti vatos į Narsiojo vainiką, kad jis laikytųsi ant stalininko garbinių.

Karūnacinis seimas, įvykęs Varšuvoje gruodžio mėn., pirmininkaujant Jackui Malachovskiui, Petrakavo seniūnui, patvirtino konvokacijos reformas ir net jas papildė. Generalinė Lietuvos konfederacija teisėmis bei tikslais buvo sulyginta su Karūnos konfederacija, ir del to konvokacinio seimo reformos

buvo išplėstos ant viso žečpospolitos ploto. Būtent: nepáisant etmono Massalskio opozicijos, įsteigta Karūnos Komisijos pavyzdžiu tokia pat Lietuvos Karo Komisija, o panaikintas Lietuvos iždo tribunolas. Reformoms išplėsti jungtinės konfederacijos buvo paliktos ir toliau. Vakansijas tegavo šiame seime išskirtinai „familijos" šalininkai. Karūnos kancleriu tapo Inovroclavo vaivada Andrius Zamoiskis, Karūnos pakancleriu — Hebduvos abatas kun. Andrius Mlodziejovskis, o Lietuvos — Antanas Pšezdziecki's; Vilniaus vaivados vieta, paveržta iš Radvilos, teko Mykolui Oginskiui. Karaliaus broliai: Karūnos pakamaris Kazimieras, Austrų kariuomenės generolas Andrius ir Červinsko abatas kun. Mykolas gavo kunigaikščių titulą. Kolbušavos tranzakcija, taip pelninga „familijai", buvo patvirtinta. Dovanų už nuopelnus buvo nutarta pastatyti Vilniaus rinkoje iždo lėšomis paminklas kunigaikščiui Mykolui Čartoriskiui.

Rusai rėmė Čartoriskius todel, kad, juos remdami, gaudavo prógos kištis į Lenkų reikalus; piršdami Poniatovskį, jie turėjo vienintelį tikslą sustiprinti savo įtaką žečpospolitoj. Čartoriskiai, iš kitos pusės, naudojosi Rusų pagalba kaip įnagiu, kuriuo galėjo išnaikinti etmono partiją, įsodinti į sostą savo kandidatą, paimti į rankas žečpospolitos vairą ir įvesti reformas. Kaip Čartoriskiai buvo priemonė Rusams, norintiems pavergti Lenkus, taip vėl Rusai buvo įrankiu „familijai", ketinančiai atgaivinti žečpospolitos orenybę. Nenuostabu del to, jeigu tarp tariamųjų politikos draugų kilo nesusipratimų, kai atėjo laikas įvykdyti sumanymai, maskuojami priruošiamojo darbo metu.

Rusų bei Čartoriskių planų nesutapimas pasirodė dalimi jau konvokaciniame seime, kuriame Kaizerlingas, remiant Benoit'ui, neleido panaikinti liberum veto. Čartoriskiai ketino atsigriebti ateityje už pritirtąjį pralaimėjimą, įnešdami į seimo nutarimo redakciją dviprasmiškumą ir steigdami konfederaciją. Karūnaciniame seime Rusai drąsiau, kaip konvokaciniame, parodė savo tikrąji veidą: jie siūlė žečpospolitai puolamą apsiginamą sąjungą, leisdami už tai padidinti armiją ligi 50.000 žmonių; be to, dar reikalavo palengvinimų disi-

dentams. Kad ir kaip karštai troško Čartoriskiai padidinti armiją, sumažintą nebyliame seime ligi 24.000 žmonių, Petrui Did. įsikišus, tačiau suprato, jog puolimo-gynimosi sąjunga su Rusais įtrauktų Lenkus į visus didelius imperatorienės planus ir padarytų iš silpnesnio sąjungininko kuo ne vasalą galingesnių Rusų. Jie irgi suprato, kad imperatorienės reikalavimų patenkinimas del disidentų reikštų žečpospolitos nusileidimą kaimynei valstybei ir tolimesnį Rusų kišimąsi į jos vidaus santykius. Tais atžvilgiais abu pasiūlymai buvo atmesti. Čartoriskiai, išsižadėdami tam kartui padidinti karo jėgas, tepasiūlė Rusams iš savo pusės tik gynimosi sąjungą, kuri vėl imperatorienei neturėjo vertės ir todel nebuvo padaryta. Projektą apie disidentus, primo įneštą reikalaujant Rusų pasiuntiniui, vainikuojamasis seimas įtūžęs atmetė. Po tokio pralaimėjimo Rusai, matydami Čartoriskius norint išsivaduoti iš jų įtakos ir darant jiems kliūčių imperatorienės planus vykdant, paskelbė jiems kovą.

Mirusiojo Kaizerlingo († 1764 m. rugsėjo 30 d.) įpėdiniu tapo jo trijų dešimtų metų pagalbininkas, generolas majoras kunigaikštis Mikalojus Riepninas, susigiminiavęs per žmoną su Rusų rūmų diplomatiškosios kanceliarijos vedėju Nikita Paninu. Greitai susipažinęs su žečpospolitos vidaus santykiais, atstovas, iš prigimties vikrus ir gudrus, o be to dar žiaurus, savo rūmų tikslams atsiekti pavartos pinigus, intrigas, gąsdinimus ir smurtą. Rasdavo taip pat paspirties pas karalių, kuris nepraleisdavo prógos atsilyginti imperatorienei už vainiką.

Stanislovas Augustas prigimties buvo apdovanotas nepaprastais gabumais, kurie buvo išlavinti giliu mokslu. Bet dar daugiau jis buvo pasižymėjęs išauklėjimu ir pasaulio pažinimu; tą jis buvo pasiekes keliaudamas ir draugaudamas su įžymiaisiais žmonėmis. Patogiu elgimuosi ir malonumu jisai lengvai traukdavo žmones savęsp. Buvo išmintingas ir sąmoningas, dar daugiau turėjo estetikos skonio, bet nepasižymėjo būdo tvirtumu. Akylas ir atsargus, nepasiduodąs svajoms ir įsikarščiavimui, jis nebuvo patvarus darbe. Greitai pereidavo nuo vienos nuotaikos į kitą; nusilenkdavo valiai, griežtai jam pareikštai, ir savo žingsnius taikindavo prie susidariusių sąlygų. Imperatorienė pravardžiuodavo jį vaško

lėlyte. Sėdosi į sostą sunkiomis sąlygomis; išbristi iš jų laimingai buvo nelengva žmogui be nuopelnų, kuris yra įgijęs vainiką prieš tautos didžiumą, moteriškės palankumo dėka, kuri už sostą laukė visiško sau nusilenkimo. Ir ne tiktai už sostą: Stanislovas Augustas nesivaržė naudojęsis Rusų iždo paskolomis, kurios imperatórienė liepdavo iš sąskaitų braukti. Ryšiai su rusais atstūmė Stanislovą Augustą nuo Čartoriskių, kurie, pagaliau, atšaldė jį savo absoliutiškumu, noru valdyti kraštą savarankiškai. Tad pildydavo karalius Rusų reikalavimus: laiške, rašytame imperatorienei vainikuojamojo seimo metu, gynėsi nuo įtarimo, būsią jis padėjęs atmesti projektą disidentų reikalu. Pareiškimo tikrumą patvirtino Riepninas, pranešdamas savo rūmams, kad karalius „m ū s ų reikalus neveidmainiškai s a v a i s i a i s laikąs“. Pasiuntinys kiekvienai progai atsitikus primindavo Stanislovui Augustui esant jį tik Petrapilio instrukcijų vykdytoją. Tai nereiškia, kad Stanislovas Augustas nebūtų supratęs reformų reikalingumo, kad jų nebūtų troškęs, tiek žečpospolitos jėgoms sustiprinti, tiek ir savo naudai — karaliaus valdžiai padidinti. Tačiau šita linkme jis neparodė gana griežtumo: didėjant išorinėms kliūtims, jis svyruodavo ir liaudavosi ką veikęs.

Emancipacinei Čartoriskių sistemai sugriauti Rusai pasiryžo sukelti prieš juos tuos gaivalus, kurie buvo pralaimėję bekaralmečiu. Šiam reikalui labai tiko disidentų klausimas, kurį Riepninas vėl žadėjo iškelti artimiausiame paprastajame seime, 1766 metų rudenį.

Riepninas pareiškė, kad įeisią į žečpospolitą 40.000 Rusų kariuomenės, jeigu artimiausias seimas nepatenkinsiąs imperatorienės reikalavimų. Sužinojusi apie tai, susijaudino šlėktų visuomenė; ruošėsi priešintis disidentų teisių sulyginimui. Opozicijos galva, Krokuvos vyskupas Kajetonas Soltik’as, aplinkraščiu kvietė visus dvasiškius senatorius, kad nebenusileistų naujatikiams. Jis išleido ganytojaus laišką į savo diecezijos kunigus, įsakydamas melstis bažnyčiose, kad Dievas nugręžtų nelaimę, gresiančią katalikybei. Vyskupo paraginti pasauliškiai kunigai bei vienuoliai ėmė iš sakyklų rodyti šlėktoms gręsiantį pavojų, žadino juos patvariai priešintis. Šlėktų masių įniršimas, pakėlus tą dalyką, buvo nukreiptas daugiausia prieš Čartoriskius: kas gi, jei ne jie, atsikvietė į kraštą Rusų kariuomenę, kurios durtuvai graso dabar taipo pat katalikybei, kaip

konvokaciniame seime padėjo „familijai“ naikinti respubliškas įstaigtas? Taigi del to masės pasiryžo ne tiktai kliudyti disidentams lygias teises gauti, bet ir nuslopinti Čartoriskius generalinės konfederacijos paleidimu ir tuo patim padaryti negalimą konvokacinio seimo reformų išsiskleidimą. Visuomenei šitaip nusistačius, Riepninas nebeteko vilties, kad disidentų byla būtų tinkamai išspręsta, bet užtat galėjo tikėtis, „familiją“ nustosiant tos jėgos, kurią jai suteikdavo konfederacija. Tokiomis aplinkybėmis susirinko Varšuvoj 1766 m. spalių mėnesį paprastasai seimas, kurio maršalka buvo išrinktas Lucko pakamaris Celestinas Čaplic'as.

Viename pirmutinių seimo posėdžių Krokuvos vyskupas išėjo su karšta kalba, kuria ragino laikyti kiekvieną, drįstantį šiandien arba ateityj siūlyti bet kokių nuolaidų disidentams, išdaviku ir atimti jam turtą. Senatoriai bei atstovai į Soltiko projektą atsakė triskart sušukę: „Tinkame!“ ir pareikalavo tuoj balsuoti. Karalius, nenorėdamas kiršinti Rusų, balsavimą sulaikė. Taip seimui pasielgus, Riepninas, kiek pasvyravęs, pareikalavo iš Petrapilio instrukcijų. Naujus imperatorienės reskriptas įsakė pasiuntiniui būtinai baigti disidentų bylą. Del tokio griežto įsakymo Riepninas prikalbino disidentų delegatus paduoti karaliui ir seimui prašymą, kad grąžintų jiems senobinę tikybos laisvę, o pats pareikalavo nuo luomų (seimo) viešosios audiencijos. 1766 m. lapkričio 4 d., karaliaus, senato ir atstovų akivaizdoj, Riepninas sėdėdamas kedėje, užsidėjęs kepure, pareiškė rusų kalba imperatorienės reikalavimą, kurį paskui rašytosios deklaracijos pavidalu įteikė pačiam Stanislovui Augustui. Panašią audienciją išsirūpino ir Benoit'as, o Danų bei Anglų pasiuntiniai savo rūmų deklaracijas disidentų klausimu pranešė karaliui privačiai. Priešintis ragino opoziciją popiežiaus nuncijus Viskontis, kuris, taip pat kaip ir Riepninas bei Benoit'as, kalbėjo viešojoj seimo audiencijoj. Skatino priešintis ir nežinomi autoriai raštų, išsiuntinėtų karaliui, senatoriams bei atstovams. Galų gale įstatymo projektą apie disidentus seimas pavedė paruošti vyskupams. Riepninas nieko nedarė prievarta, nenorėdamas atstumti nuo savęs opozicijos, reikalingos jam akcijai prieš Čartoriskius. Todel buvo nutarta patvirtinti senieji įstatymai apie naujatikius; tasai nutarimas teįsakė tiktai, kad vyskupai, pirmininkaujant primui, peržiūrėtų disidentų skundus, liečiančius tikybos apeigų at-

likimą, ir savo nutarimą šiuo reikalu įrašytų į metriką (skrypt do archywum, raštas į archyvą). Vyskupai nutarė leisti laisvai laikyti pamaldas esamuosiuose maldos namuose ir cerkvėse, o taip pat ir privačiuose namuose; leisti taisyti maldos namus, kuriuos naujatikiai turėjo sulig įstatymu iš 1717 m.; numirėlius láidoti kapinėse; protestantų bei dizuniotų bylas išimti iš katalikų Bažnyčios jurisdikcijos; ministerius (pastorius) bei popus, apimant vietas, atleisti nuo mokesčių.

Taip pat krykštavo opozicija ir del reformų.

Kancleris Zamoiski's, dirbdamas pagal Čartoriskių bei karaliaus programą, benagrinėdamas pasiūlymus seimui, rekomendavo, kaipo skubų dalyką, paaiškinti konvokacinio seimo nutarimus apie sprendimo būdą del „iždo sumanymų, teikiančių bet kuria aplinkybe žečpospolitai naudos.“ Jisai siūlė, kad ir mokesčiai būtų pristatomi seimui paruoštų, Iždo Komisijų išdirbtų projektų pavidalu, ir kad būtų sprendžiami teismo būdu (figura judicaria), vadinasi, dauguma balsų. Opozicija, supratusi, jog čia norima panaikinti liberum veto, užprotestavo prieš pasiūlymą. Jinai, atsiminusi Rusų bei Prūsų rūmus pasipriešinus konvokaciniame seime del liberum veto panaikinimo, kreipėsi į Riepniną bei Benoit'ą, pranešdami apie kėsinimąsi ant jo. Riepninas pareiškė, kad imperatorienė niekad nesutiksianti priimti daugumos balsų, „nes tokio įstatymų leidimo būdo negalima esą suderinti su tautos laisve.“ Per audienciją pas karalių jisai pridūrė, kad, neatsiėmus atgal projekto, Rusai ir Prūsai įžvelgsią jame karo paskelbimą. Veltui Čartoriskiai stengėsi įtikinti seimą, jog sumanymas apie daugumą balsų neturįs nieko nauja ir kad esąs tik 1764 m. nutarimo paaiškinimu; veltui įrodinėjo jų šalininkai, jog laikytis liberum veto, tai grįžti prie senosios netvarkos. Opozicija, Rusų bei Prūsų remiama, nugalėjo. Buvo nutarta, kad visais balsais būtų sprendžiami įstatymai tik šiais dalykais: 1) nauji mokesčiai, 2) kariuomenės padidinimas, 3) karo skelbimas ir 4) sutarčių darymas.

Paskutiniu savo aktu seimas paleido generalinę abiejų tautų konfederaciją, vadinasi, grąžino galią sulaikytajam liberum veto.

Čaplicos seimo nutarimai, tai opozicijos laimėjimas, o Čartoriskių pralaimėjimas. Rusai džiūgavo tik pusiautinai: iš vienos pusės džiaugėsi susilaukę liberum veto sutvirtėjimo ir konfederacijos paleidimo, antra vertus — buvo nepatenkinti del atmetimo reikalavimų disidentų reikalu. Katarina neslėpė savo piktumo del nutarimo apie naujatikius; jinai įžvelgė jame savo asmens įžeidimą. Dėliai to nusprendė pajudinti visas spyruokles, kad įvyktų josios valia.

Del disidentų bylos nepavykimo Petrapilio rūmai kaltino Čartoriskius, kam negana jiems padėję, o iš dalies ir karalių, nepaisant to, kad Riepninas buvo metęs nepasisekimų kaltę išimtinai ant seimo opozicijos. Ūmu laiku po seimo Paninas kreipėsi laišku į Čartoriskius, klausdamas, ar panorėtų padėti naujatikiams, jei šie įsteigtų konfederaciją ir šauktųsi imperatorienės globos? Čartoriskiai, atsakydami į tai, nepatarė steigti disidentų konfederacijos ir atsisakė dalyvauti darbe, kuris šitokiomis sąlygomis grasė žečpospolitai namų karu. Šisai atsakymas nulėmė naują krypsnį Petrapilio kabineto politikoje: jis nusprendė pereiti į opozicijos pusę ir paremti ją taip, kaip bekaralmečiu yra rėmęs „familiją"; žodžiu sakant, paketino atiduoti Čartoriskius priešų kerštui ir sugrąžinti šiems pastariesiems jų senovinę padėtį tąja sąlyga, kad jie sutiktų duoti lygias teises disidentams.

Riepnino pastangomis paskatinti, disidentai, Rusų kariuomenės dengiami, įsteigė konfederacijas atgauti lygioms teisėms su katalikais: Didžiųjų bei Mažųjų Lenkų disidentai — Torne, Lietuvos — Slucke. Pirmosios maršalka buvo liuteris, Tucholės seniūnas Jurgis Vilius Golč'ius; antrosios — kalvinas, žečpospolitos kariuomenės generolas Jonas Grabauskas. Kad ir kaip stengėsi Riepninas, abiejų sąjungų aktuose radosi vos keli šimtai parašų, o tarp jų daug nėsamų asmenų ir vaikų. 1767 m. kovo mėnesį konfederacijos išleido manifestus, išrodančius priespaudas bei skriaudas, kurias kenčia disidentai žečpospolitoj; jais prašė imperatorienės, o taip pat Prūsų, Švedų, Anglų ir Danų karalių protekcijos. Paskelbusios manifestus, abidvi konfederacijos pasiuntė delegatus į karalių bei įžymesniuosius senatorius prašyti, kad patenkintų jų reikalavimus. Stanislovas Augustas, išklausęs pasiuntinių, sušaukė senato tarybą, kuri, spiriant Riepninui, nutarė sukviesti nepaprastąjį seimą 1767 m. spalių mėnesį.

Vienkart su šiuo, Riepninui pasirūpinus, kūrėsi katalikų šlėktos konfederacija su daug pavojingesne politikos programa. Mokamasai Riepnino agentas, Karūnos referendorius, kun. Gabrielius Junoša Podoski's, ir Rusų pulkininkai Vosylius Karr'as bei baronas Otonas Igelström'as važinėjo po rūmus ir dvarų šlėktas, kitados priklaususius etmono partijai, ir skelbė, kad imperatorienė, apsivylusi „familija" bei karaliumi, esanti nusprendusi grąžinti respublikos laisves, sumažintas konvokacinio seimo nutarimais; jinai net esanti pasiryžusi remti Stanislovo Augusto detronizaciją, bet tik tauta duotų disidentams lygias teises. Šlėktos, nepakęsdami karaliaus, buvo pasirengę nusileisti disidentams, kad tik nutremtų nuo sosto karalių, ir ėmė telktis į konfederacijas po visas vaivadystes, žemes ir apskritis. Susibūrė į konfederacijas apie 80.000 šlėktų. Rodydamas Stanislovui Augustui partikuliarinius konfederacijų aktus, pilnus tokios daugybės parašų, nelabasai Riepninas tarė: „Dabar, Jūsų karališkoji didybe, esi mano rankose!"

Nusigandęs karalius ieškojo protekcijos Rusuose: jisai prižadėjo visu kuo nusileisti imperatorienei, bet tik išsigelbėtų nuo detronizavimo. Netrukus savo nusilenkimą patvirtino darbu. Reikalaujant Riepninui, jisai sutiko paskirti primu po mirusiojo Lubienski'o Podoskį, Rusų tarną, kuo blogiausios doros žmogų.

Lietuvos konfederacijos susivienijo į generalinę, kurios pirmininku tapo Stanislovas Bžostovski's, Bistricos seniūnas, Mykolo brolis. Generalinės Karūnos konfederacijos maršalka pasirinko sau Riepninas tremtinį Radvilą „Panie kochanku".

Radvila, teismo nutarimu nebetekęs tarnybų, dvarų ir garbės, gyveno Drezdene; ten veltui rūpinosi, kad leistų jam grįžti į tėvynę. Rusai atkreipė į jį akį dar Čaplicos seimo metu, apkaltinę Čartoriskius bei karalių atmetus projektus disidentų klausimu ir pasiryžo ieškoti sau atramos opozicijos partijoje. 1767 m. prasidėjo derybos su juo. Jį įtikino, kad galėsiąs grįžti į tėvynę, atgauti dvarus ir senąją vietą, jei prisižadės dirbti imperatorienės, o ypačiai disidentų naudai. Radvila, norėdamas atkeršyti Čartoriskiams bei karaliui, nė vienos sąlygos nelaikė sunkia. Tad priėmė pasiūlymą, pareiškęs savo dėkingumą imperatorienei ir prisižadėjęs visada dėtis į Rusų partiją, — visais savo darbais prisitaikinsiąs prie Petrapilio rūmų valios, su pagarba ir nuolanka vykdysiąs visus jų

įsakymus. Galop prašė jam duoti prie šono Rusų valdininką, kuris kiekvienąkart betarpiškai praneštų jam apie imperatorienės norus. Sulig tuo reikalavimu jam davė draugą pulkininką Karr'ą.

Radvila grįžo į kraštą po trejų metų ištrėmimo su tokiuo triumfu, su kokiuo nebuvo sutiktas patsai Sobieskis, išgelbėjęs Vieną nuo turkų. Lietuvos generalinės konfederacijos universalas sugrąžino jam dvarus bei tarnybas. Apvažinėjęs Lietuvą, Radvila atvyko į Radomą, kur turėjo įsisteigti Rusų valia Karūnos generalinė konfederacija.

Radome jau buvo susivažiavę Karūnos partikuliarinių konfederacijų maršalkos ir patarėjai, auklėją viltį, kad būsią panaikintos Čartoriskių reformos ir nuverstas nuo sosto Stanislovas Augustas. Kiekvienas maršalkų turėjo prie savo buto rusų karo sargybą, pastatytą neva didžiūno garbei padidinti, o iš tikrųjų — jojo žingsniams saugoti. Radvilai atvažiavus, susirinko rotušėje generalinės Karūnos konfederacijos akto rašyti ir maršalkos rinkti. Nebeatsiskirią nuo Radvilos pulkininkas Karr'as pristatė susirinkimui paruoštą jau konfederacijos akto projektą, reikalaujantį tik parašų. Netrukus šio projekto skaitymas sukėlė smarkų susirinkusiųjų protestą ir rėksmą: „Neleidžiu (nie pozwalam)!" Nes aktas skelbė, kad generalinė konfederacija įsisteigianti lygioms teisėms disidentams teikti ir Rusų laidui gauti respublikos laisvėms; apie detronizaciją ne tiktai kad nieko nebuvo minėta akte, bet, atvirkščiai, pareikšta, kad tauta spiečiasi aplink karalių savo teisių bei prerogatyvų pilnumui ginti. Paaiškėjo, kad žadamoji Stanislovo Augusto detronizacija buvo vien tik priemonė šlėktoms sukurstyti dėtis į konfederacijas, kurių pagalba Rusai turėjo atsiekti savo vyriausiąjį tikslą: disidentų teisių sulyginimą ir primetimą žečpospolitai garantijų. Iš tikrųjų, Rusai neturėjo reikalo detronizuoti karaliaus, kuris apskritai jiems buvo nuolaidus, o šlėktoms besitelkiant į konfederacijas, jisai žadėjo imperatorienei visišką nuolankumą.

Į protestus Karr'as pareiškė nieko akte neleisiąs mainyti ir prireikus pavartosiąs ginklų jėgą, kurią jis turi paruošęs mieste ir apylinkėje. Matydami, kad veltui būtų priešintis, konfederatai nusileido, primestą jiems aktą pasirašė ir visais balsais išrinko Radvilą generaliniu maršalka. Tuo būdu įsikūrė generalinė Karūnos Radomo konfederacija. Rusų pasiuntiniui

norint, jinai pasiuntė į Varšuvą delegaciją kviesti į sąjungą Stanislovo Augusto, — o taip pat nuleido Riepninui raštą, kuriame prašė imperatorienės globos (garantijos) respublikos teisėms bei laisvėms.

1767 m. liepos m. pabaigoje Radomo konfederacija persikėlė į Varšuvą, kur susijungė su Lietuvos konfederacija. Pačiu svarbiuoju abiejų tautų „generolybių" darbu buvo paskyrimas pasiuntinybės į imperatorienę, viešėjusią tuomet Maksvoje, ir universalų išsiuntinėjimas priešseiminiams seimeliams.

Seimas, kuris buvo paskirtas susirinkti spalių mėnesį, turėjo įvykti konfederacijos sąlyga, vadinasi spręsti įstatymus dauguma balsų. Jo nebegalima buvo nutraukti ir todel tiko Rusams, kuriems, norint savo tikslus pasiekti, tereikėjo tik pasirūpinti išrinkti dauguma atstovų, pasirengusių jųjų reikalavimus remti. Bet, tiek pat, kiek ir Rusams, rūpėjo išrinkti didžiuma palankių atstovų ir tiems, kurie, nebetekę vilties detronizuoti Stanislovą Augustą ir priversti Radome pasirašyti primestą aktą, nenorėjo, kad seimas suteiktų lygių teisių disidentams. Iš to prasidėjo seimeliuose smarki kova del atstovų rinkimų.

Į disidentų raštus, reikalaujančius lygių teisių, ir Torno bei Slucko konfederacijų manifestus atsakė katalikai daugybe traktatų ir pamfletų, rašytų proza ir eilėmis, paskleistų daugiausia rankraščiais. Ten buvo išrodoma, kad disidentų reikalavimai neturį pagrindo; paskviliais bei satyromis jie buvo šmeižiami ir išjuokiami. Vieno tik priekaišto katalikų nedaryta disidentams, būtent, kad jie ieškoję globos Rusuose, — nes jis būtų atsigręžęs ir prieš juos pačius.

Etmonas Branickis bei vyskupai — Krokuvos Soltik'as, Kijevo Juozas Zaluski's, Kamienco Adomas Krasinski's ir kiti — vadovavo opozicijai seimeliuose, kurstydami šlėktas priešintis disidentų reikalavimams. Jie išsiuntinėjo didžiūnams bei žemietybių valdininkams daugybę laiškų, patardami rinkti atstovus katalikus ir prašydami įdėti į seimelių instrukcijas punktą apie katalikybės neliečiamybę. Pasauliškiai kunigai bei vienuoliai perkūnus svaidė iš sakyklų ant disidentų; visuomenė siuntė Dievui maldavimus, kad gelbėtų pavojuj esančiąją

religiją. Riepninas iš savo pusės, norėdamas brukte įbrukti seimeliams atstovus, vartojo papirkimus, gąsdinimus ir prievartą. Ant opozicijos šulų dvarų jis užsiųsdavo Rusų kareivius, seimelių vietas apsupęs kariuomene, versdavo rinkti kandidatus, kurių vardų sąrašą turėjo susidaręs, eidamas parsidavėlių nurodymais. Karūnos taurininkas Ščensnas Čackis buvo sugautas ir saugojamas Poricke, jo paties dvare, Valuinėje. To paties likimo susilaukė Varšuvoje Pranciškus Dzik'as Kožuchovski's, Kališiaus taurininkas.

Spalių m. 5 dieną buvo atidarytas seimas, pirmininkaujant generalinės Karūnos konfederacijos maršalkai Radvilai.

Pirmajame posėdyje seimo sekretorius, maršalkos liepiamas, perskaitė pasiūlymą, kuris nustebino tautos atstovus. Jame buvo proponuojama paskirti delegacija nuo senato ir atstovų rūmų tartis su Riepninu del sulyginimo teisių disidentams, naujo žečpospolitos sutvarkymo ir santarvės su Rusais. Paskyręs delegaciją, seimas turėsiąs atidėti posėdžius, kurie būsią atnaujinti tik tam, kad priimtų ir patvirtintų delegacijos paruoštus projektus. Šito pasiūlymo mintis, kurį buvo primetęs Radvilai Riepninas, buvo aiški. Riepninas, kad ir darbavęsis priešseiminiuose seimeliuose, nebuvo tikras turėsiąs didžiumą atstovų. Bijodamas pralaimėti, jis tad ir pasiūlė delegaciją, į kurią jis pasirūpintų įvesti žmones, nuolankius Rusams, pasirengusius patenkinti jų reikalavimus. Delegacija balsų dauguma spręstų tai, kas įstatymais priderėjo konfederaciniam seimui. Seimo priėmimas projektų, delegacijos patiektų, tebūtų tik formalybė. Tuo būdu Riepninas tikėjosi lengvai pravesti visa tai, ko reikalavo Rusai: disidentų teisių sulyginimą, naują žečpospolitos sutvarkymą ir sutartį.

Prieš Riepnino projektą kilo protestas. Vyskupai Soltik'as bei Zaluskis, Karūnos lauko etmonas Vaclovas Ževuski's ir jo sūnus Severinas, Padolės atstovas, nesutiko skirti delegacijos ir reikalavo, kad dalyką svarstytų visas seimas. Jie tikėjosi, svarstant taisyklingai, gauti didžiumą balsų, kurie nebeleistų įvykti Rusų planams. Riepninas pasiryžo nuveikti opoziciją smurtu. Naktį tarp spalių m. 13-tos ir 14 d. jis įsakė suimti Soltiką, Zaluskį ir abudu Ževuskiu, išsiųsti juos į rusų stovyklą už Vyslos, o paskui išvežti į Kalūgą. Kazokų eskorto komendantas gavo įsakymą nužudyti imtinius, jeigu kas mėgintų juos išvaduoti.

Kitą dieną po suėmimų ministeriai, senatoriai ir seimo atstovai kreipėsi į karalių, skųsdamiesi smurtu. Stanislovas Augustas pareiškė jaučiąs drauge su jais tautos skriaudą, bet nematąs kitokios gelbėjimosi priemonės, kaip tik kreiptis į imperatorienės gerumą. Kancleris Zamoiskis, matydamas, jog nebeįstengs Riepnino įžūlumo numalšinti, jog tokis pat likimas, kaip Soltiko, Zaluskio ir Ževuskių, grūmoja kiekvienam piliečiui, kuris nepanorės pasiduoti Rusų pasiuntinio valiai, atsistatydino. Ir kiti ministeriai buvo juo beseką, o senatoriai bei atstovai grasė mesią savo pareigas, bet tų žadėjimų neištesėjo. Riepninas pasiųstai jam delegacijai del didžiūnų suėmimo įžūliai atsakė imtinių nepaleisiąs ir niekam neturįs reikalo teisintis del savo darbų.

Riepnino prievarta nugalėjo seimo rūmų priešinimąsi. Galų gale seimas sutiko skirti delegaciją ir pertraukti posėdžius, kurie vėl būsią atnaujinti paruoštiems projektams patvirtinti, bet be teisės juos atmesti.

Iš sąrašo, Riepnino paruošto, karalius paskyrė 20 senatorių, Radvila 48 atstovus, po šešiolika iš kiekvienos provincijos. Seimas buvo atidėtas ligi 1768 m. vasario 1 d.

Delegaciją sudarė ir griežti Rusų šalininkai, ir dori piliečiai. Pastarųjų kategorijai priklausė Čartoriskiai — Lietuvos kancleris bei Padolės žemių generolas; kitados buvę seimo maršalkos: Jackus Malachovski's, Celestinas Čaplic'as; Vyslicos kaštelionas Rokas Jablonovski's, — Lietuvos rūmų iždininkas Antanas Tyzenhaus'as, Vitebsko atstovas Petras Bogomolcas ir kiti. Be narių, paskirtų karaliaus bei Radvilos, Repninui reikalaujant tapo pakviesti dalyvauti delegacijos darbe disidentai: Mogiliavo pravoslavų vyskupas Jurgis Konisski's, Torno bei Slucko konfederacijų maršalkos ir keletas kitų. Pirmininku buvo primas Podoskis; tikrasis posėdžių vedėjas buvo Riepninas.

Nors doresnieji delegatai ne kartą stengdavosi sutureti Rusų pasiuntinio įsikarščiavimą del įstatymų leidimo ir jam oponuodavo, tačiau nedaug tesugebėjo iškovoti žečpospolitos naudai. Riepninas primindavo oponentams buvimą Lenkuose 40.000 Rusų armijos, likimą Čackio, vis dar tebelaikomo Poricko kalėjime, pagaliau Soltiko, Zaluskio bei Ževuskių ištrėmimą. Jis nesiliovė žeminęs ir žeidęs delegatų. „Kas kita, — pasakė vienam vyskupui — lakštuoti (lošti) mariašas, o kas kita

kalbėti." „Tamsta, — pasakė kitam, — esi perjaunas l'abbé kalbėti su manim." „Il est fou!" — kreipėsi į delegatus, rodydamas Bogomolcą; o kai šis nesiliovė oponavęs, — riktelėjo: „Idi proč!"[1]) Delegacija, Riepnino spaudžiama išdirbo šiuos projektus:

Disidentams sulyginamos visos teisės su katalikais tiek tikėjimo laisvės, tiek politinių prerogatyvų atžvilgiu. Panaikinami visi priešingi jiems ediktai: Vieliunės 1424-jų metų, Mozūrų kunigaikščio Jonušio 1525 m. ir Jogailos; pakeičiamos taipjau konstitucijos, pradedant nuo 1717 m., baigiant 1766 m. Disidentai gali be kokių aprėžimų statytis sau bažnyčias bei cerkves; turi teisės atsiieškoti katalikų jiems atimtas po 1717 metų. Nagrinėti tikybos pobūdžio kivirčams tarp naujatikių bei katalikų yra steigiamas maišytas teismas (judicium mixtum) iš aštuonių disidentų ir tieko pat katalikų. Kad ir įgyja disidentai lygių teisių, katalikybė gauna viešpataujančios tikybos privilegiją. Ši privilegija rodo, kad tik katalikas gali būti karaliumi ir kad perėjimas iš katalikų tikybos į kitą yra laikomas baudžiamu nusikaltimu. Riepnino bei Podoskio planai, liečią Lenkų išsivadavimą iš Romos įtakos ir tautiškos Bažnyčios įsteigimą, nedavė vaisių.

Pagrindinių (kardinalinių) įstatymų vardu yra tvirtinami vyriausieji žečpospolitos senosios santvarkos pamatai: karalių rinkimas, liberum veto ir šlėktų prerogatyvos. Maža tik spraga tepavyko padaryti: karaliui — liberum veto, tautos valiai — dvarininko santykyje su valstiečiais.

Visų balsų reikalaujama sprendžiant vadinamuosius valstybės dalykus (materiae status): 1) mokesčius tvarkant, 2) kariuomenę didinant, 3) sutartis darant, 4) karą skelbiant arba taiką darant, 5) pinigų vertę ir 6) ministerių prerogatyvas keičiant, 7) seimų bei seimelių posėdžius tvarkant, 8) tribunolus organizuojant, 9) karaliui turto įsigyti leidžiant ir 10) visuotinąjį apsiginklavimą šaukiant. Tiktai kitais vadinamaisiais ekonomiškaisiais klausimais, už disidentų reikalų rėmimą, karalius išsiprašė sprendimą dauguma balsų.

---

[1]) Eik šalin! (Vertėjas.)

Tačiau liberum veto ribas sprendžiant, valstybės dalykai liko aprėžti. Pirmiausia privalo būti išspręsti dauguma balsų ekonomijos reikalai, po jų visais balsais valstybės (status) dalykai. Jeigu prieš pasiūlymą, liečiantį vieną kitą valstybės dalyką, atstovas pavartos „laisvą neleidžiu" („ar balsu, ar manifestu"), tuo atveju ne tiktai kad pasiūlymas žlunga, bet nebetenka vertės ir visi prieš tai padaryti nutarimai valstybės dalykuose, ir jokio seimo darbo nebegalima toliau varyti. Po tokio seimo darbų sutrukdymo atstovų rūmai susivienys su senatorių rūmais padarytų ekonomijos klausimais nutarimų skaityti. Seimo neišardydavo, tik sutrukdydavo jam darbą.

Riepnino leista permaina teisiniame šlėktos santykyje su valstiečiu (klapu) tebuvo silpnutis atbalsis kai kurių delegacijos narių reikalavimų.

Kad valstiečių santykiai reikalavo sureformuojami, tai juo tolyn, juo labyn plačioji visuomenė pradėjo suprasti. Po Leščinskio, kuris savo nuomonę del to dalyko buvo pasakęs „Laisvajame balse, laisvę apdraužiančiame", nestigo pareiškimų valstiečių luomo naudai, ypačiai „Monitoro" žurnale, kuris nuo 1765 m. ėjo Varšuvoj. Privačia iniciatyva įvairiose žečpospolitos dalyse pasirodė reformos mėginimų. 1733 m. Poznaniaus miesto magisratas, kaipo kelių sodžių savininkas, pripažino savo baudžiauninkams asmens laisvę, davė jiems savivaldybę ir sumažino prievoles. Tokios pat dvasios instrukcijas davė savo dvarams Kališiaus vaivadystėje Poznaniaus katedros kustošis kun. Laurynas Sviniarski's. Semetičiuose, Pagiryje, darė reformas kunigaikštienė Jablonovskienė; Biežuniuje, Mozūruose, — kancleris Zamoiskis; karaliaus Prūsuose — Ignotas Pšebendovskis. Zamoiskis 1765-jų m. įsakymu pakeitė baudžiavą čyže, įvedė valstiečių teismus, įsteigė bendrą kasą.

Roko Jablonovskio iniciatyva delegacijoj buvo iškeltas projektas paleisti iš baudžiavos valstiečius ir duoti jiems teismą, bet Riepninas neleido jo svarstyti. Jisai tik sutiko atimti dvarininkui valstiečio gyvatos ir mirties teisę (vitae et necis). Sunkiai nusidėjęs valdinys privalo būti baudžiamas ne dvarininko, bet žemininkų, pilies ar miesto teismo. Šlėkta, nudėjęs valstietį iš piktumo ar tyčia, bus baudžiamas ne pinigais, bet mirtimi, pagal Lietuvos statutą.

Iš Čartoriskių reformų beliko tik vienos Iždo bei Karo komisijos. Karūnos tribunolas, kurio padalijimas, padarytas konvokaciniame seime, buvo panaikintas, turi teisti paeiliui: vienais metais Petrakave Didiesiems Lenkams, Lvove — Mažiesiems, kitais — Kališiuje ir Liubline. Etmonai buvo pakelti į senatorius. Kunigaikščiui Augustui Sulkovskiui, kuris negalėjo susilaukti senatorystės, tyčia buvo įsteigta Gniezno vaivadystė. Buvo duoti indigenatai Riepnino antrininkams: Karr'ui, Igelström'ui ir keliems Rusų generolams. Patsai Riepninas tos garbės nepriėmė.

Disidentų teisių sulyginimas ir pagrindiniai įstatymai, įdėti į sąjungos formą tarp žečpospolitos bei imperatorienės, negali būti keičiami be Rusų leidimo. Tuo būdu buvo primestas Rusų laidavimas, atimąs žečpospolitai galią daryti viduje būtinai reikalingų permainų.

Paskutiniame delegacijos posėdyje Riepninas persergėjo, idant nieks nedrįstų besiartinančiame atnaujinamame seime daryti jokių priekaištų nutartiesiems projektams. Priešingai, delegatai privalą sutureti seimo kolegas, kurie norėtų priešintis. „Kitaip, — gąsdino, — taip baigsiu, kaip esu pradėjęs... Ne tiktai keturius — ir keturias dešimtis paimsiu!"

Seimas klausė delegacijos darbų skaitymo tylėdamas; tylą suardė tik vienas karalprūsių atstovas Juozas Vibickis. Šisai jaunikaitis, pritardamas tebeviešinčio užsienyje Kamienco vyskupo Adomo Krasinskio norams, pertraukė skaitymą Lenkų bei Rusų sutarties ir prieš josios turinį užprotestavo. Per triukšmą, kuris del to kilo, Vibickis, draugų padedamas pasprukęs iš seimo salės, išvyko iš Varšuvos, ir tuo būdu išvengė Riepnino keršto. Paskutiniame seimo posėdyje delegacijos darbas buvo patvirtintas parašais.

Tokiais keliais buvo panaikinti Čartoriskių reformų darbai, o žečpospolita radosi teisiškai priklausoma Rusams ir buvo sustabdyta jos vidaus plėtotė. Neprotingas apakusiųjų šlėktų masių vadas Radvila, baigęs maršalkos funkcijas, iškėlė didžiulį kaukių balių imperatorienės gimimo dieną.

Tieji patys šlėktos, kurie už Stanislovo Augusto detronizavimą ir Čartoriskių reformų panaikinimą buvo besigeriną imperatorienei per disidentų bylą, pareiškė prieš Rusus ginkluotą

protestą. Šlėktos pakėlė jį, apsivylę vyriausiuoju savo tikslu, — karaliaus detronizavimu, nes jiems buvo užgauti tikybos jausmai, kurie tegalėjo leisti padaryti disidentams nuolaidų, bet neduoti jiems lygių teisių. Be šitų dviejų motyvų — pašėlusios neapykantos karaliui ir užgautųjų tikybos jausmų, šlėktas kurstė protestuoti ir Rusų mindžiojimas žečpospolitos nepriklausomybės bei terorizavimas tokių josios atstovų, kaip va Čackis, Kožuchovskis, Soltikas, Zaluskis ir Ževuskiai. Taigi judėjimo tikslas buvo išvaduoti žečpospolita iš Rusų dėspotizmo, nuversti nuo sosto Stanislovas Augustas ir sugrąžinti katalikybei privilegiuotoji vieta. Tačiau vyriausiuoju jo obalsiu buvo tikyba, kaipo dalykas, kuris visų labiausiai rūpėjo katalikų visuomenei ir greičiausiai galėjo sukelti mases.

Mintis imtis ginklų prieš Rusus buvo kilusi dar prieš delegacinį seimą Radomo prievartos metu. Vyriausiasis jos iniciatorius buvo Kamienco vyskupas Krasinskis, kuris drauge su kitais dvasininkais senatoriais prisidėjo prie Radomo konfederacijos, bet su sąlyga, kad nebūtų liečiamos katalikybės prerogatyvos. Jisai nevyko į seimą, kalbino Soltiką išvažiuoti iš Varšuvos, įsteigti konfederaciją ir ieškoti pagalbos Turkuose, Austruose bei Prancūzuose. Pabėgęs į užsienį, laimingai išvengė Riepnino keršto, kuris buvo liepęs jo ieškoti. Gyveno jisai i n c o g n i t o Austrų Silezijoj, Tiešine (Ciešine), iš ten susinešdavo su savo politiniais draugais. Jojo mintį įvykdė Varkos seniūnas Juozas Pulaskis ir vyskupas, brolis Mykolas Krasinskis, Ružano pakamaris, — abu pasirašę po Radomo konfederacijos aktu.

Šešių dešimtų metų Pulaskis dar prieš atnaujinant seimą nuvyko su Mykolu Krasinskiu į Lvovą, o sūnus — Kazimierą, Pranciškų ir Antaną — išsiuntė į Ukrainą karo jėgų rinkti. 1768 m. vasario mėn. pabaigoje nuvažiavo Pulaskis į mažą Baro tvirtovėlę, Braclovo vaivadystėje, kur jau rado apie kelius šimtus ginkluotų apylinkės šlėktų. Vasario 29 d. buvo parašytas konfederacijos aktas.

Baro konfederacija rėmėsi pagrindais tų sąjungų, kurios buvo įvykusios prieš Radomo suvažiavimą: jinai kūrėsi tikėjimui ir senovinėms respublikos laisvėms ginti. Jinai nesiskelbė nuversianti karalių, bet ir nesispietė aplink jį. Nepriimdama liuterių, kalvinų ir dizuniotų, kvietė į savo eiles senatorius ir šlėktas, Karūnos kariuomenę ir ponų miliciją. Maršalka tapo

Mykolas Krasinskis, regimentoriumi — senis Pulaskis. Vienu metu su konfederacija įsisteigė Bare tikybos brolija, vardu „Šventojo kryžiaus riteriai“, kuri pasiryžo aukoti už tikėjimą savo kraują ir gyvatą. Josios nariai turėjo išsiuvinėtą ant širdies kryžių; jųjų obalsiu buvo šauksmas: „Jėzus Marija!“ Brolijos įkūrėjas ir jos galva buvo Baro karmelitų prioras kun. Morkus Jandolavičius, įgijęs Ukrainoj pranašo stebukladario vardą.

Kai žinia apie Baro sąjungą pasiekė Varšuvą, Stanislovas Augustas sušaukė senato tarybą apsvarstyti, kaip pasielgtina su konfederatais žečpospolitos vyriausybei. Buvo pastatyti du klausimu: ar siųsti į Barą pasiuntinių, kad prikalbintų konfederatus išsiskirstyti, ar pasikviesti į talką prieš juosius Rusų kariuomenę? Karalius pasisakė linkstąs pavartoti abidvi priemoni, o su ja nuomone sutiko dauguma senatorių. Pasiuntinio misiją atliko generolas Andrius Mokronoskis, kuris del vaidmens, suvaidintos konvokaciniame seime, turėjo daug populiarumo šlėktų masėse; buvo duota žinia apie tą žingsnį Riepninui ir išprašyta iš jo Rusų kariuomenės talka tam atvejui, jeigu konfederatai nekriktų. Tuo tarpu Riepninas nenorėjo laukti pasiuntinybės vaisių: ėmė spiesti Rusų kariuomenę ir pareikalavo, kad Stanislovas Augustas jam padėtų išsklaidyti konfederaciją. Ir tikrai, keli Karūnos pulkai, Karūnos medžioklio Pranciškaus Ksavero Korčako Branickio vedami, išėjo į Ukrainą kariauti iš vieno su Rusų armija.

Žymi dalis konfederatų su maršalka ir regimentoriumi, Rusų kariuomenės ir Karūnos pulkų spaudžiama, pasitraukė į Moldavų Užudniestrę; kiti užsidarė Bare, pulkininko Gižickio vedami, ir Berdičeve su Kazimieru Pulaskiu. Prie Baro prisiartino generolas Apraksin’as su Branickiu ir paėmė jį; Berdičevas, Krečetnikovo apsuptas, kapituliavo. Imtinius, kurie išsižadėjo konfederacijos, paleido, išskyrus suimtą Bare kun. Morkų, kurį suėmę ištrėmė į Sibyrą. Bet tuo dar nepasibaigė konfederatų nelaimės: kilo žiemos rytų vaivadystėse haidamakų (kazokų) ir valstiečių stačiatikių maištas, kuris grasė visiškai išnaikinti lenkų katalikų gaivalą Raudonuosiuose Rusuose.

Dizuniotai, kurių skaičius žečpospolitos ribose (Guduose, Naugarduko ir Lietuvos Brastos vaivadystėse, Ukrainoje ir Valuinėje) siekė ligi pusės milijono žmonių, — susidėjo iš val-

stiečių, miestelėnų ir smulkiųjų šlėktų. Tai buvo žmonės tamsūs, nuskurdę ir visų paniekinti. Augustas II-is, caro Petro D. spiriamas, 1720 metų privilegija atgaivino Mogiliavo dizuniotų vyskupystę ir leido jai priklausyti visais dvasios reikalais Kijevo metropolito, tikriau tariant, — aukščiausiosios Bažnyčios valdžios Rusuose — Petrapilio sinodo.

Mogiliavo vyskupai — Silvestras Četvertinskis ir broliai Volčanskiai, Juozas bei Jeronimas, — siuntinėdavo į Petrapilį skundus, kad esą persekiojami pravoslavai žečpospolitos žemėse; jie guodėsi, kad šventikai, vienuolynai ir net ištisos parapijos priimančios uniją. Jeronimo Volčanskio įpėdinis Jurgis Konisskis laikė save ir savo aveles greičiau Rusų valdiniais nekaip Lenkų; susitaręs su Kaizerlingu, jisai nesiliovė daręs intrigų prieš žečpospolitą Petrapilyje. Kadangi Gudų Mogiliavas stovėjo tolokai nuo žiemos rytų vaivadysčių, Konisskis pavedė savo valdžios teises ant dizuniotų Ukrainoje ir Valuinėje užsienio pravoslavų vyskupui, būtent perejaslavliškiui, kuris pasirodė esąs uolus bendradarbis kovoje su katalikybe. Perejaslavlio vyskupas Gervazas Linčevski's ėmė kurstyti Ukrainos valstiečius pravoslavybės naudai. Didžiulės pagalbos jis rado Petrapilio sinode, ne mažesnę — pravoslavų vienuolynuose Ukrainoj, ypačiai Motrenino vienuolyne, kuris buvo Čigirino seniūnystėje. Motrenino monastyriaus ihumenas (vienuolyno prioras) Melkizedekas Javorski's viliote viliojo uniotus į stačiatikius, kurstė savo bendratikius prieš šlėktas katalikus ir lotynų apeigų kunigus. Gyventojų rusų stačiatikių neapykantą lenkų šlėktoms katalikams, gyvą tebėsančią kazokų karų tradicijose iš Chmielnickio laikų, kurstė ne tik vienuoliai, bet ir užuakmeninkai, kurie ne kartą įsiverždavo į Ukrainą plėšti ir žudyti. Piliečių gyvasčiai ir turtui saugoti stovėjo Karūnos kariuomenės būriai Čigirine ir Baltcerkvy; ponai laikydavo savo miesteliuose ir buveinėse rūmų miliciją. Iškėlus Riepninui disidentų dalykus, pravoslavybės kurstytojai dar labiau įdrąsėjo. Valstiečiai liovėsi baudžiavos lažą ėję; jausdami Rusų globą, jie rinkdavosi į kuopas ir tardavosi. Taip dalykams stovint, užteko tik mesti žiežirba, kad sprogtų. Toji žiežirba susidarė Baro konfederatų tikybos obalsis.

Ihumenas Javorskis, įžvelgęs Baro konfederacijos siekimuose kėsinimąsi ant pravoslavų cerkvės, ėmė ruoštis į sukilimą. Jisai padirbo imperatorienės manifestą, raginantį piauti

lenkus, uniotus ir žydus; prikalbino užuakmeninką Maksimą Želiezniaką suorganizuoti kazokų būrį, kuris, netrukus perėjęs Dnieprą, įsibrovė į Ukrainą. Patsai Želiezniakas traukė Umanės linkui, Neživi's ant Kaniovo, Švačka į Fastovą, kitų būrių vadai į įvairias kitas puses, didesnių miestų linkui. Prie haidamakų dėjosi Ukrainos valstiečiai. Būrius lydėjo pravoslavų popai, kurie laimino ginklus ir teikė judėjimui tikybos pobūdžio. Buvo žudomi šlėktos, katalikų bei uniotų kunigai ir žydai; plėšiamos bažnyčios ir dvarai, gyventojai uniotai verčiami stačiatikiais. Visų didžiausias k o l i š č i z n o s kraujų epizodas tai skerdynė Umanėje, Kijevo vaivados Pranciškaus Salezo Potockio dvare. Į miestelį subėgo iš apylinkės apie 20.000 gyventojų, tikėdami rasti apgynimo iš rūmų milicijos, kurios vadu buvo šimtininkas Gonta. Umanės dvarų prievaizda Mladanavičius, išgirdęs artinantis Želiezniaką, pasiuntė prieš užpuolikus Gontą su pulku kazokų. Klastingas šimtininkas, susidėjęs su haidamakų vadu, paėmė miestelį ir išžudė visus gyventojus, neišskirdamas net vietos bazilininkų mokyklos mokinių. Šio pasisekimo paskatintas, Želiezniakas pasiskelbė kazokų atamonu ir Smilos kunigaikščiu (Liubomirskių nuosavybė, Kijevo vaivad.). Gonta priėmė Umanės kunigaikščio titulą. Šiuodu kunigaikščiai, pasišalinę iš Umanės del pūvančių lavonų dvokimo, apsistojo stovykloje už miesto, o galvažudžių būrius išsiuntinėjo į apylinkes.

Tiktai po Umanės skerdynių, kai jau buvo žuvę apie 200.000 žmonių, imperatorienė tam tikru manifestu oficialiai užsigynė solidarumo su haidamakų judėjimu ir įsakė savo kariuomenei nuramdyti sukilėlius. Generolas Krečetnikovas nuginklavo haidamakus, liepė juos surakinti pančiais ir atskirti Rusų valdinius nuo Lenkų. Pirmieji drauge su Melkizedeku Javorskiu bei Želiezniaku buvo ištremti į Sibyrą, kiti atiduoti į žečpospolitos valdžios rankas. Medžiotojas Branickis išsiuntinėjo imtinius į įvairias tvirtoves, kur juos karstė po keliolika. Gontą, baisiai nukankintą, nužudė prie Mogiliavo ant Dniestro. Likusiąją dalį sukilusių valstiečių nuramino didžiai žiauriai Karūnos stovyklos viršininkas Juozas Stempkovskis. Kitais 1769 metais užuakmeninkų Timenkos, Pačenkos ir Zurbos dėka sukilimai atgijo, bet sukilėlių partijos buvo išsklaidytos Karūnos kariuomenės.

Rusų kariuomenės laimėjimai drauge su haidamakų su-

kilimu padarė negalimą konfederacijos plėtimąsi žiemos rytų srityse, bet nesuturėjo jos platinimosi vidaus vaivadystėse.

Rusų bei Lenkų komandoms besivaikant barininkus Raudonuosiuose Rusuose, prasidėjo sambrūzdis vakarų bei žiemių vaivadystėse. Buvo steigiama konfederacijų įvairiose vietose: Krokuvos vaivad., pirmininkaujant Mykolui Čarnockiui, Sandomiero — Petrui Potockiui, Sieradzo — Juozui Biežinskiui, Gostinino žemėj — Mykolui Dzieržanovskiui; Lietuvoj į priekį stojo Kazėla, Medekša ir kt. Nestigo ir avantiūrininkų, kaip va Šimonas Kossakovskis, kurie, prisidengę Baro konfederacijos obalsiais, steigė ginkluotus būrius ir ėjo plėšti. Nėsant krašte konfederacijos vadovybei, kuri tebegyveno Turkų teritorijoj, nebuvo partikuliarinių sąjungų veikimo vienybės ir jos liko bejėgės. Tiktai karas, kurį Turkai paskelbė Rusams, suteikė Baro konfederacijai vilties susilaukti geresnės ateities.

Užuakmeninkų šimtininkas Šila, besivydamas konfederatų būrį, peržengė sieną ir, užpuolęs Baltą, išžudė žydus bei turkus. Toji aplinkybė buvo priežastimi karo. 1768 m. rugsėjo mėn. 22 d. manifeste Porta priskaitė tarp ko kita prie karo priežasčių ir Rusų kišimąsi į elekciją bei žečpospolitos valdymo dalykus, o taip pat, kad laikė savo kariuomenę Lenkuose. Tuo pat metu Krymo chanu tapo palankus Lenkams Krym'as-Giriejus ir buvo paskirtas naujas Chocimo baša į vietą senojo, palankaus Rusams. Vis tai atsitiko ne be Prancūzų atsovo Konstantinopoly Vergennes įtakos ir ne be pastangų Baro vadovybės, kurioje tuomet buvo įvykę svarbių asmeninių permainų. Barininkai, vieší Turkų teritorijoj, konfederacijos pritirtųjų nelaimių kaltę, būtent Baro ir Berdičevo žlugimą, metė ant senio Pulaskio, kam jis per anksti pradėjęs karo veiksmus. Už akių padarytu nutarimu pašalino jį nuo vyriausiojo regimentoriaus vietos, į kurią paskyrė Jokimą Potockį. Kai Pulaskis nenorėjo pasiduoti nutarimui, jį sugavę atidavė kaipo imtinį Chocimo bašai. Chocimo pilies požemiuose mirė Baro konfederacijos įkūrėjas iš sielvarto, ar, anot kitų, buvęs, liepiant bašai, pasmaugtas.

Turkų karas pakėlė konfederacijos reikšmę, atskleidė jai perspektyvą išsivaduoti iš Rusų įtakos. Imperatorienė, nebegalėdama prieš konfederatus išstatyti didesnės jėgos, atšaukė ligšiolinės prievartų sistemos atstovą Riepniną, o į jojo vietą

atsiuntė kunigaikštį Volkonskį. Karalius ir Čartoriskiai taipo pat ėmė kitaip elgtis su konfederacija.

Stanislovas Augustas, kuris per 1768 m. už nuolankumą Rusams ir talkininkavimą jiems kovose su konfederatais ne kartą naudojosi pinigine imperatorienės pašalpa, ištikus Turkų karui ir pasitraukus Riepninui, pakeitė savo taktiką. Jis atšaukė medžiotoją Branickį iš kovos lauko, ėmė vengti susižinojimų su Rusų atstovybe, o susiartino su Čartoriskiais. Apsiautę karalių žmonės, tolydžio labiau tolindamiesi nuo Petrapilio rūmų, rūpinosi susitaikinti su konfederatais; slaptomis jie ruošė karo sandėlius ir ketino pradėti kovą su Rusais, išveždami iš Varšuvos kunigaikštį Volkonskį ir tuo atmonydami už suimtus 1767 m. senatorius. Ruošimuosi į karą rūpinosi kunigaikštis Augustas Čartoriskis, su konfederatais slaptai tarėsi jojo žentas Stanislovas Liubomirskis, kuris, mirus Bielinskiui, buvo didžiuoju Karūnos maršalka. Viešuosius dalykus vėl ėmė į savo rankas Čartoriskiai, kaip tai yra buve pirmaisiais Stanislovo Augusto valdymo metais. Nelaimei, intrigos, į kurias konfederacija davė įsipainioti, visas rūmų pastangas niekais pavertė.

Tie patys žmonės, kurie 1767 m. troško Stanislovo Augusto detronizavimo, ir dabar nesiliovė apie tai manę. Kaip atsikratyti karaliumi, buvo vyriausiasis uždavinys didžiūnų, turinčių įtakos konfederacijos vadovybei, prisišliejusiai dabar prie Turkų armijos. Jųjų priešakyje stovėjo primas Podoski's, didysis Karūnos iždininkas Teodoras Vessel'is, Karūnos rūmų maršalka Jurgis Mniškas ir kiti. Jie susižinodavo su Drezdenu, ketindami įsodinti į Lenkų sostą Saksų kunigaikštį, be to, dar jie susiartino su Volkonskiu, kurį stengėsi įtikinti, kad jų planai tikrų tikriausiai sutvirtinsią Lenkuose Rusų reikalus. Šitie žmonės mokėjo patraukti į savo pusę konfederaciją ir vesti ją ten, kur norėjo.

Kadangi generolybė buvo prie Turkų armijos, partikuliarinės konfederacijos, nebeturėdamos vadovaujamos valdžios, darė operacijas be sąryšio; dažnai priešingais veiksmais jos viena kitai kliudė ir kenkė viešajam dalykui. Daug buvo maršalkų niekieno nerinktų; kai kurie, savo stovyklų išrinkti, pasisavindavo vyriausiąją valdžią kokiai provincijai ar net kelioms vaivadystėms. Biežinskis apsišaukdino generaliniu regimentoriumi; Martynas Liubomirskis titulavosi Sandomiero,

Krokuvos ir Rusų maršalka. Kiti, nebepripažindami jokios valdžios, operavo savarankiškai, vargindami kraštą kontribucijomis skaudžiau, kaip Rusų kariuomenė ginklu. Padaryti tam veliušiui galą, Kamienco vyskupo rūpesniu 1769 m. lapkrityje įvyko didis vyresniųjų suvažiavimas Bialoj (Krokuvos vaivad.), kunigaikščių Sulkovskių miestelyje, stovinčiame Silezijos pasienyj. Netolima Austrų siena teikė suvažiavimui saugumo; dengė jį apylinkės pilys, kaip va Bobrek'as, Lanckorona, Tinco vienuolynas, kurie buvo konfederatų rankose. Atvyko vyskupas Krasinskis, paiždininkis Vessel'is, kunigaikštis Karolius Radvila, keli kaštelionai, daugybė maršalkų bei partikuliarinių konfederacijų patarėjų. Pačiu svarbiuoju suvažiavimo uždaviniu buvo užtvirtinti maršalkos ir įvesdinti vyriausioji konfederacijos valdžia. Mykolas Krasinskis bei Jokimas Potockis buvo patvirtinti lig šiol užimamose vietose; Ziolavos seniūnas Mykolas Pac'as, Radvilos „Panie kochanku" patarėjas ir bičiulis, paskirtas Lietuvos generaliniu maršalka, o Sapiega — regimentoriumi. Pac'as tapo nėsamojo Krasinskio pavaduotoju. Ignotas Baužas (Bohuš), seniau buvęs Radvilų tarnu, gavo generalinės konfederacijos sekretoriatą.

Bialos generolybė, atlikusi įvairius reikalus, paskyrė nuo konfederacijos į svetimas valstybes pasiuntinius, o tarp kitų — didįjį Lietuvos virėją Mykolą Vielhorskį į Prancūzus. Norėdama geriau apsisaugoti, jinai persikėlė pirma į Silezijos teritoriją, į Bielską, paskui į Vengrus į Prešavą. Toje naujoje rezidencijoje vadovybė, primo Vesselio ir kitų suviliota, 1770 m. rugpiūčio 9 dieną paskelbė detronizuojanti Stanislovą Augustą ir įvedanti bekaralmetį. Generolybės nutarimą įteikė karaliui Varšuvos rūmuose konfederatas Mykolas Stravinskis, įsimaišęs į paduodančiųjų prašymus tarpą.

Bekaralmečio aktas vėl privertė Stanislovą Augustą ieškoti globos Rusuose. Sužinojęs imperatorienę žadant remti detronizavimą, karalius kreipėsi į Volkonskį, reikšdamas nuolankumo ir noro patarnauti. Bekaralmečio akto dėka, Volkonskis įgijo karalių Rusams taip pat, kaip Riepninas padedant konfederacijoms, buvusioms prieš Radomo generalinę konfederaciją. Čartoriskių planai buvo išardyti; medžiotojas Branickis bei kiti Karūnos kariuomenės vadai gavo įsakymą vėl eiti ant konfederatų.

Bekaralmetis buvo apšaukdintas tada, kai Prancūzai pareiškė esą pasiruošę darbais remti Baro sąjūdį. 1770 m. vasarą ministeris Šuazelis išsiuntė į Prešavą generolą Karolių Pranciškų Dumouriez'ą konfederatų organizuoti. Nepaisant Šuazelio planų, bekaralmečio aktas neleido susivienyti tautos jėgoms, nes karalių pastūmė į Rusų glėbį ir Karūnos pulkus atgręžė prieš konfederaciją. Kad ir buvo teikiama Prancūzų pagalbos pinigais, ginklais bei žmonėmis, stingant vienybės tautoje, ne kiek tepadėjo karžygiškas jėgų įtempimas partizanų būrių vadų — Kazimiero Pulaskio, Juozo Zarembos, Savos Calinskio ir kitų. Blogumą padidino dar veliušis, įsivyravęs Lenkuose, susiskaldžius tautos jėgoms; jisai davė kaimynijos valstybėms geros prógos daryti sprendimų, iš kurių paskui iškilo padalijimo projektai.

Rusai triumfavo kare su turkais. Jūros mūšyje ties Česmu, Graikų salyne, buvo sunaikintas Turkų laivynas; generolas Rumiancev'as turėjo eilę pasisekimų sausumoje. Rusų pasisekimai padarė rūpesčio Prūsams bei Austrams. Jau 1769 metais jaunas Rymo-Vokiečių ciesorius ir Vengrų karalius Juozapas II-is susivažiavo su Pridriku II-ju Nissoje, Prūsų Silezijoj, pasitarti apie Rusų laimėjimus. Kitais metais šiuodu monarkai susitiko antrukart Moravų miestelyj Neustadt'e, į kur atėjo sultono laiškas su prašymu, kad Austrai bei Prūsai patarpininkautų darant taiką su Rusais. Tuo pat metu Vengrų valdžia užėmė Spižo seniūnystę (S p i ž' a s, ant Poprado upės) ir sklypą Krokuvos vaivadystės ligi Senojo Sončo; Prūsų kariuomenė, neva norėdama sudaryti kordoną prieš marą, įėjo į Karalprūsius ir Didžiųjų Lenkų pasienį. Šitie užgrobimai buvo pradžia projektų, su kuriais nebetrukus Prūsų karalius kreipėsi į Petrapilį.

Pridrikas II-is pranešė pirma Petrapilio rūmams Lenkų padalijimo projektą, sutaisytą neva garsingo tuomet diplomato grapo de Lynar'o. 1770 m. gale pasiuntė jis į Petrapilį savo brolį kunigaikštį Enriką su projektu padalyti žečpospolitos pasienio provincijas tarp Austrų, Prūsų bei Rūsų. Tais projektais Rusai turėjo gauti atlyginimo žečpospolitos žemėmis už laimėjimus Turkuose, Austrai bei Prūsai už tarpininkavimą taikoje.

Imperatorienė, norėdama paimti visą žečpospolitą, į kunigaikščio Enriko pasiūlymą atsakė neaiškiai ir griebėsi priemonių neleisti padalijimo. Pirmų pirmiausia, kad Prūsai bei Austrai

nebeturėtų prógos kištis į Lenkų dalykus, jinai nutarė numalšinti žečpospolitą, nuslopindama konfederaciją, ir tam tikslui į kunigaikščio Volkonskio vietą pasiuntė į Varšuvą energingą baroną Salderną.

Naujas pasiuntinys išleido imperatorienės vardu pareiškimą, kviesdamas tautą nusiraminti, o konfederatams — padėti ginklus; tuo pat metu pasiuntė Rusų kariuomenę prieš Dumouriez'ą, kuris stovėjo ties Lanckorona (Krokuvos vaiv.) suorganizuotosios konfederatų armijos priešaky. Pulkininkų Suvorovo bei Drevičiaus užkluptas, Dumouriez'as gavo smūgį; neteko apie 3000 konfederatų, kurių tarpe žuvo vyriausiasis Lietuvos regimentorius Sapiega. Pasitikėdamas ginklų jėga, po Lanckoronos pergalės Saldernas išleido naują pareiškimą, kuriame konfederatus vadino piktadariais ir grasė jiems kartuvėmis; primą, vis tebeintriguojantį prieš karalių, nubaudė naminiu suėmimu.

Rusų pasiuntinio smarkavimai privertė dalyvauti konfederacijoje ir tuos, kurie lig šiol elgėsi su ja abejingai arba laukė, kas toliau bus. Tvėrėsi ginklo kanclerio Čartoriskio žentas Mykolas Oginskis, paskirtas po Massalskio mirties didžiuoju Lietuvos etmonu. Tiesa, Oginskis buvo Suvorovo sumuštas 1771 m. rugsėjo mėn. ties Stvolovičiais (Naugarduko vaiv.), tačiau konfederatų judesys Prancūzų energingos pagalbos dėka darėsi juo tolyn, juo guvesnis.

Į Dumuoriez'o vietą atvyko į Lenkus su daugybe karininkų baronas de Vioménil'is, kuriam patarus, vadovybė persikėlė iš Prešavos į Ciešiną, iš kur lengviau buvo varyti partizanų būrių operacijos. Artimiausias vadovybės siekimas buvo paimti Krokuva, užimta Rusų kariuomenės, ir atlikti joje elekcinis seimas. Jai rodėsi, kad sosto kandidatuose rasianti sąjungininkų bei talkininkų. Šie protavimai buvo pasikėsinimo priežastimi ant Stanislovo Augusto asmens, del ko įvyko konfederacijos likime griežtų permainų.

Tasai pats Stravinskis, kuris 1770 m. rugpiūčio m. 9 d. bekaralmečio aktą buvo įteikęs karaliui Varšuvos rūmuose, ėjo karo tarnybą Kazimiero Pulaskio būryje, kuris stovėjo Čenstakavos tvirtovėje. Iš anksto pasirengęs, jisai pasirūpino gauti leidimą eiti su partizanais Varšuvos ginti, o iš tikrųjų — suimti Stanislovo Augusto ir atgabenti jo į Čenstakavą. Su keliolika draugų atkeliavo Stravinskis į sostinę ir 1771 m. lap-

kričio 3 d. naktį padarė pasikėsinimą. Užklupo karalių, grįžtantį Medaus gatve nuo kanclerio Čartoriskio, užsodino jį ant arklio ir nujodino už miesto pylymų Bielianų linkui. Tamsumoje sąmokslininkai pasimetė viens kitą; pasilikęs prie karaliaus Kuzma pasidavė imtinio iškalbai ir nuvedė jį į artimą Marimontą. Kitą dieną anksti Stanislovas Augustas, sulamdytas ir sudraskytas grįžo į Varšuvą, paskui apie šį atsitikimą pranešė svetimoms valstybėms.

Kadangi Stanislovas Augustas konfederatų pasikėsinimą pristatė kaipo sumanymą nužudyti karalių, valstybės, turinčios noro pasidalyti žečpospolitą, rado pagaliau vados kištis į reikalus to' krašto, kuriame monarko asmeniui grėsė pavojus; jos gavo prógos daryti spaudimo Petrapilio rūmuose. Imperatorienė, nepajėgdama viena nuveikti konfederacijos, be to, dar susirūpinusi Austrų susiartinimu su Turkais, Pridriko II-jo pasiūlymą pasidalyti Lenkus priėmė. 1772 m. vasario 6 d. buvo padaryta Petrapilyje dalijimo konvencija tarp Rusų bei Prūsų. Keliolika dienų paskiau, vasario 19 d., ciesorius Juozapas II-is ir jojo motina Marė Teresė pasirašė tokias pat konvencijas su Prūsais bei Rusais. Konfederatai, nieko nežinodami apie tąsias sutartis, iš paskutinųjų kovėsi su Rusų kariuomene. Kelios dešimtys Tinco įgulos žmonių, vadovaujant Prancūzų karininkui Choisi'ui kanalu nuo Vyslos pusės įspruko į Krokuvos pilį, iš kur ketino imti patį miestą. Suvorovas badu bei nuolatiniais puolimais privertė pilies įgulą pasiduoti.

Tuo pat metu Ciešino vadovybė gavo žinią apie padalijimo konvencijas ir įsakymą išsikraustyti iš Austrų krašto. Išvažiavusi su savo maršalka Pacu į Vieną, gavo tenai patarimą pasišalinti į Bavarus. Tuo tarpu įėjo į žečpospolitą Prūsų bei Austrų kariuomenės. Konfederatai laikėsi dar Čenstakavoj, Lanckoronoj ir Tince. Čenstakavos įgulos vadas Pulaskis, įtartas dalyvavęs pasikėsinime ant karaliaus gyvatos, metė tvirtovę, kurią tučtuojau užėmė savo kariuomene Suvorovas. Lanckorona bei Tincas pasidavė austrams.

Taip pasibaigė šlėktų judėjimas, pilnas karžygiškų darbų, bet ir politikos klaidų, kurių dėka jis tapo tiesiogine pirmojo žečpospolitos padalijimo priežastimi.

Pasirašius dalijimo konvencijas ir užėmus Rusų, Prūsų bei Austrų kariuomenėms pasienio vaivadystes, Petrapilyj prasidėjo tarybos del tikslaus pažymėjimo žemių, kurias turėjo prarasti žečpospolita. Pasitarimų vaisiumi buvo trys 1772 m. rugpiūčio 5-sios d. traktatai — tarp Rusų bei Prūsų, Prūsų bei Austrų, Austrų bei Rusų. Visi jie prasideda žodžiais: „Šv. Trejybės Vardu“; dalijimo priežastimi jie statė anarchiją žečpospolitoj, gresiančią išardyti gerus santykius su kaimynais, ir reikalą duoti Lenkams tokių politikos gyvenimo sąlygų, kurios tiktų kaimynystės valstybių reikalams. Rusai užgrobė šias vaivadystes: Žiemgalių, Polocko, išėmus mažą dalelę kairiojoje Dauguvos pusėje, Vitebsko bei Oršos apskrities, Mstislovo ir dalį Minsko, — viso labo 1692 ketvirtaini myli. Austrai — šias kunigaikštystes: Ošviecimo ir Zatoro, pietines dalis Krokuvos bei Sandomiero vaivadysčių, Gudų vaivadystę be Cholmo žemės ir Belzo vaiv., — iš viso, be Spižo, 1508 ktv. myl. Prūsai — Varmiją, Pamario vaivadystę be Gedanės, Marienburgo, Kulmo bei Torno ir Didžiųjų Lenkų apskritis ligi Notecės upės, — viso labo 660 ktv. mylių. Iš viso ploto 13.300 ktv. m. žečpospolita prarado 3860 ktv. myl. su keturiais milijonais gyventojų.

Įvyko Lenkų padalijimo piktadarybė. Toji pati imperatorienė Katarina II-ji, kuri, nugalėdama Turkus, skelbėsi pasauliui vykdanti didžiulę civilizacijos misiją, tuo pačiu metu skroste skrodė tautą, kuri tiek kraujo buvo išliejusi, begindama krikščionybę ir Europos kultūrą. Nesusiturėjo nuo piktadarybės ir kitados Lenkų pasiryžimų išgelbėti Austrai, kurių valdovė ciesorienė Marė Teresė didžiavosi „apaštališkuoju“ titulu. Marė Teresė bent tiek turėjo sąžinės priekaištų, kad, kai viena ranka rašėsi po padalijimo aktu, antra šluostėsi riedančias iš akių ašaras, tuo tarpu Pridrikas II-is tiesiog begėdiškai rodė visam pasauliui ciniko nusistatymą. Jisai skelbė, kad jo sumanymų dėka dvi monarkienės bei monarkas, priderą trims tikyboms — graikų, katalikų bei prostestantų, — valgą bendrą komuniją, vadinasi Lenkus, ir jeigu tai nebūsią gera jųjų sieloms, tai tikrai duosią naudos jų valstybėms.

Ratifikavus rugpiūčio 5-sios d. traktatus, Petrapilyj, Berlyne ir Vienoje pasirodė spausdintų, pilnų neteisingų išvadžiojimų bei melo išrodymų Rusų, Prūsų bei Austrų istorijos teisės užimtosioms žemėms. Tuo pat laiku išleido užgrobikai oku-

pacinius manifestus ir pareikalavo, idant naujieji valdiniai priesiektų prieš kamisorius: Rusų — Polocke, Prūsų — Marienburge, Austrų — Lvove. Pagaliau, kad užgrobimai įsitėisėtų, reikėjo priversti žečpospolita atsisakyti nuo užimtųjų žemių, išvardintų traktatuose; tam tikslui atvyko į Varšuvą pasiuntiniai: Rusų — baronas Ottonas Stackelberg'as, paskirtas į atšauktojo Salderno vietą, Prūsų — Benoit'as ir Austrų — Revitzky's. Jie įteikė žečpospolitos ministeriams bendrą deklaraciją, kurioje, paminėję suirutes Lenkuose, pranešė savo rūmų nusprendimus: nuramdyti kraštą ir drauge išieškoti pretensijas, paremtas istorija bei teise. Šiem abiem dalykam atlikti, pasiuntiniai reikalavo sušaukti nepaprastą seimą.

Grobikų kariuomenės, okupuodamos žečpospolitos žemes, nesutiko jokio pasipriešinimo. Lenkų tauta, suvargusi ketverių metų kare, susilaukė medžiagiško skurdo ir bendro dvasios sunykimo. Baro konfederacijos metu Lenkai nebeteko apie 100.000 vyrų, sugebėjusių valdyti ginklus. Tūkstančius konfederatų rusai ištrėmė į Sibyrą. Pagarsėjęs žiaurumais pulkininkas Drevičius varė prekybą Lenkų imtiniais, kuriuos būriais po tris šimtus žmonių už pinigus parduodavo Pridrikui II-jam. Patsai Prūsų karalius gaudė valstiečių jaunuomenę; ką pagavęs siųsdavo į savo armiją. Be žuvusiųjų, ištremtų į Sibyrą ar sugaudytų Pridriko II-jo, Lenkai nebeteko daug darbščių šeimų, kurios nuo karo baisenybių pabėgo su visa manta į Vengrus, Sileziją arba Moravus. Jei kurioj vaivadystėj nebuvo sudegintų ar apiplėštų sodžių, tai buvo tik išimtis. Rusų komendantai pasižymėjo nesuvaldomu plėšrumu; jie plėšė turtingesnių konfederatų dvarus, jų turtą apdėdavo kontribucijomis po keliolika tūkstančių dukatų. Generolų Krečetnikovo ir Apraksino, pulkininko Drevičiaus ir kt. pavyzdžiu sekė kareiviai, medžiodami visur pinigus bei brangenybes. Rusams plėšiant konfederatų dvarus, šie pastarieji siaubė karaliaus ekonomijose ir karaliaus šalininkų dvaruose. Valkatų gaujos, prisidengdamos konfederacijos obalsiu, lygiai plėšė tiek karaliaus draugus, tiek priešininkus. Pridrikas II-is vėl ėmė verstis dirbinimu netikrų pinigų, kurių paleido į apyvartą du milijonu auksinų. Didžiuliai žemės plotai dirvonavo; vietomis išdvėsė visi gyvuliai. Medžiagiškąjį skurdą lydėjo dvasios susmukimas, nusilpnėjimas del tokios daugybės aukų, nebetekimas vilties išsigelbėti savomis pajėgomis.

Užgrobikų armijoms maujant į kraštą, nedaug kas beturėjo noro kovoti. Nebeliko nieko, kaip tik nusilenkti užkariautojams, net tenkinti jųjų norus ir rūpintis įgyti jųjų malonės. Kai atvyko į Lvovą Austrų kamisorius valdinių saikinti, atsisakė prisiekti vienas tik seniūnas Kicki's, o kiti piliečiai ne tik kad paklausė pakvietimo, bet dar reiškė džiaugsmo, kad iš Poniatovskio valdžios pereiną „į skaistų ciesoriaus giminės viešpatavimą.“ Gudų šlėktos Polocke pareiškė per Rusų kamisorių dėkingumą imperatorienei, kad jinai sumaniusi priimti juos į savo valstybę. Didžiuosiuose Lenkuose būta nemaža šlėktų, kurie pasisakė norį pereiti į Prūsų karaliaus valdinybę. Visi trokšte troško ramumo; buvo pasiruošę priimti net užkariautojų valdžią, bet tik išsigelbėtų iš kankinančios netvarkos.

Visuomenei pasidavus apatijai, Stanislovas Augustas išsiuntinėjo laiškus Prancūzų, Ispanų, Portugalų, Sardinijos, Anglų ir Olandų valstybių karaliams, prašydamas jų pagalbos. Jis nebesitikėjo išgalėsiąs atsispirti trijų užpuolikų jėgoms, tačiau manė patį krašto užėmimą dar nėsant paskutinį aktą toje byloje, kuri galėjo dar sukelti Europos protestą ir visuotinąjį karą. Taigi jo įkvėptas šambelionas Peliksas Loika parašė atsakus į istorijos teisių išrodymus užimtosioms Lenkų žemėms, atsakus, kur, remdamasis dokumentais, griovė nieku neparemtas Rusų, Prūsų bei Austrų pretensijas.

Ambasadoriams deklaracijomis pareikalavus šaukti seimą, Stanislovas Augustas sukvietė senato tarybą 1772 m. spalių m. 6 d.

Į posėdį tesusirinko vos tik 28 senatoriai. Tarp jų buvo tokių, kaip va Lenčicos kaštelionas Tadas Lipski's, kurie patarė šaukti visuotinąjį apsiginklavimą ir gintis iš paskutinųjų; buvo ir tokių, kurie patarė be priešinimosi priimti užkarivusiųjų valstybių reikalavimus; o dauguma, paklausę viešinčio Silezijoj Kamienco vyskupo nurodymų, reiškė noro, kad griebtųsi diplomatijos priemonių ir lauktų.

Atsisakius karaliui bei senato tarybai šaukti seimą, ambasadoriai supyko. Kamienco vyskupas, kurį laikė vyriausiuoju priešinimose kaltininku, buvo Silezijoj ginkluotos minios pagautas ir atgabentas į Varšuvą. Stakelberg'as, norėdamas priveikti karalių, pavartojo pirmatakų išmėgintą priemonę: gąsdino jį detronizavimu. Krasinskio suėmimas sukėlė paniką senatorių tarpe; Stanislovą Augustą nugąsdino Rusų pasiuntinio

konferencijos su saksų partija. Galų gale Lenkų ministeriams prašant, Stakelberg'as paleido Krasinskį, — žadėjo užtarti pas imperatorienę senatorius, suimtus 1767-siais m., tačiau tuo pat metu grasė karu ir krašto nuniokojimu, jeigu seimas nebūsiąs sušauktas. Tuo pat laiku karalius gavo žinią, kuri išblaškė viltį sulaukti užsienio pagalbos. Stakelberg'ui spiriant, senato taryba vėl buvo sušaukta 1773 m. vasario 8 d.

Uždrausta buvo dalyvauti tarybој tiems senatoriams, kurie turėjo paimtųjų žemių titulus — Žiemgalių vyskupui bei Rusų, Vitebsko ir kt. vaivadoms. Vėl negausi senato taryba nusprendė sušaukti seimą 1773 m. balandžio 19 d. ir įgaliojo karalių išsiuntinėti universalus atstovų seimeliams.

Geresnieji piliečių būrelai, kuriems vadovavo Krasinskis ir nesenai pavykęs iš Kalugos Krokuvos vyskupas, buvo priešingi seimo šaukimui. Nenorėdami leisti įsiteisėti užgrobimams, Krasinskis bei Soltik'as ėmė kurstyti, kad sutrukdytų atstovų rinkimus, ardydami seimėlius. Tikrai, prikalbinėjant pačiam Soltikui, apšviestam kankinio aureole ir turinčiam todel piliečiuose daug pasitikėjimo, buvo sudaryta per tris dešimtis seimelių. Karalius šaukė naujus, kuriuos Stakelberg'as draudė ardyti, grasydamas atimti dvarus; nepaisant to, buvo išrinkta viso labo atstovų ne daugiau kaip 111, vadinasi — mažiau, kaip pusė sudėties.

Atsisakius geresniems piliečiams rinkti atstovus, Stakelberg'ui lengviau buvo įbrukti savi kandidatai, žmonės silpno būdo arba paperkami. Į seimą, sušauktą tokiomis svarbiomis aplinkybėmis, turintį spręsti pačius svarbiuosius žečpospolitos reikalus, prisiskverbė daugiausia visuomenės drumzlių. Pusė tautos atstovų atvirai ėmė algą iš svetimų pasiutinybių; kai kurie jų už vieną tik tylėjimą buvo liepę sau mokėti po porą šimtų dukatų mėnesiui. Geresniais buvo laikomi tie, kurie ėmė algą iš karaliaus; vos tik dvidešimt jų tesivadovavo viešojo labo interesais ir klausė pareigos balso. Ištvirkėlių viršininku tapo didysis Karūnos kukmeisteris (virėjas), Lybžemio atstovas Adomas Lodzia Poninski's, visų biauriausias žmogus, kokį Lenkai XVIII-me šimtmetyje yra davę. Stanislovo Augusto valdymo pradžioje jisai priklausė etmono partijai, Radomo konfederacijos metu perėjo į Rusų pasiuntinio tarnybą. Trokštąs garbės, bet lengvamanis; judrus ir veiklus, bet be doros ypatybių; be galo uvėrus ant pinigų, o drauge išlaidus,

jis galėjo padaryti didžiausią niekšybę už pinigus, kuriuos tuoj nepamąstęs išeikvodavo. Sekdamas Podoskiu, kuris už nedorybes Radomo konfederacijos metu buvo apdovanotas aukščiausiąja vieta žečpospolitoj, Poninskis suprato, jog svetimoms valstybėms reikalingas bus žmogus, kuris apsiimtų įvykdyti seime jųjų užgrobimų patvirtinimą, ir todel didele krašto nelaime parėmė savo karjieros planą. Valstybės grobikės prižadėjo jam mokėti po 3000 dukatų algos mėnesiui ir suteikti beribės savo pasiuntinybių paramos.

Varšuvoj įsiviešpatavo grobikių valstybių įgulos, o miesto komendantu tapo Austrų generolas Romanius. Stakelberg'as, turėdamas išlaidoms 120.000 rublių per metus, laikė atvirus puikius namus, prieš kuriuos nyko karaliaus rūmai.

Atsispyręs svetimųjų valstybių kariuomenių durtuvais ir Rusų pasiuntinio pinigų kyšiu Poninskis ėmė vykdyti savo planus. Jisai numanė, jog doresnieji žmonės neduos įsiteisėti padalijimui, jog užkariavusiųjų valstybių sumanymams sustabdyti jie pasinaudos liberum veto, remdamiesi Riepnino 1768-jų m. konstitucija. Kad nebūtų pavartota liberum veto, Poninskis sumanė sukonfederuoti seimą. 1773 m. balandžio 15 d. surinko privačiame bute 75 Karūnos bei 6 Lietuvos atstovus ir prikalbino juos įsteigti konfederaciją. Pirmieji per Karūnos maršalką pakvietė Poninskį, antrieji Lietuvos lazdą atidavė kunigaikščiui Mykolui Radvilai, Brastos atstovui. Šitoji konfederacija kūrėsi „visiems ginti, gerbdama sosto, katalikų tikybos, įstatymų bei laisvių orenybę,“ įsitikinusi, kad tik seimas, sprendžiąs dauguma balsų, tegalėsiąs kraštą nuraminti ir duoti jam tvirtą vyriausybę. Apie žečpospolitos nedalumą ir užkariavusiųjų valstybių deklaracijas konfederacijos aktas nieko nebylojo.

Balandžio 19 d., vadinasi seimo atidarymo dieną, Krokuvos pakamaris atstovas Lentovski's, pavaduodamas nėsantį senąjį maršalką, atidarė posėdį. Jisai, pranešęs apie konfederacijos įsikūrimą ir jos maršalkas, paklausė, ar turįs atiduoti lazdą Poninskiui. Naugarduko atsovai Tadas Reyten'as bei Samuėlis Korsak'as, atsistoję iš savo vietų, pareiškė, jog nei apie jokią konfederaciją, nei apie Poninskį, kaipo jos galvą, nieko nenorį žinoti, ir reikalavo rinkti maršalką, kuriuo iš eilės turįs palikti Lietuvos provincijos atstovas. Naugarduko atstovus palaikė Lenčicos atstovai: Duninas, Kožuchovskis ir

Ježmanovskis, pasiremdami savo seimelio instrukcijomis, kurios įsakė jiems nebeleisti jokių konfederacijų, kurios ir taip yra jau buvusios priežastimi didžiulių šalies nelaimių. Kai, nepaisant to, Lentovskis įteikė lazdą Poninskiui, atstovų rūmuose kilo bruzdesys. Reytenas, iššokęs į vidurį rūmų, paskui prisiartinęs prie Poninskio, tarė: „Tokis pat esu maršalka, kaip ir Tamsta; aš glemžiu tą valdžią lygiai drąsiai, kaip Tamsta sau ją saviniesi!“ Paėmęs kitą lazdą, pritaisytą Lietuvos maršalkai, užėmė vietą ir sušuko: „Gerbiamieji! ir aš maršalka; deduosi juo ir neinu iš šitos savo vietos!“ Poninskis, vaidindamas maršalkos vaidmenį, nukėlė posėdį kitai dienai devintai valandai ryto; Reytenas tą pat padarė, paskyręs kitai sesijai pirmąją valandą po pietų. Kai kukmeisteris išėjo iš rūmų, o paskui jį pasileido visi, Reytenas prašyte prašė: „Kas myli tėvynę, tepalieka ir renka seimo maršalką!“ Matydamas, visus bėgant iš rūmų, jis irgi išėjo, ir tuo pasibaigė pirmasis seimo posėdis.

Balandžio 20 d. bekalbant Korsakui, kuris kvietė Lentovskį atidaryti posėdį, o kolegas rinkti maršalką, rūmų duryse pasirodęs Poninskis kelius kartus pabarškino lazda ir sušuko; „Atidedu posėdį ryt dienai!“ Visas posėdis praėjo besiginčijant.

Balandžio 21 d., Poninskiui įsakius, maršalkos sargyba nebeleido arbitrų į atstovų rūmus; Sandomiero atstovas Martynas Liubomirskis buvo siųstas vėl atidėti posėdžio. Liubomirskiui atidėjus sesiją kitai dienai ir drauge su keliais atstovais išeinant iš rūmų, Reytenas sustojo duryse, sulaikė juos ir ėmė prašyti, kad padėtų rinkti maršalką. Negalėdamas jų priprašyti, atsigulė tarpduryje ir šaukė: „Eikite į pražūtį bei amžinąją paskandą, mindžiokite šią krūtinę, kuri yra statoma už jūsų garbę ir laisvę!“ Išeinančių apmindžiotas jis pasiliko su šešiais kolegomis rūmuose ir išbuvo juose kiaurą naktį, norėdamas tuo parodyti nepripažįstąs Poninskio sesijos atidėliojimo. Poninskis sudarė konfederacinį teismą, kuris apkaltino Reyteną viešosios ramybės ardymu; Stakelbergas stengėsi suminkštinti opoziciją prikalbėjimais bei prašymais. Galų gale Reytenas, matydamas priešinimąsi esant nenaudingą, nusprendė išvažiuoti iš Varšuvos.

Nuveikus opoziciją, karalius su visais senatoriais bei atstovais seimo posėdyje balandžio 24 d. pasirašė konfederacijos

aktą. Tuo būdu seimas, susirinkęs kaipo laisvas, eidamas liberum veto principais, spręs valstybės dalykus (kuriems priklausė užgrobtųjų plotų išsižadėjimo byla) dauguma balsų, o ne visais balsais.

Įkūręs konfederaciją, Poninskis, tenkindamas ambasadorių norus, įnešė projektą skirti seimo delegaciją ir įgalioti ją tartis su valstybėmis del krašto suskaldymo ir apie naują žečpospolitos valdymo lytį. Šisai projektas drauge siūlė pertraukti seimo posėdžius, kuriuos teturėjo atgaivinti vien tik delegacijos nutarimams ratifikuoti. Karalius, bijodamas, kad delegacija, gavusi valdžią spręsti apie naują valdymo lytį, nesumažintų senų jojo pirmenybių, pasipriešino projektui, bet maža rado atstovų pritarimo. Ambasadoriai tam tikra nota pagrasė užimsią visus Lenkus ir padidinsią užgrobimą, jeigu jų reikalavimai nebūsią patenkinti. Tuomet karalius nusileido.

Buvo paskirta delegacija, padaryti traktatams su užkariavusiomis valstybėmis ir naujai valdymo formai sutaisyti. Seimui, kuris tuoj buvo pertrauktas, iš naujo susirinkti buvo paskirta 1773 m. rugsėjo mėn.

Delegacija, be konfederacijos maršalkų, susidėjos iš 7 ministerių, 27 senatorių ir 61 atstovo. Ją sudarė Stakelberg'as daugiausia iš parsidavėlių, tarp kurių pirmąją vietą užėmė kukmeisteris Poninskis, vyskupai — Poznaniaus, didysis Karūnos kancleris (po Zamoiskio) Andrius Mlodziejovskis, Vilniaus, Massalskis, Lietuvos rūmų maršalka Vladislovas Gurovskis, iždininkas Vessel'is ir Gniezno vaivada Sulkovskis. Pavaduodamas nėsantį krašte primą Podoskį, delegacijai pirmininkavo Kujavų vyskupas Antanas Ostrovskis. Toji delegacija, skirta konfederacinio seimo, visa ką turėjo išspręsti dauguma balsų.

Pirmas išėjo su traktato projektu Revitzky's, po jo — Stakelberg'as ir Benoit'as. Veltui priešinosi ir protestavo prieš valstybių reikalavimus kai kurie delegatai atstovai. Rugsėjo 18 d. delegacija pasirašė po trimis traktatais, kuriais žečpospolitos vardu jinai išsižadėjo Austrų, Rusų bei Prūsų naudai pretensijų į užimtąsias žemes.

Kai buvo pabaigta su dalybų traktatais, kuriuos karalius ratifikavo 1773 m. lapkričio 18 d., ir atgaivintas seimas, ambasadoriai ėmė rūpintis, kaip užkorus žečpospolitai nauja valdymo lytis. Jie reikalavo, kad tatai atliktų toji pati delegacija, kuri buvo pasirašiusi po traktatu. Jųjų reikalavimai buvo pa-

tenkinti: delegacija vėl pradėjo savo darbą, o seimas vėl liko atidėtas ligi 1774-tųjų m. sausio 22-sios dienos.

Delegacijai besirengiant pradėti svarstyti naują valdymo lytį, atėjo Klemenso XIV-jo bulė Dominus ac Redemptor noster, datuota 1773 m. liepos 21 d., skelbiantį jezavitų panaikinimą. Valdymo lyties sudarymo darbas turėjo užleisti vietą neatidedamiems reikalams, surištiems su popiežiaus bule.

Pasauliškiai delegatai pareiškė reikant palikti ordenas, o dvasiškiai — reikiant vykdyti popiežiaus valia. Paėmė viršų vyskupų nuomonė — kanclerio Mlodziejovskio ir Massalskio; delegacija lengviau sutiko vykdyti popiežiaus bulę, kad radosi prógos pavaduoti jezavitus, kaipo jaunuomenės áuklėtojus, valstybine įstaiga. Pasiūlius Lietuvos pakancleriui Jokimui Chreptovičiui, Mlodziejovskiui bei Massalskiui remiant, delegacija 1773 m. spalių mėnesio 14 d. nutarė steigti Edukacinę Komisiją, kuri turėjo būti centrine mokyklų valdžia visai žečpospolitai. Komisiją sudarė senato vyskupai — Vilniaus — Massalskis kaipo pirmininkas ir Plocko — kunigaikštis Mykolas Poniatovskis, Gniezno vaivada Sulkovskis ir Lietuvos pakancleris Chreptovičius; iš riterių luomo — Lietuvos raštininkas Ignotas Potockis, Padolės žemių generolas Adomas Čartoriskis, Andrius Zamoiskis ir Kopanicų seniūnas Pranciškus Poninskis. Šitas sandaras turėjo veikti ligi 1780 m., kada seimas arba patvirtins ją kitiems šešeriems metams arba pakeis, nelygu aplinkybės. Į tuščiavietę, susidarysiančią kuriam nors nariui mirus ar iš komisijos pasišalinus, turėjo skirti pats karalius. Panaikintojo ordeno turtą pavedė visuomenei šviesti; jam paimti buvo paskirti prisiekusieji liustratoriai. Atlikus liustraciją, delegacija nutarė įvertinti nejudamąjį po jezavitų likusį turtą ir amžinai išnuomoti jį šlėktoms, kurie sumokės kasmet 4½ nuošimčio nuo įkáinojimo sumos švietimo fondui. Tajai operacijai vykdyti delegacija paskyrė dvi komisijas, pavadintas dalijančiomis — Karūnos bei Lietuvos.

Kadangi antrosios kadencijos metu delegacija, užimta jezavitų ir Edukacinės Komisijos reikalais, naujos valdymo lyties dar nebuvo išdirbusi, tai seime, atnaujintame 1774 m. sausio 24 d., kukmeisteris Poninskis įnešė projektą jai atgaivinti, kad vėl toliau tęstų įstatymų leidimo darbus. Tuo pasiūlymu seimas buvo prailgintas ir drauge atidėtas, o at-

gaivintoji delegacija pradėjo trečiąją savo kadenciją. Turėdama daug darbo, delegacija atliko dar ketvirtąją, penktąją, šeštąją bei septintąją kadencijas; po kiekvieno delegacijos atnaujinimo seimas, neilgai trukus, būdavo prailginamas ir vėl atidedamas. Apskritai, būta šešių seimo prailginimų, pertraukų bei atnaujinimų septynių ir tiek pat delegacijos kadencijų. Tuo būdu delegacijos darbas nusitęsė ligi 1775 m. kovo 27 d., kada seimas paskutinį kartą buvo atgaivintas, ligi uždaromas balandžio 11 d. ir paleidžiant konfederaciją.

Seimas, atnaujintas paskutinį kart kovo 27 d. visiems delegacijos nutarimams patvirtinti, dar kartą mėgino protestuoti prieš prievartą. Priešinosi delegacijos nutarimų patvirtinimui didysis Karūnos maršalka Liubomirskis bei Lucko vyskupas Peliksas Turskis; o visų energingiausiai stojo Lenčicos atstovai: Duninas, Kožuchovskis ir Ježmanovskis, o taip pat Lomžos atstovas Pšijemskis, Inovroclavo Biesiekierskis, Braclovo kunigaikštis Antanas Četvertinskis bei Skirmuntas. Septyni pastarieji išėjo iš posėdžių salės, atsisakę duoti savo parašus delegacijos nutarimams. Duninas, Kožuchovskis, Ježmonavskis ir Pšijemskis kitą dieną po seimo uždarymo savo protestą įnešė į Varšuvos pilies aktus.

Į žečpospolitos santvarkos pamatą yra dedami p a g r i n d i n i a i (k a r d i n a l i n i a i) į s t a t y m a i, išdėstyti 1768 m. traktate. Tepakeisti įstatymai, lietę disidentus. Šlėktos nekatalikai nustojo teisės užimti senatoriaus bei ministerio vietas; tiktai trys disidentai tegalėdavo būti seimo atstovais, vadinasi po vieną iš kiekvienos provincijos. Buvo panaikintas mišrusis teismas ir uždrausta disidentams vartoti varpai naujai pastatytose sodžiaus bažnyčiose.

Stakelbergas išsižadėjo dalies laimėjimų, taip sunkiai iškovotų Riepnino, nes disidentai, turėję seniau reikšmės s u t v i r t i n a n t Rusų įtaką Lenkuose, dabar, faktinai jiems įsiviešpatavus, jau nebteko reikšmės Petrapilio valdžiai. Pagalios, disidentų teisių susiaurinimu Stakelbergas įgijo delegacijos palankumo Rusų sumanymams svarbesniais klausimais.

Prie senųjų buvo pridėti šie nauji pagrindiniai įstatymai: 1) karaliumi galįs būti tik Piastas, gimimo šlėkta ir žečpospolitos dvarininkas; 2) mirusiojo karaliaus sūnūs bei anūkai tegalį įsisėsti į sostą tik praėjus dviem viešpatavimam nuo tėvo arba senelio mirties; 3) pastovia žečpospolitos vyriausybe

būsianti Nuolatinė Taryba (Rada nienstająca, Consilium permanens), susidedanti iš karaliaus, senatorių bei riterių luomo narių.

Nuolatinė Taryba susideda iš jos pirmininko karaliaus ir trijų dešimtų šešių kamisorių: trijų vyskupų, vienuolikos pasauliškių senatorių, keturių ministerių ir aštuoniolikos iš riterių luomo.

Pirmoji Taryba sudaryti paliekama karaliaus valiai ir jo paskyrimui; kitos Tarybos bus sudaromos kas dveji metai rinkimais kiekviename paprastajame seime. Iš kandidatų sąrašo seimas slaptu balsavimu, balsų dauguma pasirenka kamisorius, tarp kurių turi būti dvylika iš senojo komplekto. Slaptuoju irgi balsavimu kiekviename paprastame seime bus renkamas Tarybos maršalka iš riterių luomo patarėjų. Išskyrus vyskupus bei ministerius, visi kamisoriai gauna algą.

Nuolatinė Taryba sprendžia seimų sušaukimą, — tiek paprastųjų, tiek nepaprastųjų; renka ir pristato karaliui kandidatus tuščiuojamoms senatorių kedėms ir visų ministerių vietoms, išskyrus rūmų iždininką; be to dar, Taryba, kaipo vykdomosios valdžios organas, žiūri, kad žečpospolitoj būtų ramu ir saugu. Kraštui valdyti, Taryba skirtosi į penkius departamentus: 1) svetimųjų valstybių reikalų, 2) policijos, arba geros tvarkos, 3) karo, 4) teisingumo, 5) iždo. Šisai paskirstymas atliekamas pirmajame Tarybos posėdyje, kur esti išrenkami keturi konsilioriai į svetimųjų reikalų departamentą, po aštuonius į kitus. Departamentuose pirmininkauja: užsienio reikalų — kancleris, policijos — maršalka (ministeris), karo etmonas, iždo — iždininkas, teisingumo — vyskupas.

Užsienių reikalų departamentas priima iš užsienio raštus, rašo diplomatines notas, memorialus ir deklaracijas, susižino su svetimomis valstybėmis.

Policijos departamentas prižiūri tvarką karaliaus miestuose, kontroliuoja jų sąskaitas, disponuoja pinigus.

Karo departamentas vykdo aukščiausiąją valdžią armijoje, kurios nuolatinė sudėtis buvo nustatyta ligi 30.000 žmonių; kontroliuoja sąskaitas ir etmonų veiksmus, kuriuos už tarnybos nusikaltimus atiduoda į seimo teismą. Be to dar, jo valdžiai priklauso Karo Komisijos, kurios buvo paliktos einant konvokacinio ir vainikuojamojo seimo aprašu.

Teisingumo departamentas prižiūri taisyklingą teismo įstaigų veikimą ir nutarimų vykdymą.

Iždo departamentas turi vyriausiosios valdžios Iždo Komisijoms, daro su pramonininkais kontraktus naugėms kasti, remia fabrikų pramonę ir prekybą.

Departamentų įsakymai esti svarstomi visos (in pleno) Nuolatinės Tarybos, kuri išsprendžia juos dauguma balsų. Tarybos nutarimus patvirtina parašu karalius, vyriausiasis patarėjas senatorius ir jos maršalka. Kiekviename paprastajame seime Taryba duoda savo darbų apyskaitą.

Nuolatinosios Tarybos teisės mažino karaliaus valdžią. Nebeteko karalius pačios svarbiosios prerogatyvos — skirstyti senatoriams kedes ir ministeriams vietas; nustojo taip pat teisės davinėti „gerai pasitarnavusiųjų duoną", vadin. seniūnystes. Delegacija nutarė, jog neužimtosios seniūnystės arba tos, kurios taps neužimtomis ateityje, mirus valdytojui ligi gyvos galvos, bus išnuomotos penkioms dešimtims metų (emfiteuza). Šiai operacijai atlikti jinai įsteigė emfiteutines komisijas. Pilių seniūnų kandidatus pristatysią karaliui elekciniai seimeliai taip pat, kaip žemininkų teismo narių ir pakamario tarnybos kandidatus. Už tokį prerogatyvų susiaurinimą karaliui buvo pavestos, kaipo paveldimoji nuosavybė, keturios seniūnystės: Baltcerkvio, Boguslovo, Kaniovo ir Chmielniko. Taip pat buvo leista jam vieną kartą išdalyti keturios pirmos atituštėjusios seniūnystės.

Kai Prūsai bei Austrai 1773 m. rugsėjo 18-sios d. traktatuose tik bendrais bruožais buvo laidavę būsimąją žečpospolitos vyriausybę, Rusai savo primestąją konstituciją paėmė į ypatingą globą. Tam tikru aktu (acte séparé) imperatorienė naująją žečpospolitos konstituciją garantavo tokiuo pat būdu, kaip 1768 m. pagrindinius įstatymus (kardinalines teises).

Delegacija, davusi žečpospolitai kanstituciją Petrapilio planais, taip pat nepasigailėjo dovanų sau ir apskritai užkariavusiųjų valstybių draugams. Davė ji Lenkų kunigaikščių titulus Poninskiams (Adomui ir jojo broliui Kalikstui) bei Massalskiams, įteisino Vokiečių ciesorių pripažintus kunig. titulus Liubomirskiams, Jablonovskiams bei Sulkovskiams. Tam tikra privilegija išnuomojo kukmeisteriui Poninskiui dešimčiai metų tiltapinigius ant Vyslos ties Varšuva, Sulkov-

skiams monopolį taisyti savo rūmuose vaidyklos (teatro) vaidinimus ir kaukių pokylius. Daugybę suniūnysčių išdalijo paveldimai valdyti; jinai duosniai dalijo amžinųjų nuomų (mirus valdytojui ligi gyvos galvos) ekspektatyvas, skirdavo aukštas ligi gyvos galvos algas.

Delegacija, kaipo pats aukštasis konfederacinis teismas, nebeteko gero vardo del papirkimų. Dalijamosios komisijos išvogė po jezavitų likusius turtus. Emfiteutinės komisijos pardavinėjo savo naudai seniūnystes. Be to dar, užkariavusios valstybės apmokėdavo seimo delegatus. Tiekos pajamų šaltinių dėka Poninskis ne tik kad išsimokėjo didžiules skolas, bet, nepaisant pasakingo išlaidumo, surinko gyvais pinigais per 3.000.000 auks. Vyskupas Massalskis pralošdavo kortomis po trisdešimts kelius tūkstančius dukatų. Niekad taip Varšuvoj nebuvo ūžta, kaip delegacijos darbų metu. Puikios puotos, paįvairintos azartišku kortavimu, dalijamojo seimo laikotarpiu buvo keliamos kasdien.

Naujoji konstitucija turėjo tikslą išlaikyti toliau žečpospolitos nejėgą ir sutvirtinti jos priklausomybę Rusų atžvilgiu. Į politikos bejėgystę vedė Lenkus pagrindiniai įstatymai, būtent: karalių Piastų rinkimai ir seimas su liberum veto; priklausyti Rusų spyrė juos laidas bei Nuolatinė Taryba. Taryba, būdama tvirta vyriausybė, iš vienos pusės teikė kraštui ramybės ir tvarkos, bet antra vertus — lengvai virsdavo Petrapilio politikos įrankiu. Rusų pasiuntinys, akylai žiūrėdamas kamisorių rinkimų, pagaliau juos demoralindamas algomis ir žadamomis karjieromis, paima į savo nagus Nuolatinę Tarybą, vadinasi visus vykdomosios valdžios organus, įgyja net, jai padedant, galios skirti vyskupus, senatorius bei ministerius. Mintį primesti Lenkams tąją įstaigą davė Petrapilio rūmams Švedų valstybės Taryba, kuri turėjo visą galybę — Skandinavų pusiasalyje.

Kiek Nuolatinė Taryba tiko Rusų planams, tiek kliudė Lenkų didikams, pripratusiems turėti naudos iš netvarkos. Ypačiai buvo ja nepatenkinti ministeriai, nes turėjo klausyti aukščiausios departamentų valdžios. Delegacijos posėdžiuose jie priešinosi Tarybos projektui. Uždarius seimą 1775 m., jie

susibaudė į kuopą, sumaniusią išgriauti neapkenčiamąją įstaigą. Tos kuopos vadu stojo Pranciškus Ksaveras Korčak'as Branicki's, buvęs kitados Karūnos medžiotoju, kuris drauge su Rusų kariuomene persekiojo Baro konfederatus.

Tuometiniai vadino jį Braneckiu, gindami jį pasisavinus populiarią pavardę Grifitų Branickių, kurių paskutinis — etmonas Jonas Klemensas — miręs 1771 m. Karalius, atsimindamas Branickio nuopelnus, padarytus dar karaliui gyvenant Petrapilyj, suteikė jam paeiliui šias tarnybas: taurininko, pastalininkio, Karūnos medžiotojaus. Branickis buvo delegacijoj; po Vaclovo Ževuskio gavo pirma lauko buožę, paskui didžiąją Karūnos buožę. Iš delegacijos jisai gavo valdyti Liubomlės seniūnystę (Valuinėje), iš karaliaus — Baltcerkvio sen., apimančią du miestu ir per 130 sodžių.

Įsimanęs atgaivinti senąsias etmono privilegijas — nepriklausymą vyriausybės ir savarankišką kariuomenės valdymą, — jisai paskelbė karą Nuolatinei Tarybai ir jos įkūrėjui Stakelbergui. Branickio sąjungininkais buvo: didysis Lietuvos etmonas Oginskis ir Karūnos lauko etmonas, ką tik į tą vietą paskirtas Severinas Ževuskis, maršalka Stanislovas Liubomirskis, Padolės žemių generolas Čartoriskis, Lietuvos raštininkas Ignotas Potockis ir kiti. Važinėjo Branickis į Petrapilį dukart: pirmąkart su Adomu Čartoriskiu, antrą su Ignotu Potockiu ir ten rūpinosi, naujo imperatorienės meilužio Potiomkino pagalba, nuversti Nuolatinę Tarybą. Stakelbergas susirūpinęs irgi nuvyko į Petrapilį ir nieku pavertė nepasitenkėlių žygius. Tuomet Branickis su savo politikos draugais sumanė nuversti Tarybą ar bent sumažinti jos atribucijas artimiausiame paprastajame 1776 m. seime.

Nepasitenkėliai ėmė kurstyti šlėktas, norėdami sukelti juos į kovą su Nuolatine Taryba. Kunigaikštis Adomas Čartoriskis pats važinėjo po šlėktų dvarus; bedalydamas dovanas ir pinigus, užsitraukė didžiules skolas.

Nuolatinė Taryba pareikalavo Rusų durtuvų pagalbos.

Daugelyje atstovų seimelių atsitiko kraujų praliejimo ir dvilypių rinkimų. Rusų kariuomenė, dalijamajam seimui užsidarius, pasitraukusi iš Varšuvos drauge su Prūsų bei Austrų įgulomis, vėl į ją sugrįžo; karalius su Stakelberg'u ieškojo būdų Nuolatinei Tarybai apsaugoti. Buvo nutarta kurti konfederacija.

Sumanymą kurti konfederaciją, „reikalingą protams nuraminti“, pakišo Nuolatinei Tarybai josios narys Kujavų vyskupas Ostrovskis ir pasiūlė rinkti maršalkomis Karūnai — Varšuvos atstovą generolą Andrių Mokronoskį, Lietuvai — Trakų atstovą Andrių Oginskį. Konfederacija aktu pasizadėjo palaikyti esamąją krašto padėtį ir kvietė atvykusius į seimą senatorius, ministerius bei atsovus prisidėti prie viešojo darbo. Maršalka Mokronoskis pirmajame seimo posėdyje apskelbė konfederacijos nutarimą, kuriuo senatoriai bei atstovai, neprisidėję prie konfederacijos, nustoją teisės dalyvauti posėdyje. Tuo būdu buvo priversti dėtis prie konfederacijos net opozicijos vadai, etmonai Branickis bei Oginskis, maršalka Liubomirskis ir kiti.

Buvo nutarta, prieš didikų norus, praplatinti Nuolatinės Tarybos bei Edukacinės (Auklėjamosios) Komisijos kompetencijas. Liko panaikintos karo, emfiteutinė bei skirstomoji komisijos; jų teisės ir prievolės buvo perkeltos į atatinkamus departamentus: karo, iždo ir Edukacinę Komisiją. Be to dar, Taryba buvo įgaliota aiškinti abejojamus įstatymus ir skelbti tuo atžvilgiu r e z o l i u c i j a s, kurios tačiau turėjo būti peržiūrėtos artimiausiame seime. Sutvarkyti įstatymų leidimui, buvo piprašytas ekskancleris Zamoiskis parašyti civilinio, baudžiamojo ir procesinio kodeksų projektus. Kodifikacija ne tiktai turėjo pašalinti įstatymų priešingumus bei abejojimus, bet ir leisti į visuomenės gyvenimą pažangias idejas, skleidžiamas vakarų Europos mokslo. Nurodymais tuo atžvilgiu galėjo tarnauti Zamoiskiui seimo konstitucijos, liečiančios baudimą už žavėjimus ir kankinimą tiriant kaltininką. Biecko kaštelionui Vaitiekui Kliuševskiui pasiūlius, buvo priimta konstitucija, kuri uždraudė kankinti tiriamus žavėtojus ir panaikino mirties bausmę už žavėjimus. Toji pat konstitucija draudė vartoti kankinimus, kaipo priemonę kaltei tirti baudžiamosiose bylose.

Tuo būdu paprastasis konfederacinis seimas 1776 m. papildė Stakelbergo konstituciją ir sutvirtino naują dalykų santvarką, kuri, imperatorienės laiduota bei josios ambasadoriaus kontroliuojama, išbus ištisus dvilyka metų.

Stakelbergas, vyriausiasis valdymo lyties kūrėjas, faktinai paėmė į savo rankas aukščiausiąją valdžią žečpospolitoj. Vadino jį Varšuvoj vicekaraliumi, gi iš tikrųjų su juo daugiau skaitėsi nekaip su Stanislovu Augustu. Stakelbergas nebuvo priešingas, kad įvestų žečpospolitoj gerą administraciją, tvarką bei ramumą, tačiau su sąlyga, kad jojo valia imtų visur viršų. Kad Lenkai būtų nuolankūs, jisai turėjo savo valdžioje kariuomenės įgulą, pavestą sau didelį biudžetą ir stengėsi būti Nuolatinės Tarybos siéla. Jisai troško sutraukti į Tarybą visą valdžios aparatą, turėdamas vilties, savo kreatūrų pagalba, valdyti jį kaip tinkamas. Prižiūrėdamas kiekvieną Tarybos nutarimą, darydamas įtakos dalijant tarnybas bei ordenus — senobinį Baltojo Erelio ir 1765-siais m. pramanytą Šv. Stanislovo — Stakelbergas ne kartą turėdavo daugiau valdžios nekaip karalius ir gaudavo iš žečpospolitos piliečių pagarbos, teikiamos vieniems tik monarkams. Karalių jis laikė baimėje — visada rasdavo priemonių, atsitikus reikalui, sukelti ir pastatyti prieš jį opoziciją. Stanislovo Augusto reikšmė krašte faktinai pareidavo nuo Rusų ambasadoriaus malonės.

Stanislovas Augustas savo nuolankumu Stakelbergui šiek tiek atsilygindavo už tuos nuostolius, kuriuos jam buvo davusi naujoji valdymo lytis. Gerų su ambasadoriumi santykių dėka, jam pavyko užimti Nuolatinėje Taryboje vadovaujamoji vieta. Kamisorių rinkimai eidavo dažniausiai jo įnoriu. Besirūpindamas nuolat krašto reikalais, karalius vienu tik jų pažinimu turėdavo daugiau įtakumo Taryboj negu departamentų nariai, nesusipažinę su viešaisiais dalykais, renkami tik dvejiems metams ir del to neturį net pragumo įgyti administracinės rutinos. Jis patraukdavo kamisorius į savo pusę mandagumu arba pinigais; kai kuriuos jų draugiškais pasikalbėjimais mokėjo apšviesti ir įkvėpti jiems geresnį valstybės reikalų supratimą. Iš Tarybos narių, turinčių didelio įtakumo sodžiaus piliečiuose, susidarydavo kuopa žmonių, dažniausiai karaliui palankių, apsityrusių su politika bei administracija. Kad ir neturėjo karalius galios skirstyti senatoriams bei ministeriams vietų, bet savo įtakumu Taryboje faktinai nesiliovė buvęs jų skirstytoju. Jisai aplenkdavo senesniųjų didžiūnų giminių narius, dažniausiai jam nepalankius, o sodindavo į senatorių bei ministerių vietas naujus žmones, kurių palankumo buvo tikras. Ypatingo dėmesio kreipė jis į tai, kad patrauktų savęsp tau-

tiečius, panaikinęs juose neapykantą ir nepalankumą sostui. Vis tai įgydavo nenuilstamu mandagumu, noru visiems įtikti. Sąžiningai atsakinėdavo į laiškus, kiek galėdamas patenkindavo tūkstančius prašymų bei rekomendacijų. Tasai pats karalius, kurį dukart norėjo nuversti nuo sosto, kuris užsitraukė nešlovę, tvirtindamas dalijamuosius traktatus, ir jokiu karžygišku darbu nebuvo nuplovęs kaltės del tarnavimo Rusams — po dalybų seimo pradėjo įgyti tautoje populiarumo. Šlėktija, pasižymėdama būdo švelnumu ir neturėdama tvirtų politikos įsitikinimų, ėjo į karaliaus stovyklą. Savo vikrumu Stanislovas Augustas padarė tiek, kad jojo partija, beveik nieko be Čartoriskių nereiškusi prieš apskaldant kraštą, radosi dabar visų didžiausia.

Karaliaus įtakos įsivyravimas susitiko su opozicija — kaip tik su ta pačia, kuri, skaldomajam seimui pasibaigus, važinėjo į Petrapilį Nuolatinės Tarybos griauti. Opozicijos siéla buvo Karūnos etmonai: didysis — Branickis ir lauko — Severinas Ževuskis, kurie buvo užsigavę del betarpiško atėmimo jiems vadovavimo kariuomenei. Jų komandoje rados ir artimesnių Stanislovo Augusto giminių. Pasimirus Lietuvos kancleriui († 1775) ir pasišalinus iš vaidytuvės Gudų vaivadai († 1782), Čartoriskių galva tapo Padolės žemių generolas, žmogus doras, bet silpnas, pasiduodąs įvairiausioms įtakoms, ypačiai moterų. Su Padolės žemių generolu varžėsi del pirmavimo giminėje jojo svainis kunigaikštis Liubomirskis, didysis Karūnos maršalka († 1783), gana ramus, bet karaliui nepalankus. Paskui Liubomirskį sekė jojo žentai, jauni Potockiai — Ignotas bei Stanislovas Kostka — žmonės talentingi ir ambicingi. Visa toji giminių kuopelė, nebegalėdama sutikti su visišku Stanislovo Augusto atsidavimu Rusams, sukiršinti, kad jiems buvo atimtas vadovavimas viešuosiuose dalykuose, — sudrugo su etmonais. Nemažą vaidmenį tosios opozicijos eilėse vaidino ir moterys, kurios buvo nepalankios karaliui del asmens priežasčių. Joms vadovavo kunigaikštienė maršalkienė Elžbieta Liubomirskienė, turėjusi neaprėžtos įtakos broliui Adomui Čartoriskiui bei žentams Potockiams. Su kunigaikštiene maršalkiene rungėsi Padolės žemių generolienė Izabelė Flemmingaitė, kitados buvusi Riepnino bičiulė. Aplink jas spietėsi Lietuvos etmonienė Aleksandra Čartoriskaitė Oginskienė, Katarina Potockaitė Kossakovskienė, Kamienio kaštelionienė, pagalios

Branickio sesuo, Mstislovo vaivadaitienė kunigaikštienė Sapiegienė, labai pamėgusi tribunolus, seimelius bei viešus vaidus. Tų ponių komanda vedė prieš karalių pulkus mylimųjų, bandžiulių, giminių ir susigiminiavusių, privarė į opoziciją minią rūmų valdininkų bei tarnų, smaližių bei smulkiųjų šlėktų. Populiariu nepasitenkėlių obalsiu buvo laisvės gynimas, kova su despotiškais Stanislovo Augusto siekimais.

Nepatenkintųjų žingsnius, kuriais buvo norima pirmiausia nugriauti Nuolatinė Taryba ar bent sumažinti josios atribucijos, stabdė Stakelbergas. Negalėdama pasiekti vyriausiojo tikslo, opozicija dėjo savo energiją antraeiliams dalykams; norėdama trukdyti karaliaus sistemą, jinai vartodavo intrigas bei paskalas. Kartkartėmis sukrusdavo energingiau, ypačiai kilus nesusipratimams tarp karaliaus bei Stakelbergo. Didžiausią savo jėgų įtempimą jinai parodė besiginčydama del Soltiko ir Dogrumovienės bylos.

Krokuvos vyskupas, pargrįžęs iš Kalūgos ir baigęs seimeliuose savo veikimą, nuo 1773-jų m. pasitraukė iš viešosios veiklos (arba arenos). Jisai ėmė ginčytis su kapitula bei vyskupo dvarų prievaizdais; čia godžiai rinkdavo pinigus, čia vėl būdavo pernelyg išlaidus. Pradėjo rodyti proto ligos žymių. Nuncijus pašalino jį nuo vyskupo vietos, kapitula, atėmusi jam dvarų administraciją, išgabeno į Kelčius. Diecezija pavedė valdyti Krokuvos koadiutoriui, Plocko vyskupui, kunigaikščiui Mykolui Poniatovskiui; dvarai administruoti teko karaliaus skirtiems globėjams, daugiausia Soltiko giminėms. Opozicija įžvelgė tame pasikėsinimą ant senatoriaus, žinomo laisvės kovotojo. Jos buvo skelbiama, kad sveiką žmogų pripažinę pamišėliu tam, kad karaliaus brolis, kaipo Krokuvos koadiutorius, galėtų prieiti prie vyskupo dvarų. Soltiką apsiėmė ginti seime 1782 m. Branickis su Zevuskiu, maršalka Liubomirskis, Ignotas bei Stanislovas Kostka Potockiai. Stakelbergas, susivaidijęs su karaliumi del rinkimo kandidatų į Nuolatinę Tarybą, norėdamas jį laikyti baimėje, susiartino su opozicija ir tuo padrąsino ją. Branickis, atvykęs į seimo posėdį girtas, kaltino karalių del a b s o l u t u m d o m i n i u m, grūmojo jam visuotinuoju šlėktų apsiginklavimu ir detronizavimu. Ževuskis gąsdino jį Anglų karaliaus Karoliaus I-jo likimu, jeigu jis nesiliausiąs kėsinęsis ant laisvės. Opozicininkai tikėjosi nuversią šiame seime Nuolatinę Tarybą, bet netrukus juos nurámdė

Stakelbergas. Privertęs karalių nusileisti Tarybos kandidatų dalyke, jisai patarė opozicijai paaukoti asmens nepalankumus tėvynės labui ir imti svarstyti sosto pasiūlymus. Seimas pasibaigė, nepatvirtinęs nė vienos konstitucijos. Karalius įsitikino, jog nelengva išsivaduoti iš Stakelbergo valdžios, kuris visada buvo pasiryžęs paduoti ranką opozicijai, kad tik turėtų savo valdžioje Lenkus.

Protų įerzinimas Soltiko byla paruošė dirvą intrigai, kuri paklibino kuo ne visą žečpospolitą.

Marė Dogrumovienė, Rusų armijos karininko žmona, kilimo niderlandė, Soltiko bylos metu pranešė karaliui, kad jį ketiną nužudyti. Nieko nepešusi nutilo, bet po pusantrų metų vėl pakartojo savo persergėjimą, išsipasakojusi pirma karaliaus kamerdinieriui Riksui, paskui karaliaus adjutantui, generolui Komaževskiui. Jinai pranešė, kad Padolės žemių generolas drauge su Lietuvos rūmų iždininku Antanu Tizenhauzu ketiną karalių nunuodyti arba nužudyti. Karalius, apie tai įspėtas, visa tai palaikęs liežuvavimu, vėl liepė nekreipti dėmesio į Drogumovienę. Tada sumani avantiūrininkė pakeitė veikimo planą. 1785 m. jinai per Anglų pirklį Tailorą (Varšuvoj) persergėjo kunigaikštį Adomą Čartoriskį, kad Riksas bei Komaževskis ruošią pasikesinimą ant jojo gyvatos. Kunigaikštis generolas papasakojo paslaptį savo seseriai, maršalkienei Liubomirskienei, ir juodu pasitarusiu nusprendė duoti kaltininkus į teismą. Tailorui patarus, Dogrumovienė pasikvietė į savo būstą Riksą pasikalbėti apie tariamąjį kėsinimąsi ant Padolės žemių generolo. Kalbos pasiklausyti pasislėpė gretimajame kambaryje: Tailoras, kunigaikštienės maršalkienės žentas, Stanislovas Kostka Potockis ir Čartoriskio adjutantas. Dogrumovienė ėmė kalbėti su karaliaus kamerdinieriumi taip dviprasmiškai, jog klausą jos kunigaikščio generolo bičiuliai įsitikino, kad esama kėsinimosi. Tailoras, išbėgęs iš slapyvietės, suėmė Riksą ir nugabeno į kunigaikštienės maršalkienės rūmus; tą pat padarė su Dogrumoviene Potockis. Tą patį vakarą Komaževskis, sužinojęs, kad Dogrumovienės parodymai ir jį įpainioję į avantiūrą, pats nuvyko į areštą.

Byla buvo atiduota maršalkos teismui. Čartoriskis kaltino Riksą bei Komaževskį norėjus jį nunuodyti ar nudurti štilietu; Riksas traukė į tiesą kunigaikštį bei Dogrumovienę už apkalbėjimą, o Tailorą bei Potockį del užpuolimo su ginklais. Tam

tikrą apkaltinimą prieš Dogrumovienę iškėlė ir Komaževskis. Byla, kurią vedė daugiausia kunigaikštienė Liubomirskienė, plačiai pagarsėjo. Opozicija, subėgusi į Varšuvą, neapsakomai džiaugėsi, kad teismo tardymas sukompromituosiąs Stanislovą Augustą, kaip kurstytoją nusižengimus daryti. Daugelis manė būsiant sukompromituotus ir artimiausiuosius karaliaus asmenis — kunigaikštį Mykolą, buvusį jau tada primu, bei jojo sūnėną Stanislovą Poniatovskį. Apie bylą buvo pranešta Europos valstybių rūmams; gauti nusprendimui, atimančiam šlovę karaliui, buvo ieškoma svetimųjų valstybių įtakos. Negalėdama įtraukti į avantiūrą nei imperatorienės, nei ciesoriaus Juozapo II-jo, nei Prūsų karaliaus, opozicija, bylai remti, vartojo pinigus. Kunigaikštienė maršalkienė išleido bylai 70.000 dukatų, Čartoriskis 36.000, Branickis bei etmonienė Oginskienė po 16.000; viso labo buvo išleista pustrečio milijono auksinų.

Maršalkos seimo nutarimas pasmerkė Drogumovienę už šmeištą padėmėti (pažymėti) ir kalėti ligi gyvos galvos; Tailorą už Rikso suėmimą — pusę metų kalėti; kunigaikštį Čartoriskį bei Potockį — mokėti pinigų pabaudą; Riksą bei Komaževskį išteisino.

Opozicininkai, pralaimėję Dogrumovienės bylą, stengėsi atsilyginti už tai 1786-jų m. seime. Prieš susirenkant atstovų seimeliams, Siedlečiuose pas etmonienę Oginskienę įvyko didžiulis suvažiavimas, kur dalyvavo įžymiausi Stanislovo Augusto priešininkai. Jųjų eiles sustiprino naujos jėgos — Ščensnas Potockis, Pranciškaus Salezo sūnus, ir Branickio sūnėnas Kazimieras Nestoras Sapiega, abudu nesenai skirti: pirmasis — Rusų vaivada, antrasis — Lietuvos artilerijos generolu. Branickis, vedęs Engelhardtaitę, visagalio Petrapilyje kunigaikščio Potiomkino seserėčią, nupuiko; niekais laikė jis Stakelbergą, su kuriuo galėjo kovoti pačiame Petrapilyje. Suvažiavime buvo nutarta pasirūpinti gauti seimeliuose dauguma atstovų ir apimti kitiems dvejiems metams Nuolatinė Taryba.

Seimeliai buvo audringi; daugelyje vietų įvyko dvilypių rinkimų.

Atėjus seimui, prasidėjo triukšmas ir barniai, kurių priežastimi buvo Dogrumovienės byla. Protams nuraminti, karalius, paklausęs Branickio reikalavimų, pasiūlė išbraukti iš Dogrumovienės bylos aktų kelių didžponių pavardes; pagaliau, jis vėl turėjo prašyti Stakelbergo pagalbos. Seimas, savavalių

opozicininkų trukdomas, beveik nieko rimta nenusprendė, teišėmus nutarimą, kuriuo buvo įsakyta davinėti karininkų laipsniai tik vieniems šlėktoms. Seimas baigėsi didesniu partijų susikiršinimu, kaip prasidejęs.

Opozicijos atakos, daromos Nuolatinei Tarybai bei karaliui, tikrai sakant, buvo tai magnatų anarchijos dvasios šokimai prieš viešosios tvarkos sistemą, reprezentuojamą vyriausybės — tiesa, primestos Rusų, bet vis delto geresnės už senovės oligarkų šeimininkavimą. Netvarkos gaivalų išsiveržimai silpnino vyriausybę, bet neįstengė josios panaikinti; jie trukdė vidujinei tvarkai tvirtėti, bet nebeatnaujino veliušio viešpatavimo. Vyriausybė išeidavo iš kovos pergalėtoja; atsilaikiusi, jinai teikdavo kraštui šiokio tokio ramumo. Po sąmyšio, pirmaisiais ketveriais Stanislovo Augusto viešpatavimo metais po Baro karo ir žečpospolitos dalybų nelaimės, kraštas, bevaldant Nuolatinei Tarybai, atsigavo, tauta įsigijo sau plėtotis patogesnių darbo sąlygų. Tautos siekimai atsigaivėti, pradėti dar Augustui III-jam beviešpataujant, tik antruoju Poniatovskio valdymo dvylikmečiu tegalėjo įeiti į tiesų kelią ir duoti gausesnių vaisių. Tikrai, opozicijos kova su vyriausybe neatimdavo visuomenei visos sveikatos; vienuomet su šia kova viduje ėjo tautos kėlimo darbas proto, dorovės ir medžiagiškosios gerovės atžvilgiu.

Švietimo skleidimui vadovavo Stanislovas Augustas. Jisai rinko rūmų biblioteką, turėjusią daug spaudinių bei rankraščių. Įsteigė pilyje astronomijos observatoriją, kurios direktoriumi buvo eksjezavitas kun. Jovinas Bistrickis. Liepė įrengti fizikos kabinetą ir chemijos laboratoriją. Karalius turėjo gausų numizmatų rinkinį, sutvarkytą kun. Jono Albertrandžio. Be to dar, jis rėmė dailę, supirkdamas paveikslus, graviūras, lipdinius. Partraukdavo iš užsienio žmonių, nusimanančių įvairiuose menuose, tarp ko kito šiuos dailininkus: Marcelį Bacciarellį, Bernardą Bellottą (Canaletto) bei Lebrun'ą. Jisai apsisupdavo mokslininkais, poetais bei artistais. Pietūs, keliami kas ketvirtadienis, buvo lyg kokie akademijos posėdžiai, kur svarstydavo mokslo problemas, skaitydavo eiles, diskutuodavo apie dailę. Tų ginčų aidai atsiliepdavo paskiau rūmų laikraščių skiltyse; tie laikraščiai — Monitor'as ir Zabawy

przyjemne i pożyteczne (Malonios bei naudingosios pramogos). Stanislovas Augustas apdovanodavo užsitarnavusius žmones, apkabinėdamas vieną pilies sieną jųjų paveikslais, Marteau'o pieštais; be to, dar jis skatindavo į darbą vienus medaliais su parašu: Merentibus (nusipelniusiems), kitus dovanomis ir alga. Niekas karaliaus nepralenkė, taikindamas mokslo išradimus prie praktikos tikslų. Jam liepiant, 1784 m. buvo įtaisytas Varšuvos pilies bokšte pirmasis perkūnsargis Lenkuose. Jį domino lygiai potyriai su oralaiviais, kaip ir elektros pritaikinimas medicinoje, raupų skiepijimas ir kt. Stanislovo Augusto iniciatyva buvo rašomi originalūs veikalai, verčiami į lenkų kalbą svetimieji autoriai. Jam medžiagiškai remiant, Smolensko vyskupas Adomas Naruševičius parašė „Lenkų tautos istoriją" (Historja narodu polskiego).

Karaliaus pavyzdžiu sekė didikai, kurių vieni steigė knygynus, kaip antai Jokimas Chreptovičius; rinko pinigų kolekcijas, kaip Vilniaus kaštelionas Mykolas Radvila; rūpinosi įkurti tautos muziejų, kaip kad Lietuvos sekretorius, paskiau didysis Karūnos maršalka Mykolas Mniškas; kiti dėjo pinigus knygoms bei žemėlapiams leisti. Kunigaikščio Juozapo Jablonovskio lėšomis Rizzi-Zannoni's išleido (1772 m.) didžiulį žečpospolitos geografijos žemėlapyną (atlą).

Nemaža turėta Stanislovo Augusto nuopelnų ir mokyklų plėtotės dalyke. 1765 metais jis įsteigė Varšuvoj riterių mokyklą, pirmą auklėjamąją žečpospolitoj įstaigą, išimtą iš kunigų globos. Ją suorganizavo ir vedė Padolės žemių generolas, nesiskaitydamas su tikybos dalykais, tinkamais piorų bei jezavitų konviktams. Riterių mokykloj mokė kuone išimtinai pasauliškiai profesoriai, dažniausiai svečiašaliai, kai kurie protestantų tikybos. Čartoriskis pargabendino iš užsienio ir pastatė vienoje mokyklos salėje mašiną, kuri, pasukus sraigę, judėdama rodydavo dangaus kūnų skriejimą Koperniko sistema. Jo iniciatyva pasirodė eilė mokslo vadovėlių — lotynų kalbos gramatika, visuotinoji geografija, istorija, mytologija ir kt. Pats Čartoriskis parašė savo auklėtiniams „Kadetų katekizmą", apimantį doros dėsnius, paremtus ne tikybos dogmiškumu, bet garbės pajauta bei pareiga tėvynei. Kad ir kaltino konservatistai riterių mokyklą libertinizmu (doros ištvirkimu), bet jinai būdavo vis kimšte prikimšta. Konstitucija 1766 m.

pirmykštį mokinių skaičių nuo šimto padidino ligi dviejų šimtų. Paskiau žečpospolitos iždas, del viešųjų nelaimių, beišlaikė jų tik šešias dešimtis; 1774 metais mokyklos valdyba, reikalaujant piliečiams, sutiko priimti dar dvidešimt — privačiu išlaikymu.

Dar svarbesnė nekaip karaliaus bei privačių žmonių iniciatyva buvo darbuotė Auklėjimo (arba Švietimo) Komisijos, kuri veikė pirmininkaujant iš pradžių vyskupui Massalskiui, paskui — kunigaikščiui primui Poniatovskiui.

Edukacinė Komisija, būdama valstybės įstaiga, susidedanti iš pasauliškių asmenų, išauklėtų prancūzų racionalybės įtakoje, pasistatė sau uždavinį išvaduoti mokyklą iš Bažnyčios įtakos. Tam tikslui jinai ketino pritaikinti prie krašto reikalų bendrą visai žečpospolitai programą ir tesinaudoti vienais tik pasauliškiais profesoriais. Bet, neturėdama gana pasauliškių jėgų, negalėjo iš karto pašalinti dvasiškių mokytojų; jinai tuokart pasitenkino panaikindama tik dėstymą teologijos bei skolastinės filosofijos, vadin. tų dalykų, kurie daugiausia teikdavo mokyklai bažnytinio pobūdžio. Pašalinusi šiam kartui tai, kas nesutapo su užbrėžtąja pasaulinio mokymo linkme bei laiko dvasia, Komisija ėmė reformuoti akademiją ir rinkti medžiagą bendriesiems mokyklų įstatams.

Komisijai pavedus, kun. Huga Kollontaj'us sureformavo Krokuvos akademiją Europos universitų pavyzdžiu, o eksjėzavitas Martynas Odlianickis Pačiobutas — Vilniaus. Iš tų įstaigų, pavadintų Vyriausiomis Mokyklomis, buvo išvarytos vidurамžio tradicijos, pakeltas jose dėstymas, ypačiai matematikos bei tiriamųjų mokslų. Krokuvoje pastatyta astronomijos observatorija ir aprūpinta ji instrumentais, pirktais Poznaniuje po kun. Rogalinskio; įtaisyta chemijos laboratorija, įkurta chirurgijos mokykla, kur, dėstant anatomiją, naudodavosi žmonių lavonais. Astronomijos observatorija Vilniuje, garsingą jau jezavitų laikais, buvo aprūpinta naujais įrankiais; svečiašaliai mókslininkai užėmė gamtos, istorijos, chemijos bei anatomijos katedras.

Tuo pat metu Komisija rūpinosi sureformuoti vidurines (aukštąsias) mokyklas. Jinai ruošė profesorių ir stengėsi aprūpinti mokyklas reikalingiausiomis mokslo priemonėmis. Prie vyriausiųjų mokyklų įsteigė mokytojų seminarijų. Organizavo Draugiją pradžios mokslo knygoms rašyti. Aprūpino mokyklas

pabūklais ir mašinomis matematikai bei fizikai dėstyti, rinkiniais gamtos istorijai mokyti, globais, žemėlapiais ir kt.

Mokyklų organizacijos reikalu Komisija klausdavosi krašto bei svetimųjų pedagogų patarimo; jinai parkvietė iš Prancūzų Petrą Samuėlį Dupont'ą de Nemours'ą; kreipdavosi, norėdama gauti nurodymų, į mokslininką italą, Berlyno akademijos narį, Joną Borellį. 1781 m. Komisijos sekretorius, eksjezavitas kun. Grigalius Piramovičius pabaigė rašyti mokyklų įstatų projektus. 1783 met. buvo patvirtinti „Tautos Švietimo Komisijos Įstatai".

Žečpospolitos mokyklos buvo padalytos į skyrius: Didžiųjų Lenkų, Možūrų, Mažųjų Lenkų, Valuinės, Ukrainos, Lietuvos, Gudų, Žemaičių, Pagirio ir Piorų. Kiekvieną skyrių sudarydavo šios mokyklos: viena skyrinė (oddziałowa) mokykla, neaprėžtas skaičius paskyrinių (pododziałowa) ir parapinės. Skyrinė mokykla turėjo šešias klases su metiniu kursu kiekvienoje, išskyrus penktąją, kur buvo dvejų metų kursas. Jinai turėdavo šešius profesorius, pamokslininką ir du „metru" kalboms mokyti. Jos priekyje stovėdavo rektorius su antrininku prefektu, valdąs visą mokyklų skyrių. Paskyrinė mokykla turėjo tris klases, kiekviena su dvejų metų kursu. Joje būdavo trys profesoriai, pamokslininkas ir metrų. Josios pryšakyje stovėdavo prorektorius, kuris prižiūrėdavo parapines mokyklas savo apygardoje. Mokyklos, laikomos Edukacinės Komisijos lėšomis, vadinosi akademinėmis; profesoriai, tiek pasaulininkai, tiek dvasininkai, sudarydavo atskirą sluoksnį, kuris priklausydavo atatinkamos Vyriausiosios mokyklos rektoriaus teismo valdžios. Šalia akademinių būdavo ir privačių mokyklų: piorų, bazilininkų, domininkonų, benediktinų ir kt.; bet ir tosios mokyklos turėdavo taikinti mokslo programą prie Komisijos įsakymų.

Komisija atleido mokinius nuo įvairių tikybos praktikų, kaip va, nuo kasdieninio karunkos ir litanijos giedojimo; jinai tereikalavo tik, kad prieš pamokas klausytų šv. mišių ir eitų kas mėnuo išpažinties. Katekizmo pamokų vietoje įvedė vadinamąjį krikščioniškąjį mokslą, dėstomą sekmadieniais bei šventadieniais: pirmųjų dviejų klasių mokiniams — mokykloj, o aukštesnių — bažnyčioje pamokslų pavidalu. Tikybos dėstymą, be to, dar pavaduodavo vadinamasis doros mokslas, kurio pavyzdžiu yra buvęs Čartoriskio „Kadetų Kate-

kizmas“. Doros mokslas skatindavo gera daryti ir vengti blogo ne dovanų žadiniais bei gąsdinimais bausmėmis kitame gyvenime, bet rodydamas naudą bei nelaimę, kurią teikia visuomenei dorybė bei nusikaltimai. Pedagogai pripažindavo aksioma tai, kad žmogus gimstąs nei blogas, nei geras, bet tampąs tokiuo ar kitokiuo tik per auklėjimą, pavyzdį bei įpratimą; jie taip pat manydavo pačią sąžinę lenkiant žmogų greičiau į gera nekaip į pikta. Doros mokslas, nebeieškodamas tikybos pagalbos, žadindavo ir lavindavo įgimtąjį gerumo jausmą ir stiprindavo gamtiškąjį palinkimą į dorybę, rodydamas tas asmens nelaimes bei viešąsias negandas, į kurias veda nusižengimai.

Lotynų kalba nebeteko senųjų privilegijų, nes liovėsi buvusi dėstomąja, užleidusi vietą lenkų kalbai. Dėstant visus dalykus, — tiek logiką, istoriją bei teisę, tiek gamtamokslius — buvo vaduojamasi naudingumu (utilitarybe). Logika pamokydavo, kaip orientuotis praktikos gyvenime. Legendų bei pasakų vietoje istorija teikdavo gyvenimo aprašymų tokių asmenybių, kuriomis verta buvo sekti. Į Lenkų istorijos bei teisės dėstymą buvo įvesta asmenų bei įstaigų kritika. Iš gamtos mokslų buvo išmestos biblijos teorijos bei metafizikos protavimai, kaip va ginčai apie medžiagos (materijos) pradžią; bet užtat pažymėdavo tas reiškinių bei kūnų ypatybes, kurios sekdavosi pritaikinti praktikoje. Fizikos profesorius mokydavo perkūnsargių statyti ir aiškindavo orlaivių valdymo teoriją; mineralogas rodydavo naugių naudingumą medicinoje ir jų pritaikinimą namų ūkyje. Mókytojai pratindavo januomenę gerbti mokslo žmones, neatsižvelgiant į jųjų tikybos įsitikinimus bei filosofijos pažiūras. Jie populiarindavo pažiūras Kartezijaus (Dekarto), Volter’io, Russo ir kt.

Komisijos darbuotė apėmė ir žemesniuosius visuomenės sluoksnius, steigdama miesteliuose bei sodžiuose pradedamąsias mokyklas. Be skaitymo, rašymo bei sąskaičiavimo, jaunuomenė susipažindavo jose su sodininkyste, žemės darbu bei higiena.

Vizitatoriai, privalą periodiškai apvažinėti mokyklas ir siuntinėti savo raportus vyriausiosioms mokykloms, sudarydavo policiją, kuri kontroliuodavo Komisijos įstatų vykdymą. Prorektorius lankydavo parapines mokyklas savo apygardoje. Rektorius — visas mokyklas savo skyriuje. Vyriausieji lanky-

tojai, dažniausiai vyriausiųjų mokyklų profesoriai, po du Karūnai bei Lietuvai, apvažinėdavo kasmet visutėlius skyrius.

Karalius remė Edukacinės Komisijos darbą, dalyvaudamas iškilminguose mokyklų aktuose Varšuvoje ir apdovanodamas geresniuosius mokinius medaliais. Komisijai padėdavo publicistika, apjuokdama senąjį mokymą, o girdama gerąsias naujojo puses. Pažangieji žmonės turėjo vilties, kad sureformuotoji mokykla išauklėsianti naują tipą piliečio, prisiruošusio praktikos gyvenimui, užjaučiančio krašto nelaimę, dvasiškai sugebančio atiduoti savo jėgas viešajam labui. Programos vienuodumas, tiek valdžios, tiek privačių asmenų mokykloms, žadėjo įdiegti jaunajai kartai pažiūrų bei tikslų bendrumą, ir tuo sujungti visuomenę darbui, kad apdraustų valstybei geresnę ateitį.

Kaip mokyklos tendencija turėjo galvoje pirmiausia valstybės interesą, taip vėl privačiosios laisvųjų mūrininkų, arba masonų, draugovės stengėsi surealinti bendruosius humanitarinius uždavinius.

Masonų sąjungų atsirado Lenkuose, pradedant valdyti Augustui III-jam, bet jos, Bažnyčios iškeiktos, kunigų persekiojamos, menkai tesiplėtė. Jųjų platintojais buvo vieši Lenkuose svečiašaliai bei krašto magnatų jaunuomenė — Mniškai, Oginskiai, Potockiai, seką anglų, prancūzų bei vokiečių pavyzdžiais. Bepradedant valdyti Stanislovui Augustui, masonai skaldėsi į skyrius — vokiečių, prancūzų bei lenkų; visuotinieji susirinkimai, kuriuose buvo svarstomi bendri dalykai, vadinosi „Didžioji Varšuvos loža“. Žečpospolitą apkarpius, lenkai atsiskyrė nuo svečiažemių ir įkūrė „Prityrusiųjų draugų“ ložą, paskiau pavadintą „Katarina po šiaurės žvaigžde“. 1784 m. galutinai buvo pabaigti tvarkyti Lenkų masonai. Buvo apibrėžtas vyriausiosios Varšuvos ložos santykis su provincijos ložomis, nustatyta būdas valdininkams rinkti, nurodyta narių pareigos, posėdžių reguliaminas. Didžiuoju magistru pirmiausia buvo generolas Andrius Mokronoskis, po jo Ščensnas Potockis bei Kazimieras Nestoras Sapiega. Šalia vyrų buvo ir moterų ložų, susidedančių daugiausia iš aristokratų giminių asmenų. Į ložas buvo priimami tik krikščionys. Iš posėdžių buvo išmesti klausimai tikybos bei politikos pobūdžio. Vyriausiuoju masonybės uždaviniu buvo kova su netolerancija, prietarų naikinimas, naudingų žinių skleidimas

ir labdarybės įstaigų kūrimas. Masonai steigdavo prieglaudas seniams bei vargšams, dalydavo Rumfordo sriubą (Rumford'as, filantropas), įvedė nemokamą raupų skiepijimą.

Kilo tauta ir ekonomijos atžvilgiu: padidėjo žemės darbo produkcija ir pakilo liaudies gerovė, išaugo pramonė ir pagerėjo miestų padėtis, atsigavo prekyba, padidėjo gyventojų skaičius. Per keliolika ramių metų žemės ūkis atsistojo ant kojų; javų gamyba (produkcija) taip žymiai pakilo, jog pranešė buvusią ligi apskaldymo. Kai kurie įžymesnieji piliečiai stengėsi reformuoti valstiečių santykius, pirmiausia rūpindamiesi panaikinti baudžiavą, kaipo netikusią žemės produkcijos priemonę. Po anksčiau buvusių reformos mėginimų — kun. Sviniarskio, kunigaikštienės Jablonovskienės, Zamoiskio, Pšebendovskio — ėjo visa eilė naujų. Kun. Bžostovskis, Lietuvos referendorius, Merkinės dvare, kurį nuo savo vardo pavadino Pauluva (Vilniaus vaivad.), baudžiavą pakeitė nuomapinigiais (čyže), o natūros (pylos) prievoles — mokesčiais; valstiečiams davė savivaldybę, rūpinosi pakelti juose piliečio dvasią. Bžostovskio pavyzdžiu pasekė karaliaus sūnėnas, kunigaikštis Stanislovas Poniatovskis, Korsunės dvarų savininkas su 400.000 gyventojų. Lietuvos pakancleris Jokimas Chreptovičius savo Ščorsės bei Vyšniavos dvaruose (Naugarduko vaivad.) davė valstiečiams asmens laisvę, panaikino lažą, išskyrus šarvarkus bei važinėjimus; už žemės naudojimą imdavo tik trečdalį derliaus. Ščensnas Potockis, Gudų vaivada, 3.000.000 margų žemės savininkas, sumažino baudžiavą, pasitenkindamas dvylika skatikų nuomapinigių dienos darbo vietoj. Maloningumu su valstiečiais įgarsėjo Augustas Čartoriskis, jojo sūnus Adomas, kunigaikštienė maršalkienė Liubomirskienė su savo žentu Stanislovu Kostka Potockiu, Lukavos kaštelionas Jackus Jezierskis ir kiti. Buvo šalinami iš smuklių žydai, kaipo valstiečių siurbėlės bei jų tvirkintojai. Sieradzo vaivadystės laudum pagrasė aukšta pinigų pabauda ir keliomis savaitėmis kalėjimo tiems, kurie laikytų nuomininkus bei smuklininkus žydus.

Užsienio prekių brangenybė skatino rūpintis krašto pramone. Pirmuosius ta linkme bandymus ėmė daryti didieji žemininkai bei piniguočiai (kapitalistai), ypačiai didikai. Patsai karalius įsteigė Belvederyje ties Varšuva fajanso dirbtuvę, Kozienicose (Sandomiero vaivad.) — kūjinę (kūjų dirbtuvę)

bei liejyklą; prijungus prie Austrų Bochnę bei Veličką, jis rėmė sūdomosios druskos ieškojimą. Veikliausias magnatų buvo Antanas Tyzenhaus'as, Lietuvos rūmų iždininkas. Įvairiuose Lietuvos miestuose jisai buvo įsteigęs dirbtuvių — audeklo, gelumbės, popieriaus; Gardino priemiestyje Gorodnicoje įkūrė didžiulę pramonės nausėdiją, kur buvo dirbama visa, pradedant nuo segtukų, adatų ir kortų, baigiant karietomis ir mezginiais. Fabrikų prievaizdais buvo svečiašaliai — prancūzai, vokiečiai, belgai bei italai; darbininkais — karaliaus dvarų valstiečiai. Beveik nebuvo nė vienos didikų šeimos, kuri nebūtų vertusis kuria norint pramonės šaka. Lietuvos stalininkas, kunigaikštis Juozapas Čartoriskis turėjo Korce (Valuinėje) gelumbės, skrybėlių ir fajanso dirbtuves; tą pat gamino Protas Potockis Machnovkoje (Ukrainoje), Ščensnas Potockis Tulčine, Sapiega Rožanoje (Slanimo apskrityje); darbavos įvairiose pramonės šakose Malachovskiai, kunigaikštis Stanislovas Poniatovskis, Jokimas Chreptovičius, Jackus Jezierskis ir kiti. Didikų pavyzdžiu sekė turtingesnieji šlėktos.

Patogių patogiausia daugeliu atžvilgių dirva pramonei tarpti buvo miestai, kurių augimas tapo svarbiausia ekonomijos reikmene.

Seimo leidžiami įstatymai, pirmaisiais dvylika metų Stanislovui Augustui viešpataujant, nebuvo miestelėnams palankūs. Delegacinio seimo konstitucija 1768 m. įsakė miestams davinėti savų pajamų apyskaitą seniūnams arba karaliaus nuomininkams. Toji pati konstitucija leido apeliuoti iš miesto teismo nutarimų civylinėse bylose seniūnams, o tik trečiąja instancija asesorijai. Taigi miestelėnai buvo atiduoti, tiek administracijos, tiek civylinio teismo dalykuose, malonei ir nemalonei seniūnų, kurie turėjo lupikų vardą. Seniūnai, kaipo miesto turtų administratoriai, tapo jųjų eikvotojais. Jie keršydavo miestelėnams, kurie drįsdavo apeliuoti nuo jų nutarimų į asesorių teismą. Karti taip pat buvo 1776-jų m. konstitucija, atėmusi visiems mažesniems Lietuvos miesteliams vadinamąją magdeburgiją, t. y. panaikino juose vokiškąją teisę, motyvuodama tai magistratų nesugebėjimu teismus daryti ir ydingu aktų rašymu. Panaikinus magdeburgiją, taigi ir savivaldybės organus — magistratus, miesteliai valdyti atiteko seniūnams. Atsitikdavo, kad seniūnai liepdavo miestelėnams baudžiavą eiti, nors šie ir mokėdavo žečpospolitos iždui nuompinigius. Neatly-

gino šitos skriaudos ir 1775 m. konstitucija, leidžianti Lietuvos miestelėnams pirktis dvarų, kas turėjo paskatinti apsigyventi sodžiuose ir steigti dirbtuvių. Antruoju dvylikmečiu leidžiami įstatymai taip pat nebuvo palankūs miestelėnams: jie patvirtino senąsias konstitucijas, o 1786 m. konstitucija išstūmė nešlėktas iš karininkų tarpo.

Kiek seimo leidžiami įstatymai, atsižvelgiant į miestelėnus, vadovavosi šlėktų savingumo reikalais, tiek globoja juos (miestelėnus) karalius ir administracijos organai: Iždo Komisijos ir Nuolatinės Tarybos Policijos departamentas.

Karalius paskyrė į įvairius miestus vadinamąsias gerosios tvarkos (b o n i o r d i n i s) komisijas, sudarytas iš vaivados arba seniūno, kaipo pirmininko, ir iš apylinkės šlėktų. Jų tikslas buvo sutvarkyti miestų ūkis — surašyti turtas, suskaityti pajamos ir išlaidos, išleisti įstatymai, liečią vidaus tvarką bei saugumą, steigti labdarybės įstaigos bei mokyklos. Iždo komisijos teikdavo miestams pagalbos, keliant juose pramonę, amatus ir prekybą. Policijos departamentas šelpdavo nusigyvenusius miestus pinigais, apdrausdavo juos nuo gaisrų nelaimės, ženklindavo numeriais namus ir tvarkė grindinius. Tosios globos dėka miestai pakilo, daugelyje išsiplėtė pramonė — alaus, gelumbės, ódų dirbimas ir kt.

Pakilo taip pat ir prekyba, kad ir sutikdama kliūčių, statomų valstybių grobikių, ypačiai Prūsų. Padalijimo traktatu Prūsų karalius tapo valdovu visu Notecės paupių, didesnes dalies Vartos baseino ir Vyslos žiočių. Tiesa, jis negavo del Katarinos II-sios pasipriešinimo Gedanės bei Torno, tačiau faktinai paėmė į savo rankas visą išvežamąją Lenkų prekybą. Lenkų javus ir visokias prekes, einančias vandenimi arba sausu keliu į Gedanę, jis apkrovė 12% muitu. Be to dar, išeinant iš Gedanės uosto į Neufahrwasser'į pastatė jis savo muitinę, kuri imdavo mokestį antru kartu, jeigu Lenkų prekė būdavo siunčiama į užjūrį. Panašių apsunkinimų būta ir leidžiánt Lenkų javus Varta bei Oderiu į Štetiną.

Lenkų prekyba, nebetekusi kelių šiaurėje, nusigręžė į Juodąją jūrą. Imperatorienei užėmus 1783 m. Krymą, įkūrus Chersoną, įsteigus prekybos laivyną Juodojoje jūroje ir atidarius Rusų vėliavai Dardanelų sąsiaurį, gerokai palengvėjo Rusų vaivadysčių prekiavimas javais.

Padėti prekybai, administracinės valdžiós bei privatinių asmenų rūpesčiu buvo išvesti viešieji arba pašto keliai. Mato Butrimavičiaus iniciatyva Lietuvos Brastos vaivadystės šlėktos, apsausinę Palėsės pelkes, išvedė šiuos vieškelius: Pinsko-Slanimo bei Pinsko-Valuinės. Buvo reguliuojamos upės ir kasami kanalai, valomi iš Nemuno bei Dniestro akmenys. Didžiojo Lietuvos etmono Mykolo Kazimiero Oginskio lėšomis Nemuno intakas Ščara buvo sujungtas kanalu, pavadintu Oginskio vardu, su Pripeties intaku Jasiolda, kuo buvo atidarytas tiesioginis susisiekimas vandenimi tarp Juodosios ir Baltijos jūrų. Tą patį tikslą pasiekė vadinamasis Karaliaus kanalas, jungiąs Pripeties intaką Piną su Būgo intaku Muchovcu. Pražydo, ypačiai Varšuvoj, didžiulės pirklių firmos; lengvino prekybos operacijas didesnieji bankininkų namai: Petro Tepperio, jojo žentų Karoliaus Šulco ir Augusto Arndto, o taip pat Pridriko Kabrito, Jono Meisnerio bei Petro Blanko. Tarp įžymesniųjų bankininkų yra buvęs ir Petras Potockis, savininkas prekybos namų Chersone, turėjęs savų laivų Juodojoj bei Viduržemio jūrose.

Apskritai, prekybinė apyvarta padidėjo gerokai. 1766 m. buvo įvežta į Lenkus iš svetur gaminių už 48.000.000 auksinų, o išvežta savų į užsienį tiktai už 22.000.000 — po keliolikos metų išvežimas siekė 150.000.000 ir pranešė įvežimo vertę.

Pagerėjus medžiagiškajai padėčiai, padidėjo ir gyventojų skaičius. Po pirmojo padalijimo Lenkuose buvo vos tik 7.400.000 gyventojų, praslinkus gi keliolikai metų jų susivokė apie 8.800.000, vadin. priaugo 19 %. Iš bendrojo skaičiaus šlėktų bei dvasininkų buvę 800.000 žmonių, miestelėnų krikščionių 600.000, žydų 900.000, valstiečių 6.400.000, o likusieji — totoriai, čigonai ir kt.

Pažanga proto, dorovės bei medžiagiškosios gerovės atžvilgiu buvo neabejojama, nors nestigo konservatinių masių priešinimosi. Naujos proto srovės nenumalšino žemesniuosiuose visuomenės sluoksniuose teologiškos dvasios bei fanatybės. Dar nebuvo sustiprėjęs principas gerbti įsitikinimų laisvė, ne kartą buvo pastebėta drąsesnių nepriklausomos minties reiškinių persekiojimo pavyzdžių. Radikalesni raštai, tarp jų svarbesnių Volterio veikalų vertimai, del baimės užsitraukti per-

sekiojimus, buvo spausdinami slapta arba užsienyje, nenurodant autoriaus, vertėjo bei leidėjo. Vyriausiosios Karūnos mokyklos profesorius Juozas Bogucickis nebeteko vietos ir nemaža prityrė skaudžių draugų persekiojimų del fanatiškumo papeikimo viešai ir del husitybės gynimo. Edukacinė Komisija nuolat susitikdavo su konservatyvių masių atoveika. Šlėktų bendruomenė, sėkmingai eksjezavitų kurstoma, prikaišiojo naujosioms mokykloms, kad jos nesirūpinančios lotynų kalba, o mokančios nereikalingų dalykų, kaip va, kai kurių zoologijos skyrių; jie kaltino jas diegiant jaunuomenėje netikėjimo dvasią. Nebepasitikėdami valstybės mokyklomis, piliečiai mokė savo sūnus privačiai, siųsdavo juos į užsienį, arba remdavo slaptąsias mokyklas. Kai mokinių skaičius kai kuriose mokyklose ėmė kasmet mažėti, Edukacinė Komisija, nebeįstengdama tų įsitikinimų panaikinti, turėjo daryti nuolaidų viešajai nuomonei. Jinai įvedė pagadintos lotynų kalbos mokymą, uždraudė dėstyti kai kuriuos gamtos mokslus, įsakė pasauliškiams profesoriams lankyti drauge su mokiniais mišias ir eiti kas mėnuo išpažinties. Žemesniajame šlėktų sluoksnyje, juo labiau tarp miestelėnų bei valstiečių, viešpatavo senovinė tamsuma.

Aukštesniuosiuose mokytuose sluoksniuose siautė paleistuvybė, nieku nepažabota del tikybos jausmų sumenkėjimo. To meto prancūzų aristokratijos sferų išdykimas pagavo karalių ir įžymiausius visuomenės asmenis, neišskiriant moterų. Šeimynos ryšių negerbimas, pasimetimai bei persiskyrimai būdavo paprastas reiškinys. Piktesniu nedoros ženklu buvo tarnavimas Rusų ambasadoriui tiek Nuolatinėje Taryboje, tiek renkant atstovus, tiek seimo rūmuose. Žemesniuosiuose sluoksniuose neišnyko dar Saksų laikų įprotis girtauti ir vergauti galingiesiems.

Darbas ekonomijos srityje ne visada duodavo gerų vaisių. Šlėktos, neturėdami tam tikro išsilavinimo, pramonės įstaigas valdyti priversti būdavo pavesti svečiažemiams, kuriuos gaudavo brangiai apmokėti; jie pagaliau neturėdavo gana ir kapitalų, reikalingų fabrikams plėsti bei produkcijai gerinti. Daugelis, nepasisekimų nugąsdinti, metė pramonę; visų sumaningiausias Tyzenhaus'as 1780 m. susibankrutijo. Miestelėnų luomas vos tik buvo bemėginąs kilti; valstiečių visuomenės, nepaisant kai kurių pažangiųjų dvarininkų iniciatyvos, vis dar nemetė spaudęs senasis vargas.

Kliūtys, su kuriomis susitikdavo pažanga, pareidavo nuo dalykų esmės. Pašalinti jas tegalėjo tik laikas, padedant valstybės globai, kuri priversta buvo dabar veikti tarp ribų, primestosios ir laiduotosios konstitucijos apibrėžtų. Tam, kad pažanga eitų teisingu keliu, reikėjo tokių reformų, kurios būtų atatikusios tautos bei valstybės interesus. Tai suprato politiškoji literatūra.

Net konservatyvioji Baro konfederacija, nebesitenkindama senomis įstaigomis, ieškojo pavyzdžių žečpospolitai reformuoti. Kukmeisteris Vielhorskis, vadovybės išleistas pasiuntiniu į Paryžių, kreipėsi į du garsingiausiu tuomet Europoje politikos rašytoju: Russą ir kunigą Gabrielį Mablį, prašydamas patiekti Lenkų valdymo reformos projektą. Russas (Rousseau) patiekė „Consideration sur le gouvernement de Pologne et sur la reformation projetée." Mably's nutarė aplankyti kraštą, kuris laukė iš jo patarimų; nuvyko su Vielhorskiu pirma į Krokuvą, paskui į Gorochovą, į kukmeisterio dvarus Valuinėje, potam parašė traktatą antrašte: „Du gouvernement et de loix de la Pologne." Russas gyrė senovinį Lenkų valdymo būdą, būtent karalių rinkimą, liberum veto ir konfederacijas; jis tik patarė daryti viduje pagerinimų, kurie pataisytų sugedusias respubliškąsias dorybes, ir atleisti valstiečius. Mably's, sutikdamas duoti valstiečiams laisvę, priešingai Russui peikė liberum veto ir patarė įvesti sosto paveldimybę. Patsai Vielhorskis išleido knygas šiuo vardu: „Apie grąžinimą senobinio valdymo pirmykščiais žečpospolitos įstatymais" (O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych rzeczypospolitej ustaw), 1775 m., kurioje, būdamas Russo įtakoje, nepeikė senovės įstaigų, bet tik reikalavo jas grąžinti į tą padėtį, kokioje jos yra buvusios už Popielio bei Piastų galvos. Juozas Vibickis, protestantas 1768 m., seime, paskui Baro konfederatas, savo knygose, antrašte „Patriotiški laiškai Jo Malon. ekskancleriui Zamoiskiui, rašančiam įstatymus" (Listy patrjotyczne do J. W. exkanclerza Zamoyskiego, prawa układającego pisane). 1777 m., svarstė reformas, kurios reikėtų įvesti visose val-

stybės santvarkos dalyse, o ypatingo dėmesio kreipė į valstiečių dalykus. Jisai įrodinėjo žmonių baudžiavą esant priešingą gamtos įstatymams; smerkė ją tiek morališku, tiek ekonomišku atžvilgiu; reikalavo pripažinti valstiečiams žemės nuosavybę suteikti jiems asmens laisvę ir valstybės globą teisme. Eksjezavitas kun. Petras Švitkovskis leidžiamame nuo 1782 m. laikraštyje, antr. „Političkas bei istoriškas paminklas“ (Pamiętnik polityczny i historyczny), įdėjo visą eilę straipsnių apie žečpospolitos žlugimo priežastis ir jos pakėlimo priemones. Visų svarbiausias tačiau buvo kunigo Stanislovo Stašico veikalas, vardu: „Pastabos apie Karūnos kanclerio bei didžiojo etmono Jono Zamoiskio gyvenimą“ (Uwagi o życiu Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego), 1785 m., kur piršo: paveldimą sostą, nuolatinį seimą, įstatymų sprendimą dauguma balsų, teisišką sulyginimą miestelėnų su šlėktomis, baudžiavos keitimą nuomapinigiais bei valstiečių švietimą, šimto tūkstančių armijos sudarymą. Stašico knygos sukėlė daugybę atsiliepimų bei pastabų, brošiūrų bei didėlesnių veikalų pavidalu; jos turinys tapo politikos tikėjimo išpažintimi labiausiai pribrendusiems visuomenės sluoksniams.

Nelaimei, permainų sumanymai tai buvo tik teorijos, kurių įvykdyti neleido 1775-jų m. laidas, arba garantija, sauganti valdymo formos neliečiamybę. Kad veltui buvo stengtasi įkūnyti perkaitų teorijos praktikoje, parodė likimas kodekso, kurio projektą buvo patiekęs, Mokronoskio seimo įsakymu, Andrius Zamoiskis.

Savo uždaviniui atlikti, Zamoiskis suorganizavo Varšuvoj redaguojamąją kanceliariją, kurią sudarė įžymesnieji téisininkai, tarp jų ir Juozapas Vibickis. Be to, dar jis naudojosi nurodymais karaliaus, pakanclerio Chreptovičiaus, Plocko vyskupo Kristupo Šembeko ir kitų. Jis paruošė ir išspausdino savo darbą 1778 m., antrašte „Teismo įstatymų rinkinys“ (Zbior praw sądowych), apimantį civilinį, baudžiamąjį bei teisybos procesualinį kodeksus. Turėdamas omenyje krašto labą, Zamoiskis peržengė savo veikale privačiosios teisės ribas ir siūlė valstiečių bei miestelėnų santykių pertaisos projektą. Jisai dalijo valstiečius į dvi kategorijas: į apsigyvenusius dvaro žemėje be inventoriaus (zaloga) bei sutarties ir

apsigyvenusius su savo inventoriumi bei su kontraktu. Pirmieji negali pamesti žemės, antrieji turi visišką asmens laisvę. Pirmosios kategorijos valstiečio sūnų tiktai vyriausiasis bei trečiasis privalą pasilikti prie žemės; kiti turi teisės verstis amatu ar apsigyventi mieste. Tėvų valios leisti dukteris už vyro nieks nebegalis varžyti. Valstietis (klapas), gyvenąs kontraktu, susiginčijęs su dvarininku, kreipiąsis į pilies teismą. Ta pačia teise naudojąsis ir valstietis belaisvis tais atvejais, kai dvarininkas atima jam gyvulius, padaro jį luošą, laiko kalėjime daugiau per dvidešimt keturias valandas ir pasisavina teisę daryti jam kriminalinį teismą. Ponas už valstiečio užmušimą patsai užmušamas. Kiekvienoj parapijoj turinti būti mokykla, kurią valstiečio vaikai privalą lankyti kiaurą žiemą. Miestams Zamoiskis grąžino naudojimąsi teisėmis, įdėtomis lokacinėse privilegijose. Vaivadysčių miestų piliečiai turį teisės įsigyti žemės nuosavybę trijų mylių ribose. Pagaliau Zamoiskis siūlė paimti į valstybės kontrolę popiežių bules, suvartoti ketvirtąją dalį mirusio kunigo turto labdarybės tikslams, nustatyti tam tikrą amžių asmenims, darantiems vienuolio apžadus.

Stakelbergas telegrama, pasiųsta Petrapilio rūmams, pareiškė nuomonę, kad ekskanclerio projektas neprivaląs gauti seimo sankcijos, nes braunąsis į valstybės konstitucijos sritį. Imperatorienė sutiko su ambasadoriaus nuomone ir įsakė jam daboti, idant 1775 m. konstitucija nė kiek nebūtų keičiama. Prieš atidarant 1780 m. seimą, Stakelbergas supažindino karalių su imperatorienės valia ir surado užtenkamai atsidavusių jam atstovų. Seime Valuinės atstovas Kamienskis pasiūlė atmesti Zamoiskio projektą, reikalaudamas, kad jis niekad nebūtų atnaujinamas. Kai Varšuvos atstovas kunigaikštis Stanislovas Poniatovskis tiktai del akių buvo pasiūlęs smulkiai išnagrinėti ekskanclerio darbą, Rusų apmokėti atstovai užrėkė jį: „Nėra sutikimo!“, paskui plėšė knygų lapus ir mėtė juos po kojomis. Viename posėdyje, Stakelbergo įtaka, buvo atmestas projektas, kuris valstiečių bei miesto santykių pertaisa (reforma) drįso modifikuoti 1775 m. konstituciją.

Zamoiskio projekto likimas buvo įrodymu, jog visų didžiausia kliūtis vidaus plėtotei — tai garantija, jog visuomenės reikalavimai reformuoti santykius nebus tolei įvykdyti, ligi

išorinės politikos sąlygos neleis žečpospolitai išsivaduoti iš Rusų globos.

Po dvylikos metų Stakelbergo vyravimo politiniame gyvenime rados įvykių, kurie teikė žečpospolitai vilties sulaukti geresnės ateities.

Tarp Austrų bei Prūsų nuo Septynerių metų karo tvėrė antagonizmas, kuris grasė taikos suardymu. Ciesorius Juozapas II-is ieškojo prieš Prūsus pagalbos Rusuose, už tai buvo pasiruošęs remti jųjų interesus Turkuose. 1780 m. jisai susitiko su Katarina II-ja Mogiliave ant Dniepro, iš kur paskui nuvyko į Petrapilį. Mirus Marei Teresei († 1780), jisai padarė su imperatoriene sąjungą, kuria pasižadėjo padėti jai kare su Turkais. Tuo padrąsinta, Katarina užėmė Krymą ir, gavusi viršų Juodojoj jūroj, ėmė grūmoti Konstantinopoliui.

Prūsų karalius, susirūpinęs tokiuo Austrų-Rusų sutarimu, taip pat ieškojo sąjungininkų. Pridriko II-jo įpėdininkas, jojo sūnėnas Pridrikas Vilius II-is (1786—1797) ėmė tartis su Rusų spaudžiamomis valstybėmis Turkais bei Švedais, atkreipė taip pat akis ir į žečpospolitą.

Vienuomet susidomėjo Lenkais ir imperatorienė. Lenkai del savo geografinės padėties turėjo ypatingos reikšmės laukiamame Rusų kare su Turkais. Per Lenkų žemes visų pigiausiai buvo pereiti Rusų kariuomenei į Turkus ir patogiausia susiekti su talkininkais Austrais. Be to dar, derlingi Lenkų žemės plotai tarp Dniepro bei Būgo galėjo aprūpinti Rusų kariuomenę javais ir gyvuliais. Norint gauti maisto ir laisvai pereiti, imperatorienei reikėjo susitarti su Lenkais. Jinai nutarė tai padaryti, keliaudama į Krymą 1787 m. Del to mielu noru priėmė pasiūlymą susitikti su Stanislovu Augustu Kaniove; jai taip pat malonu buvo pamatyti daugybė Lenkų ponų, nuvykusių patikti jos į Kijevą.

Į Kijevą suvažiavo kuo ne visa Lenkų opozicija: etmonas Branickis su žmona, Ščensnas bei Ignotas Potockiai, Kazimieras Nestoras Sapiega ir daugel kitų. Visi kiek įmanydami stengėsi įsiteikti imperatorienei bei jos palydovams, grūste grūdosi prie kunigaikščio Potiomkino, kuris juos priiminėjo prie Rusų generolų bei didžiūnų be ceremonijos, gulėdamas ant sofos, apsiteisęs kailiniukais. Jie keliaklupsčiavo prieš impe-

ratorienę ir josios meilužį, tikėdamiesi Stakelbergo atšaukimo iš Varšuvos ir Stanislovo Augusto žlugimo. Tuo tarpu Katarina, būdama reikalinga karaliaus, nenorėjo silpninti jojo reikšmės krašte, ir opozicijos pastangos nepavyko. Jinai išskyrė savo ypatingu mandagumu tik Ščensną Potockį.

Tuo metu Stanislovas Augustas atvyko į Kaniovą, kur septynias savaites laukė imperatorienės atvažiuojant. Drauge su juo važiavo du sūnėnai: Stanislovas, nuo 1784 m. didysis Lietuvos iždininkas, ir Juozapas (Andriaus sūnus), Austrų karininkas; didysis Karūnos maršalka Mykolas Mniškas (Jurgio sūnėnas, Brühl'io žentas), Lietuvos lauko etmonas Liudvikas Tiškevičius, abudu vedę karaliaus giminaites; vyskupas Adomas Naruševičius ir kiti.

Gegužės mėnesį atvyko į Kaniovą ir imperatorienė. Susitikęs su Katarina laive, Stanislovas Augustas kalbėjosi su ja politikos temomis. Jisai pažadėjo paramą Rusų kare su Turkais, o už tai reikalavo, kad jinai sutiktų pripažinti sosto įpėdiniu kunigaikštį Stanislovą Poniatovskį, leistų padauginti Lenkų armiją ir praplatinti karaliaus valdžią. Kad kunigaikštis Stanislovas paliktų sosto įpėdiniu, imperatorienė nenorėjo; į kitus reikalavimus jinai prižadėjo atsakyti, grįžusi į Petrapilį.

Kiek opozicija jautėsi apsivylusi savo sumanymais, tiek Stanislovas Augustas, išvykdamas iš Kaniovo, buvo patenkintas. Grįžo į Varšuvą per pietų vaivadystes ir Krokuvą, visur palenkdamas piliečių protus į konfederacinį seimą, kuris turėsiąs nuspręsti žečpospolitos dalyvavimą Turkų kare ir pakeisti 1775 metų konstituciją. Pagrįžęs į sostinę, norėdamas atgaivinti atminimą senųjų Lenkų kovų su Turkais, liepė pastatyti Lazenkų parke karaliaus Jono III-jo statulą.

Turkai, Petrapilio valdžios suerzinti, 1787 m. rugpiūčio mėnesį paskelbė Rusams karą. Kitų metų pradžioje ir Austrai, eidami sutartimi su Katarina, paskelbė Turkams karą. Švedų karalius Gustavas III-is, norėdamas išsivaduoti iš Rusų įtakos, nutraukė su jais diplomatinius santykius ir pradėjo irgi karą. Prūsai, susidėję su Anglais bei Olandais, buvo pasirengę rimti Turkus. Tokiomis politikos apystovomis Lenkams atsidarė du keliai: arba, susitarus su imperatoriene, kai ką pakeisti 1775 m. konstitucijoj, užtat dalyvauti kare prieš Turkus; arba, pasinaudojus Rusų vargais, išsivaduoti iš jų įtakos ir atgauti savo nepriklausomybę.

Katruo keliu eiti, — turėjo nuspręsti paprastasis seimas, sušauktas 1788 m. rudenį.

Po Kaniovo susivažiavimo imperatorienė atsiuntė karaliui per Stakelbergą santarvės sąlygas tarp Rusų bei Lenkų. Jinai siūlė padaryti traktatą, kuris laiduotų susitarusiųjų valstybių teritorijų neliečiamybę ir dėtų pareigas, ištikus išoriniam pavojui, viena antrai padėti. Prisiėmė daryti tik gynimosi santarvę ir neleido nieko keisti žečpospolitos organizacijoj, ypačiai įvesti Stanislovo Augusto Kaniove pasiūlytų permainų, kurios turėjo sustiprinti karaliaus valdžią. Imperatorienė leido pakeisti būsimąjį seimą konfederacija, bet tik vienai pasiūlytajai sąjungai padaryti ir armijai padidinti.

Karalius neketino naudotis Rusų negalais ir išvaduoti savo valstybę iš jų įtakos: jis norėjo įvesdinti konfederaciniame seime, be sentarvės bei armijos padidinimo, valstybės vidaus reformą, neliečiant pagrindinių 1775 m. konstitucijos dėsnių. Su karaliaus programa sutiko didysis Karūnos kancleris Jackus Malachovskis, buvusysis vainikuojamojo seimo maršalka, bei primas Mykolas Poniatovskis. Kad santykiai su Rusais paliktų tokie, kokie lig šiol kad yra buvę, norėjo visa eilė tų, kurie gaudavo pinigų iš Stakelbergo dėžės arba jo protekcijos dėka buvo įsisėdę į aukštas vietas žečpospolitoj: kunigaikštis Adomas Poninskis, paskirtas didžiuoju Karūnos iždininku; godūs bei sukti broliai Kossakovskiai — Juozas, Latgalių vyskupas, bei Simanas, kitados buvęs Baro konfederatas, dabar Nuolatinės Tarybos narys; Vladislovas Gurovskis, paskirtas didžiuoju Lietuvos maršalka; Kazimieras Račinskis, Didžiųjų Lenkų generolas; kaštelionai: Voiničo — Petras Ožarovskis, Peremišlio — kunigaikštis Antanas Četvertinskis ir kiti.

Kitą politiškąją grupę sudarė ligšiolinės opozicijos vadai, būtent, etmonai: didysis — Branickis ir lauko — Ževuskis, o taip pat Ščensnas Potockis, kuris buvo atsisakęs nuo Rusų vaivados tarnybos, o pirkosi sau nuo Pridriko Aloizo Brühl'io Karūnos artilerijos generolo vietą. Jie irgi buvo Rusų šalininkai, bet del kitoniškų priežasčių, kaip kad karalius bei Stakelbergo apmokamieji. Jie priešinosi karaliaus valdžios sustiprinimui ir piniginės pašalpos nereikalavo: glaudėsi prie Rusų tikėdamiesi gausią nuo jų leidimą panaikinti Nuolatinę Tarybą

ir grąžinti senovinį didžiūnų valdymą. Branickis, žmogus be garbės, 1787 m. Kaniove drąsiai kalbėjo imperatorienei bei josios valdiniams: „Je suis russe"; jis buvo pasirengęs lieti savo kraują už Rusus, bet tik būtų panaikintas karo departamentas ir grąžinta savarankiška etmono valdžia. Užimdamas aukščiausią vietą žečpospolitoj, be josios leidimo, savo rėžtu Rusų-Turkų karo pradžioje nuvyko į vyriausiąjį kunigaikščio Potiomkino štabą, ties Očakovu; ten gavęs vadovauti pulkui kazokų, ėmė kautis su Turkais. Nuolaidus Rusams, Lenkų draugijoj būdavo įžūlus ir ieškodavo priekabių. Ževuskis kitados buvo prisiekęs atkeršyti Rusams; apdovanotas už Kalūgą lauko buože ir turtinga Kovelio starostyste (Valuinėje), jis savo kalbomis smarkiai barė seime visuomenę už ištvirkimą bei vergavimą; vaidino Katono vaidmenį, o iš tikrųjų buvo oligarkas, nesuprantąs gyvenimo be renkamojo sosto, liberum veto ir nepriklausomos etmono valdžios. Būvo tikras, kad tik vieni Rusai, turėdami omenyje savo naudą, tegalį atgaivinti senovinę žečpospolitą, ir užmiršęs priesaiką bei kerštą, atsidavė jiems. Ščensnas Potockis nebuvo be nuopelnų: jisai įgarsėjo švelnumu su valdiniais ir duosnumu visuomenės reikalams. Tačiau jame visur vyraudavo kilimo išdidumas; jisai godėjosi pagyrimų ir saldžių žodelių. Imperatorienė, supratusi Potockį, nebesigailėjo jam Kijeve mandagumo, ir apsuko pilnam ambicijos magnatui galvą, pareikšdama, kad mirus Stanislovui Augustui jis būsiąs visų verčiausias kandidatas Lenkų sostui. Potiomkinas bei Rusų generolai reiškė jam irgi giliausios pagarbos.

Šie ponai, kad ir skirdamiesi savo pažiūromis, tačiau surišti bendra viltimi įvykdysiant savo planus Rusų pagalba, visi ėjo drauge. 1787 m. gale jie pristatė Potiomkinui projektą įsteigti konfederaciją, kuri sujungtų visas Lenkų-Rusų jėgas karui su Turkais. Kadangi konfederacijos viešpačiais būtų jos kūrėjai, tuo būdu stengėsi jie paimti į savo rankas vyriausybę, kad atimtų karaliui ir kitiems savo priešininkams valdžią. Šisai projektas iš tikrųjų turėjo tikslo pakelti maištą prieš karalių, Radomo konfederacijos pavyzdžiu; jisai galėjo sukelti namų karą, valstybių įsikišimą ir žečpospolitos padalijimą. Imperatorienė, ketindama įvykdyti savo planus, liečiančius žečpospolitą, padedant Stanislovui Augustui, neleido steigti didžiūnų konfederacijos, nors ir džiaugėsi radusi pro-

jekto autoriuose visada parengtą įnagį žečpospolitoj riaušėms kelti bei savo valiai vykdyti.

Trečiosios političkosios grupės priešaky, kuri gavo vardą patriotų partijos, stojo Lietuvos rūmų maršalka Ignotas Potockis, kunigaikštis Adomas Čartoriskis ir Karūnos referendorius Stanislovas Malachovskis, kanclerio brolis. Potockis bei Čartoriskis išsivadavo iš etmono Branickio komandos; Malachovskis, pramintas Lenkų Aristidu, lig šiol buvęs atsidavęs savo tarnybos pareigoms bei įvairioms piliečio prievolėms, pirmąkart išėjo į platesnę politikos areną. Pagrindiniu jųjų programos bruožu buvo panaikinimas Rusų įtakos, padedant Prūsams, kurie einamojo Turkų karo metu pradėjo linkti į žečpospolitą. Jie su programa, liečiančia išorinę politiką, jungė planus sureformuoti ir valstybės bei visuomenės santvarką krašto bei pažangos reikalavimų dvasia. Vidaus reformos darbui jie rado vaiklų bendradarbį kunigą Hugoną Kollontaj'ų (* 1750), kuris, išsitarnavęs emeritūrą, kaipo Vyriausiosios Karūnos Mokyklos rektorius, gavęs Lietuvos refendoriaus vardą, apsigyveno Varšuvoj ir ėmėsi publicistikos. Savo knygose, antrašte „Keli anonimo laiškai Stanislovui Malachovskiui, Karūnos referendoriui, apie būsimąjį seimą (Do Stanisława Małachowskiego, referendarza koronnego, o przyszłym seymie anonymu słow kilka), 1788 m. trys tomai, Kollontajus nubrėžė reformos planą, kuris tapo pažangiųjų tikėjimo išpažinimu. Po patriotų partijos vėliava telkėsi jauni žmonės, išauklėti Konarskio mokyklos reformų atmosferoj, prisigėrę priešrevoliucinės Prancūzų literatūros obalsių. Nemaža toje partijoje reikšmės turėjo damos aristokratės: kunigaikštienė maršalkienė Liubomirskienė, Padolės žemių generolo žmona su dukterimis Ignotiene bei Stanisloviene Potockienėmis.

Priešseiminiuose seimeliuose skverbėsi į atstovus partijų vadai ir tie piliečiai, kurie tokiose išimtinose politikos sąlygose galėjo padėti savo intelekto jėgas valstybės naudai. Ščensnas Potockis buvo išrinktas Braclovo atstovu, Branickio sūnėnas Kazimieras Nestoras Sapiega — Lietuvos Brastos. Referendorius Malachovskis buvo išrinktas Sandomiero vaivadystėje, kunigaikštis Adomas Čartoriskis bei Stanislovas Kostka Po-

tockis — Liublino. Patriotų eilę padidino Latgalių atstovai: Julius Ursinas Niemcevičius bei Juozapas Weysenhoff'as, Lietuvos Brastos — Tadas Matuševičius, Pinsko — Matas Butrimavičius, Poznaniaus — Ignotas Zakševskis ir kiti.

Visas partijas, kurios skyrėsi ir išorinės politikos atžvilgiu, ir planais, liečiančiais valstybės sutvarkymą, jungė vienas bendras noras: padidinti armiją. Jos visos reikalavo, kad žečpospolita veikliai dalyvautų tuometiniuose politikos įvykiuose: dvi pirmosios norėjo padėti imperatorienei kariauti su Turkais, o patriotų partija savo programai įvykdyti matė reikalo susidėti su Prūsais prieš Rusus bei Austrus. Visų suprastas būtinumas padidinti kariuomenė, nuo ko žečpospolita gautų jėgų dalyvauti politikos įvykiuose, lenkė visas partijas pakeisti būsimąjį seimą konfederacija. Tiktai konfederacinis seimas, sprendžiąs dauguma balsų, teikė vilties padidinti armiją.

1788 m. spalių mėn. 6 d. Poznaniaus atstovas Kvileckis, laisvai einąs senosios lazdos maršalkos pareigas, atidarė Varšuvoj seimą. Patikrinus atstovų įgaliojimus, seimo maršalka buvo visais balsais išrinktas referendorius Malachovskis. Kitą dieną karalius suvienytame rūmų posėdyje pristatė konfederacijos akto projektą, iš anksto pagamintą, bendradarbiaujant įžymiausiems senato bei riterių žmonėms. Tasai projektas buvo priimtas. Konfederacija buvo įsteigta apsaugoti katalikų tikėjimui, krašto neliečiamybei, respublikos tvarkai, karaliaus prerogatyvoms ir esamosioms magistratūroms; jos vyriausieji tikslai buvo padauginti kariuomenė, uždėti mokeščiai ir pertaisyti vidus reformomis. Visi klausimai būsią sprendžiami atstovų balsų dauguma. Reikalaujant bent vienam seimo narui po atvirojo balsavimo turįs būti galutinis slaptasis balsavimas. Slaptasis balsavimas buvo priimtas, atsižvelgiant į tuos seimo narius, kurie, būdami užkariavusiųjų valstybių pavaldiniai, nebegalėtų be pavojaus pareikšti tikros jos savo nuomonės. Kadangi konfederacija reikalavo dviejų maršalkų, todel jai buvo duoti: nuo Karūnos — jau atstovų rūmų išrinktas referendorius Malachovskis, nuo Lietuvos — Kazimieras Nestoras Sapiega, Lietuvos artilerijos generolas.

Kai tik konfederacinis seimas įsisteigė, Prūsų pasiuntinys Enrikas Liudvikas Buchholtz'as kreipėsi į jį su šitokio turinio

pareiškimu. Karalius Pridrikas Vilius II-is nustebo, sužinojęs apie Rusų-Lenkų sumanytąją sąjungą. Jeigu nei Rusai, nei Austrai neturi žečpospolitai nedraugiškų sumanymų, siūlomoji sąjunga gali būti nukreipta tiktai prieš Turkus arba prieš jį, Prūsų karalių. Kadangi nebėr priežasties jungtis prieš Turkus, kurie šventai saugo Karlovicų traktato sąlygas, tad reikia padaryti išvadų, kad sumanytoji sąjunga gresia tik vieniems Prūsams. Todel Prūsų karalius protestuoja prieš tokią sąjungą ir iš savęs siūlo žečpospolitai santarvę, kuri tinkamai apsaugotų abi valstybes nuo pavojaus. Jisai nesipriešina armijos padidinimui, perspėja tačiau, idant Lenkai neįsipainiotų į karą, kuris gelėtų duoti liūdnų liūdniausių vaisių.

Įspūdis, Prūsų deklaracijos padarytas, buvo didžiausias. Pirmąkart vienas Lenkų kaimynų grobikų taip griežtą pareiškė Varšuvoj nuomonę prieš Rusus, tokiuo draugišku žečpospolitai tonu, atatinkamu nepriklausomos valstybės garbei. Prūsų karaliaus dėka, žadėjusio be kokios sau naudos padėti ir ginti nuo Rusų, seimo dauguma ėmė tarytis esanti laisva nuo Stakelbergo pančių, galėsianti veikti kaip tinkama. Tuoj po posėdžio, kuriame buvo perskaityta deklaracija, apie 50 atstovų pasiskubino aplankyti Buchholtz'ą ir padėkoti Pridrikui Viliui II-jam už geraširdiškus jausmus.

Sieradzo vaivadai Mykolui Valevskiui pasiūlius, seimas spalių mėn. 20-os d. posėdyje visais balsais nutarė padidinti armiją ligi 100.000 žmonių, o netrukus pasirodė ir Prūsų deklaracijos vaisiai. Kilo klausimas del karo valdžios, kuris sukėlė karštą kovą.

Stanislovas Potockis teigė, kad šimto tūkstančių kariuomenės pavedimas primestajai karo departamento valdžiai, kuri pasiduodanti svetimai įtakai, reikštų atiduoti visas žečpospolitos karo jėgas Rusams tarnauti. Jisai siūlė panaikinti departamentą ir atgaivinti Karo Komisiją, kuri pareitų vien tik nuo seimo. O iš tikrųjų Potockiui ir jojo politikos draugams iš patriotų partijos terūpėjo atimti kariuomenė ne tiktai iš Nuolatinės Tarybos, bet ir iš paties Stanislovo Augusto. Karo departamentą gynė Stakelbergas, teigdamas seimą neturint teisės panaikinti Rusų garantuotos magistratūros; už jį stojo ir karalius su savo broliu primu, nurodydami 1775 m. traktato sulaužymo pavojų. Opozicija nesiliovė atakavusi departamento, juo labiau, kad turėjo tokį galingą sąjungi-

ninką — Prūsų rūmus. Į pagalbą nepaslankiam Buchholtz'ui atvyko į Varšuvą margrafas Jeronimas Lucchesini's, gudrus italas, kuris labai vikriai kurstė seimą pertraukti lig šiol buvusius tarp Lenkų bei Rusų santykius. Lucchesini'o kurstoma opozicija buvo pasiryžusi, negalint panaikinti Karo departamento, steigti konfederaciją ir šaukti Prūsų karalių į talką. Pridrikas Vilius laikė pasienyj korpusą kariuomenės, pasirengusį kiekvieną valandą eiti į Lenkus. Stanislovas Augustas, nenorėdamas leisti seimui suskilti ir Prūsams įsiveržti, sutiko, kad būtų balsuojama departamento reikalu. Lapkričio 3 d. posėdyje, kuris truko 16 valandų, buvo pasakyta daugiau per 80 kalbų už ir prieš departamentą. Slaptuoju balsavimu Karo departamentas 18-kos balsų dauguma buvo panaikintas. Jojo vietoje buvo įsteigta K a r o K o m i s i j a, bendra Karūnai bei Lietuvai, susidedanti iš aštuoniolikos narių: pirmininko etmono, trijų senatorių, devynių seimo atstovų ir penkių karininkų. Kamisorius išrinko seimas.

Stakelbergas, be kurio valios seimas nutarė šimto tūkstančių armiją ir karo departamento panaikinimą, jautėsi labai užgautas. Bet jis tylėjo, atsižvelgdamas į vargingą Rusų padėtį del Turkų bei Švedų karų; gavęs tačiau žinią, kad opozicija ketinanti įnešti į seimą naujų projektų, turinčių panaikinti 1775 m. konstituciją, jisai įteikė maršalkoms notą, kurioje grasė žečpospolitai kerštu už sutarčių laužymą.

Ambasadoriaus nota turėjo labai žalingų vaisių, nes pastūmė opoziciją į glaudesnę, kaip lig šiol, sąjungą su Prūsais. Norėdama duoti pajusti ambasadoriui, kad jojo grasymas yra dovanas, kad laidas negali varžyti žečpospolitos vidaus dalykuose, opozicija kreipėsi į Berlyno rūmus. Jinai pareikalavo iš jųjų pareiškimo, kad Prūsų karalius nebesisavina teisės varžyti žečpospolitos posėdžius bei nutarimo laisvę, kitaip tariant — reikalavo, kad šitas monarkas visiškai atsisakytų nuo garantijos, įdėtos į traktatą apie 1773 m. padalijimą. Berlyno rūmai tatai padarė. Buchholtz'as įteikė seimo maršalkoms deklaraciją, kuria pareiškė: Prūsų karalius, kaipo laiduotojas, laiko savo pareiga tik ginti Lenkų nepriklausomybę, bet nesivavina sau teisės kištis į vidujinę jų tvarką; priešingai, žečpospolitos laisvę tuo atžvilgiu trokšta saugoti visomis jėgomis.

Tuo savo pareiškimu Prūsų karalius visus nustebino. Maloningai išsižadėdamas garantijos, jisai padarė didelę gėdą

Rusams, reikalavusiems neliesti 1775 m. konstitucijos, ir kompromitavo Stanislovą Augustą, kuris nesiliaudavo kalbėjęs apie sutarčių laužymo pavojų. Ta antroji Prūsų deklaracija įdrąsino opoziciją daryti naują pasikėsinimą ant garantuotosios Rusų vyriausybės, vadinasi — ant Nuolatinės Tarybos.

Prūsų karaliaus gerų norų pareiškimai pažadino seime mintį siųsti į Berlyną pasiuntinį tartis del sąjungos, o taip pat paskirti ministerius įgaliotinius į visus Europos rūmus. Karalius, sutikęs su tuo nusprendimu, paskyrė: Lietuvos stalininką kunigaikštį Juozapą Čartoriskį į Berlyną, Kadėtų mokyklos vicekomendantą Pranciškų Ksaverą Voyną į Vieną, Pranciškų Bukotą į Londoną ir tris Potockius: Ščensną į Petrapilį, Stanislovą į Paryžių bei Ščežeco seniūną į Konstantinopolį. Opozicija priėmė karaliaus paskirstymus tiktai kaipo projektą, reikalaudama, kad patsai seimas skirtų ir atšauktų užsienio atstovus. Kad ir pasiuntinių pasirinkimas buvo visada karaliaus teisė, Stanislovas Augustas, bijodamas sukelti rekonfederaciją ir duoti prógos įsibrauti Prūsams, vėl išsižadėjo savo prerogatyvų. Svarbesnis tačiau radosi pasiuntinių instrukcijų parašymo klausimas ir apskritai atstovybių valdymo dalykas. Neturėdama pasitikėjimo Nuolatinės Tarybos užsienio reikalų departamentui, opozicija reikalavo, kad jojo atribucijas pavestų seimo deputacijai. Tasai reikalavimas taip pat buvo patenkintas. Pasiuntinių instrukcijoms patiekti bei diplomatijai vesti buvo paskirta U ž s i e n i o r e i k a l ų d e p u t a c i j a, susidedanti iš seimo maršalkų, keturių antspaudininkų, trijų senatorių, šešių iš riterių luomo ir Lietuvos raštininko Antano Ddziedušickio, — drauge iš šešiolikos asmenų. Seiminės Užsienio reikalų deputacijos įsteigimas, tai buvo naujas pasikėsinimas ant Nuolatinės Tarybos, o tuo pat ir ant Rusų garantijos.

Panaikinus Karo departamentą ir pavedus Užsienio interesų departamento atribucijas seimo skirtai Užsienio reikalų deputacijai, visós Nuolatinės Tarybos nugriovimas tebuvo jau tik laiko klausimas. 1788-jų m. pabaigoje Tarybos priešų skaičių padidino etmonas Branickis, pagrįžęs iš Rusų stovyklos. 1789 m. sausio 19 d. Sieradzo vaivados Valevskio bei Trákų atstovo Mykolo Zaleskio pasiūlymu, Nuolatine Taryba buvo panaikinta.

Žečpospolita išsivadavo iš vyriausybės, Rusų primestos, slėgusios ją per dvylika metų.

Nuolatinės Tarybos nugriovimas nebesukėlė tokių Stakelbergo protestų, kaip kad Karo departamento panaikinimas. Iš karto Varšuvoj nežinojo, kuo aiškinti tokis Rusų ramumas; paskiau manė imperatorienę nebekelsiant klausimo apie sutarties sulaužymą. Petrapilio kabinetui tai tebuvo káukė, kurią jis, Austrų spiriamas, užsidėjo iš būtino reikalo ir tik kuriam laikui.

Rusų bei Austrų rūmai padaryta tarp jųdviejų sutartimi pasižadėjo veikti Varšuvoj bendrai ir vienodai: ciesoriaus Juozapo II-jo pasiuntinys de Caché turėjo visame kame remti Stakelbergą. Greitai, tačiau, pasirodė šios sutarties nepatogumai. Rusai nenorėjo su jokia valstybe dalytis savo valdžios Lenkuose, todel nesirodė su savo sumanymais Austrams, kad ir reikalavo iš jų paspirties. Tokia sistema ciesoriui Juozapui nepatiko; Austrų kunigaikštis Kaunitz'as ne kartą rodė savo nepasitenkinimą. Sąjungininkus skyrė taip pat ir nevienuodumas pažiūrų į Lenkų dalykus. Kai žymi dalis Lenkų tautos perėjo į Prūsų pusę ir nuvertė 1775 m. vyriausybę, Rusai tai kentė, sukandę dantis, kalbėjo išdidžiai ir stengėsi prigundyti Vienos rūmus, kad su žečpospolita elgtųsi panašiai. Visiškai kitoniškas buvo Kaunitz'o nusistatymas. Jisai visokiais būdais stabdė Petrapilio rūmų rūstybę, būdamas įsitikinęs, kad Prūsų kurstymas seimo neturėjęs kitokio tikslo, kaip tik supykdyti ciesorių rūmus ir sugundyti juodu žiauriai eiti prieš Lenkus, kas duotų Pridrikui Viliui prógos užimti Lenkų vakarų vaivadystes. Jisai įsakė savo atstovui Varšuvoj elgtis su Lenkų dalykais kuo santūriau, kuo bukliau; tokią pat taktiką rekomendavo ir Petrapilio rūmams. Imperatorienė, Austrų kanclerio stabdoma, savo kerštą atidėjo, kad ir nesiliovė vartojusi pašalinių priemonių, keliančių tautoje bei seime išgąstį. Tokioms priemonėms priklausė Ukrainos valstiečių kurstymas sukilti.

Po pirmojo žečpospolitos padalijimo Stakelbergas ėmė rūpintis paimti visus dizuniotus Rusų vaivadystėse į Petrapilio sinodo valdžią ir padaryti juos Rusų valdiniais. Padėjėją šiam darbui jis rado Koniskyje, kuris, nors ir perėjo 1772 m. su visa savo Mogiliavo diecezija į Rusų valdžią, tačiau nesiliovė kenkęs Lenkams žodžiu bei darbu. Jo rekomendacija Katarina paskyrė 1783 m. Rusų Varšuvos atstovybės kapelioną Viktorą Sadkovskį Slucko pravoslavų vienuolyno arkimandritu ir Kijevo metropolito vietininku dizuniotams, gyvenantiems žeč-

pospolitos plotuose. Paskyrimas buvo padarytas be Slucko savininko, kunigaikščio Radvilos leidimo, ir be Stanislovo Augusto žinios. Nepasitenkinęs tuo, Sadkovskis ėmė daryti Petrapilyj žygių, kad įsteigtų Lenkuose atskirą pravoslavų vyskupystę. Ir vėl Koniskio įtaka 1785 m. imperatorienės įsakymu Sadkovskis buvo paskirtas Perejaslavlio vyskupu ir Kijevo metropolito koadiutoriumi su Slucko buveine. Tuo būdu Petrapilio vyriausybė sava valia, nesusižinojusi su karaliumi, įkūrė Lenkuose naują pravoslavų vyskupystę, pavadintą Perejaslavlio. Sadkovskis buvo išvęstas Kijeve; prie šventimo prisiekė imperatorienei ištikimybę, pasižadėdamas tarnauti jai ligi paskutiniojo lašo kraujo. Nusileidęs smarkiems Rusų reikalavimams, Stanislovas Augustas davė jam vyskupystės privilegiją, nors Sadkovskis atsisakė prisiekti reikalaujamą ištikimybę. Atliko tai Sadkovskis tik po Kaniovo suvažiavimo, Tulčine, primygtinai reikalaujant karaliui ir Petrapilio rūmams liepiant. Tučtuojau po Nuolatinės Tarybos nugriovimo seimas gavo pranešimą, kad vyskupas, sukvietęs popus, gundąs juos prisiekti Katarinai ir kurstąs sukilti. Tuo pat metu atėjo neramių žinių apie judėjimo ruošimą tarp Ukrainos valstiečių. Nužudymas Ukrainoje, Nevierkuvos sodžiuje, visos Viležinskių šeimos sukėlė paniką visoje apylinkėje. Dvarininkai ėmė ieškoti prieglaudos Dubne, Lucke bei Liubline, dargi net už Austrų sienos. Išsigandę jie ėmė siuntinėti į Varšuvą prašymus, kad juos gintų nuo pavojaus. Seimas įsakė areštuoti Sadkovskį ir pristatyti į Varšuvą; paskyrė „Deputaciją apskųstiems del maišto tardyti“; dizuniotų kunigams liepė prisiekti karaliui ir žečpospolitai ištikimybę; nusprendė ištremti iš krašto marketininkus, pilininkus, pravoslavų vienuolius bei visus valkatas, įtariamus valstiečių kurstymu kelti riaušes. Magdeburgijos teismai bei tardymo komisijos, įsteigtos Lucke, Dubne, Kremience, Žitomiere, Vladimiere, Braclove, Machnovkoje ir kituose miestuose, turėdamos galią nutarimus daryti, kišdavo į kalėjimą įtariamuosius, siųsdavo ant kartuvių nusikaltusius kurstytojus. Lucke buvo nužudyti du uniotų klebonai. Bausmių žiaurumas, karo komandų pasirodymas ir budrumas Ščensno Potockio, kuris, seimo niekinamas už reiškimą simpatijų Rusams, buvo pametęs Varšuvą ir apsigyvenęs Ukrainoj, numalšino Rusų vaivadystes.

Panaikinus Nuolatinę Tarybą, patys skubieji seimo uždaviniai buvo šie: rasti lėšų šimto tūkstančių armijai laikyti, o tatai buvo reikalinga žečpospolitos nepriklausomybei apdrausti, ir patiekti nauji valstybės įstatai, tinką savarankiškos valstybės reikalams.

Seimo daugumos įsikarščiavimas apdrausti krašto nepriklausomybę apgalėjo viešpataujantį lig šiol riterių luome nepalankumą nuolatiesiems mokesčiams, paprastai lyginamiems su nelaisve. Po ilgų diskusijų buvo nutarta apdėti: seniūnystės po dvi kvortas, ekspektantai, apėmus šiems ligi gyvos galvos nuomojamuosius ūkius, po pustrečios, 1775 m. emfiteutai po keturias sulig naująja liustracija (katastru). Ant dvasininkų, be s u b s i d i u m c h a r i t a t i v u m, uždėta 20 % nuo pelno, ant šlėktų dvarų 10 % vadinamosios a m ž i n o s i o s a u k o s. Buvo laukiama gauti iš tų šaltinių apie 36 milijonai auksinų. Kadangi šimto tūkstančių armijos biudžetas turėjo siekti ligi 40 milijonų, tai rodėsi nedaug pristigsią. Netrukus buvo atrastas naujas šaltinis kariuomenės fondui padidinti. Vienas seimo atstovų pasiūlė, kad mirusiojo Soltiko († 1788) papėdininkui paskirtų 100.000 auksinų metinės algos, o likusiąsias pajamas iš Krokuvos vyskupo dvarų paimtų kariuomenei. Tasai pasiūlymas buvo priimtas didžiuma balsų, o po kelių dienų, nepaisant nuncijaus protestų, buvo priimta visų vyskupysčių koekvacija (sulyginimas), mirus dabartiniams laikytojams. Seimas įsakė Iždo Komisijai priimti Krokuvos vyskupų dvarus, išnuomoti ir iš pajamų mokėti Soltiko papėdininkui 100.000 auksinų kasmet. Mirus kitiems vyskupams, Komisija turės pasielgti su jų dvarais taipo pat. Jinai mokės primui 200, katalikų vyskupams po 100, uniotų po 50 tūkstančių.

Nelaimei, gauti 40 milijonų metinių pajamų kariuomenei pasirodė esą negalima. Vietoj laukiamųjų 36 milijonų, seniūnystės, ekspektatyvai, emfiteuzai bei paveldimieji dvarai dave vos tik aštuoniolika. Visų skaudžiausiai apvylė dešimtojo skatiko auka, kuri, slepiant savininkams tikrąjį pelną, nedavė nė šešių milijonų. Nepritekliui padengti, buvo įvesta pusantros padūmės miestuose, akcyzas nuo vyno, o ant mėsininkų uždėtas ódų mokestis natūra, kuris turėjo duoti iždui keliolika milijonų. Tačiau ir šitie šaltiniai apvylė. Negalint surinkti

keturių dešimtų milijonų fondo, seimas buvo priverstas pasitenkinti tuo tarpu 65.000 kariuomenės kontingentu.

Naujos konstitucijos projektą apsiėmė patiekti tam tyčia skirta 1789 m. rugsėjo 9 d. „D e p u t a c i j a v a l d y m o l y č i a i g e r i n t i“ (D e p u t a c j a d o n a p r a w y f o r m y r z ą d u), kurios pirmininku buvo Kamienco vyskupas Krasinskis. Netrukus atėjo jai į talką Deputacija miestelėnų dalykams tirti, organizuota Senosios Varšuvos prezidento Jono Dekerto. Dekertas, susitaręs su Kollontajumi, ketino įkurti visų karaliaus miestų sąjungą, grąžinti jiems teises, kuriomis naudojosi seniau. Jam kviečiant, vidulapkritėje suvažiavo 1789 m. į Varšuvą 269 delegatai iš Karūnos (išskyrus Krokuvą ir kelius mažėlesnius) bei Lietuvos 141 miesto. Memorialu, Kollontajaus suredaguotu, delegatai reikalavo suteikti miestelėnų luomui: Neminem captivabimus, laisvės įsigyti žemės nuosavybei, teisės užimti dvasiškas bei pasauliškas tarnybas ir gauti karininko laipsnius, siųsti į seimą atstovus, dalyvauti darant prekybos sutartis ir kt. Delegacija gavo audienciją pas karalių, aplankė seimo maršalkas bei ministerius, prašydami, kad jie palankiai remtų jos reikalavimus pas įstatymų leidžiančius luomus. Delegacija didžiai statėsi: įsakė laikyti Varšuvos bažnyčiose suplikacijas, kad Dievas padėtų darbui, kėlė puotas rotušėje, įliuminavo miestelėnų namus.

Miestelėnų „juodosios procesijos“ elgesys nugąsdino šlėktas. Gandas apie įvykusius tuo pat metu Paryžiuje atsitikimus, apie „trečiojo luomo“ pergalėjimą karaliaus, bajorijos bei kunigijos, apie Bastilijos išgriovimą ir „žmogaus teisių“ paskelbimą kėlė baimę, kad ir Lenkų miestelėnai nesurengtų revoliucijos. Dekertas tiek tepasiekė, kad seimas, tris dienas svarstęs, 1789 d. gruodžio 19 d. paskyrė „D e p u t a c i j ą m i e s t e l ė n ų r e i k a l a v i m a m s i š t i r t i.“ Toji deputacija, kurios pirmininku buvo Poznaniaus vyskupas Antanas Okenckis, privalė susižinoti su seniau skirta deputacija valdymo lyčiai reformuoti.

Po kelių mėnesių darbo vyskupas Krasinskis pristatė seimui Deputacijos, tikriai sakant, Ignoto Potockio išdirbtus „dėsnius vyriausybei reformuoti.“ Buvo siūloma: pašalinti iš posėdžių šlėktos nesavininkai; įsteigti vadinamasis „įrengtasis seimas“ (sejm gotowy), susidedąs iš paskutinio seimo atstovų, ištikus karui, naminėms riaušėms, badui ar bekaralmečiui; spręsti paprastąja atstovų balsų didžiuma antraeilius dalykus,

o visais balsais pagrindinius įstatymus; panaikinti konfederacijas ir kt. Šituos dėsnius seimas priėmė ir įsakė Deputacijai patiekti projektą „pagrindinių įstatymų“ (kardinalinių teisių), liečiančių sosto užėmimo tvarką, karaliaus dalyvavimą seime, teisme bei administracijoj, politiškąją šlėktų, miestelėnų bei valstiečių padėtį.

Kadangi pagrindinių įstatymų patiekimas ir apskritai naujo vyriausybės mechanizmo sudarymas reikalavo laiko, tai seimas, nebelaukdamas, ligi Deputacija paruoš projektą, organizavo reikalingiausios administracijos organus, be kurių negalima būtų viduje tvarka išlaikyti. Jisai būtent įsteigė vadinamąsias „Civiliškai kariškas tvarkymo komisijas“, kaipo administracinio valdymo organus provincijoj.

Vaivadystės, žemės bei apskritys, be ūkio seimelių, kurie rinkdavosi kasmet trumpam laikui, neturėjo jokio nuolatinio administracijos organo. Mintis įkurti nuolatinę administracijos valdžią, pavadintą civiliškai kariškomis tvarkymo komisijomis, išėjo iš Lietuvos atstovų tarpo. Jos buvo įvestos visose vaivadystėse, žemėse bei apskrityse. Ūkio seimelis renka į kiekvieną komisiją dvejiems metams Lietuvoje penkiolika narių, Karūnoje šešiolika, visus iš šlėktų, ir pasaulininkų ir dvasininkų luomo. Kamisoriai — Lietuvoje trys, Karūnoje keturi — privalo kasdien daryti posėdžius ir atlikti juose įstatymo įsakytuosius darbus. Jie eina šias pareigas nemokami, del to gauna pirmenybės, skirstant valstybines tarnybas bei kitokius pažymėjimus. Tvarkomųjų komisijų žinioje būdavo civiliškai kariški bei ekonomiški dalykai. Jos atlikdavo visa, kas liesdavo kariuomenės aprūpinimą butais ir magazinų steigimą, naujakarių ėmimą bei pašalinimą pabėgimo iš kariuomenės, spręsdavo nesusipratimus tarp kareivių bei piliečių. Ekonomijos srityje jos privalydavo daryti gyventojų statistiką, rinkti mokesčius, rūpintis pakelti žemės ūkį, amatus bei prekybą, pranešti vyriausybei apie naudingas nauges, fabrikus ir jų dirbinius, kontroliuoti labdarybės įstaigų kapitalus.

Seimo posėdžiuose per ištisus 1789 m. nebuvo tvarkos ir naudos. Seimas nesiskubino atlikti pačių svarbiųjų uždavinių: organizuoti šešių dešimtų penkių tūkstančių armiją ir įvesti naują valstybės tvarką. Nerangumui šiame darbe turėjo įtakos

Prūsų politika, kuri ramino visus, žadėdama visiškai apsaugoti žečpospolitą nuo Rusų pavojaus. Iš tikrųjų: būta nemaža parodymų, kad imperatorienė lyg ir atsisakanti nuo ligšiolinio Lenkų varžymo, kad, atsižvelgusi į Prūsų elgesį, nebedrįsianti mėginti atgauti senosios įtakos. Užsienio Reikalų Deputacija, Prūsų karaliaus prikalbėta, seimui liepiant, įteikė Petrapilio rūmams notą, kurioje buvo išdėstytos sąlygos, kuriomis žečpospolita leidžia Rusų kariuomenei eiti per josios teritoriją: kariuomenės niekad negalėsiąs eiti per žečpospolitą daugiau, kaip pusantro tūkstančio žmonių ir tai tuo būdu, kad antrasis būrys neįeisiąs, kol pirmasis išeisiąs iš Lenkų žemės. Karo Komisija nurodysianti jai kelią ir duosianti savo kamisorių drauge su Lenkų eskortu. Rusų magazinai žečpospolitos teritorijoj taipo pat gausią komisorių ir būrį Lenkų kareivių.

Imperatorienė, Kaunitz'o patariama, išleido įsakymą, idant visi magazinai būtų nieko nelaukiant išgabendinti iš Lenkų Ukrainos ir idant transportai, tiek žmonių, tiek amunicijos, eidami aplenktų žečpospolitos teritoriją. Tuo pat metu kunigaikštis Potiomkinas, būdamas Smilianščiznos savininkas ir turėdamas Lenkų indigenatą, paaukojo žečpospolitai, kaipo jos pilietis, dvylika patrankų ir penkius šimtus šautuvų, padirbtų Rusų fabrikuose. Ne visi norėjo matyti tame pajuokos iš ligšiolinio Lenkų apsiginklavimo bei jų karo planų, atkreiptų prieš Rusus.

Kitas seimo nutarimas uždraudė vežti Lenkų gaminius į Užudniestrį, kuo pasunkino Rusų armijos aprūpinimą maistu.

Įsitikinimą visiškai nėsant pavojaus žečpospolitai iš Rusų pusės palaikė margrapas Lucchesini's, paskirtas Prūsų atstovu Varšuvoj Buchholtz'o vietoj.

Rusų-Austrų pergalės Turkuose ties Fokšanais bei Rimniku privertė Prūsų rūmus padaryti griežtų žingsnių. Pridrikas Vilius pasiryžo dalyvauti kare. Susidėjęs su Anglais bei Olandais, sugyvendamas su Švedais bei Lenkais, jisai statėsi pirmąja galybe Europoj. Austrus užpulti buvo kurstomi Vengrai ir buvo ketinama sukelti Galicija. Turkams pasiūlė puolimo bei gynimosi sutartį, kuri ir buvo padaryta 1790 m. pradžioje; drauge pradėjo per Lucchesinį tartis del sąjungos su žečpospolita.

Konferencijoj su Užsienio Reikalų Deputacija Lucchesini's pristatė dviejų sutarčių projektus: prekybos bei apsigynimo.

Kai del pirmojo, tai Berlyno kabinietas tiko sumažinti Vyslos muitą nuo Lenkų gaminių nuo 12 iki 6 % ir leido juos pervežti per Sileziją į Saksus, užmokėjus 2 %. Tačiau jisai pasiliko sau teisę uždrausti išvežimą į Sileziją ir nustatyti ateityje muitą nuo prekių, vežamų Vysla į žečpospolitos kraštus. Atlyginimui už šiuos palengvinimus jisai reikalavo atiduoti Torną bei Gedanę. Apsigynimo sutartimi siūlė žečpospolitai abipusišką karo pagalbą iš 10.000 pėstininkų bei 2000 raitelių, reikalaudamas už tai 10.000 raitininkų bei 2000 pestininkų. Del vyriausiojo klausimo, liečiančio žečpospolitos nepriklausomybės apdraudimą, buvo pasakyta apskritais bruožais, kad būsią padaryta visa, ką tik apystovos leisiančios.

Deputacija atsakė, kad, neturėdama įgaliojimo atiduoti bet kurias žečpospolitos žemes, remdamasi Prūsų karaliaus projektu, negalinti varyti derybų. Pridrikas Vilius, matydamas žečpospolitą nieku būdu nesutiksiant atiduoti Torno bei Gedanės, liepė pareikšti tuo tarpu pasitenkinant jį tik viena apsigynimo sutartimi, tačiau nepertrauksiant derybų del prekybos.

1790 m. kovo mėn. 29 d. buvo padarytas Prūsų-Lenkų gynimosi traktatas. Jisai laidavo lig šiol abiejų valstybių turimas žemes bei tarpusavio gynimąsi tuo atveju, jeigu vienas kurs sąjungininkų būtų kieno nors užkabintas. Užpuolus vieną, antras stengsiąsis neleisti jo skriausti diplomatijos keliu (bona officia); jeigu toji priemonė nepadėtų, tai jisai turėsiąs už dviejų mėnesių duoti ginkluotos pagalbos. Prūsų karalius duosiąs žečpospolitai 14.000 pėstininkų bei 4000 raitininkų su atatinkamu artilerijos skaičiumi. Žečpospolita pristatysianti Prūsų karaliui 8000 raitininkų bei 4000 pėstininkų su atatinkamu artilerijos parku. Reikalui esant, talkos kontingentas galėsiąs būti padidintas: iš Prūsų karaliaus šalies ligi 30.000 žmonių, iš žečpospolitos pusės ligi 20.000. Reikalaujant užpultajai pusei, talka gali būti pakeista pinigine pašalpa. VI-sis sutarties straipsnis skelbė: „Jeigu kuri užsienio valstybė, remdamasi seniau padarytomis sutartimis, norėtų kištis į vidujinius žečpospolitos reikalus, Prūsų karalius, kad išvengtų karo, pavartos pirma diplomatiškų priemonių, o šioms nedavus vaisių, parems Lenkus ginkluota talka sulig principais, išdėstytais traktate.“

Prūsų-Lenkų sutartis panaikino imperatorienės įtakos viešpatavimą Lenkuose, o jai žlugus, turėjo pasišalinti ir žmogus, buvęs lig šiol Rusų sistemos atstovu. Tuojau, padarius traktatą, atšauktasai Stakelbergas išsidangino iš Varšuvos. Į jojo vietą liko paskirtas Jokūbas Bulgakovas, buvęs atstovu Konstantinopolyje.

Po sutarties su Prūsais patriotų partija radosi visagalė. Seimas dalijosi dar į pažangininkus, trokštančius radikalių reformų, ir konservatininkus, tebesirūpinančius išlaikyti senąsias respublikos įstaigas, bet iš Rusų įtakos jis visiškai išsivadavo. Stanislovas Augustas buvo priverstas atsisakyti nuo Kaniovo programos ir prisidėjo prie seimo daugumos, susibroliavusios su Prūsais. Nuo to laiko jojo obalsis buvo: „Karalius su tauta!“, į ką seimo dauguma atsakydavo: „Tauta su karaliumi!“ Iš Rusų šalininkų Ščensnas Potockis, supykęs ant seimo, išvažiavo į Italus; etmonas Ževuskis apsigyveno Vienoje, o Branickis apsimetė esąs patriotas. Žmonės, tarnavę Rusams, pasitraukė iš politikos gyvenimo, užsitraukę visų panieką.

Visų iškalbingiausia prieš rusiškos nuotaikos išraiška buvo byla Poninskio, ano vyresniojo vado iš dalijamojo seimo laiku.

Dar 1789 m. Cholmo atstovui Vaitiekui Suchodolskiui pasiūlius, Poninskis buvo suimtas, atiduotas teismui ir apkaltintas, kad jis pasisavinęs 1773 m. konfederacijos maršalkos vardą, ėmęs iš užsienio algą ir tarnavęs svetimiems interesams žečpospolitos nenaudai. Poninskiui pavyko pabėgti iš kalėjimo, bet buvo vėl suimtas ties Tornu ir geriau uždarytas Karūnos artilerijos kareivinėse. Jisai iš pradžios buvo betraukiąs į bylą savo talkininkus ir draugus iš seimo delegacijos, tarp jų vyskupą Massalskį, maršalką Gurovskį bei etmoną Branickį; atmetus šį reikalavimą, prašė amnestijos, kurios tačiau negavo. Rudenį 1790 m. seimo teismo nutarimu jisai nustojo tarnybų, kunigaikščio titulo, šlėktybės, ordenų, giminės pavardės ir išvarytas maršalkos sargybos už Varšuvos apkasų bei ištremtas visam amžiui iš žečpospolitos. Tiktai giminėms labai prašant, viešąjį pasmerktojo išvarymą teismas pakeitė išvežimu vakare karieta.

Padarymas su Prūsais sutarties ir nuveikimas Rusų partijos pašalino svarbiąsias kliūtis, trukdančias taisyklingą seimo

posėdžių eigą. Tada rados galima įvesdinti vidaus reformas, kurių projektus ruošė deputacijos: valdymo lyčiai reformuoti ir miestelėnų dalykams tirti. Deputacijoms atėjo į talką publicistika, kurios padidėjimas seimo darbymečiu buvo gana žymus, o įtaka tiek įstatymų leidimui, tiek viešajai nuomonei — begalinė.

Periodiškoji spauda tiek skaičiumi, tiek savo verte toli gražu negalėjo patenkinti visuomenės reikalavimų. „Maloniosios bei naudingosios prāmogos“ (Zabawy przyjemne i pożyteczne) žlugo 1777 m., „Monitor'as“ nustojo ėjęs 1784 m. „Gazeta Warszawska“, kuri ėjo nuo 1774 m. dukart savaitėje, buvo kraštutinių konservatininkų organas. Josios redaktorius kun. Steponas Luskina, žmogus, turįs nemáža nuopelnų mokslui bei pedagogijai, neberimo panaikinus jezavitų ordeną, kuriam pats priklausė, ir paskelbė karą laisvamaniškajai pasaulėžvalgai. Užsiėmęs novatorių prancūzų — Volterio bei Russo — diskreditavimu, visiškai atsidavęs minčiai grąžinti jezavitus, jisai nebekreipė dėmesio į pačius gyvuosius politikos-visuomenės dalykus, svarstomus seimo posėdžiuose. Kun. Svitkovskio redaguojami „Politiškieji bei istoriškieji užrašai“ (Pamiętnik polityczny i historyczny), pakeisti 1788 m. „Istoriškai politiškais bei ekonomiškais užrašais“ (Pamiętnik historyczno-polityczny i ekonomiczny), laikėsi pažangiosios linkmės, bet, būdamas mėnesinis spaudinys, nebuvo gana paslankus, kad suskubtų eiti drauge su įvykiais. Tiktai 1791 m., pasirūpinus Latgalių atstovams Niemcevičiui bei Veyssenhoffui, o taipo pat Racionžo kaštelionui Tadui Mostovskiui, ėmė eiti du kartu per savaitę „Tautos bei svetimųjų laikraštis“ (Gazeta narodova i obca) — patriotų partijos organas.

Del nedidelio periodiškųjų leidinių skaičiaus viešoji nuomonė pasireikšdavo atskirais lapeliais, kurie eidavo iš rankų į rankas ir pavaduodavo laikraščius. Tie raštų rašteliai, kuriuose daugiausia būdavo polemikos, paliesdavo įvairių įvairiausius klausimus mokslo protavimų, apysakų, satyrų, humoristikos, epigramų, pamfletų ir net paskvilių pavidalu. Labiausiai paplitęs buvo pamfletas, ryškiais perdėjimais, partišku įnirtimu

nagrinėjąs stovinčius eilėje klausimus. Kollontajus buvo organizavęs tarsi publicistikos biurą, konservatininkų pramintą „kalve“, iš kur išėjo visa eilė aplinkraščių. Jojo antrininkai kanauninkas Pranciškus Salezas Jezierskis ir pioras Pranciškus Ksaveras Dmochovskis įgarsėjo savo plunksnos aštrumu bei mokėjimu rasti silpnąsias konservatininkų puses. Brošiūrų literatūra apėmė visa — tiek būsimąjį žečpospolitos bendrą sutvarkymą, tiek atskiruosius jo klausimus: sosto užėmimo būdą, kariuomenę, mokesčius, visuomenės luomų padėtį — miestelėnų, žydų bei valstiečių.

Ištisą reformos planą Kollontajus suformulavo projekte, įvardytame „Politiškąja lenkų tautos teise“ (Prawo polityczne narodu polskiego, 1790 m.) ir sudarančiame ketvirtąją dalį laiškų į Stanislovą Malachovskį. Stašicas davė šį planą „Įspėjimuose Lenkams“ (Przestrogi dla Polski, 1790 m.), kurie buvo išplėtimas „Pastebėjimų apie Jono Zamoiskio gyvenimą“; bevardis puikioje brošiūroje: „Politikos mintys Lenkams“ (Myśli polityczne dla Polski, 1789 m.). Šitie autoriai tesiskyrė pažiūromis į karaliaus valdžios ribas, bet tiko, kad būtų įvestas sosto paveldėjimas, panaikinta liberum veto, miestelėnų teisės sulygintos su šlėktų teisėmis ir reformuota valstiečių padėtis. Su jųjų pažiūromis polemizavo konservatininkų stovyklos užtarytojas, Vitebsko kaštelionas Adomas Laurynas Ževuskis, autorius brošiūros vardu „Mintys apie respubliškąją valdymo lytį“ (O formie rządu respublikańskiego myśli, 1790 m.). Gindamas išskirtines šlėktų privilegijas, visuomenės santykių reformą laikė nereikalinga; sosto paveldėjime tematė tautos laisvių palaidojimą. Visų labiausiai skyrė pažangininkus bei konservatininkus pažiūra į sosto apėmimo būdą: jinai sukėlė polemiką, kurioje dalyvavo įžymesnieji partijų atstovai.

Gyvenąs Vienoje etmonas Ževuskis, įpykęs už pažangininkų projektus, brošiūroje, vardu „Trumpas dalykėlis apie sosto paveldėjimą Lenkuose“ (O sukcesji tronu w Polszcze rzecz krótka, 1789 m.), apgailestavo suniekėjusios visuomenės, nebesuvokiančios rinkimų geradarybės. Kitame rašte — „Istoriški bei juridiški išrodymai Lenkų sostą visada esant

renkamą" (O tronie polskim, zawsze obieralnym, z dziejów i prawa dowody, 1789 m.) — skelbė kaipo tikrą tiesą, kad Lenkų vainikas buvęs renkamas net Popielidų bei Piastų laikais. Savo brošiūromis Ževuskis sužadino galybę raštų, kuriais vieni įrodinėjo elekcijos naudą, kiti žalingumą. Iš pažangininkų pusės Kollontajus paskelbė „Pastabas del Trumpo dalykėlio apie sosto paveldėjimą Lenkuose" (Uwagi nad pismem... O sukcesji tronu w Polszcze rzecz krótka, 1790 m.), kanauninkas Jezierskis „Apie bekaralmečius Lenkuose" (O bezkrólewiach w Polszcze, 1790 m.), vyskupas Krasinskis „Laišką sosto paveldėjimo klausimu" (List w materji sukcesji tronu, 1790 m.). Išdėstę elekcijos pasėkas, šitie autoriai įspėjo, kad vengtų jos, kaipo veiksnio, esančio priežastimi anarkijos ir valstybės priklausymo svetimųjų įtakos.

Kariuomenės padidinimo klausimas pagimdė irgi šimtus projektų, turinčių tikslą padauginti iždo pajamas. Daugiausia triukšmo padarė savo sumanymu kun. Mykolas Ossovski's, Proto Potockio pramonės įmonių pajininkas, išdėstęs brošiūroje, vardu „Patarimas bei projektas įstatymo apie seniūnysčių sutvarkymą" (O urządzeniu starostw rada i projekt do prawa). Projektas patarė apkainoti seniūnystes ir parduoti jas iš licitacijos, o laukiamų iš šito šaltinio pajamų sąskaita išleisti kuriai sumai iždo bilietų, kurie galėtų atstoti šimto tūkstančių armijos suorganizavimo bei jos išlaikymo išlaidas. Kiti autoriai siūlė apdėti didesniais mokesčiais kunigiją, susekulerizuoti (supasaulinti) visus bažnyčių dvarus ir net paleisti vienuolijas. Dvasininkai gynėsi atkakliai, kaltindami projektų davėjus Bažnyčios neapykanta bei tikybos negerbimu.

Spręsdami miestelėnų teisių sulyginimo klausimą, pažangininkai kreipdavosi į to meto prancūzų literatūros teorijas; savo protavimus tvirtindavo ir remdavo taip pat istorijos, ekonomijos bei dorovės motyvais. „Žmogaus teisės", kuriomis remiantis visi žmonės turi būti lygūs, buvo išeinamasis taškas miestelėnų klausime. Kanauninkas Jezierskis istorijos apysakoje, antrašte „Žepicha — karalių motina" (Rzepicha, matka królów, 1790 m.) ir pamflete, išleistame Jarošo Kutasinskio slapyvardžiu — „Pastabos apie

nešlėktų luomą Lenkuose" (Uwagi nad stanem nieszlacheckim w Polszcze, 1790 m.) miestelėnų pažeminimą aiškino šlėktų įsigalėjimu, nesusipratimu bei prietarais. Garsingosios kun. Sieyés'o brošiūros (Qu'est ce que c'est que tiers état) vertimu, išleistu antrašte: „Negyvėlės Bastilijos dvasia" (Duch nieboszczki Bastylji, 1790 m.) jisai stengėsi įkvėpti miestelėnams turint lygias teises dalyvauti visuomenės darbe drauge su šlėktomis. Patys miestelėnai, pakurstyti įsteigtosios seimo Deputacijos jųjų privilegijoms nagrinėti, suskato rinkti istorijos įrodymus savo naudai. Varšuvos advokatai Adomas Mendžeckis bei Pranciškus Barss'as knygose, vardu „Lenkų miestų teisės įstatymų leidžiamai, vykdomajai bei teismų valdžiai (Prawa miast polskick do władzy prawodawczej, wykonującej i sądowniczej), „Žinios apie pirmykštę miestų padėtį Lenkuose" (Wiadomość o pierwiastkowej miast zasadzie w Polszcze) ir kt. piešė vaizdą geresnės miestelėnų luomo praeities, paskiau aptemdytos šlėktų politikos egoizmu. Kiti autoriai teigė esant būtino reikalo sulyginti miestelėnų teises, pakelti ekonomiškosioms krašto jėgoms ir padidinti piliečių skaičiui.

Žydų klausimą pajudino Pinsko atstovas Matas Butrimavičius, išleisdamas brošiūrą, antr. „Būdas, kaip paversti Lenkų žydai naudingais krašto piliečiais" (Sposób uformowania Żydów polskich w pożytecznych krajowi obywateli, 1789 m.). Žydų supanašinimo (asimiliavimo) kliūtis autorius matė ne Moizės tikyboje, bet klaidinguose įstatymuose, išskiriančiuose juos iš visuomenės. Padėti asimiliacijos procesui, reikėtų pavesti žydai miestų magistratų valdžiai, uždrausti jiems vilkėti savotiškomis drapomis ir vartoti svetimą kalbą kahalų nutarimuose, kontraktuose bei pirklių knygose; jaunuomenės auklėjimas pavesti Edukacinės Komisijos kontrolei. Balsai, kuriuos sukėlė Butrimavičiaus brošiūra, stipriausiai pabrėždavo žydų auklėjimą; buvo net siūloma įvesti jiems priverstinis mokslas. Viltį, kad esą galima morališkai atgimdyti žydai, palaikė populiari tuomet Locke'o teorija, kuria žmogaus sielos tuštlentę — „tabulam rasam" — išrašąs auklėjimas bei išorinės aplinkybės. Publicistikai spiriant, 1790 m. birželio mėn. seimas

paskyrė Deputaciją žydų reformos projektui paruošti, ir tuo būdu teorijos dalykas įėjo į praktikos sritį. Reikalas pagerinti valstiečių būvį buvo svarstomas abiejų politikos partijų raštuose. Autoriai radikalai laikėsi Vibickio sumanymų, išreikštų „Patriotiškuosiuose laiškuose (Listy patrjotyczne): reikalavo duoti valstiečiams asmens laisvę, nuosavios žemės, lažą pakeisti nuomapinigiais ir įsteigti jiems pradžios mokyklų.

Nebepasitenkindama publicistikos veikimu, patriotų partija griebdavosi kitokių priemonių — teatro bei politiškųjų sąjungų. Vaidinamoji Varšuvos teatre Juliaus Ursino Niemcevičiaus komedija, vardu „Atstovo grįžimas“ (Powrót posła), pašiepdama šlėktų prietarus, sukėlė audrą konservatininkų tarpe. Kollontajaus iniciatyva buvo suorganizuotas Varšuvoj politikos klūbas, kuriam priklausė įžymiausi patriotų partijos atstovai. Tų atstovų dėka klūbas tapo grandimi, jungiančia „kalvę“ su seimu; jis buvo pažangininkų partijos reikalų gynėjas pačiame įstatymų leidimo valdžios ugniakure.

Didžiausio viešosios nuomonės sujudimo laikotarpiu baigėsi antrieji seimo posėdžių metai. Kadangi paprastasai seimas žečpospolitos įstatymais būdavo šaukiamas kas dveji metai, tai šisai seimas turėjo pasibaigti ir užleisti vietą naujam. Einant įstatymais, karalius turėjo, šešiomis savaitėmis prieš susirenkant naujam seimui, sušaukti seimelius, atstovams rinkti.

Bet dabartiniam seimui pasibaigus, iširtų ir konfederacija, sudaranti su juo vieną kūną, ir galėtų iškelti didžiausią pavojų. Kas gi galėjo būti tikras, kad naujasai seimas virs taip pat konfederacija ir, apsidraudęs nuo liberum veto, toliau varys savo pirmatako darbus? Prailginti esamasis seimas kitiems dvejiems metams buvo negalimas daiktas, nes įstatymai draudė atimti tautai teisę rinkti atstovus nurodytu laiku. Kai kurie atstovai, stovėdami ant teisės pagrindo, posėdžiavimą ilgiau kaip dveji metai laikė žečpospolitos konstitucijų laužymu, reikalavo uždaryti posėdžius ir šaukti atstovų seimelius. Kiti, ypačiai konservatininkai, nenorėdami leisti įvykti naujai valdymo lyčiai, kuri galėtų panaikinti karalių rinkimus, reikalavo taip pat seimą uždaryti, o su juo kartu paleisti konfederaciją,

sudarančią visą pažangininkų partijos jėgą. Po ilgų ginčų 1790 m. birželio mėn. viduryj buvo nutarta proroguoti (prailginti) seimas drauge su konfederacija ir 1791 m. vasario mėn. 9 d. sušaukti seimeliai, naujiems atstovams rinkti. Tuo būdu patriotų partija išgelbėjo konfederacinį seimą ir garantavo sau galimumą valdymo reformą įvykdyti. O toji reforma tapo netrukus neatidėtinu dalyku del svarbių politikos įvykių.

Rusų sąjungininkas, ciesorius Juozapas II-is mirė († 1790 m. vasario 20 d.); jojo brolis, įpėdinis Leopoldas II-is, nusprendė pabaigti karą su Turkais ir apsidrausti nuo Prūsų. 1790 m. liepos mėnesį, Reichenbache, Prūsų Silezijoj, Austrų bei Prūsų įgaliotiniai, Anglams tarpininkaujant, pasirašė konvenciją, kuria ciesorius Leopoldas pasižadėjo padaryti taiką su Turkais ir nebepadėti Rusams; Prūsų karalius išsižadėjo pretensijų naujiems teritorijų laimėjimams, taigi ir planų, lietusių Gedanę bei Torną.

Reichenbacho sutartis buvo nenaudinga žečpospolitai, nes mažino vertę Prūsų-Lenkų traktato, padaryto 1790 m. kovo 29 d. Tasai traktatas pirmiau buvo Prūsams svarbus, jei prasidėtų karas su Austrais bei Rusais; pusės tos reikšmės nebeteko, susitarus su pirmaisiais; jisai teturėjo savo reikšmės, tik susikertant su antraisiais. Kai Prūsai susitaikins ir su imperatoriene, kovo 29 d. sutartis nebeturės jiems jokios vertės, del ko žečpospolita nebeteks pagalbos, kurios tikėjosi gauti, įsibrovus Rusams.

Nelaimingas taip pat Lenkams įvykis buvo taika, padaryta Švedų karaliaus Gustavo III-jo su Rusais 1790 m. rugpiūtį.

Varšuva išsigando; patriotų partijoj augo įstikinimas, kad reikia ginti žečpospolita savomis priemonėmis, nelaukiant svetimos pagalbos.

Tos aplinkybės verste vertė prie valdymo reformos, kuri galėtų duoti jėgos valstybės nepriklausomybei bei neliečiamybei apginti.

1790 m. rugpiūčio 5 dieną Kamienco vyskupas, Deputacijos pirmininkas valdymo lyčiai gerinti, patiekė seimui pagrindinių įstatymų projektą. Iš įdėtų į projektą punktų seimas pirmų pirmiausia atkreipė akį į straipsnį apie žečpospolitos sveikybę bei nepriklausomybę. Jisai priėmė pagrindinį įstatymą apie žečpospolitos žemių nedalomumą šiais žodžiais: „Joks seimas negali sutikti nei bet kam kurią nors dalį iš-

mainyti, nei juo labiau nuo žečpospolitos kūno ją atskirti." Greitu laiku buvo nuspręsta panaikinti 1768-jų ir 1775 metų Rusų garantijas, ir šitas sprendimas taip pat buvo įrašytas į pagrindinius įstatymus.

Nutartasis žečpospolitos žemių nebedalomumas buvo atgręžtas prieš Prūsus, kurie turėjo vilties išderėti Gedanę bei Torną už prekybos palengvinimus; panaikinimas garantijų, vadinasi — ir įstatymų, primestų 1768 bei 1775 m., iš naujo suerzino Rusus. Prūsų karaliaus nepasitenkinimas žečpospolita del atėmimo jam vilties gauti Gedanę bei Torną ir drauge Rusų užkabinimas garantijų panaikinimo nutarimu buvo rizikingas žingsnis, pabloginąs dar labiau politikos padėtį, į kurią buvo įstatęs Lenkus Reichenbacho kongresas.

Tarp kitų Valdymo lyties Gerinimo Deputacijos projektų daugiausia sukėlė aistros tas, kuris naikino karalių elekciją, o įvedė rinkimą dinastijos, turinčios užimti sostą paveldėjimo teise.

Ščensnas Potockis bei hetmonas Ževuskis suredagavo Vienoje protestą prieš sosto paveldėjimą, užprotokolavo jį per savo šalininkus Braclovo žemietybėje ir paskelbė spaudoje. Jų pavyzdžiu panašų manifestą įnešė į Vladimiero knygas Valuinės atstovai ir keli Rusų vaivadysčių dvarininkai. Konservatyvūs seimo atstovai visomis savo jėgomis stojo prieš Deputacijos projektą. Patriotų partija, bijodama pavesti tokio svarbaus dalyko likimą balsavimui, pasiūlė, kad seimo maršalkos paklaustų tautos universalu, ko ji norinti: ar laisvosios elekcijos, ar kad kartą išrinkta karaliaus dinastija paveldėtų sostą? Tasai pasiūlymas užėmė tris audringus posėdžius, kuriuose abiejų partijų kalbėtojai suvartojo visus galimus argumentus rinkimų bei paveldėjimo tema. Į geresnį kelią išvedė šitą bylą Lietuvos konfederacijos maršalka Sapiega, kuris pasiūlė paklausti tautos, be nesutiktų ji, norint išvengti bekaralmečio padarinių, išrinkti sosto įpėdinį dar tebegyvenant Stanislovui Augustui? Priėmus šį pasiūlymą praėjo ir kitas, kuris uždėjo seimo maršalkoms pareigą patarti tautai tam tikru universalu išrinkti sosto įpėdinį Saksų elektoriaus asmenyje.

Apsvarstyti daugel kitų Valdymo lyties Gerinimo Deputacijos projektų nebuvo galima ligi uždarant prailgintąjį seimą, vadinasi, ligi 1791 m. vasario 9 d. Užsienio Reikalų Deputacija paakino seimą, kad tebesitęsiant Rusų-Turkų karui ir ne-

pabaigus prekybos sutarties tarp žečpospolitos bei Prūsų, būtų neatsargu paleisti konfederacija ir pavesti likimui šitos svarbios bylos, kaip ir kitos pradėtosios, bet nepabaigtos, atidavus jas į naujo laisvojo seimo rankas, vadinasi — liberum veto malonei. Atsižvelgus į tuos paakinimus, patriotų partijos atstovai rodė reikalą dar ilgesniam laikui prailginti konfederaciją bei seimą. Bet, kad nenusidėtų įstatymui, reikalaujančiam šaukti seimelius kas dveji metai, jie pasiūlė sušaukti juos 1790 m. lapkričio 16 d. ir sujungti naujai išrinktus atstovus su ligšioliniais. Tuo sumanymu jie tarėsi išvengsią nepatogumų, su kuriais turėtų susidurti būsimasis seimas, susidedąs iš naujų atstovų, nesusipažinusių gerai su pradėtaisiais, bet nebaigtais darbais. Žodžiu sakant, buvo siūloma prailginti konfederacija bei seimas tolimesniam laikui, bet dvigubai didesnio skaičiaus. Pasiūlymas buvo priimtas. Buvo nutarta, kad prie esamosios atstovų sudėties prisidėtų dar tie, kurie bus išrinkti seimeliuose lapkričio 16 dieną. Naujieji atstovai suvažiuosią į Varšuvą ligi gruodžio 16 d., įeisią į tebėsamąją konfederaciją ir drauge su senuoju komplektu toliau varysią seimo darbus.

1790 m. lapkričio 16 d. sušaukti seimeliai, be atstovų išrinkimo, turėjo atsakyti ir į maršalkų universalus: į pirmąjį su klausimu apie elekcijos dalyką, į antrąjį su pasiūlymu rinkti sosto įpėdiniu Saksų elektorių. Stanislovas Augustas padarė viską, kas buvo reikalinga, kad seimelių darbai vyktų pagal patriotų partijos interesų dvasią. Jisai išsiuntinėjo į provinciją ištikimus bei įtakingus žmones; net pasiuntė į Vieną Stanislovą Potockį, kad sulaikytų Ščensną nuo žalingos agitacijos ir prikalbėtų jį mesti bičiuliavus su etmonu Ževuskiu.

Seimeliai praėjo ramiai ir davė nelaukiamai palankų atsaką del būsimojo sosto įpėdinio ir nepalankų del sosto paveldėjimo. Išskyrus tik vieną Valuinės seimelį, visi kiti — tiek Karūnos, tiek Lietuvos — pareiškė tinką rinkti sosto įpėdiniu Saksų elektorių Pridriką Augustą, Augusto III-jo anūką. Už sosto paveldėjimą testojo penki seimeliai: trys Karūnos, du Lietuvos.

1790 m. gruodžio 16 d. naujieji atsovai susidėjo su senaisiais ir, karaliui reikalaujant, pasirašė po konfederacijos aktu. Dviguba seimo sudėtis drauge su senatoriais turėjo beveik penkius šimtus narių.

Dvigubasis seimas pradėjo posėdžius nuo vyriausybės magistratūrų papeikimo už nuolankumą svetimos žemės

terorizmo atstovui Stakelbergui; tam užsipuolimui davė progos pirkimas rūmų Rusų ambasadai.

1768 m. Riepninas privertė delegaciją padaryti nutarimą, įsakantį Iždo Komisijai pirkti Rusų pasiuntiniui rūmus ir išrasti lėšų jiems laikyti. Kol tai įvyksią, iždas turėsiąs kasmet mokėti po 25.000 auksinų būstui samdytis. Ištikus sumišimui, kuris greitai po to apėmė visą žečpospolitą, nutarimas buvo užmirštas; tiktai 1776 m. seimo buvo surasta lėšų ambasadoriaus būstui. Rodėsi, kad byla jau bus pasenėjusi, tik štai 1787 m. Stakelbergas, grįžęs iš Kijevo, pareikalavo, kad svetimųjų žemių interesų departamentas įvykdytų 1768 m. seimo nutarimą; prie to pareiškė norą gauti rūmus, kitados buvusius Brühl'io, dabar tebėsančius kunigaikščio Adomo Poninskio nuosavybe. Nuolatosios Tarybos įsakymu Iždo Komisija patenkino Stakelbergo fantaziją; rūmams ir baldams pirkti, arklidėms įtaisyti ir kt. galams jinai išleido daugiau kaip milijoną auksinų. Vyriausiųjų to darbo kaltininkų — Nuolatosios Tarybos bei didžiojo Karūnos iždininko Poninskio — jau nebebuvo; bet vis delto kai kurie atstovai reikalavo traukti į tiesą magistratūrų narius, kurie įvarė žečpospolitą į tokias dideles išlaidas. Galų gale seimas atleido nuo atsakomybės buvusios Nuolatosios Tarybos bei Iždo Komisijos narius, o rūmus įsakė paimti iždui; tačiau jis pasiekė savo tikslą, papeikęs vergiškumą, taip nesenai aukščiausios administracinės valdžios rodytą Rusų pasiuntiniui. Tuo būdu jisai pareiškė valią, kad būtų saugoma tautos garbė ir pašalinta visa, kas galėtų kenkti nepriklausomybei.

Toliau, seimas ėmėsi įstatymų leidimo darbo. Kovo mėn. 20 d. jis priėmė įstatymą apie seimelius, o balandžio 18 d. apie miestus.

Patriotų partija stengėsi įvykdyti principą, kad ne kiekvienas šlėkta galįs dalyvauti žečpospolitos valdyme, bet tiktai sėslys ir tik toksai turįs teisės dalyvauti seimelių posėdžiuose. Senesniaisiais laikais šlėktos bežemiai dalyvaudavo posėdžiuose, remdamiesi įpročiu; tik 1768 m. seimas Riepnino įtaka buvo įrašęs į pagrindinius įstatymus, kad visi šlėktos turį teisės balsuoti seimeliuose. Minios bėdinų bei tamsių šlėktų, kurie, nugirdyti, magnatų liepiami, triukšmingai rinkdavo atstovus ir diktuodavo instrukcijas, savo elgesiu užgaudavo jau apsišvietusių dvarininkų sėslių jausmus. Klausimas, kas gali būti į seimą renkamas ir jame balsuoti, sukėlė ilgų

ginčų, tačiau galutinai buvo išspręstas sulig pažangininkų partijos reikalavimų dvasia. Rinkimų teisė buvo pripažinta dvarų savininkams bei jų sūnums, nuomotojams bei valdytojams ligi gyvi, mokantiems šimtą auksinų dešimtojo skatiko aukos, o taip pat atostogų atleistiems kariams, turintiems nuosavios žemės. Buvo atimta teisė statyti kandidatūrą į tarnybas bei atstovus visiems, neturintiems dvidešimt ketverių metų, neužėmusiems niekad viešųjų vietų, skartabelams, esantiems civilinės bylos kondemnatoje (po padarytu už akių nutarimu).

Pabaigus su seimeliais, atėjo eilė svarstyti miestų dalykai. Paskirta 1789 m. gruodžio mėnesį Miestų Dalykų Deputacija, kuriai kad ir buvo teikiama medžiaga tokių gabių Varšuvos teisininkų, kaip va, Mendžeckis bei Barss'as, savo darbą dirbo iš palengvo. Dekertas, matydamas šlėktas esant nepalankius miestelėnams, iš didelio rūpesčio apsirgo ir mirė (1790 m. spalių mėn. 4 d.), nesusilaukęs savo triūso vaisių. Diena prieš mirdamas jis parašė maršalkai Malachovskiui laišką, kuriame jam dėkojo už žmoniškumą bei teisybę, bet drauge skundėsi žečpospolita, kad nesiskubinanti duoti miestelėnams piliečių teisių. Šlėktas vadino jis apakėliais; pranašavo miestus sukilsiant. Mirus Dekertui, seimas be galo duosniai ėmė teikti miestelėnams šlėktybę. 1790 m. lapkrityje bei gruodyje buvo suteikta šlėktybė daugiau kaip keturiems šimtams įtakingiausių asmenų, bankininkams bei teisininkams. Kollontajaus „kalvė" pakėlė triukšmą. Kanauninkas Jezierskis išspausdino perkūnuojantį „Skubų balsą miestelėnų luomui" (Głos na prędce do stanu miejskiego), kuriuo patarė jam niekinti nobilitacijas, o reikalauti lygių teisių su šlėktomis. Duosniame šlėktybės teikime jis matė klastą, silpninančią sušlėktintųjų bankininkų bei teisininkų norą remti miestelėnų reikalus. Bet Dekerto abejojimai bei Jezierskio įtarimai pasirodė esą be pagrindo. Seime atsirado gana daug palankių miestelėnams atstovų; šie tuoj, tik priėmus seimelių įstatymą, ėmė svarstyti miestelėnų bylą. Buvo įnešta daugybė miestų įstatymo projektų, pasakyta begalės kalbų, kol bylą išvedė į gerą kelią Jonas Suchoževskis, Kališiaus atstovas, lig šiol gynęs senąsias žečpospolitos įstaigas, renkamąjį sostą bei šlėktų bendruomenės dalyvavimą seimelių posėdžiuose. Suchoževskis pasiūlė projektą, kuris balandžio 18 d. virto įstatymu.

Miestelėnai liko sulyginti su šlėktomis šiais atžvilgiais: įgijo Neminem captivabimus teisę, laisvę pirktis nuosavybei žemės, užimti aukštąsis dvasininkų vietas, kaip antai, pralotystes bei kanauninkystes, žemesniąsias valstybės tarnybas (visų valdžios dikasterijų kanceliarijose bei įstaigose) ir galėjo gauti karininko laipsnius. Miestelėnų darbai savo verte buvo sulyginti su žemininkų darbais. Šlėkta, priimdamas miesto pilietybę, versdamasis prekyba ar amatu, savo luomo privilegijų nepraranda. Prieš kiekvieną paprastąjį seimą miestelėnai renka savo atstovus, pavadintus įgaliotiniais (plenipotentais), kurie dalyvauja asesorių teisme ir Iždo bei Policijos Komisijose. Įgaliotiniai, dalyvaują asesorijoj ir kalbamosiose Komisijose, turi sprendžiamąjį balsą dalykuose, kurie liečia miestus bei prekybą, ir patariamąjį — kituose klausimuose. Taip pat turi teisės pranešti seimui apie miestų reikalus ir, tai darydami, gali prašyti maršalkos balso. Buvo palengvinta miestelėnams ir nobilitacija. Turi teisės jos reikalauti: įgaliotiniai po dvejų metų viešojo tarnavimo; įgiję dvarą, moką dešimtojo skatiko aukas mažų mažiausia du šimtu auksinų; karininkai, išsitarnavę kapitono arba rotmistro laipsnį; civiliniai valdininkai, gavę kanceliarijos regento vardą. Be to, dar kiekvienas seimas turės sušlėktinti tris dešimtis miestelėnų iš asmenų, pasižymėjusių bet kurioje darbo dirvoje. Miestams buvo garantuota savivaldybė bei laisvė nuo šlėktų jurisdikcijos.

Tosios teisės buvo suteiktos karaliaus miestams, turintiems lokacines privilegijas. Jomis galį naudotis ir tie privatūs miestai, kuriems jų savininkas duos žemės turėtinai ir išrūpins jiems nuo karaliaus vadinamąjį tvirtinamąjį diplomą.

Miestelėnai, kad ir negavę lygių teisių su šlėktomis įstatymų leidime, dėkodami priėmė balandžio 18 d. įstatymus. Kitą dieną susirinko rūmuose patys įžymieji piliečiai su Varšuvos miesto prezidentu Lukoševičium pryšakyje ir puolė karaliui po kojų, reikšdami dėkingumą su džiaugsmo ašaromis. Dvasia pakilo dar labiau del to, kad įžymesnieji šlėktų didžiūnai, rodydami brolybę, ėmė rašytis į miestelėnų luomą.

Seimelių ir miestų įstatymai, nepáisant savo svarbumo, tebuvo tik menka dalelė to konstitucinio trobesio, kurį patriotų partija buvo sumaniusi pastatyti. Esant tokiai seimo darbų

tvarkai, reformų dalykai ėjo lėtai; darbą ypačiai trukdė konservatininkai ir slaptas Rusų partijos rausimas: vyskupo Kossakovskio, kanclerio Malachovskio, etmono Branickio, Voinicos kašteliono Petro Ožarovskio ir kitų, tebeturinčių nuolatinių santykių su Stakelbergo papėdininku Bulgakovu. Negalima buvo tikėtis greit pabaigti visų reformų, kurios suteiktų valstybei energijos bei jėgos, o tuo tarpu politikos santykiai tolydžio ėjo blogyn. Prūsai, sutikę didelių kliūčių išderėti Gedanę bei Torną, juo tolyn, juo darėsi šaltesni su žečpospolita; Rusai šventė karo laimėjimus, laiduojančius taiką su Turkais. Vienintele išsigelbėjimo priemone tokiomis aplinkybėmis tegalėjo būti tik greitas aplamai reformos įvedimas, valstybės pervartos keliu.

Nedidelis patriotų būrelis, susirinkdamas maršalkos Malachovskio bute, nutarė patiekti konstitucijos projektą, patiekti jį seimui ir įvesdinti be ginčų. Šiame būrelyje yra buvę nesenai paskirtas didžiuoju Lietuvos maršalka Ignotas Potockis, kun. Kollontajus, Racionžo kaštelionas Mostovskis, Latgalių atstovai Veysenhoff'as bei Niemcevičius, Krokuvos atstovas Stanislovas Soltikas, Lietuvos Brastos Tadas Matuševičius ir keli kiti. Per italą, kitąsyk buvusį kunigaikštienės maršalkienės Liubomirskienės namų guvernerį, o dabar karaliaus sekretorių kun. Scipijoną Piatolį buvo prileistas prie paslapties ir Stanislovas Augustas. Nuo to laiko buvo tartasi rūmuose, kun. Piatoli'o kabinete. Sąmokslininkų skaičius netrukus pasiekė šešias dešimtis. Karaliaus suredaguotas konstitucijos projektas buvo nutarta patiekti artimiausiajam seimo posėdžiui po Velykų ir įvesdinti, neduodant jo svarstyti aklamacija. Turėjo vilties, kad daugelis opozicijos atstovų, išvažiavusių šventėms į provinciją, pavėluosią grįžti į Varšuvą; išbandytiems patriotams karalius išsiuntinėjo laiškus, kviesdamas kuo greičiausiai grįžti. Konstitucijos projektui patiekti seimui buvo paskirta 1791 m. gegužės 5 diena.

Prieš patį šitą terminą karalius pranešė apie sumanytąjį žingsnį keliems didžiūnams — kancleriui Malachovskiui, pakancleriui Chreptovičiui ir didžiajam Karūnos maršalkai Mniškui. Malachovskis išdavė paslaptį Bulgakovui; tuomet Rusų šalininkai išsiuntinėjo į provinciją kvieslius, kad sukviestų opozicijos atstovus į seimo posėdį gegužės 5 d. Sužinoję tatai patriotai, norėdami užbėgti už akių grįžtantiems opozicinin-

kams, pasiskubino pasiūlyti konstitucijos projektą gegužės 3 d. posėdy. Kartu neužmiršo ieškoti viešosios nuomonės paspirties, ypačiai miestelėnų tarpe, suelektrintame nesenai gautomis teisėmis. Balandžio 29 d. maršalka Malachovskis daugiau kaip su keturiomis dešimtimis įžymesniųjų asmenybių nuvyko į Senosios Varšuvos rotušę įsirašyti į miestelėnų luomą. Jį tenai priėmė su didele pagarba bei dėkingumu; pasibaigus ceremonijai, cechai su vėliavomis palydėjo namo, džiaugsmingai klykaudami. Gegužės 2 d. susirinkę Malachovskio bute 83 seimo nariai raštu davė šitokio turinio pasižadėjimą: „Baisiomis žečpospolitai aplinkybėmis, tikrai norėdami gelbėti tėvynę, mes pasižadame kuo veikliausiai remti projektą, antrašte „Vyriausybės konstitucija“, pristatytą seimo maršalkai bei Karūnos konfederacijai, laiduodami tą mūsų pasiryžimą tėvynės meilės obalsiu bei garbės žodžiu...“ Tą pačią dieną vakare įvyko Radvilos rūmuose Krokuvos Priemiestyje klūbo posėdis, į kurį buvo sukviesta daugybė įvairių sluoksnių žmonių. Stanislovas Soltikas kalbėjo apie Rusų despotizmą; jis atminė, kad šituose pat rūmuose buvusi sumanyta 1767 m. jojo dėdės, Krokuvos vyskupo, nelaisvė. Perskaitytąjį projektą dalyviai priėmė entuziazmingai.

Buvo tartasi ir pas Bulgakovą, kuris sukvietė savo draugus pagalvoti, kokiuo būdu galima būtų sutrukdyti patriotų partijos sumanymai. Buvo nutarta protestuoti prieš konstitucijos projektą; opozicijos lyderio vaidmenį pasiėmė Kališiaus atstovas Suchoževskis.

Gegužės 3 d. subėgo į Pilies aikštę minios žmonių. Buvo gandų, kad pats karalius įstosiąs posėdyje į miestelėnų luomą, o atstovai konservatininkai reikalausią pašalinti iš atstovų rūmų maršalką Malachovskį už balandžio 29 d. manifestaciją rotušėje. Pirkliai bei amatininkai grūste grūdosi į posėdžių salę norėdami pasitikti Stanislovą Augustą ir ginti Malachovskį. Jų buvo pilni prieškambariai, užimti visi atstovų rūmuose suolai, grūdosi prie maršalkos barjieros. Miestelėnų elgesys sukėlė opozicijoje revoliucijos baimę.

Vienuoliktą mušant, maršalka Malachovskis atidarė posėdį, pasiūlęs perskaityti svarbiąsias telegramas, gautas iš užsienio nuo Lenkų pasiuntinių. Keli atstovai paprašė balso, tarp jų Soltikas bei Suchoževskis. Maršalka davė balsą Soltikui, kuris pareikalavo tučtuojau perskaityti telegramas ir griebtis gyni-

mosi priemonių, jeigu žečpospolitai gresiąs pavojus. Vos tik šis pabaigė, Suchoževskis antrąkart pareikalavo balso, pareikšdamas turįs pranešti didžiulių bei baisių daiktų. Po trumpos karaliaus kalbos, kuris taip pat patarė perskaityti žinias iš užsienio, Suchoževskis, prasispraudęs per minią, puolė prieš sostą ir, plėšydamas ant savęs drapanas, ėmė kalbėti: „Yra sumanyta revoliucija laisvei pražudyti! Kad lengviau įvykdytų konstitucijos projektą, kuris parengtas slaptomis, norima seimas nugąsdinti pramanytomis užsienio žiniomis, apie gresiantį žečpospolitai padalijimo pavojų.“ Protestuodamas prieš visa, jis pareiškė neketinąs Lenkų gelbėti nėrimu pančių ant jųjų laisvės. Niekinsiąs tėvynę, jeigu joje įsivyrausiąs despotizmas! Po Suchoževskio, daugeliui reikalaujant, išėjo Užsienio Reikalų Deputacijos narys Tadas Matusevičius ir perskaitė telegramas, įspėjančias Lenkus apie Prūsų bei Petrapilio rūmų susiartinimą ir apie galimą Lenkų izoliavimą, įsibrovus Rusams. Perskaičius telegramas, Ignotas Potockis pareikalavo, kad karalius nurodytų gynimosi priemones. Stanislovas Augustas pareiškė, kad krašto apdraudimą tematąs vienoje tik stiprioje vyriausybėje, kurios paruoštasai projektas sutinkąs su daugumos atstovų valia. Pasigirdo balsų: „Duokite projektą!“ Šis buvo paskaitytas seimo sekretoriaus Siarčinskio. Kai seimo didžiuma, džiaugsmingai šūkaudama, priėmė konstitucijos projektą, Suchoževskis, tempdamas už rankos sūnų, kuriuo vedinas buvo atėjęs, šaukė: „Nusižudysiu pats ir savo vaiką nužudysiu, kad nesulauktų naujosios konstitucijos nelaisvės!“ Suchoževskio pavyzdžiu įvairūs opozicininkai peikė konstituciją ir reikalavo duoti ją svarstyti; patriotai iš pradžių stengėsi atremti priekaištus, paskiau reikalavo tučtuojau priimti projektą. Karalius prašė maršalką, kad suskaitytų balsus. Malachovskis pareikalavo, idant opozicininkai atsistotų. Užuot atsistojusi, opozicija vėl ėmė kalbėti; Lietuvos konfederacijos maršalka reikalavo antrukart skaityti projektą. Antrąjį skaitymą opozicija užrėkė šūkavimais. Per tą triukšmą Latgalių atstovas Zabiela, atsigręžęs į sostą, prašė karalių, kad nieko netrukęs prisiektų konstitucijai. Zabielos prašymą parėmė tūkstančiai esamųjų balsų, senatoriai bei atstovai sujudo eiti į sostą. Suchoževskis vėl puolė ant aslos, šaukdamas: „Per mano lavoną!“ Dar triskart paklausus Malachovskiui, ar atstovų rūmai priimą projektą, ir po šauksmų: „Sutinkame!“ karalius prisiekė konstitucijai sulig

formula, perskaityta Pelikso Turskio, nesenai paskirto Krokuvos vyskupu. Karaliui pareikalavus, senatorių bei atstovų minia patraukė priesaikos duoti į Šv. Jono bažnyčią. Miestelėnai, susirinkę Pilies Aikštėje, sutiko juos šūkavimais; abudu seimo maršalkas jie nunešė į bažnyčią ant rankų. Bažnyčioje maršalka Sapiega, laikomas etmono Branickio įnagiu, pareiškė, kad, nebenorėdamas ardyti vienybės tautoje, linkstąs prie konstitucijos, nors ir joje esą nemaža straipsnių, nesutinkančių su jo įsitikinimais. Po Sapiegos kalbos Turskis perskaitė priesaikos žodžius, o jo kolega, Smolensko vyskupas Timotas Goženskis, užgiedojo Te Deum, griaudžiant patrankoms, pastatytoms ties pilimi. Sugrįžę į posėdžių salę, senatoriai bei atstovai pasirašė konstituciją ir nutarė, kad jai prisiektų visos magistratūros.

Iš šimto penkių dešimtų kelių atstovų, buvusių gegužės 3 d. sesijoje, rytojaus dieną tiktai vienas senatorius, Peremišlio kaštelionas, kunigaikštis Antanas Četvertinskis bei dvidešimt septyni atstovai tenuvyko į Varšuvos pilį su protestu prieš Konstituciją. Į kitą iš eilės posėdį, gegužės 5 d., opozicininkai arba visiškai neatvyko, nes buvo nutarę nebedalyvauti tolimesniuose seimo darbuose ir išvažinėti į savo vaivadystes, arba konstitucijai prisiekė ir ją pasirašė. Kadangi konstitucija šiame posėdyje buvo priimta visų balsais, jinai yra gavusi „1791 m. gegužės 3 bei 5 d. vyriausybės konstitucijos“ vardą.

Konstitucija susideda iš vienuolikos straipsnių. Pirmasis straipsnis liečia tikybą, kiti trys apibrėžia teisišką šlėktų, miestelėnų bei valstiečių stovį; likusieji apibūdina vyriausybės valdžią: įstatymų leidžiamą, vykdomąją bei teismų.

Viešpataujamoji religija yra katalikybė; iš jos pereiti į kitą tikybą draudžiama atskalūnybės bausme, kurią paskirs baudžiamasis kodeksas. Visos kitos tikybos yra leidžiamos ir bus valstybės globojamos.

Iš šito straipsnio turinio reikėjo padaryti išvadų, kad disidentų aprėžimai, įvesti Štakelbergo konstitucijos 1775 m., yra pakeisti visišku naujatikių teisių sulyginimu, stojant į tarnybą ir renkant į seimą.

Šlėktos (II straip.) tebeturi visas privilegijas bei teises, įgytas nuo senų senovės.

Miestelėnai (III straip.) gauna garantiją teisių, suteiktų 1791 m. balandžio 18 d.

Valstiečiai (IV straip.) buvo pavesti įstatymų bei valstybės globai, bet tik sutarčių su dvarininkais atžvilgiu. Visos sutartys bei sąlygos, padarytos tarp ponų bei valstiečių, turėsiančios abiem pusėm privalomosios galios. Ponai nebeturį teisės mainyti jų savavališkai, o valstiečiai negalį atsisakyti nuo savu noru priimtų pareigų.

Konstitucija neliečia nei ligšolinių prievolių esmės, nei skaičiaus, neduoda valstiečiui asmens laisvės ir nevaduoja jo iš patrimoninio teismo. Valstiečių ateitį paveda jinai gerai ponų valiai.

Konstitucija buvo maloningesnė atėjūnams. Visiems, atvykusiems į kraštą, neskiriant nė tų, kurie pirmiau buvo išbėgę iš jo neteisėtai, yra garantuojama asmens laisvė ir leidžiama apsigyventi kur tinkant — ar miestuose, ar sodžiuose.

Konstitucija paliko senovinį visuomenės sutvarkymą, paremtą teisiškosios šlėktų, miestelėnų bei valstiečių pozicijos skirtingumu. Jinai gerokai suartino miestelėnus su šlėktomis, bet valstiečių padėties nepakeitė. Konstitucijos autorius varžė baimė, kad didžiomis nuolaidomis valstiečiams neužgautų medžiagiškų šlėktų interesų ir nesužadintų ginkluoto jųjų protesto. Apskritai, straipsniuose, liečiančiuose visuomenės sutvarkymą, konstitucija atsistojo ne revoliucijos plotmėje, bet laipsniais vykdomos reformos, pareinančios savo eiga nuo ateities sąlygų. Pagalios, patys įstatymų davėjai mažiau dėjo reikšmės visuomenės santvarkos ydoms, o daugiau silpnai valstybės organizacijai, kurioje matė pačią vyriausiąją ligšiolinės žečpospolitos negalės priežastį.

Įstatymų leidžiama valdžia yra seime, padalytame į dvejus rūmus: senatorių, kuriems pirmininkauja karalius, bei atstovų. Senatorių rūmus sudaro vyskupai, vaivados, kaštelionai bei ministeriai; atstovų rūmuose dalyvauja šlėktų reprezentantai bei miestų įgaliotiniai, — šie paskutinieji be sprendžiamojo balso. Šlėktų deputatai turi būti laikomi visos tautos atstovais, o ne vienų tik savo vaivadysčių, žemių bei apskričių; jie yra šaukiami spręsti valstybės, o ne administracinių vienetų reikalų. Seimas bus paprastas (ordinarinis) kas dveji metai, nepaprastas (ekstraordinarinis) kas ketvirtis amžiaus, konstitucijai peržiūrėti, ir parengtasis, šaukia-

mas ūmu reikalu, vienam kuriam dalykui spręsti. Į pirmąjį bei antrąjį atstovai renkami seimelių; parengtąjį sudaro paskutinio paprastojo seimo sandaras. Tiek paprastajame seime, tiek nepaprastajame bei parengtajame visi dalykai bus sprendžiami dauguma balsų. Taigi panaikinama liberum veto bei konfederaciniai seimai.

Įstatymai skaidosi į bendruosius šiais dalykais: konstitucijos, civilinių bei baudžiamųjų teisių ir nuolatinių mokesčių, ir į seimo nutarimus karo, taikos, skolos užtraukimo ir kt. klausimais. Kitoniška tvarka priimami bendrieji įstatymai, o kitoniška seimo nutarimai.

Sosto pasiūlymai del dalykų, liečiančių bendruosius įstatymus, prieš pasiūlant seimui turi būti pranešami seimeliams, kurie pareiškia apie juos savo nuomonę atstovų instrukcijose. Bendrojo įstatymo projektą svarsto atstovų rūmai ir savo nusprendimą siunčia senatoriams. Senatorių rūmai atstovų nutarimą arba patvirtina ir tuo paverčia jį įstatymu, arba atmeta. Jeigu atmestąjį nutarimą atstovų rūmai vėl atnaujintų po dvejų metų, vad., kitame paprastajame seime, senatas turi jį priimti. Tuo būdu senatas galėjo nepraleisti tik nepribrendusių įstatymų.

Sosto pasiūlymai del dalykų, liečiančių seimo nutarimus, gali būti patiekiami tiesiog atstovų rūmams, nepranešant apie juos seimeliams. Atstovų rūmai savo nusprendimą seimo nutarimų dalykuose siunčia senatui, kuris juos balsuoja. Sujungtoji abiejų rūmų dauguma turi sprendžiamosios galios.

Vykdomoji valdžia priklauso karaliui bei jojo tarybai, vadinamajai „Įstatymų Sargybai“.

Lenkų sostas bus renkamas, bet tiktai per paveldimųjų dinastijų išrinkimą. Mirus Stanislovui Augustui turės valdyti Saksų elektorius Pridrikas Augustas, po jo vyriausias jojo sūnus, anūkas ir tt. Kadangi elektorius neturi sūnaus, tai Lenkų įpėdine palieka jojo duktė Marė Augusta Nepamucena. Josios vyras pradės naują dinastiją, kuriai išnykus, tauta išrinks kitą dinastiją.

Karalius, įsisėsdamas į sostą, prisiekia konstitucijai bei pacta conventa. Jisai yra neliečiamas ir neatsakomas. Jisai turi teisę dovanoti mirties bausmę (jus agratiandi), tvarko ginklų jėgą karo metu, skiria vyskupus, civilinius val-

dininkus bei karininkus. Tačiau nieko negali spręsti be „Įstatymų Sargybos".

Sargyba susideda iš primo, kaipo Edukacinės Komisijos pirmininko, ir iš penkių karaliaus kviečiamų dvejiems metams ministerių: policijos, antspaudo, karo, iždo bei užsienio reikalų. Prie Sargybos pridera ir paskutinio seimo maršalka, bet be teisės kištis į josios nutarimus. Maršalka tik teturi galios šaukti parengtąjį seimą, priešui įsibrovus, badui ištikus ar karaliui mirus. Kad Sargybos nutarimai turėtų galios, būtinai yra reikalingas parašas karaliaus ir vieno ministerių, kurie už savo darbus atsako prieš seimą ir savo asmenimi, ir turtu. Sargybos nutarimams vykdyti veiks Vyriausybinės Komisijos — švietimo (edukacijos), policijos, kariuomenės bei iždo. Vyriausybinės Komisijos duoda įsakymus esamoms jau nuo 1789 m. vaivadysčių Tvarkymo Komisijoms.

Teismų organizacija buvo pritaikinta prie visuomenės santvarkos. Paliekamos senosios teismo įstaigos, atskiros šlėktoms, miestelėnams bei valstiečiams. Kad lengviau būtų teisybė teikti, bus parengtas civilinių bei baudžiamųjų teisių kodeksas.

Nepaprastomis apystovomis: karaliui nepilnų metų besant, jam proto liga sergant arba į nelaisvę patekus, vykdomoji valdžia bus r e g e n c i j o s rankose. Ją sudarys Sargyba, į kurią ministerius skirs parengtasis seimas, pirmininkaujant karalienei, o šiai nėsant — primui. Regencija duoda savo valdymo apyskaitą kiekvienam paprastajam seimui.

Tam tikra „luomų deklaracija" reikalavo priesaikos konstitucijos ištikimybei nuo visų magistratūrų (valdininkų) bei kariuomenės, paskyrė dėkojamąsias pamaldas gegužės 8 d. ir nutarė pastatydinti Varšuvoj Dievo Apvaizdos vardo bažnyčią. Jinai vadina tėvynės priešais, išdavikais bei maištininkais visus tuos, kurie darytų prieš konstituciją intrigų ir jai išardyti keltų maištą ar steigtų konfederaciją.

Seimo maršalkos gegužės 7-os d. universalu pranešė apie naująją konstituciją visoms magistratūroms provincijoje.

Tautos įkarštis del vyriausybės konstitucijos buvo neapsakomai didelis. Varšuva, o paskui ją ir provincijos miestai, net maži pakraščių miesteliai, ėjo lenktynių, begarbindami

karalių ir bedėkodami seimui už trečiąjį konstitucijos straipsnį. Tąjį entuziazmą žadino šlėktos savo brolišku elgimuosi su miestelėnais ir miesto teisių priėmimu. Šlėktos taip pat buvo palankiai nusiteikę konstitucijai. Civiliškai kariškos komisijos savo skelbimuose bei raštuose reiškė dėkingumo karaliui bei seimui. Atvykdavo į sostinę tribunolų, kai kurių vaivadysčių, žemių bei apskričių deputacijų. Tačiau visų ryškiausiai šlėktų bendruomenė parodė savo palankumą konstitucijai seimeliuose, sušauktuose 1792 m. vasario mėnesį, tribunolų deputatams bei valdininkams rinkti. Visi seimeliai, išskyrus Vladimiero, Mielnyko, Liublino bei Ciechanuvos, prisiekė konstitucijai ir nutarė išsiųsti delegatus padėkoti už ją karaliui bei seimo luomams. Paskutiniu džiaugsmingu dvasios pakilimo bei gražiausių vilčių reiškiniu buvo iškilmingai švenčiamos pirmosios metinės konstitucijos sukaktuvės.

1792 m. gegužės 3 d. seimo posėdis įvyko Šv. Kryžiaus bažnyčioje, pilnoje valstybės magistratūrų narių, seimo delegatų ir publikos. Po pamaldų minia, su karalium pryšakyje, nuvyko su procesija į aikštę prieš Ujazdavos kareivines, dalyvauti iškilmėse, pašventinant kertinį Dievo Apvaizdos bažnyčios akmenį. Atlikus ceremoniją, vyskupas Naruševičius pasakė patriotišką prakalbą. Vakare Varšuva nušvito iliuminacija. Teatre buvo suvaidinta tam tyčia Niemcevičiaus parašyta drama „Kazimieras Didysis“ (Kazimierz Wielki). Nė vienas disonansas nesudrumstė tautos šventės kilnumo.

Per ištisus metus tautos dvasios pakilimo buvo statomas naujas valstybės sutvarkymo trobesys konstitucijos užbrėžtu planu. Buvo suorganizuota Sargyba, į kurią karalius pakvietė vidaus (antspaudo) reikalų ministerį kanclerį Malachovskį, užsienio — pakanclerį Chreptovičių, policijos — maršalką Ignotą Potockį, karo — etmoną Branickį, iždo — Karūnos rūmų paiždininkį Tomą Ostrovskį. Seimas stengėsi išdirbti smulkų planą įstatymų leidžiamos valdžios organams, Sargybai bei valstybinėms komisijoms; rinkimo įstatymus miestams, sureguliuoti dizuniotų santykiams, ir kt. Nustatydamas seimo bei Sargybos santvarką, jisai parodė įsisenėjusį nepasitikėjimą karaliaus valdžia, del ko monarkinę konstitucijos ideją iškreipė ir susilpnino tendenciją įkurti stiprią valdžią. Stanislovo Augusto

įpėdiniams atėmė teisę skirti pasauliškius senatorius, leidęs jiems tvirtinti tik vieną kandidatų, renkamų seimeliuose. Ministeriai, karaliaus skiriami betarpiškai, turi būti kiekviename seime perrinkti ir gali būti pašalinti nuo vietos, reikalaujant $^{2}/_{3}$ balsuojančių, kad ir niekuo nebūtų jie nusikaltę. Vyriausybės komisijos gavo galios peržiūrėti karaliaus bei Sargybos įsakymus ir skųsti juos įstatymų leidžiamos valdžios organui. Karaliui buvo ne tik atimta teisė betarpiškai skirti pasauliškius ministerius ir juos kiek tinkant laikyti, bet dar seimas aprėžė jam malonės teisę, išėmęs iš josios valstybės nusikaltimus, karo teismo pasmerktus nužudyti ir tokia pat bausme baudžiamus kriminalinių teismų už nužudymą, iždo apvogimą bei užpuolimą su ginklais. Kitais atvejais tepalikta karaliui tik teisė pakeisti mirties bausmė kalėjimu ligi gyvos galvos ir tai tik su sąlyga, kad po jo nusprendimais pasirašys vienas Sargybos ministeris.

Kiek nepasitikėdamas karaliaus valdžia, seimas iškėlė tradicinę respublikiškai šlėktišką dvasią, tiek Vyriausybės Komisijų organizacija parodė noro sustiprinti valstybės jėgas glaudesniu Lietuvos bei Karūnos sujungimu administracijos srityje. Imdamas pavyzdį iš 1788 m. nutarimo, kuriuo buvo įkurta bendra visai žečpospolitai Karo Komisija, seimas įvedė vieną policijos bei iždo administraciją, vadin., dvilypių komisijų vietoje įsteigė vieną a b i e j ų t a u t ų Policijos bei tokią pat Iždo Komisiją. Įstatymas, priimtas 1791 m. spalių m. 20 d., antrašte „Abiejų tautų savitarpio laidavimas“, įvedęs bendras Karūnai bei Lietuvai magistratūras, tebuvo paskutinė grandis to unijos proceso, kurį buvo pradėjusi karalienė Jadvyga, tekėdama už Jogailos. Seimas išleido rinkimo įstatymus miestams, kuriais einant, buvo išrinkti įgaliotiniai ir įvesti į seimą bei Vyriausybės Komisijas. Dizuniotams išvaduoti iš Rusų įtakos, seimas pasirūpino jiems įsteigti bažnyčios valdžią, priklausančią vienos tik žečpospolitos. Jojo iniciatyva įvyko Pinske dizuniotų dvasininkų bei pasaulininkų atstovų suvažiavimas (k o n g r e g a c i j a), kuris, dalyvaujant žečpospolitos kamisoriui, išdirbo tam tikrą cerkvės organizaciją, nepriklausančią Petrapilio Sinodo, dogmų atžvilgiu tesurištą su Konstantinopolio patriarku. Išskyrus Edukacinės Komisijos sutvarkymą, įstatymų kodekso sutaisymą bei žydų klausimo išsprendimą, seimas per vienus metus padarė visa: sukūrė ir paleido į darbą naują valstybės

aparatą, sutvarkė visuomenės santykius konstitucijos principais.

Tačiau didelis ir apskritai protingas seimo darbas vidaus organizacijoje pasirodė per mažas, kad apsaugotų valstybę nuo kėsinimųsi iš oro.

Užsieniuose konstitucija padarė kuo geriausio įspūdžio. Ja stebėjosi Prancūzų bei Anglų valstybės darbuotojai, kaip va: Sieyés'as bei Burkė; ją gyrė svetimų valstybių pasiuntiniai; popiežius pirmas parašė karaliui sveikinamą laišką, o paskui tam tikru b r e v e perkėlė šv. Stanislovo iškilmes į gegužės 3 d. Iš valstybių, dalyvavusių Lenkų padalijime, Prūsai bei Austrai elgėsi su konstitucija kuo palankiausiai. Prūsų karalius, nepaisydamas savo ministerių nuomonės, pareiškė pasitenkinimą valstybės santvarkos pakeitimu žečpospolitoje ir Saksų elektoriaus pakvietimu į sostą; Austrų kancleris Kaunitz'as ne tiktai kad gyrė Lenkų konstituciją, bet, pasitaręs su ciesoriumi, mušė telegramą Petrapilio rūmams, prikalbėdamas juos pripažinti gegužės 3 d. pervartą. Prūsų karalius ir ciesorius Leopoldas, susivažiavę 1791 m. rugpiūčio mėn. į Pillnitz'ą, pasižadėjo nebedaryti nieko tokio, kas galėtų suardyti žečpospolitos sveikybę ir josios konstituciją; vienas antram prižadėjo nesistengti gauti Lenkų sosto savo namų kunigaikščiui, vedindami jįjį su įpėdine. Rusai, kuriems žečpospolita nė nepranešė oficialiai apie konstituciją, tylėjo, net neatsakė į Austrų rūmų telegramą. Saksų elektorius pareiškė dėkingumą už jo pakvietimą į Lenkų sostą, bet oficialaus išrinkimo nepriėmė. Jis reikalavo ką-ne-ką pakeisti konstitucijoj: padidinti karaliaus valdžią ir perkelti sosto paveldėjimą ant jojo brolių. Pasiuntiniu į Drezdeną išvažiavo kunigaikštis Adomas Čartoriskis su Latgalių atstovu Juozapu Mostovskiu, bet prikalbėti Pridriko Augusto, kad priimtų Lenkų vainiką, nepavyko. Elektoriaus nusprendimui įtakos turėta ne tiek konstitucijos turinio, kiek Rusų tylėjimo. Jisai reikalavo, idant žečpospolita oficialiai praneštų Petrapilio rūmams apie konstituciją, ir, nors buvo jo noras patenkintas. vis tebedylavo priimti vainiką. Numatydamas Rusų kerštą, jisai bijojo jų įsiveržimo į žečpospolitą, kuris jam pačiam suteiktų nemalonumų, o Saksonijai nelaimės. Elektoriaus spėjimai buvo teisingi. Petrapilio rūmai laukė tik pasi-

baigiant Turkų karo, kad galėtų pradėti veikti prieš Lenkus. Kurį laiką jie dar svyravo nežinodami, kurių priemonių griebtis. Tarp ko kita, jie projektavo įsibrauti į rusų vaivadystes ir sukurstyti vietos žmones, kad pravoslavybės vardu suruoštų haidamokų skerdynes. Netrukus Lenkų magnatai padėjo imperatorienei surasti priemonių.

Nenumaldomi paveldimojo sosto priešai Ščensnas Potockis bei Severinas Ževuskis, gyvendami Vienoje, galvojo, kaip čia išgriovus konstitucija. Potockis pirma kreipėsi į Austrų ministerius, bet patyręs Vienos rūmuose nerasiąs pagalbos savo sumanymams, ėmė tartis su kunigaikščiu Potiomkinu, kuris tuomet Jasuose derėjo taikos derybas su Turkais. Potiomkinas pasikvietė jį pas save smulkiau pasitarti apie veikimo planus ir jojo priemones. 1791 m. viduspalę atvyko į Jasus Potockis, o paskui ir Ževuskis. Nespėję tačiau padaryti sutarties su Potiomkinu, kuris išvažiavo į tyrus sveikatos gelbėti ir ten mirė, juodu abudu nuvyko į Galicijos Padolę, į Jazlovcą, kur ir laukė tolesnių Petrapilio rūmų įsakymų. Nepraėjus dar mėnesiui, juodu vėl nuvyko į Jasus, šaukiami Bezborodkos, gavusio po Potiomkino misiją baigti su Turkais taikos derybas. Konferencijose su Bezborodka juodu stengėsi išdirbti planus konstitucijai ardyti ir nekantriai laukė įvykstant Rusų-Turkų taikos, kuri įgalintų imperatorinę, juodu remiančią, įvesdinti savo kariuomenę į žečpospolitos kraštus.

Sužinojęs Potockį bei Ževuskį esant Rusų stovykloje Jasuose, seimas nutare reikalauti, kad juodu grįžtų atgal ir prisiektų konstitucijai. Ir tikrai, karalius Sargybos vardu davė įsakymą etmonui, Karo Komisija — artilerijos generolui, paskirdami jiedviem tris mėnesius laiko grįžti į kraštą. Užuot paklausę valdžios įsakymų, juodu atsakė į tai užgaunamais laiškais, kuriuose seimą pavadino sąmokslu, o konstituciją piktadarybe bei laisvės kapais. Karaliaus pasiųstas į Jasus Stanislovas Potockis taip pat negalėjo prikalbėti nepasitenkėlių mesti slaptai tarusis su Rusais. Tada seimas, paimtas apmaudo ant artilerijos generolo bei etmono užsispyrimo, atstatė juodu nuo vietų ir panaikino abidvi lauko buožes. Tai įvyko ūmai po 1791 m. sausio mėn. 9 d., vadinasi, padarius Jasuose Rusų-Turkų taiką. Imperatorienė, turėdama laisvas rankas, pakvietė Potockį bei Ževuskį į Petrapilį pasikalbėti apie akciją prieš Lenkus.

Paskui Potockį ir Ževuskį nuvyko ant Nevos ir etmonas Branickis, neva savo žmonos, Potiomkino turtų paveldėtojos, reikalais, o iš tikrųjų — intriguoti drauge su nepatenkintaisiais. Karalius, Bulgakovo prašomas, leido etmonui važiuoti, gavęs nuo jo garbės žodį ir pasižadėjimą raštu, kad jis būsiąs ištikimas konstitucijai ir grįšiąs į žečpospolitą, kada tik jos bus pašauktas.

Privačioj imperatorienės audiencijoj su Potockiu bei Ževuskiu buvo nutarta, kad nepasitenkinusieji konstitucija, įkūrę konfederaciją, pasikvies į talką Rusus. Konfederacijos aktas buvo paruoštas bendradarbiaujant generolui Popovui, kitados ištikimam Potiomkino žmogui. Tuo pat metu keturiolika prašytojų (daugiausia Ščensno Potockio tarnautojų) lenkų tautos vardu sudėjo po „didžiosios dievapanašės monarkienės“ kojų aktą, kuriuo skundė seimą del smurto ir piktadarybių, prašydami padėti grąžinti respublikos laisves. Rusų valstybės žmonės išdirbo planą, kuriuo imperatorienės kariuomenė turėjo įsiveržti į žečpospolitos sritis, ir paruošė deklaraciją, pažymėdami tojo žygio priežastis. Deklaracija kaltino paskutinį seimą, kad sulaužęs traktatus, nedavęs prieglaudos Rusų armijai, persekiojęs imperatorienės valdinius, neteisėtai nuvertęs respublikos vyriausybę ir kt. „Šviesioji imperatorienė“, išklausiusi maldavimų didžiulio skaičiaus įžymių šeimynų bei aukštų lenkų valdininkų, susispietusių konfederacijoje, siunčianti savo kariuomenę respublikiškosioms teisėms bei prerogatyvoms atgauti.

Rengdami šitą žingsnį, Rusai bijojo, kad neužkliūtų už Prūsų, surištų su Lenkais 1790 m. kovo mėn. 29 d. traktato pareigomis, o taip pat už Austrų, kurie savo palankumo gegužės 3-os d. konstitucijai nepakeitė; tačiau netrukus Rusai rado sąjungininką politiškosiuose vakarų Europos įvykiuose. Ciesoriaus Leopoldo († 1792 m. kovo 1 d.) sūnus bei įpėdinis Pranciškus II-is ruošėsi į karą su Prancūzų revoliucija. Katarina skatino jį ginkluotis, net žadėjo jam talkos, kad šis, užsiėmęs Prancūzų dalykais, negalėtų kliudyti Rusams pulti Lenkus. 1792 m. balandžio mėn. prancūzų tautos susirinkimas paskelbė Austrams karą. Ciesorius nebegalėjo kliudyti Rusų sumanymams Lenkuose; vienų Prūsų imperatorienė nebijojo, ketino jiems duoti pasinaudoti žečpospolitos užklupimo vaisiais. Tos aplinkybės paragino imperatorienę pasiskubinti

daryti nusprendimą Lenkų klausimu. 1792 m. gegužės 18 d. Bulgavovas įteikė Chreptovičiui, užsienio reikalų ministeriui, pareiškimą apie Rusų kariuomenės įsibrovimą į Lenkus.

Varšuvoj nieks neabejojo pavojų ištiksiant, bet nemanė, kad taip greit jis ateitų.

Seimas, vildamasis Austrų bei Prūsų palankumo pareiškimais, ilgai nenorėjo tikėti, kad Rusai įsibrautų. Tiktai 1792 m. balandžio mėn., Lenkų pasiuntinio Petrapilyj Deboli'o įspėtas apie Rusų rūmų norus, jisai griebėsi apsigynimo priemonių. Nutarė padauginti armiją ligi šimto tūkstančių, parduoti seniūnystes ir užtraukti užsienyje trijų dešimtų milijonų paskolą. Į Vieną išvažiavo kunigaikštis Adomas Čartoriskis prašyti ciesoriaus diplomatiškosios pagalbos, į Berlyną — Ignotas Potockis priminti kovo mėnesio 29 d. traktato. Pavedęs karaliui vadovauti karo jėgoms, seimas gegužės 29 d. atidėjo savo posėdžius visam karo metui.

Vietoje ginčų del leidžiamųjų įstatymų per kraštą nuskambėjo trijų aktų skardas: atsakymo į Rusų deklaraciją, vyriausiojo vado atsišaukimo į kariuomenę ir karaliaus bei seimo luomų universalo į tautą. Pasibaigė ketverių metų seimas (vadinamas taip pat didžiuoju), neapdraudęs krašto nuo priešo įsibrovimo padarinių. Gynimosi priemonės, nuspręstos 1792 m. balandžio mėn., buvo pavėlintos. Pastangos gauti trijų dešimtų milijonų paskolą Olanduose po Bulgakovo deklaracijos nedavė jokių vaisių. Bendrajame abiejų tautų ižde kariuomenės ir visiems kampanijos galams bebuvo viso labo 1.300.000 auksinų. Atiduodant karaliui komandą, visos armijos komplektas Karūnoj bei Lietuvoj siekė 57.000-čius žmonių; išskyrus rezervus bei Kamienco įgulą, į kovą su didžiule Rusų jėga tegalėjo stoti 45.000 žmonių! Seimas pakėlė kariuomenės skaičių ligi 100.000 žmonių tada, kai armijai padidinti stigo pinigų bei laiko. Priemonės, kurių buvo griebtasi 1792 m. balandžio bei gegužės mėn., būtų buvusios geros prieš trejus metus, ir tai vikriai dirbant vykdomajai valdžiai.

Dar prieš iškrinkant ketveriamečiui seimui, į žečpospolitos sritis įsigrūdo dvi Rusų armijos: viena, 64.000-čių žmonių,

kurios vyriausiuoju vadu buvo generolas Kachovskis, į Ukrainą; antra, dusyk mažesnė, Krečetnikovo vedama — į Lietuvą. Abidvi ėjo keturiomis kolonomis; pirmoji armija buvo komanduojama generolų Kutuzovo, Dunino, Derfeldeno bei Levanidovo; antroji — generolų Krečetnikovo, Dolgorukio, Mellino bei Ferseno.

Su Derfeldeno korpusu traukė Petrapilio konfederatai ir gegužės pabaigoje apsistojo Targovicos miestelyj (ant Sieniuchos, Braclovo vaivadystėje), priklausančiame Ščensnui Potockiui. Atsivežė jie su savim laisvosios generalinės Karūnos konfederacijos aktą, parengtą Petrapilyje, padedant generolui Popovui, datuotą netikrai 1792 m. gegužės mėn. 14 d. Targovicoje. Jie jungiąsi del katalikų tikėjimo, visų šlėktų lygybės, o ne tik vienų sėslių, del išlaikymo žečpospolitos sienų ir respublikos vyriausybės, o prieš sosto paveldėjimą ir gegužės 3 d. konstituciją. Žečpospolitai išvaduoti iš prispaudėjų rankų, jie prašė imperatorienės pagalbos. Tosios konfederacijos aktas generaliniu (vyriausiuoju) sąjungos maršalka paskyrė Ščensną Potockį, kariuomenės vadais — Branickį beiŽevuskį, sekretoriumi — Dizmą Bončą Tomaševskį, konsilioriais — devynius dvarininkus, tarp kurių buvo ir Jonas Suchoževskis. Viso labo buvo trylika sąmokslininkų, dirbančių visos Karūnos vardu. Vadai neturėjo savo valdžioje nė vieno kareivio. Ščensnas Potockis bei Ževuskis nebeišsižadėjo titulų, kuriuos jiemdviem buvo atėmęs seimas: pirmasis — Karūnos artilerijos generolo, antrasis — lauko etmono.

Karūnos armijos vadu Ukrainai ginti karalius paskyrė savo sūnėną kunigaikštį Juozapą Poniatovskį, buvusį Austrų kariuomenės karininką. Kunigaikščio komandoje buvo apie 16.000 kariuomenės, paskirstytos į tris brigadas su generolais: Kosciuška, Čapskiu bei Pouppart'u. Likusioji dalis Karūnos armijos buvo išmėtyta atskirais pulkais bei batalijonais po visą kraštą. Tokia negausi, skubomis surinkta ir menkai aprūpinta kariuomenė, kad ir turėjo karšto noro stoti į kovą, buvo priversta nusileisti didesnėms priešo jėgoms. Kunigaikštis, pametęs vyriausiąją stovyklą Tulčine, pasitraukė pirma ligi Liubaro, paskui ligi Polonnės, Zaslavlio ir Ostrogo, artindamasis prie Būgo. Besitraukdama, Lenkų armija turėjo kelis kruvinus susirėmimus: arti Polonnės, ties Boruškaučių kaimu;

ties Zelencais ir kildama per Būgą ties Dubenka. Persikėlęs per Būgą, kunigaikštis Poniatovskis traukė Liublino linkui į Kuravą.

Vadovauti Lietuvos armijai, sudėtai iš 15.000 žmonių, išmėtytai, lygiai kaip ir Karūnos, po įvairias krašto vietas, ėmė kunigaikštis Liudvikas Virtembergietis, Prūsų karaliaus Pridriko II-jo sūnėnas, Rusų sosto įpėdinės pusbrolis, vedęs Marę Čartoriskaitę, Padolės žemių generolo dukterį. Šitasai vadas pasirodė išdavikas; buvo sugautas jo laiškas, kuriuo jis pranešė Prūsų karaliui, kad, jojo noru, nekoncentruojąs Lenkų korpusų, idant jie lengviau taptų Rusų kariuomenės laimikiu. Sužinojus tatai, jojo žmona įteikė jam persiskyrimo pareiškimą, o karalius atstatymą ir leidimą išvažiuoti į užsienį. Kunigaikščio Virtembergiečio papėdininkas, generolas Juozapas Judickis, gavęs smarkiai mušti ties Miru (Naugarduko vaivadystėje), pasitraukė į Gardiną, kur atidavė komandą Mykolui Zabielai. Naujas Lietuvos armijos vadas, rusų išstumtas iš Gardino, pasitraukė Brastos linkui ir sustojo ties Vengruva ant Lyvco Drogičino žemėje.

Karalius įsteigė karo nuopelnų kryžių (virtuti militari) ir buvo bevažiuojąs į Karūnos armiją, pasitenkino tačiau tik surengdinęs vežimus bei apžiūrėjęs Pragoje stovyklą, kur buvo keletas tūkstančių kareivių. Iš tikrųjų jisai nebetikėjo ginklų jėga galint ką pelnyti; nedaug ko gero laukė ir nuo Vienos bei Berlyno rūmų. Austrai, įsipainioję į Prancūzų revoliuciją, nebegalėjo Lenkams padėti; Prūsų karalius davė suprasti, kad tokiomis aplinkybėmis 1790 m. kovo mėn. 29 d. traktatas jam neuždedąs jokių pareigų. Netikėdamas nei kovos sėkmingumu, nei Europos galybių pagalba, Stanislovas Augustas sumanė tartis su Rusais. Jam rodėsi, jog pasiūlymu leisti Lenkų įpėdinę už imperatorienės anūko, didžiojo kunigaikščio Kastantino, palenksiąs Rusus sutraukyti santykius su Targovicos konfederacija ir išsivesti savo kariuomenę iš žečpospolitos. Šitą Stanislovo Augusto sumanymą netrukus sustiprino Pridriko Viliaus atsakymas į jojo laišką, pasiųstą į Berlyną su Ignotu Potockiu. Prūsų karalius pareiškė neturįs priedermės ginti žečpospolitos nuo padarinių gegužės 3 d. konstitucijos, įvestosios be jo pagalbos ir žinios.

Pridriko Viliaus duotojo žodžio sulaužymas privertė Stanislovą Augustą tartis su Rusais. Jisai parašė imperatorienei

laišką, siūlydamas pavesti Lenkų sostą didžiajam kunigaikščiui Kastantui su sąlyga palikti gegužės 3 d. konstituciją. Katarina atsakė neišsižadėsianti sumanymo grąžinti respublikiškąsias laisves, jos garantuotas, ir nepatenkintų neapleisianti. Jinai griežčių griežčiausiai pareiškė, jog ji tegalima numaldyti tik pasidavimu bei prisidėjimu prie konfederacijos.

1792 m. liepos 23 dieną Stanislovas Augustas sukvietė į tarybą ministerius, dalyvavusius Sargyboje, abudu seimo maršalkas ir kelius didžiūnus, tarp jų Kollontajų, paskirtą po gegužės 3 d. pervartos Karūnos pakancleriu. Karalius, pristatęs jiems imperatorienės laišką, pareiškė esąs pasiryžęs dėtis su Targovicos konfederacija. Prieš tokį nutarimą protestavo Stanislovas Malachovskis bei Kazimieras Sapiega, Ignotas Potockis, paiždininkis Ostrovskis bei Lietuvos rūmų maršalka Stanislovas Soltanas; kiti, neišskyrus Kollontajaus, balsavo už imperatorienės valios patenkinimą. Karalius užsispyręs laikėsi savo nuomonės ir rytojaus dieną savo bei kariuomenės vardu pasirašė su konfederacija susidedamą aktą. Abidvi armijos gavo įsakymą toliau nebekariauti.

Seimo maršalkos įnešė į Varšuvos pilies knygas protestą prieš karaliaus prisidėjimą ir išvažiavo į užsienį. Jų pavyzdžiu pasekė Kollontajus, kurio prisidėjimą prie konfederacijos Bulgakovas buvo atmetęs, Ignotas bei Stanislovas Potockiai, Soltanas ir kiti.

Sužinojusi apie karaliaus prisidėjimą prie konfederacijos, kariuomenė, stovinti ties Kurava, pradėjo nerimauti. Generolai Mykolas Vielhorskis bei Stanislovas Mokronoskis nuvyko armijos vardu į Varšuvą sutūrėti karalių nuo pasidavimo Rusams. Kai šie delegatai grįžo į stovyklą be laukiamųjų rezultatų, kunigaikštis Poniatovskis pareikalavo, kad dėdė atleistų jį nuo visų jo tarnybų bei karo laipsnių. Paskui vadą buvo įteikta arti dviejų šimtų prašymų generolų bei karininkų, kurie taip pat reikalavo atleisti nuo tarnybos.

Karas pasibaigė. Generolas Kachovskis įėjo su dalimi Rusų armijos į Varšuvą ir pastatė savo sargybą karaliaus pilyje (rūmuose). Kancleris Malachovskis buvo įspėtas, kad be Bulgakovo žinios nebedėtų antspaudo nė ant vieno rašto.

Laisvoji generalinė Karūnos konfederacija nė vieno žingsnio neatsiliko nuo Kachovskio armijos. Pasistūmėjus į priekį

Rusų kariuomenei, kurią konfederatai vadino „sąjungininkų“ kariuomene, tuoj šie pastarieji suvarydavo šlėktas ir priversdavo juos spiestis į vaivadysčių konfederacijas. Jų įsakymų teklausydavo nuomininkai bei dvarų tarnautojai; įžymesnieji dvarininkai, nenorėdami nusidėti gegužės 3 d. konstitucijai, emigravo į Austrų užimtas žemes.

Taip pat buvo ir Lietuvoj.

Krečetnikovą lydėjo Simanas Kossakovski's, kuris 1790 m. buvo įstojęs savanoriu į Rusų armiją ir dalyvavęs Turkų kare. Slenkant Rusų kariuomenei, Kossakovskis suvarinėdavo šlėktas vaivadystėse, verste versdavo juos burtis į konfederacijas ir prisiekti Targovicos aktui. Turtingesnieji piliečiai bėgo į Prūsus; bėdinesnieji, terorizuojami „sąjungininkų“ kariuomenės plėšimais, pasiduodavo jai. Užėmus Rusų kariuomenei Vilnių, 1792 m. birželio 25 d. buvo padarytas laisvosios generalinės Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės konfederacijos aktas. Sąjungos maršalka buvo paskirtas nesamas tuomet kancleris Aleksandras Sapiega, o jo pavaduotoju Kossakovskių giminietis, Lietuvos medžiotojas Juozapas Zabiela. Kadangi Targovicos konfederacija kariuomenių vadais paskirstė etmonus, taigi kalbamuoju aktu buvo grąžinama seimo panaikinta Lietuvos lauko buožė ir atiduota Simanui Kossakovskiui. Vilniaus katedros bažnyčioje, į kurią buvo suvaryti šlėktos akto pasirašyti, Latgalių vyskupas Juozapas Kossakovskis, atlaikęs mišias ir pagiedojęs Te Deum, sveikino brolį gavus etmono laipsnį „tautos valia“.

Prisidėjus Stanislovui Augustui prie Konfederacijos ir pertraukus karą, likusiosios vaivadystės, žemės bei apskritys irgi būrėsi į konfederacijas ir prisiekė Targovicos aktą. Abiejų tautų vyriausybinės bei civiliškai kariškos tvarkymo Komisijos nustojo veikusios; visa žečpospolitos valdžia perėjo į konfederacijos rankas, kuri titulavosi „šviesiausiąja“. Rugsėjo mėn. pradžioje sąjungos vyriausybė, susivažiavusi Lietuvos Brastoj, susijungė į „šviesiausiąją“ abiejų tautų konfederaciją. Buvo paskirtos pasiuntinybės: į imperatorienę su dėkingumo pareiškimu už pagalbą ir į karalių su dėkojimu už prisidėjimą prie konfederacijos bei su prašymu duoti patarimų, stiprinant Lenkuose respublikišką valdymą. Varyti darbui toliau, šviesiausioji konfederacija 1792 m. gale spalių mėn. persikraustė į Gardiną, kur ketino sušaukti nepaprastąjį seimą.

Šviesiausiosios konfederacijos valdžia griovė gegužės 3 d. konstituciją, keršijo josios sumanytojams bei draugams, slopino kiekvieną pažangios minties reiškinį.

Magistratūros, ketverių metų seimo įsteigtos, liko panaikintos. Buvo pakeisti 1791 m. balandžio 18 d. įstatymai, miestelėnai grąžinti į senąjį stovį. Šlėktos, kurie buvo priėmę miestų teisę, nebegalėjo užimti valstybės tarnybų bei dalyvauti politikos gyvenime. Buvo panaikintas 1791 m. kovo mėn. 24 d. šlėktų rinkimų įstatymas, grąžintas balsas seimeliuose bežemiams. Konfederacija pašaukė į savo tiesą seimo maršalkas Malachovskį bei Sapiegą, o taip pat Ignotą Potockį, kaltindama juos del absoliutiškojo valdymo įvedimo, del plėšimų bei skriaudos, del šlėktų pavertimo vergais niekšais. Lygiu būdu patraukė jinai į teismą Kollontajų, kaltindama jį darius intrigų prieš laisvę, kursčius prieš šlėktas miestelėnus bei valstiečius. Reikalaujant Petrapilio rūmams, jinai liepė Prancūzų rezidentui Marie de Sainte Croix Descorches išsikraustyti iš Varšuvos ir įvedė policijos kontrolę svetimšaliams. Uždraudė leisti Tautos bei svetimųjų laikraštį (Gazeta narodowa i obca) ir Svitkovskio Atsiminimus, arba Memuarus (Pamiętnik); įvedė cenzūrą, paskyrė spaustuvių bei knygynų revizorius. Papeikė Edukacinės Komisijos veikimą ir prižadėjo rūpintis Romoje jezavitų ordeno grąžinimu. Jinai atgaivino paprotį ištraukti kardus, skaitant evangeliją, liepė laikyti pasninkus, draudė šokti advento metu privačiuose butuose. Savo politikos planams ieškojo paramos konservatyvių sluoksnių įpratimuose, kėlė kraštutiniausios atgaleivybės obalsius. Savo valdymą konfederacija jungė su visuomenės turto grobimu. Jos vadai ėmė didžiules algas, vertelgavo Edukacinės Komisijos pajamomis. Broliai Kossakovskiai savo įžūlumu bei ciniškumu prašoko didžiausius dalijamojo seimo laikų vadus. Konfederatų teroras bei piktvaliavimas drauge ėjo su savavaliavimu „sajungininkų“ kariuomenės, šeimininkaujančios Lenkijoje, kaip užkariautame krašte.

Apsvaigusi nuo triumfo „šviesiausioji abiejų tautų konfederacija“ pražiopsojo derybas, kurios tuomet ėjo tarp Austrų, Prūsų bei Rusų del Lenkų padalijimo.

Pridrikas Vilius, pasinaudojęs smūgiais, ištikusiais Austrus kare su Prancūzais, privertė juos leisti užimti Gedanę, Torną bei vakarų vaivadystes. Imperatorienė, turėdama galvoje

Rusų vaivadyscių užgrobimą, sutiko, kad Prūsų karalius dalyvautų dalijime. Dalybų konvencija tarp Prūsų bei Rusų buvo padaryta 1793 m. sausio mėn. 23 d. Tuo pat metu Buchholtz'as įteikė kancleriui Malachovskiui notą, pranešdamas Prūsų kariuomenę įžengus į Didžiuosius Lenkus. Šitą žingsnį teisino jisai prancūzų demokratizmo platinimuosi Lenkuose ir reikalu apsaugoti Prūsus nuo jakobinų ligos.

Konfederacija, kuri savo universaluose ketverių metų seimo vadus bei gegužės 3 d. konstitucijos kūrėjus pati vadino jakobinais, savo atsakyme į Prūsų notą nurodė savo vartojamas priemones revoliucijos dvasiai slopinti, pagaliau „didžiosios monarkienės“ globą, kurios pakanką teisėtai tvarkai krašte prižiūrėti. Kai, nežiūrint į tai, Prūsų kariuomenė užėmė Torną bei Didžiųjų Lenkų miestus, konfederacija prašydama pagalbos kreipėsi į Rusų ambasadorių, baroną Joną Jokūbą Sievers'ą, užėmusį Bulgakovo vietą. Nesulaukusi Rusų atsakymo, konfederacija 1793 m. vasario mėn. 11 d. universalu pakvietė šlėktas ruoštis į visuotinąjį apsiginklavimą žečpospolitos sienoms ginti. Tuomet Sievers'as pasiuntė jai notą, kurioje pareiškė nustebimą del skelbiamojo ruošimosi ir reikalavo negarsinti viešai to universalo. Konfederacija nusprendė ieškoti pagalbos diplomatijos keliu. 1793 m. kovo mėn. viduryje jinai pasiuntė į Petrapilį Ščensną Potockį, o jo pavaduotoju į maršalkos vietą paskyrė Mykolą Valevskį, Sieradzo eksvaivadį.

Ūmai po Potockio išvykimo į Petrapilį buvo paskelbtas Prūsų okupacinis patentas bei Rusų okupacinė publikacija, kurie apibrėžė naujojo užgrobimo plotą ir įsakė piliečiams prisiekti naujiesiems valdovams. Prūsų užimtos žemės apėmė Gedanę bei Torną, o be to, ėjo iš šiaurės nuo Dzialduvos miesto ant Vkros upės ligi Vyslos prieš Višogrodą, paskui Sochačevo linkui Bzūros paupiu ir jos intaku Skernevkos (Ježuvkos) upeliu ant Ravos, nuo tenai Pilicos upe ligi Bialkos žiočių ties Koniecpoliu; pagaliau žemiau Čenstakavos ligi Silezijos sienų. Prūsai pagrobė šias vaivadystes: Gniezno, Poznaniaus, Kališiaus, Sieradzo su Vieliunės žeme, dalį Krokuvos (Čenstakavą), abidvi Kujavų, Dobžinės žemę, Plocko vaivadystę, dalį Ravos ir sklypelį Mozūrų dešiniojoje Vyslos pusėje (Zakročimo žemę). Rusų užgrobtos žemės ėjo nuo šiaurės šia linija: nuo Drujos

miestelio ant Dauguvos (Vilniaus vaivadystėje) pro Narūčio ežerą, Vilniaus vaivadystės rytų pasieniu, ligi Minsko Rakuvos; toliau pro Stolbcus, Nesviežių ir Pinską ligi Austrų sienos; pagaliau Dnestru ligi Jagorliko žiočių. Rusai paėmė: sklypą Vilniaus vaivadystės, visą Minsko, rytinę dalį Naugarduko, Lietuvos Brastos bei Valuinės, visą Kijevo, Braclovo bei Padolės. Prūsų valdžiai pateko 1060, Rusų apie 4550 ketvirtainiškų mylių. Likusiąją žečpospolitos teritoriją sudarė kylys, įspraustas tarp Rusų bei Prūsų, apimąs apie 3830 ketv. mylių su keturiais milijonais gyventojų.

Paskelbtos netrukus po okupacinių aktų rūmų deklaracijos užgrobimo priežastimi statė: jakobinizmo platinimąsi Lenkuose ir reikalą uždaryti valstybę siauresniuose plotuose, nuslopinti tai ligai; be to, dar jos reikalavo kuo greičiausiai sušaukti seimą, „draugiškai" išspręsti teritorijos klausimui.

Spiriant Sievers'ui karalius išvažiavo į Gardiną, kur turėjo susirinkti nepaprastasai seimas. Ambasadorius pareikalavo, kad generaliniai šviesiausiosios konfederacijos maršalkos išsiuntinėtų universalus, šaukiančius į atstovų seimelius. Ščensno Potockio pavaduotojas Valevskis, žmogus iš prigimties neblogas, pamišęs tiktai prisirišimu prie respublikiškųjų laisvių, matydamas Sievers'ą reikalaujant sušaukti seimą padalijimui legalizuoti, ne tik kad atsisakė tenkinti jojo reikalavimus, bet dar rengėsi atsakyti į deklaraciją ir kalbino Stanislovą Augustą priešintis. Nebegalėdamas palenkti konfederacijos, kad sušauktų atstovų seimelius, Sievers'as pareikalavo nuo jos grąžinti Nuolatąją Tarybą, kuri įgaliotų karalių išsiuntinėti universalus. Valevskis vėl pasipriešino, o pagaliau, reikalaujant Sievers'ui, atsisakė nuo generalinės Karūnos konfederacijos maršalkos vietos. Lazdą po jo paėmė Antanas Pulaskis, kitados buvęs Baro konfederatas, o dabar Rusų apmokamas žmogus. Tenkindama Sievers'o norus, konfederatų generolybė atgaivino Nuolatąją Tarybą, kuri įgaliojo karalių sušaukti seimelius 1793 m. gegužės 27 d.

Vaisiai, kurių susilaukė kraštas nuo Rusų kariuomenės atkvietimo, įvarė sielvartą konfederacijos vadams. Ščensnas Potockis atsistatydino nuo užimamų vietų ir pasiuntinio misijos, o Valevskis pasitraukė į sodžių. Severinas Ževuskis išvažiavo į Galiciją, Lietuvos pakancleris Chreptovičius į užsienio vandenis. Atsisakė nuo vietų kancleris Malachovskis, didysis

Lietuvos etmonas Oginskis, Karūnos maršalka Mniškas ir daugel kitų. Didįjį Karūnos antspaudą po Malachovskio gavo Antanas Sulkovskis, didžiąją Karūnos lazdą po Mniško — Pridrikas Mošinskis; Lietuvos maršalkos lazdą, atimtą Ignotui Potockiui — Liudvikas Tiškevičius. Didžiuoju Lietuvos etmonu paliko Simanas Kossakovskis, lauko — Juozapas Zabiela, generalinės Lietuvos konfederacijos maršalkos pavaduotojas. Iš dvasiškių Karūnos senatorių atvyko į Gardino seimą tik vienas Vaitiekus Skarševskis, nesenai paskirtas Cholmo vyskupu. Kadangi stigo pasauliškių senatorių, šviesiausioji generolybė paskyrė Lietuvos kaštelionais žemių maršalkas.

Seimeliai susirinko vaivadystėse, okupacinių patentų neapimtose, ir tose, kurių tik dalys pateko svetimai valdžiai. Generolybė atėmė teisę dalyvauti rinkimuose visiems tiems piliečiams, kurie nebuvo atsisakę nuo gegužės 3 d. konstitucijos, važinėjo į Varšuvą kaipo 1792 m. vasario mėnesio seimelių delegatai, įsirašė į miesto knygas ir protestavo prieš šviesiausiosios konfederacijos nutarimus. Padidinti seimeliuose Rusų tarnų skaičiui, konfederacija grąžino Adomui Poninskiui garbę bei pilietybės teises. Atstovų rinkimai įvyko iš sąrašų, atsiųstų iš Gardino, spaudžiant Rusų durtuvams, jųjų rublių įtakoje.

1793 m. birželio 17 d. susirinko p a s k u t i n i s ž e č p o s p o l i t o s s e i m a s, kuriame tedalyvavo vos tik dvylika senatorių bei šimtas dvidešimt atstovų. Pirmajame posėdyje, Sievers'o noru, buvo išrinktas seimo maršalka Varšuvos atstovas, Karūnos taurininkas, Stanislovas Bielinskis, žinomas sostinėje palaidūnas bei ištvirkėlis. Bielinskio pašaukimas prie lazdos įvyko prieš žečpospolitos papročius, kuriais seimui, sušauktam konfederacijos metu, pirmininkaudavo paprastai josios maršalkos — Karūnos bei Lietuvos. Sievers'as pats norėjo valdyti seimą ir todel vadavo jį iš konfederatų valdžios. Konfederacijos įtakos seime tiek tebūta, kad jinai teišdirbo formulą maršalkai Bielinskiui prisiekdinti ir išleido nutarimą, idant posėdžiai eitų bē publikos, uždaromis durimis.

Įsakymas pašalinti iš atstovų rūmų publiką, laužąs posėdžių viešumą — vieną svarbiausių parlamentybės dėsnių — sukėlė daug protestų, prie kurių prisidėjo ir didysis Lietuvos maršalka

Tiškevičius. Nenorėjo pradėti posėdžio, ligi bus atsiimtas atgal šitas konfederatų uždraudimas. Sievers'as liepė pastatyti prie kai kurių opozicijos vadų butų durų rusų sargybą, kitus pagąsdino ištrėmimu ir jųjų turtų sekvestru. Terorizuojamas seimas leido pašalinti arbitrus, kuriuos maršalka Bielinskis irgi liepė išguiti iš rūmų.

Daug patvariau opozicija kovojo su rūmų reikalavimais del dalijamųjų traktatų.

Sievers'as bei Buchholtz'as birželio 20 d. įteikė seimui notas, kuriomis reikalavo paskirti delegaciją dalybų traktatams paruošti drauge su jiedviem. Karalius, buvęs lig šiol nuolankus Sievers'ui, pirmas prieš tokį reikalavimą užprotestavo. Jisai pareiškė, kad prisidėjęs prie Targovicos konfederacijos, remdamasis jos 1792 m. gegužės mėn. 14 d. aktu, garantuojančiu žečpospolitos žemių neliečiamybę, ir todel negalįs leisti nė kiek mažinti krašto. Seimas pasekė karaliaus pavyzdžiu: tam tikra nota jisai atsakė Sievers'ui neduosiąs krašto dalyti, o nuo Buchholtz'o pareikalavo išvedinti iš žečpospolitos Prūsų kariuomenę. Kai ambasadoriai savo reikalavimus pakartojo, atstovų rūmuose kilo audra: kai kurie atstovai siūlė atidėti seimą, kad tuo būdu neprileistų prie tarybų del padalijimo; kiti patarė pranešti apie Rusų-Prūsų deklaraciją Europos rūmams ir prašyti jų įsikišti.

Iškilus tokioms įvairių įvairiausioms nuomonėms, maršalka Bielinskis pasiūlė skirti seimo delegaciją derėtis su vienais tik Petrapilio rūmais. Parėmė jį kiti Rusų pakalikai, kaip va vyskupas Kossakovskis bei kaštelionas Ožarovskis, kurie aiškino tokios delegacijos paskyrimą dar anaiptol nenusprendžiant teritorinių nusileidimų, būsiant tik žingsnį į susitarimą su Rusais, vienintelę išsigelbėjimo viltį nuo Pridriko Viliaus pretensijų. Seimas priėmė Bielinskio pasiūlymą, bet Sievers'as bei Buchholtz'as, nenorėdami sutikti, kad abiejų rūmų bylos būtų atskirtos, vėl pareikalavo skirti delegaciją traktatams ruošti. Opozicijai nuveikti Sievers'as liepė apsupti seimo salę kariuomene, kelis atstovus suimti, karaliaus pajamas, Tiškevičiaus bei kitų dvarus sekvestruoti. Jisai nusileido tik gąsdinamas seimo posėdžių nutraukimu ir sutiko, kad skirtų delegaciją su vienais tik Petrapilio rūmais tartis. Tajai delegacijai, susidedančiai iš senatorių, karaliaus skirtų, bei seimo atstovų, Sievers'as pristatė dalijamojo traktato projektą. Nieko keisti

tame projekte neleido. Liepos 22 d. delegacija pasirašė traktatą, atiduodama Rusams žemes, pažymėtas okupacijos skelbime. Traktatas buvo seimo ratifikuotas 1793 m. rugpiūčio 17 d.

Paskutinę valandą derybų su Sievers'u kreipėsi į seimą Buchholtz'as, reikalaudamas skirti delegaciją tartis apie padalijimą ir su Prūsais. Seimas, užuot atsakęs Buchholtz'ui, pasiuntė Sievers'ui notą, prašydamas, idant „kilniasielė monarkienė" apsaugotų žečpospolitą nuo Pridriko Viliaus reikalavimų. Jisai nurodė traktatą, padarytą su Prūsais 1790 m. kovo 29 d.; pagyrimus, kuriais Pridrikas Vilius buvo apdovanojęs gegužės 3-os d. konstituciją; stengėsi atremti kaltinimus del jakobinizmo. Prašymui remti, seimas pasiuntė į Petrapilį Simaną Kossakovskį.

Vėl Prūsų pasiuntiniui, Sievers'o remiamam, spiriant, seimas tą pačią delegaciją, kuri buvo pasirašiusi traktatą su Rusais, įgaliojo derėtis su Buchholtz'u, bet tik del prekybos sutarties, neužleidžiant jokių teritorijų. Kadangi Buchholtz'as pristatė įgaliojimą tartis del žečpospolitos žemių užleidimo, delegacija su juo kalbėti nebenorėjo ir kreipėsi į seimą del instrukcijų. Sievers'as tolei nedrįso energingiau remti Buchholtz'o, kol seimas ratifikavo traktatą su Rusais. Po ratifikavimo rugpiūčio 17 d. jisai jau ėjo drauge su Buchholtz'u.

Opozicija kaltino Prūsų karalių žodžio laužymu; Valuinės atstovą Adomą Podhorskį, patarusį patenkinti Buchholtz'o reikalavimus, pavadino išdaviku ir privertė jį išsinešinti iš atstovų rūmų. Tada Sievers'as griebėsi nepaprastų priemonių. Prieš rugsėjo m. 2 d. posėdį jisai pranešė didžiajam Lietuvos maršalkai Tiškevičiui, kad esąs gavęs žinių apie kėsinimąsi ant Stanislovo Augusto gyvatos, todel įvesiąs į pilies kiemą Rusų kariuomenę su patrankomis; pastatysiąs sargybą prie langų bei durų, einančių į posėdžių salę; padarysiąs kratą pas atstovus, ir tuos, pas kuriuos būsią rasta ginklų, atiduosiąs į teismą už slaptą žmogžudybės ruošimą. Be to, dar pareiškė, kad posėdis nebūsiąs pertrauktas ligi tol, kol seimas įgaliosiąs delegaciją pasirašyti dalijamąjį traktatą su Prūsais.

Sievers'o pažadai įvyko ligi paskutinio žodžio. Posėdžių salėje publikos suolus užėmė rusų karininkai; greta sosto atsirado generolas Rautenfeld'as, kuris turėjo saugoti Stanislovą Augustą. Seimas, Sievers'o terorizuojamas, privargintas dvylikos valandų apstojimu, nusileido ir įgaliojo delegaciją pasi-

rašyti dalybų traktatą su Prūsais. Tačiau išsilygo, kad tojo traktato ratifikacija būtų atlikta tik padarius prekybos sutartį ir garantavus ją Rusams. Buchholtz'as prieš tokią sąlygą užprotestavo nota, kuria pareiškė, kad jojo rūmai reikalaują tučtuojau priimti dalijimo traktatą ir ratifikuoti jį be prekybos sutarties. Prūsų pasiuntinio notą vėl parėmė Sievers'as.

Šitie reikalavimai sužadino rugsėjo mėn. 23 d. seimo posėdį, pavadintą „n e b y l i u". Prieš tą posėdį Sievers'as liepė suimti ir išvežti iš Gardino vyriausiuosius opozicininkus, atstovus: Plocko — Šidlovskį, Krokuvos — Krasnodembskį, Lomžos — Skažinskį ir Višogrodo — Mikorskį. Rusų kariuomenė apsupo posėdžiaujamą vietą, o generolas Rautenfeldas antrukart atsisėdo greta sosto. Rūmai del atstovų išvežimo ir Rusų kariuomenės apsupimo nebedavė pradėti posėdžio, ištylėję taip ligi ketvirtos valandos ryto. Kada, pagaliau, generolas Rautenfeldas pagrasė, jog, toliau tebesipriešinant, įvesiąs į posėdžių salę Rusų kariuomenę, maršalka liepė perskaityti delegacijos įgaliojimo projektą pasirašyti dalijamajam traktatui su Prūsais be prekybos sutarties. Triskart maršalkai paklausus, ar tinką, — nieks neatsiliepė. Krokuvos atstovas Juozas Ankvičius padarė iš to išvadą, kad atstovų rūmų tylėjimas reikią suprasti kaipo projekto priėmimas visų balsais. Tuo būdu seimo delegacija gavo įgaliojimą pasirašyti dalijamąjį traktatą su Prūsais be jokių sąlygų. Jinai atliko tai 1793 m. rugsėjo mėn. 25 d., išsižadėdama Prūsų naudai žemių, pažymėtų okupacijos patente.

Jau pasirašius 1793-jų m. liepos mėn. 22 d. dalijamąjį traktatą, šviesiausioji konfederacija nebebuvo Rusams reikalinga. Sievers'as ketino toliau vykdyti sąjungą tarp Rusų bei žečpospolitos ir primesti Lenkams naują valdymo lytį, bet tikėjosi sutiksiąs konfederacijos opoziciją tiek pirmu, tiek antru atžvilgiu. Rusų planams buvo reikalo suteikti karaliaus valdžiai šiokios tokios reikšmės krašte; tuo tarpu konfederacija, apsvaigusi turimąja diktatūra, stengėsi panaikinti valdžioje monarkinį pradmenį. Konfederacija buvo tikra, kad, pasitarnavusi Rusams padalijimo byloje, bus įsigijusi dirvos tolesniam gyvavimui po seimo, bet netikėtai krito ant jos smūgis iš Petrapilio. Imperatorienė atsiuntė Sievers'ui įsakymą paleisti Targovicos konfederaciją ir pakeisti ją kita, seimine. Šį Katarinos įsakymą padėjo įvykdyti visų neapkentimas konfedera-

cijos, nebetekusios gero vardo del svetimos kariuomenės atkvietimo į kraštą, teroro bei plėšimų. 1793 m. rugsėjo mėn. 15 d., Sievers'ui reikalaujant, nuvyko būrelis senatorių bei atstovų į Karaliaus kambarius ir pristatė Stanislovui Augustui projektą, paruoštą sulig imperatorienės įsakymų dvasia ir atatinkantį seimo daugumos norus. Tasai projektas siūlė paleisti Targovicos konfederaciją kaipo nebereikalingą, nes žečpospolita gana jau esanti aprimusi; seimui jisai teikė teisės peržiūrėti sancitus, jei interesuotosios pusės apskųs juos. Jisai siūlė į anos vietą įsteigti seimo konfederaciją ir skirti jos pirmininku maršalką Bielinskį katalikų tikybai, laisvei bei žečpospolitos žemių neliečiamybei ginti. Visi ten buvę senatoriai bei atstovai, išskyrus vieną vyskupą Kossakovskį, priėmė šį projektą, del to rugsėjo 15 d. Targovicos konfederacija nustojo veikusi, o pradėjo gyvuoti seimo, gardiniškė.

Seimas, toliau varąs darbą susimetęs į naują konfederaciją, paskyrė deputaciją, kuri, pasiskundus nuskriaustiems asmenims, panaikino daugelį vienašališkų bei plėšikiškų Targovicos sancitų. Toji pat delegacija, kuri buvo pasirašiusi dalybų traktatą, seimo buvo įgaliota padaryti sąjungą su Rusais; pagaliau seimas įvedė naują žečpospolitos valdymo lytį.

Lenkų sąjungos su imperatoriene aktas, parašytas 1793 m. spalių mėn. 16 d., prižadėjo saugoti abiejų pusių žemes visomis ginklo jėgomis; juo buvo pavedama sujungtųjų armijų vadovybė tai valstybei, katra daugiau pastatysianti kareivių; jisai draudė žečpospolitai savarankiškai susižinoti su svetimomis valstybėmis diplomatijos reikalais ir garantavo jai būsimąją valstybės santvarką. Seimas pasiuntė į Petrapilį Liudviką Tiškevičių, kad padėkotų už tąjį traktatą.

Černiechuvos atstovo Lobaževskio pasiūlymu atstovų rūmai nutarė palikti del žečpospolitos sumažėjimo tik penkiolikos tūkstančių armiją ir paleisti, kas būtų viršaus. Naujósios valdymo lyties projektas, patiektas Sievers'o drauge su keliolika Rusų šalininkų, buvo priimtas paskutiniame seimo posėdyje, 1793 m. lapkričio 23 d. Naujoji konstitucija buvo tai atgaivinimas 1775-jų m. stakelberginės su kai kuriomis permainomis, paimtomis iš ketverių metų seimo įstatų. Jinai neįsigyveno del įvykių, kurie atsitiko tuojau po seimo uždarymo ir gardiniškės konfederacijos paleidimo.

Užsidarius Gardino seimui, karalius su atgaivintąja Nuolatąja Taryba grįžo į Varšuvą. Paskui jį atvyko į sostinę naujas Rusų pasiuntinys, Sievers'o papėdininkas, baronas Otonas Igelström'as, kitados padėjęs Riepninui organizuoti Radomo konfederaciją, o dabar visagalis sumažėjusios žečpospolitos viešpatis. Jisai turėjo savo komandoje apie 30.000 Rusų kariuomenės, kurios 8000 stovėjo Varšuvoje, o kita dalis buvo išmėtyta po provincijos miestus. Po žvitriomis Igelström'o bei Rusų generolų akimis brendo krašte sąjunga, kuri sukurstė tautos sukilimą.

Apie sukilimą karštesnieji patriotai svajojo jau Gardino seimo metu. Varšuvoj ruošė jį miestelėnas bankininkas Andrius Kapostas, susitaręs su generolu Ignotu Dzialinskiu; Lietuvoj — Lietuvos stovyklinis Karolius Prozoras, ketverių metų seimo atstovas Pranciškus Jelskis ir dar keli kiti. Jie susižinodavo su Lenkų kariuomene, susinešė su emigrantais Saksuose, Kollontajumi bei Ignotu Potockiu. Minioms kurstyti emigrantai parašė ir išspausdino Leipcige knygas, antrašte „A p i e L e n k ų 1 7 9 1 m. g e g u ž ė s 3 d. k o n s t i t u c i j o s i š l e i d i m ą b e i j o s ž l u g i m ą“ (O u s t a n o w i e n i u i u p a d k u k o n s t y t u c j i p o l s k i e j 3-g o m a j a 1 7 9 1 m.), kurios žymėjo Targovicos konfederatų piktadarybes bei dalyvavusių dalybose rūmų politikų suktybes. Sukilimo viršininku sąjungininkai nusprendė pakviesti generolą Tadą Kasciušką.

Kasciuška gimė 1746 m. Merečovščiznos palivarke, Naugarduko vaivadystėje, Slanimo apskrityje, iš tėvo Liudviko ir motinos Teklės Ratomskaitės. Mokslus ėjo pas piorus Liubiešavoj (ties Pinsku) ir Varšuvos riterių mokykloj; 1770 m. išvažiavo į Prancūziją, kur ėjo karo inžinierių mokslą. Jisai grįžo į kraštą po pirmojo padalijimo ir netrukus, negavęs vietos tautos kariuomenėj, nuvyko į Šiaurės Ameriką. Ten jis dalyvavo Amerikos kolonistų kare su Anglais, išsitarnavo generolo laipsnį ir 1785 m. vėl grįžo į kraštą. Per ketverių metų seimą jisai stojo į Karūnos armiją ir dalyvavo 1792 m. kampanijoj; prisidėjus karaliui prie Targovicos konfederacijos, atsistatydino ir išvažiavo į užsienį. Tenai susižinodavo Kasciuška su emigrantais lenkais Leipcige ir buvo nuvykęs į Paryžių su planais išvaduoti Lenkus Prancūzų pagalba. 1793 m. rudenį vėl atsirado Saksuose, kur priėmė sąjungininkų siūlomą dikta-

tūrą tautos sukilime. Per emisarus jisai išsiuntinėjo laiškus, kviesdamas žečpospolitos piliečius ginkluotis; o patsai su generolu Juozapu Zajončku nuvyko į Krokuvos apylinkę. Pamatęs, kad negana prisiruošta, išvažiavo į Italiją, kur surado jį sąjungininkų pasiųstas Jelskis ir įtikino, kad esą būtino reikalo tučtuojau pradėti ginkluotas sukilimas.

Igelström'as susekė ruošiant sukilimą. Jisai įsakė suimti daugelį įžymesnių piliečių Varšuvoj ir Vilniuje, tarp jų generolą Dzialinskį, kurį liepė išvežti į Rusų gilumą. Eidamas Gardino seimo nutarimu, Rusų pasiuntinys liepė Nuolatajai Tarybai sumažinti armiją ligi 15.000, kuo turėjo atimti sukilimui paramą kariuomenėje. Kasciuška, supratęs momento svarbumą, atvyko į Drezdeną, kur drauge su emigrantais paruošė veikimo planą; paskui išvažiavo į Krokuvos vaivadystę ir tenai laukė Lenkų kariuomenės pradedant sukilimą.

Žinodamas sąmokslininkų planų paslaptis, generolas Antanas Madalinskis, Nuolatosios Tarybos paleistas nuo vietos, surinkęs Ostrolenkoje savo brigadą, turinčią 700 arklių, patraukė į Krokuvos vaivadystę. Aplenkdamas Rusų būrius, jisai ėjo pirma į žiemius, į Mlavą, paskui į pietus naujuoju Prūsų pasieniu. Igelström'as įsakė savo kariuomenei persekioti Madalinskį, o be to, liepė sukoncentruoti visas Rusų jėgas, stovinčias pietuose, paskyręs joms susirinkimo punktu Radomą. Igelström'o padarytos koncentracijos dėka Krokuva liko tuščia, išėjus Rusų įgulai. Papulkininkas Likošinas su savo būriu išsidangino iš Krokuvos, palikęs joje Lenkų įgulą, vadovaujamą generolo Juozapo Vodzickio. Likošinui išėjus, po kelių valandų, 1794 m. kovo 23 d., atvyko į Krokuvą Kasciuška, kuris lig šiolei slapstėsi apylinkėje.

1794 m. kovo mėn. 24 d. Krokuvos rinkoje sustojo Lenkų kariuomenė, vedama generolo Vodzickio. Apypietyje prieš kariuomenės frontą pasirodė Kasciuška, minios šauksmais sveikinamas. Kariuomenė prisiekė ištikimybę Kasciuškai, kaipo aukščiausiam ginkluotosios jėgos viršininkui. Kasciuška savo ruožtu prisiekė, kad duota jam valdžia tesinaudosiąs tik valstybės neliečiamybei ginti, nepriklausomybei atgauti ir visuotinajai laisvei iškovoti. Davęs priesaiką, Kasciuška nuvyko su generolu Vodzickiu bei karininkais į rotušę, kur buvo susirinkę įvairių sluoksnių piliečiai. Aleksandras Linovskis, ketverių metų seimo atstovas, perskaitė „piliečių, Krokuvos

vaivadystės gyventojų sukilimo aktą“ (akt powstania obywatelów, mieszkańcow województwa Krakowskiego), kurį esantieji pasirašė, džiaugsmingai šūkaudami.

Sukilimo aktas išrodė kaimynių valstybių — Rusų bei Prūsų — nedorybes, tėvynės išdavikų, Targovicos konfederatų, piktadarybes ir liūdną tautos padėtį po antrojo žečpospolitos padalijimo. Krokuvos vaivadystės piliečiai, didžiūlės visuomenės nelaimės prispausti, telkią savo jėgas į sukilėlių sąjungą, kad išstumtų iš Lenkų svetimas kariuomenes, atstatytų senąsias sienas, išvaduotų kraštą iš prievartos bei uzurpacijos, tiek svetimosios, tiek savosios. Tikslui atsiekti jie pripažįstą vyriausiuoju viršininku (najwyższy naczelnik) ginkluoto sukilimo bei valdytoju Tadą Kasciušką; steigią Aukščiausiąją Tautos Tarybą (Rada najwyższa narodowa), Krokuvos vaivadystės tvarkymo komisiją ir baudžiamąjį teismą. Vyriausiasis viršininkas turįs valdžioje ginkluotą jėgą, skirstąs visas kariuomenės tarnybas; ligos ar kitų kliūčių ištiktas, kurios nebeduotų jam eiti savo pareigų, turįs teisės pasiskirti sau pavaduotoją. Aukščiausioji Tautos Taryba, sudaryta iš viršininko skirtų narių, turėsianti rūpintis viešuoju iždu, naujokų ėmimu, ginklų bei amunicijos pristatymu, svetimųjų valstybių pagalbos suradimu, teisybės teikimu, patriotiškos dvasios žadinimu. Tvarkymo Komisija vykdysianti vyriausiojo viršininko bei Aukščiausiosios Tarybos įsakymus. Baudžiamasis teismas, susidedąs iš narių, Aukščiausiosios Tarybos paskirtų, mirtimi bausiąs už nusikaltimus tautai ir už darbus, priešingus sukilimo tikslams.

Tam tikras Krokuvos vaivadystės piliečių nutarimas ragino į sukilimą visus vyrus nuo aštuoniolikos metų amžiaus ligi dvidešimt aštuonių, įsakė ginkluotis miestams bei sodžiams, uždėjo tam kartui mokesčius ant seniūnų, žemininkų bei dvasininkų. Tąją pačią 1794 m. kovo 24 d. Kasciuška išleido manifestą į kariuomenę, piliečius, dvasininkus bei moteris. Sukilimas temetė pirštinę vieniems Rusams, neužkabindamas Prūsų bei Austrų.

Pačiu skubiuoju viršininko reikalu buvo gelbėti išblaškyti Lenkų kariuomenės būriai, kuriems grasė besikoncentruojanti Igelström'o įsakymu Rusų armija. Balandžio mėn. 1 d. Kasciuška išvyko iš Krokuvos; už dviejų mylių nuo miesto, ties

Liubožicos sodžiumi jisai susijungė su ateinančiomis Madalinskio bei Manget'o brigadomis, tad jo armija pasiūgėjo ligi 4000 vyrų, apginkluotų dvylika patrankų. Paėjus dvi mylias toliau, ties Koniušės sodžiumi, prisidėjo 2000 Krokuvos valstiečių, kuriuos surinko ir apginklavo ietimis bei dalgėmis, įtvertomis durtinai, tvarkymo Komisijos narys Jonas Slaskis. Iš priešingos pusės traukė Denisovas su 5000 žmonių.

Balandžio 4 d. ištiko mūšis ties Raclavicų sodžiumi. Kasciuška įsakė valstiečiams paimti priešo patrankas. Į ataką puolė per 300 valstiečių, su kuriais drauge jojo viršininkas, ragindamas juos į kovą žodžiais bei mostagavimais. Žendovicų sodžiaus ūkininkas Vaitkus Bartos'as, pramintas Glovač'u, pirmas šoko ant priešo baterijos ir savo kepure užspaudė armotos dagtą. Kova truko nuo 3-ios valandos po pietų ligi 8-os vakaro. Kasciuška nebeteko arti šimto žmonių, bet priešą išblaškė ir atėmė jam dvylika patrankų. Po mūšio jisai išgyrė prieš tautą narsumą kareivių, generolų Zajončko bei Madalinskio, brigadininko Manget'o bei majoro Lukkė's. Bartos'ą pakėlė vėliavininku, be to, dar jį pavadino Vaitiekumi Glovackiu. Krokuviečiams pagerbti Kasciuška apsivilko jų balta miline (sukmana) generolo mundieriaus vietoje. Po Raclavicų mūšio jisai patraukė į Sandomiero vaivadystę, pakeliui daugindamas bei organizuodamas sukilėlių jėgas.

Raclavicų pergalė, kad ir nesunaikinusi priešo, turėjo didžiulės morališkos reikšmės. Josios dėka atsirado sukilėlių organizacijų Cholmo žemėje bei Liublino vaivadystėje; jinai paskubino sukilimą Varšuvoj bei Vilniuje.

Rusų įgulos Varšuvoj buvo ligi 8000 žmonių, apginkluotų trisdešimt keturiomis patrankomis. Be to, Igelström'as turėjo savo valdžioje prūsų būrį, stovintį ties Varšuva, daugiau kaip 1600 kareivių. Lenkų kariuomenės įguloje Varšuvoj tebuvo iš viso apie 300 vyrų. Išvaduoti sostinei iš Rusų valdžios, reikėjo sukelti miestelėnai, be kurių vienai Lenkų kariuomenei ne lengva būtų nuveikti gausesnė priešo jėga. Tikruoju Varšuvos sukilimo organizuotoju buvo kunigas Juozapas Mejeris, kuriam padėjo meisteris kurpius Jonas Kilinskis.

Kunigas Mejeris, Žemaičių bajoras, turėjo parapiją Trakų vaivadystėje, o gyveno Varšuvoj, atsidėjęs literatūrai bei politikai. Išgirdęs apie Krokuvos sukilimą, jisai ėmė varyti agitaciją tarp Lenkų karininkų, o Kilinskiui padedant, įtraukė į są-

mokslą amatininkų cechus. Igelström'as, sužinojęs nuo šnipų apie ruošiamą sukilimą, sumanė pagrobti Varšuvos arsenolą (ginklinę), esantį Lenkų įgulos rankose. Jisai tikėjosi, kad jam patarnausią didysis Karūnos etmonas Petras Ožarovskis, kuris buvo užėmęs Branickio vietą, ir generolas Jonas Augustas Cichockis, Varšuvos garnizono (įgulos) komendantas. Pulti arsenolą bei Lenkų įgulą Igelström'as buvo beketinąs Velykų šeštadienį. Generolas Cichockis, žinodamas ambasadoriaus paslaptis ir būdamas sąmoksle, pranešė apie viską kunigui Mejer'iui, del to sukilimas buvo pradėtas ankščiau, 18-tąją balandžio mėn. naktį.

Duotu obalsiu iš kareivinių išėjo Lenkų kariuomenė, o miestelėnai subėgo prie arsenolo. Mažesnės Rusų sargybos buvo nuginkluotos; pulkininkas Haumann'as, vedąs vadinamąjį Dzialiniečių pulką, kurio šefas, generolas Dzialinskis, buvo Igelström'o išvežtas į Rusus, susirėmė su priešo pėstininkais Krokuvos Priemiestyje prieš Šv. Kryžiaus bažnyčią; didesniąją jų dalį išnaikino, likusius sugrūdo į šonines gatves. Miestelėnai galabijo priešą nuo namų stogų ir pro langus, puolė Rusų didžiūnų bei išdavikų būstus, imdami juos į areštą. Kita dalis priešo kariuomenės užsidarė rūmuose: Rusų ambasados ir Borcho Medaus gatvėj, o taip pat žečpospolitos namuose Krasinskių Aikštėje. Rytojaus dieną, balandžio mėn. 18-ąją d., komanduoti sukilėlius ėmė generolas Stanislovas Mokronoskis ir įsakė šturmuoti rūmus. Rusai pasidavė; Igelström'as pabėgo, palikęs ambasados kasą bei archyvą. Balandžio mėn. 18 d. vakare nebebuvo jau Varšuvoj rusų, išėmus 1500 imtinių bei 2000 lavonų. Sukilėlių tekrito 1000 žmonių.

Balandžio 19 d. Mozūrų kunigaikštystės piliečiai raštu pasižadėjo dėtis prie Krokuvos sukilimo, Kasciuškos vedamo, Varšuvos komendantu jie pakvietė generolą Mokronoskį; įsteigė L a i k i n ą j ą P a v a d u o j a m ą j ą T a r y b ą (Rada z a s t ę p c z a t y m c z a s o w a), išskaidytą skyriais: diplomatijos, karo bei iždo, kuri turėjo veikti, vedant naujai išrinktam miesto prezidentui Ignatui Zakševskiui, ketverių metų seimo atstovui. Netrukus buvo įsteigta Mozūrų kunigaikštystės Tvarkymo Komisija bei baudžiamasis teismas.

Balandžio 23-ją naktį plykstelėjo sukilimas Vilniuje.

Rusų įgula, generolo Arsenjevo komanduojama, turėjo per 1000 kareivių, apginkluotų keliolika patrankų, pastatytų Pogu-

lenkos priemiestyje. Lietuvos kariuomenės, kuriai vadovavo didysis etmonas Simanas Kossakovskis, tebuvo 400 žmonių. Inžinierių pulkininkas Jokūbas Jasinskis suorganizavo kariuomenės tarpe sąmokslą, užpuolė rusų sargybas, nuginklavęs paėmė jas į nelaisvę drauge su generolu Arsenjevu. Piliečiai parašė tautos sukilimo aktą ir prisiekė jam, miesto komendantu paskyrė Jasinskį ir įsteigė Vyriausiąją Laikinąją Pavaduojamąją Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės Tarybą (Najwyższa rada tymczasowa zastępcza wielkiego księstwa Litewskiego), Visuomenės Saugumo Deputaciją (Deputacja bezpieczeństwa publicznego) išdavikams persekioti ir baudžiamąjį teismą. Balandžio 25 d., remiantis baudžiamojo teismo nutarimu, Simanas Kossakovskis buvo pakartas rinkoje, priešais daboklę, valdinių magistratūrų, kariuomenės bei publikos minių akivaizdoje.

Varšuvos bei Vilniaus sukilėlių buvo skelbiami Prancūzų revoliucijos obalsiai. Pulkininkas Jasinskis tikėjo gerais kartuvių vaisiais, kun. Mejer'is taip pat buvo teroro šalininkas. Pavyzdys, Jasinskio duotas Vilniuje, sukėlė Varšuvos miestelėnų maištą gegužės mėn. 9 d.

Pasklido žinia, kad kai kurie išdavikai, suimti 18-ją balandžio naktį, bandę pabėgti. 9-ją gegužės mėn. naktį Varšuvos gatvėse kilo neramus judesys; paryčiu pasirodė minios rankomis pastatytų kartuvių: trejos Senojo Miesto rinkoje, ketvirtosios Krokuvos Priemiestyje priešais bernardinų bažnyčią, — visos su parašu: „Bausmė tėvynės išdavikams“ (Kara na zdrajców ojczyzny). Kai tik gegužės m. 9 d. susirinko rotušėj Laikinoji Pavaduojamoji Taryba, minios, vedamos kun. Mejer'io bei Kazimiero Konopkos, kitados Kollontajaus sekretoriaus, susigrūdusios į rinką, pareikalavo nužudyti keturius išdavikus: didįjį Karūnos etmoną Ožarovskį, Lietuvos lauko etmoną Juozapą Zabielą, vyskupą Kossakovskį bei Gardino seimo atstovą, dabar Nuolatosios Tarybos maršalką Ankvičą. Kai Pavaduojamoji Taryba nenorėjo patenkinti reikalavimo, Konopka bei kun. Mejer'is užvedė ant jos minią, apsiginklavusią kalavijais ir pištalietais, šaukiančią: „Tėvynė reikalauja išdavikus nubausti!“ Pavaduojamoji Taryba, minios spiriama, įsakė baudžiamajam teismui paskelbti tučtuojau nutarimus Ožarovskiui, Zabielai, Kossakovskiui bei Ankvičui. Tą

pačią dieną įvyko egzekucija, lydima šauksmais: „Valio revoliucija!“

Tų nuotykių bėgyje Kasciuška stovėjo ties Polancu, Sandomiero vaivadystėje, ir galvojo, kaip čia apginklavus trijų šimtų tūkstančių kariuomenė. Tokį didelį krašto gynėjų skaičių turėjo duoti Kasciuškos paskelbtas visuotinasai piliečių apsiginklavimas ir viltis įtraukti į kovą valstiečių mases. Valstiečių dalyvavimas kare daugiausia parėjo nuo ponų, kuriuos viršininkas taip pat ragino ginkluoti valdinius (baudžiauninkus) ir siųsti į mūšio lauką. Krokuvos vaivadystės Tvarkymo Komisija jau kovo mėn. 28 d. buvo įsakiusi dvarininkams žadinti valstiečiuose laisvą norą stoti į kariuomenę, nevartojant prievartos priemonių. Paskėliau, po Raclavicų mūšio, jinai prašė dvarininkų, kad nespaustų darbais tų valstiečių, kurie bus stoję į vaivadystės miliciją. Patsai Kasciuška po Raclavicų mūšio išleido atsišaukimą, kuriuo atleido nuo baudžiavos bei duoklės visam kareiviavimo laikui ginkluotus valstiečius; įsakė vyriausybei sumažinti prievoles šeimų, pasilikusių vietoje; paėmė valstiečius į vyriausybės globą, leisdamas jiems skųstis del ponų priespaudos tvarkymo komisijoms. „Būtinai yra reikalinga, — rašė Kasciuška, — kad liaudis, mušdamos su visų priešu, jaustų randanti tame savo likimo pagerinimą, sulauksianti nelyginti laimingesnės padėties išvaduotuose iš nelaimės Lenkuose, nekaip kad juos valdytų svetimieji.“ Iš stovyklos ties Viniarais gegužės 2 d. išėjo įsakymas dovanoti po vieną dieną savaitėje baudžiavos kiekvienam valstiečiui, einančiam į karą, ir atleisti nuo visų prievolių sodžiaus bendrijas, šioms dalyvaujant priešo gaudyme. Tačiau visų svarbiausias buvo Kasciuškos u n i v e r s a l a s, išleistas t i e s P o l a n c u g e g u ž ė s 7 d. Juoju kiekvienas valstietis gauna laisvės kilotis kur tinkamas, bet tik išmokės skolas, įneš valdžiai mokesčius ir praneš tvarkymo komisijai apie naują savo gyvenimo vietą. Lažo dienų skaičius mažinamas nuo penkių arba šešių savaitėje ligi trijų ir keturių, nuo trijų arba keturių ligi vienos, nuo vienos savaitėje ligi vienos dviejose savaitėse. Tuo sumažinimu naudosiąsi visi valstiečiai per visą sukilimą. Tarnaują kariuomenėje esą laisvi nuo lažo ėjimo ligi grįžtant namo. Karo dalyvių ūkius turinčios prižiūrėti vietos vyriausybės, vyrijos bei dvarai. Valstietis esąs dirbamos jo žemės savininkas ir negalįs būti pono išvarytas, jeigu jisai atliekąs pareigas, įstatymų nuro-

dytas. Vaivadystės, žemės bei apskritys turinčios būti padalytos į vadinamąsias priežiūras (dozory), kurių kiekviena apimanti nuo 1000 ligi 2000 ūkių. Kiekvienoje priežiūroje (apygardoje) būsiąs valdininkas, tvarkymo komisijos skiriamas, priiminėti valstiečių skundams del ponų priespaudos bei dvarininkų pranešimams apie žmonių neklusnumą ir savavaliavimą. Tasai valdininkas, pavadintas prižiūrėtoju, spręsiąs ginčus tarp valstiečių bei ponų. Jeigu šalys būtų nepatenkintos jojo nutarimu, jos turėsiančios teisės apeliuoti į tvarkymo komisiją.

Polanco manifestu Kasciuška padarė tai, ko nedrįso padaryti gegužės 3 d. konstitucijos kūrėjai; jis atliko teisingą bei išmintingą darbą. Jei Baro konfederacija, bekovodama del nepriklausomybės, tesirėmė daugiausia šlėktomis, o gegužės 3 d. konstitucija buvo pakvietusi į tautos darbą miestelėnus, tai Kasciuška stengėsi sunaudoti tėvynės labui liáudies pajėgas. Tautos buitį bei ateitį rėmė jis visais luomais, nebeaplenkdamas valstiečių luomo. Pašaukęs į tautos tarnybą valstiečių mases, Kasciuška padaugino tautos jėgas milijonais rankų bei širdžių.

Besistengdamas padidinti kariuomenės skaičių, Kasciuška drauge stiprino sukilimo agną (energiją), įsteigdamas centrinį valdymo organą, paskelbtą kovo 24-os d. akte Vyriausiąją Tautos Tarybą. Tarybos organizaciją jisai nustatė gegužės 10-sios d. universalu; ją įgyveninti apsiėmė Kollontajus bei Ignotas Potockis, kurie tam tikslui atvyko į Varšuvą. Taryba susidėjo iš aštuonių tarybininkų ir trijų dešimtų dviejų pavaduotojų. Jinai skirstėsi į aštuonius skyrius: tvarkos, saugumo, teisingumo, iždo, maitinimo, karo reikalų, užsienio reikalų ir instrukcijų. Skyrius vedė šie tarybininkai: tvarkos — Aloizas Sulistrovskis, saugumo — Tomas Vavžeckis, užsienio reikalų — Ignotas Potockis, teisingumo — Pranciškus Miškovskis, iždo — Kollontajus, maitinimo — Ignotas Zakševskis, karo reikalų — generolas Vieliovieiskis, instrukcijų — Jonas Jaskevičius. Lietuvai Kasciuška patvirtino tokią pat magistratūrą, pavadinęs C e n t r a l i n e D e p u t a c i j a D i d ž i o s i o s L i e t u v o s K u n i g a i k š t y s t ė s (D e p u t a c j a c e n t r a l n a w i e l k i e g o k s i ę s t w a l i t e w s k i e g o). Pasivaduodamas tomis įstaigomis, kurios atlikdavo administracijos bei teismo dalykus, Kasciuška ėmė pulti priešą.

Birželio mėn. pradžioje Kasciuška su 14.000 žmonių armija, apsiginklavusia 24 patrankomis, prisiartino prie naujosios

Prūsų sienos, vydamas bėgantį Rusų generolą Denisovą. Pasienyje stovėjo Prūsų korpusas, generolo Favrato vadovybėje, bet viršininkas iš jojo nelaukė puolamųjų žingsnių. Tuo tarpu ties Ščekocinais Prūsų kariuomenė padavė ranką rusams. Lenkų armija kovoje su priešu, kuris turėjo per 26.000 kareivių, apginkluotų 120 patrankų, gavo smūgį. Jinai nebeteko 1000 žmonių, tarp jų generolų: Vodzickio bei Grochovskio. Trečią dieną po mūšio ties Ščekocinais, birželio 8 d., sukilimui buvo iškirstas antras smūgis prie naujos Rusų sienos, Cholmo vaivadystėje. Prieš Rusų generolą Derfeldeną, norintį pereiti Būgą, Kasciuška pasiuntė kelių tūkstančių korpusą, Juozapo Zajončko vedamą. Ties Cholmu ištiko mūšis, kuris pasibaigė Zajončko pasitraukimu ir kelių šimtų Lenkų kareivių praradimu.

Po tų smūgių Lenkų kariuomenė iš dviejų pusių traukė į Varšuvą: Kasciuška nuo Ščekocinų pro Kelčius, Zajončkas nuo Cholmo pro Liubliną.

Kasciuška, nepaisant netikėto Prūsų įsikišimo bei smūgių, nenusiminė. Iš stovyklos ties Kelčiais birželio 10 d. jisai davė įsakymą su obalsiu „l a i s v ė, l y g y b ė i r n e p r i k l a u s o m y b ė“, liepdamas reguliariai Lenkų kariuomenei, perėjus Prūsų bei Rusų sienas, kurstyti visus žmones kilti. Vyriausioji Tautos Taryba atsišaukimu į Didžiųjų Lenkų piliečius, atminusi Pridriko Viliaus II-jo žodžio sulaužymą, kurstė žmones numesti Prūsų jungą.

Taip beraginant ištverti ir stiprinti energiją, birželio 15 d. Krokuva pateko į prūsų rankas. Miesto komendantas, pulkininkas Vieniavskis, atidavė jį prūsams, ne tik kad neišsėmęs gynimo priemonių, bet nepaleidęs net nė vieno šūvio. Tiesa, Krokuva strategijos atžvilgiu nebeturėjo jau Kasciuškai reikšmės, bet praradimas senosios žečpospolitos sostinės, kurioje suskambėjo pirmas sukilimo šauksmas, buvo morališkas smūgis. Tai suprato viršininkas, leisdamas atsišaukimą, kuriame stengėsi sustiprinti piliečių dvasią. Tačiau negalėjo jisai išdildyti įspūdžio, kurį buvo padaręs Krokuvos žlugimas Varšuvos liaudies protuose, ir išvengti birželio 28 d. katastrofos.

Varšuvos miestelėnai, 18-ją balandžio naktį, išvadavę sostinę iš Rusų kariuomenės, įgijo nusimanymo apie savo jėgas ir turėjo pretensijos dalyvauti visuomenės reikalų tvarkyme. Tasai nusimanymas bei pretensijos padidėjo po gegužės 9 d.,

kai ant kartuvių, minios pastatytų, buvo pakarti tėvynės išdavikai. Gegužės mėn. pabaigoje, suorganizavus Vyriausiąją Tautos Tarybą, į Kasciuškos stovyklą nuvyko Varšuvos miestelėnų deputacija protestuodama, kad tosios magistratūros narių paskyrimas įvykęs jiems nedalyvaujant. Žinia apie Krokuvos kapituliaciją, kurios priežastį visi matė klastoje, sužadino birželio m. 28 d. sukilimą.

Tasai pats Konopka, kuris vadovavo miniai gegužės 9 d., birželio 27 d. pasirodė ties Varšuvos apkasais ir ėmė plačiai pasakoti besimankštinančiai milicijai apie pulkininko Vieniavskio klastą ir apie Vyrausiosios Tautos Tarybos užsileidimą targoviciečiams bei Rusų šalininkams. Pamatęs vieną basą kareivį, ėmė dejuoti, kaip esą brangu maitinti nenubausti išdavikai, sukišti į kalėjimą po balandžio m. nuotykių; čia jis nurodė skriaudą, tuo daromą tėvynės gynėjams. Konopka įrodinėjo reikalą kuo greičiausiai teisti kalinius, ragino kareivius bei publiką, darančią apsigynimui pylimus, pareikalauti, kad greičiau būtų nubausti išdavikai. Vėlai vakare minios nuėjo nuo apkasų į Senojo Miesto rinką prie rotušės, kur Konopka antrukart prabilo, pavardėmis šaukdamas kalinius ir primindamas jų piktadarybes. Jisai ėmė įrodinėti, kad piktadariai, kurių pavardes yra pasakęs, esą užsitarnavę mirties bausmę, ir kad teismas kuo greičiausiai turįs juos pasmerkti.

Minios, užuot reikalavusios teismo, susirinko vėlai naktį su žibintuvais statyti kartuvių. Kai kitą dieną Vyriausioji Tautos Taryba įsakė policijos organams nugriauti kartuves, minia nebesitvėrė piktumu. Jinai apkapojo kardais policiją ir nuslinko prie rotušės, reikalaudama, kad Taryba tučtuojau pasmerktų ir nubaustų išdavikus. Kai prezidentas Zakševskis, susitaręs su Taryba, atsisakė patenkinti reikalavimus, minia įsiveržė į kalėjimą. Buvo pakartas kunigaikštis Antanas Četvertinskis, Vilniaus vyskupas Massalskis ir keli šnipai; buvo nužudyta taip pat keletas nekaltų žmonių. Buvo išvilkti iš kalėjimo vyskupas Skarševskis bei didysis Karūnos maršalka Mošinskis: pirmasis išsipirko nuo mirties pinigais, duotais budeliui; antrąjį išgelbėjo savo prašymais prezidentas Zakševskis.

Vyriausioji Tautos Taryba įsakė suimti pačius didžiuosius riaušių kaltininkus, tarp jųjų Konopką bei kun. Mejer'į. Viršininkas papeikė riaušes ir atidavė kaltininkus teismui. Baudžiamojo teismo nutarimu betarpiai smurto kaltininkai buvo nu-

smerkti pakarti, mažiau kalti kalėti, Konopka ištremti iš krašto; kun. Mejer'is, kaipo geras patriotas, buvo paleistas. Teismo nuolankumas Konopkai bei kun. Mejer'iui buvo aiškinama Kollontajaus įtaka, kurį laikė morališku riaušių kaltininku. Bausdamas riaušes bei smurtą, Kasciuška vienkart patenkino visuomenės opiniją, — jisai savo stovykloje įsteigė karo teismą Krokuvos kapituliacijos kaltininkams teisti. Tojo teismo nutarimu pulkininkas Vieniavskis bei papulkininkas Kalk'as buvo už akių pasmerkti pakarti.

Po tų atsitikimų Kasčiuška prisiartino prie Varšuvos, kuriai grasė Prūsų karalius bei Rusų kariuomenės vadas generolas Fersen'as.

Sostinei ginti Kasciuška įkūrė kairiojoj Vyslos pusėj tris stovyklas: savo su vyriausiąja buveine Mokotavoj, Zajončko ties Volia ir kunigaikščio Juozapo Poniatovskio ties Marimontu. Dešiniojoj Vyslos pusėj ties Praga buvo stovykla iš 3000 žmonių. Iš viso Kasciuška turėjo Varšuvai ginti apie 26.000 žmonių su 200 patrankų. Sujungtosios apsiautėjų armijos — Prūsų, paties Pridriko Viliaus vedama, ir Rusų — turėjo 40.000 žmonių, apginkluotų 230-mis patrankomis.

Varšuvos visuomenė, priešo kulipkų apšaudoma, ne tik kad stengėsi apginti sostinę, bet ir akylai dabojo įtariamus žmones, nepasižymėjusius patriotišku uolumu. Tojo įtarimo auka tapo primas, kunigaikštis Mykolas Poniatovskis. Pasklido gandas, kad buvęs perimtas laiškas, kuriame jisai davęs Prūsų karaliui nurodymų, kaip lengviausiai esą galima paimti Varšuva. Žmonės pradėjo rinktis gatvėse, siuntė grasymus ir buvo bestatą kartuves. Stanislovas Augustas, norėdamas išvengti gėdos, sako prikalbėjęs brolį priimti nuodų. Rugpiūčio 12 d. ryto metą buvo rastas primas nebegyvas.

Buvo grasoma ir pačiam Stanislovui Augustui.

Kollontajaus bičiulis kun. Pranciškus Dmochovskis, pavaduodamas nėsantį tarybininką Jaskevičių, paėmė vesti Vyriausiojoje Tautos Taryboje instrukcijų skyrių. Be mokyklų kontroliavimo, laikraščių bei spaustuvių priežiūros, Dmochovskis redagavo dienraštį, antrašte „V y r i a u s y b ė s l a i k r a š t i s" (G a z e t a r z ą d o w a), į kurį dėdavo Vyriausiosios Tarybos įsakymus bei politikos žinias. Rugpiūčio pabaigoj jisai paskelbė rastąją Rusų ambasados archyve sąskaitą, parodžiusią, kurie didžiūnai delegacinio seimo metu ėmė iš Stakelbergo algas.

Tarp paminėtųjų buvo ir Stanislovas Augustas, gavęs keliolika tūkstančių dukatų.

Taip užatakavus karalių, kada miestas buvo imamas ir nervai suerzinti, kelioms dienoms praslinkus po slaptingos primo mirties, rados pavojingų tendencijų. Stanislovas Augustas turėjo aiškintis del mesto jam apkaltinimo ir prašė Vyriausiąją Tarybą, kad jinai išteisintų jį visuomenės akyse.

Ėmė bruzdėti taip pat visuomenės nuomonė del netinkamo baudimo Targovicos bei Gardino seimo dalyvių. Baudžiamasis Mozūrų kunigaikštystės teismas nutarimu, padarytu už akių, pasmerkė pakarti visus, kurie buvo pasirašę po Targovicos aktu 1792 m. gegužės 14 d., būtent: Ščensną Potockį, Severiną Ževuskį, Branickį, Suchoževskį ir kt., tačiau tai nepatenkino visuomenės opinijos. Iš vienos pusės jį kaltino del nereikalingo žiaurumo su riaušių bei smurto kėlėjais birželio 28 d., iš kitos — del gaišlaus išdavikų baudimo. Kasciuška, nusileisdamas opinijos spaudimui, baudžiamąjį Mozūrų kunigaikštystės teismą panaikino, o jo vietoj įkūrė Baudžiamąjį Karo Teismą, kurio pirmininku tapo generolas Zajončkas, priskirtas prie teroristų, pramintų nuo Kollontajaus vardo hugonistais. Rugsėjo mėnesį tasai teismas pasmerkė pakarti vyskupą Skarševskį už dalyvavimą Gardino seime. Kai targoviciečiai liko iškarstyti portretuose (in effigie), Kasciuška, primygtinai karaliui bei popiežiaus nuncijui prašant, suminkštino nutarimą Skarševskiui, pakeisdamas kartuves kalėjimu ligi gyvos galvos. Malonė, suteikta Skarševskiui, iššaukė nepasitenkinimą: visas baudžiamojo teismo komplektas atsistatydino.

Varšuvos ėmimas truko nuo liepos m. 13 d. ligi rugsėjo 6 d. ir pasibaigė priešo pasitraukimu. Prisidėjo prie to, be veiklaus priešo atakų atrėmimo, sukilimas Prūsų užgrobtose žemėse. Nes visos Didžiųjų Lenkų apskritys, išgirdusios viršininko bei Vyriausiosios Tautos Tarybos šauksmą, pradėjo kovą su prūsais. Ksaveras Dombrovskis, surinkęs apie 2000 valstiečių ir 400 šlėktų raitininkų, paėmė Kolą bei Koniną. Kujavų kaštelionas Dionizas Mnievskis paėmė Brestą bei Vloclavką, paskui puolė prūsų laivus, einančius į Varšuvą, ir atėmė visą artilerijos šovinių bei parako transportą. Tasai nuotykis išardė priešo planus. Pridrikas Vilius, nebeturėdamas amuni-

cijos, pasitraukė nuo Varšuvos. Paskui jį suvyniojo savo palapines Fersen'as ir patraukė į Liublino vaivadystę.

Priešo atrėmimas nuo Varšuvos buvo paskutinis sukilimo džiūgavimas. Liūdna Lietuvos sukilimo eiga pragaišino visus ligšiolinius laimėjimus ir buvo tragingiausio reikalo užbaigimo priežastimi.

Vyriausiuoju Lietuvos kariuomenės vadu Kasciuška paskyrė Mykolą Vielhorskį, kadangi Jasinskyje, kad ir pakeltame į generolus, jis nematė užtektinai strateginių talentų. Vielhorskis, apgynęs Vilnių nuo Rusų kariuomenės puolimų, netrukus atsisakė nuo vadovavimo, skųsdamasis sopuliais nuo žaizdų, gautų seniau, dar Austrams betarnaujant. Į Vielhorskio vietą Kasciuška paskyrė generolą Stanislovą Mokronoskį, pasižymėjusį atsargumu bei atsidėjimu balandžio mėn. sukilimo metu Varšuvoj. Ligi atvykstant Mokronoskiui į Lietuvos kariuomenės vadovybę, rugpiūčio m. 11 d. Rusų armija užatakavo Vilnių, ginant generolui Antanui Chlevinskiui, ir paėmė jį. Vilniaus žlugimas įgalino Rusų kariuomenę eiti per Lietuvą į Karūną sukilimo malšinti.

Kasciuška dabar turėjo savo valdžioje septynių dešimtų tūkstančių žmonių armiją, kurios pusė buvo neapginkluota ir neišlavinta. Prieš save gi turėjo: apie 60.000 prūsų, 50.000 rusų ir 4000 austrų, kurie dar birželio mėn. pabaigoje, generolo Harnoncourt'o vedami, įėjo į Sandomiero vaivadystę, pareiškę okupuosią tą žečpospolitos dalį. Be to, iš Nemiravos ėjo sukilimo malšinti generolas Suvorovas su 18.000 armija, apginkluota 60 patrankų. Atsispirti prieš tokį gausingą, iš visų pusių puolantį, priešą Kasciuška turėjo išsklaidyti savo pajėgas. Prieš prūsus jisai pasiuntė prie Bzūros kunigaikščio Juozapo Poniatovskio diviziją. Generolams Enrikui Dombrovskiui bei Madalinskiui liepė eiti į talką Didžiųjų Lenkų sukilėliams. Sulaikyti Suvorovo žygiavimą pavedė generolui Juozapui Sierakovskiui.

Kunigaikštis Poniatovskis savo pozicija ant Bzūros kliudė Prūsų armijai eiti gilyn. Generolas Dombrovskis, naikindamas Didžiųjų Lenkų miestuose Prūsų įgulas, perėjo Notecės upę ir ties Bidgoščiumi (Brombergu) paėmė į nelaisvę įgarsėjusį žiaurumu pulkininką Šekulį. Bet Sierakovskis su savo 5000 žmonių apvylė. Jisai susitiko su Suvorovu mylios atstu nuo Kobryniaus, ties Krupčicų sodžiumi (Lietuvos Brastos vaiv.); del daug didesnės priešo jėgos pasitraukė į Lietuvos Brastą ir

perėjęs Būgą apsistojo ties Terespoliu. Rugsėjo m. 19 d. pasivijo jį Suvorovas, atėmė jam 28 patrankas ir išblaškė visą diviziją.

Kasciuška buvo begalvojąs apie naujas priemones sulaikyti bežengiančiam į priekį Suvorovui, bet šit įvyko didžios reikšmės nuotykis: per Vyslą persikėlė generolas Fersen'as su visu šešiolikos tūkstančiu korpusu, dalyvavusiu Varšuvos ėmime. Fersen'as radosi labai pavojingas: jisai perkirto patį svarbųjį kelią, kuriuo buvo gabenamas maistas Varšuvai; galėjo susijungti su Suvorovu, užėmusiu Būgo liniją. Kasciuška pripažino reikalingu daiktu sunaikinti Ferseno korpusą ir tam tikslui sutraukė savo jėgas ties Maciejovicais, Sandomiero vaivadystėje.

Mūšio linijoj prie Maciejovicų pilies stojo viso labo 7000 kareivių, apginkluotų 20 patrankų. Dešiniajam sparnui vadovauti gavo generolas Ignotas Kamienskis, viduriniam — Sierakovskis, kairiajam — Karolius Kniazevičius. Generolas Adomas Poninskis, kuris stovėjo su 3500 kareivių Vepriaus apylinkėje, gavo įsakymą persikelti mūšio metu per Vyslą ir užatakuoti priešą iš užpakalio.

Spalių m. 10 d. švintant priešas mūšio tvarka ėmė artintis prie Maciejovicų. Kasciuška, atmušdamas rusų atakas, nesulaukė Poninskio puolant priešo iš užpakalio. Kad ir kaip didvyriškai buvo stengtasi tiek vado, tiek kariuomenės, pirmą valandą po pietų Lenkų armija radosi mažne visiškai sumušta. Išsigelbėjo vos tik 1000 žmonių, kiti buvo nukauti arba pateko į nelaisvę. Anie Dzialinskio kareiviai, taip pasižymėję Varšuvos sukilime, žuvo aliai vienas, o jų rausvų atkraščių bei geltonų antpečių linija kovavietėj rodė juos nesitraukus nė žingsnio. Kasciušką, po kuriuo buvo kritęs arklys, apsupo penki priešo raitininkai. Trys smūgiai per galvą, žaizdos krūtinėje bei šlaunyje atėmė jam nuovoką. Maciejovicų pilies salėje susitiko imtiniai: Sierakovskis, Kniazevičius, Kamienskis, Kasciuškos adjutantas Fišeris bei sekretorius Julius Ursinas Niemcevičius. Apie penktąją valandą vakare atnešė kazokai ant iečių visą kruviną, nebetekusį sąmonės Kasciušką.

Gavusi žinią apie nelaimę, Vyriausioji Tautos Taryba Kasciuškos pavaduotoju paskyrė Tomą Vavžeckį, ketverių

metų seimo atstovą, įgarsėjusį dalyvavimu Lietuvos sukilime.

Padėtis po Maciejovicų mūšio buvo sielvartinga. Kovą laimėjęs Fersen'as ėmė siuntinėti savo būrius prie pat Varšuvos. Keliomis myliomis nuo Varšuvos beveik kasdien reikėjo grumtis su prūsais. Austrų generolas Harnoncourt'as nebeleido pirkti javų Liublino vaivadystėje ir vis artinosi prie Radomo. Kas valanda stipriau supė ir spaudė Varšuvą Rusų patrankų bei durtuvų lankas; sukilimas kaskart mažiau beturėjo rekrūtų, pinigų bei maisto. Nepaisydama to viso, Vyriausioji Tautos Taryba nenuleido rankų. Varšuvai apsaugoti kasdien dirbo 3000 miestelėnų prie Pragos apkasų; ant Vyslos buvo statomos plaukomosios baterijos; visos dirbtuvės dirbo kalavijus bei ietis.

Tuo tarpu Suvorovas, išėjęs iš Lietuvos Brastos, susivienijo su Derfeldenu bei Fersenu ir traukė Pragos linkui. Mėgino jį sutūrėti Lietuvos armija, Mokronoskio vedama, bet gavo smūgį ties Kobilka (Varšuvos žemėj), o besitraukdama prarado apie 1500 žmonių ir visą artileriją.

Suvorovui prisiartinus, stojo ginti Pragos apkasų apie 18.000 žmonių, tame tarpe 5000 miestelėnų. Kita dalis Lenkų kariuomenės turėjo stovėti kairiojoje Vyslos pusėje, pasiruošusi atremti Prūsų armiją, kuri galėjo užatakuoti Varšuvą.

Lapkričio 4 d. Suvorovas ėmė šturmuoti Pragą. Aštuoni tūkstančiai gynėjų krito su ginklais rankose, tarp jų generolas Jasinskis. Vavžeckis su likusiąja kariuomene pasitraukė į Varšuvą; jai apsaugoti, sudegino jis per Vyslą tiltą. Rusų kariuomenė, įsiveržusi į Pragą, sudarė skerdynes. Keršydama už Igelström'o sumušimą 18-ją balandžio naktį, jinai nebepasigailėjo nei moterų, nei vaikų. Kritusiųjų mūšyje, nužudytų bei prigirdytų Vysloje buvo priskaityta, drauge su imtiniais, 23.000 žmonių.

Išsigandusi Varšuva nusprendė kapituliuoti. Vyriausioji Tautos Taryba pasiuntė tam tikslui į Pragą užsienio reikalų skyriaus vedėją Ignotą Potockį. Suvorovas nenorėjo su juo tartis, kaipo su maištininkų vyriausybės atstovu. Sugrįžus Potockiui, Vyriausioji Taryba pasiuntė į Pragą tris magistrato narius, o karalius parašė Suvorovui laišką, siūlydamas kapituliaciją.

Apgalėtojas garantavo gyventojams nuosavybės neliečiamybę bei asmens saugumą, reikalaudamas, kad padėtų ginklus

ir atstatytų tiltą per Vyslą. Vyriausioji Taryba įgaliojo magistratą priimti visas sąlygas, išėmus ginklų padėjimą. Galų gale kapituliavo viena tik Varšuva, bet ne kariuomenė. Vavžeckis su likusiąja Lenkų armija pasitraukė į pietus, o Suvorovas lapkričio 9 d. įvažiavo į Varšuvą. Vavžeckis ėjo Krokuvos linkui, bet ties Radošicais, netoli Kelčių, vejamas rusų, savo kariuomenę paleido. Patekęs į nelaisvę, jisai drauge su kitais sukilimo organizatoriais, Suvorovo suimtais, kaip va: Ignotu Potockiu, Zakševskiu, Kapostu bei Kilinskiu, buvo ištremtas į Rusus, nežiūrint kapituliacijos sąlygų.

Stanislovas Augustas laišku, rašytu lapkričio 21 d., savo bei Lenkų likimą atidavė į „kilniasielės apgalėtojos“ rankas, kuri, atsakydama į tai, pasiūlė jam palikti Varšuvą ir vykti į Gardiną. Jisai šį reikalavimą patenkino 1795 m. sausio pradžioje. Gardine Stanislovas Augustas rado senį kunigaikštį Riepniną, gavusį misiją prikalbėti jį, kad pasirašytų abdikacijos aktą.

Tuo pat laiku Rusai, Prūsai bei Austrai tarėsi tarp savęs del paskutinio žečpospolitos padalijimo. 1795 m. sausio 3 d. buvo parašytas traktatas Lenkų padalijimo tarp Rusų bei Austrų. Po ilgų derybų toksai pat traktatas buvo parašytas 1795 m. spalių mėn. 24 d. tarp Rusų bei Prūsų. Žemės, užimtos Rusų, ėjo iš pietų Būgo vaga ligi Nemiravos, iš ten tiesiog į Gardiną, pagaliau Nemuno tėkme bei senąja Prūsų siena ligi Baltijos jūros. Austrams teko plotas tarp Pilicos, Vyslos bei Būgo. Prūsai užėmė kraštą tarp Pilicos, Būgo bei Nemuno.

Stanislovas Augustas pasirašė abdikacijos aktą 1795 m. lapkričio 25 d., per savo vainikavimo sukaktuves ir imperatorienės vardines. Netikras del tolesnio savo likimo, jisai gyveno Gardine, ligi numirštant Katarinai.

VIII.

Kova del nepriklausomybės bei tautybės.

Triskart Prūsų **užgrobtos žemės** apėmė apskritai apie 2720 kvadratinių mylių su 2.300.000 gyventojų. Pirmasai užgrobimas gavo P r ū s ų V a k a r ų vardą, antrasai bei trečiasai — P r ū s ų P i e t ų, P r ū s ų N a u j a r y č i ų b e i N a u j o s i o s S i l e z i j o s (dalis Krokuvos vaivadystės su Sievero kunigaikštyste). Nors sukilimo vadai buvo patekę į nelaisvę ar išemigravę, o Lenkų armijos nebeliko nė ženklo, Pridriką Augustą II-jį kankino nerimastis del žemių, kurias jis buvo paėmęs vyliumi bei klasta. Jisai įsakė suimti ir ištremti įžymesniuosius asmenis; 1796 m. rugpiūčio mėnesį jisai išleido „Patentą ramumui bei tvarkai palaikyti naujai įgytose provincijose". Dvarų savininkai, neatsižvelgiant į tai, ar jie gyvena juose ar ne, atsaką už savo valdinius, kurie dėtųsi prie sukilimo prieš valdžią. Iš kitos pusės, valdiniai privalą pranešti artimiausiajai vyriausybei apie įtariamuosius dvarininkus. Visi žemininkai, gyveną užsienyje, turį grįžti į kraštą prieš 1796 m. gruodžio 1 dieną; nuo tos pareigos atpalaiduojami tiktai mišrūs valdiniai, vadinasi, dvarų savininkai Rusų bei Austrų užgrobimuose, pristatę ištikimybės liudijimus. Buvo pasunkinta išvažiuoti į užsienį žemininkams sėsliams, o palengvinta bežemiams, kuriais Prūsų vyriausybė troško atsikratyti, laikydama juos tinkamu revoliucijai gaivalu. Kiekvienas šlėkta bežemis privaląs per šešias savaites įsirašyti atatinkamoj valdžioj ir pareikšti, ar jis norįs pasilikti krašte, ar kraustytis į užsienį. Kiek Prūsų vyriausybė kalbino tos kategorijos šlėktas dangintis kitur, tiek sunkino jiems įvairiomis pasų formalybėmis grįžti atgal. Tokiuos pat įsakymus teikė patentas ir kunigams. Vyskupai, džiakonai bei vienuolynų vyresnieji už jų valdinių dalyvavimą sąmoksluose būsią baudžiami vietų atėmimu bei pajamų sekvestravimu; už maišto

planų slėpimą būsią ištremti iš krašto; už dalyvavimą jame — smerkiami, kaip išdavikai. Jeigu keli kapitulos, vienuolyno ar kitos kurios dvasiškos įstaigos nariai dalyvautų maište, baudžiami ne tik atskiri asmens, bet ir visa įstaiga — katedra ar konventas — būsianti panaikinta, jų turtas būsiąs konfiskuotas, trobesiai paimti visuomenės naudai. Skundėjas, jeigu pats būtų buvęs prisidėjęs prie sąmokslo, būsiąs mažiau baudžiamas; nedalyvavęs jame gausiąs dovanų už įskundimą. Skundikams garantuojama jųjų pavardžių paslaptis.

Rugpiūčio patentas įvarė baimės dvarininkams bei bažnyčių vyresnybei; valdinius bei priklausančius kurstyte kurstė prieš ponus bei vyresniuosius. Skundų sistema jisai demoralizavo visuomenę, jos narius ragino šnipinėti.

Ne tik baimę buvo įvarę Pridrikas Vilius II-is bei jo įpėdinis Pridrikas Vilius III-is (1797—1840), juodu primetė Lenkų žemėms organizaciją, kurios tikslas buvo laikyti gyventojai lenkai policinės verguvės pančiuose ir net jų tautybė naikinti.

Prūsų Pietų prezidentu buvo paskirtas grapas Hoym'as, o po jo, 1798 m., Voss'as (Fossas); Prūsų Naujaryčių — Schroetter'is. Prūsų Pietūs liko padalyti į departamentus: Poznaniaus, Kališiaus bei Varšuvos; Naujaryčiai — į Plocko bei Balstogės. Departamentai dalijosi apskritimis. Kiekvienas departamentas turėjo dvi vyriausiąsias magistratūras: k a m e r ą bei r e g e n c i j ą; o apskritis — l a n d r a t ą bei t e i s m o k o m i s i j ą. Kamera su landratu administravo šalį; regencija su teismo komisijomis nagrinėjo civilines bei baudžiamąsias bylas. 1797 m. buvo panaikinta privalomoji Lenkų įstatymų galia, o įvesti Prūsų įstatymai, vadinamasis „L a n d r e c h t". Lenkų įstatymų įsakymų tebuvo laikytasi tik bylose, liečiančiose paveldėjimą ir kai kuriose kitose, kaip va, apie bažnyčios dešimtines bei nuomapinigius. Šios rūšies bylas teismai privalė spręsti, remdamies Antano Trembickio teisynu, antrašte „P o l i t i n ė b e i c i v i l i n ė t e i s ė" (P r a w o p o l i t y c z n e i c y w i l n e), išleistu ketverių metų seimo metu. Administracijoj bei teisme buvo įvesta vokiečių kalba. Lenkai, kaipo netinkami žmonės, nebuvo prileisti prie valdymo. Kiekvienoj regencijoj sėdėjo trys lenkai iš šlėktų ir aukštesniųjų dvasininkų, kalbančių lotyniškai, vokiškai ar prancūziškai; bet jie teturėdavo tiktai patariamąjį balsą tose bylose, kurioms spręsti reikėjo pažinti žečpospolitos įstatymai. Apskrities

teismo komisijoj dalyvaudavo vienas lenkas, kaipo vertėjas bei archyvo prižiūrėtojas.

Šalindama gyventojus lenkus nuo dalyvavimo visuomenės gyvenime, Prūsų vyriausybė pavedė juos vokiečių biurokratijos globai. Tam tikri padarymai, liečią kunigiją, šlėktas bei valstiečius, miestiečius bei žydus, nustatė būdą tautai valdyti administracijos organų pagalba.

Kunigija visais atžvilgiais turėjo klausyti aukštesniosios valstybės valdžios. Kamera per savo kamisorius vadovaudavo vyskupų, prelatų bei dvasinių susidraugavimų viršininkų rinkimams; prisiekdindavo kunigus ištikimybei ir davinėdavo jiems instrukcijų, liečiančių krašto gedulą, dėkingumo pamaldas už karalių ir kt. Civilinėse bei kriminalinėse bylose dvasininkai priklausė regencijos jurisdikcijos. Dvasiškųjų teismų kompetencija teapimdavo vienas tik bažnyčios bylas; iš jos buvo išimti pasimetimai bei persiskyrimai, jeigu viena kuri pusė būdavo protestantų tikėjimo. Kanoniškų teisių procedūra buvo praktikuojama juose tiktai moterybės bylose ir procesuose del sunkių kunigų nusikaltimų bažnyčiai; kitais atvejais privaloma būdavo pasauliškųjų teismų procedūra. Kadangi kunigija mažai buvo susipažinusi su Prūsų procedūra, kiekvienas dvasiškas teismas privalė turėti vadinamąjį j u s t i c i o r i ų, t. y. pasauliškį teisininką procesui varyti L a n d r e c h t o taisyklėmis. Katalikų kunigijos dvarus pasisavino iždas. Kunigams laikyti valdžia paskyrė dalį pajamų iš paimtųjų dvarų bei nuošimčius nuo kapitalų, priklausančių dvasininkų korporacijoms, o paskolytų privatiems asmenims. Jiems buvo leidžiama imti dešimtinė bei užmokestis už religijos patarnavimus (j u r a s t o l a e) vyriausybės padėtomis kainomis.

Šlėktoms buvo palikta privilegija turėti žemės, bet su įvairiais apribojimais. Tie šlėktos, kurie neturėjo nuosavios žemės žečpospolitos žlugimo metu, begalėjo jos įsigyti tiktai gavę i n k o l a t ą. Neturėję teisės nuosaviai žemei valdyti apskritai arba inkolato pažymėtam dvarui pirktis privalydavo gauti tam tikrą karaliaus leidimą. Palikimas, testamento užrašas, dovana neduodavo teisės turėti žemės be inkolato ar monarko leidimo. Pirkimo bei pardavimo aktas neturėdavo reikšmės, jeigu jis nebūdavo patvirtintas regencijos, kuri, prieš darydama atatinkamą nusprendimą, privalydavo sužinoti policijos nuomonę apie pirkiką.

Žemės savininkas turėjo valdžioje valstiečius, bet jos nevykdė betarpiškai. Teisybei teikti jisai privalydavo turėti justiciorių; policijos dalykus vykdydavo per seniūną (šaltyšių). Justiciorius bei seniūnas (šaltyšius), kuriuodu skirdavo dvarininkas susitaręs su landratu, buvo tai tikri vyriausybės organai sėti nesantaikai tarp šlėktų bei baudžiauninkų.

Karaliaus miestai, nustoję teisės patys sau rinktis valdininkų, turėjo klausyti kamerų valdžios. Privačiuose miestuose funkciavo burmistrai, taip pat kameros skirtieji, bet kitus valdininkus skirdavo miesto savininkas arba rinkdavo žmonės. Vyriausybė uždraudė dvarininkams daryti miestelėnus priklausančius jų, didinti mokesčius, aprėžti cechų privilegijas, žodžiu: bet ką keisti, negavus kameros leidimo. Galų gale, jinai organizavo miestų pajamų kontrolę ir išrado priemonę skoloms mokėti.

Prūsų vyriausybė ypatingą dėmesį kreipė į žydus. Gyventi Prūsų Pietuose bei Naujaryčiuose beturėjo teisės tik tie žydai, kurie buvo apsigyvenę tuose kraštuose, dar Lenkų valstybei tebesant. Žydai, gyvenę čionai žečpospolitos dalijimo metu laikinai arba atvykę paskiau, grasomi ištrėmimu arba kalėjimu, turėjo išsidanginti iš krašto. Privilegiuotasai žydas, vadinasi, turįs teisės gyventi krašte, būdavo aprūpinamas vadinamuoju protekciniu raštu, turinčiu paso reikšmę. Neturįs šio dokumento būdavo laikomas valkata. Kiekvienas gyventojas, pagavęs žydą, neturintį protekcinio rašto, gaudavo dovanų pinigais. Buvo įsakyta žydams, kad priimtų pastovias pavardes, o tam tikros apskričių įstaigos primesdavo jiems vokiškas, dažnai biaurias arba juokingas. Žydams buvo uždrausta vesti žmonos neturint dvidešimt penkerių metų amžiaus ir neleidžiant vyriausybei. Jie nebegalėjo be kameros leidimo kilotis iš vietos į vietą, mainyti savo verslo, valkiotis po kaimus.

Organizuodama visuomenės santykius, Prūsų vyriausybė turėjo galvoje vien tik valstybės naudą. Iš kunigų padarė valdininkus. Su šlėktomis vienais atžvilgiais elgėsi palankiai, kitais — varžė juos policijos kontrole. Jinai rūpinosi įtikti šlėktoms, del to nekėlė valstiečių santykių reformos klausimo ir nemėgino panaikinti baudžiavos; bet ėmė juos į savo rankas, pavesdama valstybės globai patrimoniškąją jurisdikciją, o sodžiaus policiją šaltyšiams, priklausantiems landratų. Įsakymai, liečią žemės turėjimo bei pirkimo teisę, ne ką kita turėjo gal-

voje, tik žadinimą lojalumo šlėktose. Valstybės turėta tikslo ir miestų savivaldybę aprėžiant ir nežmoniškai daugeliu atvejų elgiantis su žydais.

Prūsų valdžia, nebesitenkindama vienų tik bendrųjų santykių sureguliavimu, neva rūpindamos savo valdinių gerove, įsibraudavo į sferą naminių interesų, kurie galima būtų buvę pavesti, be kokio valstybei pavojaus, sveikam paliečių protui. Grasydama pinigine pabauda arba kalėjimu, jinai uždraudė su skalų šviesa kulti javus, minti linus bei kanapes; buvo draudžiama daryti vadinamosios talkos plunksnoms plėšyti ir verpėjų pasivakaravimai; tam tikrais įsakymais mokė piliečius gyvulius ganyti, laikyti drausmėje šunis, gydyti pasiutimą.

Nė kiek ne mažiau rūpinosi valdžia visuomenės proto bei doros higiena. Jai apsaugoti nuo žalingų įtakų, buvo įvesta cenzūra. Kontroliuoti knygos bei raštai, liečią krašto administraciją, mediciną bei ekonomiją, buvo pavesta kamerai, visa kita — regencijai. Autorius atsakydavo už savo veikalo turinį, nors jis būtų išspausdintas po cenzūravimo. Leidėjo arba spaustuvininko pareiga būdavo pasakyti išleistų be pavardės knygų autorius; jei to nepadarydavo, būdavo baudžiamas už nusikaltėlio slėpimą. Veikalo paskelbimas be cenzūros leidimo, neatsižvelgiant į jo turinį, būdavo irgi baudžiamas pinigais. Papiktinamo turinio veikalas būdavo konfiskuojamas, leidėjas bei spaustuvininkas mokėdavo pabaudą arba sėdėdavo kalėjime. Kad kas necenzūruotą veikalą spausdintų užsienyje, gautų bausti, kaip išleidęs ją krašte. Traukiami taip pat būdavo tieson ir draudžiamųjų raštų skleidėjai, ypačiai darę tai sąmoningai.

Prūsų valdžiai rūpėjo net išorinis piliečių jausmų reiškimas. 1797 m. buvo išleistas ediktas apie gedulą; šis ediktas nurodė, kaip turi vilkėti našlė mirus vyrui, vaikai tėvams, seneliams bei giminėms, universalūs paveldėtojai bei atskirieji papėdininkai — palikėjams. Vienaip turėdavo gedėti šlėktų luomo asmens, kitaip miestelėnų. Gedulo drapanų rūšis bei jų vilkėjimo metas buvo įsakytas pinigine pabauda.

Lenkdama visuomenę skaitytis su valstybės interesais, Prūsų valdžia tuo pat metu rūpinosi, kaip gavus kuo daugiausia medžiagiškos naudos iš užimtųjų provincijų. Be dvasininkų dvarų, jinai paėmė iždui ir seniūnystes. Iš vienų bei antrų valdžia sudarė vadinamuosius „a m t u s“, kuriuos pavedė ad-

ministruoti kameroms, o jų pirmykščiams turėtojams ligi gyvos galvos mokėjo gryną pelną. Mokesčius padidino: „auką“ pakėlė ligi dvidešimt keturių skatikų, padūmę — pusiau. Apkrautos buvo mokesčiais net žydų vestuvės bei muzikantai, samdomi šeimynos iškilmėse groti. Tačiau krašto medžiaginės gerovės neardė, atvirkščiai, leido nemažas sumas melioracijai, kaip va, Narvės bei Vartos upėms valyti, kad jas padarytų plaukomas. Nevertė užimtųjų provincijų tyruma, nes ketino padaryti iš jų tinkamą vietą kolonistams vokiečiams.

Vokiečių gaivalui lenkų žemėse sustiprinti Prūsų vyriausybė nesigailėjo nei triūso nei išlaidų. Į Prūsų Pietus bei Naujaryčius jinai atkraustė apie 9000 savų valdininkų. Vieni tik vokiečiai tegalėdavo nuomoti amtus; aukštieji valdininkai bei nusigyvenę Prūsų bajorai gavo atimtus dvasininkams dvarus bei seniūnystes. Vienuose tik Prūsų Pietuose per ketverius Hoym'o prezidentavimo metus vyriausybė išdalijo 240 dvarų, dvidešimt milijonų tolierių vertės. Dovanotuosiuose dvaruose susispietė valdininkai bei darbininkai vokiečiai. Valdžia gabeno valstiečius nuo Šprės upės viešiesiems darbams, skatino juos apsigyventi užimtose provincijose. Kiekvienam atėjūnui grąžindavo kelionės išlaidas po pusę auksino už mylią, mokėdavo kita tiek maistui net ligi gaunant darbą, duodavo pašalpos kelmynams plėšti, padėdavo gyvuliais bei ūkio padargais, pavaduodavo keleriems metams nuo mokesčių ir karo tarnybos. Viliodavo naujakurius ir į Lenkų miestus, žadėdami grąžinti ateiviams kelionės išlaidas, dykai duoti leidimą verstis amatais, pašalpą dirbtuvei įsisteigti, atleisti nuo mokesčių. Tokiais patogumais masinami, traukte traukė kolonistai į Pavartį bei Pavyslį iš visų kraštų, daugiausia iš Virtembergo, ir kūrė tarp gyventojų vokiečių ugniakurus.

Prūsų vyriausybė sumanė taipo pat planą atimti žemininkams lenkams dvarus vokiškojo gaivalo naudai. Jos pastangoms tąja kryptimi padėdavo lengvas šlėktų būdas: gyvenimas ne sulig išgale ir palinkimas į eikvojimą.

Žečpospolitos žlugimas neužslopino piliečiuose palinkimo išlaidžiai gyventi. Nebuvo miestelio be kazino, prekymečio ar atlaidų be puotos. Pramogose pirmavo Varšuva, kur apsigyveno kelios dešimtys aristokratų šeimų, ėjusių lenktynių beieškant brangių pasilinksminimų. Jaunuomenė, nebegalėdama dalyvauti viešajame gyvenime, savo energijos perteklių eikvojo

išdikavimo sūkurį. Nepasitenkinus saliono pramogomis, jinai kortuodavo ir girtaudavo. Varšuvos elegantai įsisteigė klūbą, iš kurio nieks negalėdavo išeiti blaivas. Įkaušusi jaunuomenė užkabinėdavo nakčia praeivius, mušdavo policininkus bei prūsų patrulius, daužydavo langus, mėtydavo sankrovų iškabas. Avantiūras lydėjo ginčai, vaidai bei galynės. Išdykėlių vadu buvo kunigaikštis Juozapas Poniatovskis.

Vyriausybei patiko ištvirkėliškas šlėktų gyvenimas. Kantrus bei minkštas Varšuvos gubernatorius Köhler'is toleruodavo ponaičių peštynes su policija bei patruliais, pasitenkindavo lengvai kaltininkus tebardamas. Jisai džiaugėsi, kad tautos žiedas užmiršta tėvynę ir ekonomiškai nyksta. Vyriausybė net padėdavo šlėktoms praskolyti dvarus. Jinai atidarė jiems kreditą Berlyno banke ir įvairiose kasose, duodama kapitalus daug mažesniais nuošimčiais nekaip privatus kreditas. Paskolytosioms sumoms apsaugoti buvo įvestos ipotekos knygos. Del lengvo kredito daugelis piliečių visiškai nusigyveno. Per kelerius metus valdžios paskola taip apsunkino dvarų ipotekas, kad jinai siekė per keturias dešimtis milijonų frankų. Lengvabūdžiai savininkai, per daug įsiskolinę, nebegalėdami išsimokėti nuošimčių nuo paskolytųjų sumų, gaudavo sulaukti nemalonumo, kai praskolytuosius dvarus parduodavo iš varžytynių, skoloms išmokėti. Į varžytynes stodavo paprastai pralobę, benuomodami vyriausybės ūkius, amtmonai ir kiti atėjūnai vokiečiai, kurie mokėdavo aukščiausias kainas ir tapdavo šlėktų dvarų savininkais.

Be kolonizacijos ir žemininkų lenkų naikinimo, Prūsų valdžia ir vokietino žmones per mokyklą. Panaikintosios Edukacinės Komisijos funkcijos perėjo į kameras. Į liaudies mokyklą buvo įvestas vokiškas elementorius (Lesebuch). Miestų mokyklos, jungiamos drauge su įgulų kareivių vaikams skiriamomis, turėjo tikslų atgaivinti tarp amatininkų bei pirklių vokiškąsias tradicijas. Tam pačiam tikslui buvo skyrium kuriamos žydų mokyklos. Aukštesniosios mokyklos turėjo tikslą pratinti lenkų jaunuomenę prie vokiškumo. Įkurtose Kališiuje bei Kulme kadetų mokyklose vokiečių kalba buvo vyriausiu mokymo dalyku. Universiteto nebuvo. Valdžia skatindavo jaunuomenę lankyti Vokiečių universitetus, skirdama stipendiją iš fondo, jezavitų palikto. Tiktai 1804 m. buvo įkurtas Varšuvos liciejus, kuris iš dalies turėjo pavaduoti

universitetą. Apskritai valdžia nebuvo švietimo priešas, jei tas nesipriešindavo valstybės tikslams. Siuntinėdavo ji pedagogus į užsienius susipažinti su naujais mokymo metodais; leido įsteigti Varšuvoje „Mokslo Bičiulių Draugiją“ (Towarzystwo przyjaciół nauk, 1880 m.), kuri turėjo globoti gimtąją kalbą, išlaikyti praeities palikimus ir didinti tautos išlavinimą.

Pirmą kartą **Austrų užgrobtosios žemės,** pavadintos Galicijos bei Lodomerijos karalyste, buvo padalytos į apygardas (Kreise). Krašto priešaky stovėjo Lvovo gubernium'as, susidedąs iš gubernatoriaus (pirma grapas Pergen'as, paskiau gr. Brigida), kaipo pirmininko, ir keliolikos patarėjų. Apygardas valdė seniūnai (Kreis-Hauptmann). Ciesorius Juozapas VI-is primetė lenkų žemėms kriminalinį bei civilinį kodeksą, priimtąjį kitose Austrų provincijose, bei naują teismo organizaciją. Administracijoj bei teisme tarnaudavo daugiausia vokiečiai bei čekai. Tokia pat, kaip Prūsų pagrobtame krašte, tapo įvesta luomų organizacija, su tuo tik skirtumu, kad katalikų dvasininkams bei šlėktoms Habsburgai buvo maloningesni negu Hohenzollernai.

1781 m. paskelbtas vadinamasis „tolerancijos patentas“ leido protestantams, kalvinams bei dizuniotams užimti vyriausybės vietas, garantavo jiems tikybos laisvę, leisdami visur, kur tik susirinksią šimtas šeimų, statyti maldos namus bei cerkves, bet be bokštų ir varpinių, su anga iš šono, ne iš gatvės. Nors katalikų tikyba buvo pripažinta viešpataujamąja, tačiau bažnyčia buvo valstybės valdžioje. Be vyriausybės sankcijos nebeturėjo galios nei popiežiaus bulės nei atskirų ganytojų raštai. Valstybės valdžia išskyrė kunigų seminarijas iš vyskupų vadybos ir nurodė joms teologijos dėstymo linkmę. 1782 m. buvo panaikinta kelios dešimtys asketų vienuolynų, o jų dvarai paimti tikybos fondo naudai.

Ciesorienė Marė Teresė patvirtino kunigaikščių titulus, leido vaivadoms, kaštelionams bei pilių seniūnams prašyti grapų titulų, o apskričių valdininkams baronystės. Kunigaikščiai, grapai bei baronai, taip pat arkivyskupai, vyskupai bei infuluoti pralotai, tiek katalikų, tiek pravoslavų tikybos, sudarė magnatų luomą. Paprastieji šlėktos, katedrų pralotai bei

kanauninkai — riterių luomą. Šlėktos būdavo laisvi nuo karo tarnybos ir turėdavo atskirus teismus civilinėms byloms, vadinamuosius fora nobilia: Lvove, Stanislavove ir Tarnove, iš kur apeliacija ėjo tiesiog į Lvovo tribunolą. Kriminalinėms byloms buvo tam tikri teismai su apeliacija taip pat į tribunolą. Seniūnysčių (starostysčių) turėtojai, ligi jas paskyrė 1811 m. parduoti, įnešdavo į iždą dimidiją, vad. pusę pajamų. Dvarų savininkai (domini, ponai) mokėjo dominikalinį mokestį (12 % nuo pajamų), karinį ir kitus.

1782 m. patentu ciesorius Juozapas išvadavo valstiečius iš asmens priklausomybės, leisdamas jiems pamesti dvarininką išsipirkus nuo jo ir davus jam pavaduotoją. 1786 m. jisai sumažino lažą ligi trijų dienų savaitėje, o kitas natūros prievoles panaikino. Uždėjo užtat ant sodžiaus bendruomenių vadinamąjį valstiečių mokestį ir pareikalavo, kad valstiečiai eitų karo tarnybą. Valstiečių priklausymas šlėktų nepasibaigė. Valstietis buvo dvarininko jurisdikcijoj su apeliacija į starostystės raštinę ir guberniumą. Su savo ponu jis galėdavo bylinėtis šlėktų teisme, kur būdavo nemokamai ginamas vadinamojo baudžiauninkų advokato. Galėdavo traukti į šlėktų teismą ir svetimą dvarininką, bet tuo atveju turėdavo samdytis advokatą. Valstiečių mokesčių bei šarvarkų (keliams taisyti) paskirstymas, naujakarių ėmimas ir sodžiaus policija buvo dvaro rankoje. Dvarininkas skirdavo vaitą (viršaitį) iš trijų kandidatų, vyrijos išrinktų.

Galicijos miestai įstatymais bei organizicija tapo sulyginti su kitais Austrų miestais. Miestelėnus teisdavo magistratas su apeliacija į Lvovo tribunolą. Pusės bylininkai įteikdavo skundus patys, bet neturėdavo teisės stoti į teismą. Gynimą tepaduodavo tik į referento protokolą.

Žydai nesinaudojo tolerancijos patento geradarybėmis: jie tebuvo tiktai kenčiami už nuolatinę metinę duoklę, mokamą iždui. Jie neturėdavo teisės nuomoti valstiečių žemę bei muitus, laikyti sodžiuose smukles; tiktai moką didžiausią duoklę begalėdavo gyventi, kur tinkami, ir verstis visokiu uždarbiu. Be vadinamojo protekcinio mokesčio po keturius reiniškius auksinus metams nuo šeimos, žydai mokėdavo košerpinigius, žvakpinigus ir kt. Del daromų žydams kliūčių apsigyventi kituose Austrų kraštuose, Galicijoje užvis daugiausia jų priviso.

Ciesorienė Marė Teresė 1775 m. patentu įsteigė Galicijos bei Lodomerijos karalystei vadinamąjį postulatinį seimą (sejm postulatowy), kurį sudarydavo ne per atstovus, bet patys — magnatai, iš riterių luomo asmens, moką dominikalinio mokesčio 300 lenkų auksinų metams ir du Lvovo miesto deputatai. Šitasai seimas, šaukiamas kasmet, turėdavo išklausyti monarko valios (postulatų). Jisai negalėdavo sukti sau galvos, ar reikia, bet tik kuo būdu ciesoriaus postulatai privalo būti vykdomi. Tačiau leista buvo jam kreiptis į sostą per gubernatorių su nuolankiais pareiškimais bei žemiausiais prašymais. Buvo taip pat nutarta įsteigti vadinamasis Luomų skyrius (Wydział stanowy), susidedąs iš keturių magnatų bei tiekos riterių astovų, visų seimo išrinktų ir vyriausybės patvirtintų. Skyrius, funkciuojąs gubernatoriui pirmininkaujant, turėjo pareigas: vykdyti monarko valią, kasmet pranešamą seimui; paskirstyti mokesčius, prižiūrėti šarvarkus, fondus vieškeliams tiesti ir kt. Ciesorienės patentas, papildytas 1782 m. Juozapo II-jo, nebuvo įvykdytas. Ciesorius Juozapas II-is tik du kartu tesušaukė seimą: 1786 ir 1788 metais; jojo įpėdinis nė karto. Galicija bei Lodomerija apsieidavo be luomų atstovybės; tas kraštas buvo valdomas išimtinai biurokratijos.

Austrų vyriausybė, panašiai kaip ir Prūsų, lenkų žemės nuosavybę germanino, parsikviesdama valdininkus bei kolonistus vokiečius. 1781 m. tolerancijos patentas turėjo galvoje pirmiausia paskatinti protestantus vokiečius, kad apsigyventų Galicijoj bei Lodomerijoj. Kitais įstatymais buvo duodama kolonistams valdyti žemė valdžios bei kitados buvusiuose jezavitų dvaruose, jie būdavo atleidžiami keleriems metams nuo mokesčių ir karo tarnybos, gaudavo pašalpos inventoriumi. Buvo tam tikras kolonizacijos fondas, paskirtas kolonizacijai remti ne tiktai valstybės dvaruose, bet ir privatiniuose. Vokietinimo tikslai matėsi ir mokyklų darbe, kurioms daugiausia terūpėjo valdininkų išmokymas. 1781 m. ciesoriaus Juozapo II-jo įkurtas Lvovo universitetas buvo administracinės valdžios žinioje; ta valdžia nurodydavo knygas, iš kurių profesoriai turėjo mokyti; mokslų viršininkai (dekanai) privalydavo duoti vyriausybei savo darbų apyskaitą.

Austrų sistema buvo kur kas skaudesnė, nekaip Prūsų, tiek morališku, tiek medžiagišku atžvilgiu. Siauraprotė bei

įžūli biurokratija, renkama dažniausiai iš vokiečių bei čekų visuomenės atmatų, sėdavo žemesniuose luomose aukštesniųjų neapykantą, kiršindavo baudžiauninkus prieš ponus, darbininkus prieš darbdavius, kišdavosi į tėvų ir vaikų santykius. Apygardų seniūnai ir kiti valdininkai skriausdavo šlėktas, savavališkai uždėdavo jiems už tariamus nusikaltimus didžiules pinigų pabaudas. Vyriausybė imdavo iš dvarų pusantro karto daugiau mokesčių nekaip pats savininkas turėdavo pelno. Be nuolatinių mokesčių, gyventojai būdavo apsunkinti muitu, žyminiu ir kt. mokesčiais. Valdžios sumonopolintas parako, degtukų, tabako bei druskos pardavinėjimas pabrangino reikalingiausius daiktus. Centneris druskos, kuris iškasti Veličkoje bei Bochnėje atseidavo dvylika kreicerių, būdavo pardavinėjamas Galicijoje po penkius Reino auksinus.

Biurokracijos baudžiama priespauda suskatino šlėktas bei dvasininkus dėti slaptų pastangų, kad išsivaduotų iš Austrų valdžios.

1789 m. Prūsų karalius, ketindamas pradėti karą su Austrais, norėjo įtraukti į jį Lenkus, žadėdamas jiems grąžinti Galiciją. Seimo maršalka Stanislovas Malachovskis bei Ignotas Potockis, pasitarę del to dalyko su Lucchesini'u, susižinojo su Galicijos piliečiais. 1790 m. Varšuvoj įsikūrė slaptas komitetas, susidedąs iš Stanislovo Malachovskio ir dviejų Potockių: Ignoto bei Severino ir Ignoto Morskio, kaipo Galicijos įgaliotinio. Tasai komitetas, davus Prūsams ženklą, turėjo padaryti sukilimą Austrų užgrobtose žemėse. Buvo sumanyta įkurti pasienyje, Cholmo krašte, tam tikra konfederacija, kuri, įėjusi į Galiciją, turėjo pasiskelbti jos vyriausybe ir pasikviesti į talką žečpospolitos kariuomenę. Kazimieras Ževuskis, Karūnos lauko raštininkas, ėmė agituoti tarp Galicijos gyventojų. Jisai apvažiavo visą kraštą nuo Tarnavos ligi Brodų ir pasirūpino įkurti Lvove Slaptąjį Komitetą, kuris turėjo susinešti su Varšuva.

Be slapto veikimo, Galicijos piliečiai buvo mėginę ir atvirų žingsnių, kuriais norėjo priversti Austrų valdžią padaryti nuolaidų. Į Vieną išvažiavo keturi deputatai sveikinti naujo monarko Leopoldo II-jo ir pristatyti jam provincijos skundų. Lvove susidarė piliečių komisija deputatams instrukcijai duoti. Toji komisija, visų Galicijos šlėktų pripažinta, buvo lyg kokia tautos vyriausybė, kuri per savo atstovus turėjo tartis su mo-

narku apie krašto valdymo būdą. Berods jinai pristatė ciesoriui per savo deputatus konstitucijos projektą (Charta leopoldina) Galicijai. Kolei grasė karo pavojus su Prūsais, ciesorius bei Vienos vyriausybė buvo linkę nusileisti lenkams, kad ir nebe tokiose ribose, kaip buvo komisijos manyta. Prūsų susitaikymas su Austrais Reichenbache sunaikino viltį sujungti Galiciją su žečpospolita ir sušvelnyti valdymo sistemą. Deputatams buvo liepta išvažiuoti iš Vienos; komisija, ciesoriaus paskirta Galicijos reikalavimams peržiūrėti, pareiškė, kad Austrų monarkijos interesui reikią gyventojai lenkai ištautinti.

Antruoju kartu Austrų užgrobtos žemės, pramintos Naująja arba Vakarų Galicija, gavo tokią pat organizaciją, kaip ir pirmasis grobinys. Įsisteigė du nauji fora nobilia: Krokuvoj ir Liubline, baudžiamieji teismai bei Krokuvos tribunolas. 1801 m. Vyriausioji Krokuvos mokykla liko reorganizuota Austrų universitetų pavyzdžiu. Profesorius lenkus užvadavo vokiečiai, propaguoją centrinamą bei germaninamą valdymo sistemą. 1805 m. su Krokuvos universitetu liko sujungtas lvoviškis. Jo vietoj Lvove buvo įkurtas liciejus teologijos, teisės bei filosofijos mokslams dėstyti.

Pirmąjį kartą **Rusų užgrobtos žemės** liko padalytos gubernijomis: Mogilevo bei Vitebsko; antrojo karto — Minsko, Braclovo ir Izaslavlio (nuo miesto Zaslavlio Valuinėje); trečiojo — Kuršo, Vilniaus bei Slanimo. Užimta 1795 m. vakarinė Valuinės dalis liko prijungta prie Izaslavlio gubernijos, kuri gavo vardą Valuinės. 1796 metais iš Braclovo gubernijos sudaryta Padolės; Vilniaus bei Slanimo buvo sujungtos į vieną Lietuvos guberniją. 1801 m. Lietuvos gubernija buvo padalyta į dvi: Vilniaus bei Gardino.

Katarina II-ji įvedė užimtosiose provincijose tokią pat organizaciją, kokia buvo imperijoje; toji organizacija rėmėsi vadinamaisiais „Gubernijų Įstatais“, išleistais 1775 m. Jinai valdė kraštą, gubernatorių bei valdininkų rusų padedama, užvadavusi Lietuvos statutą bei magdeburgiškąją teisę. Kraštui surusinti išdalijo turėtinai daugybę dvarų, lenkų patriotams sukonfiskuotų, savo meilužiams bei didvaldoms, dalyvavusiems padalijimo akcijoj. Ypatingo dėmesio jos buvo kreipiama į tiky-

bos santykius, kuriuos reguliuojant taip pat buvo vaduotasi rusifikacijos tikslais.

1773 m. Katarina įkūrė užimtųjų provincijų katalikams Gudų vyskupystę, kurią pavedė Petrapilio teisingumo ministerijos valdžiai. Gudų (Baltarusių) vyskupu liko paskirtas Stanislovas Bauža (Bohusz) Sestrencevičius, kilimo kalvinas, labiau atsidėjęs Petrapilio rūmams kaip bažnyčiai. 1782 metais Sestrencevičius buvo paskirtas Mogilevo arkivyskupu. Jisai įkūrė Mogileve kunigų seminariją, kur šalia rusų kalbos buvo dėstoma kanoniškoji teisė, vyriausybės pažymėtomis ribomis. Po paskutinio padalijimo Katarina panaikino seniau buvusias katalikų diecezijas, o įkūrė tris naujas: Inflentų (Vilniaus vietoj), Pinsko (Lucko bei Kijevo vietoj) ir Liatičiavos (Kamienco vietoj). Vyskupams buvo uždrausta betarpiškai susisiekti su Roma, laikyti savo diecezijose užsienio kunigai ir tokie, kurie nėra prisiekę ištikimybės. Pasipriešinusi popiežiaus valiai, Katarina nebeleido panaikinti jezavitų Guduose. Jinai paliko juos, manydama, kad anie savo nepasitenkinimu Roma mažinsią katalikų visuomenėje nuolankumą popiežiaus valdžiai ir tuo būdu dirbsią pagal valdžios interesų dvasią. Vyskupo Sestrencevičiaus leidimu jezavitai įkūrė Polocke noviciatą, kurio auklėtiniai papildydavo mirusiųjų eiles.

Jeigu Romos katalikų tikyba nebeteko viešpataujamosios religijos privilegijų, tai uniotų apeiga radosi naikinama. Pirmajame užgrobime naikino uniją Mogilevo pravoslavų arkivyskupas Konisskis. Antrajame tąją misiją ėjo Sadkovskis, paleistas iš kalėjimo Targovicos konfederacijos metu ir Katarinos paskirtas Minsko arkivyskupu. Sadkovskis, Rusų kariuomenės padedamas, suvaręs būrius uniotų, gąsdinimais bei lazdomis verste versdavo juos priimti stačiatikybę. Laikotarpyje tarp pirmojo ir trečiojo žečpospolitos padalijimo per pusantro milijono uniotų buvo pervesta į pravoslaviją. Uniotų parapijos, turėjusios mažiau kaip šimtą dūmų, buvo priskirtos prie pravoslaviškų parapijų; kunigai buvo varomi iš beneficijų. Po trečiojo padalijimo Katarina tam tikru įsakymu panaikino visas uniotų vyskupystes, išskyrus vieną tik Polocko arkivyskupystę. Uniotų vyskupų dvarai buvo paimti į iždą arba išdalyti generolams bei Rusų valdininkams. Uniotų metropolitas kun. Teodozas Rostockis gavo 5000 rublių algos metams su sąlyga, kad, pasitraukęs iš savo vietos, apsigyvens

Romoje arba Petrapilyje. Vyskupams buvo paskirta 3000 rublių algos ir liepta jiems apsigyventi vienuolynuose užu jų diecezijų sienų. Likusiąsias parapijas bei cerkves Katarina atidavė valdyti Polocko arkivyskupui Herakliui Lisovskiui, kuris tam tikru ganytojaus laišku uždraudė jo valdžioj esantiems kunigams suturinėti žmones nuo perėjimo į stačiatikius. Ant uniotų diecezijų griuvėsių įsikūrė stačiatikių diecezijos.

Katarinos II-ios sūnus ir įpėdinis, imperatorius Povilas (1796—1801), priešindamasis jo neapkenčiamos motinos programai, liovėsi persekiojęs lenkus ir spaudęs nepravoslavus. Jisai aplankė tebesėdintį Petropavlovo tvirtovėje, ties Petrapiliu, Kasciušką ir grąžino jam laisvę; išleido taip pat iš kalėjimų ir ištrėmimo visus lenkų imtinius. Stanislovą Augustą atsikvietė iš Gardino į Petrapilį ir draugiškai su juo elgėsi, o jam mirus, pastatė šv. Katarinos bažnyčioj paminklą. Laikydamas žečpospolitos padalijimą neteisingumo aktu ir politiška klaida, Povilas neviliojo lenkų pažadais grąžinti jiems nepriklausomybę, del kurios būtų jam tekę kariauti su Prūsais bei Austrais; bet užtat bevaldydamas Lietuvos-Rusų provincijas vadovavosi maloningumu bei tolerantiškumu. Jis grąžino Lietuvos statutą ir rinktinį teismą; atgaivino seimelius, kaip savivaldybės organus. Kiekvienos gubernijos šlėktos susivažiuodavo kas treji metai į seimelius rinkti teisėjų, administracijos valdininkų ir gubernijos bei apskričių maršalkų, kurie būdavo tarpininkais tarp dvarininkų bei vyriausybės. Šlėktos, kaipo privilegiuotoji klasė, vieni tik teturėjo teisės žemę valdyti, užsėsdavo vyriausybės vietas ir buvo laisvi nuo privalomosios karo tarnybos. Valstiečiai, tebelaikomi pirmykštėj priklausomybėj, be baudžiavos ir kitų prievolių, ėjo karo tarnybą per ištisus dvidešimt penkerius metus.

Mažiau bebuvo persekiojama ir katalikybė, kuria imperatorius naudojosi kovai su laisvamanybe, kuri ėjo iš Prancūzų revoliucijos. Mogilevo arkivyskupą Sestrencevičių paskyrė Povilas Romos katalikų bažnyčių metropolitu Rusų imperijoj ir išsirūpino jam Romoj kardinolo titulą. Jis padidino užimtajame krašte katalikų diecezijų skaičių: vietoje trijų, organizuotų prie Katarinos, įkūrė Vilniaus, Žemaičių, Lucko, Kamienco ir Minsko. Sestrencevičius turėjo tris sufraganus: Mogilevui, Kijevui ir Polockui; diecezijos vyskupai — po vieną. Petrapilyj buvo įsteigtas prie teisingumo ministerijos

tam tikras katalikų dvasios reikalų departamentas, kurio pirmininkas buvo Mogilevo arkivyskupas. Ypatingos malonės teikė imperatorius jezavitams, kuriuos skaitė visų veikliausiais kovotojais su laisvamanybe. 1800 m. įsakymu jisai liepė pavesti jų valdybai Vilniaus Vyriausiąją mokyklą bei visas mokslo įstaigas Rusų užgrobtose žemėse; drauge su šiuo sugrąžino jiems atimtuosius dvarus bei fondus. Uniotų imperatorius nemėgo, bet sudraudė persekioti juos. Jis atgaivino dvi Katarinos panaikintas uniotų vyskupystes: Lucko bei Brastos, katros priklausė ne Polocko arkivyskupo, bet Petrapilio katalikų dvasios reikalų departamento.

Povilas nespaudė tautybės, kaip tai darė Prūsų bei Austrų sistema, bet neteikė jai civilizacijos plėtotės sąlygų. Sumanymas atiduoti mokyklas į jezavitų rankas grūmojo Edukacinės Komisijos mokslo tradicijoms ir žadėjo obskurantizmo įsivieš-patavimą. Tuos planus išardė imperatoriaus mirtis, kurį nužudė partija, nepatenkinta jo valdymu.

Povilo sūnus Aleksandras I-is (1801—1825), šveicaro, garsingo La Harpe'o, išauklėtas, buvo persiėmęs liberalinėmis idejomis. Katalikybės nespaudė; unijai buvo palankesnis už tėvą. 1806 m. jisai suteikė Polocko arkivyskupui Lisovskiui metropolito titulą; įsteigė taipgi naują uniotų diececiją Vilniuje. Katalikų reikalų departamento vietoje prie teisingumo ministerijos įkūrė vadinamąją Dvasiškąją Kolegiją, padalytą į dvi, viena vienos nepriklausančias, sekcijas: katalikų ir uniotų. Tuo būdu uniotai, gavę savarankišką organizaciją, išsivadavo iš katalikų bažnyčios valdžios įtakos.

Jaunasis viešpats, toli būdamas nuo tėvo obskurantizmo, pakeitė 1800 metų įsakymą ir jaunuomenės auklėjimo vadžias atidavė į pasaulininkų rankas. Mokyklas organizuoti užkariautajame krašte jisai pavedė savo artimajam bičiuliui, kunigaikščiui Adomui Čartoriškiui.

Didžiuliai Padolės žemių kunigaikščio generolo dvarai, esą Rusų atimtose žemėse, buvo konfiskuoti. Vienos rūmams užtarus, Katarina pažadėjo grąžinti Čartoriskiui dvarus, tačiau su sąlyga, kad šisai atsiųs savo sūnus į Petrapilį įkaitais. Jaunieji kunigaikščiai — Adomas bei Kastantas — buvo maloningai priimti; vyresnysis susijo su Katarinos anūku Aleksandru Povilaičiu santykiais, virtusiais ilgainiui bičiulybe. Aleksandrui reikalaujant, Adomas Čartoriskis apsigyveno su juo Carskame

Siele ir tapo ištikimiausiu jo draugu, kuriam atskleisdavo savo slapčiausias mintis bei svajas. Mirus Katarinai jaunuolių santykiai nepakitėjo; imperatorius Povilas irgi teikė Adomui Čartoriskiui malonės. Tiktai 1798 metais Povilas, slaptai įspėtas, bijodamas žalingos lenko įtakos sosto įpėdiniui, liepė Čartoriskiui būti pasiuntiniu prie Sardinijos karaliaus.

Po tėvo galvos imperatorius Aleksandras atsikvietė savo bičiulį atgal, pavedė jam užsienio reikalų vadybą ir naudojosi jojo patarimais valstybės reformos dalykuose. Čartoriskis dalyvaudavo komisijoj, skirtoj mokykloms organizuoti; 1803 m. jisai gavo kuratoriaus vietą Vilniaus mokslo apygardoj, vienoj iš aštuonių visos Rusų valstybės. Šitą apygardą sudarė šios gubernijos: Vitebsko, Mogilevo, Vilniaus, Gardino, Minsko, Valuinės bei Padolės, taigi visos Rusų užgrobtosios žemės. 1803 m. įsakymu Lietuvos Vyriausioji mokykla buvo pakeista imperatorišku Vilniaus universitetu. Kuratorius, priklausąs švietimo ministerijos, turėjo savo valdžioje universitetą bei visas apygardos mokyklas.

Bekuratoriaujant Čartoriskiui, Vilniaus universitetas, vedamas rektorių: iš pradžios kun. Jeronimo Stroinovskio, paskui Jono Sniadeckio, atvykusio į Lietuvą iš Krokuvos, tapo lenkų švietimo ugniakuru bei tautos dvasios sargyba. Įžymesnieji piliečiai remdavo Čartoriskį, nesigailėdami aukų aukštesniosioms bei pradedamosioms mokykloms kurti ir laikyti. Tadas Čackis, paskirtas mokyklų vizitatorium gubernijose: Kijevo, Valuinės bei Padolės, surinkęs nemaža pinigų, 1805 m. įkūrė Kremience gimnaziją, kuri netrukus patapo antruoju lenkybės ugniakuru Rusų užkariautose žemėse. Išsirūpino įsakymą, kuriuo buvo įsteigtos Vilniaus mokslo apygardoj dvi vadinamosios teismo-edukacijos komisijos, turėjusios galios ieškoti jezavitams atimtų fondų ir apversti juos auklėjimo tikslams.

Kova su germanybės tvanu Prūsų bei Austrų užgrobtose žemėse ir viltis išlaikyti tautybę Rusų valdžioje neišsėmė lenkų gyvenimo turinio žečpospolitai žlugus. Morališkai pribrendusiųjų visuomenės sluoksnių svaja buvo atgauti politikos nepriklausomybę. Šitąją mintį, slepiamą visame žečpospolitos plote nuo budrių užkariautojų akių, pareiškė savo darbais lenkų emigracija po 1795 metų.

Daugelis Kasciuškos sukilimo dalyvių, norėdami išvengti Rusų nelaisvės, bėgo į užsienį. Vieni iš jų, kaip va, Kollontajus bei generolas Zajončkas, austrų pagauti, buvo įgyveninti Olomunce (Moravuose); antii, kaip va, Madalinskis, Prūsų suimti, sukišti į Magdeburgo kalėjimą; kiti nuvyko į Turkus, Italus bei Prancūzus. Vyriausiuoju lenkų emigracijos židiniu pradžioje buvo Venecija, paskiau Paryžius. Venecijoj apsigyveno: Petras Potockis, paskutinysis žečpospolitos atstovas Konstantinopolyj, Lietuvos stovyklinis Karolius Prozoras, Stanislovas Soltikas, kun. Pranciškus Dmochovskis ir keli generolai. Paryžiuje gyveno Varšuvos miestelėnas Pranciškus Barss'as, 1794 m. Kasciuškos pasiųstasis su diplomatiška misija. Pirmoji emigrantų grupė susidėjo su Prancūzų atstovu Venecijoj Lallemand'u; Barss'as susižinodavo betarpiškai su respublikos vyriausybe — Konventu. Triumfai, kuriuos respublika buvo laimėjusi kovoje su koalicija, ypačiai su valstybėmis, dalyvavusiomis dalybose: Prūsais bei Austrais, žadino Lenkų išeiviuose viltį atgauti tėvynę Prancūzų pagalba. Nežiūrint vilties, Lallemand'o bei Konvento sudaromos, 1795 m. buvo parašytas Bazilejoj traktatas tarp Prancūzų bei Prūsų, kuriame apie Lenkus nė neužsiminta. Tai buvo pirmas apsivylimas, kurį emigrantai patyrė pasitikėję Prancūzais.

Kova, kurią respublika kovojo su Austrais, ir įtikinimai, Konvento narių davinėjami Barss'ui, vėl sužadino viltį bei pasitikėjimą Prancūzų pagalba. Keli Venecijos emigrantai nuvyko į Paryžių sudaryti betarpiškų santykių su Konventu. Ten jie susidėjo su Barss'u bei Didžiųjų Lenkų sukilimo sumanytojais: Ksaveru Dombrovskiu bei Dionizu Mnievskiu, generolu Vielhorskiu, Vibickiu ir keletu kitų. 1795 metų rugpiūčio 22 dieną emigrantai įsteigė Paryžiuje vadinamąją „Lenku Deputaciją" (Deputacja polska), kurią sudarė: Mnievskis, Prozoras, kunigas Dmochovskis bei du Kasciuškos sukilimo generolai: Gabrielius Tašickis bei Romualdas Giedraitis (Giedrojć). Deputacijai buvo uždėta pareiga palaikyti santykius su respublikos vyriausybe bei su palankiais Lenkams Europos rūmais, susižinoti su emigrantais bei kraštu. Jinai turėjo stengtis atstatyti Lenkus istoriškomis ribomis.

Netrukus Deputacijos tarpe kilo vaidų: Mnievskis bei kun. Dmochovskis, nepasitenkindami akcija prieš užkaria-

vusiųjų valstybių valdžią, buvo paketinę sukelti Lenkų žemėse socirališką revoliuciją. Prieš tokiuos siekimus užprotestavo pirma Prozoras, paskui ramesnioji emigrancijos dalis atėmė Deputacijai įgaliojimus ir paskelbė ją nebegyvuojant. Prozoras, Barss'as bei Vibickis suorganizavo naują Deputaciją, šalia kurios tačiau nenustojo gyvavusi ir veikusi senoji, radikalioji. Abidvi kreipdavosi su memorialais į Konventą, santykiaudavo su Venecijos emigrantais bei kraštu.

Prancūzų vyriausybė patarė Deputacijoms siųsti diplomatinį agentą į Turkus, kurie galvojo apie karą su Rusais bei Austrais. Turkų karas turėjo tapti lenkams ženklu sukilti ir kovoti del nepriklausomybės. Abidvi Deputacijos pavedė pasiuntinybę į Konstantinopolį Mykolui Kleofui Oginskiui, etmono sūnėnui, paskutiniam didžiajam Lietuvos iždininkui. Jiedvi įsakė jam nuolat santykiauti su Prancūzų atstovu prie Stambulo rūmų Verninac'u ir su Turkų ministeriais, kviesti emigrantus lenkus į Valakus ir raginti Galicijos gyventojus į konspiraciją.

Oginskiui išvykus Konstantinopolin, Ksaveras Dombrovskis išvažiavo iš Paryžiaus į Valakus lenkų išeivių armijos organizuoti. Lenkų karininkai, viešį Bukarešte, parašė sąjungos aktą, kuriuo pripažino Dombrovskį konfederacijos generolu. Praslinkus kuriam laikui susidarė dviejų tūkstančių armija, išmėtyta po Valakų miestelius ir sodžius, pasiruošusi kiekvienu atatinkamu momentu įeiti į Galiciją. Tuo pat metu steigėsi piliečių sąjungos Rusų, Prūsų bei Austrų užkariautose žemėse. Lietuvos sąjunga, kurios siela buvo broliai Cecerskiai: Vilniaus domininkonų prioras bei Lenkų kariuomenės kapitonas rinko tautos tikslams pinigus ir šelpė jais emigrantus. Varšuvoje buvo slaptas klūbas, kuris turėjo santykių su užsieniu. Vakarinėje Galicijoje Pranciškus Gožkovskis, matininkas, sudarė sąmokslą, kurio tikslas buvo nepriklausoma demokratiška Lenkų valstybė. Nepareinamai nuo šiojo, Galicijos piliečiai Valeriaus Dzedušickio prikalbinti, suvažiavę Krokuvoj, susitelkė į slaptą konfederaciją ir išrinko delegatus nuolatai santykiauti su emigracija. Du Krokuvos konfederacijos delegatai: generolas Pranciškus Ksaveras Rimkevičius bei pulkininkas Vladislovas Jablonovskis, pramintas „negriuku", nuvyko į Konstantinopolį, iš kur per Oginskį ir betarpiškai susižinodavo su tautiečiais Venecijoj bei

Paryžiuj. Tuo metu pasirodė viešai generolas Jonas Enrikas Dombrovskis, kuris nukreipė kitur emigracijos pastangas.

Dombrovskis (* 1755 m.), gimęs iš motinos vokietės, jaunas bebūdamas tarnavo saksų kariuomenėj ir, tik pakviestas ketverių metų seimo, įstojo į žečpospolitos armiją. Jisai garbingai pasižymėjo Kasciuškos sukilime. Žečpospolitai žlugus, neilgai pabuvęs Varšuvoj, išvažiavo į Berlyną; čia jis išsiprašė audiencijos pas Prūsų karalių, kurį stengėsi prikalbėti pradėti karą su Rusais ir mėginti atstatyti Lenkus po Hohenzollernų valdžia. Apsivylęs konbinacijomis su Pridriku Vilium, nuvyko į Paryžių ir priėmė Vibickio patiektą planą: remti Lenkų ateitį bendra Europos revoliucija. Jisai pristatė naujajai Prancūzų vyriausybei, Direktorijai, projektą sudaryti Lenkų legioną ir remti revoliuciją kovoje su monarkais. Kadangi įstatymai neleido priiminėti svetimtaučių į Prancūzų tarnybą už algą, Direktorija patarė kreiptis su savo projektu į Lombardų vyriausybę, nebesenai susidariusią, išvadavus Milaną iš Austrų valdžios. 1797 m. sausio mėnesį Dombrovskis, gavęs rekomendaciją Direktorijos ir Prancūzų armijos vado Italijoje, Napoleono Bonaparte'o, susitaręs Milane su Lombardų vyriausybe įkūrė lenkų legionus. Už talkininkavimą italams kare su Austrais legionai gauna Lombardų pilietybę, kas negali kliudyti jiems grįžti į savo kraštą; jie vartoja komandoje gimtąją kalbą ir tautiškus mundierus. Jie gauna „pasaulio išvaduotojų" kokardą, vad. Prancūzų trispalvę ir antpetes su itališku parašu: „G l i u o m i n i l i b e r i s o n o f r a t e l l i" (L a i s v i e j i ž m o n ė s — v i s i b r o l i a i).

Legionininkams imti buvo įkurti įvairiuose Italų bei Prancūzų miestuose karo punktai, aprūpinti maisto ištekliumi, mundierais bei ginklais. Į juos traukte traukė daugiausia lenkai, kurie, betarnaudami Austrų kariuomenėje, buvo patekę į Prancūzų nelaisvę. Dombrovskis taipgi laukė atvykstant dezertyrų iš Austrų, Prūsų bei Rusų armijų ir savanorių. Jisai paskelbė atsišaukimą keturiomis kalbomis: lenkų, italų, prancūzų bei vokiečių, kuriuo kvieste kvietė tautiečius stoti į kovą del tautų laisvės. Nebetrukus pasisiūlė jam padėti generolas Karolius Kniazevičius (* 1762 m.), atvykęs į Italus su keliomis dešimtimis karininkų; karo punktai buvo pilni dezertyrų iš Austrų armijos bei savanorių. Dviem mėnesiams praslinkus po Milano sutarties Dombrovskis jau turėjo 5000 apginkluotų žmonių.

Legionininkų tarpe teskambėjo maršas, Vibickio parašytas su Mykolo Oginskio muzika: „Dargi Lenkai nepražuvę“ (Jeszcze Polska nie zginęła).

Naudodamasis karu, kurį Prancūzai kariavo su Austrais, Dombrovskis pristatė Bonapartui projektą sukelti lenkus, kroatus (chorvatus), slavencus, dalmatus bei vengrus ir sudaryti iš tų tautų federacinę sąjungą Šveicarų pavyzdžiu. Tuo projektu legionas traukdamas į Rieką (Fiumę) bei Karlovacą (Karlstadt) ir bekurstydamas slavų tautas sukilti prieš Austrus, turėtų prasimušti į Bukoviną tikslu susijungti su Ksavero Dombrovskio armija Valakuose ir įsibrauti į Galiciją. Projektas buvo priimtas; legionas patraukė nurodytu keliu ant Palmės Nuovos linkui, tik šit netikėtai 1797 m. spalių mėnesį tarp Prancūzų bei Austrų buvo padaryta taika Campo-Formio'j. Bonapartas liepė legionui grįžti atgal į Bononiją. Prancūzų atstovui prie Stambulo rūmų buvo įsakyta paleisti karo sąjungą Valakuose. Ksaveras Dombrovskis, apsivylęs Prancūzais, sužinojęs apie imperatoriaus Povilo palankumą lenkams, išvyko su keliais karininkais iš Valakų, nuvyko į Petrapilį ir ten įstojo į Rusų armiją. Jojo papėdininkas, Kasciuškos brigadininkas Jokimas Deniska, norėdamas sukelti sukilimą Galicijoj, įsibrovė su nedideliu būriu į Bukoviną, bet gavo mušti. Deniskos žygis padidino grobikų sargumą. Gožkovskis bei Krokuvos konfederacijos organizatoriai pateko į kalėjimą; Lietuvos sąjungos įkūrėjai Cecerskiai buvo ištremti į Sibyrą.

Po taikos Campo-Formio'j lenkų legionas išaugo ligi 7000 žmonių ir buvo padalytas į du: pirmasis — Kniazevičiaus vadovybėj, antrasis — Juozapo Vielhorskio (Mykolo brolio) valdžioje. Antrasis legionas apsistojo įkurtos iš Austrų žemių Cizalpino respublikos Milane bei Mantujoj; pirmasis gavo įsakymą žygiuoti į Romą, kad atkeršytų popiežiaus kariuomenei už Prancūzų generolo Duphot'o nužudymą. Loretto'je Dombrovskis gavo dovanų Sobieskio kardą ir pranašo vėliavą, laimėtą ties Viena; per konstitucijos metines, 1798 m. gegužės 3 d., legionas įžengė į Romą ir užėmė Kapitolio pilį. Sudarius iš bažnytinės valstybės Romos respubliką, Kniazevičius su legionu patraukė į Neapolio karalystę. Paėmus Neapolį ir įkūrus Partenopos respubliką, Prancūzų armijos vadas Championnet'as pagerbė

legionininkų nuopelnus, pavedęs Kniazevičiui misiją nuvežti į Paryžių ir įteikti Direktorijai priešų vėliavas.

Prancūzų respublikos triumfai Apeninų pusiasalyj ir tuo pat metu Bonaparto suruoštas žygis į Aigiptą bei į Siriją sukėlė paniką Europos monarkų tarpe. Rusai, Anglai bei Austrai numalšinti Prancūzams sudarė koaliciją. 1799 m. Rusų armija, Suvorovo vedama, susijungusi su austriške, įsibrovė į Cizalpino respubliką. Mūšiuose prie Legnano bei Magnano antrasis legionas nebeteko arti 2000 žmonių, tarp kitų generolo Rimkevičiaus; apsuptas Mantujoj sumažėjo ligi 800 žmonių; pagalios, miestui kapituliavus, pateko į Austrų nelaisvę. Beišsigelbėjo vos tik 150 legioninkų, kuriuos kapitonas Vincentas Aksamitovskis nuvedė į Prancūzus. Pirmasis legionas, vedamas paties Dombrovskio, besiverždamas iš pietų ir besigrumdamas su Italų sukilėliais, pagaliau atvyko į kovos lauką. Tris dienas besikaudamas su Suvorovu prie Trebijos, legionas prarado 1500 žmonių. Po smūgio ties Novi ir įvairių susirėmimų Italų Šiaurėje sumažėjo ligi 800 žmonių ir paliko prijungtas prie Prancūzų generolo Suchet'o korpuso.

Smūgiai, iškirsti prancūzams Italuose, pagreitino Direktorijos žlugimą. Bonapartas, metęs Aigiptą, atvyko į Paryžių, brumaire'o 18 d. (1799 m. lapkričio 9 d.) išvaikė tuomet buvusią vyriausybę ir sudarė naują, pavadintą Konsulatu. Kaipo pirmasis konsulas, jis suėmė į savo rankas valdžią ir pasiryžo atkeršyti Rusų-Anglų-Austrų koalicijai. Buvo panaikintas įstatymas, draudžiąs priimti svetimšalius į Prancūzų tarnybą; Kniazevičius bei Dombrovskis gavo leidimą rinkti naujus lenkų tuntus. Kniazevičius surinko Kehl'e, ant Reino, apie 1500 žmonių. Dombrovskis, surankiojęs antrojo legiono likučius, esančius su Aksamitovskiu Lione, įsteigė vyriausiąją stovyklą Marselyje ir sutraukė ilgainiui į savo komandą apie 7000 savanorių. Kniazevičiaus legionas, vadinamas Padunojės legionu, grūmėsi su austrais Vokiečiuose (ties Hohenlinden'u); Dombrovskis veikė Italų Šiaurėje, kuri po mūšio ties Marenga vėl buvo patekusi į prancūzų rankas. Dombrovskis pristatė Bonapartui planą sujungti abudu legionus Moguncijoj (Maintz'e) ir įėjus su jiem dviem į Čekus bei Galiciją padaryti sukilimą prieš Austrus. Tuo tarpu Bonapartas padarė Lunevilly (1801 m.) taiką su Austrais ir susitaikė su Rusais. Lunevillio traktate nė nepaminėta apie Lenkus. Prancūzų-

Rusų sutartimi imperatorius Povilas pasižadėjo nebeleisti gyvenusiai Mintaujoj Burbonų giminei toliau čia viešėti; už tat Konsulatas žadėjo mesti rėmęs Lenkų dalykus.

Susitaikius Bonapartui su Austrais bei Rusais, lenkų legionai, kuriuose buvo apskritai apie 15.000 žmonių, nebeturėjo Prancūzams reikšmės. Pirmasis konsulas Padunojės legioną pavedė Etrurijos karalystei, kuri Lunevillio traktatu buvo įkurta iš Toskanijos; Dombrovskio legioną atidavė Cizalpino respublikai. Pirmasis gavo įsakymą vykti į Florencija, antrasis — į Modeną. Legionininkai ėmė tūžti ant Prancūzų, išsižadėjusių kovos už tautų laisvę ir tiek kartų apvylusių lenkus. Kniazevičius atsistatydino. Dombrovskis ketino dangintis į Morėją į Turkų globą. Daugelį apėmė nusiminimas bei sielvartas. Karininkai laužė durklus ir metė tarnavę; jų pavyzdžiu sekė eiliniai, pasiilgę tėvynės bei savo namų židinio. Skatino juos grįžti į tėvų žemę žinia apie imperatoriaus Povilo mirtį ir jojo įpėdinio maloningumą lenkams.

Netrukus į abudu legionus, sumažėjusius del pabėgimų, tarytum perkūnas trenkė. Padunojės legionas, turėjęs apie 2600 žmonių, buvo Bonaparto prijungtas prie Prancūzų armijos ir paskirtas vykti slopinti negrų sukilimo Amerikoj, Haiti'jo saloj (San Dominge). Tasai legionas, pramintas 113-ja Prancūzų pėstininkų pusbrigade, buvo išsiūstas iš Livorno uosto į Ameriką generolo Bernardo vadovybėje. Toksai pat likimas ištiko vieną iš dviejų Dombrovskio legiono pusbrigadžių, stovėjusių Cizalpino respublikos teritorijoj. Aksamitovskio pusbrigadę, sudėtą iš 2750 žmonių, pavadintą 114-ja Prancūzų pusbrigade, susodino į laivus Genujoj ir išsiuntė į Haitį. Pirma nuvažiavo (1802 m.) generolas Vladislovas Jablonovskis paruošti butų ir pasitarti su Prancūzų armijos Haiti'je vadu Leclerc'u, kaip sunaudojus legionai kovai su sukilėliais. Kelios dešimtys žmonių iš 113-ios pusbrigadės, laivui sudužus, paskendo. Haiti'je legioninkus žudyte žudė geltonasis drugys, kuriuo mirė ir Jablonovskis; daugelis krito kovose arba pateko į nelaisvę. Pabaigę karą, prancūzai bėgdami į Europą užmiršo daugiau kaip keturius šimtus legioninkų ir paliko juos saloje. Sukilėlių vadas bei Haiti'jo gubernatorius Dessalines 1805 m. šimtą ir kelias dešimtis norinčių grįžti namo išsiuntė į Europą, o likusiems suteikė pilietybę. Baisiausias likimas buvo tų legioninku, kurie bėgdami su prancūzais pateko į anglų rankas

ir buvo išgabenti į Jamaiką. Nežmoniškai prievaizdų kankinami, jie išmirė ligomis bei vargu.

Legionai, kad ir neiškovojo Lenkams nepriklausomybės, tačiau padarė daug naudos tautos reikalui. Jie išnešiojo po Europą protestą prieš smurtą, padarytą Lenkams; rodyte rodė tautos, nebetekusios valstybinės buities, gaivumą bei jos teisę būti nepriklausomais. Elgesio kilnumu ir narsumu kovose del tautų laisvės legioninkai įgijo Europoj pagarbos tautai, kuriai jie atstovavo. Savo darbais jie kėlė krašte dvasią, teikė tautiečiams vilties susilaukti geresnės ateities. Legioninkų svajos buvo visų sąmoningų visuomenės sluoksnių atjaustos. Jos saugojo, kad neapsnūstų tautos sąžinė, kurią užkariavusios vyriausybės nuodijo, kurstydamos turtingesniąsias klases savavaliauti; vadovavo slaptosioms sąjungoms, tikinčioms ateitimi ir besiruošiančioms į darbą. Patriotiškas budrumas, žadinamas žiniomis apie legionų karžygiškumą, padidėjo po jų paleidimo. Nes nemaža turėjo dvasiškos naudos daugelio legionininkų pargrįžimas po savo pastoge. Jų buvimas krašte suteikė gaivinamos įtakos visuomenės patriotybei.

1804 m. pirmasis konsulas buvo paskelbtas Prancūzų imperatorium, vardu Napoleonas. Šiam nužudžius kunigaikštį d'Enghien'ą, kurį jis buvo liepęs pagauti ir sušaudyti, imperatorius Aleksandras sutraukė su Prancūzais diplomatijos santykius ir pritraukė į koaliciją Anglus, Austrus bei Švedus. Kadangi Prūsai dėtis prie sąjungos nenorėjo, net davė Napoleonui pareiškimą, kuriuo prisižadėjo neleisti rusų per savo teritoriją, — kunigaikštis Čartoriskis, kaipo Petrapilio užsienio reikalų ministeris, patiekė prieš juos projektą, apimantį ir Lenkų klausimą. Jisai patarė imperatoriui užimti Prūsų užgrobtas žemes, pareikalauti, kad Austrai išsižadėtų Galicijos bei Lodomerijos, ir apsiskelbti Lenkų karaliumi. Aleksandras, palankiai nusiteikęs savo bičiulio programai, važiuodamas į karo veiksmų lauką, užsuko į Pulavus, Čartoriskių buveinę, kur jį visų užgrobtųjų žemių piliečiai sveikino kaipo būsimąjį Lenkų karalių. Buvo manyta apie sukilimą Prūsų užimtose žemėse ir apie jo vadą, kunigaikštį Juozapą Poniatovskį.

Lenkų šmėkla po Aleksandro skeptru išgąsdino Prūsų karalių. Pridrikas Vilius pakvietė imperatorių į Berlyną, kur

Čartoriskio planai buvo nieku paversti. Tarp Rusų bei Prūsų buvo padarytas Potsdame puolimo-gynimosi traktatas; abudu viešpačiai prisiekė vienas antram ant Pridriko II-jo kapo amžiną santarvę.

Mėnesiui praslinkus, Rusų bei Austrų kariuomenės Napoleono liko visiškai sumuštos ties Slavkuva (Austerlitz) Moravuose (1805 m.). Presburgo santaika visiškai pakeitė politišką Europos sudėtį, bet Lenkų dalykų vėl nepalietė.

Prūsai, nusigandę išaugusios Napoleono galybės, paskelbė jam karą. Prancūzų imperatorius, norėdamas nuveikti priešą, nusprendė įtraukti į kovą lenkus. Generolui Zajončkui, išsprūkusiam iš Olomunco tvirtovės ir įstojusiam į Prancūzų armiją, paliepė sudaryti ant Reino „ž i e m i ų l e g i o n ą“ iš Prūsų kariuomenės dezertyrų ir laisvanorių. Lenkams sukurstyti jisai liepė išspausdinti ir paskleisti Rulhière'o veikalą (H i s t o i r e d e l' a n a r c h i e d e P o l o g n e), išrodantį Prūsų iniciatyvą pirmajame žečpospolitos padalijime, bei Pistor'o atsiminimus (M é m o i r e s s u r l a r é v o l u t i o n d e l a P o l o g n e) apie Kasciuškos sukilimą. Po pergalės ties Jena (1806 m.), kurios dėka Napoleonas gavo užimti Berlyną ir privertė bėgti Pridriką Vilių, paragino Prūsų užgrobtas žemės sukilti. Šį karą jisai pavadino L e n k ų karu; pakvietė į jį populiariausius tautoje vyrus, tarp jų ir Kasciušką.

Kasciuška, pasinaudojęs imperatoriaus Povilo leidimu, buvo išvažiavęs į Šiaurės Ameriką, kurią jis laikė antrąja savo tėvyne. Išgirdęs formuojant legionus, 1798 m. jisai atvyko į Paryžių, bet ne per smarkiai dalyvavo emigracijos darbuotėj. Dombrovskio pagerbtas pranešimais apie legionų judesį, Kniazevičiaus apdovanotas Sobieskio kardu, gautu Loretto'j, Kasciuška stovėjo nuošaliai. Būdamas respublikonas demokratas, jis nemėgo pirmojo konsulo ir sutraukė santykius su Prancūzų valdančiomis sferomis.

Napoleonas po pergalės ties Jena per policijos ministerį Fouché pakvietė Kasciušką į savo vyriausiąją stovyklą, bet gavo neigiamą atsakymą. Kasciuška nenorėjo dalyvauti kare, negavęs nuo Napoleono kategoriškų pažadų Lenkų klausimu. Bet užtat atvyko į Berlyną Napoleono šaukiami Dombrovskis su Vibickiu ir išleido proklamaciją, kviesdami Prūsų užgrobtus tautiečius sukilti ir atstatyti tėvynę.

Čartoriskio, kuris tuo metu stengėsi priminti Aleksandrui savo 1805 m. projektus ir prikalbėti, kad eitų lenktynių su Napoleonu Lenkų dalykuose, pastangos nedavė vaisių. Imperatorius tųjų planų nebepriėmė; ne tik kad jis su Prūsais nesutraukė santykių, bet dar pasiuntė jiems 90.000 kareivių į talką. Tada Čartoriskis atsistatydino iš užsienio reikalų ministerijos; visų, kurie Lenkų ateitį rišo su Aleksandro asmenimi, simpatija nukrypo į Napoleono pusę.

Prancūzų kariuomenė užėmė Poznanių, į kur pasiskubino Dombrovskis bei Vibickis, pirmasis rinkti karo jėgų, antrasis administracijos organizuot. Juodu visur buvo priimami džiaugsmingais šūkavimais; Poznaniaus bei Kališiaus apygardose prasidėjo sukilimas. Prūsų karalius išleido „Skelbimą“ (publicandum) prieš maištadarius ir palankius insurekciniam judėjimui Prūsų Pietuose. Pagyręs šiame skelbime Varšuvos departamento lojališkumą, sukilėlius pavadino piktadariais ir pagrūmojo jiems karo teismu. Jisai įsakė magistratūroms gaudyti šlėktas, kurstančius sukilimą, atiduoti juos į karo valdžios rankas ir sušaudyti per dvidešimt keturias valandas. Atsakymu į tai buvo visų Didžiųjų Lenkų apskričių gyventojų sukilimas ir nuginklavimas visų Prūsų įgulų tarp Vartos bei Vyslos. Varšuvos gubernatorius Köhler'is, matydamas turint nepakankamą Prūsų įgulą, pirma paprašė kunigaikščio Juozapo Poniatovskio sutvarkyti miesto miliciją ir pasirūpinti gyventojų saugumu, paskui pasitraukė į dešiniąją Vyslos pusę ir sudegino paskui save tiltą. Rytojaus dieną į Varšuvą įjojo 1000 prancūzų raitininkų, generolo Milhaud'o vedamų; paskui juos atvyko vakare Napoleono svainis, Bergo kunigaikštis Jokimas Murat'as. Sušukus: „Prancūzai! Prancūzai!“ miestas nušvito iliuminacija; gyventojai nešė išvaduojams maisto, apkabinėjo kojas, bučiavo žirgus. Tuo pat metu Napoleonas įjojo į Poznanių, sveikinamas kaip Lenkų išganytojas. Jo posakiai: „pažiūrėsim, ar lenkai verti būti tauta, jūsų likimas jūsų pačių rankose“ neatgrasė patriotų, kad ir nebuvo juose jokių tvirtai suformuluotų laidavimų. Kadangi imperatorius reikalavo ginkluotis, visi puolė prie ginklų. Paskutinysis Gniezno vaivada Radziminskis išleido universalą, šaukdamas visuotinąjį apsiginklavimą; įžymesnieji piliečiai organizavo apskrityse šlėktų raitininkus. Pulkų vadovybę pasiėmė legioninininkai.

1806 m. gruodžio mėnesį atvykęs į Varšuvą Napoleonas pareiškė sunaikinsiąs kraštą ir atiduosiąs jį priešo kerštui, jeigu jo armija nebūsianti tučtuojau visu kuo aprūpinta. Išgirdusi taip grasant imperatorių, administracija teikė išvaduotojams visa, ką gyventojai teturėjo: gyvulius, javus bei pašarą. Varšuvos rūmai buvo paversti ligoninėmis sužeistiems bei ligonims. Visuomenės šokimas aukoti atatiko jos viltį, kad Lenkai būsią atstatyti prancūzų pagalba.

Napoleonas sumušė Rusų kariuomenę ties Pultusku ir Golymino sodžiumi; peržiemojęs Varšuvoj, jis kitais metais įėjo į Prūsus. Po kruvino mūšio ties Ylava (Eylau) prasidėjo Gedanės apsupimas, kuri turėjo pasiduoti; birželio mėnesį ties Friedland'u Prūsų-Rusų armija buvo sumušta. Imperatorius Aleksandras, nusigandęs del savo žemių, kreipėsi į Napoleoną, prašydamas taikos. Ties Tilže palapinėje, pastatytoje ant plaustų viduryj Nemuno, priešininkai susitaikė ir prileido į santaiką Prūsų karalių.

Tilžės taika žečpospolitos žemės iš naujo liko padalytos. Visos Prūsų pirmąkart užimtos žemės ir dalis antrojo užėmimo palikta Pridrikui Viliui III-jam; Balstogės apygarda (160 kv. mylių, 280.000 gyventojų) teko imperatoriui Aleksandrui; Gedanė su dviejų mylių apygarda paskelbta laisvu miestu; iš likusių žemių įsteigta Varšuvos kunigaikštystė. Napoleono įtikinimais Varšuvos kunigaikštystės įkūrimas nedavęs progos manyti L e n k ų valstybę būsiant atstatytą istorijos ribomis. Dar aiškiau buvo matyti nenoras atgaivinti istorišką Lenkiją atidavus Rusams Balstogės apygardą. Pagalios, Napoleonas nuramino imperatorių Aleksandrą, kurį jis troško turėti savo sąjungininku, pasižadėjęs vengti vyriausybės aktuose žodžių: l e n k a i bei l e n k i š k a s.

Varšuvos kunigaikštystę, apimančią 1860 kvadratinių mylių su 2.400.000 gyventojų, Napoleonas atidavė paveldėtinai valdyti Saksų karaliui Pridrikui Augustui (* 1750, † 1827), tam pačiam, kuriam lenkų tauta buvo pasiūliusi įpėdinybę po Poniatovskio. 1807 m. liepos 22 d. Prancūzų imperatorius suteikė Kunigaikštystei k o n s t i t u c i n ę c h a r t i j ą (įstatus).

Katalikų tikyba — viešpataujamoji. Visos kitos tikybos esančios leistinos be kokių aprėžimų.

Visuomenės santvarkoje panaikinama nelaisvė (L'esclavage est aboli). Luomų privilegijos irgi panaikinamos; visi piliečiai įstatymų akivaizdoj esą lygūs.

Visos valdiškos vietos, tiek dvasinės, tiek civilinės, būsiančios užimamos išimtinai Kunigaikštystės piliečių. Visi įstatymų leidžiamieji, administraciniai bei teismo aktai būsią rašomi gimtąja tautos kalba.

Vykdomoji valdžia esanti paveldinčiojo Saksų karaliaus rankose, kuris turi įstatymų leidžiamą iniciatyvą, skiria vyskupus bei visus pasauliškius valdininkus. Valdyti padeda karaliui ministriai bei Valstybės Taryba. Esama šit kurių ministerių: 1) teisingumo, 2) vidaus reikalų bei religinio kulto, 3) karo, 4) pajamų bei iždo, 5) policijos, 6) valstybės sekretoriaus. Visi jie esą atsakomi. Valstybės Taryba, susidedanti iš ministerių bei keturių referendorių, patiekianti įstatymų projektus, sprendžianti jurisdikcinius ginčus tarp teismo valdžios ir vykdomųjų organų, traukianti į tiesą administracijos valdininkus. Visi Valstybės Tarybos nutarimai esą tvirtinami karaliaus.

Kunigaikštystė skaidosi departamentais: Poznaniaus, Kališiaus, Bidgoščiaus (Brombergo), Plocko, Varšuvos ir Lomžos; apskritimis ir vadinamomis valsčių kuopomis: 60 apskričių ir 40 kuopų. Departamento priešakyje stovi prefektas; apskrities — paprefektis, miesto — burmistras. Administracijos reikalams spręsti departamentai, apskritys bei miestai turi piliečių Tarybas: departamento, apskrities bei miesto.

Istatymus leidžia seimas, karaliaus šaukiamas Varšuvoje kas dveji metai penkiolikai dienų. Seimas susideda iš dvejų rūmų: senatorių bei atstovų. Senatorių rūmai susideda iš šešių katalikų vyskupų, po tiek vaivadų bei kaštelionų, iš viso aštuoniolika narių, visi ligi gyvos galvos. Senatui pirmininkauja vienas jo narys, karaliaus paskirtas. Atstovų rūmai susideda iš šešių dešimtų atstovų, vadin. iš tiekos, kiek yra apskričių, ir iš keturių dešimtų deputatų nuo valsčių susirinkimų; drauge iš šimto narių.

Kiekviena apskritis savo seimelyje, sudarytame išimtinai iš šlėktų, renka vieną atstovą ir departamento bei apskrities Tarybų narius. Valsčiaus susirinkimai, kurių Varšuvoje buvo aštuoni ir trys dešimtys du provincijoje, susidedą iš nešlėktų, kunigų, įžymesnių piliečių ir paleistųjų kareivių, renka po vieną

deputatą ir municipalinių Tarybų narius. Seimeliai bei valsčių susirinkimai gretimosiose apskrityse negali įvykti vienu ir tuo pačiu metu; jie neturi teisės nagrinėti viešųjų dalykų, davinėti atstovams bei deputatams instrukcijų ir rašyti prašymų.

Atstovų rūmų nariai pasilieka vietoje per devynerius metus, trečioji sudėties dalis naujinama kas treji metai. Išeinančių narių sąrašą paruošia patys atstovų rūmai traukdami burtus. Be dešimties atstovų bei deputatų, rūmuose dalyvauja ir Valstybės Tarybos nariai, vadin. ministeriai bei referendoriai. Rūmuose pirmininkauja išrinktas iš jų tarpo maršalka, karaliaus patvirtintas. Prieš pradedami įstatymų leidimo darbą, rūmai renka didžiuma slaptų balsų tris komisijas: 1) iždo pajamų, 2) civilinių bei 3) kriminalinių įstatymų leidimo.

Įstatymų leidimo tvarka buvo šit kuri: atstovų rūmams patiekiami tik tie įstatymų projektai, kurie buvo Valstybės Tarybos paruošti. Nė vienas rūmų narys neturi teisės įnešti savo projekto. Valstybės Tarybos paruoštas projektas įteikiamas atatinkamai komisijai, kuri daro jame savo pastabų ir tariasi del jo su atatinkamu ministeriu. Komisijai susitarus su atatinkamu ministeriu, įstatymo projektas esti atiduodamas atstovų rūmams išspręsti. Prieš projektą teleidžiama kalbėti tik vieniems komisijos nariams; Valstybės Tarybos nariai remia jį, gi kiti atstovai bei deputatai klauso diskusijų tylėdami. Pasibaigus ginčams tarp komisijos bei Valstybės Tarybos narių, atstovų rūmų maršalka duoda projektą slaptai nubalsuoti. Jeigu piojektas praeis paprasta didžiuma balsų, nutarimas esti siunčiamas į senatą. Senatas patvirtina nutarimą arba atmeta jį, jei randa jį padarytą nesilaikant teisiškų formalybių, jei gresia jis pavojumi kraštui ar priešinasi konstitucijos dvasiai. Jeigu senatas atmeta nutarimą del formalių priežasčių, karalius liepia atstovų rūmams antrukart nagrinėti projektą. Jeigu rūmai ir antrukart nebepatenkins teisės formalybių, karalius juos paleis ir lieps iš naujo rinkti atstovus bei deputatus. Karalius pripažinęs, kad be pagrindo yra atmestas atstovų rūmų nutarimas, gali paskirti šešius naujus vaivadas bei tieką kaštelionų ir vėl kalbamąjį nutarimą siųsti į senatą. Atstovų rūmų nutarimas, senato patvirtintas, arba net karaliaus paskelbtas prieš senato nuomonę, tampa privalomu įstatymu.

T e i s m o o r g a n i z a c i j a buvo pritaikinta prie visuomeninės santvarkos: teismo magistratūros yra bendros visiems

piliečiams. Apskrityje yra taikos teismas (trečiųjų teis.), departamente — civilinis tribunolas, dviem departamentam — vienas baudžiamasis teismas, visai Kunigaikštystei — apeliacinis teismas. Valstybės Taryba eina kasacinio teismo pareigas. Privalomos galios gauna civiliniai prancūzų įstatymai (Napoleono kodeksas), kurie leidžia lygiai naudotis teisėmis visiems piliečiams be luomo bei tikybos skirtumo, vesdina civilines jungtuves bei persiskyrimą.

Karo jėga susidaro iš 30.000 žmonių. Karalius gali dalį Varšuvos Kunigaikštystės armijos išvesti į Saksoniją ir pakeisti ją tolygiu Saksų kariuomenės skaičiumi.

Karaliui priklauso teisė papildyti konstituciją.

Nepatenkino piliečių nei pati Varšuvos Kunigaikštystė, nei jos vidaus organizacija. Palikimas Prūsų karaliaus rankose nemenkos dalies žečpospolitos žemių ir atidavimas Rusams Balstogės apygardos apvylė gaivinamą paskutinio karo metu lūkestį atstatyti istoriškuosius Lenkus. Atvėso tikėjimas Napoleonu, kai buvo patirta, kad, kurdamas Kunigaikštystę, jis težiūrėjęs tik politiškos savo naudos: noro susilpninti Prūsus ir turėti ant Vyslos Prancūzų karo stotį, reikalingą atsitikus susirėmimui su Rusais bei Austrais. Konstitucijoje erzino iš vienos pusės vengimas žodžio „lenkai“ ir jo užvadavimas šiuo posakiu: „Varšuvos bei Didžiųjų Lenkų žmonės (les peuples de Varsovie et de la grande Pologne)“; iš antros — monarkiška tendencija bei konservatybė. Jinai negarantavo piliečiams nei turto, nei asmens neliečiamybės, nei žodžio laisvės. Nors teikė valstiečiams asmens laisvę ir lygino juos teisės atžvilgiu su kitais luomais, valstiečių dalyko neišsprendė, nes nepalietė žemės nuosavybės klausimo ir nepanaikino baudžiavos. Konstitucija pažiūrėti lyg ir buvo demokratiška, bet davė visur pirmauti šlėktų gaivalui. Atstovų rūmuose buvo šešios dešimtys šlėktų reprezentantų, o tuo tarpu valstiečiai teturėjo jų tik keturias dešimtis. Pagaliau, tauta įstatymų leidimo darbe, matyt, ne kiek tegalėjo dalyvauti, jei įstatymų iniciatyva priderėjo išimtinai karaliui ir jei atstovų rūmų nariams buvo uždrausta balsu kritikuoti vyriausybės projektai. Iš tikrųjų prisidengęs parlamentiškomis lytimis karalius turėjo neapribotą

valdžią. Napoleono nepasitikėjimas tautos masėmis nedavė joms teisės reikšti savo reikalavimų bei norų; sunkino jų susižinojimą, drausdamas artimoms rinkimų apygardoms daryti seimelius vienu metu. Masių bruzdesį prieš vyriausybę trukdė punktas, leidžiąs išvesti iš Kunigaikštystės lenkų kariuomenę ir pavaduoti ją saksų kariuomene. Kunigaikštystės konstitucija teprimindavo Lenkų žečpospolitos santvarką tik pavadinimais: seimo, seimelių, vaivadų bei kaštelionų. Gyventojų nepatenkino centriňamas valdymo sutvarkymas, nelengva jiems buvo apsiprasti ir su civiliniu kodeksu, pilnu gerų redakcinių ypatybių, bet visai svetimu lenkų tradicijos dvasiai. Ypačiai skundėsi dvasininkai, negalėdami sutikti su civilinėmis jungtuvėmis bei persiskyrimais.

Nepaisant to visa, Varšuvos Kunigaikštystė tautos dalykui buvo tikra geradarybė. Žmonės, Prūsų valdžios nusmerkti išnykti, atgavo įstatymų leidime, administracijoj, teisme bei mokykloj gimtąją kalbą, galėjo vėl užimti valdžios vietas, dalyvauti viešajame gyvenime; žodžiu sakant, atsirado sąlygose, kad ir ne visai atatinkamose istoriškąsias tradicijas, bet duodančiose jiems galimumo plėstis sulig tautos reikalų dvasia. Užtat daugiau prityrę žmonės stengėsi sutaikinti viešąją nuomonę su Kunigaikštyste bei jos konstitucija; rūpinosi paturėti visuomenėje tikėjimą „didžiuoju“ Napoleonu bei Lenkų ateitimi. Šį nepasitenkinimą švelnino karalius Pridrikas Augustas, kuris, atvykęs į Varšuvą, kalbėdavo lenkiškai ir rodydavo tautai palankumo.

Pirmasai seimas, sušauktas 1809 m., nutaręs duoti 48.000.000 auksinų mokesčių viešiesiems reikalams aprūpinti, parodė tautą esant pasiryžusią dėti didžiausias aukas, kad tik Varšuvos Kunigaikštystė išliktų.

Seimo duosnumas, jeigu atsižvelgsime į sunkias ekonomiškas krašto sąlygas, buvo itin nuostabus. Paskutinis karas suardė žemės ūkį, padarė negalimą produktų pardavimą, numušė žemės bei javų kainą. Dvarų savininkai nevaliojo mokėti palūkio už sumas, paskolytas ant ipotekų Prūsų laikais. Subankrutavimas grasė tiek skolytojams (kreditoriams), tiek skolininkams (kaltininkams), kurių skolos pranešdavo kainas dvarų, parduodamų iš viešosios licitacijos. Žemės savininkams gelbėti vyriausybė ėmėsi nepaprastų priemonių: paskelbė juristitium, vadin., liovėsi vykdžiusi

bylas del skolų; paskui moratorium, vad., sulaikė ipotekos skolų mokėjimą. Šitos priemonės, tepavėlinusios tik žemininkų žlugtį, įvarė į neturtą ir sunkų vargą daugybę šeimų, kurios visą savo turimąjį turtą buvo padėjusios ipotekose. Šitie santykiai atsiliepė ir viešajame ižde. Karo teise Napoleonas tapo savininku visų sumų, kurias Prūsų valdžia buvo paskolijusi ant ipotekų žemininkams, apskritai imant drauge su palūkiais apie 48.000.000 frankų. Sutartimi, padaryta 1808 m. Bajonnoje, imperatorius pavedė jas Kunigaikštystės iždui už 20.000.000 frankų, kurie reikėjo išmokėti per trejus metus. „Bajonnos sumos“ rodėsi esant gausia Napoleono dovana, bet iš tikrųjų tik pridirbo Kunigaikštystės iždui nuostolių. Už gyvus pinigus tegavo jis fikcinius milijonus, nes negalima buvo jų išgauti iš neišsimokančių skolininkų.

Pačiose sunkiosiose ekonominėse sąlygose tauta parodė gyvybės jėgą, prieš tai Prūsų vyriausybės trukdomą, o toliau Austrų valdžios tebestelbiamą. Žmonės, Pridriko Augusto pakviesti prie valdžios vairo, daugiausia didžiojo seimo, Kasciuškos sukilimo bei emigracinių darbų dalyviai, stengėsi pritaikinti prie tautos reikalų naująją valdymo mašiną, kurtą centrinamu prancūzų pavyzdžiu, svetimą lenkų tradicijoms, primestam organizmui įkvėpti gimtąją ideją. Beskleisdama konstitucijos dėsnius, Valstybės Taryba ne kartą pristatė karaliui projektus ir vykdė administracinius padarymus, atitolusius nuo prancūzų pavyzdžių dvasios. Visų svarbiausiu tos linkmės laimėjimu buvo nauja mokyklų organizacija, pagrįsta Edukacinės Komisijos tradicijomis.

1807 m. buvo įsteigti vadinamieji Edukaciniai Rūmai, priklausą vidaus reikalų ministeriui, kurie prižiūrėjo švietimo skyrių. Jie susidėjo iš pirmininko, kuriuo buvo Stanislovas Kostka Potockis, ir iš aštuonių narių, visų karaliaus paskirtų. Rūmai turėjo savo valdžioje edukacinį kapitalą, steigė ir tvarkė aukštesniąsias bei pradedamąsias mokyklas, apleistas Prūsų laikais. Ypatingo dėmesio buvo kreipiama į žmonių švietimą. Rūmai prašydavo didesniųjų dvarų savininkų medžiagiškos pagalbos ir dvasininkų paramos; išdirbo įstatus miesto ir sodžiaus mokykloms; reformavo mokytojų seminarijas, Prūsų valdžios įsteigtas Poznaniuje bei Lovičiuje germanizacijos tikslams; įsteigė prie savo kanceliarijos tam tikrą skyrių pradžios mokslo knygoms redaguoti. Pradžios

miestų bei sodžių mokyklos buvo laikomos gyventojų lėšomis ir globojamos prievaizdų, kuriais paprastai būdavo dvarininkai, klebonai bei įžymesni piliečiai. Edukaciniai Rūmai stengėsi įvesti principą, kad miestų bei sodžių bendruomenės priverstinai laikytų mokyklą. Miesto bei sodžiaus pradžios mokyklų skaičius 147, paveldėtas nuo Prūsų valdžios šešių Kunigaikštystės departamentų plote, 1811 m. užaugo ligi 640, 1812 m. ligi 750, 1814 m. ligi 1100. Buvo padidintas skaičius aukštesniųjų mokyklų, vadinamų departamentinėmis; neužmiršta ir aukštojo mokslo srities. Teisingumo ministerio Pelikso Lubienskio rūpesčiu Varšuvoj buvo įsteigta teisės mokykla. 1809 m. įsikūrė medicinos mokykla. Sureformuotieji kadetų korpusai Kališiuje bei Chelmne (Kulme), o taipo pat artilerijos bei inžinierijos mokykla, įsteigtoji daugiausia karo ministerio, kunigaikščio Juozapo Poniatovskio, lėšomis, auklėjo jaunuosius karius.

Vos tepradėjo Kunigaikštystėje įsigyventi šiokia-tokia tvarka, paremta konstitucijos įstatais, tik štai užplūdo ją Austrai. 1809 m. balandžio mėnesį Austrai paskelbė karą Napoleonui. Austrų korpusai patraukė į Tirolį, Italus bei Bavarus; arkikunigaikštis Ferdinandas sutraukė į Galicijos Vakarus 40.000 armiją ir išleido atsišaukimą, kuriuo pareiškė einąs į Varšuvos Kunigaikštystę ne kaipo priešas, bet vaduoti lenkų iš Prancūzų priespaudos. Balandžio 14 d. Austrų kariuomenė peržengė Kunigaikštystės sieną ties Naujuoju Miestu ant Pilicos ir traukė Varšuvos linkui. Valstybės Taryba, kurią Pridrikas Augustas buvo įgaliojęs imtis, jam nesant Kunigaikštystėj, gynimosi priemonių, atsakė į Austrų proklamaciją ir pavedė armijos vadovybę karo ministeriui kunigaikščiui Poniatovskiui.

Po Tilžės santaikos Napoleonas buvo padovanojęs savo broliui, Vestfalijos karaliui, Jeronimui tris lenkų pėstininkų pulkus bei du raitininkų, pramintus P a v y s l i o l e g i o n u. Sudarytą po mūšio ties Ylava Napoleono gvardijos lengvosios kavalerijos pulką (švoležerų), buvusį Vincento Krasinskio, Baro konfederacijos maršalkos anūko, vadovybėje, Napoleonas pašaukė į Paryžių. 1808 m. jisai pasiuntė Pavyslio legioną bei Krasinskio pulką į Pirenų pusiasalį, kad įsodintų į Ispanų sostą jo brolį Juozą, lig šiol buvusį Neapolio karaliumi. Bajonnos sutartimi Napoleonas privertė Kunigaikštystės vyriausybę

pristatyti jam 8000 pėstininkų karui su Ispanais ir užkrovė jai pareigą nuolat komplektuoti Pavyslio legioną bei gvardijos pulką.

Lenkų kariuomenė negarbingoje kovoje su Ispanų sukilėliais parodė narsumo stebuklų. Pagarsėjo švoležerų: Kozietulskio, Negolevskio bei Dzievanovskio vardai tuo, kad jie praskynė Prancūzų kariuomenei kelią į Madridą per Somo-Sierros daubą; mūšyje ties Epile, imant Saragossos miestą, pasižymėjo pulkininkas Chlopickis. Lenkai liejo kraują del svetimo dalyko tuomet, kai Varšuvos kunigaikštystei ėmė grūmoti Austrų antplūdis.

Iš 30.000 Kunigaikštystės armijos 8000 žmonių buvo nuvykę į Ispanus; jos dalis, Napoleono liepiama, sergėjo Gedanę bei Prūsų tvirtoves, tebesančias dar prancūzų rankose. Apsodinus garnizonais Kunigaikštystės tvirtoves: Torno, Modlino, Pragos bei Čenstakavos, pasiliko kovai su austrais vos tik 12.000 lenkų kareivių bei 1200 Saksų. Valstybės Tarybos įsakymas, šaukiąs visuotinąjį sukilimą, buvo pavėlintas, nes priešas smarkiai traukė į Varšuvą.

Kunigaikštis Poniatovskis, nenorėdamas, kad sostinei tektų kęsti karo sunkumai, 1809 m. balandžio mėn. 19 d. priemė mūšį arti Varšuvos, ties Rašinu. Kovėsi nuo pietų ligi dešimtos valandos nakties. Priešininkai po triskart besivaržydami viens antram plėšė Falentų miškelį, kurį begindamas palydėjo savo gyvastį pagarsėjęs legionuose poetas Kipras Godebskis. Kunigaikštis Poniatovskis nebeteko užmuštų bei sužeistų apie 2000 kareivių. Arkikunigaikštis, turėjęs dukart didesnių nuostolių, pirmas pasiūlė derybas. Balandžio 21 d. sutartimi Poniatovskis pasižadėjo pasitraukti į dešiniąją Vyslos pusę ir atiduoti Varšuvą į Austrų rankas.

Lenkų kariuomenė pasitraukė į trikampį tarp Pragos, Modlino bei Serocko; Kunigaikštystės vyriausybė persikraustė į Torną. Arkikunigaikštis užėmė Varšuvą, kur jį pasveikino po Zigmanto III-jo kolona vokiečiai, likę iš Prūsų laikų, bei žydai.

Modline Poniatovskis sukvietė karo tarybą, kuri nusprendė eiti į Galiciją. Lenkų kariuomenė, perėjusi Austrų pagrobtų žemių sieną ties Guros miesteliu (Varšuvos depart.), užėmė Sedlečą, Liubliną, Sandomierą, Zamostę, Lvovą, o pagaliau ir Krokuvą. Nieko nepadedama ji užkariavo didesniąją dalį Gali-

cijos, bet ėmė ją Prancūzų imperatoriaus vardu. Laikydama save Napoleono armijos sudėtine dalimi, užkariautuose miestuose ji iškabindavo Prancūzų erelius, gyventojus siekdindavo „didžiojo“ imperatoriaus ištikimybei. Kai generolo Dombrovskio bei Vibickio pastangomis visame Kunigaikštystės plote ėmė organizuotis sukilimas, arkikunigaikštis Ferdinandas pabėgo iš Varšuvos, paėmęs iš jos 400.000 auksinų kontribucijos; besivydamas Lenkų armiją, jisai užėmė Sandomierą bei Lvovą. Didžiulė Napoleono pergalė mūšyje su austrais ties Vagram'u, kur švoležerai pasižymėjo puikiu ataku ant Schwarzenbergo ulonų, padarė galą karui ir buvo Vienos taikos priežastimi.

Taikos derybose Vienoje Napoleonas vadovavosi tokiais pat norais, kaip ir 1807 m. Tilžėje. Imperatorius Aleksandras, pasižadėjęs padėti prancūzams, buvo pasiuntęs į Galiciją armiją kunigaikščio Golicino vadovybėje ne tiek Napoleonui padėti, kiek daboti kariaujančiųjų pusių, nes jis bijojo sąjungininko pergalių ir Lenkijos atstatymo. Jisai pareiškė, kad greičiau sutiksiąs nustoti paskutinių marškinių, nekaip leisiąs įvykti lenkų vilčiai. Del tokio Aleksandro nusistatymo, Napoleonas, kad ir pripažindamas bendrai lenkams teisę pasinaudoti geromis taikos sąlygomis, vos tik dalelę jų vilties beįvykdė. Vienos taika liko prijungtas prie Varšuvos Kunigaikštystės antrasis Austrų grobinys, vadin. Galicijos Vakarai; iš pirmojo grobinio — nedidelis apskrietimas aplink Krokuvą dešiniojoj Vyslos pusėj bei Zamostės apygarda. Velička su visa druskynų teritorija buvo pripažinta bendrąja Austrų ciesoriaus bei Saksų karaliaus nuosavybe. Kad nebūta noro atgaivinti istoriškieji Lenkai, tai matyti iš to, kad Rusams buvo atiduota dalis Galicijos Rytų, vadinamasis Tarnopolio kraštas (120 kv. mylių; 400.000 gyventojų), ir pirmojo užgrobimo likučiai palikta Austrų rankose. Be to, dar Napoleonas bei imperatorius Aleksandras vienas antram laidavo, kad nei Lenkija nebūsianti niekad atgaivinta, nei didinama Varšuvos Kunigaikštystė.

1809 m. Varšuvos Kunigaikštystė padidėjo 919 kvadratinių mylių ir pusantru milijonu gyventojų. Naujai prijungta teritorija buvo padalyta į keturius departamentus: Liublino, Radomo, Krokuvos bei Sedleco; į 40 apskričių bei 26 valsčių

bendruomenes. Joje buvo įvesta 1807 m. konstitucija ir Napoleono kodeksas. Seimas buvo padidintas 12 senatorių (keturiais vyskupais, tarp jų vienas uniotų; po tieka vaivadų bei kaštelionų), 40 atstovų bei 26 deputatais.

Puikus buvo Lenkų kariuomenės pagrįžimas iš Krokuvos į Varšuvą. Kunigaikščiui Juozapui Poniatovskiui pagerbti buvo pastatyti Trijų Kryžių Aikštėje džiūgaujami vartai su parašu: „Pro čia Jonas Trečiasis grįžo iš Vienos.“ Kareiviai buvo vaišinami puotomis. Napoleonas apdovanojo Poniatovskį už narsų elgesį Austrų kampanijoj kardu su savo monograma bei didžiuoju garbės legiono kaspinu; Varšuvos kunigaikštis Pridrikas Augustas padovanojo jam 1½ milijono auksinų.

Didžiai džiaugėsi tauta padidėjus Kunigaikštystei, bet ne mažesnis už tąjį džiaugsmą buvo jos pasiryžimas aukoti Kunigaikštystės išlaikymui, nepaisant labai sunkių ekonominių sąlygų. Napoleonas įsakė padidinti Kunigaikštystės armiją ligi 60.000 žmonių; spyrė pasiskubinti baigti darbus Torno, Modlino, Pragos bei Zamostės tvirtovių. 1811 m. gruodžio mėnesį Pridrikas Augustas sušaukė seimą, kuris neatsisakė duoti pinigų viešiesiems reikalams. Pačiu kritinguoju momentu, po didžiai sausų bei nederlingų metų, užgriuvo ant Kunigaikštystės 1812 m. Prancūzų-Rusų karas.

Šį karą iškėlė Prancūzų įsivyravimas visame Europos plote net ligi Rusų sienų. Imperatorius Aleksandras, padaręs taiką su Turkais, tarėsi apie sąjungą su Švedais ir apie subsidiją su Anglais; statė į kovą 160.000 žmonių. Napoleonas, kuriam talkininkavo Austrai bei Prūsai, turėjo savo armijoje apie 700.000 žmonių. 1812 m. gegužės mėnesį jisai išvyko iš Paryžiaus; kelias dienas išbuvęs Drezdene, pro Poznanių, Torną, Gedanę bei Karaliaučių nuvyko į Vilkaviškį (Lomžos depart.), kur įsteigė vyriausiąją savo stovyklą ir išleido proklamaciją į kariuomenę, skelbdamas karą Rusams.

Prieš pradedant karą abudu monarkai stengėsi patraukti savo pusėn lenkus. Aleksandras per Mykolą Kleofą Oginskį, kurį jis buvo paskyręs Rusų slaptuoju patarėju bei senatorium, darė vilties atgaivinti Didžiąją Lietuvos Kunigaikštystę ir suteikti jai konstituciją, bet vis atidėliojo pažadų vykdymą. Napoleonas ėmėsi darbo gudriau: nedarydamas aiškių pažadų, jis trumpam laikui sukėlė tikros vilties lenkuose, ir šie pasiryžo kovoti su Rusais.

1812 m. birželio mėnesį į Varšuvą atvyko arkivyskupas Domininkas Pradt'as, nepaprastasis Prancūzų ambasadorius prie Saksų karaliaus rūmų. Jis turėjo uždavinį paraginti lenkus, kad jie darytų pastangų tėvynei atgaivinti patys, savo noru, nežiūrėdami Napoleono. Kai tik atvyko Pradt'as, Pridrikas Augustas tam tikru dekretu perdavė vyriausybės valdžią Kunigaikštystėje ministerių Tarybai, kuri tučtuojau sušaukė nepaprastąjį seimą. Seimo maršalka liko išrinktas senasis kunigaikštis Adomas Čartoriskis, buvusis Padolės žemių generolas. Jau patsai Čartoriskio pasirodymas Varšuvoj ir jo apsiėmimas dalyvauti viešajame darbe atrodė visuomenei nepaprastų įvykių pradžia. Ir tikrai tuo atžvilgiu neapsirikta.

Atidarius seimą, Čartoriskis tuoj pranešė Rusų užgrobtų žemių piliečius padavus seimui prašymą, kurį jis liepė sekretoriui perskaityti. Tuoju prašymu, suredaguotu Varšuvoj, po kuriuo buvo pasirašę kelios dešimtys asmenų, apsigyvenusių Kunigaikštystėj, bet kilusių iš Rusų užgrobtų žemių, seimas buvo raginamas, kad atstatytų istoriškuosius Lenkus. Kitą dieną per puotą, Čartoriskio iškeltą seimo nariams bei piliečiams, buvo gauta Vilkaviškio proklamacija. Vyriausybės žinia apie kampaniją, kurią Napoleonas pavadino antruoju Lenkų karu, suelektrino žmones ir turėjo įtakos tolesnei įvykių eigai Kunigaikštystėje. Artimiausiame seimo posėdyje ketverių metų seimo atstovas Tadas Matuševičius, tuolaikinis iždo ministeris bei Pradt'o ištikimasai žmogus, priminęs karštoje kalboje Prancūzus bei Napoleoną, pažymėjo atėjus laiką atstatyti tėvynę. Jo išsitarimas: „Tad vėl atgis Lenkija; bet ką aš kalbu? Lenkija jau yra!" buvo publikos priimtas pakilusiu ūpu, kuriam atsakė susirinkusių po seimo salės langais minių šūkavimai. Publikai aprimus, Matuševičius pasiūlė kurti generalinę Lenkų Karalystės konfederaciją ir jos projektą įteikė maršalkai. Seimas Matuševičiaus projektą priėmė, skelbdamas lenkų tautą esant vėl į vieną kūną sujungtą; ragino visų užgrobtųjų žemių piliečius rinktis į seimelius ir dėtis prie konfederacijos. Tiesa, seimas tai padarė Pradt'o įkvėptas, bet be sankcijos Napoleono bei Saksų karaliaus, kuris visiškai pasišalino nuo Kunigaikštystės valdymo.

Seimo nutarimas, skelbiąs nepriklausomą Lenkiją istorijos sienomis, prieštaravo Tilžės bei Vienos traktatams, kuriais Napoleonas buvo garantavęs Prūsams bei Austrams, kad jie ir

toliau galėsią valdyti Lenkų žemes. Reikalui atsitikus tiek Napoleonas, tiek Pridrikas Augustas lygiai galėjo užsiginti solidarumo su seimu, dargi jojo veiksmą pripažinti maištingu. Tačiau nieks neabejojo tėvynės atgimimu, jei Napoleonas karą su Rusais pavadino Lenkų karu ir per savo ambasadorių sukurstė tautą telktis į generalinę konfederaciją nedviprasmiškai suformuluotais tikslais. Seimas, įsteigęs Vyriausiąją Lenkų Karalystės konfederacijos Tarybą, nusprendė siųsti deputaciją į Napoleoną bei Saksų karalių su prašymu teikti globos atgimstančiai tėvynei. Po to seimas buvo paleistas. Jo vietoje ėmė funkciuoti Generalinė konfederacijos Taryba, sudaryta iš pirmininko Čartoriskio ir dešimties seimo narių.

Iš Vilkaviškio Napoleonas nuvyko į Kauną, kur su lenkų karininko kepure bei apsiaustu apžiūrinėjo Nemuno krantus; čia liepė nutiesti tris tiltus, kuriais jis persikėlė su dalimi savo armijos. Tada imperatorius Aleksandras, viešėjęs Vilniuje, išdūmė iš ten, pareikšdamas Oginskiui, kad apystovos neleidusios jam įkūnyti sumanymų del Lenkijos. Į Vilnių atvažiavo Napoleonas ir tučtuojau paskyrė Lietuvai laikinąją vyriausybę, susidedančią iš lenkų. Atvykusiam su Generalinės Lenkų Karalystės konfederacijos Tarybos deputacija Vibickiui pareiškė: „Kad būčiau lenkas, mąstyčiau ir elgčiausi taip, kaip ir jūs... Myliu jūsų tautą... Pagiriu visa, ką esate padarę... Jeigu jūsų norai bei darbai bus vienos minties, neužsivilsite... Tegul Lietuvą, Žemaičius, Vitebską, Mogilevą, Valuinę, Ukrainą bei Padolę pagauna tokia pat dvasia, kokią esu matęs Didžiojoje Lenkijoje, o Apvaizda suteiks pasisekimo jūsų šventam darbui.“ Buvo aišku, jog Napoleonas, atsižvelgdamas į Prūsus bei Austrus, dar nenori paskelbti nepriklausomos Lenkijos. Jisai atstūmė tuo nuo savęs uolių uoliausius savo šalininkus. Generalinė konfederacijos Taryba, negavusi nuo Napoleono įgaliojimo veikti nepriklausomos Lenkijos naudai, liovėsi dirbusi. Kunigaikštis Čartoriskis paliko Varšuvą, tuo patim atsisakęs vadovauti sąjungai, nebetekusiai reikšmės. Apskritai, tautoje nebebuvo tokio įsikarščiavimo, kokio buvo visi pagauti 1806 metais.

Varšuvos Kunigaikštystės kariuomenė prisidėjo prie didžiosios Napoleono armijos; su ja žygiavo taip pat ir Lenkų

pulkai, Prancūzų išlaikomi, atitraukti iš Ispanijos: Pavyslio legionas bei švoležerai. Apskritai būta apginkluotų apie 80.000 lenkų, kuriuos Napoleonas išskirstė po įvairius didžiosios armijos korpusus. Lenkai pasižymėjo visuose mūšiuose, kurių didžioji armija buvo laimėjusi kare su rusais; pasidalijo su ja ir nelaimėmis sudeginus Maksvą Napoleonui grįžtant į Lietuvą. Po baisaus persikėlimo per Beržūnės upę Napoleonas, pavedęs Smurgainiuose vadovybę savo svainiui, Neapolio karaliui, Lenkų ulonų lydimas, pro Vilnių, Kauną bei Mariampolę nuvyko į Varšuvą. Čia, Anglų viešbutyje, Verbų gavėj, jisai pareiškė Ministerių Tarybos pirmininkui Stanislovui Kostkai Potockiui bei Tadui Matuševičiui esąs pasitenkinęs lenkų narsumu ir gailestavo, kodel nepasiskelbęs jų karaliumi. Pabuvęs Varšuvoj šešias valandas, jisai išvyko į Paryžių, turėdamas galvoje naują ginklavimosi planą bei sumanymą pataisyti dalykus pavasarį 1813 m.

Paskui Napoleoną atėjo į Kunigaikštystę didžiosios armijos likučiai, o paskui juos ir Rusų kariuomenė. Ministerių Taryba, Generalinė Taryba bei Prancūzų kamisorius Liudvikas Bignon'as, paskirtas į pasitraukusio Pradt'o vietą, pabėgo iš Varšuvos. Imperatorius Aleksandras, persikėlęs per Vyslą ties Plocku, nuvyko į Kališių, kur įsteigė Kunigaikštystės vyriausybę, pavadintą L a i k i n ą j a A u k š č i a u s i ą j a T a r y b a (R a d a n a j w y ż s z a t y m c z a s o w a), kurią sudarė: du rusai — Lanskoj'us, prezidentas, ir Novosilcevas, viceprezidentas, du lenkai — Tomas Vavžeckis bei kunigaikštis Ksaveras Liubeckis, ir vienas prūsas Kristupas Colomb'as. Visa Kunigaikštystė buvo rusų rankose, išskiriant tvirtoves bei Krokuvą, kur rado prieglaudą vyriausybė ir kunigaikštis Poniatovskis su nebedideliais Lenkų kariuomenės likučiais.

Imperatorius Aleksandras, užėmęs Kunigaikštystę, stengėsi atkalbinti lenkus nuo Napoleono ir, nesigailėdamas pažadų, ėmė gerintis ir traukte traukti į Rusų pusę. Labiausiai jam rūpėjo laimėti kunigaikštis Juozapas, kuris turėjo savo rankose Lenkų kariuomenę. Siuntinėjo į jį įtakingus žmones, kurie išrodinėjo jam tėvynės interesą reikalaujant nutraukti santykius su Napoleonu. Kunigaikštis, Aleksandro viliojamas naudingumu sutarimo su Rusais, kovojo su savim, turėdamas galvoje

pareigas, rišusias jį su Napoleonu. Paėmė tačiau jame viršų garbės jausmas. Suprato jisai, jog tautai, kovojančiai del gyvatos bei ateities, norinčiai išlikti morališkai gyvai, neleistina ieškoti bent kurios naudos garbės nuoskauda, vadin. neleistina būti niekšu. Kariuomenės vadui, taigi tautos atstovui, riterio garbė liepte liepė atstumti klastos pagundą. Sužinojęs apie naują pasisekimą ties Lützen'u bei Bautzen'u, Poniatovskis patraukė į Saksoniją, norėdamas susijungti su Prancūzų armija. Napoleono sąjungininkai — Prūsų karalius bei Austrų ciesorius — susidėjo su Rusais. 1813 m. spalių mėnesį ištiko mūšis ties Leipcigu. Saksų karalius pateko į Rusų nelaisvę. Poniatovskis, tarp armotų kulipkų krušos Napoleono paskirtas Prancūzų valstybės maršalu, žuvo Elsteros bangose. Išliko dar apie 9000 Lenkų kariuomenės, kuri pateko į kunigaikščio Povilo Sulkovskio vadovybę ir ligi galo pasiliko ištikima Napoleono likimui.

Paėmus sąjungininkams Paryžių, atsisakius Napoleonui nuo sosto ir paskyrus jam buveinę Elbės (Ilvos) saloje, Lenkų kariuomenės likučiai, imperatoriaus Aleksandro pavesti jo brolio, didžiojo kunigaikščio Kastantino, vadovybei, gavo leidimą grįžti į kraštą su ginklais rankose. Jie grįžo į Varšuvą su Poniatovskio lavonu, tautos sveikinami ir gerbiami, kaip tai pridera narsiems bei doriems žmonėms. Čia juos sutiko piliečiai, didžiai susirūpinę Kunigaikštystės ateitimi. Tolesnio lenkų tautos likimo išsprendimas turėjo pareiti nuo Europos kongreso, sušaukto 1814 metais į Vieną.

Kuone visi monarkai bei įžymesnieji Europos diplomatai suvažiavo į Vieną panaikinti Prancūzų revoliucijos bei Napoleono užkariavimo padarinių ir paremti politinės tvarkos teisingumo dėsniais. Pirmuoju posėdžių objektu tapo Lenkai. Imperatorius Aleksandras, kaipo vyriausiasis Napoleono pergalėtojas, turėjo pretensijų į visą Varšuvos Kunigaikštystę. Prūsai bei Austrai reikalavo grąžinti žemes, kurias jie buvo praradę Tilžės bei Vienos traktatais. Galop Prūsai buvo pasirengę pripažinti Aleksandro pretensijas, bet tik gautų Saksus, atimtus nuo Pridriko Augusto, ištikimo Napoleono sąjungininko. Prancūzai, Anglai bei Austrai padarė tarp savęs slaptą sutartį Rusų bei Prūsų godumui suvaldyti. Europai grėsė karas del Saksų

bei Lenkų, bet žinia apie Napoleono atvykimą į Prancūziją suderino sąjungininkus.

Matydami naują pavojų, monarkai susitaikė 1815 m., palikę Saksus Pridriko Augusto rankose ir išdaliję Lenkų žemes į šešias dalis: 1) Rusai pasilaikė visus trijų dalijimų laimėjimus bei Balstogės apygardą, 1807 m. atkirstą nuo Prūsų. 2) Austrams buvo pripažinta Galicijos bei Lodomerijos karalystė drauge su turėtuoju ligi 1809 m. Tarnopolio kraštu bei su apskritimu aplink Krokuvą ir Veličkos druskos kasyklomis. 3) Prūsai pasilaikė sau žemes, tekusias jiems Tilžės traktatu, prie kurių dar buvo prijungta Gedanė su apygarda. 4) Iš dviejų Varšuvos Kunigaikštystės departamentų — Poznaniaus bei Bidgoščiaus — buvo įkurta Didžioji Poznaniaus Kunigaikštystė ir atiduota Prūsų karaliui. 5) Krokuva su apygarda, turinčia $23^1/_2$ kvadratinių mylių ploto, pripažinta laisvu miestu, vadin. nepriklausoma respublika Rusų, Austrų bei Prūsų globoj. 6) Iš likusio Varšuvos Kunigaikštystės ploto buvo įkurta Lenkų karalystė, sujungta su Rusų imperija.

Austrai, gavę Veličkos druskyną, turėjo duoti kasmet: Lenkų karalystei dykai 300.000 centnerių druskos, Rusams — 500.000 sugrąžinus išlaidas ir Prūsams — 300 centnerių.

Vienos kongresas uždėjo Rusams, Austrams bei Prūsams pareigą suteikti jų valdiniams lenkams konstituciją, atatinkamą jų tautinius reikalus bei politines sąlygas.

Europa, tvirtindama žečpospolitos padalijimą, visgi buvo lenkams maloningesnė negu Napoleonas. Jinai įvedė į politinę sistemą Lenkijos vardą, kurį buvo atsisakęs duoti „didysis“ imperatorius tai tautai, kuri tiek kraujo buvo praliejusi už Prancūciją.

1815 m. gegužės 3 d. traktatu Austrai, Rusai bei Prūsai apibrėžė savo santykius su **Krokuvos respublika** ir išdėstė vyriausiuosius jos konstitucijos dėsnius. Jie pasižadėjo nevesti į respubliką ginkluotos jėgos, bet išsilygo, kad Krokuvos vyriausybė neduotų prieglaudos jų valdiniams, ypač įstatymų persekiojamiems dezertyrams. Į Krokuvą atvažiavo kamisoriai: Austrų — Sweerts-Sporck'as, Rusų — Miončinskis, Prūsų — Reibnitz'as; pasikvietę į pagalbą tris vietos piliečius, jie sudarė senatą, kurio prezidentu paskyrė grafą Stanislovą Vodzickį,

be to, koptavo į jį dar dešimtį dvasiškių bei pasauliškių didvaldų, paskui ėmėsi ruošti konstituciją dėsniais, nurodytais aname traktate.

Katalikų tikybą pavadino krašto tikyba, kitoms krikščionių tikyboms buvo garantuota valdžios globa. Visi piliečiai lygūs; valstiečiams buvo paliktas senosios teisės, vad. Varšuvos Kunigaikštystės duotosios. Vykdomosios valdžios organu tapo senatas, susidedąs iš prezidento bei dvylikos narių: dešimties, piliečių renkamų, ir dviejų delegatų — po vieną nuo kapitulos ir universiteto. Prezidentas eina savo pareigas trejus metus, pusė senatorių ligi gyvos galvos, kiti keičiasi kasmet. Miestų bei sodžių bendruomenės renka kasmet atstovus, kurie drauge su kapitulos bei universiteto įgaliotiniais skiria senato pirmininką bei narius ir vykdo įstatymų leidžiamą valdžią. Teisingumą teikia taikos teismai, pirmosios instancijos tribunolas bei apeliacinis teismas. Laikinai buvo priimtas civilinis Napoleono kodeksas ir kriminalinis — Austrų. Respublika turi savąją miliciją bei žandarmeriją. Vyriausieji konstitucijos dėsniai negali būti keičiami be globėjų leidimo.

Patvirtinus konstituciją, Austrai, Rusai bei Prūsai atsiuntė į Krokuvą savo rezidentus.

Vyriausybė, Vodzickio energijos dėka, kuris per dvylika metų ėjo senato pirmininko pareigas, atstatė miestą, sunaikintą paskutinių politikos įvykių metu; įvedė jame vidaus tvarką ir sustiprino gyventojų gerovę. Savivaldybės bei universiteto dėka, išsivadavusio iš vokiečių įtakos, Krokuvos respublika galėjo plėstis pagal tautos dvasią ir pasidaryti pavyzdžiu kitoms Lenkijos sritims. Tautos atmosferą palaikė istorijos paminklai, kaip va, karalių kapai; kėlė tautišką ūpą gabenami į Vavelį paskutinio kovų del nepriklausomybės laikotarpio karžygių kūnai. 1817 m. buvo atvežtas iš Varšuvos ir palaidotas karalių kapuose kunigaikščio Juozapo Poniatovskio kūnas. Kitais metais buvo palaidotas Vavelyj Kasciuška, miręs (1817 m. spalių mėn. 15 d.) Soliūre, Šveicarijoje. Tėvynė palaidojo geriausiųjų savo sūnų kūnus šalia Lenkų valstybingumo bei šlovės atstovų. Ilsėjosi tarp karalių tie, kurie neturėdami vainiko ir skeptro valdė tautos sielą, kuri buvo prievartos bizūnais pliekiama. Jie buvo sugrąžinti tėvų žemei, idant reikšmingesnis būtų tautos obalsis: „Laisvė, Vienybė (Nedalumas), Nepriklausomybė" — bei Teisybė, už kurią kuni-

gaikštis Juozapas yra atidavęs savo gyvastį. 1820 m. šv. Bronislovos kalne ties Krokuva buvo patiesti pamatai kapui (kauburiui), kuriuo tauta pagerbė paskutinio Lenkų žečpospolitos sukilimo karžygį.

Austrų ciesorius Pranciškus I-is (1782—1835), **Galicijos bei Lodomerijos** karalius, įvedė į gyvenimą pamirštuosius patentus: Marės Teresės, išleistus 1775 m., ir Juozapo II-jo — 1782, kurie sudarė luomų atstovybę. 1817 m. patentu ciesorius Pranciškus I-is suskirstė tautą į keturias klases: dvasininkus, magnatus, riterius ir karaliaus miestelėnus. Dvasininkų luomui priklauso Galicijos arkivyskupai, vyskupai, abatai, infulotai, pralotai bei katedros kapitulos. Magnatų luomas susideda iš kunigaikščių, grapų ir baronų. Riterių luomą sudaro tikri (įsilegitimavę) šlėktos. Miestelėnų luomui atstovavo vienas Lvovo miestas. Dvasininkų didžiūnai, magnatai bei šlėktos, turį nuosavios žemės ir moką 300 auks. mokesčio, taipgi du Lvovo miesto deputatai — kasmet sudarydavo seimą ciesoriaus reikalavimams išklausyti, vyriausybės uždėtiems mokesčiams paskirstyti ir apsvarstyti peticijoms, paduotoms sostui.

Nuolatasis monarko valios vykdomas organas tėra Krašto Komitetas (Wydział krajowy), susidedąs iš luomų bei valdininkų deputatų. Kaip seimui, taip ir Krašto Komitetui pirmininkauja guberniumo prezidentas.

Luomai turėjo privilegijos atsakinėti tik prieš Lvovo šlėktų teismą ir dėvėti iškilminius mundierus bei senlenkiškus kuntušus.

Krokuvą atskyrus, 1817 m. buvo atgaivintas Lvovo universitetas su skyriais: teologijos, teisės, filosofijos ir su medicinos-chirurgijos kursu. Lenkų kalbai buvo duota nedaug teisių: ji buvo vartojama drauge su vokiečių kalba vyriausybės skelbimuose ir mokoma universitete, kaip neprivalomas dalykas.

Prūsų karalius 1815 m. gegužės 15 d. manifeste nepasigailėjo **Didžiajai Poznaniaus Kunigaikštystei** (526 kv. mylių) pažadų. Jisai prižadėjo duoti piliečiams teisės užimti tarnybas, vartoti lenkų kalbą viešame gyvenime, valdytis įstatymais,

pačios visuomenės išdirbtais, turėti krašto pulkus (kariuomenę) bei karaliaus vietininką savo tautietį. Iš tikrųjų, vietininku buvo paskirtas kunigaikštis Antanas Radvila, vedęs Prūsų kunigaikštaitę Liudviką; bet kiti pažadai nebuvo ištesėti. Pirmiausia Pridrikas Vilius III-is suardė Didžiosios Kunigaikštystės sveikumą, atskyręs nuo jos žemes dešiniojoj Vyslos pusėj (apskritis: Kulmo, Torno, Brodnicos-Liubavos ir dalį Graudenco) ir prijungęs jas prie Prūsų Vakarų. Lenkai buvo šalinami iš valdžios vietų, ypačiai aukštesniųjų. Lenkų kalba tik dalinai buvo įsileista į administraciją bei teismą; o mokyklose, net pradžios, ji turėjo užleisti vietą vokiečių kalbai. Buvo atgaivintas Landrecht'as. Lenkų pulkai, kuriuos turėjo organizuoti legionininkas, generolas Amilkaras Kosinskis, nebuvo sudaryti. Prūsų vyriausybė, nebesivaržydama pasižadėjimais, priimtais Vienos kongrese, grįžo prie sistemos, praktikuotos prieš 1806 m. Tiktai baudžiavos panaikinimas, įvykdytas 1824 m. balandžio mėn. 8 d. įstatymu, davė gerų vaisių, tiek kultūros, tiek visuomenės atžvilgiu.

Vienos kongreso priimtus pasižadėjimus sąžiningiausiai išpildė imperatorius Aleksandras **Lenkų Karalystėj** (2312 kv. mylių).

Lenkų karalystės konstitucijos dėsnius imperatorius Aleksandras priėmė Vienoje 1815 m. gegužės mėn. 25 d. Jos projektui suredaguoti buvo paskirta komisija, susidedanti iš vienų tik lenkų, tarp kurių buvo kunigaikštis Adomas Čartoriskis, Tomas Vavžeckis bei Tadas Matuševičius. Tais pačiais metais, lapkričio mėnesį, atvyko pirmąkart į Varšuvą Aleksandras kaipo Lenkų karalius, sveikinamas džiaugsmingai, sužavėjęs visus savo maloningumu bei mandagumu. Lapkričio 27 d. jisai pasirašė Varšuvos rūmuose konstitucijos įstatus.

Katalikų religija būsianti ypatingoj vyriausybės globoj, neskriaudžiant tuo kitų tikybų, kurių išpažintojai galėsią be kokių aprėžimų laikyti savo pamaldas viešai. Visi piliečiai esą lygūs įstatymams; jiems garantuojama spaudos laisvė bei teisė: Neminem captivari permittemus, nisi jure victum. Areštuoti pilietis galima tik tam tikromis formomis ir tik įstatymų pažymėtais atvejais. Apie suėmimo priežastis turi

būti tuojau pranešta areštuotajam, kuris vėlių vėliausiai po trijų dienų teismo tardomas. Nieko nebegalima bausti be teismo nutarimo. Pasmerktasis bausmę atliksiąs Karalystėj ir jokiu atveju — už jos sienų. Apdrausti nuosavybės šventumas bei neliečiamybė. Visose valstybės įstaigose: administracijos, teismo bei kariuomenės būsianti vartojama lenkų kalba. Vyriausybės vietas, tiek civiles, tiek kariuomenės, užimsią vieni lenkai. Visiems amžiams garantuojama Karalystei tautos atstovybė, vadin. seimas, susidedąs iš karaliaus bei dvejų rūmų: senatorių ir atstovų.

Lenkų karalystė esanti visam laikui sujungta su Rusų imperija; užsienio politika ir reikalai vedami bendrai. Paveldinčiu karaliumi esąs Rusų imperatorius. Jam nėsant skiriamas vietininkas iš viešpataujančios dinastijos kunigaikščių, arba kviečiamas į tąją vietą lenkas.

Karalius, kurio asmuo esąs šventas ir neliečiamas, tam tyčia vainikuojasi Varšuvoj ir iškilmingai prisiekia konstitucijai. Jisai nustato Karalystės dalyvavimą karuose, Rusų kariaujamuose, bei sutartyse su kitomis valstybėmis; skirsto dvasiškus bei civiliškus valdininkus, apsodina karo tarnybas; jisai turi visuotiną v y k d o m ą j ą v a l d ž i ą.

Įstatymus vykdo jo ministeriai: 1) tikybų bei tautos švietimo, 2) teisingumo, 3) vidaus reikalų bei policijos, 4) karo, 5) pajamų bei iždo. Vienas jų pasirašo po karaliaus įsakymais ir yra atsakomas, patvirtinęs įsakymą, priešingą konstitucijai. Kiekvienas ministeris pirmininkauja tam tikrai Vyriausybės Komisijai, kaip va: teisingumo, karo ir kt. Yra dar ministeris — valstybės sekretorius, nuolat gyvenąs prie imperatoriaus, kuris per jį siuntinėja vietininkui savo įsakymus ir gauna raštus, liečiančius Karalystę.

Nėsant karaliui jojo valdžią vykdo V a l s t y b ė s T a r y b a (R a d a s t a n u), susidedanti iš vietininko, ministerių, patarėjų ir referendorių.

Valstybės Taryba skaidosi į Administracinę Tarybą bei Visuotinąjį Susirinkimą.

A d m i n i s t r a c i n ė T a r y b a, sudaryta iš vietininko, penkių ministerių ir kitų asmenų, turi vykdomąją valdžią. Vietininkas turi sprendžiamąjį balsą, nariai tiktai patariamąjį. Vietininko nutarimą Administracinėj Taryboj patvirtina savo parašu vienas ministeris. Mirus vietininkui, jojo pareigas eina

karaliaus skirtas Administracinės Tarybos pirmininkas. Esant karaliui vietininko valdžia yra sulaikoma.

Visuotinasai Valstybės Tarybos Susirinkimas patiekia įstatymų projektus, kontroliuoja Vyriausybės Komisijų veikimą, sprendžia ginčus tarp administracinės bei teismo valdžių, traukia valdininkus atsakyti.

Kraštas dalijasi į aštuonias vaivadystes (Krokuvos, Sandomiero, Kališiaus, Liublino, Plocko, Mozurų, Pagirio, Augustavo), į 77 apskritis ir 51 valsčiaus apygardą. Kiekvienoje vaivadystėje, Vyriausybės Komisijų įsakymams vykdyti, yra Vaivadystės Komisija, susidedanti iš pirmininko bei kamisorių. Miestuose veikia municipalinė valdžia, o kiekviename gmine yra vaitas, paskutinė krašto administracijos grandis.

Savivaldybių organai yra Vaivadysčių Tarybos, sudarytos iš piliečių renkamų narių, pristatančios vyriausybei kandidatus į administracinės tarnybos vietas ir atliekančios įvairius ekonomiško pobūdžio reikalus.

Įstatymų leidžiama valdžia priklauso seimui, šaukiamam kas dveji metai trims dešimtims dienų, susidedančiam iš karaliaus, senatorių bei atstovų rūmų. Senatorių rūmuose sėdi: imperatoriaus ar karaliaus giminės, katalikų vyskupai ir vienas uniotų, vaivados bei kaštelionai. Atstovų rūmus sudaro 77 atstovai, žemininkų šlėktų išrinkti seimeliuose, ir 51 deputatas nuo valsčių apygardų. Jiems pirmininkauja karaliaus skirtas maršalka. Atstovų rūmų nariai eina savo pareigas per šešerius metus, atsinaujindami trečdaliu kas antri metai. Pasitraukimo eilę ir laiką nusistato atstovų rūmai balsavimu. Valstybės Tarybos nariai dalyvauja abejuose rūmuose, bet neturi teisės balsuoti, jei jie nėra senatoriai, atstovai ar deputatai.

Seimas viešai svarsto visokius projektus, karaliaus atsiųstus per Valstybės Tarybą. Atstovų bei deputatų projektai esti svarstytini seime tik tada, kai jie būva jam įteikti per Valstybės Tarybą. Atstovų rūmų nariai teturi teisės pristatyti betarpiškai seimui tiktai peticijas sostui. Įstatymų: 1) finansų, 2) civilinių bei kriminalinių, 3) organinių bei administracinių projektams svarstyti renkamos kiekvienuose rūmuose trys atskiros komisijos: senatorių rūmuose — iš trijų narių; atstovų — iš penkių. Tosios komisijos apie vyriausybės projektus

tariasi su Valstybės Taryba. Vieni tik Valstybės Tarybos bei komisijų nariai tegali kalbėti seime iš lakšto; visi kiti — iš atminties. Balsavimas — viešas, sprendimai daromi didžiuma balsų. Projektas, vienų rūmų priimtas, yra siunčiamas į kitus, kurie arba tvirtina jį nieko nepakeitę, arba atmeta. Projektas, abejų rūmų priimtas, atiduodamas karaliaus sankcijai. Karaliui davus savo sankciją, projektas virsta įstatymu. Suvienytuosiuose rūmuose duodama bendra apyskaita apie krašto padėtį; ją suredaguoja Valstybės Taryba. Kiekvieni rūmai, tąją apyskaitą išnagrinėję tam tikrose komisijose, savo nuomonę apie ją pristato karaliui.

Teismas nepriklausomas: teisėjai turi teisės reikšti savo nuomonę darant nutarimus neatsižiūrėdami į vykdomosios valdžios organus. Teisėjai nemainomi, eina savo pareigas ligi gyvos galvos. Teismai bendri visiems piliečiams be luomo bei tikybos skirtumo. Be įvairių laipsnių civilinių bei kriminalinių magistratūrų, yra steigiamas seimo teismas, sudarytas iš visų senatorių rūmų narių, spręsti byloms apie valstybės nusikaltimus bei nusikaltimus aukštesniųjų Karalystės valdininkų, kaip va, ministerių, kuriuos tegali traukti į tiesą karalius, jį pavaduodamas — vietininkas, o taipgi atstovų rūmai.

Skaičius krašto kariuomenės, kuri pasilaiko tautiškus rūbus, karaliaus nustatomas sulig pajamomis, nurodytomis biudžete. Lenkų kariuomenė nebūsianti pavartota už Europos ribų. Pagalios, karo jėgai vadovavimas taikos bei karo metu priklauso išimtinai karaliui.

Buvo palikti Lenkų ordenai: Baltojo Erelio, šv. Stanislovo ir karo kryžiaus (virtuti militari).

Karalystės konstitucijos įstatai buvo liberalesni už Varšuvos Kunigaikštystės. Jie nekūrė, tiesa, savarankės vyriausybės, tačiau būtų patenkinę morališkus bei medžiagiškus tautos reikalus, jei būtų vykdomi. Nelaimei susidarė fatališkiausių sąlygų, del kurių įstatai negavo pagarbos bei patvarumo.

Patsai imperatorius Aleksandras buvo davęs Karalystei konstituciją nė neketindamas jos laužyti, bet ilgainiui atvėso savo pasiryžime. Jis buvo svajotojas, lengvai pasiduodąs politikos įvykių bei intrygos įtakai, jisai po Vienos kongreso nustojo

savo jaunystės svajų, savo karštą liberalybę paaukojo konservatybės aukurui. Jisai pasidavė bendrajai reakcijos srovei, kuri apėmė Europą po Prancūzų revoliucijos nuslopinimo; leido taipgi plėstis atžagareivių bei lenkybės priešų įtakai. Rusai niekad nemėgo lenkų, nes jie buvo svetimi jiems kultūra; o dabar jų neapkentė dar labiau negu kitados už dalyvavimą Napoleono kampanijoj 1812 metais. Rusų vyriausybės bei karo sferos, pergalėtojų puikybės pagautos, trokšte troško atkeršyti lenkams; jos bevelijo matyti juos savo belaisviais, o ne savo imperatoriaus valdiniais. Širdo tie žmonės, kodel Aleksandras ne tik kad neprispaudęs lenkų tautos, bet davęs jai liberalią konstituciją, dar net leidęs lenkams turėti savąją kariuomenę. Ilgainiui imperatorius pasidavė Rusų nuotaikai. Be reakcijos įtakos ir rusų visuomenės nuotaikos, Aleksandras buvo linkęs suardyti savo gerą darbą dar ir del to, kad jautėsi visuomet turįs absoliučios valdžios, o tas yra nelengva suderinti su konstitucinio karaliaus pareigomis. Jisai laikė konstituciją savo malone, tarėsi turįs teisės ją apiėžti arba net visai atimti.

Antikonstituciniams Aleksandro palinkimams atstovavo Karalystėje jojo jaunesnysis brolis, caraitis Kastantinas.

Kastantinas Povilaitis (* 1779), tasai pats, kurį Stanislovas Augustas piršo Katarinai kandidatu Lenkų sostui, buvo biaurus padaras tiek fizišku, tiek morališku atžvilgiu. Stipraus kūno sudėjimo, paplokščio veido, įlenkta nosimi, nesijungiančia su kakta, žydrų žvitrių akių, pridengtų ilgais, kietais, kaip šeriai, antakiais, jisai darydavo žiūrėtojui šlykštų įspūdį. Doros atžvilgiu jisai jungė savyje visus prieštaringumus: turėjo vieną kitą gerą pusę, bet daugiau silpnybių bei ydų. Su proto smarkumu, sąmoningumu, gudrumu bei darbštumu jungė pikto bei seklaus žmogaus instinktus. Ūmus ligi pasiutimo, staigus ir kerštingas, be to, dar bailus, pilnas kareiviškosios manijos, niekad nemokėdavo elgtis rimtai, taktingai. Karštai mėgdavo kankinti visa, kas buvo aukšta, ypačiai doros srityje. Despotas iš prigimimo, jisai nekęsdavo jokio pasipriešinimo; reikalaudavo klusnumo ir nusilenkimo net jojo kaprizams. Kadangi Aleksandras neturėjo vaikų, tai jisai buvo Rūsų sosto įpėdinis ir vartojo ciesoraičio titulą. Norėdamas išsivaduoti iš Kastantino padūkimo Petrapilyj, Aleksandras paskyrė jį vyriausiuoju Lenkų kariuomenės vadu. Ciesoraitis nesipriešindamas apleido Petrapilį, kur jam neduodavę ramumo tėvo užmušimo

atsiminimai, mielu noru apsigyveno Varšuvoj, kur galėjo duoti valią savo būdui. Vedęs Saksų-Koburgų kunigaikštaitę ir su ja persiskyręs, įsimylėjo Varšuvoj Saksų karaliaus rūmų maršalkos Broneco podukrą Joaną Grudzinskaitę. Primygtinai spiriamas, Aleksandras leido jam persiskirti su žmona ir vesti Grudzinskaitę, tačiau su sąlyga, kad jis atsisakytų nuo sosto įpėdinybės teisių jaunesniojo brolio Mikalojaus naudai. Kastantinas raštu išsižadėjo savo teisių ir vedė Grudzinskaitę (1820 m.), kuriai Aleksandras suteikė Lovičiaus kunigaikštienės titulą. Įpėdinybės teisių išsižadėjimu jisai įsigijo Aleksandro dėkingumą, o per tai pakilo ir jo reikšmė Varšuvoj. Faktinai jisai turėjo aukščiausią valdžią Karalystėje. Į Varšuvą parsitraukė Rusų kariuomenės korpusą.

Kastantinas, kaipo vyriausiasis vadas, turėjo beribę valdžia Lenkų kariuomenėj. Pamilęs mankštymus bei paradus, besirūpindamas subordinacija bei tvarka, jisai suorganizavo armiją pavyzdingai, ypač technikos atžvilgiu. Bet mylėjo armiją, nemokėdamas įsigyti jos meilės, doros pamatais su ja susirišti. Atstumdavo nuo savęs tiek vyresniuosius, tiek eilinius kareivius savo užgaidomis bei žiaurumu. Mažiausias apsileidimas: blogai prisiūta saga, negana nujuodinta arklio kanopa, per ilgas ūsas — supykindavo ciesoraitį, ir tuomet tekdavo jau visiems: ir generolui, ir karininkui, ir kareiviui. Neturėdamas kilnių jausmų, neapkentė jokios aukštesnės doros ir persekiodavo ją kaip beširdis aziatas. Vyresnieji kariai, įsigiję legionuose bei Napoleono karuose šlovės, buvo ciesoraičio išjuokiami ir persekiojami tik del to, kad jam imponuodavo aukštesne savo dora. Daugelis įžymesniųjų, norėdami išvengti įžeidimų ir išlaikyti garbę nesuterštą, mesdavo armiją. Bepalikdavo eilėse daugiausia tik tie generolai, kurie galėdavo iškęsti niekšybę, ar buvo Kastantino kalpai. Jaunieji kariai, išauklėti didžiųjų tradicijų mokykloje, pilni kilnių jausmų, niekino savo vadą bei generolus. Nebeturėdami morališkos vadovybės teisėtosios valdžios organuose, jie susispietę į draugoves stodavo į slaptas sąjungas bei sąmokslus.

Civilinė Karalystės valdžia einant konstitucija priklausė vietininkui. Viešoji nuomonė buvo benurodanti į tą vietą kunigaikštį Adomą Čartoriskį, kuris turėjo visas sąlygas konstituciniam kraštui valdyti. Aleksandro bičiulybė Čartoriskiui jau atvėso, o pagaliau Aleksandras nebenorėjo turėti vietininko ne-

palenkiamo žmogaus, kuris gintų konstitucines laisves nuo savavalybės pasikėsinimų. Jisai paskyrė savo vietininku generolą Juozapą Zajončką, kuriam suteikė kunigaikščio titulą. Zajončkas (* 1752, † 1826) jaunatvėje buvo etmono Branickio adjutantas, paskui atstovas ketverių metų seime, dalyvavo 1792 m. kare ir Kasciuškos sukilime; priklausė hugonininkų partijai, kuri kartuvėmis bei teroru norėjo gelbėti viešąjį dalyką. Lenkų žečpospolitai žlugus, jis kurį laiką sėdėjo kalėjime Olomunce, paskui stojo į Prancūzų armiją, dalyvavo Bonaparto Aigipto kampanijoj. Imperijos metu organizavo Šiaurės legioną, mušėsi su prūsais 1806 m., su austrais — 1809, su rusais — 1812; besikeldamas per Beržūnę nustojo kojos ir pateko į nelaisvę. Susikūrus Karalystei, Zajončkas tapo Kastantino pakviestas į karo komitetą, sudarytąjį Lenkų armijai organizuoti. Šisai savagarbis, be tvirto būdo, mėtydavosi del karjieros iš vienos kraštutinybės į kitą: iš revoliucininko pasidarė kraštutinis retrogradas; Napoleono garbintojas meilinosi prie Aleksandro bei Kastantino. Jisai tapo vietininku daugiausia del protekcijos ciesoraičio, kuriam už tatai ir buvo visiškai nuolankus. Tuo būdu Kastantinas faktinai paėmė į savo rankas visą civiliškąją Karalystės valdžią. Zajončkas pranešdavo jam visus projektus bei administracijos padarymus; jojo sankcijai pavesdavo valdininkų skirstymą bei pakėlimą; neslėpdavo nuo jo net bylų, siunčiamų į Petrapilį imperatoriui patvirtinti. Pagaliau, ciesoraitis faktiniam Karalystės civiliniam valdymui turėjo antrininką Novosilcevą, kuris sugebėjo paimti į savo rankas Aleksandrą, Zajončką, Administracinę Tarybą ir įgyti beribės galybės.

Mikalojus Novosilcevas (* 1762) dalyvavo 1792 m. generolo Krečetnikovo kampanijoj Lietuvoje; Kasciuškos sukilimo metu jisai drauge su Fersen'u bei Prūsų karaliumi apsupo Varšuvą. Žlugus Lenkijai, grįžo į Petrapilį; čia jisai suėjo į artimą pažintį su sosto įpėdiniu Aleksandru Povilaičiu, kuriam buvo parašęs revoliucinės dvasios protavimą apie tautų laimę. Del liberališkumo jisai gavo imperatoriaus įsakymą važiuoti į užsienį. Mirus Povilui, drauge su Čartoriskiu buvo ištikimiausias Aleksandro patarėjas. 1813 m. tapo Varšuvos Kunigaikštystės Aukštosios laikinosios Tarybos viceprezidentu; po Vienos kongreso gavo imperatoriaus kamisoriaus vietą prie Lenkų Karalystės vyriausybės. Būdamas imperatoriaus kamisorium,

Novosilcevas drauge buvo ir Karalystės kontrolierius, o Zajončko servilizmo dėka jisai tapo vyriausybės nariu. Vietininkas priprašė imperatorių, kad leistų kamisoriui dalyvauti visuose Administracinės Tarybos posėdžiuose. Imperatorius leido; Novosilcevas, Kastantino remiamas, turėjo faktinę vietininko valdžią. Seniau buvęs liberalas skubėjo paskui auganti imperatoriaus konservatizmą, kol galų gale išdrįso savo konservatiniu įnirtimu pralenkti ir patį savo viešpatį. Būdamas liberalinių įstaigų priešas, jisai buvo pasirengęs ginti despotizmo teises net prieš paties monarko norus. Jis būtų pametęs imperatorių, jei tasai būtų liovęsis buvęs despotu ir panorėjęs įvesti Rusuose liberalesnes įstaigas. Tradicinis lenkų priešas, pavydėdavo aniems konstitucijos laisvių, kuriuose pagaliau tematė faktorių, pavojingą imperijai. Neapkęsdavo nė vieno tautininko lenko, kuris kovojo del piliečio teisių ir drįso turėti savaimingą nuomonę. Jojo svaja buvo panaikinti konstituciją; su malonumu pastebėdavo jis visa, kas tik galėdavo atstumti Aleksandrą nuo lenkų. Jis būtų net sukėlęs Karalystėj revoliuciją, bet tik ją ir jos įstaigas pragaišintų. Taip iš anksto sugalvojęs, stojo į darbą, norėdamas pakirsti imperatoriaus pasitikėjimą lenkams, kuriuos jam pristatydavo kaipo nepataisomus revoliucininkus bei nedėkingus. Savo tikslui atsiekti, jisai ieškojo politikos nusidėjėlių; iš lengvamaniškų išsišokimų darydavo bendrų išvadų ir įtardavo visą kraštą. Drauge su Kastantinu suorganizavo slaptąją policiją, kuri turėjo pristatyti imperatoriui įrodymų siaučiančios Karalystėj revoliucijos ligos. Šnipus rinko jisai iš vagių, apgavikų bei kitų piktadarių, paleistų iš kalėjimo, iš palaidūnų, bankrutų bei neturtingų valdininkų. Tosios policijos viršininkais buvo iš pradžios atleistieji karininkai: Van der Noot'as bei Kampen'as; paskiau ulonų vyresnysis leitenantas Šlej'us bei barzdaskutys Makrot'as. Policijos agentai šnipinėdavo ne tiktai viešuosiuose susirinkimuose, bet ir privačiose draugovėse. Jie po du, po tris neatsitraukdami asistuodavo asmenybėms, žinomoms savo patriotiškais jausmais. Sužinodavo namines gyventojų paslaptis, pranešdavo ciesoraičiui žinių apie privačius paklydimus. Buvo išsiųsta šnipų ir į provinciją, į dvarininkų namus. Šlej'us turėjo blankų pasams, į kuriuos įrašydavo policijos agentų pavardes. Vietininkas duodavo šnipams atvirus laiškus, kuriais įsakydavo, kad valdžios įstaigos teiktų jiems pagalbos, grasydamas aštria atsakomybe.

Jie buvo pasiųsti taip pat į Krokuvą, Galiciją ir į Didžiąją Poznaniaus Kunigaikštystę, į Berlyną bei Paryžių. Karalystės iždas policijai laikyti mokėdavo kasmet 180.000 lenkiškų auksinų.

Prityrusieji žmonės, žiną imperatoriaus nuotaiką, Kastantino palinkimą, Zajončko servilizmą bei Novosilcevo įžūlumą, jau pirmaisiais Karalystės gyvavimo metais buvo numatę kovą tarp viešosios nuomonės, stovinčios tautos interesų sargyboje, bei vyriausybės, norinčios panaikinti konstitucijos laisves. Ir iš tikrųjų, toji kova kilo, kasmet ėjo smarkyn, stiprėjant vyriausybės savavaliavimui. Tauta stojo ginti savo teisių dvejopu būdu: vienu, viešu ir legaliu — seimuose, antru, slaptu — sąmoksluose.

Pirmasai seimas buvo sušauktas 1818 m. Jį atidarė patsai imperatorius Aleksandras, publikos pasveikintas delnų plojimu. Vyriausybė įnešė į seimą apsvarstyti įvairius projektus, kaip va, kriminalinio kodekso, moratorijos panaikinimo ir pakeitimo pirmųjų civilinės teisės knygų, liečiančių moterybę bei persiskyrimus. Visi šie projektai buvo priimti, išskyrus tik tą, kuris reikalavo laikytis kai kurių bažnyčios taisyklių, kad civiliškosios jungtuvės turėtų galios, ir stengėsi apsunkinti persiskyrimus, bet neišėmė moterybės bylų iš civilinių teismų kompetencijos.

Opozicija buvo silpna, nes vyriausybė dar nebuvo nustojusi tautos pasitikėjimo. Uždarydamas seimą, imperatorius pareiškė, kad atmetimą projekto, liečiančio Napoleono kodeksą, jis laikąs rūmų įsitikinimu ir gera jų valia, o ne noru kovoti su vyriausybe. Jisai išvažiavo iš Varšuvos patenkintas, gerais linkėjimais bei žmonių pasitikėjimo lydimas.

Ne po tokia laiminga žvaigžde susirinko antrasai seimas 1820 m.

Tarp 1818 ir 1820 metų pasirodė krašte smarkus protų sambrūzdys, kuriam darė įtakos tuometiniai įvykiai Europos pietuose bei vakaruose, būtent: revoliucija Ispanuose bei Neapolyje ir karaliaus sūnėno, kunigaikščio Berry'jo, užmušimas Prancūzuose. Laikraščiuose ėmė rodytis protestų prieš blogus valdžios darbus ir revoliucinių straipsnių. Del iššvilpimo Varšuvos teatre artistės prancūzės, pasirodžiusios scenoje su cukrainiu burnoje, buvo išleistas policijos įsakymas, išlipdytas

gatvių kertėse, draudžiąs demonstracijas viešuosiuose vaidinimuose. Gazeta codzienna (Kasdieninis Laikraštis), redaguojama Brūnono Kicinskio bei Teodoro Moravskio, įdėjo iš pradžios straipsnį apie vyriausybės valdžios nedorus darbus konstitucinėje valstybėje, paskui paskelbė Pranciškaus Skomorovskio laišką, kuriuo buvo reikalaujama panaikinti neteisėtas policijos įsakymas. Vietininkas, įžvelgęs tuose straipsniuose revoliucijos propagandą, liepė uždaryti Gazetos codziennos spaustuvę, o Skomorovskį suimti. Nepasitenkindamas dar tuo, 1819 m. gegužės mėnesį įvedė periodiniams leidiniams vyriausybės cenzūrą, kuri paskiau buvo pritaikinta ir knygoms. Laikraščiai: pirma Gazeta codzienna, paskui Orzeł biały (Baltasis Erelis), cenzūros persekiojami, nustojo ėję. Kastantinas, naudodamasis turimąja diskrecine valdžia, pradėjo persekioti asmenis, įtariamus del revoliucinio ūpo, ir be teismo tardymo sodinti juos į karmelitų vienuolyną Lešnoje, paverstą kalėjimu. „Baltojo Erelio" redaktorius Moravskis turėjo ieškoti prieglaudos užsienyj.

Tuo būdu buvo panaikintos vienu matu dvi konstitucinės garantijos: spaudos laisvė bei asmens neliečiamybė. Po kelių mėnesių paskiau atėjo iš Petrapilio imperatoriaus kabineto raštas, kuriuo buvo pateisinamas Karalystės valdžios elgesys ir įsakoma patiekti tam tikri įstatai užkirsti tautos laisvių išnaudojimui.

Visuomenei labai nusigandus ir didžiai susirūpinus, susirinko 1820 m. seimas, į kurį vėl atvyko Aleksandras.

Atidarydamas seimą, imperatorius savo kalboje įspėjo lenkus, kad esą pavojinga sekti Europos Vakarų liberalybės obalsiais; patarė jiems vaduotis saikingumu bei išmintimi. Iš vyriausybės projektų, pristatytų rūmams išspręsti, patys svarbieji buvo du: vienas, liečiąs kriminalinę procedūrą, antras — ministerių šaukimą į seimo teismą. Abudu buvo atmesti didžiule dauguma balsų, nes pirmajame nieko nebuvo minėta apie prisiekusiųjų teismą, kurio tauta reikalavo; o antrasis norėjo atimti atstovų rūmams teisę skųsti ministerius. Imperatoriui padarė nemalonų įspūdį ne tik patsai projekto atmetimas, bet ir būdas, kuriuo tai buvo padaryta. Jo buvo pastebėta, kad opozicija šiame seime esanti susiorganizavusi ir veikianti apmąstytu planu, kad nepraleistų nė kokio įstatymo,

užgaunančio bent kuriuo atžvilgiu konstitucijos įstatus. Opozicijos vadais buvo Kališiaus vaivadystės atstovai: Bonaventūra bei Vincentas broliai Niemojovskiai, mokyti ir gabūs žmonės. Jųjų pusę laikė ir kiti tos pačios vaivadystės atstovai bei deputatai, ir jie patapo įsteigėjais opozicinės partijos, gavusios Kališiaus partijos vardą. Vyriausybės projektų atmetimas buvo daugiausia tosios partijos darbas. Vincentas Niemojovskis, nepasitenkinęs netikusiųjų projektų atmetimu, paskutiniame atstovų rūmų posėdyje įteikė maršalkai skundą ant švietimo ministerio Stanislovo Potockio ir valstybės patarėjo Stanislovo Stašico, kad jie kontrasignavę administracijos padarymus, kuriais buvo įvesta vyriausybės cenzūra iš pradžių laikraščiams, o paskui ir visiems kitiems spaudiniams. Šitąjį pasiūlymą rūmai atmetė, bet autorius pasirodė nębijąs teisybės sakyti vyriausybei. Imperatorius, uždarydamas seimą, išmetinėjo opozicijai, kad ji savo elgesiu trukdanti tėvynės atstatymą. Išvažiavo iš Varšuvos nepatenkintas ir piktas.

Pargrįžęs į Petrapilį, Aleksandras buvo beleidžiąs konstitucijos panaikinamą įsakymą, bet jį sutūrėjo nuo to žingsnio užsienių reikalų ministeris Capo d'Istria bei Anglų ambasadorius. Tuomet jis išgalvojo kitokią priemonę savo tikslams atsiekti: pagrūmojo Karalystei pakeisiąs vidaus organizaciją, nes negana bėsą ižde pinigų viešiesiems reikalams apmokėti. Del iždo deficito, siekiančio kasmet keliolika milijonų auksinų, įsakė imperatorius Administracinei Tarybai apsvarstyti: „ar galinti Lenkų Karalystė esamaja organizacija išsilaikyti savomis lėšomis, ar turinti ji priimti kitonišką lytį, labiau atatinkamesnę savo išgales?“ Į tąjį klausimą atsakė darbais Administracinės Tarybos narys, finansų ministeris, kunigaikštis Ksaveras Liubeckis.

Kunigaikštis Liubeckis gimė 1778 m. Lietuvoj, mokėsi Varšuvos kadetų mokykloj ir Petrapilyj. Pradėjo savo karjierą Rusų kariuomenėje; dalyvavo Suvorovo kampanijoj Italuose. Neturėdamas palinkimo į karo tarnybą, jisai apsigyveno dvare ir tik 1812 m. ėmė plačiau dalyvauti viešajame gyvenime. Buvo jis narys Aukščiausiosios Laikinosios Tarybos, Aleksandro įkurdintos Varšuvos Kunigaikštystei; po Vienos kongreso buvo paskirtas Karalystės vyriausybės įgaliotiniu baigti piniginėms sąskaitoms su Prūsais bei Austrais. Čia jisai pasirodė esąs gabus finansininkas ir tapo paskirtas finansų ministeriu.

Liubeckis neturėjo gilaus mokslo, bet pasižymėjo smarkiu protu, lengva bei įtikinamą iškalba, darbštumu, energija bei drąsa. Išauklėtas Petrapilio atmosferoj, nebesuprasdamas Lenkų kitaip, kaip tik sąjungoj su Rusais, jisai buvo ištikimas Aleksandro tarnas. Konstitucijos įstatų svarbumą suprato ir norėjo, kad Lenkai turėtų savo vyriausybę ir kad plėstų gimtąją kultūrą; tačiau manė jų likimą pareinant nuo imperatoriaus valios. Jisai teigė konstituciją esant Aleksandro malonės aktą, kursai nededąs Aleksandrui jokių pareigų; imperatorius galįs ją pakeisti, o net ir panaikinti. Tačiau, pripažindamas imperatoriui teisę laužyti konstituciją, gindavo ją nuo pasikėsinimo tų, kurie neturėjo teisės to daryti. Išdrįso stoti į kovą su Kastantinu bei Novosilcevo savavalybe. Įėjęs į Administracinę Tarybą, kurioje vietininkas bei ministeriai nusileidsdavo visada imperatoriaus kamisoriaus nuomonei, Liubeckis užėmė joje nepriklausomą poziciją. Turėdamas imperatoriaus pasitikėjimą, drąsiai priešindavosi Kastantinui. Administracinės Tarybos posėdžiuose jisai nuveikdavo Novosilcevą dialektika bei nepalyginama proto nuovoka; sugebėjo net pakirsti jo padėtį Petrapilyj. Jisai laikė garbės pareiga apdrausti Karalystę nuo padarinių Aleksandro grūmojimo, pareikšto del deficito ižde.

Liubeckis šoko gelbėti valstybės iždo, apdrausdamas jį pirmiausia nuo Kastantino išnaudojimo. Einant konstitucija, pirmoji pajamų bei išlaidų sąmata, karaliaus patvirtinta Valstybės Tarybai pristačius, tebevykdoma ligi tol, kol seimas ją pakeis. Jeigu seimas naujojo biudžieto nenutartų, veiks toliau senasis. Nepaisant konstitucijos nė vienam lig šiol buvusiam seimui nebuvo pristatytas biudžetas, o vyriausybės patiektasai neturėjo tiksliai pažymėtų išlaidų pozicijų, ir tuo būdu duodavo progos netikusiai jį naudoti. Kastantinas semdavo iš iždo kaip tinkamas, leisdavo pinigus slaptai policijai laikyti ir įvairiems tikslams, neturintiems sąryšio su gyvaisiais krašto reikalais. Liubeckis pasirūpino paruošti tikslų biudžetą ir atsisakydavo duoti pinigų tikslams, aiškiai jame nepažymėtiems. Gavęs kokį įsakymą, žalingą iždo interesams, nevykdydavo jo, bet kiekvieną siųsdavo į Petrapilį peržiūrėti. Kadangi visada pavykdavo jam gauti savo pareiškimų patvirtinimas, privedė ligi tol, jog prieš išleidžiant įsakymą pirma paklausdavo jo nuomonės. Ne mažiau rūpinosi ir pajamų padidinimu, bet čia jis griebdavosi neteisėtų prievartos priemonių. Paskyrė vai-

vadystėse komisijas, kad jos ieškotų ir egzekvuotų administraciniu keliu visokius iždo mokesčius, užsilikusius dar nuo Stanislovo Augusto laikų. Tosios komisijos, paskatintos pažadėjimo dalies išieškotų mokesčių, tvėrėsi darbo su negirdėtu įnirtimu. Jos vartė iždo knygas nuo keturių dešimtų metų; krapštė įvairių rūšių mokesčius, žyminę rinkliavą, patriotiškas aukas, piliečių neįmokėtas del politikos pervartų, ir išreikalaudavo jas nenumaldomu žiaurumu. Nepaisydamas miestų privilegijų, duodančių teisęs gaminti ir pardavinėti gėrimus, ministeris įvedė valstybinį degtinės monopolį, kurį išnuomojo spekuliantams; sava valia uždėdavo mokesčius arba pakeisdavo jų ėmimo būdą. Visi šitie plėšimai bei fiskališki išnaudojimai sukėlė tautos neapykantą prieš Lubeckį, bet jis savo padarė: Karalystės iždą sutvarkė ir pašalino imperatoriaus užsimojimą.

Vyriausybė, nebetekusi progos mainyti Karalystės organizacijos del finansinių priežasčių, ėmė rūpintis sutvirtinti savavalybės sistemą visuomenės demoralizavimo bei priespaudos pagalba. Kad silpni žmonės nustotų buvę ištikimi tautos pareigoms, jinai juos viliote viliojo ordenais, dovanomis bei laipsniais; stengėsi nusilpninti patriotybės dvasią ir mažindama šviesą. Eidami Prancūzų pavyzdžiu, kur Burbonų restauracija buvo grąžinusi dvasininkams jų pirmenybę ir paėmusi į savo globą konservatiškus siekimus, Karalystės kunigai taip pat pakėlė galvas, o kai kurie visuomenės sluoksniai, ypačiai aristokratiniai, pasišventė bigoterijai ir ėmė niekinti liberalius obalsius, kurie, jų nuomone, kylą iš religinio susmukimo. Šitąja linkme tarp aukštesniųjų visuomenės sluoksnių, kurie, be to, pasižymėdavo lojalumu, vyriausybė ketino pasinaudoti, norėdama nuslopinti tautoje opozicijos dvasią. Užtatai ji ėmė globoti bažnyčią, rodyti didelio palankumo katalikų dvasininkams, vildamos juose rasti sąjungininkus liberalybės pradams naikinti. Šitos sistemos auka tapo vienas visų įžymiausias tautos sąmonės žadintojas, žmonių švietimo ministeris Stanislovas Kostka Potockis.

Užsitarnavęs tautiškos mokyklos organizatorius Varšuvos Kunigaikštystėje, jisai būdamas švietimo ministeriu parodė nenuilstamą veiklumą. Jojo rūpesčiu 1818 m. tapo atidarytas Varšuvoj universitetas, įsteigta daugybė aukštesniųjų bei pradžios mokyklų. Pats būdamas liberalių XVIII-jo amžiaus obalsių skelbėju, remdavo laisvųjų mūrininkų (masonų)

sąjungas, mažindavo klerikalų įtaką. Jo patariama vyriausybė 1819 m. išsirūpino Pijaus VII-jo bulę, kuria buvo panaikinta Karalystėje keliolika turtingesnių vienuolynų. Veikdavo dermėje su vyriausybe; net buvo kontrasignavęs vietininko įsakymą apie cenzūros įvedimą; bet nustojo įtakumo, kai paėmė viršų reakcinė linkmė. Jisai įkyrėjo dvasininkams ne tiktai uždarydamas vienuolynus, bet ir raštais, kuriais norėjo nugalėti vis tebestiprėjantį krašte obskurantizmą. Laikraštyje „Pamiętnik warszawski", redaguojamame Pelikso Bentkovskio, jisai vedė skyrių, antrašte „Świstek krytyczny" (Kritikos popiergalis), kuriame išjuokdavo religišką veidmainystę bei atgaleivyste. Peržengė saiką 1820 m. paskelbtojoj alegoriškoj apysakoj vardu, „Kelionė į Tamsiapilį" (Podroż do Ciemnogrodu), kurioj jis atvaizdavo reakcinės linkmės biaurumą. Kilo triukšmas, kuriame dalyvavo aukštesnieji dvasininkai, aristokratų sferos, Kastantinas bei Novosilcevas. Potockis priverstas buvo atsistatydinti. Pasitraukęs į savo, Vilianavo, dvarą, kitais metais ten ir pasimirė.

Į Potockio vietą Novosilcevas įkišo Stanislovą Grabovskį (neteisėtą Stanislovo Augusto sūnų), žmogų be jokių gabumų ir mokslo, kitados libertiną, dabar šventuolį; seniau buvusį Napoleono garbintoją, nūnai nuolankų Rusų sistemos tarną. Jo antrininku paskyrė Juozapą Kalesantą Šaniavskį, mokslo žmogų, bet labai ištvirkusį. Karaliaučiaus universiteto auklėtinis, Kanto mokinys, Šaniavskis (* 1764) jaunatvėje buvo revoliucinio terorizmo šalininkas. Per 1794 m. birželio 28 d. sukilimą jisai padėjo miniai statyti kartuves. Lenkijai žlugus, sekretoriavo Paryžiuj tajai emigrantų Deputacijai, kuri buvo ketinusi sukelti krašte visuomenės revoliuciją. Tai buvo gilaus mokslo žmogus, parašęs daugelį filosofijos veikalų, bet į senatvę virto karščių karščiausiu reakcininku. Jisai ėmė niekinti revoliuciją ir laisvės obalsius; manė tikybos auklėjimą turint būti tautų laimės pamatais.

Vikrus Novosilcevas panaudojo Šaniavskį savo tikslams; jo protekcija Šaniavskis liko paskirtas visuomenės auklėjimo direktoriumi vyriausybinėj Tikybos bei Švietimo Komisijoj, o drauge ir cenzūros skyriaus pirmininku.

Tokie žmonės, kaip va: Grabovskis, Šaniavskis, Novosilcevas, stojo į visuomenės dvasios sargybą. Cenzūra buvo kuo

žiauriausia. Šaniavskis nepraleisdavo nė vieno veikalo, kuriame būdavo laisvėlesnės minties. Neapsakomai stropiai eidavo savo pareigas; svarbesniuosius lenkų autorių rankraščius bei užsienio knygas skaitydavo pats; nesutinkančias su jo įsitikinimais neleisdavo spausdinti ir platinti, arba braukydavo ir darkydavo. Apskritai minties laisvei konstitucinėje Lenkijoje būdavo kur kas blogiau, negu Rusijoj.

Tokiuo pat įnirtimu buvo griebtasi reformuoti mokyklas. 1821 m. įsteigtas komitetas edukaciniam skyriui Karalystėj reorganizuoti, kurio pirmininku buvo Novosilcevas, visiškai panaikino Potockio sistemą. Pasigaunant dėsnio, kad šviesa apsukanti prastuoliams galvas ir sužadinanti juose nepasitenkinimą esamąja tvarka, buvo imta uždarinėti pradžios mokyklas, į kitas, pakėlus mokslo mokestį, pasunkinta įstoti. Aukštesniosiose mokyklose buvo nužemintas mokslas, pavyzdžiui, buvo panaikintas jose aukštasis visuotinės istorijos kursas. Ypatingo dėmesio buvo kreipiama į universitetą. Studentams bei profesoriams prižiūrėti Novosilcevas sumanė įkurti tam tikrą įstaigą, vadinamąją Generalinę Kuratoriją, nepriklausančią mokyklų vyriausybės, dargi kontroliuojančią jos veikimą. Tatai buvo grynai politička valdžia, kuri lygiai nepasitikėjo nei profesoriais, nei studentais, laikydavo pulkus inspektorių bei šnipų. Generaliniu kuratoriumi buvo paskirtas kaštelionas Oebselwitz'as, siauro proto žmogus, visur nuolankus imperatoriaus kamisoriui.

Novosilcevo ranka pasiekė ir Vilniaus universitetą, kuris, bekuratoriaujant kunigaikščiui Čartoriskiui, nekrypo iš tautiško kelio. Kaip tik tuo metu, kai Karalystėje ėmė smukti Potockis, Vilniaus universitetas Čartoriskio pastangų dėka žymiau pakilo: į jį buvo paskirti kelių neužimtų katedrų profesoriai. Istoriją ėmė dėstyti tuomet jau garsingas visuotinės bei Lenkų istorijos tyrinėjimais Jokimas Lelevelis, filosofiją — Juozapas Goluchovskis, Schelling'o mokinys. Tųjų profesorių dėka jaunuomenėje rados mokslo įkarščio, atgijo joje patriotybės jausmai. Aplink vieną vyresnįjį studentą Tomą Zaną susispietė būrelis geresnės jaunuomenės, kurios uždavinys buvo dorinti draugai, parodant jiems kilniuosius piliečio tikslus. Novosilcevas akylai dabojo universitetą; profesorių darbuose ir studentų gyvenime jisai įžvelgė revoliucijos siekimų. Vieną kartą dvylikos metų Vilniaus gimnazijos mokinys, išeidamas

iš klasės, parašė ant lentos: „Valio gegužės 3 d. konstitucija!“ Rusų kalbos mokytojas pranešė apie tai gubernatoriui, kuris nuo savęs pasiuntė raportą apie mokinio pasielgimą Kastantinui, vyriausiajam Rusų užkariautų žemių prižiūrėtojui. Ciesoraitis pasiuntė į Vilnių nepaprastu kamisorium Novosilcevą padaryti tardymo. Novosilcevas tolei krėtė profesorių bei mokinių butus, ligi aptiko pėdsakus slaptos jaunuomenės „f i l a r e t ų“ draugijos, turinčios politikos tikslų. Jisai liepė suimti Zaną, Adomą Mickevičių ir daug kitų; paskui davė imperatoriui raportą, nupiešęs universiteto profesorius bei auklėtinius kuo blogiausia šviesa. 1824 m. Aleksandras savo įsakymu pašalino nuo vietų keturius profesorius, tarp jų Lelevelį bei Goluchovskį; keliolika filaretų nusmerkė ištremti į Rusus. Kunigaikštis Čartoriskis liko pašalintas iš Vilniaus apygardos kuratoriaus vietos; jo vietą užėmė Novosilcevas, kuris taip pat ėmė ardyti lig šiol buvusią Lietuvos mokyklų sistemą, kaip tai buvo daręs Karalystėj, žlugus Potockiui.

Drauge su legalia seimo opozicija, nuo kurios vyriausybė stengėsi apsisaugoti, slopindama tautoje patriotišką dvasią bei mažindama apšvietimą, veikė ir kita, konspiracinė, ciesoraičio ieškoma ir neapsakomai griežtai persekiojama.

Slaptieji susidraugavimai kūrėsi vakarų Europos pavyzdžiu, skatinami reikalo ginti tautos interesus, kurie nebuvo užtektinai saugojami teisėtosios opozicijos. Jų uždavinys buvo iškovoti nepriklausomą Lenkiją; jie tesiskyrė nuo slaptųjų užsienio sąjungų tuo, kad nesiekė demagogiškų revoliucijos tikslų. Mintį suorganizuoti slaptą sąjungą padavė generolas Dombrovskis († 1818), o įvykdė ją Lenkų kariuomenės majoras Valeris Lukasinskis.

Varšuvos kunigaikštystės laikais Lukasinskis (* 1786 Varšuvoj, † 1868 Schlüsselburge) stovėjo su kariuomene Lomžoje, kur susibičiuliavo su tribunolo teisėju Machnickiu bei advokatu Šrederiu. Per Austrų užplūdimą 1809 m. visi tie trys bičiuliai drauge dalyvavo kampanijoj, o Karalystės laikotarpiu visi susirado Varšuvoj: Lukasinskis buvo 4-jo pulko majoras, Machnickis tarnavo apeliacijos teisme, o Šrederis buvo advokatas. Bičiulių ratelį padidino referendorius Viežbolovičius, Lukasinskio svainis. Vieną kart jie, susirinkę vakare, sumanė įkurti

slaptą sąjungą ir išplatinti ją po visas Lenkų žemes. Norėdami apsisaugoti nuo policijos akių, nusprendė pridengti savo sąjungą viešųjų, leistinių, laisvųjų mūrininkų draugijų formomis. Didžiuoju tautinės masonybės magistru buvo išrinktas Lukasinskis, kuris ėmė steigti ložas Lenkų pulkuose bei vaivadyščių miestuose, o net ir už Karalystės sienų. Kad dėtųsi į sąjungos darbą platesnieji visuomenės sluoksniai, Lukasinskis paketino reformuoti leistąsias laisvųjų mūrininkų draugijas ir tuo tikslu susikalbėjo su didžiuoju jų magistru Stanislovu Potockiu. Reforma turėjo įvykti tautos tikslų naudai, kurie masonų ložose lig šiol užleisdavo vietą bendriesiems humanitariniams uždaviniams. Tie žingsniai buvo šnipų pastebėti, del to 1821 m. liko išleistas imperatoriaus įsakymas, kuriuo visos laisvųjų mūrininkų ložos buvo uždarytos ir uždraustos slaptosios draugijos. Tuo metu iš Poznaniaus atvyko į Karalystę buvusis Varšuvos Kunigaikštystės kariuomenės generolas Jonas Uminskis; jisai surinko keliolika išblaškytų masonybės narių ir prikalbėjo juos įkurti slaptą sąjungą, kuri turėjo apimti visas Lenkų žemes. Susirinkimuose Bielianuose, Lazienkų parke bei privačiuose butuose buvo nuspręsta įkurti sąjungą, pavadintą „Patriotinė Tautos Draugija" (Towarzystwo patrjotyczne narodowe). Draugijos priešakyje stovėjo komitetas, kurio pirmininku paliko Viežbolovičius. Komitetas, faktinai vedamas Lukasinskio, paskyrė emisorius į visas istorijos Lenkų provincijas kurti sąjungoms tarp žemės savininkų.

Į Lukasinskio darbuotę atkreipė akį policija; galų gale jisai su kitais Draugijos nariais buvo sukompromituotas. Tiesa, Kastantino paskirta komisija slaptosioms sąjungoms ieškoti nesusekė Patriotinės Tautos Draugijos, bet aptiko įrodymus Lukasinskį bei daugelį kitų asmenų dalyvavus nebegyvuojančioje masonų sąjungoje. Toji komisija nusprendė traukti į tiesą keliolika asmenų, nusikaltusių valstybei. Teisiamieji buvo komisijos kankinami tardymais kalėjime per dvejus metus ligi galų gale, nepaisant konstitucijos, buvo įduoti karo teismui, aklai vykdžiusiam Kastantino valią. Tasai teismas 1824 m. nutarimu pasmerkė Lukasinskį devyneriems, papulkininkį Dobrogoiskį bei vyresnįjį leitenantą Dobžickį šešeriems metams dirbti sunkiuosius darbus, atimti jiems laipsnius ir garbės ženklus. Tais pačiais metais spalių mėnesį nusmerktuosius atvedė į viešąją aikštę, pastatė į keturkampį, padarytą iš Lenkų

bei Rusų kariuomenės, ir perskaitė jiems nutarimą. Budelis sulaužė ant jųjų galvų ginklus; nuplėšęs nuo jų garbės ženklus, surakino pančiais. Jie buvo išvežti į Zamostę ir pavesti prižiūrėti tvirtovės komendantui, žinomam del savo žiaurumo generolui Hurtig'ui.

Tokiomis aplinkybėmis baigėsi penkti metai be seimo. Galų gale imperatorius nusprendė jį šaukti, bet drauge įsakė griebtis visų priemonių, kuriomis būtų galima apsaugoti jo posėdžiai nuo opozicijos.

Pirmiausia pasirūpinta neįleisti į astovų rūmus opozicijos vado Vincento Niemojovskio, kuris ir užu seimo sienų nuolat bardavosi su vyriausybe. Po 1820 m. seimo vyriausybė, keršydama opozicijai, panaikino Kališiaus vaivadystės Tarybą, kurioje dirbo Niemojovskiai. Vieną Kališiaus vaivadystės dvarininką Radonskį Kastantinas liepė įkišti kalėjiman už dalyvavimą Neapolio revoliucijoj. Vincentas Niemojovskis viename privačiame susirinkime pagrūmojo, kad artimiausiame seime pareikalausiąs atgaivinti vaivadystės Tarybą ir iškelsiąs klausimą del piliečio asmens neliečiamybės laužymo; be to, dar jisai parašė imperatoriui laišką, kuriuo užtarė Radonskį. Toksai pasielgimas, pasirodęs carui akiplėšišku, davė Kastantinui progos atkeršyti Niemojovskiui. Pasikvietęs jį pas save, pareikalavo duoti pasižadėjimą niekad nebūti ten, kur būsiąs imperatorius. Niemojovskis, kad ir buvo pasirašęs deklaraciją, vis delto atvyko į Varšuvą seimo atstovo pareigų eiti. Kastantinas, įspėtas apie tai, įsakė jį sutūrėti prie buomo ir žandarų lydimą grąžinti į sodžių.

Tuo pat metu imperatorius išleido Liubeckio patvirtintą papildomąjį konstitucijos straipsnį (artykuł dodatkowy do konstytucji), kuriuo buvo panaikintas seimo posėdžių viešumas.

Kai jau buvo paruoštos priemonės prieš opoziciją, Aleksandras atvyko į Varšuvos seimą 1825 m.

Seimą, kuriame publikos vietoje dalyvavo Rusų valdininkai, pakviesti posėdžių protokolų rašyti, atidarė imperatorius kalba, pilna rūstybės bei grūmojimų. Tautos atstovai gerai numanė konstitucijos įstatymus esant laužomus; jie jautėsi esą įžeisti posėdžių viešumą panaikinus ir įvedus į rūmus Rusų

valdininkų; tačiau ryžosi elgtis su vyriausybe saikingai. Jie žinojo Aleksandro rūstumą ir norą panaikinti konstituciją, kas buvo aišku jau iš papildomojo straipsnio. Projektų, vyriausybės patiektų, du buvo visų svarbiausi: vienas lietė pirmųjų Napoleono kodekso knygų pakeitimą, antrasai, Liubeckio paruoštas, — Žemės Kredito Draugijos įkūrimą. Abu projektai buvo priimti. Paskutinę seimo dieną buvo įteikta maršalkai daugybė peticijų: apie konstitucijos laužymų pašalinimą, apie spaudos laisvę, Kališiaus vaivadystės Tarybą, patenkinimą už nuoskaudą, padarytą Niemojovskiui, apie atidavimą Lukasinskio bei kitų politinių nusikaltėlių į paprastuosius, ne karo, teismus, — bet visi šitie reikalavimai del laiko stokos nebuvo perskaityti. Imperatorius buvo patenkintas seimu ir linksmas išvažiavo iš Varšuvos. Po kelių mėnesių jisai pabaigė savo amžių Taganroge.

Imperatoriui Mikalojui (1825—1855) žengiant į sostą 1825 m. gruodžio mėn., Petrapilyj kilo revoliucija. Suėmimas gruodininkų (dekabristų) — Pestelio, Riliejevo, Bestuževo ir daugelio kitų, jų parodymai tardymo metu, — visa tai padarė, kad buvo susekta Patriotinė Tautos Draugija ir suimta daugybė žmonių Karalystėj bei Lietuvos-Rusų gubernijose.

Kad ir buvo pašalintas iš vaidyklos Lukasinskis, Patriotinė Tautos Draugija nesiliovė gyvavusi. Josios siela buvo pulkininkas Severinas Kryžanovskis, referendorius Vaitiekus Gžimala ir Valstybės Tarybos sekretorius Andrius Plichta. Jųjų pastangų dėka į sąjungą buvo įsirašę senesnieji bei įžymesnieji žmonės, tarp jų per septynias dešimtis metų turįs kaštelionas Stanislovas Soltikas, kuris buvo užėmęs komiteto pirmininko vietą. Bepirmininkaujant Soltikui, komitetas susidėjo su Rusų sąmokslininkais, būtent, su Pesteliu, revoliucinės sąjungos įkūrėju armijoj, stovinčioj Ukrainoj. Tieji santykiai, kad ir neprivedę prie abiejų sąjungų santaros, susekti betardant gruodininkų bylą, parodė Patriotinės Tautos Draugijos buvimą. Per 1826 m. sausio ir vasario mėnesius ėjo suėmimai Varšuvoj ir visoj šalyj. Tardymo komisija, sudaryta iš lenkų bei rusų, visaip stengėsi padauginti kaltininkų skaičių. Pasibaigus tardymui, Kastantas įsakė Administracinei Tarybai, kuriai pirmininkavo, mirus Zajončkui, vaivada Valentas Sobolevskis, nuspręsti, katras teismas turėsiąs teisti apskųstus del nusikal-

timo valstybei? Novosilcevas siūlė skirti jiems karo teismą, o Liubeckis reikalavo laikytis Konstitucijos. Liubeckį paturėjo kiti ministeriai, ir tuo būdu buvo Administracinės Tarybos nuspręsta, kad kaltinamus nusižengimu valstybei atiduotų į seimo teismą, sudarytą iš senatorių.

1827 m. buvo sušauktas seimo teismas spręsti šioms byloms: Soltiko, Kryžanovskio, Gžimalos, Plichtos, kunigo Kastanto Dembeko, Stanislovo Zablockio, grafo Romano Zaluskio ir Pranciškaus Majevskio. Seime pirmininkavo vyriausiasis aužiumi senatorius Petras Bielinskis. Kaltino generalinis prokuratorius Antanas Vičechovskis. Nekantriai laukė nutarimo tiek visa tauta, tiek pats Kastantas. Visuomenėje pasklido daugybė patriotiškų raštų, ginančių apskųstuosius. Kastantas nebeapleido nė vienos priemonėlės, kad tik teismas juos pasmerktų. Teismas pakartojo tardymą ir, išskyrus tik vieną generolo Vincento Krasinskio balsą, nutarė, kad suimtieji nesą nusikaltę valstybei, jie tesą nusidėję tuo, kad steigę uždraustas slaptąsias draugijas, dalyvavę jose ir nepranešę vyriausybei apie sąmokslus, daromus už Karalystės sienų. Kryžanovskis buvo nubaustas kalėti trejus metus, kiti teisiamieji po tris ir po du mėnesius, įskaičius jiems jau atsėdėtą laiką.

Seimo teismo nutarimas 1828 m. birželio 10 d. pralenkė visų viltis. Kai Bielinskis kitais metais kovo mėnesį mirė, tauta pagerbė jį tokia laidotuvių manifestacija, kokios Varšuva seniai nebebuvo regėjusi. Kiek tauta buvo laiminga, tiek Mikalojus su Kastantu nebegalėjo tverti piktumu. Buvo išleistas karališkasis reskriptas, draudžiąs teismui viešai skelbti nutarimą; senatoriams nebeleista išvažiuoti iš Varšuvos. Tiktai 1829 m. Mikalojus leido paskelbti nutarimą, bet įsakė Administracinei Tarybai pareikšti teisėjams, išskyrus vieną Krasinskį, karaliaus nepasitenkinimą. Kunigas Dembekas, teismo pripažintas nekaltu, mirė kalėjime dar prieš apskelbiant nutarimą, kelius kartus veltui mėginęs nusižudyti; Soltikas buvo stabo ištiktas. Visus pasmerktus kalėti Karalystėje išvežė į Petrapilį, neva į akis statyti prieš Rusų sąmokslininkus.

Seiminio teismo nutarimas parodė visą tautą esant opozicijoj prieš valdžios savavalybės sistemą. Imperatorius suprato tai, tačiau susilaikė nuo keršto del užsienio politikos. Būtent, 1828 m. jisai paskelbė karą Turkams. Nežinodamas to karo rezultatų, nenorėjo lenkų privesti ligi paskutinosios, todel

keliais savo veiksmais stengėsi nuraminti visuomenę. Jisai liepė pastatyti kapucinų bažnyčioje Varšuvoj koplyčią karaliaus Jono III-jo širdžiai padėti; prie tos prógos nepasigailėjo pagarbos žodžių „vienam garbingiausiųjų savo pirmatakų". Paėmęs Varną, jisai padovanojo Varšuvai dvylika Turkų patrankų. Paskiau vėl dovanojo metropolito bažnyčiai kelias vėliavas ir bunčiukus (turkų paparčius), turkams atimtus. Galų gale, jisai pažadėjo, eidamas konstitucija, vainikuotis Lenkų karaliumi 1829 m. gegužės mėn.

Mikalojus atvyko į Varšuvą su žmona, broliu Mykolu ir sosto įpėdiniu Aleksandru. Pasibaigus vainikavimo apeigoms karaliaus rūmuose, jisai prisiekė konstitucijai. Stengėsi įsigyti populiarumo sau ir sūnui. Lenkų karininkams, susirinkusiems rūmuose, jisai pristatė sosto įpėdinį kaipo jų kolegą. Ciesoraitis Aleksandras, vienuolikos metų berniukas, visur rodydavosi su tautišku raitųjų šaulių pulko mundierium, kalbėjo lenkiškai, pasigėrėdamas minėjo Sobieskį. Bet visgi Mikalojus nemokėjo sužadinti įkarščio. Visuomenė nebegalėjo nusikratyti nemaloniais praeities įspūdžiais ir nebetikėjo, kad pasikeisianti valdymo sistema. Kelių dešimtų seimo narių paduota sostui peticija, kad būtų panaikintas pridedamasis konstitucijos straipsnis, nesulaukė atsakymo. Mikalojus išvyko iš Varšuvos, lydimas šaltai, be pasitikėjimo.

Kad ir buvo iškilmingai prisiekęs konstitucijai, vis delto imperatorius nesiskubino patenkinti josios reikalavimų. Būdamas priešingas visokiems susirinkimams bei piliečių pasitarimams, pripažindamas vien tik savo valią, jisai atidėliojo seimo šaukimą, nors Administracinė Taryba ne kartą buvo to reikalavusi. Tiktai įtikintas jo patikimųjų asmenų, ypačiai Liubeckio, kad seimas praeisiąs ramiai, leido jį sušaukti ir jo atidaryti pats atvyko į Varšuvą 1830 m. gegužės pabaigoj.

Tauta nieko nebuvo įgijusi Mikalojaus dėka; nebeturėjo jam to dėkingumo, kokį kad buvo jautusi Aleksandrui. Atvirkščiai, jinai ugdė jam nepalankų jausmą už tieką konstitucijos sulaužymų ir persekiojimų. Tasai nusiteikimas atsiliepė ir seimo darbuotėje.

Vėl buvo įneštas svarstyti projektas apie pakeitimą pirmosios Napoleono knygos, kuri tik šiek tiek buvo seimo sumodifikuota 1825 m. Vyriausybės projektas reikalavo išimti moterybės bei persiskyrimų bylas iš pasaulinės valdžios kom-

petencijos ir atiduoti jas į bažnyčios rankas. Tuo karštai rūpinosi dvasininkai, remiami Kastanto, Lovičiaus kunigaikštienės bei Novosilcevo. Napoleono kodeksą Mikalojus priskyrė prie tokių velniškų įstatymų, kurie kelią valdinius prieš viešpačius, esą nuvedę karalių po giliotina ir buvę tiekos nelaimių šaltiniu Europoj. Jam buvo paaiškinta, jog seimas tiek kartų yra atmetęs vyriausybės projektus, liečiančius pirmąsias kodekso knygas del to, kad buvę jie prancūzų, jakobinų įtakoje. Įtikėjęs tais teigimais, Mikalojus įsakė atatinkamą projektą įnešti į seimą, pareiškęs, kad jis trokštąs ir reikalaująs, idant būtų priimtas. Atstovų rūmai, nepaisant valdžios pastangų, projektą atmetė kuone visais balsais. Mikalojus jautėsi esąs užgautas ir savo nepasitenkinimo neslėpė. Imperatoriaus apmaudas padidėjo dar del daugybės peticijų sostui: apie cenzūrą, papildomąjį konstitucijos straipsnį, Kališiaus vaivadystės Tarybą, Niemojovskį, nuolat laikomą sodžiuje, kariuomenės prižiūrimą. Maža dar to: paskutiniame seimo posėdyje vienas atstovas įteikė skundą ant teisingumo ministerio, kontrasignavusio karaliaus reskriptą, draudžiantį publikuoti 1828 m. seimo teismo nutarimą.

Mikalojus uždarė seimą šalta kalba, pilna priekaištų; išvyko iš Varšuvos didžiai nepatenkintas. Išvažiavo iš Lenkų su planais aprėžti arba panaikinti laisves, jo pirmatako duotas, nenujausdamas tautą netrukus šoksiant kovoti del nepriklausomybės.

Suėmus Patriotinės Tautos Draugijos komiteto narius ir juos atidavus į seimo teismą, pati Draugija liko išblaškyta; tas paragino karštesniuosius protus steigti naujų slaptų sąjungų. Konspiracija, ypačiai jaunuomenės tarpe, buvo paprastas reiškinys; kūrėsi kuopos kuopelės, turinčios įvairių įvairiausių siekinių, veikiančios dažniausiai mažomis palaidomis grupėmis. Jaunas profesorius Vincentas Smaglovskis suorganizavo vieną būrelį, kuris turėjo sujungti slavų tautas vadovybėj Lenkų, išsivadavusių iš Rusų, Austrų bei Prūsų viešpatavimo. Jisai buvo sumanęs areštuoti imperatorių Mikalojų 1829 metais per vainikavimo iškilmes ir priversti jį prijungti prie Karalystės Rusų užgrobtas žemes; tai turėjo būti pirmuoju pastangų žingsniu, pradėjus kurti vieną visų slavų valstybę. Julius Ursinas Niem-

cevičius, į kurį buvo kreiptasi patarimo, papeikė tąjį sumanymą; vidaus reikalų ministeris prieš vainikavimo iškilmes išsiuntė Smaglovskį iš Varšuvos, o paskiau ir iš Karalystės. Visų svarbiausia savo vaisiais buvo karinė sąjunga, oiganizuota gvardijos grenadierių leitenanto Petro Visockio.

Kastantas buvo įsteigęs puskarininkių, arba pachorunžių mokyklas: pėstininkų, raitininkų bei artilerijos. Į jas buvo priimami jaunuoliai, išsitarnavę pulke puskarininkio laipsnį, pasižymėję geru elgesiu bei uolumu. Kariūnai gyvendavo drauge, atskirose kareivinėse, komendanto bei instruktorių prižiūrimi. Pėstininkų puskarininkių mokykla buvo įsteigta vienoje Lazienkų rūmų šoninėje, netoli Belvederio, kuriame gyveno Kastantas. Tosios mokyklos instruktorius Visockis, būdamas seimo teismo įspūdyje, prikalbėjo keliolika mokinių įsteigti slaptą prisiekusiųjų draugiją konstitucijai ginti. Į sąjungą dėjosi pirmiausia įvairių laipsnių kariai, paskui ir civiliniai: literatai, universiteto jaunuomenė ir kt. Sąjungininkų siekimus pagyrė senis Niemcevičius; prižadėjo su jais bendradarbiauti ir Lelevelis, kuris, priverstas mesti Vilnių, buvo apsigyvenęs Varšuvoj. Graikų išsivadavimas iš Turkų valdžios, o dar labiau Paryžiaus liepos mėn. bei Belgų 1830 m. pavykusios revoliucijos, žadančios sukurti bendrą Europos sambrūzdį, buvo karo sąjungai kaip ir nurodymas pradėti lapkričio mėn. sukilimą.

Sukilimo pradžia buvo paskirta šeštą valandą vakaro 1830 m. lapkričio 29 d. Dvi gaisrų pašvaistės — viena Novolipėje, antra Solce — turėjo paraginti sąmokslininkus užimti sukalbėtąsias pozicijas. Buvo nutarta pradėti nuo Kastanto užmušimo bei nuginklavimo Rusų kariuomenės, stovėjusios Varšuvoj, skaičiaus 7000-čių žmonių. Pirmąjį uždavinį apsiėmė atlikti civiliniai, antrąjį — kariūnai.

Sukalbėtąją valandą Lazienkų parke, ant Sobieskio tilto, susirinko aštuoniolika sąmokslininkų. Tasai būrys pasidalijo į dvi kolonas: viena, kurioj buvo poetas Severinas Goščinskis, vadovaujama Liudviko Nabieliako, turėjo pulti Belvederį iš pryšakio; antroji, susidedanti iš penkių žmonių, buvo paskirta saugoti rūmų užpakalio ir sugauti Kastantą, jeigu šis mėgintų pabėgti. Kastantas, nenujausdamas įvykių, prigulė perpietės. Rūmuose, be nuolatinių gyventojų — Lovičiaus kunigaikštienės, ilsėjusiosi savo apartamentuose, ir tarnų — tebūta tik dviejų

pašalinių žmonių — miesto vice-prezidento Liubovidzkio, atvažiavusio su policiniu raportu, ir Rusų generolo Gendrė's, atvykusio kariuomenės reikalais. Nabieliako kolona įbėgo į Belvederio kiemą ir įsiveržė į rūmų vidurį. Liubovidzkis, kuris mėgino užstoti kelią į Kastanto miegamąjį, gavęs kelius durtuvus krito ant aslos. Kastantui pavyko pasprukti iš miegamojo, o vienkart rūmų kieme ėmė kas šaukti: „Eikšen! greit! didysis kunigaikštis užmuštas!“ Nabieliakas, tai girdėdamas, liovėsi toliau ieškojęs ir pasitraukė iš Belvederio. Abidvi kolonos susiėjo vėl ant Sobieskio tilto, būdamos tikros Kastantą esant nebegyvą, o jo tuo tarpu būta pasislėpusio ant rūmų aukšto.

Pasaulininkams puolant Belvederį, 160 puskarininkių, Visockio vedamų, maršavo į Solecą apsupti trijų Rusų raitininkų gvardijos pulkų kareivinių. Rusų kariuomenė, puskarininkių šūviais nugąsdinta, sėdos ant arklių atakai atremti. Puskarininkiai metėsi į vidurį kareivinių, ciesoraičio ulonų užimtų, durtuvais nudėjo kelius kareivius, bet galų gale, daug gausesnės jėgos spaudžiami, turėjo pasitraukti.

Jie susivienijo ant Sobieskio tilto su belvederiškiais ir drauge su jais patraukė Ujazdavo Alejomis į Šv. Aleksandro aikštę, į miesto vidurį. Kelyje jiems teko susitikti su įvairiais rusų bei lenkų kariuomenės būriais, einančiais į Belvederį. Susitikę šv. Aleksandro Aikštėje (šiandien Trijų Kryžių Aikštė) su generolu Stanislovu Potockiu, prašyte prašė jį, idant paimtų juos vesti, bet šis atsisakė. Leidę jam vykti į Belvederį, rėkaudami: „Prie ginklų!“ traukė Naujuoju Pasauliu Krokuvos Priemiesčio linkui. Prie šv. Kryžiaus bažnyčios jie susitiko su generolu Stanislovu Trembickiu, kuris buvo pėstininkų puskarininkių mokyklos komendantas. „Generole!“ šaukė, „mes sukilome, vesk mus toliau!“ Šisai, smarkiai išbaręs juos, liepė grįžti į kareivines. Paėmė jį puskarininkiai į vidurį, žengė toliau. Ties vietininko rūmais (kitados Radvilos) patiko karo ministerį generolą Haukę bei pulkininką Meciševskį. Haukė prabilo į juos smarkiai; Meciševskis, ištraukęs iš makštų pištalietą, šovė. Puskarininkiai abudu pervėrė durtuvais ir, vis dar tebeturėdami savo eilėse Trembickį, įėjo į Kozės gatvę, jungiančią Krokuvos Priemiestį su Senatorių gatve. Patikę karietą, paklausė: „Kas važiuoja?“ Klaidingai išgirdę: „Levickis“, Rusų didžiūno pavardę, padėjo keliais šuviais Novickį, Lenkų

generolą, žmogų gerą ir visų gerbiamą. Betraukdami Senatorska į arsenolą, jų žygio tikslą, Bielianskoj gatvėj nužudė Trembickį, kuris, būdamas Haukė's, Meciševskio bei tariamojo Levickio mirties įspūdyje, ėmė keikti puskarininkius, vadindamas juos išdavikais, žmogžudžiais. Paliai arsenolą, kurį jau turėjo paėmusi Lenkų kariuomenė, nužudė generolą Blumer'į, kalbinusį kareivius mesti kėlus maištą. Kitose miesto vietose del tos pačios priežasties buvo užmušti: atvykęs iš Belvederio šio to sužinoti Stanislovas Potockis bei Lenkų armijos štabo viršininkas, generolas Semiontkovskis.

Bežygiuojant puskarininkiams, Lenkų kariuomenė, pamačiusi gaisrų pašvaistes Solece bei Novolipėje, išėjo iš kareivinių ir užėmė pozicijas sukalbėtose vietose. Į arsenolą traukė miestelėnai bei jaunuomenė ginklų pasiimti.

Tuo tarpu Kastantas, tarnų padrąsintas nulipti nuo Belvederio aukšto, atvykusių į rūmus generolų prikalbėtas, sėdo ant arklio ir išjojo į Ujazdavos Aleją, kur jau buvo susirinkusi visa Rusų kavalerija. Netrukus atjojo, generolo Zigmanto Kurnatovskio vedamas, Lenkų raitųjų šaulių gvardijos pulkas ir pasisiūlė ciesoraičiui tarnauti. Kastantas turėjo gana jėgų sukilimui nuslopinti pat pradžioje, bet, nebetekęs galvos, nedavė kariuomenei įsakymo eiti į miestą. Rusų kariuomenės jis nenorėjo pavartoti kovai su bruzdesiu, kalbėdamas, kad lenkai patys turį baigti dalyką, jų pačių pradėtą. Vaduodamasis tąja mintimi, labai prašomas, pasiryžo siųsti į miestą ginklo jėgą, bet vien tik lenkų — raitųjų šaulių gvardijos pulką. Kurnatovskis užėmė gatves, kur arčiau, bet susidūręs su ginamąja sukilėlių linija, kuri ėjo nuo Lenkų banko trobesio net ligi Pilies Aikštės, liovėsi toliau ėjęs. Apie trečią valandą nakties kova visiškai nurimo. Tiktai laužai degė aikštėse, ir buvo girdėtis šukaujant sargybos bei patrūliai.

Nepavyko sąmokslininkams nugalabinti Kastanto ir nuginkluoti Rusų kariuomenės. Sukilimo sąjūdis lapkričio 29 d. naktį nepagavo nei visos Lenkų kariuomenės, stovėjusios Varšuvoj, nei gyventojų masės, negana supažindintos su dalyku, saujelės jaunuomenės pradėtu. Sukilimas beišliko nenuslopintas tiktai del neveiklumo Kastanto, kuris, vaikščiodamas prieš Rusų kariuomenės frontą Ujazdavos Alejoje, nuolat kartojo lenkus pačius turint nuslopinti maištą, jų žmonių sukeltą. Bet ir tokiomis sąlygomis išlikęs sukilimas negalėjo ilgai betverti:

stigo jam vado bei vyriausybės. Visockis neturėjo vado kvalifikacijų; puskarininkių kviesti generolai Stanislovas Potockis bei Trembeckis atsisakė ir žuvo; didžiai populiarus Chlopickis, norėdamas išvengti pasiūlymo, pasislėpė svetimame privačiame bute. Nepagalvojo taipo pat sąmokslininkai ir apie sukilėlių vyriausybę. Lelevelis, į kurį buvo kreiptasi su prašymu suorganizuoti vyriausybę, karšino mirštantį tėvą ir neturėjo ūpo ką veikti. Kadangi nebuvo paskirtos sukilėlių vyriausybės, įvykius suvaldyti pasiryžo Mikalojaus valdžia — Administracinė Taryba.

Tuojau naktį lapkričio 29 d. Administracinės Tarybos prezidentas Sobolevskis, Liubeckiui bei Čartoriskiui spiriant, sukvietė jos narius į nepaprastą posėdį. Kadangi Taryba paprastosios ministerių sudėties nebuvo populiari, pasiūlius Liubeckiui, į posėdį buvo pakviesta žmonių, turinčių tautos pasitikėjimą: kunigaikščiai — Čartoriskis bei Mykolas Radvila, kaštelionas Mykolas Kochanovskis, Niemcevičius bei atleistieji generolai Liudvikas Pacas ir Chlopickis. Susirinko į posėdį visi, teišskyrus vieną Chlopickį, kurio negalima buvo surasti.

Taryba, savo valia priėmusi į savo sudėtį šešius patikimus žmones, žiūrint Mikalojaus akimis padariusi nelegalų žingsnį — revoliucinį.

Du Tarybos delegatai, Liubeckis bei Čartoriskis, nuvyko nakčia deputatais į Kastantą; jie prašė jį, kaipo vyriausiąjį vadą, pavartoti karo jėgą sukilimui numalšinti; bet jiems buvo atsakyta. „Lenkai“ — kalbėjo ciesoraitis — „tepradėjo, jiems reikia tas dalykas ir pabaigti!“

Negavusi paspirties iš Kastanto pusės, Taryba pradėjo veikti savo nuožiūra. Lapkričio 30 d. rytą jinai išleido Mikalojaus vardu atsišaukimą į tautą, kuriuo vakarykščius nuotykius pavadino „liūdnais“ ir kvietė visuomenę nurimti ir tvarką laikyti, garantuodama iš savo pusės visiems turto bei asmens saugumą. Priprašė generolą Pacą vadovauti Lenkų kariuomenei, pašalino nemalonius tautai aukštesniuosius valdininkus ir į jų vietą paskyrė Varšuvos prezidentu Stanislovą Vengžeckį, miesto gubernatoriumi — generolą Julių Sieravskį; net įsakė suorganizuoti saugumo sargybą iš miestelėnų bei universiteto jaunuomenės.

Taip Tarybai betvarkant, sukilimas nieko nuveikė. Kastantas su Rusų kariuomene bei ištikimais jam Lenkų pul-

kais, pasitraukęs iš miesto, įsteigė vyriausiąją savo stovyklą Viežbne. Mieste rados ramu, ypačiai, kai vyriausiuoju Lenkų armijos vadu po Paco paliko jau susiradęs Chlopickis.

Gruodžio 1 d. esantieji Varšuvoj seimo nariai posėdyje, įvykusiame atstovų rūmuose, apsvarstę Administracinės Tarybos veikimo žingsnius, rado juos netinkančius tautos dvasiai. Jie išrinko deputaciją, kuri, nuvykusi į Tarybos posėdžiavimo vietą, į Lenkų banko rūmus, pareikalavo pašalinti iš jos nepopuliarius Mikalojaus ministerius ir pakeisti juos seimo nariais. Taryba mandagiai priėmė deputaciją ir jos reikalavimus įvykdė. Pasitraukė iš Tarybos keli ministeriai ir į jų vietą įėjo: iš senato — kaštelionas Leonas Dembovskis, o iš atstovų rūmų Vladislovas Ostrovskis, Gustavas Malachovskis bei Lelevelis. Tuo būdu Administracinė Taryba, bepalikusi iš Mikalojaus valdininkų tik prezidentą Sobolevskį ir du ministeriu: iždo — Liubeckį bei vidaus reikalų — Tadą Mostovskį, iš tikrųjų virto tautos vyriausybe.

Kastantas, stovįs Viežbne, neprotestavo prieš Administracinės Tarybos pasikeitimą, priešingai, troško susitarti su ja ir jos pagalba nuslopinti sukilimą. Jam reikalaujant, Taryba pasiuntė į Viežbną delegaciją iš Čartoriskio, Liubeckio, Ostrovskio bei Lelevelio. Delegacija, nuvykus į Viežbną gruodžio 2 d., išgavo iš Kastanto šiuos punktus: 1) Ciesoraitis pareiškė nebuvęs ir nėsąs pasiryžęs atakuoti ir imti Varšuvos; bet jeigu gautų įsakymą ginklų jėga numalšinti sukilimą, įspėsiąs sostinę 48 valandomis prieš puldamas ją. 2) Laiduoja, kad Rusų korpusas, stovįs Lietuvoj, neįsibrausiąs į Karalystę. 3) Prižada užtarti pas imperatorių sukilėlius, kad niekas jųjų nebūtų traukiamas į tiesą. 4) Dedąsis į domę ir pranešiąs tai imperatoriui, kad karščiausias lenkų tautos noras — sujungti su Karalyste Lietuvos-Rusų gubernijas ir duoti joms konstitucines laisves. Tą visą turėjo Administracinė Taryba apsvarstyti ir, sutikus ją priimti, viešai paskelbti, kad nurimtų žmonės ir pasibaigtų sukilimas. Delegatai, grįžę vakare į Varšuvą su punktais, kurie turėjo padaryti galą sukilimui, rado čia naujų įvykių, kurie niekais pavertė Kastanto bei Administracinės Tarybos pastangas užbaigti bylą sutarties keliu.

Gruodžio 1 d. tie patys gaivalai, kurie padarė sukilimą, bet, nepajėgę paskirti sukilėlių vyriausybės, leido Administracinei Tarybai paimti valdžią, susirinkę Varšuvos rotušėj suorgani-

zavo klūbą, pavadintą „Patriotų Draugija“ (Towarzystwo Patrjotyczne). Buvo parašytas sąjungos aktas ir išrinkta valdyba. Nėsamasis Lelevelis buvo išrinktas pirmininku, advokatas Ksaveras Bronikovskis — vicepirmininku, literatas Maurikis Mochnackis — vicepirmininko pavaduotoju, Pranciškus Gžimala — sekretoriumi. Kitą dieną, pirmininkaujant Bronikovskiui, įvyko klūbo posėdis teatro rūmų salėse, Krasinskių Aikštėje. Įvairūs kalbėtojai ėmė peikti darbuotę Administracinės Tarybos, kuri, užuot rėmusi sukilimą, tesistengianti nuslopinti jį ir tam tikslui tariantis su Kastantu. Galų gale buvo nutarta pasiųsti deputacija pranešti Administracinei Tarybai šiuos Draugijos reikalavimus: 1) Chlopickis turįs pradėti pulti Kastantą. 2) Provincijų gyventojai gausią įsakymą organizuoti sukilimą. 3) Tarimasis su Kastantu nutraukiamas. 4) Tie Lenkų generolai, kurie lig šiol dar nėra susivieniję su tauta, būsią paskelbti krašto išdavikais. Jeigu Administracinė Taryba nesiimsianti vykdyti tųjų reikalavimų, būsianti priversta priimti į savo sudėtį kelis klūbo narius.

Tokiais reikalavimais nuvyko į Administracinę Tarybą Patriotų Draugijos deputacija, paskui kurią sekė tūkstančiai žmonių. Jinai atvyko į Lenkų banko rūmus kaip tik tuomet, kai grįžusi iš Viežbno delegacija darė Tarybai pranešimą apie tai, ką yra padariusi, ir apie Kastanto punktus. Taryba, bijodama, kad jos nepultų minia, liepė atidaryti posėdžių salę ir priėmė klūbininkus. Mochnackis kalbėjo revoliucinga dvasia: pareiškė Tarybai klūbininkus esant nepatenkintus, kad ji norinti tautos dalyką, pradėtą ginklu, išspręsti taikos būdu; o paskui perskaitė reikalavimus, rašytus pokylių salėj.

Rytojaus dieną, gruodžio 3-čiąją, Administracinė Taryba svarstė reikalavimus, pateiktus jai klūbo deputacijos, ir nusprendė priimti į savo tarpą keturius Patriotų Draugijos narius: Plichtą, Bronikovskį, Machnickį bei Mochnackį.

Įėjimas į Administracinę Tarybą klūbo narių, reikalaujančių pulti Kastantą, padarė nebegalimas derybas del punktų, paruoštų Viežbne. Tuojau, tik įstojus į Tarybą klūbininkams, Liubeckis pranešė Kastantui, kad dabartinėmis aplinkybėmis nebegalima esą manyti apie taiką; o Chlopickis patarė jam, kad, norint išvengti puolimo iš Varšuvos, leistų jis Lenkų kariuomenei, stovinčiai Viežbne, prisidėti prie sukilėlių ir kad patsai su Rusų korpusu išsikraustytų iš Karalystės. Liubeckio

pranešimą bei Chlopickio įspėjimą nuvežė į Viežbną Kastanto adjutantas, raitųjų šaulių gvardijos leitenantas, kunigaikščio Čartoriskio sūnėnas Vladislovas Zamoiskis, kuris tarnavo nuolatiniams susižinojimams su Administracine Taryba.

Kastantas, vengdamas sukilėlių puolimo, paklausė Chlopickio patarimo. Jisai leido Lenkų kariuomenei grįžti į Varšuvą ir apskelbė vykstąs su Rusų korpusu į Imperiją. Lenkų kariuomenę, grįžtančią iš Viežbno, Varšuva sutiko džiaugsmo šūkavimais. Kastantas su savo pulkais, nieko nebelaukdamas, išėjo į Lietuvą.

Tuo būdu Patriotų Draugija nieku pavertė sutartį, pradėtą Viežbne. Jinai irgi išardė Administracinę Tarybą, nes ši, būdama sudaryta iš taip įvairių gaivalų, kaip va, Mikalojaus ministeriai, seimo bei klūbo nariai, nebegalėjo kaip reikiant funkciuoti. Ir tikrai, tą pačią dieną, kai Lenkų kariuomenė pagrįžo į Varšuvą, Sobolevskis, Liubeckis bei Mostovskis atsistatydino. Gruodžio 3 d. Administracinė Taryba nustojo veikusi.

Iš septynių narių, priimtų į Administracinę Tarybą lapkričio 30 d. bei gruodžio 1, buvo sudaryta, kunigaikščio Čartoriskio iniciatyva, „L a i k i n o j i V y r i a u s y b ė“ (R z ą d t y m c z a s o w y). Toji vyriausybė nesutraukė aiškiai santykių su Mikalojumi, bet pasisavino jojo prerogatyvas: pasirūpino sušaukti seimą 1830 m. gruodžio mėn. 18 d. Pagaliau begyvavo jinai kaipo savarankė valdžia tiktai dvi dienas, nes kelianti galvą netvarka privertė Chlopickį paimti į savo rankas d i k t a t ū r ą. Gruodžio 5 d. Chlopickis įsakė kariuomenei susirinkti Ginklų Aikštėje, o patsai, raitininkų eskadrono lydimas, nuvykęs į Lenkų banko rūmus, pareiškė laikinajai Vyriausybei imąs į savo rankas neaprėžtą valdžią, ligi susirenkant seimui. Vyriausybė tylomis pasitraukė. Chlopickis, nuvykęs į Ginklų Aikštę, pranešė apie savo žingsnį kariuomenei bei minioms. Iš tūkstančių balsų pasigirdo šauksmas: „Valio diktatorius!“ Viešoji nuomonė priėmė diktatūrą džiaugsmingai. Jinai manė Chlopickį padarysiant tai, ko nedrįso daryti nei Administracinė Taryba, nei Laikinoji Vyriausybė — nutrauksiąs ryšius su Mikalojumi, pakviesiąs į sukilimą Lietuvos-Rusų gubernijas ir pradėsiąs kovą del Lenkų nepriklausomybės.

Juozapas Chlopickis (* 1771), gimęs Valuinėje, kovojo Kasciuškos sukilime; Lenkams žlugus, įstojo į legionus ir dalyvavo visose Dombrovskio bei Kniazevičiaus kampanijose.

Prancūzų kare su ispanais jisai buvo Pavyslio legiono pulko vadu ir išsitarnavo generolo laipsnį. Įgarsėjo narsumu, kraujo šaltumu bei buklumu. Napoleonui žlugus, jisai atvyko į Karalystę ir įstojo į Lenkų kariuomenę divizijos generolu. Kastanto neapkenčiamas ir persekiojamas, atsistatydino. Gyveno Varšuvoj, kaipo privatus žmogus, visų mylimas bei gerbiamas. Konspiratoriai laikė jį būsimuoju tautos sukilimo vadu. Prie slaptųjų sąjungų Chlopickis nesidėjo ir tikrai jų visai nevertino; nežiūrint viso to, viešoji nuomonė jį laikė revoliucijos vyru. Naktį prieš lapkričio 29 d., nujausdamas sukilėlius pakviesiant jį vadu, pasislėpė svetimame privatiniame bute ir tik Administracinės Tarybos prašomas tesutiko vadovauti kariuomenei.

Jisai paėmė į savo rankas diktatūrą, kad neįsivyrautų krašte anarkija, bet nekariauti su Rusais. Netikėjo, kad sukilimas pavyktų; vienintelę išeitį tematė santaikoje bei sandoroje su Mikalojumi. Jojo troškimų galas tebuvo suteikti tautai konstitucines laisves, garantuotas 1815-jų m. įstatais; nesitikėjo, kad įvyktų Lietuvos-Rusų gubernijų prijungimas prie Karalystės, juo labiau, kad Lenkai liktų nepriklausomi. Patapęs diktatorium, jisai vengė visko, kas galėtų užgauti Mikalojų ir pasunkinti derybas. Rusų kariuomenei, einančiai iš Viežbno Lietuvos sienų linkui, jisai leido išeiti iš Karalystės, nors galėjo ją nuginkluoti ir drauge su Kastantu paimti į nelaisvę. Nenorėdamas savintis karaliaus valdžios atribucijų, jisai nepaskyrė ministerių, bet tiktai jųjų pavaduotojus. Naują ginklavimąsi, kurį turėjo pradėti viešosios nuomonės spiriamas, laikė neatsargiu žingsniu. Jisai manė Mikalojų sutiksiant tartis, kaip buvo linkęs tai daryti Kastantas Viežbne, ir todel išsiuntė į Petrapilį su laiškais Liubeckį bei atstovų rūmų narį Joną Jezerskį.

Prieš gruodžio 18 dieną, seimo atidarymo terminą, ėmė rinktis į Varšuvą senatoriai, atstovai bei deputatai. Privačiose konferencijose, kurios eidavo atstovų rūmuose, jie svarstė krašto padėtį, galvojo apie svarbiausią seimo uždavinį: vyriausybės sudarymą. Daugumas jų pasisakė norį energingos bei stiprios vyriausybės, vadinasi — diktatūros, ir vieninteliu žmogum, vertu gauti tąją valdžią, telaikė Chlopickį. Del to buvo nutarta prašyti Chlopickį, kad neatsisakytų priimti diktatūrą ilgesniam laikui, kai jam seimas pasiūlysiąs ją. Paskirta tam

tikslui deputacija nuvyko pas diktatorių. Chlopickis neatmetė griežtai pasiūlymo, tiktai reikalavo, kad seimas būtų atidarytas ne gruodžio 18-ją, bet 21 d. ir tai jo paties. Jisai prašė porą dienų palaukti, kad galėtų paruošti projektus, kuriuos norėjo įnešti į seimą. Deputacija pranešė apie tokius diktatoriaus reikalavimus seimo nariams.

Gruodžio 18 d., vad. Laikinosios Vyriausybės paskirtu seimui atidaryti metu, posėdžių salėj susirinko atstovai bei deputatai. Vienam deputacijos nariui pranešus rūmams apie diktatoriaus valią, idant seimas būtų atidarytas tik gruodžio 21 d., pašoko Kališiaus vaivadystės atstovas Teofilius Moravskis, šaukdamas: „Nėra ko atidėlioti! Seimas privalo tučtuojau susidaryti! Nuotykiai nepaprasti: nebegalima gaišti nė valandėlės! Seimas turi tuoj pradėti savo darbą!“ Moravskio pasiūlymas buvo priimtas plojant delnais ir tuoj pradėjo rinkti atstovų rūmų maršalką. Juo paliko Petrakavo atstovas Vladislovas Ostrovskis (* 1790), Karūnos rūmų iš nepriklausomųjų Lenkų laikų iždininko sūnus, 1809 bei 1812 m. karų dalyvis, žmogus mokytas ir doras. Išrinkus maršalką, Šidlovco atstovas Gustavas Malachovskis įnešė pasiūlymą pripažinti šį sukilimą tautos sukilimu, kas ir buvo rūmų priimta visų balsais ir publikos pasveikinta šauksmais bei plojimais. Įvairūs atstovai bei deputatai, įkarščio pagauti, sekdami maršalkos pavyzdžiu, paaukojo nemažas pinigų sumas tėvynės reikalams.

Chlopickis, sužinojęs seimą susidarius prieš jo valią ir net paskelbus nutarimą, sankciuojantį sukilimą, nebegalėjo tverti piktumu. Seimo elgesyje jisai įžvelgė anarkijos reiškinį; pripažinus sukilimą tautišku, jis laukė keblumų tarybose su Mikalojumi. Tą pačią dieną vakare jisai nusiuntė senato pirmininkui, kunigaikščiui Čartoriskiui, bei atstovų rūmų maršalkai Ostrovskiui pranešimą apie savo atsisakymą nuo diktatūros, kurią tebuvo priėmęs tik ligi seimą atidarant. Tuo būdu gruodžio 18 d. diktatūra pasibaigė.

Seimas, Chlopickio dimisijos užkluptas, turėjo nemaža vargo. Generolas buvo nepermaldaujamas, kad ir įžymesnieji senato bei atstovų rūmų nariai prašė jį neatsisakyti nuo diktatūros. Pagalios, primygtinai prašomas, jisai pasižadėjo priimti diktatūrą, bet neaprėžtą ir tik su sąlyga, kad seimas, nieko nelaukdamas, tuojau išsiskirstytų. Seimas nenorėjo sutikti; tačiau po ilgų derybų, abiem pusėm nusileidus, buvo susi-

tarta. Chlopickis paima neaprėžtą valdžią į savo rankas, bet jo veiksmus kontroliuos seimo deputacija, susidedanti iš senato pirmininko, atstovų rūmų maršalkos ir kelių kitų asmenų.

Į seimo posėdį gruodžio 20 d. atvyko Chlopickis; jį pasveikino šauksmais: „Valio diktatorius!“ Seimas, posėdžiavęs tiktai 48 valandas, išsiskirstė, — ir prasidėjo antroji Chlopickio diktatūra.

Diktatorius įsteigė vietoje Laikinosios Tarybos, kuria jis naudojosi nuo gruodžio 5-sios ligi 18 dienos, Aukščiausiąją Tautos Tarybą (Rada najwyższa narodowa), kaipo vykdomosios valdžios organą, ir paskyrė naujus ministerių pavaduotojus. Savo programos nepakeitė: nemetė noro tartis su Mikalojumi ir nekantriai laukė iš Petrapilio žinių nuo Liubeckio bei Jezerskio.

1831 metų sausio mėn. pradžioje atvyko į Varšuvą iš Petrapilio papulkininkis Viležinskis ir atvežė Karalystės valstybės ministerio sekretoriaus laiškus: vieną adresuotą Chlopickiui, kitą — Sobolevskiui, jau nebesamam Administracinės Tarybos prezidentui. Pirmajame laiške valstybės ministerio sekretorius imperatoriaus vardu dėkojo Chlopickiui už valdžios paėmimą į savo rankas ir tvarkos palaikymą; prašė jį, idant liautųsi toliau ginklavęsis ir, sutraukęs armiją Plocko vaivadystėje, lauktų karaliaus įsakymų. Antruoju laišku buvo barama Administracinė Taryba, kam drįsusi iš pradžios priimti į savo tarpą pašalinių asmenų, o paskui išsiskirstyti; liepė jai tuoj, nieko nelaukus, imti į savo rankas valdžią ir laukti tolesnių įsakymų.

Gavęs šią korespondenciją, Chlopickis sukvietė Aukščiausiosios Tautos Tarybos posėdį, ir, perskaitęs jai laiškus, paklausė — ar norinti Taryba vykdyti imperatoriaus bei karaliaus valią, ar kariauti? Čartoriskis pirmas pasisakė norįs kariauti del nepriklausomybės, nes nematąs imperatoriaus laiškuose pagrindo, kuriuo galima būtų tartis; jo nuomonę palaikė ir kiti Tarybos nariai. Chlopickis, nepasitenkinęs, pareiškė nenorįs imti atsakomybės už karo padarinius ir įsakė Tarybai sušaukti seimą sausio 17 dieną. Telemie pati tauta savo likimą; tepasisakai — karas ar taika?

Aukščiausioji Tautos Taryba buvo maniusi, jog Chlopickis, seimui susirinkus ir nutarus kariauti su Mikalojumi, prisitaikinsiąs prie jojo valios: paimsiąs į savo rankas vyriausiąją

vadovybę ir pradėsiąs karo žingsnius. Tuo tarpu nenumatyti įvykiai išsklaidė tąją viltį.

Iš Petrapilio grįžo Jezerskis ir turėjo audienciją pas diktatorių. Seimo deputacija, lig šiol nieko neveikusi, panoro iškvosti Chlopickį, ką jis manąs apie dalykų padėtį ir ką ketinąs daryti ateityj. Jinai gavo audienciją sausio 16 dieną. Chlopickis tebesilaikė tos nuomonės, kad reikią tartis su imperatorium, padedant Prūsų karaliui; deputacija pareiškė norą, kad Chlopickis imtų vadovauti kariuomenei ir vestų ją į karą su Rusais. „Ne! ne!“ sušuko Chlopickis: „vadu nebūsiu, nes nenoriu būti sumuštas!“ Tada vienas deputacijos narys Jonas Ledochovskis, Krokuvos atstovas, įsikarščiavęs suriko: „Bet privalai, nes mes tau įsakome!“ Į tai diktatorius pasakė: „Šelmis būčiau, kad priimčiau vadovybę iš seimo!“

Sausio 18 d. Chlopickis pasiuntė seimo deputacijai atsisakymą nuo diktatūros.

Kitą dieną, pasibaigus Chlopickio diktatūrai, vad., sausio 19 d., seimas, maršalkos Ostrovskio atidarytas, tučtuojau griebėsi paties skubiojo darbo — konstruoti vyriausybę. Dvikartė diktatūra nesuteikė tautos dalykui tos naudos, kurios galima buvo laukti iš stiprios bei energingos vyriausybės: jinai sulaikė sukilimą ir davė įvykiams kryptį, neatatinkančią viešosios nuomonės reikalavimus. Kad ir visų buvo reikalaujama įvesti stiprią vyriausybę, seimas išsižadėjo diktatūros ir nusprendė atskirti vyriausiojo vado pareigas nuo vyriausybės. Chlopickis užsispyrė ir nebenorėjo priimti pasiūlymų, kiti generolai netiko tam reikalui; buvo daug keblumų rasti atatinkamas vyriausiasis vadas. Galų gale, įžymiausiems seimo nariams primygtinai rūpinantis ir prašant, Chlopickis nusileido: jisai pasižadėjo priimti faktinę vadovybę su sąlyga, kad titulinė būtų atiduota jo mylimajam žmogui — kunigaikščiui Mykolui Radvilai (Poznaniaus vietininko broliui), buvusiajam Napoleono kariuomenės generolui. Radvila nepasižymėjo karo mokslais ir nesistengė būti vadu; tačiau juo paliko, gavęs įtikinimą, kad faktinai vadovaus armijai Chlopickis.

Seimui apskelbus naujojo vado paskyrimą, publika priėmė ją šauksmais: „Valio Radvila!“ ir „Į Lietuva! Į Lietuvą!“ Lietuviškoji vyriausiojo vado kilmė sužadino publikoje mintį nurodyti linkmę sukilimui, lig šiol dar neapsisprendusiam; visuomenė parodė noro kovoti ne tiktai del Karalystės bei jos

konstitucijos, bet ir del visų Rusų užgrobtųjų žemių. Pagalios toks pat troškulys buvo apėmęs ir Lietuvos-Rusų gubernijų piliečius.

Jau iš pat sukilimo pradžios susidarė Varšuvoj Lietuvos-Rusų žemių komitetas, kuris rūpinosi, idant diktatorius paimtų į globą visą Rusų grobinį. Kadangi Chlopickis buvo išbraukęs iš savo programos mintį apie Lietuvą bei Gudus, tai komitetui buvo nulemta nieko neveikti ir, tiktai diktatūrai pasibaigus, gavo jis pasirodyti su savo pageidavimais. Jisai įteikė maršalkai adresą, kuriame Lietuvos-Gudų žemių vardu pareiškė prisidedąs prie tautos sukilimo ir Karalystės seimą pripažįstąs aukščiausiąja valdžia. Seimas iškilmingai priėmė tųjų provincijų deputaciją ir jos reikalavimų išklausė, kuo padarė žingsnį, kuris buvo tiesioginis karo paskelbimas Mikalojui.

Ir iš tikro, sausio 25 d. seimas tiesiog paskelbė karą Mikalojui, numesdamas jį nuo sosto.

Tąją dieną sujungtuosiuose seimo rūmuose pasirodė Jezierskis duoti tautai savo Petrapilio misijos apyskaitos. Senatorių salė, kur posėdžiaudavo sujungtieji rūmai, buvo pilnutėlė publikos. Jezierskio reliacijos iš pradžios klausė tyliai; kai kalbėtojas visu nuoširdumu prisipažino pristatęs imperatoriui sukilimo sąjūdį kaipo lengvamanišką jaunuomenės išsišokimą, tautos niekinamą, pradėjo jį trukdyti šauksmais: „Negarbinga, negarbinga!“ Pakartojus Jezierskiui Mikalojaus posakį: „Pirmasai Lenkų patrankos šūvis bus Lenkų sunaikinimo ženklas!“ — pakilo triukšmas, kuriame pasigirdo keliskart balsai: „Karas! karas!“ Tuomet atsistojęs maršalka Ostrovskis įteikė projektą, senai jau jam vieno atstovo pasiūlytą apie panaikinimą dinastinės Lenkų unijos su Rusais. Ledochovskis, žinomas savo avantiūra su Chlopickiu, paprašęs balso užbaigė savo kalbą žodžiais: „Nebėr Mikalojaus!“ Tąjį šauksmą pakartojo tūkstančiai seimo narių bei publikos. Seimas be balsavimo nutarė detronizuoti Mikalojų ir priprašė Niemcevičių suredaguoti aktą. Niemcevičius, nuėjęs į šoninę salę, po kiek laiko atnešė šitokią detronizavimo deklaraciją: „Visų švenčiausios, iškilmingiausios sutartys tolei tėra nelaužomos, kolei jas vykdo abidvi pusės. Ilgos mūsų kančios, — jos žinomos visam pasauliui; dviejų viešpačių priesaika patvirtintos, bet tiek kartų sulaužytos laisvės, taip pat ir lenkų tautą atpalaiduoja nuo ištikimybės viešpačiui. Pagalios paties Mikalojaus ištarti žodžiai,

kad pirmasai šūvis iš mūsų pusės tapsiąs ženklu sunaikinti Lenkus visiems amžiams, atimdami mums visiškai viltį pašalinti mūsų skriaudas, nebepalieka nieko, tik kiltą sielvartą. Todel lenkų tauta, susirinkusi seime, pareiškia, kad ji yra nepriklausoma ir turi teisės atiduoti Lenkų vainiką tam, kas jo bus vertas, iš ko tikrai galės tikėtis, kad priesaika patvirtintą ištikimybę bei laisvę šventai ir be skriaudos išlaikys." Tasai aktas buvo priimtas ir visų seimo narių pasirašytas. Tuo būdu 1831 m. sausio 25 d. Mikalojus tautos valia nustojo buvęs Lenkų karaliumi.

Praslinkus kelioms dienoms, sausio 29, seimas paskyrė Tautos Vyriausybę (Rząd narodowy), susidedančią iš prezidento kunigaikščio Čartoriskio bei keturių narių: Stanislovo Bažikovskio, Vincento Niemojovskio, Teofilio Moravskio ir Lelevelio. Tajai vyriausybei jisai pavedė vykdyti valdžią apybrėžose, 1815 metų konstitucijos pripažintose karaliui. Seimas, kuris be perstogės posėdžiaus ligi pasibaigiant sukilimui, vasario 3 d. nutarė išleisti priesaiką, kurią patsai pirmas davė, kad sukilimo tikslas esąs — „atgavimas tosios nepriklausomybės, tosios vietos tarp tautų, kur Įkūrėjas yra paskyręs lenkų tautą." Tam tikru manifestu seimas paragino tautą padaryti tąją priesaiką.

Seimui besirūpinant duoti sukilimui nepriklausomybės kovos pobūdžio, į Karalystę traukė Rusų armija. Sukilimui nuslopinti Mikalojus buvo paskyręs 150.000 žmonių bei per 400 patrankų. Be to, trys korpusai turėjo užimti Lietuvos-Gudų gubernijas ir palaikyti jose ramybę. Rusų armija susidėjo iš senų kareivių, išmiklintų paskutiniame Turkų kare. Josios vyriausiasis vadas buvo feldmaršalas Jonas Karolius Dibič'ius Užbalkaniškis (Zabalkanski's, * 1785), Silezijos vokietis, laikomas pirmąja karo orenybe, įsitikinęs, kad po kelių savaičių numalšinsiąs sukilimą ir paguldysiąs Lenkus po imperatoriaus kojų. Rusai ėjo į Karalystę visa sienos linija nuo Kauno šiaurėje ligi Ustilūgo pietuose. Vyriausiuoju kovų lauku Dibičius pasirinko žieminę Karalystės dalį. Jisai ketino nuveikti Lenkų kariuomenę ties Praga, pereiti per Vyslą ledu ir pasilikti žiemoti Varšuvoj.

Lenkų Karalystė, turėdama 2312-kos kvadratinių mylių plote 4.000.000 gyventojų, tegalėjo, kad ir labiausiai stengdamosi, pastatyti 100.000 kareivių. Sukilimo pradžioje Lenkų armija teturėjo 28.000 žmonių. Naujosios formacijos kariuomenė buvo jauna, neišmokyta; neturėjo nei pakankamo ištekliaus ginklų, nei gabių karininkų. Kariuomenės vyresnieji, išėję iš Napoleono mokyklos, karą su Rusais laikė beprotybe ir netikėjo, kad sukilimas ką laimėtų. Neturėjo vilties nuveikti Rusų, juoba, kad buvo abejojama, ar užsienis ką padės, ir iš tikrųjų tasai užsienis apvylė.

Vienos rūmai žinią apie lapkričio mėn. suklimą priėmė maloniai. Jie džiaugėsi nelaimėmis Rusų, kurie tvirkino Austrų valdomus slavus, bekiršindami juos prieš Habsburgus. Austrų kancleris, kunigaikštis Metternich'as, kad ir atkaklus konservatininkas, menkiausio žmonių judėjimo priešas, pamatęs lenkų sukilimą turint tikslo atgauti politiškąją nepriklausomybę be revoliucijos tendencijų priemaišto, ėmė rodyti sukilimui užuojautos. Jam patiko ir sukilėlių vyriausybės lytis, diktatūra, visų artimiausia monarkiškajai, ir išleidimas iš Karalystės Kastanto, ir, pagaliau, kad nebuvo pastebėti anarkijos bei demagogiškos savavalybės. Jau Chlopickio diktatūros metu kunigaikštis Čartoriskis per savo brolį Kastantą, gyvenusį Vienoje, buvo pradėjęs santykiauti su Austrų rūmais. Kad Austrai padėtų sukilimui pasiekti tikslą, jisai siūlė Lenkų vainiką vienam arkikunigaikščiui. Metternich'as, susidomėjęs pasiūlymu, nusprendė tartis su sukilėlių vyriausybe ir sutiko, kad būtų atsiųstos į Vieną žinomos jam asmenybės: Lenkų banko pirmininkas Jelskis bei pulkininkas Bojanovič'ius. Lenkų pasiuntiniai išvažiavo iš Varšuvos, jau detronizavus Mikalojų ir paskyrus Tautos Vyriausybę, kurioje kunigaikštis Čartoriskis apėmė užsienio reikalų skyrių. Atvykę į Moravų Berną (Brünn'ą), jie gavo nuo vietos gubernatoriaus nurodymą važiuoti į paskirtąją vietą ties Viena, kur turėjęs juodu pasitikti Austrų generolas. Ir tikrai: Paysdorf'o sodžiuje jie rado ciesoriaus generolą adjutantą grafą Clam-Martinitz'ą, Metternich'o paskirtą tartis su jiem dviem. Grafas pranešė pasiuntiniams, kad sukilimas negalįs laukti jokios Austrų pagalbos; galop jisai pareiškė savo rūmų valią, idant pulkininkas Bojanovič'ius grįžtų į Varšuvą, o Jelskis kad apsigyventų viename šių monarkijos miestų: Berne, Čekų Pragoj arba Liublianoj.

Vienos rūmų nusiteikimas pasikeitė įtakoje atsitikimų, kurie įvyko Karalystėj diktatūrai žlugus, būtent: del Mikalojaus detronizavimo bei maišytosios Tautos Vyriausybės paskyrimo. Metternich'as laikė detronizaciją revoliuciniu žingsniu. Kolektyviojoje vyriausybėje jisai įžvelgė priešmonarkišką tendenciją, juoba, kad dalyvavo joje Lelevelis, laikomas respublikininku demokratu. Austrai ne tik kad neberemsią sukilimo, bet dar jam kenksią, uždarydami savo sienas ir trukdydami Karalystei susisiekti su Vakarų valstybėmis.

Berlyno rūmai, visu kuo nuolankūs Petrapiliui, nesukėlė sukilėlių vyriausybėje jokių iliuzijų. Tiesa, buvo išvažiavęs į Berlyną buvusysis vidaus reikalų ministeris Mostovskis, bet jo net neįsileido į rūmų sferas. Duotas jam į pagalbą Vaitiekus Gžimala, kitados buvęs slaptųjų sąjungų dalyvis, susižinojo su Berlyno universiteto profesoriumi Edvardu Gans'u, kuris troško Prūsų išvadavimo iš Rusų įtakos, rodė simpatijos lenkų sukilimui ir turėjo savo pusėj jaunuomenės bei publikos minias. Gans'as skleidė mintį įsodinti į Lenkų sostą Prūsų kunigaikštį, bet Berlyno policija padarė galą visoms toms pastangoms. Prūsai uždarė Karalystei savo sieną ir atitvėrė ją nuo Vakarų valstybių. Jie net padarė su Rusais sutartį, kuria pasižadėjo pastatyti Karalystės pasienyje šešių dešimtų tūkstančių korpusą, pasiruošusį pulti ir užimti Varšuvą. To korpuso komandą paėmė feldmaršalas Gneisenau'as.

Daugiausia žadino viltį Prancūzai, kurie buvo dėkingi lapkričio sukilimui už sulaikymą ėjusios Rusų kariuomenės, Mikalojaus siųstos liepos revoliucijos malšinti. Sužinoję apie sukilimą, prancūzai pasveikino jį šauksmais: „Į talką lenkams!“ Bet tautos entuziazmui nepritarė vyriausybė, liepos mėn. revoliucijos įsodinto į sostą karaliaus Liudviko Pilypo, Orleano kunigaiščio, skirta. Karalius, rūpindamasis sustiprinti savo dinastiją, vengė išorinių kivirčų. Turtingi miestelėnai, kurių darbu įvyko pastaroji revoliucija ir buvo iškeltas Liudvikas Pilypas, patenkinti konstitucija, apdraudusia jų gerovę, troško taikos. Kad ir buvo lenkams palankus užsienių reikalų ministeris, generolas Sebastiani's, kad ir rodė simpatijos senis Lafayette'as bei keli deputatų rūmų nariai, — vyriausybė nebeketino iškrypti iš neutralumo. Pasiųstas į Paryžių generolas Kniazevičius nieko nepelnė, kad ir buvo pristatęs Prancūzų vyriausybei įrodymų Mikalojų esant pasirengusį į karą

su liepos m. revoliucija. Liudviko Pilypo vyriausybė net neleido įžymesniems generolams važiuoti į Karalystę, stoti į sukilėlių armiją.

Veltui taip pat buvo ko tikėtasi ir Angluose, kur buvo išsiųstas margrapas Aleksandras Vieliopolskis. Anglų vyriausybė laikė lenkus, lygiai kaip ir prancūzus, savo priešais; pagaliau politikos dalykuose jinai tesivadavo nauda, kurios nematė lapkričio mėn. sukilime. Jai rūpėjo geri santykiai su imperatoriumi Mikalojumi, kurio buvo reikalinga, kad neleistų susijungti Belgams su Prancūzais.

Galų gale visur: tiek Vienoje, tiek Berlyne, Paryžiuje bei Londone, Rusų ambasadoriai griebdavosi visokių diplomatijos gudrybių, kad tik sudiskredituotų Lenkų reikalą.

Apsivylęs užsienio pagalba, sukilimas pradėjo kovą su Rusais savomis jėgomis.

Vyriausiuoju vadu kairiojoje Vyslos pusėje buvo paskirtas generolas Stanislovas Klickis. Veikti šioje pusėje ir dengti Varšuvai buvo pastatytas tam tikras korpusas, generolo Juozapo Dvernickio vadovybėj, kuris savo rūpesniu daugiausia iš savanorių buvo sudaręs pėstininkus bei raitininkus.

Didžiausios Lenkų jėgos buvo sukoncentruotos plote tarp Pragos bei Siedlecų. Toliausia į rytus, Siedlecų žemėje, stovėjo generolo Pranciškaus Žimirskio korpusas.

Priešo armija perėjo į kairiąją Būgo pusę ir traukė tiesiog į priekį, norėdama susitikti su Lenkų kariuomene. Vienas Rusų generolas Geismar'is gavo įsakymą apsupti Žimirskio korpusą ir atskirti jį nuo vyriausiųjų jėgų. Žimirskis, atsidūręs dideliame pavojuje, buvo išgelbėtas generolo Klickio, kuris liepė Dvernickiui pereiti į dešiniąją Vyslos pusę ir suparaližuoti Geismar'io pastangas. Vasario 14 d. ištiko mūšis tarp Dvernickio bei Geismar'io ties Stočku. Lenkų raitininkai, smarkiai puolę, nuveikė priešą, paėmė jam keliolika patrankų bei 250 belaisvių. Buvo tai pirmasai sukilėlių susirėmimas ir pirmas jų laimėjimas. Dvernickis, apsisiautęs garbe, kuo greičiausiai grįžo į pirmykštę poziciją, nes buvo gandų, kad Rusų korpusas, stovįs Liublino vaivadystėj, kyląs per Vyslą ir žadąs grūmoti Varšuvai.

Neįstengęs atkirsti Žimirskio, priešas po susirėmimų ties Kalušino bei Dobro miestais traukė Pragos linkui. Ties Vavro sodžiumi ištiko kruvinas mūšis (vasario 19 d.), kuriame žuvo

apie 6000 rusų ir 3000 sukilėlių. Dibičius, nepaisydamas didelių nuostolių, laušdamas sukilėlių priešinimąsi, Siedlecų plentu ėjo į tikslą. Sausio 25 d. jisai susitiko su vyriausiąja Lenkų jėga ties Grochuvos sodžiumi.

Rusų armija ties Grochuva susidėjo iš 100.000 žmonių ir daugiau kaip 300 patrankų. Lenkų kariuomenė, užpakaliu atsirėmusi į Vyslą, priešakyj buvo prisidengusi alksnynėliu, per kurį ėjo Siedlecų plentas. Jinai susidėjo iš trijų divizijų: Petro Šembeko, Žimirskio bei Skšineckio. Šembekas stovėjo dešinėje, ties Saksų salele; Žimirskis užėmė vidurį — jį dengė alksnynėlis; Skšineckis stovėjo kairėje, tarp Grochuvos bei Kavenčino sodžiumi. Apskritai, Lenkų armija ties Grochuva susidėjo iš 30.000 žmonių, apginkluotų 80 patrankų. Mūšis prasidėjo apie 9-tą ryto. Dibičius, traukdamas plentu, paskyrė generolo Rosen'o korpusą alksnynėliui paimti. Generolas Pranciškus Rohland'as, užėmęs savo brigada alksnynėlį, atmušinėjo priešo kolonas iš pradžios patrankų šūviais, paskui durtuvais. Priešas pasitraukė atgal, bet netrukus pakartojo ataką. Rohlandui padėti patraukė su savo pulku Žimirskis, tris kartus permetė rusus per perkasą, skiriantį alksnynėlį nuo pievų, ligi krito pats nuo patrankos šūvio. Vadui žuvus, eilės suiro ir ėmė trauktis atgal, o paskui jas pradėjo veržtis į alksnynėlį priešo kariuomenė. Tada Chlopickis, kuris, apsivilkęs civilišku švarku, nes neturėjo jokios valdžios, vadovavo armijos judesiams, — davė generolui Skšineckiui įsakymą maršuoti su savo divizija iš kairiojo sparno ir atimti alksnynėlį. Iš Skšineckio divizijos į pirmąją liniją nuėjo generolas Liudvikas Boguslavskis, ketvirtojo pėstininkų pulko vadas; to pulko kareivius, visų mylimus, Varšuvoj vadindavo „čvartakais“. Išgirdę Skšineckio paliepimą, Boguslavskio pakartotą: „Su durtuvais!“ čvartakai išgrūdo iš miškelio Rusų kareivius. Dibičius, žiūrėdamas į mūšį nuo kauprelės, įsakė trečiąkart atakuoti alksnynėlį. Lenkų kolonos, rėkdamos: „Juk dar Lenkai nepražuvę!“, vėl puolė priešą. Chlopickis, visur apsilankydamas, davinėjo įsakymus, kurie turėjo baigti mūšį rusų nugalėjimu, tik šit krito jis drauge su arkliu žemėn. Chlopickį su sužeistomis granata kojomis nuvežė į Varšuvą.

Pasišalinus Chlopickiui, mūšis kitaip pakrypo. Vyriausiasis vadas Radvila nebesižinojo ką bedarąs, kai Dibičius paskutines savo kolonas pasiuntė alksnynėlio imti. Skšineckis,

áugumo aukščiausias visų kareivių, su šautuvu rankose ėjo pirmas į didžiausią ugnį ir atkakliai kelius kartus buvo pašalinęs iš miškelio priešo mases. Pagaliau, negavęs pagalbos, sužinojęs apie Chlopickio likimą, pasitraukė prie Vyslos.

Priešas užėmė alksnynėlį, kurio dengiamas galėjo vykdyti tolesnius planus. Dibičius buvo beketinąs smarkia kavalerijos ataka prasimušti pro Lenkų armijos spragas, atkirsti ją nuo Pragos, apsupti ir paimti į nelaisvę.

Didžiausias smūgis buvo taikomas į patį vidurį, — jį turėjo atlikti raitininkų pulko vadas, baronas Meyendorf'as. Tasai generolas, supdamas Lenkų kariuomenę, buvo jau beimąs vykdyti savo planą, bet generolas Liudvikas Kickis, antrojo ulonų pulko vadas, įkirto jam ir privertė pasitraukti.

Mūšis pasibaigė santėmomis. Priešo armija nebeteko nukautų, sužeistų bei paimtų į nelaisvę apie 9000 žmonių, Lenkų per 7000. Naktį Lenkų kariuomenė pasitraukė į Varšuvą, o Rusų — apsistojo mūšio lauke.

Rytojaus dieną, vasario 26, švintant Tautos Vyriausybė sukvietė ministerius, visus generolus bei kelius pulkininkus posėdžiui. Po Radvilos kalbos, kuris davė Grochuvos mūšio apyskaitą, prabilo Skšineckis, pagarsėjęs karžygiškomis pastangomis kovoje del alksnynėlio. Kareivišku atvirumu jisai pareiškė, kad jo supratimu, nepasisekimo priežastis glūdėjusi vado nebuvime, karo planų bei operacijų paklaidose. Radvila atsisakė būti vyriausiuoju vadu; potam ėmė rinkti jojo papėdininką. Buvo išrinktas Skšineckis, nors ir buvo generolų vyresnių laipsniu bei nuopelnais.

Jonas Skšineckis (* 1787), gimęs Austrų užgrobtose žemėse, karo karjierą pradėjo 1806 m., kai po mūšio ties Jena Napoleonas paragino lenkus sukilti prieš Prūsų karalių. Varšuvos Kunigaikštystės metu jisai atliko 1809 m. kampaniją, dalyvavo didžiosios Prancūzų armijos žygyje į Rusus ir paskesnėse kovose Vokiečiuose. Lenkų Karalystės kariuomenėj jis buvo pėstininkų pulko vadu. Per keliolika taikos metų atprato nuo karo darbo ir atsidavė literatūrai. Jisai sekė proto judėjimą Prancūzuose, domėjosi filosofijos bei tikybos klausimais. Būdamas iš mažens religingas, tuometinių reakcinių linkmių įtaka buvo pakliuvęs į misticizmą, tapęs fatalistu. Bedirbdamas galva, fiziškai aptingo, virto sudribusiu sibaritu.

Kastantas nemėgo jo ir prikaišiodavo jam, kad daugiau žiūrįs knygų nekaip pulko. Viešoji nuomonė, ypačiai tojo visuomenės sluoksnio, kuris būdavo opozicijoj prieš vyriausybę, nedaug ko laukė nuo Skšineckio, nors jį laikė garbės žmogumi bei patriotu. Pulkininko nemėgo už jo tikėjimą monarko valdžią esant kilusią iš Dievo ir už ultramontanizmą; niekad jam nebuvo siūlyta dalyvauti slaptosiose sąjungose. Sukilimui prasidedant, Skšineckis buvo besisiūląs tarnauti Kastantui; tačiau pamatęs sambrūzdį virstant tautišku, metė pirmykštę mintį. Jisai pasiskubino į Pultuską, atvedė savo pulką į Varšuvą ir atidavė sukilimui tarnauti. Karo metu greit kilo aukštyn; ties Grochuva jau vedė diviziją. Aptingęs, nebepajėgiąs stovyklos vargo vargti, mūšio ugnyje įsikarščiuodavo, mušdavosi atkakliai ir užaugdavo iki karžygio. Kad ir buvo narsus, tačiau nei teorija, nei praktika neturėjo mokslo kvalifikacijų, vyriausiajam vadui reikalingų. Jį papildė du jauni karininkai teorininkai: Prondzinskis bei Chšanovskis, katrų pirmasai buvo armijos ūkvaizdis, antrasai — štabo viršininkas.

Ignotas Prondzinskis (* 1792) dalyvavo 1812 m. kampanijoj su generolu Enriku Dombrovskiu; Karalystės laikotarpiu jisai buvo prisidėjęs prie visų slaptųjų sąjungų ir ilgai sėdėjo kalėjimuose. Žemas, išpurtusiu, paprastu veidu, pasižymėjo aukštu karo mokslu, pažiūrų smarkumu bei sumanymų gausumu. Jisai turėjo reputaciją genialaus teorininko, neturinčio praktikos gabumų. Sakėsi įstengiąs sustatyti mūšio planą šimto tūkstančių armijai, bet nemokėjo vesti šimto kareivių. Sukilimo metu buvo pakeltas iš papulkininkių generolu bei kariuomenės ūkvaizdžiu.

Vaitiekus Chšanovskis (* 1788) dalyvavo mūšyje ties Leipcigu, 1828 m. atliko Rusų-Turkų kampaniją ir pasižymėjo ties Varna. Neturėjo Prondzinskio gabumų, bet jų stoką atlygindavo darbštumu. Jisai mokėjo karo darbą ir buvo puikus armijos štabo viršininkas. Prisidėjo prie sukilimo, netikėdamas jį pavyksiant, ypačiai del per didelės nuomonės apie gerąsias ypatybes Rusų kareivio, kurį buvo gerai pažinęs per paskutinį Turkų karą.

Šieji trys vadai po Grochuvos mūšio ir paėmė į savo rankas tolesnių nepriklausomybės kovų likimą.

Skšineckis pradėjo savo veiksmą derybomis su priešų, stovinčiu Grochuvos laukuose. Neva norėdamas pasikeisti imtiniais, jisai pasiuntė pulkininką Micelskį, kuris grįžo su Dibičiaus pareiškimu, kad jokių derybų nėsą galima pradėti, kol seimas neišsižadėsiąs Mikalojaus detronizacijos. Skšineckis derėjosi neturėdamas teisės to daryti; todel Tautos Vyriausybė liepė jam liautis tai darius ir, norėdama nuramdyti viešąją opiniją, pareikalavo paskelbti spaudoje korespondenciją su Dibičiumi bei Rusų generolais.

Dibičius iš tikrųjų norėjo pabaigti karą derybomis, nes, kad ir apgynęs mūšio lauką, sukilėlių nepergalėjo ir numatė dar ilgą atkaklią kovą. Stengėsi paimti Modliną ir tam tikslui pasiuntė laišką tvirtovės komendantui, pulkininkui Ledochovskiui, prikalbinėdamas jį kapituliuoti. Gavęs nepalankų atsaką, Dibičius įsakė generolui Kreutz'ui, stovinčiam Liublino vaivadystėj, sunaikinti Pulavus, kur gyveno Tautos Vyriausybės prezidento motina bei sesuo. Šitą vaidmenį apsiėmė atlikti kunigaikštis Adomas Virtembergietis, Čartoriskio sesers sūnus, kuris sukilimui prasidėjus, pametęs Lenkų kariuomenę, įstojo į Rusų armiją. Jisai puolė Pulavus, kur gyveno jojo motina; liepė pastatyti patrankas ir šaudyti į rūmus. Ketino paleisti Čartoriskių buveinę plėnimis, bet pasiskubino Dvernickis ir privertė jį bėgti. Po tokių pasikėsinimų ant Modlino bei Pulavų Dibičius, palikęs ties Praga korpusą generolo Rosen'o vadovybėj, likusiąją kariuomenę atitraukė žiemoti prie Lietuvos sienos ir ruošėsi pereiti per Vyslą ties Veprio žiotimis.

Tuo metu Skšineckis pradėjo puolimo veiksmus.

Tautos Vyriausybė sumanė sužadinti sukilimą Rusų užgrobtose žemėse, ypačiai tose jų dalyse, kur lengviau buvo prieiti Lenkų kariuomenei. Prondzinskis pakišo mintį siųsti į Valuinę keliais šimtais rinktinių raitininkų vediną generolą, kad jis, kaipo vyriausybės įgaliotinis, palieptų gyventojams apsiginkluoti ir vadovautų sukilimui. Buvo išrinktas pergalėtojas ties Stočku, generolas Dvernickis.

Padolėje, nežiūrint Rusų valdžios sargumo, kiekviena apskritis turėjo paruošusi po 600 ginkluotų savanorių, pasirengusių kovoti. Valuinėje Karolius Rožickis turėjo savo valdžioje apie 500-tų žmonių tuntą. Telaukta ženklo ir talkos iš sukilėlių vyriausybės.

Dvernickis (* 1778) su korpusu, turinčiu 6000 žmonių ir keliolika patrankų, perėjo per Vyslą kaip tik tuo metu, kai kunigaikštis Virtembergietis bombardavo Pulavus. Po susirėmimo ties Kurava, jis užėmė Liubliną, del atadrėkio išstovėjo kurį laiką ties Zamoste; balandžio 11 d. persikėlė per Būgą. Praslinkus kelioms dienoms jisai sumušė daug didesnes generolo Rüdiger'io jėgas ties Boremliu ir perėjo per Styrą ties Berestečku. Balandžio 27 d. ties Liulinčių sodžiumi, daug didesnio priešo apsuptas, perėjo Austrų užgrobtų žemių sieną ir, Galicijos valdžiai reikalaujant, padėjo ginklus ties Chlebovka. Austrų suimtas, jis buvo žuvęs sukilimui. Nuėjo niekais taip pat ir sukilimas, kurį buvo padarę Padolės bei Valuinės gyventojai. Padolės sukilėlių vadas, Kasciuškos kareivis, aštuonių dešimtų metų generolas Kolyska liko rusų sumuštas ir išstumtas į Galiciją. Karolius Rožickis su savo būriu pasitraukė iš Valuinės ir, persikėlęs per Būgą, atvyko į Zamostę.

Tuo pat beveik metu buvo daromas kitas puolimo žingsnis Prondzinskio planu.

Dibičius, palikęs prie Pragos atskirą generolo Rosen'o korpusą, išmėtė savo armiją po visą plotą nuo Zamostės ligi Ostrolenkos ir buvo besikeliąs per Vyslą. Prondzinskis patarė surinkti penkių dešimtų tūkstančių kariuomenę, perkelti ją naktį į Pragą, užklupti ir sunaikinti Rosen'ą, paskui priversti Dibičių priimti mūšį plyname lauke. Skšineckis delsė ir svyravo, tačiau galop planą priėmė. Naktį prieš kovo 31 d. Lenkų kariuomenė išėjo iš Varšuvos; Ties Vavru sumušė generolą Geismar'į, ties Vielke Dembe užklupo Rosen'o korpusą. Mūšis truko nuo ketvirtos po pietų ligi sutemstant ir pasibaigė Rosen'o pralaimėjimu bei jo pabėgimu. Besivydamas priešą, Prondzinskis dar laimėjo didžiulę pergalę balandžio 10 d. netoliese Siedlecų, ties Iganiais. Bet paskiau vyriausiojo vado neveiklumas leido Dibičiui sukoncentruoti savo jėgas, užimti Siedlecus ir stipriose pozicijose rasti išsigelbėjimą.

Žygis prieš Rosen'ą, pasižymėjęs pergale ties Vavru, Vielke Dembe bei Iganiais, suteikė tos naudos, kurios buvo žadėję Prondzinskio planai; jisai tik nedavė Dibičiui persikelti į kairiąją Vyslos pusę. Skšineckis pasitraukė į Varšuvą; tatai daryti vertė jį per aukštas vertinimas Dibičiaus jėgų, kolera Lenkų armijoj ir viltis, kad karas pasibaigsiąs, įsikišus Europai.

Išstūmus Dvernickį į Galiciją ir padarius žygį prieš Rosen'a, ilgai buvo nieko nebeveikta abiejų pusių. Dibičius ruošė planą persikelti per Vyslą jos žemupyje, prie Prūsų sienos; Skšineckis liovėsi ką veikęs, pasitikėjęs Austrų intervencija. Prondzinskis stengėsi jį paraginti į darbą, kalbindamas daryti žygį prieš Rusų gvardiją.

Į Karalystę atvyko gvardija, didžiojo kunigaikščio Mykolo, imperatoriaus brolio, vedama, ir apsistojo tarp Narvės ir Būgo, Zambravos bei Lomžos apylinkėje. Jinai buvo skiriama ne kariauti, bet iškilmingai įeiti į Varšuvą, kurią Dibičius iš pat pradžios karo tikėjosi greit paimsiąs. Prondzinskio supratimu, gvardija galima būsią sumušti, ligi ateisiąs jai į pagalbą Dibičius, stovįs Siedlecuose; išblaškius ją įsiveržti į Lietuvą ir sukelti Panemunes bei Panerius. Skšineckis vilkino projekto priėmimą, kad ir Prondzinskis ragino pasiskubinti. Nieko nebepadėjo nė kunigaikščio Čartoriskio prikalbinėjimas, ligi įsikišo į tą dalyką Tautos Vyriausybė, kuri paaiškino Skšineckiui, kad nėsą ko laukti įsikišant Europos, reikią pradėti aktingas darbas. Prispirtas Skšineckis sutiko priimti planą eiti prieš gvardiją. Didžiausioje paslaptyje suruoštas žygis turėjo trukti ne ilgiau kaip penketą dienų. Lenkų kariuomenė, sutraukta ties Serocku, ūmu maršu turėjo užklupti gvardiją ir ją sumušti, ligi vyriausiosios Rusų jėgos, stovinčios kitoj Būgo pusėj, pastebėsiančios Skšineckio judėjimą. Sumušusi gvardiją Lenkų armija grįšianti į Serocką; vienas tik korpusas teeisiąs į Lietuvą sukilimo daryti. Ekspedicija į Lietuvą apsiėmė atlikti generolas Dezideras Chlapovskis, buvusysis Napoleono karininkas, paskui Didžiosios Poznaniaus kunigaikštystės dvarininkas, vedęs Lovičiaus kunigaikštienės seserį.

Gegužės 12 d. vakare Lenkų kariuomenė patraukė į Serocką. Sostinei saugoti, jeigu imtų jai grūmoti Dibičius, buvo paliktas ties Praga korpusas generolo Uminskio vadovybėj. Išėjo į mūšį 40.000 kariuomenės su šimtu patrankų. Gvardija, turinti 22.000 žmonių ir 70 patrankų, būtų buvusi sumušta, jeigu nebūtų sugaišęs Skšineckis, nebedrįsęs jos pulti, bijodamas, kad Dibičius tuo pat laiku nepultų Uminskio ir neužimtų Varšuvos. Didysis kunigaikštis Mykolas, pastebėjęs pavojų, pasitraukė į Tikociną. Chlapovskis, turėdamas laisvą kelią, patraukė su ulonų korpusu į Lietuvą. Skšineckis jau nebe laiku mėgino

vytis gvardiją, ligi įkliuvo į sląstas, kurios buvo prižastimi be galo kruvino mūšio ties Ostrolenka gegužės 26 d.

Dibičius, sužinojęs apie Skšineckio judesius, užuot atakavęs Uminskio korpusą, stovintį ties Praga, nutiesęs tiltą ties Granne su 40.000 žmonių perėjo per Būgą. Skšineckis, supratęs Rusų vadą norint susijungti su gvardija ir pradėti puolimo žingsnius, ėmė trauktis. Perėjęs į dešiniąją Narvės pusę, jisai užėmė poziciją prieš Ostrolenką. Ant kairiojo upės kranto bepaliko tik generolo Antano Gelgaudo divizija, o Ostrolenkoj apsistojo Boguslavskis su čvartakais.

Gegužės 26 d. atėjusios į Ostrolenką priešo jėgos išstūmė iš miesto Boguslavskį ir sustojo prie Narvės ties tiltu. Tilto paėmimas bei upės perėjimas turėjo nulemti mūšį. Sprendžiamuoju momentu, kai, Dibičiui liepiant, buvo pradėta imti tiltas, Lenkų kariuomenė buvo be vado, nes Skšineckis, nenumatęs pavojaus, sėdėjo sau vyriausiojoj buveinėj, Krukų sodžiuje. Tiktai adjutanto įspėtas apie dalykų stovį, sėdęs ant arklio nujojo prie tilto, del kurio ėjo kova. Išvydęs pavojų, jisai ėmė rėkti: „Pėstininkai, raitininkai, artilerija, visi į priekį! visi į ugnį!“ Kulipkoms krintant, atsirado vade kareivio siela. Jo atkaklumas augo drauge su priešo laimėjimais, kurio jau nebegalima buvo išgrūsti į kairiąją Narvės pusę. Nebetękęs atsargumo bei šalto kraujo, Skšineckis tešaukė tiktai: „Malachovski, į priekį! Ribinski, į priekį! visi į priekį!“ Pats ėjo pirmas, kulipkų sudraskytu mundierium, be paliovos šaukdamas: „Į priekį! į priekį!“ Lenkų eilės tirpo rusų patrankų ugnyje. Krito geriausieji generolai: Kickis bei Enrikas Kamienskis. Tiktai santėmos padarė galą žiauriam mūšiui.

Rusų kariuomenė apgynė tiltą ir užėmė poziciją dešiniojoj Narvės pusėj; Skšineckis dešimtą valandą nakties sušaukė karo tarybą, kuri nusprendė trauktis į Varšuvą. Gelgaudo divizijai, stovėjusiai kairiojoj upės pusėj ir nedalyvavusiai mūšyje, Skšineckis paliepė vykti į Lietuvą ir susijungti su Chlapovskiu. Tąjį įsakymą apsiėmė nuvežti Gelgaudui generolas Dembinskis, kuris taip pat norėjo dalyvauti karo žygyje į Lietuvą. Pasibaigus tarybai, Skšineckis bei Prondzinskis sėdę į ratus išvažiavo, palikę mūšio lauke 8000 Lenkų armijos nukautų bei sužeistų. Paskui vadus patraukė ir kariuomenė, kuri kitą dieną buvo Pultuske, o paskiau sustojo ties Praga.

Dibičius po mūšio ties Ostrolenka prisiartino su savo armija prie Pultusko ir vyriausiąją buveinę išsirinko Kleševo sodžiuje. Karo veiksmus jis keldino į Plocko vaivadystę ir ruošėsi pereiti į kairiąją Vyslos pusę ties Prūsų siena. Bet birželio 13 d. mirė kolera.

Dibičiaus vietą užėmė grafas Jonas Paskevičius Erivaniškis (* 1780), įgarsėjęs Persų kare. Gavęs iš Petrapilio įsakymą, vyriausiasis vadas pasiryžo persikelti į kairiąją Vyslos pusę. Praėjęs pro Modliną, jisai užėmė Plocką; liepos 20 d. perėjo per Vyslą ties Osiecko sodžiumi tiltu, kurį padėjo nutiesti Prūsų valdžia. Po kelių dienų prisiartino prie Lovičiaus ir užėmė Bzūros upės liniją, ant kurios tikėjosi sutiksiąs pasipriešinant Lenkų armiją.

Dibičiui stovint ties Pultusku, Skšineckis ruošė planus nuveikti priešą, padedant sukilimui Lietuvoj bei Guduose. Daug jis laukė nuo Gelgaudo, kurį buvo išsiuntęs į Lietuvą; jam rūpėjo atnaujinti sukilimas Valuinėje, suparaližuotas Dvernickio nepasisekimais. Jisai manė, kad, sukilimui išsiplėtus visose Rusų užgrobtose žemėse, priešo armija, puolama iš užpakalio, būsianti priversta išsidanginti iš Karalystės. Būdamas ramus del Lietuvos, kurią turėjo sukelti Gelgaudas, pasiryžo sukildyti Gudų žemes ir tam tikslui buvo pasiūlęs generolui Chšanovskiui eiti į Valuinę. Chšanovskis pareiškė nenorįs sulaukti Dvernickio likimo ir nepasijudinsiąs lig tol, kol būsiąs išblaškytas tebestovįs Liublino vaivadystėj Rusų generolo Rüdiger'io korpusas. Skšineckis, nusprendęs patenkinti Chšanovskio reikalavimą, žygį prieš Rüdiger'į pavedė generolui Antanui Jankovskiui. Tasai generolas pasirodė esąs negabus: jisai davė Rüdiger'iui pabėgti už Veprio, nors galėjo jį apsupti ir sumušti. Pasklido gandas, būsią jį rusai papirkę; net buvo susekti pėdsakai sąmokslininkų sąjungos, kuriai vadovavęs Zamostės komendantas, generolas Juozapas Hurtig'as. Skšineckis įsakė suimti įtariamus del susinešimo su priešu: generolus — Hurtig'ą bei Antaną Salackį, pulkininką Slupeckį, cukraininką Lessel'į ir rusę Baranovienę, pas kurią susirinkdavę sąmokslininkai. Taip pat buvo suimtas ir nepavykusio prieš Rüdiger'į žygio vadas Jankovskis drauge su generolu Liudviku Bukovskiu. Nepaprastas karo teismas turėjo ištirti suimtųjų kaltę.

Kai del Jankovskio nusižengimų Chšanovskio žygis į Valuinę radosi nebegalimas, ir kai del to nepavyko sukelti sukilimo Rusų žemėse, — Lietuvoj ėjo kovos, kurios gavo nelaimingiausią tautos dalykui kryptį.

Pirmąją žinią apie lapkričio sukilimą į Lietuvą atvežė Novosilcevas, pabėgęs iš Varšuvos į Slanimą. Rusų valdžia griebėsi visų priemonių palaikyti krašte ramybei: piliečiai, žinomi patriotai, buvo išsiųsti į imperijos gilumą. Novosilcevas areštavo universiteto jaunuomenę. Nepaisydami to viso, piliečiai suvažiavimuose ėmė tartis del sukilimo. Žemaičių bajorai, susirinkę pas Pšeciševskį Tytuvėnų bažnytkiemyje, surašė sukilimo aktą ir nusprendė nuginkluoti Rusų įgulas apskričių miestuose. Sukilėliai paėmė Raseinius, Telšius bei Šiaulius; jų pavyzdžiu pasekė ir Aukštaičių apskritys. Lietuvos generolas gubernatorius Chrapovickis išsiuntinėjo kariuomenės būrius, kurių vadai elgėsi su sukilėliais, kaip su plėšikais bei galvažudžiais. Pulkininkas Verselin'as subombardavo ir sudegino Ašmenos miestą, bažnyčias apiplėšė, gyventojus išžudė. Atgijo viltis, kai traukdamas prieš gvardiją į Lietuvą atėjo Chlapovskis, o po mūšio ties Ostrolenka — Gelgaudas su Dembinskiu.

Chlapovskis (* 1788), žmogus savagarbis, pats išsiprašė vadovauti karo žygiui į Lietuvą, turėdamas vilties suvaidinti žymų vaidmenį ir įsigyti šlovės. Jisai perėjo per Nemuną ties Mastų miesteliu; paėmęs Lydą, patraukė Trakų linkui ir buvo begrūmojąs Kaunui, kai į Lietuvą atvyko Gelgaudas. Chlapovskis, kaipo jaunesnis laipsniu, perėjo į Gelgaudo komandą.

Kėdainiuose Gelgaudas sudarė centralinę vyriausybę Aukštaičiams*) bei Žemaičiams ir suruošė žygį į Vilnių. Atakuoti miestas buvo paskirta birželio 19 dieną. Gelgaudas bei Chlapovskis su 12.000 kariuomenės maršavo drauge; Dembinskis, atskiru, susidedančiu iš 2400 žmonių būriu vedinas, turėjo ateiti jiem dviem į talką. Paskirtuoju laiku Gelgaudas su Chlapovskiu prisiartino prie Vilniaus, bet nebetekę 600 žmonių, turėjo pasitraukti prieš daug gausesnį priešą, ypačiai del to, kad negalėjo sulaukti Dembinskio, kuris del paklaidos rašytajame įsakyme atvyko birželio ne 19 d., bet 20-ją. Pasitraukus nuo Vilniaus, Lenkų armija pasidalijo Kuršė-

---

*) Smolenskis juos vienus tevadina Lietuva. Vertėjas.

nuose į tris kolonas, kurias vedė: Rohland'as, Chlapovskis bei Dembinskis. Chlapovskio kolona, prie kurios buvo prisidėjęs Gelgaudas, turėjo traukti į Kauną, Rohland'o — į Palangą, Dembinskio — prie Kuršo kunigaikštystės sienos. Chlapovskis, užuot mušęsis su rusais, liepos 13 d. perėjęs Prūsų sieną, padėjo ginklus. Rohland'as, priešo spaudžiamas, norėjo susivienyti su Chlapovskio kolona, bet pavijo ją, kai ši jau ėjo į Prūsus. Kai Chlapovskio būrys dėjo ginklus, iš Rohland'o kolonos eilių pasigirdo šauksmų: „Klasta!" Vienas karininkas, Kazimieras Skulskis, prijojęs raitas prie Gelgaudo, kuris buvo laikomas vyriausiuoju gėdos kaltininku, šūviu iš pištalieto nudėjo jį. Po kelių dienų Chlapovskio pavyzdžiu pasekė ir Rohland'as. Dembinskis, kad ir patekęs į labai sunkias apystovas, pavojų nugalėjo ir išėjo iš jo nesusitepęs.

Enrikas Dembinskis (* 1791), sūnus ketverių metų seimo atstovo Ignoto, kuris testamentu buvo uždėjęs savo vaikams pareigą kovoti del Lenkų nepriklausomybės, pradėjo tautai tarnauti 1809 m., dalyvavo Napoleono kampanijoj prieš Rusus, paskui apsigyveno ūkyje Krokuvos vaiv. Sukilimo metu stojęs į kariuomenę pulkininko laipsniu, išsitarnavo generolo laipsnį. Energingas bei sumanus, nedideliu kareivių būriu vedinas, prasigrūdo iš Ostrolenkos mūšio lauko į kairiąją Narvės pusę, įteikė Gelgaudui vyriausiojo vado įsakymą ir drauge su juo išėjo į Lietuvą. Persiskyręs ties Kuršėnais su Rohland'u bei Chlapovskiu, teturėdamas 3500 kareivių, 450 šovinių ir šimtą auksinų kasoj, patraukė Kuršo sienos linkui. Bežygiuodamas jis sumušė priešo būrį, kuriam atėmė 6000 šovinių bei 500 dukatų pinigų; paėmė Panevėžį, kur gavo savo žmonėms maisto bei drabužių. Apsuptas iš visų pusių priešo, užuot ėjęs Chlapovskio bei Rohland'o pėdomis, jisai Panevėžyje nutarė prasimušti į Karalystę. Negirdėtų pavojų akivaizdoj jisai atsigrūdo prie Neries, per kurią perėjo tą pačią dieną, kai Paskevičius kėlėsi į kairiąją Vyslos pusę; iš visų pusių persekiojamas rusų, ėjo į Nemuną, nebūdamas tikras, ar neras jis čia kliūčių iš priešo kariuomenės pusės. Tiktai klaidingo kelio dėka, kurį buvo apsirinkęs vejąs jį generolas Savoiny's, jisai laimingai perėjo per Nemuną ties Yviu, kur dalimi plaustais kėlėsi, dalimi briste brido. Kairiojoj Nemuno pusėj turėjo kovoti su naujomis kliūtimis, ligi perėjo per Būgą ties Mišliborais ir rugpiūčio mėn. pradžioj atsidūrė Karalystės teritorijoj. Dembinskis padarė

kelio apie šimtą mylių: tame žygyje jisai persikėlė per kelias sraunias upes, ėjo plynais laukais, brovėsi per miškų tankumynus bei pelkes ir visur turėjo grumtis su daug didesniu priešu. Daugelį miestų bei vieškelių turėjo aplenkti, toli sukti nuo priešo pozicijų, vengti, kad ir alkanas, apylinkių, kurios galėjo suteikti maisto. Visas kliūtis nugalėjo ir savo būrį, nusmerktą pražuti, atidavė tėvynei tarnauti. Jisai vedė į Varšuvą karžygius, saulės nudegintais veidais, apsitaisiusius keisčių keisčiausiai: lenkų bei rusų mundieriais, valstiečių sermėgomis bei miestelėnų švarkais, medžioklių striukėmis bei šlėktų surdutais; apsiginklavusius šautuvais, kardais, durklais bei kirviais, sėdinčius ant įvairių įvairiausių arklių; traukiančius paskui save gurguolę: vežimų, bričkų bei kalamaškų. Pasitikti šito tunto, sudaryto iš įvairių įvairiausio mišinio, pailsusio ir privargusio, bet vedančio su savim rusų imtinius, tarp jų vieną generolą, — išvažiavo į Siedlecų vieškelį Tautos Vyriausybės prezidentas, kelios dešimtys seimo narių, sostinės gubernatorius bei minios žmonių. Generolą karžygį pasveikino šauksmais: „Valio!“ bei giesme: „Juk dar Lenkai nepražuvę!“ Dembinskis, pastatęs korpusą ties Praga, įvažiavo su savo štabu į Varšuvą. Žmonės, puolę prieš jį ant kelių, šaukė: „Tegyvuoja tikras tėvynės sūnus, karžygys!“ Tautos Vyriausybė, išėjusi iš posėdžio kambarių pasitikti generolo, Niemojovskio lūpomis pareiškė jam dėkingumą tautos vardu. Už savo nuopelnus jis buvo paskirtas Varšuvos gubernatoriumi.

Jankovskio paklaidos, padarytos einant prieš Rüdiger'į, Chlapovskio bei Rohland'o ginklų padėjimas Prūsuose, pagaliau Paskevičiaus užėmimas Bzūros upės linijos — visa tai sužadino Varšuvoj kuone visuotinė sielvartą. Skšineckis, vis tebelaukdamas įsikišant ar Austrų, ar Prancūzų, visai nieko nebeveikė; nebedarė jokių žingsnių, kurie galėtų nuraminti nusigandusius del ateities. Tautos Vyriausybė, kad ir neturėdama teisės kištis į karo veiksmus, vis delto matydama neramumą mieste, pasiryžo susižinoti su vadu ir patirti, kurių planų jis turįs. Skšineckis jai pareiškė turįs planų, bet juos tuo tarpu privaląs slėpti. Pagaliau Kališiaus partijos, Skšineckiui priešingos, įtaka ir seimas tuoj ėmė rūpintis būsimųjų karo veiksmų reikalu.

Bonaventūrai Niemojovskiui pasiūlius, seimas nusprendė sukviesti Tarybą iš Tautos Vyriausybės narių, atstovų rūmų, po vieną iš kiekvienos vaivadystės ir iš armijos atstovų, kad iškvostų vyriausiąjį vadą. Skšineckis tarybos posėdyj pakartojo tą patį pareiškimą, kurį pirma to buvo davęs Tautos Vyriausybei; galop jis pridūrė, kad Varšuva būsianti priešo kapais ir kad jis nebeketinąs daryti jokių puolimo žingsnių. Tarybos nariai — pirma kariai, o paskui ir civiliniai — pasisakė norį puolimo veiksmų ir prašė vado, idant, palikęs Varšuvą, ieškotų susirėmimų su priešu. Skšineckis pasižadėjo patenkinti reikalavimą: nusprendė traukti tuojau ant Lovičiaus, stoti ginti Bzūros ir suruošti prie jos mūšį. Jisai pasiryžo tai daryti tada, kai Paskevičius jau buvo užėmęs Lovičių ir paėmęs visą strategiškąją liniją.

Skšineckis įkūrė vyriausiąją buveinę Bolimavos miestelyj ir vėl nebedarė jokių puolamųjų žingsnių. Varšuvos publika šaukė: „Mūšio! mūšio!“ kiti rėkė: „Klasta! klasta!“ Kadangi Skšineckis duotojo Tarybai prižado neištesėjo, vėl nieko nebeveikė, net buvo begrįžtąs su armija į Varšuvą, tai seimas, matydamas kaskart labiau nerimaujant visuomenę, pasiryžo griebtis paskutinių priemonių. Jisai paskyrė delegaciją iš Tautos Vyriausybės narių: kunigaikščio Čartoriskio bei Vincento Niemojovskio, iš dviejų senatorių bei penkių atstovų rūmų delegatų; įsakė jai vykti į vyriausiojo vado buveinę ir pasielgti su juo savo nuožiūra. Seimo delegacija, atvykusi į Bolimavą, išklausiusi generolų, pulkininkų bei komendantų nuomonės, rugpiūčio 11 d. nusprendė atstatyti Skšineckį, o armijos vadovybę laikinai pavedė Dembinskiui. Tuo būdu pasibaigė Skšineckio karjiera, pradėta garbingai Grochuvos alksnynėlyj, žuvusi del neveikimo po pralaimėto mūšio ties Ostrolenka.

Vyriausiasis vadas skirti priklausė seimui, iš kurio daugumos buvo griežtai pareikalauta, kad skirtų Dembinskį. Su daugumos nuomone nesutiko mažuma, susidariusi iš kališiečių, kurie nekentė Dembinskio ir įtarė jį norint įvesti diktatūrą. Dembinskis, eidamas Varšuvos gubernatoriaus tarnybą, pasirodė ūmus, trokštąs garbės; apie jį susidarė nuomonė, kad galįs įvykdyti valstybės perversmą: išvaikyti seimą ir pagrobti į savo rankas neaprėžtą valdžią. Kališiečiai, kuriems užvis labiausiai rūpėjo konstitucijos laisvės, bijojosi jo ir pasiryžo neleisti, kad jis taptų vyriausiuoju vadu. Kadangi seimo dau-

guma rėmė Dembinskį, tai jie pasiūlė vadą skirti pavesti Tautos Vyriausybei, kurioje buvo du kališiečiai: Niemojovskis bei Moravskis ir jiem dviem artimas respublikininkas Lelevelis. Tą jie pasiūlė neva tam, kad Vyriausybė, skirdama vadą, turėtų jį savo valdžioje, ko nebuvę su Skšineckiu; o iš tikrųjų jiems rūpėjo pašalinti Dembinskis, kuris begalėjo gauti tik du balsu: Čartoriskio bei Bažikovskio. Jųjų pasiūlymas buvo priimtas: vadą skirti seimas pavedė Tautos Vyriausybei.

Iš penkių Vyriausybės narių du tedavė balsą už Dembinskį, trys už Prondzinskį. Bažikovskis su karo ministeriu nuvažiavo į stovyklą įteikti Prondzinskiui paskyrimo, bet tasai jo nepriėmė. Atsisakė vadovybę priimti ir kiti trys generolai, į kuriuos buvo kreipusis Vyriausybė su pasiūlymu. Šalinimasis nuo buožės buvo ženklu, kad nebepasitikima ateitimi, kad žuvo viltis ką laimėti kovoje su traukiančiu į Varšuvą priešu. Tai pastūmėjo Varšuvos gyventojus prie nusiminimo akto naktį rugpiūčio 15 d. Sprogimą padarė tieji gaivalai, kurie po lapkričio mėn. versmo buvo susiorganizavę Patriotų Draugijoj ir 1830 m. gruodžio 2 d. užpuolę Administracinę Tarybą.

Valdant Chlopickiui, Patriotų Draugija buvo uždaryta. Jos nariai, nebegalėdami viešai posėdžių daryti, susispietė aplink liberalinio ir opozicinio laikraščio „Lenkų Kurjerio" („K u r j e r P o l s k i") redakciją, kurį rėmė broliai Niemojovskiai. Buvo sudarytas redakcijos komitetas iš Niemojovskio, Lelevelio, Maurikio Mochnackio, Bagdono Zaleskio, Nabieliako, Petro Visockio bei kitų. Jie rinkdavosi kas vakaras: skaitydavo paruoštus straipsnius, apsvartydavo naujų straipsnių temas. Ilgainiui komitete rados nesusipratimų bei vaidų. Radikalai, nebegalėdami sutikti su saikinga Niemojovskių linkme, metė K u r j e r i o redakciją ir įsisteigė laikraštį, vardu „N o w a P o l s k a" (N a u j i e j i L e n k a i). Naujojo laikraščio redaktoriumi buvo Liudvikas Žukauskas, o bendradarbiais respublikiškai demokratiškų obalsių šalininkai, susispietę aplink Lelevelį. Užatakavo diktatūrą, sakydami ją nėsant reikalingą, dargi žalingą; ėmė prikaišioti seimui, kad jis, sudarytas iš narių, rinktų dar Mikalojui tebevaldant, nebegalįs būti tautos atstovybe. „N o w a P o l s k a" susinešė su radikaliąja jaunuomene, kuri vakarais rinkdavosi kavinėse; viena tokia kavinė, praminta šeimininkės vardu Honoratka, faktinai tapo klūbu. Honoratkoje prie kavos bei punšo buvo svarstomi

viešieji dalykai, kritikuojamas diktatorius, deklamuojamos patriotiškos eilės, dainuojamos dainelės, pasakojamos paskalos. Chlopickis kentė ir „Nową Polską“, ir Honoratką, kol jam pranešė apie radikalų ruošiamą pasikėsinimą ant diktatūros. Jisai įsakė suimti ir atiduoti baudžiamajam teismui Lelevelį, Juozapatą Ostrovskį, vieną veikliausių „Nowos Polskos“ bendradarbių, bei Ksaverą Bronikovskį, buvusį kitados Patriotų Draugijos vicepirmininku. Kelioms dienoms praslinkus, diktatūra žlugo, kaliniai buvo paleisti, Lelevelis paliko Tautos Vyriausybės nariu.

Diktatūrai žlugus, Patriotų Draugija buvo atgaivinta, vėl Leleveliui pirmininkaujant. Joje buvo susibūrę visi karštesnieji gaivalai, kurie pasirodė sausio 25 d., vad., seimui skelbiant Mikalojaus detronizaciją, suruošdami viešąją procesiją pagerbti gruodininkams, rusų laisvės kankiniams. Didžiulė procesija išėjo iš Kazimiero rūmų kiemo su karstu, pridengtu juoda gelumbe bei laurų vainiku, ir Krokuvos Priemiesčiu patraukė prie Zigmanto kolonos. Adomas Gurovskis, nelemtojo didžiojo Lietuvos maršalkos anūkas, tosios iškilmės sumanytojas, užsidėjęs raudona kepure, pasakė prie kolonos revoliucinę kalbą. Rytų koplytėlėj Podvalėje graikų uniotų kunigai atliko gedulingas pamaldas už Riliejevą, Bestuževą, Pestelį, Muravjovą bei Kachovskį; potam procesija Senatorių, Medaus, Ilgąja bei Lešno gatvėmis per Saksų Aikštę atgal grįžo į Kazimiero rūmus.

Įžymesnieji Patriotų Draugijos nariai, įtariami kelią triukšmą ir norį anarkijos, pasiryžo įrodyti moką darbą dirbti: jie įstojo į Dvernickio korpusą ir dalyvavo žygyje į Valuinę. Dvernickį suėmus Austrų valdžiai, jie, grižę į Varšuvą, spaudoje ėmė varyti kampaniją prieš sukilimo vadus. Vyriausiąjį vadą bei Tautos Vyriausybę kaltino nesugebant; seimui prikaišiojo, kad tebesivaduojąs šlėktų savanaudiškumu, kas esą matyti iš seimo nusistatymo valstiečių reikalais. Seimas buvo nusprendęs duoti pirma žemės sužeistiems nepriklausomybės kovose valstiečiams, taip pat žuvusiųjų našlėms bei našlaičiams; paskui, mėnesiui praslinkus po mūšio ties Grochuva, ėmėsi valstiečių reformos reikalą spręsti. Del to ginčai truko dvidešimt kelias dienas, bet nedavė jokių vaisių. Projektas aprūpinti žeme valstybės dvarų valstiečius neturėjo opozicijos, bet kai deputatas Olrichas Šaneckis pareikalavo, idant visi valstiečiai būtų apdovanoti žeme, tai konservatininkų grupė

pajudino visas spyruokles, užtęsė bylą mažmožiais, kol, atidėjusi ją, palaidojo. „Nowa Polska“ prikaišiojo seimui, kad neišsprendęs valstiečių bylos, atšaldęs žmonių įkarštį, atėmęs sukilimui energingiausią veiksnį kovoje del nepriklausomybės.

Kampanija, Patriotų Draugijos pradėta prieš vyriausiąjį vadą, Tautos Vyriausybę bei seimą, ėjo vis aštryn po kiekvieno pralaimėjimo ir pagaliau įėjo į revoliucijos fazę.

Rugpiūčio 15 d. vakare publikos minios susirinko Krasinskių Aikštėje. Jų tarpe buvo daug einančių į „Fra Diavolo“ operos vaidinimą, bet didžiuma susidėjo iš liaudies, ieškančios šventą dieną poilsio pasivaikščiojime. Prieš atidarant teatrą, gatvės vaikai ėmė mėtyti minioje afišas, kurių vienoje pusėje buvo teatro vaidinimo programa, kitoje — kartuvių piešinys bei jų aukų sąrašas: Skšineckio, kunigaikščio Čartoriskio ir kitų. Tuo pat metu buvo paleistas į publiką pranešimas, kad po valandžiukės prasidėsiąs redutinėse salėse Patriotų Draugijos posėdis. Del aiškaus Draugijos posėdžio ryšio su išvirkščiosios afišos pusės turiniu daugelis asmenų, užuot ėję į operą, patraukė į redutines sales.

Salėjė, pilnoje publikos, pirmininko krasę, Lelevelio vietoje, užėmė Jonas Činskis, vienas radikaliausių Draugijos narių. Atidarius posėdį, išėjo įvairių kalbėtojų, tarp kurių pioras Kazimieras Pulaskis buvo visų klausomas atsidėjus. Kalbėtojai vaizdavo kritingą krašto padėtį bei Skšineckio nusikaltimus. Kalbėtojai rodė į tai, kad, kariuomenei trokštant kovos, jos vadai stengiąsi tartis su priešu ir laiką kareivius be darbo. Pasigirdo šauksmų: „Klasta! Skšineckis išdavikas!“ Riksmų garsas atsiliepė Krasinskių Aikštėje, kur minios taip pat rėkė: „Klasta!“ Vienam kalbėtojui pasiūlius reikalauti Tautos Vyriausybės pasiaiškinti, tūkstantis krūtinių suriko: „Į Vyriausybę! į Vyriausybę!“ Buvo paskirta deputacija, kuri tučtuojau išvyko pasiteirauti į Tautos Vyriausybę, susirinkusią vakariniam posėdžiui vietininko rūmuose Krokuvos Priemiestyje. Paskui deputaciją patraukė ir minios.

Tautos Vyriausybė apsiėmė duoti klūbo deputacijai paaiškinimų; savo pirmininko lūpomis jinai davė patenkinamą atsaką ir laimingai atsikratė ja. Rodėsi, kad minios, susirinkusios rūmų kieme, ims skirstytis namo, tik šit vienas jaunuolis davė ženklą eiti į Pilies Aikštę. Minios sujudo eiti rėkaudamos:

„Į pilį! Mirtis išdavikams!“ Ėmė šturmuoti pilies duris, tautos gvardijos sargybos saugomas; išlaužę jas, įsibrovė į kambarius. Buvo nužudyti generolai: Jankovskis, Bukovskis, Solackis, Hurtig'as, šambelionas Fenshavė, kažkoks Bentkovskis ir Baranovienė. Lavonus, išvilkę į Aikštę, pakorė ant švyturių. Išžudžius asmenis, susikompromitavusius žygyje prieš Rüdigerį, pasigirdo balsų: „Pas Čartoriskį!“ bet viršų paėmė šauksmas: „Eikim šnipų bausti!“ Minios patraukė prie Volės buomo, kur vadinamuosiuose prieglaudos namuose kalėjo slaptosios palicijos agentai iš Kastanto laikų bei žydai vagys. Buvo nužudyti: Šlej'us, Mokrot'as, keletas šiaip šnipų ir daugelis vagių. Vėlai naktį išsiskirstė minios namo. Kitą dieną dar pakorė keletą asmenų, įtariamų šnipavimu, ir sudaužė kelias smukles.

Tautos Vyriausybė nebeturėjo jėgų nuslopinti riaušėms, dargi pati buvo pavojuje. Kunigaikštis Čartoriskis, prietelių įspėtas, apsitaisęs kareiviu, sėdo ant arklio ir paspruko už Volės buomo, į Dembinskio stovyklą. Likusieji Vyriausybės nariai, susirinkę rugpiūčio 16 d., nutarė atlikti didžiausiąjį reikalą, vad., rasti vyriausiąjį vadą, o paskui atsistatydinti. Galų gale didžiuma nusprendė išrinkti Dembinskį. Atlikusi šitą darbą ir įteikusi naujajam vadui paskyrimą, Tautos Vyriausybė savo valdžią atidavė į seimo rankas.

Kadangi pasišalinusi Tautos Vyriausybė, susidėjusi iš įvairių gaivalų, susikompromitavo vienybės bei energijos neturėjimu, seimas nusprendė pavesti vykdomąją valdžią vienam žmogui. Einant įstatymais, išleistais rugpiūčio 17 d., valdžia tenka Tautos Vyriausybės prezidentui, kuris skiria savo pavaduotoją bei ministerius. Tiktai prezidentas arba jo pavaduotojas teturi sprendžiamojo balso; kiekvienas tačiau jų įsakymas, kad gautų privalomosios galios, turi būti paliudytas vieno ministerio. Be kitų atribucijų, prezidentas turi teisės skirti ir atleisti vyriausiąjį vadą. Traktatus bei įvairias sutartis patsai seimas darysiąs. Prezidentu tapo generolas Krukovieckis.

Jonas Krukovieckis (* 1770), Galicijos grapas, iš jaunatvės tarnavo Austrų armijoje ir kovojo prieš Prancūzus; 1806 m. perėjo po Napoleono vėliavomis, paskui dalyvavo visose kam-

panijose, kaipo Varšuvos Kunigaikštystės kariuomenės karininkas. Po mūšio ties Grochuva paliko Varšuvos gubernatoriumi ir toje vietoje buvo net ligi pralaimėjimo ties Ostrolenka. Skšineckio pašalintas iš gubernatoriaus vietos, jisai stojo į opozicijos eiles ir prisidėjo prie Patriotų Draugijos. Pilnas ambicijos, mąstė apie diktatoriaus valdžią, kurią tegalėjo pasiekti tiktai Tautos Vyriausybei žlugus. Del to jisai ir rūpinosi įgyti klūbo palankumą ir džiaugdamasis žiūrėjo į rugpiūčio 15 d. katastrofą. Atsižvelgdama į populiarumą, Krukovieckio turimą revoliucinių gaivalų tarpe, Tautos Vyriausybė vėl jį paskyrė kritingiausią valandą sostinės gubernatoriumi, o seimas pavedė jam Vyriausybės prezidento pareigas.

Krukovieckis, paėmęs valdžią, savo pavaduotoju paskyrė Bonaventūrą Niemojovskį, o į įvairias aukštąsias vietas pasodino Patriotų Draugijos narius. Į Dembinskio vietą jisai paskyrė vyriausiuoju vadu generolą Kazimierą Malachovskį, kitados buvusį legioninku ir dalyviu karo žygio į Haitį, žmogų dorą, bet negabų. Skšineckį išgujo iš armijos.

Krukovieckis paėmė valdžią kritinguoju momentu. Varšuvą, į kurią buvo pasitraukusi Lenkų kariuomenė, apsupo iš visų šalių Rusų armija. Dešiniojoje Vyslos pusėje, tarp Siedlecų bei Lietuvos Brastos, stovėjo Rosen'o korpusas; jam buvo užduota, supant sostinę, prisiartinti prie Pragos, perkirsti susisiekimas ir sutrukdyti Varšuvos gyventojams maisto pristatymas.

Pirmučiausias Krukovieckio darbas buvo sušaukti karo tarybą, kuri, apsvarsčiusi dalyko padėtį, nusprendė siųsti dviejų tūkstančių korpusą į dešiniąją Vyslos pusę, idant jis sumuštų Rosen'ą ir atmestų jį kuo toliausiai į rytus. Šitam korpusui vadovauti buvo paskirtas generolas Ramorinas, italas, kuris, prasidėjus sukilimui, stojo savanoriu į Lenkų armiją. Išėjus Ramorino korpusui, prie kurio buvo prisidėjęs kunigaikštis Čartoriskis su keliais civiliniais asmenimis, po kelių dienų rusai ėmė supti Varšuvą.

Varšuva buvo apjuosta apkasais arti dviejų mylių ilgio: nuo Bielianų per Povonzkas, Volę, Krulikarnę ligi Vyslos. Tai linijai ginti tebuvo 30.000 kariuomenės, padalytos į du korpusu, Dembinskio bei Uminskio komandoje. Dembinskis turėjo ginti dešiniąją liniją, kuri ėjo per Bielianus bei Povonzkas ligi Volės, įskaitant ir šią pastarąją. Kairiąją liniją, einančią nuo Volės

per Krulikarnę ligi Vyslos, apsiėmė ginti Uminskis. Del mažo kariuomenės skaičiaus negalima buvo kaip reikant aprūpinti kareiviais tokios ilgos linijos. Volės punktas, reikalaująs bent 4000 žmonių, tegavo jų tiktai 1200.

Rusų armija turėjo per 80.000 žmonių ir apie 400 patrankų. Paskevičius pirmas pasiūlė derybas; bet, šiam reikalaujant atšaukti Mikalojaus detronizaciją ir išsižadėti Lietuvos-Rusų gubernijų, buvo gautas neigiamas atsakas. Rugsėjo mėn. 6 d. Paskevičius pradėjo šturmuoti. Stipriausios priešo kolonos patraukė į Volę, kur vadovavo generolas Juozapas Sovinskis, veteranas be kojos, kurios nebeteko kampanijoje 1812 metais. Dvi priešo kolonos ėmė šturmuoti apkasą (šančių), pažymėtą 54 numeriu, ir atkakliai kovodamos įsiveržė ant pylymų. Nebesiliovė kovoję ir pačiame apkase: kai pasirodė esą veltui gintis, nežinomoji ranka, padegusi amunicijos magaziną, visa išsprogdino. Tuo pat metu ėjo šturmas apkaso, pažymėto 57 numeriu, kurį gynė šimtas ir kelios dešimtys lenkų kareivių. Jisai buvo paimtas tik keturiems gynėjams bepalikus. Paėmęs tuodu apkasu, priešas ėmė atakuoti Volę. Įsibrovęs į apkaso vidurį, paėmė į nelaisvę sužeistąjį Petrą Visockį. Sovinskis, matydamas visus aplink jį žuvus, pasilikęs vienas tarp lavonų, nutvėręs žuvusiojo kareivio šautuvą, bešaudydamas ligi paskutinio šovinio, pasitraukė į bažnyčią. Ten jis kovėsi durtuvu ligi tol, kol krito rusų nudurtas. Žuvo perdurtas šešių durtuvų. Numirėlio akys dar tebebuvo pilnos keršto ugnies, jo veidas rodė drąsą bei karžygiškumą. Rusų kareiviai nebegalėjo ištverti neparodę nuostabos jausmo.

Paėmęs Volę, priešas užtraukė ant jos pylymų patrankas Varšuvai bombarduoti. Keliolika batalionų paėėjo plentu miesto linkui. Boguslavskis su savo čvartakais sustabdė pergalėtojus, einančius į priekį.

Tą pačią dieną vakare Krukovieckis, sukvietęs ministerių posėdį, pareiškė, kad jo supratimu, nustojus Volės, nieko kita nebepasilieką, kaip tik tartis su priešu. Ministeriai įgaliojo prezidentą paklausti Paskevičiaus, kuriais pagrindais jis galįs tartis su lenkų tauta? Kitą dieną iš ryto nuvyko Prondzinskis su Krukovieckio laišku į Volę, kur Paskevičius buvo įsikūręs sau buveinę. Pergalėtojas priėmė jį išdidžiai bei šiurkščiai; iš pradžios buvo atmetęs pasiūlymą tartis, pagaliau sutiko derėtis su sąlyga, kad Krukovieckis pripažintų imperatorių Mika-

lojų Lenkų karaliumi. Prondzinskis įteikė deklaraciją raštu ir pareiškė žinąs Vyriausybės prezidentą drauge su visa lenkų tauta norint padaryti imperatoriui nuolankos aktą. Tą pačią dieną, Paskevičiui pareikalavus, atvyko į jo stovyklą Krukoviecķis. Jisai pareiškė pergalėtojui nebegalįs pradėti tartis be seimo įgaliojimų ir prašė sustabdyti karo žingsnius ligi pirmos valandos po pietų.

Sugrįžus Krukovieckiui į miestą, seimas taip ilgai tarėsi, kad atėjo ir pirmoji valanda. Pasigirdo priešo patrankų trenksmas. Tiktai tuomet davė seimas Krukovieckiui įgaliojimą pradėti derybas, pasilikęs sau teisę patvirtinti jas ar atmesti. Krukoviecķis, peržengęs įgaliojimo ribas, įteikė Paskevičiui aktą, kuriuo visą lenkų tautą atidavė Mikalojaus valdžiai be jokių sąlygų. Maršalka Ostrovskis, sužinojęs apie tai, pareikalavo, idant Krukovieckis tučtuojau atsistatydintų. Į Krukovieckio vietą seimas paskyrė Bonaventūrą Niemojovskį.

Kadangi seimas Krukovieckio submisijos nepripažino, o toliau nebegalima buvo gintis, tai vyriausiasis vadas Malachovskis padarė su Paskevičiumi karo kapituliaciją, kuria Varšuva pasiduoda su sąlyga, kad Lenkų kariuomenė bei civiliniai asmenys gauna 48 valandas laiko persikraustyti į Pragą. Kitą dieną po kapituliacijos pasirašymo, rugsėjo m. 8 d., Rusų armiją įėjo į Varšuvą. Paskevičius įsikūrė sau buveinę Belvederyj.

Seimas, vyriausybės valdžja, kariuomenė ir diktoka dalis Patriotų Draugijos narių nuvyko iš Pragos į Modliną, o paskiau į Zakročimą bei Plocką. Faktinai seimo bei vyriausybės valdžia perėjo į vyriausiojo vado rankas, kuriuo, sava valia atsisakius Malachovskiui, tapo generolas Motiejus Ribinskis. Plocke buvo ruošiami planai tolesnei kovai, bet atėjo žinia, kad Ramorino korpusas, Rusų kariuomenės spaudžiamas, yra padėjęs ginklus Galicijos teritorijoj.

Rugsėjo pabaigoj seimas bei vyriausioji valdžia pasitraukė į Prūsus. Ribinskis, veltui Paskevičiaus kalbinamas pasiduoti, taip pat patraukė paskui seimą ir vyriausybę. 1831 m. spalių mėn. 5 d. likusioji Lenkų kariuomenė, apie 20.000 žmonių, perėjusi per Prūsų sieną ties Šulcavos sodžiumi, padėjo ginklus ties Brodnica.

Užslopinęs lapkričio sukilimą, imperatorius Mikalojus davė Paskevičiui Varšuvos kunigaikščio titulą ir paskyrė jį Karalystėj savo vietininku. Jisai suteikė malonių tiems piliečiams, kurie buvo išdavę sukilimą arba pasitarnavę Rusų armijai; paskyrė bausmę nepriklausomybės kovos iniciatoriams bei vadams. Įsakymu, išleistu 1831 m. gale, paskelbė amnestiją visiems tiems sukilimo dalyviams, kurie vėl ėmė klausyti imperatoriaus valdžios; tačiau amnestijoj jis tiek buvo padaręs išimčių, jog kaltės dovanojimas tapo fikcija. Prie išskirtųjų buvo priskaityti: kaltininkai sukilimo, padaryto naktį po 1830 m. lapkričio 29 d. ir po 1831 m. rugpiūčio 15 d.; seimo nariai, rėmę Mikalojaus detronizaciją; Tautos Vyriausybės personalas bei karininkai tų korpusų, kurie buvo išėję į užsienį. Įsteigtas tam tikru Aukščiausiuoju įsakymu baudžiamasis teismas už akių bei akyse daromais nutarimais nusmerkė išskirtuosius amnestijos asmenis kardu sukapoti ar pakarti, sunkiai kalėti, tvirtovės darbą dirbti ir panašiai. Turtas emigrantų, kurie, vyriausybės šaukiami, nebegrįžo, buvo sukonfiskuotas. Gyventojams buvo atimti ginklai; karo teismas grūmojo visiems, kurie tuoj nepraneštų policijos valdžiai apie asmenis, pas juos gyvenančius. Prie Varšuvos buvo pastatyta citadelė, kuri turėjo laikyti sostinės gyventojus baimėje. Iš tikrųjų Mikalojus baudė už lapkričio sukilimą visą tautą, kuriai kiekviéna próga jisai mesdavo į akis savo neapykantą bei pyktį.

Rudenį 1833 m. grįždamas iš užsienio, imperatorius užvažiavo į Modliną, pramintą Novogeorgievsku, nuolat didinamą ir stiprinamą. Jisai tepriėmė tiktai vyriausybės valdžios narius; Varšuvai liepė pareikšti, kad jis neatvyksiąs į ją ligi tolei, kolei užsitarnausianti jo malonės. Antrukart būdamas Karalystėj, 1834 m., apsigyveno Varšuvos citadelėje ir tik valandžiukei nuvyko į karaliaus pilį, norėdamas aplankyti kunigaikštienę Paskevičienę; buvo ir Belvederyj, kur priėmė aukštuosius karininkus, dvasinius bei pasaulinius didžiūnus. Trečiukart būdamas, 1835 m., priėmė Lazienkų rūmuose Varšuvos piliečių deputaciją, kuriai tarp ko kita pasakė: „Aš žinau jus norėjus kalbėti su manim. Neleidau to padaryti, norėdamas jus išgelbėti nuo melavimo. Taip! aš norėjau jus išgelbėti nuo melagystės, nes gerai žinau jus neturint jausmų, kuriuos jūs norėtumėte man pareikšti, ir kad jūsų dauguma mielu noru pakartotų revoliuciją, kad tik būtų jai palankių ap-

linkybių. Aš reikalingas darbų, ne žodžių. Jeigu jūs prisispyrę tebesvajosite apie tautos savaimingumą, apie nepriklausomus Lenkus ir kitus tos rūšies dalykus, — užtrauksite ant savęs didžiausią nelaimę. Aš čia esu pastatęs citadelę. Įspėju jus, jog mažiausioms riaušėms ištikus, liepsiu šaudyti į miestą, paversiu Varšuvą griuvėsiais ir jau jos nebeatstatysiu... Tikėkite manim, jog tikroji Jūsų laimė — priklausyti Rusams ir naudotis jų globos malonėmis. Aš jums gera teiksiu, nepaisydamas jūsų valios... Maniškė vyriausybė visada rūpinsis jūsų laime..."

Savo kalba imperatorius Mikalojus žadėjo tai, kas faktinai jau buvo pamaži vykdoma. Karalystės autonomijos bei tautos savarankiškumo panaikinimas tapo imperatoriaus bei jojo vietininko obalsiu tuoj po sukilimo numalšinimo.

Panaikintosios konstitucijos vietą užėmė Organiškasis Statutas (statut organiczny), apimąs pagrindinius Lenkų Karalystės įstatymus, patvirtintus Petrapilyj 1832 m. vasario 26 d. Juo buvo panaikintas atskiras vainikavimasis Lenkų karaliumi, seimo atstovybė bei tautos kariuomenė, bet garantuojama: ypatinga globa katalikų tikybai, asmens bei nuosavybės neliečiamybė, gimtosios kalbos vartojimas administracijoj bei teisme, spaudos laisvė, savaimingi civiliniai bei baudžiamieji įstatymai ir atskira vyriausybė. Jisai tepaliko Administracinę Tarybą, kuriai priklausė vykdomoji valdžia ir pristatymas karaliui kandidatų dvasinėms bei civilinėms vietoms, o taip pat ir Valstybės Tarybą, kuri turėsianti ruošti biudžetą ir įstatymų projektus, spręsti ginčus tarp administracijos bei teismo valdžių, šaukti į tiesą valdininkus už tarnybos nusikaltimus. Kraštui administruoti būsiančios įsteigtos trys Vyriausybės Komisijos: 1) vidaus reikalų, dvasinių interesų bei tautos švietimo, 2) teisingumo, 3) pajamų bei finansų, kurių pirmininkais būsią vyriausieji direktoriai. Vyriausybės Komisijų įsakymų vykdymas priderąs: vaivadystėje — Vaivadystės Komisijai, mieste — burmistrui, valsčiuje — vaitui (viršaičiui). Be šitų organų, funkciuosiančios Vaivadystės Tarybos žemesniųjų įstaigų teisėjams rinkti, administracinių vietų kandidatų sąrašams ruošti ir pristatyti vyriausybei prašymams, liečiantiems vietos reikalus. Vaivadysčių Tarybų nariai būsią renkami šlėktų susirinkimų apskrityse bei valsčių kuopų apygardose. Tartis reikalais, liečian-

čiais visą Karalystę, būsią taisomi Provincijų Luomų Susirinkimai (zgromadzenia stanow prowincjonalnych), kurie gauną patariamojo balso pavestuose jiems svarstyti klausimuose. Šitųjų susirinkimų sudėtis bei jų darbų tvarka būsianti apibrėžta tam tikru įstatymu. Įstatymų leidžiama valdžia prideranti karaliui. Projektai, Valstybės Tarybos patiekti, būsią svarstomi Lenkų Karalystės Reikalų Departamento, esančio prie Rusų Imperijos Valstybės Tarybos. Įstatymus, karaliaus patvirtintus, kontrasignuosią Lenkų Karalystės valstybės ministerissekretorius. Teismai teisią karaliaus vardu, kuris nuteistiesiems bausmę dovanoja arba ją sumažina savo nuožiūra.

Nė vienas Organiškojo Statuto pažadas nebuvo ištesėtas; visi jie buvo sulaužyti noru suglausti Karalystę su Imperija. Tasai Statutas buvo paskelbtas Europai, kuri Vienos kongrese buvo uždėjusi seniau buvusios Žečpospolitos žemių valdovams pareigą duoti lenkams autonomines įstaigas, bet ne Karalystei, pasmerktai panaikinti.

Sulaužė Mikalojus asmens neliečiamybę, davęs vietininkui teisę bausti mirtimi tuos, kuriuos jis pripažinsiąs valstybės nusikaltėliais. Sulaužė ir nuosavybės neliečiamybę, bausdamas turto konfiskavimu visus, kurie, išsidanginę į užsienį, parodys piktų norų Rusų valdžiai. Negerbė jisai ir spaudos laisvės, nes įvedė cenzūrą, kuri slopino visus tautos minties reiškinius. Šlėktų bei valsčių susirinkimai, Vaivadysčių Tarybos bei provincijų luomų kuopos nebuvo įvestos į gyvenimą nė valandėlei. Valstybės Taryba 1841 m. liko panaikinta. Administracinė valdyba Karalystėje, kuriai Organiškasis Statutas buvo garantavęs savitą pobūdį, kaskart labiau tirpo Imperijos įstaigose. Valstybės Tarybos atribucijas prarijo Lenkų Karalystės Reikalų Departamentas Petrapilyj. Aukščiausioji teismo įstaiga buvo praminta IX bei X senato departamentu ir atiduota Rusų teisingumo ministerio valdžiai. Kelių bei tiltų direkciją pavadino XIII-ja susisiekimo valdyba. Paštų direkciją pakeitė Varšuvos pašto valdyba, priklausančia Petrapilio.

Švietimo reikalams, kurie pirma buvo prijungti prie Vyriausybinės Vidaus Reikalų Komisijos, buvo įsteigta Varšuvos mokslo apygarda, pareinanti nuo švietimo ministerijos Imperijoj. 1837 m. vaivadystės tapo pakeistos gubernijomis, Vaivadystės Komisijos pavadintos Gubernijos Valdybomis, jųjų

pirmininkai — civiliniais gubernatoriais. Apskritai, krašto valdžia gavo rusiškus pavadinimus, kuo buvo reiškiama jų priklausomybė nuo Imperijos centrinių organų. Kad išdiltų visai Karalystės savitumas, panaikinta net buvo muito siena, skirianti ją nuo Imperijos.

Pagaliau ir tosios įstaigos, kurios dar reiškė savyje savitumo, darėsi svetimos tautos dvasiai, nes joms vadovavo rusai. Į Administracinę Tarybą, vyriausiais Vyriausybės Komisijų direktoriais ir į kitas aukštąsias vietas buvo skiriami generolai bei karjierininkai rusai. Karalystės autonomijos pėdsakų tiek tik beliko, kad kai kurios įstaigos dar turėjo senuosius pavadinimus ir keli lenkai dar buvo užėmę aukštesniąsias vietas. Karalystės unifikacija su Imperija buvo įvykdyta įstatymais, administracijos sutvarkymu, prekybos santykiais ir kt. Kaip Lietuva, kuriai 1840 m. buvo atimtas statutas, o primesti rusų įstatymai, taip ir Karalystė buvo mėginta padaryti panaši į Imperiją ir šiuo atžvilgiu. Civiliniame kodekse buvo padarytos tik kai kurios modifikacijos, bet 1814 m. baudžiamasis kodeksas liko panaikintas. 1847 m. Karalystė gavo naują Didžiųjų bei taisomųjų bausmių Kodeksą (kodeks kar głównych i poprawczych), svetimą idejoms, įsigalėjusioms Europos valstybių kriminalistikoj, savo principais artimą rusų įstatymams, dvokiantį Azijos žiaurumo dvasia. Karalystėj buvo įvesti Rusų saikai bei matai, pirklių gildijos ir daugel kitų savybių, tiktai del to, kad jų būta Imperijoj.

Aukščiau už legalinę valdžią, pareinančią nuo centralinių Petrapilio organų, stovėjo kita vyriausybė, pavadinta Vietininko asmens Kanceliarija. Šioji kanceliarija iš tikrųjų buvo centrinė Karalystės vyriausybė, veikianti savarankiškai, nebesivaržanti nei legalinės valdžios atribucijomis, nei privalomaisiais įstatymais.. Jinai, gubernijos karo viršininkų, žandarmerijos bei slaptosios policijos padedama, sekė političką piliečių elgimąsi. Faktinai ji skirstydavo į visas vietas valdininkus ir visą administraciją pavertė policijos organais. Naudodavosi blogiausiais žmonėmis, net piktadariais; toleravo vagystę bei valdininkų kyšių ėmimą, bet tik jie uoliai dirbtų Rusų naudai. Jinai privedė administracinę Karalystės tarnybą ligi tokio ištvirkimo laipsnio, jog kyšių ėmimas už piliečių ne-

persekiojimą ar jų neišdavimą buvo laikomas elgesiu, neįžeidžiančiu valdininko asmens.

Karalystės savivaldybės griovimą bei valdininkų savavalybės terorizmą lydėjo noras pakirsti tautos savarankiškumą ir padaryti lenkų dvasią panašią į rusų. Šiems tikslams atsiekti buvo varomi lenkai iš Lietuvos-Rusų gubernijų, o rusai kurdinami Karalystėj; vara buvo brukama pravoslavybė ir spaudžiami katalikai, visuomenė buvo atkirsta nuo Europos mokslo įtakos ir apšvietimas slinko žemyn.

Slaptu įsakymu 1831 m. Mikalojus liepė išdanginti iš Lietuvos bei Gudų gubernijų 45.000 smulkiųjų lenkų šlėktų šeimų į Juodojo pajūrio, Besarabijos, Pavolgio bei Pakubanio tyrus. Tai darė neva gerindamas medžiagišką tų šlėktų padėtį, o iš tikrųjų, norėdamas susilpninti lenkų gaivalą Lietuvoje bei Guduose. Vyriausybės dvarai Karalystėj buvo dalijami generolams bei aukštesniesiems valdininkams rusams, kad savo įtaka jie silpnintų lenkuose tautišką dvasią. Buvo mėginama taip pat apgyvendyti valstiečių rusų Modlino tvirtovės apylinkėje.

Pravoslavybės propaganda, ypačiai Lietuvoj bei Guduose, buvo visų svarbiausias vyriausybės uždavinys. Kunigas Juozapas Siemaška, gimęs Ukrainoj, Vilniaus kunigų seminarijos auklėtinis, išdirbo planą Lietuvos bei Gudų gubernijose panaikinti graikų-uniotų apeigai, prie kurios ir pats priklausė. Unijos persekiojimo procesas buvo prasidėjęs netrukus, tik Mikalojui įžengus į sostą. 1828-jų m. įsakymu keturių esamųjų uniotų diecezijų vietoje buvo įsteigtos dvi: Gudų (Baltarusių) bei Lietuvos, kuriose, Siemaškos sumanymu, buvo daromas permainos įstaigose, apeigose bei bažnyčios įpročiuose. Bazilininkų vienuolija, turėjusi aštuonias dešimtis vienuolynų, buvusi visų didžiausia moraline uniotų jėga, liko atiduota prižiūrėti Gudų bei Lietuvos diecezijų konsistorijoms, kurios nariai linko į pravoslavybę. Už rodymą simpatijos lapkričio mėn. sukilimui bazilininkų vienuolynai Ovruče bei Počajeve, o paskiau ir keletas kitų buvo uždaryti ir paversti pravoslavų monastyriais. 1839 m., pasimirus uniotų metropolitui Juozapatui Bulhakui, buvo iškirstas uniotams galutinis smūgis. Pasidarbavus Siemaškai, valdančiam Lietuvos dieceziją, ir jojo draugui Judui Vosyliui Lužinskiui bei tituliniui Brastos vyskupui Antanui Zubkai, tūkstantis keli šimtai uniotų įteikė imperatoriui prašymą,

kad prijungtų jųjų apeigą prie viešpataujančios cerkvės. Mikalojus, išklausęs prašymą, įsakė panaikinti graikų-uniotų apeigą Lietuvos bei Gudų gubernijose.

Faktinai tiktai sauja uniotų, Siemaškos bei Rusų biurokratijos suvadžioti, teprisidėjo prie pravoslavybės; masė tebepasiliko ištikima savo apeigai bei popiežiui. Mikalojaus vyriausybė ėmė verste versti į pravoslavybę užsispyrėlius, elgdamos su jais kuo žiauriausiai. Minsko bazilininkės, kurių viršininke buvo Makrena Mečislauskaitė, liko iškraustytos iš pradžios į pravoslavių vienuolyną Vitebske, o paskui, pančiais surakintos, pervežtos į Polocką; galų gale įgyvendytos Medžioloj, Ašmenos apskrityj. Visur joms teko pritirti sunkiausio pažeminimo iš popų bei pravoslavių vienuolių. Jos buvo plakamos, vėlai rudenį kišamos į ežerą ir kitaip kankinamos. Kelios vienuolės numirė po rykštėmis, kelios pamišo. Motinai Makrenai Mečislauskaitei pavyko išsprukti su trimis draugėmis už Rusų sienos ir nuvykti į Romą. Tokis pat metodas buvo vartojamas, verčiant ir bazilininkus.

Žmonės, ištikimi uniotų apeigoms, del kunigų nebuvimo, nebeturėjo kas jiems patarnauja tikyboj. Jie sau patys krikštydavosi vaikus, darydavo jungtuves ir laidodavo numirėlius. Katalikų kunigams griežčiausiai buvo uždrausta teikti dvasios patarnavimų pravoslavams, prie kurių buvo priskirti visi uniotai.

Lietuvos bei Gudų gubernijose buvo persekiojamos ir lotynų apeigos. Imperijos dvasininkai, pavesti valdžiai Petrapilio Romos katalikų kolegijos, priklausančios vidaus reikalų ministerijai, buvo stengiamasi paversti valstybiniais valdininkais. Arti dviejų šimtų vienuolynų Lietuvoj bei Guduose buvo pakeisti pravoslavų monastyriais.

Karalystėj Cholmo diecezija tebepaliko, nors valdžios buvo daryta pastangų prijungti ji prie pravoslavybės. Įsakymai, liečią katalikų tikybą, stengėsi iš vienos pusės sumažinti katalikų skaičių pravoslavybės naudai; iš antrosios susilpninti dvasininkų priklausomybę Romai. 1836 m. įstatymai patenkino katalikų dvasininkų pastangas, nepavykusias seimuose: panaikino civilines jungtuves bei persiskyrimus, grąžino moterybei tikybos pobūdį. Įtikdamas tuo būdu katalikų dvasininkams, imperatoriaus įsakymas vienkart skelbė jungtuves asmenų, katrų vienas buvęs viešpataujamosios tikybos, esant netikras,

jeigu buvo jos atliktos ne pravoslavų cerkvėje. Vaikai, gimę tokioj moterybėj, turėjo būti auklėjami pravoslavų tikyboj, nes kitaip — buvo sunkiai baudžiama. Aukščiausiąją valdžią katalikų dvasininkams turėjo Vidaus Reikalų Komisija, kurios direktoriumi būdavo visuomet pravoslavas rusas. Mikalojus troško palenkti Karalystės vyskupus, kad dalyvautų popiežiaus nepripažintoje Romos katalikų Kolegijoje Petrapilyj, bet sutiko pasipriešinimą, kurio nedrįso laužyti. Užtat jisai uždraudė kviesti diecezijos sinodus, taisyti jubiliejus bei misijas, kurti blaivybės draugijas ir leisti kurių nors ganytojų įsakymų be Vidaus Reikalų Komisijos leidimo.

Atkirsti visuomenei nuo Europos pasaulėžvalgos įtakos, pasų sistema apsunkino piliečiams išvažiavimą į užsienį. Griežtai buvo uždrausta siuntinėti jaunuoliai į svetimas šalis mokslo eiti, ir del to nebegaudavo pasų važiuoti į užsienį asmenys, neturį 25 metų. Jaunuoliai, išėję mokslą užsienyje, aplenkus pasų taisykles, nustodavo teises gauti valdžios vietą krašte; jų tėvams buvo grūmojama teismu. Suaugusieji žmonės mokėdavo užsienio pasui, neskaitant žyminio mokesnio, iš pradžios 25, paskiau 100 rublių už kiekvieną pusmetį. Liko perkirstas su Europos civilizacija ir tasai visuomenės ryšys, kurį sudarydavo mokslo draugijos bei bibliotekų rinkiniai. Varšuvos Mokslo Bičiulių Draugija buvo uždaryta; namai, kuriuose jinai buvo įsikūrusi, Stašico dovana, liko paimti iždui; biblioteka bei tautos relikvijos buvo išgabenta į Petrapilį. Cenzūra nebeleisdavo į kraštą knygų istorijos bei visuomenės turinio; uždraudė spausdinti įžymiausiųjų lenkų rašytojų veikalus; nebeleisdavo net minėti pavardžių tų autorių, kurie turėjo vardą neištikimųjų, kaip va: Mickevičiaus, Krasinskio, Slovackio, Lelevelio, Mochnackio bei kt. Jaunuomenę, pagavę skaitant draustines knygas, pav. Mickevičiaus Vėlines (Dziady), ištremdavo į Kaukazą į kariuomenę. Periodiškoji spauda taip didžiai buvo pavergta, kad cenzoriai išbraukdavo Vyriausybės laikraščio (Gazeta Rządowa) redaktoriams straipsnius ir verste versdavo juos dėti į laikraštį absoliutizmo sistemos garbinimus.

Varšuvos bei Vilniaus universitetai liko uždaryti. Tokio pat likimo susilaukė ir Kremienco gimnazija. Jaunuomenė, trokšdama gauti aukštesnio mokslo, turėdavo vykti į Rusų universitetus, kurių skaičių padidino įsteigtas 1834 m. Kijeve.

Teologijos fakultetų vietoje, buvusių prie universitetų, buvo įkurtos dvasiškos Romos katalikų akademijos: Vilniaus 1833 m., Varšuvos 1836. Pirmoji, perkelta 1842 m. į Petrapilį, gavo istorijos bei filosofijos katedroms profesorius pravoslavus, dėstančius rusiškai. Antroji buvo smarkiausiai administracijos valdžios prižiūrima. Įsteigta iš likusiojo nuo panaikinto Vilniaus universiteto medicinos fakulteto medikų-chirurgų akademija 1842 m. buvo uždaryta. Kadangi stigo Karalystėj universitetų, Varšuvoj buvo įsteigti vadinamieji papildomieji pedagogijos bei teisės kursai, bet kuriam laikui praslinkus jie buvo uždaryti iš baimės, kad suaugusioji jaunuomenė, spiesdamos į kuopas, neįkurtų slaptųjų politikos sąjungų. Aukštesniosios mokyklos buvo dažnai reformuojamos, visada tam vienam tikslui — padaryti iš jų rusifikacijos įnagį. Nuo 1839 m., švietimo skyrių Vidaus Reikalų Komisijoj pakeitus Varšuvos mokslo apygarda, priklausančia Petrapilio ministerio, mokyklose buvo įvesta dėstomoji rusų kalba. Buvo sumažintas mokymas naujųjų kalbų bei filosofijos-istorijos dalykų, kurie galėtų supažindinti jaunuomenę su pažiūromis, nesutinkančiomis su valdžios planais. Jo vietoje ragino užsiimti praktiškaisiais mokslais, duodančiais duonos. Tebeliko neliestas agronomijos institutas, įkurtas 1818 m. Marimonte; buvo pristeigta realinių mokyklų. Pagalios, švietimo ministeris Širinskis-Šachmatovas pakėlė mokestį už mokslą ir aprėžė mokinių skaičių gimnazijose, uždraudęs į jas priiminėti nešlėktų bei nevaldininkų sūnus. Užtat buvo rūpinamasi viešuoju mergaičių mokymu ir išauklėjimu iš jų motinų bei mokytojų, kurių mąstymo būdas atatiktų valdžios norus. Aleksandrijos institutas mergaitėms auklėti (perkeltas 1844 m. iš Varšuvos į Pulavus, atimtus nuo Čartoriskio ir pramintus Naująja Aleksandrija), kuris naudojosi ypatinga monarko globa, turėjo uždavinį išvaduoti jaunuomenę iš lenkų šeimos įtakos.

Auklėjimas namie taip pat buvo vyriausybės kontrolėj. Privatūs mokytojai turėjo laikyti egzaminus ir duoti deklaraciją, kad mokydami visu kuo taikinsiąsi prie valdžios įsakymų. Pagalios, naminio mokslo auklėtiniai nebuvo priimami į aukštąsias mokyklas ir į valdžios vietas. Pradedamasis mokslas visiškai sugniužo. Valdžios siunčiami mokytojai, būdami valstiečių šunadvokačiais bei denunciantais, atstumdavo nuo savęs dvarininkus; šie pastarieji tolindavosi nuo sodžiaus mo-

kyklų ir del to, kad šioms buvo primesta rusų kalba. Valdžia verste nevertė, kad kas laikytų sodžiaus mokyklas ir siuntinėtų į jas vaikus. Valsčiai, kurie nenorėjo turėti savo mokyklų, būdavo atleidžiami nuo mokesčių šiam tikslui ir pasiekdavo valdžiai mielą tamsybę.

Stengdamasi nebeleisti susiburti tautos jėgoms teisių lygybės dirvoje, Mikalojaus valdžia rūpindavosi atgaivinti luomų skirtumą, jau nykstantį įtakoje išleistų įstatymų Varšuvos Kunigaikštystės bei konstitucinės Karalystės laikais. Privilegiotąją klasę sudarė valdininkai, renkami daugiausia iš atėjūnų rusų arba renegatų lenkų, apdovanojami titulais, laipsniais bei ordenais. Lenkų šlėktos, kad ir persekiojami, gavo kai kurias rusų privilegijas: buvo laisvi nuo kūno bausmių, lengviau priimami į klasiškąsias gimnazijas bei universitetus, greičiau gaudavo karininkų laipsnius bei tarnybas. Žydams buvo uždrausta gyventi trijų mylių pasienio juostoje, lankyti aukštąsias mokyklas, užimti vyriausybės vietas, pardavinėti svaigiuosius gėrimus, dėvėti ilgomis drapanomis, nešioti ilgus peisus. Biurokratija stengdavosi prikibti prie žydų, ieškodama dažniausiai medžiagiškos naudos; tačiau tuo pat metu jinai tvirkindavo gyventojus krikščionis, kurstydama juose rasinę bei tikybinę neapykantą. Vyriausybė paėmė į savo globą valstiečius, bet tvarkydama jų santykius su ponais vadovaudavosi išimtinai savo politika. 1846-jų m. įsakymas draudė savininkams pašalinti ūkininkus ir sumažinti jiems žemes, panaikino nemokamąjį darbą bei priverstinį samdymą; žadėjo padėti, darant nuomos sutartis. Vidaus Reikalų Komisija, vykdydama gyvenime šitą įsakymą, vadovavosi tendencija sužadinti valstiečiuose neapykantą šlėktoms, sėjo sodžiaus gyventojų tarpe visuomenės karo sėklą. Paėmusi į savo rankas valdžią spręsti ginčams tarp ponų bei valstiečių, jinai tyčia sudarydavo įvairias painiavas, gilinančias bedugnę tarp pirkios bei dvaro.

Mikalojaus sistema, pagaminta keršto už lapkričio mėn. sukilimą, ėjo kasmet vis aštryn del veiksmų, kuriuos pradėjo **lenkų emigracija po 1831 metų.**

Išemigravo iš krašto visi tie, kurie norėjo išvengti imperatoriaus Mikalojaus keršto, nesidavė nuveikti sielvartui ir nenustojo vilties tarnauti tautai svetur. Žymi emigrantų dauguma nukeliavo į Prancūziją, kurią laikė antrąja tėvyne. Prancūzų tauta pasigailėdama priėmė kovotojus del nepriklauso-

mybės; karaliaus Liudviko Pilypo vyriausybė neatsisakė jų priglausti ir sušelpti. Morališkos globos teikdavo pabėgėliams prancūzų-lenkų komitetas, kurio pirmininku buvo generolas Lafayette'as. Vyriausybė paskirstė emigrantams vietas provincijoje, kur jie turėjo nuolat gyventi (dêpôts), ir pasižadėjo jiems mokėti algą. Morališką vadovybę pabėgėliams stengėsi paimti į savo rankas Laikinasai lenkų emigracijos komitetas (Tymczasowy komitet emigracji polskiej), sudarytas iš paskutinio Tautos Vyriausybės pirmininko Bonaventūros Niemojovskio bei penkių seimo atstovų.

Daugumos emigrantų supratimu lapkričio mėn. sukilimas žlugęs per vadovų kaltę: vyriausiųjų vadų, vyriausybės bei seimo narių. Vadus kaltino nesugebėjus, net turėjus piktos valios; vyriausybės narius nepajėgus, seimą del nusistatymo valstiečių klausime gynus šlėktų egoizmą. Emigrantuose radosi populiari lapkričio sukilimo kritika, žiūrint akimis Patriotų Draugijos bei „Nowos Polskos" laikraščio, kurio bendradarbiai atsidūrė irgi Paryžiaus padangėje. Del to Laikinasai lenkų emigracijos komitetas, susidedąs iš gaivalų, kaltinamų del nesugebėjimo bei luominio savanaudiškumo, nebegalėjo turėti įtakos emigrantuose ir turėjo žlugti. Rūpesčiu tų, kurie sukilimo metu sudarydavo opoziciją, visuotinis emigrantų susirinkimas išrinko Tautos Komitetą, į kurį įėjo Patriotų Draugijos nariai, Leleveliui pirmininkaujant. Dukart per mėnesį rinkdavosi visuotinis susirinkimas daryti nutarimų, kuriuos turėdavo vykdyti Tautos Komitetas.

Lelevelio Komitetas nutarė statyti tautos ateitį ne ant svetimųjų vyriausybių pagalbos, nuo kurių daug ko buvo tikėjęsis lapkričio m. sukilimas, bet ant suderinimo Lenkų reikalo su Europos tautų interesais. Todel išleido jis atsišaukimų į vengrus, vokiečius, italus, ispanus, net rusus bei žydus, aiškindamas, kad lenkai griebęsi ginklų ne tik savą reikalą turėdami galvoje, bet ir visų pavergtųjų tautų laisvę. Visų išsivadavimas tegalįs įvykti veikiant visiems drauge, vadinasi, padedant lenkams, kenčiantiems del žmonijos labo. Komitetui rodėsi, kad esanti arti valanda visuotinio sukilimo prieš karalių tironybę. Naujasai lenkų sukilimas apginsiąs nuo Rusų revoliucinius judesius Europos vakaruose, vidury bei rytuose, kad gautų paskui pagalbos nuo išvaduotųjų. Taip begalvojant, 1833 m. įvyko **Zalivskio partizanų žygis.**

Juozapas Zalivskis drauge su Visockiu dalyvavo karo sąjungos organizavime, kuri padarė perversmą naktį po lapkričio 29 d. Sukilimo metu jisai užsitarnavo pulkininko laipsnį ir kovėsi įvairiose Karalystės vietose partizanų būrių pryšakyje. Savameilis bei lengvamanis, jis bukliais bei įžūliais sumanymais išsidirbo tarp emigrantų vardą žmogaus, tinkančio didžiuliams darbams. Jisai pristatė Lelevelio Komitetui planą lenkų sukilimo, paremto liaudies masėmis. Maži emigrantų būriai, apginkluoti Galicijoj bei Didžiojoje Poznaniaus kunigaikštystėj, įsibrovę į Rusų užgrobtas žemes, skelbdami žmonėms laisvę bei lygybę, pritrauksią mases prie visuotinio sukilimo. Kas dvi apskritys būsiąs vienas apygardos komendantas, kas vaivadystė ar gubernija — vaivadystės viršininkas; o neaprėžtą valdžią visiems turėsiąs Zalivskis. Visas šitasai žygis gausiąs „Liaudies keršto“ (Zemsty ludu) vardą. Lelevelio Komitetas pagyrė partizanų žygį į Rusų užgrobtas žemes. Sukilimui pradėti buvo paskirta 1833 m. kovo mėn. 19 d., vadin., iniciatoriaus vardo diena.

Keli šimtai emigrantų pralindo per Vokietiją į Austrų bei Prūsų užgrobtas žemes, ieškodami prieglaudos dvaruose. Zalivskis, pirmas atvykęs į Galiciją, paskyrė sukilimo organizatorius, rinko pinigus bei ginklus; pagalios, paskirtuoju laiku, kovo 19 d., su aštuonių žmonių būreliu, perėjęs Karalystės sieną ties Sandomieru, pasileido į Liubliną. Eidamas iš kaimo į kaimą, jisai įsitikino, jog kurstymas kelti revoliuciją nuskamba be atgarsio, jog žmonės, dar neužmiršę lapkričio mėn. sukilimo pralaimėjimų, nebetur nė kiek noro pulti Rusų kariuomenės. Kazokų gaudomas, jisai pasitraukė į Galicijos teritoriją, kur buvo suimtas Austrų valdžios. Drauge su vadu sukišo į kalėjimą ir jojo draugus, o taip pat ir tuos piliečius, kurie buvo davę partizanams pas save prieglaudos. Patraukti į tiesą už nusikaltimą Austrų valstybei baudžiamojo Lvovo teismo nutarimu liko pasmerkti kalėti ilgus metus Kufsteino tvirtovėje, Tirolyje.

Dar blogesnis likimas sutiko kitus emigrantų būrius.

Kacperas Dzievickis, čvartakų pulko kapitonas, lig tik įėjęs į Karalystę su sauja draugų, buvo apsuptas kazokų ir paimtas į nelaisvę. Bijodamas kančių, kurios tekdavo iškentėti nuo Rusų valdžios politikos nusikaltėliams, nusinuodijo; tris

jojo draugus karo teismas pasmerkė sušaudyti, vieną praleisti per rykštes ir atiduoti į sunkiuosius darbus Sibyro kasyklose.

Lenkų karininkų Leopoldo Bialkovskio bei Felikso Lubienskio būreliai, sudarę vieną didelį būrį, užpuolė Juozapavos miestelį, Liublino vaivadystėj. Didesnės rusų jėgos atmušti, jie pasitraukė į Galiciją, palikę priešo rankose kelis eilinius kareivius. Bialkovskis bei Lubienskis liko uždaryti Kufsteine; partizanai, kurie pateko į rusų rankas, vieni buvo nužudyti, kiti ištremti į Nerčinsko kasyklas.

Nuo Prūsų pusės įėjo į Karalystę, norėdamas sužadinti sukilimą Varšuvos apylinkėj, aukštos dvasios entuziastas, dviejų dešimtų penkerių metų Arturas Zaviša, buvusysis Varšuvos universiteto studentas. Mažu būreliu vedinas jisai atsigrūdo miškais prie Krosnevičių miestelio, kur valstiečio išduotas buvo Rusų raitininkų apsuptas. Čia susimušė su priešu; kovoje žuvo vienas husarų karininkas bei keli eiliniai; galų gale ir pats pateko į nelaisvę. Karo teismo nutarimu Zaviša buvo pasmerktas pakarti, jojo draugas Aleksandras Palmert'as — sušaudyti Varšuvoj už Jeruzolimos buomo. Keturius eilinius iš Zavišos būrio nužudė Lipne, kelis ištrėmė į Sibyrą. Plocko vaivadystės piliečiai, kurie buvo priglaudę partizanus, gavo kalėti arba, kaip va, poetas Gustavas Zielinskis, liko ištremti į Kaukazą.

Partizanų būreliai prasibrovė ir į Lietuvą. Mykolas Valavičius rinko valstiečius ir buvo bepuoląs įgulą Slanime, bet pateko į nelaisvę ir pabaigė gyvenimą Gardine ant kartuvių. Drauge su juo buvusieji valstiečiai liko primušti ir ištremti į kasyklas. Gardino gubernatorius Mykolas Muravjovas savo žiauriu elgesiu su įtariamais del santykių su partizanais nugąsdino visą Lietuvą.

Zalivskio žygis davė Lenkų žemėms padarinių, kurie nepasibaigė tik vadų nužudymu bei sukilimo dalyvių kankinimu.

Tuo pat metu penki šimtai emigrantų lenkų išėjo iš Prancūzijos į Vokietiją padėti revoliucijai, kuri turėjo kilti Frankfurte prie Maino. Išgirdęs apie Frankfurto riaušių numalšinimą, tasai būrys sustojo Šveicarijoj ir prisidėjo prie karo, kuris kilo Bazilejos kantone tarp demokratų bei aristokratų partijų.

Imperatoriui Mikalojui, Zalivskio žygiu išvestam iš kantrybės, lengva buvo įtikinti kiti rūmai reikiant bendrai veikti prieš revoliucininkus. 1833 m. rugsėjo mėnesį suvažiavo į Čekų

München-Graetz'ą imperatoriai Mikalojus bei Pranciškus I-is ir Prūsų karalius. Jie pasižadėjo vienas kitam padėti malšinti lenkų sukilimus, išdavinėti visus, kurie nusikalstų Rusuose, Austruose bei Prūsuose, darydami valstybei klastų, įžeisdami majestotą, keldami ginkluotą maištą, arba dalyvaudami sąmoksluose, taikomuose prieš sostą bei vyriausybę. Tuo pačiu tarpu Krokuvos respublikai buvo atimtos lig šiol turėtos laisvės už tai, kad ji duodavusi emigrantams prieglaudos. 1833 metais apsigyveno Krokuvoj vadinamoji Austrų, Rusų bei Prūsų R e z i d e n t ų K o n f e r e n c i j a, kuri pakeitė respublikos konstituciją. Senato pirmininkas turėjęs būti trejų globojančių rūmų tvirtinamas; rezidentai pasisavino galią spręsti ginčus, kilusius tarp vykdomosios valdžios bei įstatymų leidimo rūmų. Faktinai senato pirmininkui tepaliko tik viršininko vardas, nes respublikos valdžia atiteko rezidentams, kurie skirdavo valdininkus, primesdavo įstatymus, vesdavo teismus. Rezidentams reikalaujant, pavojingi svetimšaliai, vad., visi tie, kurie buvo gimę ne Krokuvoj arba jos apygardoj, liko išdanginti į Galiciją. Buvo draudžiama priiminėti į Krokuvos universitetą trijų valstybių-grobikių valdiniai be savo vyriausybių leidimo. 1836 m., respublikai apvalyti nuo anarchinių gaivalų, į Krokuvą įėjo Austrų įgula, kuri apsigyveno piliečių namuose bei butuose.

Zalivskio žygis parodė Lenkų valstietį esant kurčią tautiškai demokratiškiems obalsiams; del to pirma reikią jis priruošti prie sukilimo. Uždavinį priruošti žmones prie revoliucinio sukilimo apsiėmė atlikti „D e m o k r a t ų D r a u g i j a" (T o w a r z y s t w o d e m o k r a t y c z n e).

Lelevelio komitetas, kad ir varęs respublikiškai demokratišką politiką, nepatenkino radikalų, pasisavinusių kraštutiniausių Prancūzų revoliucininkų pažiūras. Dvidešimt keli jaunikaičiai, atsiskyrę nuo bendros emigrantų masės, 1832 m. kovo 17 d. apskelbė Demokratų Draugijos įsteigimo aktą. Tuo aktu jie pareiškė išsižadą praeities ir remią tautos dalyką visuomenės revoliucija. Draugijos nariai pasistatė sau uždavinį padaryti lenkų tautą panašią į Europos tautas, platindami joje absoliučios lygybės sąvokas. Jų tikslas buvo — išardyti valstybės įstaigas, panaikinti privilegijas ir sulyginti visuomenės

klases; kai kurie jų varė propagandą, kad būtų panaikinta asmens nuosavybė bei religijos kultas (dievogarba). Jie įrodinėjo gamtą, leidusią visus žmones lygius, davus jiems vienodų priemonių gyvatai išlaikyti, taigi ir teisės naudoti orą, vandenį bei žemę. Valstiečiai pirma buvę savininkai žemės, bet šlėktos apiplėšę juos, pririšę prie žemės ir privertę baudžiavą eiti. Todel šlėktos privalą atiduoti tai, ką esą užgrobę jėga; valstiečiai turį teisės pavartoti smurtą atgauti gimtosioms teisėms. Demokratai vadino šlėktas vidurinių amžių kemu (vampyru), užgaunančiu XIX amžiaus pažiūras; laikė juos šviesos bei laisvės užtvaru.

Demokratų Draugija skirstėsi sekcijomis, kurių priekyje buvo vadinamoji „C e n t r a l i z a c i j a“, susidedanti iš penkių narių, išrinktų visuotiniu balsavimu. Centralizacija, begyvendama iš pradžios Poitiers'o mieste, paskiau Versalyje (1840—47) bei Paryžiuje, susižinodavo su sekcijomis aplinkraščių pagalba; savo pažiūras į tautos dalyką, bėgamuosius politikos įvykius bei visuomenės klausimus reikšdavo brošiūrose bei laikraščiuose. Demokratų Draugijos narių skaičius augo kasdien; 1836 metų galop jų buvo per pusantro tūkstančio.

Kitas demokratų sąmokslo organas buvo C e n t r a l i n i s P o z n a n i a u s K o m i t e t a s (K o m i t e t c e n t r a l n y p o z n a ń s k i).

Žlugus lapkričio mėn. sukilimui, Didžioji Poznaniaus kunigaikštystė, kad ir nejautusi tokios priespaudos, kaip Rusų užgrobtos žemės, betgi nebeteko daugelio garantijų, duotų jai po Vienos kongreso. Mirus kunigaikščiui Radvilai († 1833), vietininko vietą užėmė v y r i a u s i a s i s P o z n a n i a u s p r o v i n c i j o s p i r m i n i n k a s. Piliečiams buvo atimta teisė rinkti landratus, aprėžta miestų savivaldybė, sustiprintas vokietinimas. Buvo paskirti nėsami kitose Prūsų valstybės provincijose vadinamieji apygardų kamisoriai, kurie teikdavo gyventojams policijos priežiūros, persekiodavo emigrantus ir atiduodavo juos į Rusų valdžios rankas. Priespaudos sistema šiek tiek sušvelnėjo, pradėjus viešpatauti karaliui Pridrikui Viliui IV-tajam (1840—61). Prūsų valdžia ėmė pakęsti emigrantus lenkus ir teikti spaudai laisvės. Į Didžiąją kunigaikštystę prigarmėjo iš Rusų užgrobtų žemių daugybė jaunuomenės, kuriai grasė kalėjimas bei priverstinė karo tarnyba;

Poznaniuj apsigyveno įžymesnieji lenkų protavimo atstovai. Demokratybės obalsiai, kurie skambėjo visoj Europoj, rado Poznaniaus kunigaikštystėj tinkamos sau dirvos. Susitarus su vyriausiąja Demokratų Draugijos valdyba, buvo įsteigtas Poznaniuj priklausąs jos Centralinis Komitetas, kuris netrukus įgijo didelės reikšmės. Demokratiškajai Poznaniaus jaunuomenei toną duodavo Edvardas Dembovskis, kašteliono sūnus, filosofas bei rašytojas, kraštutinių revoliucijos obalsių skelbėjas.

Šituodu demokratų sąmokslo organu — Centralizacija bei Poznaniaus Komitetas — platino revoliucines idejas visose Lenkų žemėse per slaptus spaudinius bei per savo emisorius.

Demokratų propagandos darbą trukdė Konservatininkų partija, kuri buvo susikoncentravusi emigracijoj aplink kunigaikštį Adomą Čartoriskį. Jinai irgi stengėsi atstatyti istorijos Lenkus, bet skyrėsi nuo demokratų tiek savo veikimo priemonėmis, tiek pažiūromis į valdymo lytį bei visuomenės santvarką.

Konservatininkų partija neniekino sukilimo, kaipo nepriklausomybės atgavimo priemonės, bet buvo priešinga versmui, kilusiam per anksti, neturinčiam nei Europos kabinetų paramos, nei morališkos įvairių visuomenės grupių teikiamos pagalbos. Jinai neišsižadėjo vilties gauti pagalbos tiek iš Europos rūmų bei diplomatijos priemonių, tiek iš šlėktų, kuriuos laikė didžiausia morališka tautos pajėga. Būsimųjų Lenkų santvarką matė monarkijoje. Išrasdama Lenkus žlugus del karaliaus valdžios susilpnėjimo, prieš demokratų respublikybę statė ideją, kuria buvo vadovautasi, darant reformas už Stanislovo Augusto. Kad ir laikė jinai šlėktas tautos branduoliu, tačiau nebuvo priešinga luomų sulyginimui bei suteikimui valstiečiams žemės nuosavybės, bet visuomenės reformą troško vykdyti pamažėli, santykių pagerinimo keliu, o ne revoliucijos pagalba. Šioji partija atmetė idejas komunistų bei socialistų, skelbusių asmens nuosavybės panaikinimą, ir nesutraukė ryšių su katalikybe.

Šitoji programa buvo įžymiausių pabėgėlių pagirta; jinai patraukė savęsp užsitarnavusius žmones bei geriausias intelektualines jėgas. Konservatininkų partija taip pat ėmė plačiai darbuotis diplomatijoj, moksle, publicistikoj, filantropijoj bei auklėjime.

Čartoriskis, Prancūzų, Anglų, Turkų bei popiežiaus vyriausybių pripažintas Lenkų atstovu, savo buveinėje Paryžiuje, hôtel Lambert, suorganizavo diplomatijos biurą, laikė prie Europos rūmų agentus, teikė ministeriams informacijų apie krašto padėtį, apkraudavo juos memorialais. Konservatininkų partijos rūpesčiu buvo įsteigta Paryžiuje „Literatų Draugija“ (Towarzystwo literackie), paskiau „Istorininkų Draugija“ (Towarzystwo historyczne), katros ilgainiui susiliejo į „Istoriškai literatišką Draugiją“ (Towarzystwo historyczno-literackie), turinčią savus namus, gausingą biblioteką, rinkinį piešinių bei tautos atminimų. Konservatininkai išleido eilę mokslo raštų bei visuomenės traktatų, skleidė savo programą pamfletų bei laikraščių pagalba. Jie teikė globos emigrantams, įsteigė „Lenkių ponių Šelpimo Draugiją“ (Towarzystwo dobroczynności dam polskich), prieglaudą („Švento Kazimiero Namus“ — Dom świętego Kazimierza) bei emeritų kasą veteranams („Garbės bei duonos Įstaigą“ — Instytucja czci i chleba), pagaliau mokyklų bernaičiams bei mergaitėms. Paryžiuje buvo įsteigta žemoji lenkų mokykla Batignolle's gatvėje, aukštoji — Mont-parnasse'o bulvare; abidvi mokyklos ruošė bernaičius eiti kalnakasių mokslą, civilinę bei karo inžinieriją, arkitektūrą ir kitas specialybes. Kunigaikštienės Onos Sapiegaitės Čartoriskienės pastangomis buvo įkurtas „hôtel Lambert“ trobesyje „Mergaičių lenkių Institutas“ (Instytut panien polskich), kuriame mokėsi emigrantų dukterys, norinčios palikti guvernantėmis. Mokslo, publicistikos, filantropijos bei auklėjimo darbui vadovavo mintis apsaugoti visuomenės jėgas, kurioms svetur grėsė išnykimas, ir išauklėti jaunąją kartą tėvynės naudai. Šiam darbui vadovavo ir noras atitraukti išeivius nuo laiko praleidimo klūbuose bei tuščiomis kalbomis, žadinančiomis prie neapgalvotų planų bei darbų. Norėdama sutūrėti karštesnę emigrantų jaunuomenę nuo per ankstybo sukilimo, sekant Zalivskio pėdomis, konservatininkų partija nusprendė suorganizuoti legionus ir atiduoti juos tarnauti svetimoms valstybėms, kaip va, Prancūzams, Portugalams, Ispanams ir net Aigiptui.

Konservatininkų partijos programos šalininkai veikė ir Didžiojoj Poznaniaus kunigaikštystėj. Gr. Edvardas Račinskis,

nelemtojo Karūnos rūmų maršalkos anūkas, vedęs Ščensno Potockio dukterį, padovanojo Poznaniaus miestui rūmus bibliotekai steigti ir drauge paaukojo nemaža sumą pinigų istorijos medžiagai leisti ir mokslininkams bei jaunuomenei remti. Taip pat plačiai vaisingai ėmė darbuotis Poznaniaus kunigaikštystėj žmogus, kilęs iš liaudies, gydytojas Karolius Marcinkovskis, įsteigėjas „Mokslo Pagalbos Draugijos“ (Towarzystwo pomocy naukowej), turėjusios tikslą sunaudoti morališkas miestelėnų bei valstiečių jėgas; jis taipgi įkūrė vadinamąjį „bazarą“ (viešbutį), kur telkėsi gimtoji pramonė bei prekyba ir susidurdavo sostinės bei provincijų gyvenimas.

Turtingesnieji visų Lenkų žemių žmonės santykiavo su konservatinės partijos sostine, Lambert'o viešbučiu, nesigailėjo pinigų diplomatinėms Čartoriskio pastangoms, mokslo įstaigoms bei šelpimo įmonėms, esančioms jo paties globoje. Kunigaikštis Čartoriskis, laikomas būsimuoju Lenkų karaliumi, artimiausios aplinkos garbinamas kaipo koks monarkas, vaidino orakulo rolę visuose klausimuose, kurie lietė tautos politiką.

Šias emigrantų grupes, demokratinę bei konservatinę, tebesivaržančias del įtakos krašte, skyrė baisi neapykanta. Jos varė tarp savęs kovą, kurioje nebuvo vengiama piktų barnių ginklo, net šmeižto. Konservatininkai laikė demokratus pusgalviais bei pasiutėliais. Demokratai pravardžiavo konservatininkus aristokratais, prikišdavo jiems luominį savingumą ir siauraprotybę; sumanymą formuoti legioną ir atiduoti jį į svetimą tarnybą laikė tautos reikalo išdavimu. Jie diskreditavo Račinskį, priminę jo senelio bei uošvio politikos piktadarybes.

Lelevelio Tautos Komitetas, turėjęs būti centraline morališka valdžia išeiviams, buvo jau žlugęs 1832 m. pabaigoj. Jį buvo išvaikiusi, imperatoriui Mikalojui reikalaujant, Liudviko Pilypo vyriausybė už revoliucinį atsišaukimą į Rusų tautą. Priverstas dangintis iš Prancūzijos, Lelevelis apsigyveno Briuselyje. Naujasis tautos komitetas, generolo Dvernickio vedamas, nemokėjo įtikti nei demokratams, nei konservatininkams ir iširo 1834 m. Taip pat veltui stengėsi paimti emigrantus į savo valdžią seimas, kuris kartkartėmis darydavo posėdžius Paryžiuje, bei paskutinis vyriausiasis vadas Motiejus Ribinskis. Ne-

pavyko taip pat sujungti partijų Leleveliui bei jojo politikos draugams Briuselyje.

Saikingi (abejučiai) žmonės trokšte troško pastatyti aukščiau už demokratų bei konservatininkų programų kraštutinybes pagrindinę ideją — Lenkų atstatymą. Tos idejos vardu turį susijungti visi, nepaisant politikos, visuomenės bei tikybos pažiūrų. Kiekvienas, jaučiąsis turįs pareigų tėvynei — ar jis būtų monarkininkas, ar republikininkas, demokratas, ar aristokratas, katalikas, žydas, ar ateistas, — privaląs stengtis susivienyti nepriklausomybės vardu. Būsią gana laiko, atgijus tėvynei politiškai, rūpintis valdymo lytimi bei visuomenės santvarka, vadinasi tuo, kas perskyrė emigrantus į demokratus ir konservatininkus. Tokių samprotavimų dirvoje išaugo trečioji didžiulė emigrantų partija, pavadinta „S u s i v i e n i j i m u“ (Z j e d n o c z e n i e), kuri turėjo pryšakyje komitetą Briuselyje, susidedantį iš Lelevelio bei dar kelių lapkričio mėn. sukilimo dalyvių. Kadangi Briuselio komitetas, nebesitenkindamas vien tik priešingųjų gaivalų sutaikinimu, pasiskelbė tautos valdžia, turinčia paimti į savo rankas būsimojo lenkų sukilimo vadovybę, — jisai neįtiko nei Centralizacijai, nei „Lambert'o“ viešbučiui, kurie irgi gáidavo vadovybės. Susivienijimas tepadidino tiktai stovyklų skaičių ir sukėlė dar piktesnę kovą tarp emigrantų.

Iš trijų didelių emigrantų partijų veikliausia pasirodė Demokratų Draugija. Gerai susiorganizavusi, susidėjusi iš karštų gaivalų, kurie nesigailėdami gyvybės skleidė savo politikos nusistatymą, ji turėjo daug daugiau įtakos krašte už Lambert'o viešbutį bei Susivienijimą. Pagaliau, jinai turėjo sąjungininkų ir kitose demokratų sąjungose, kurios taip pat stengėsi statyti Lenkų ateitį ant liaudies pamato.

Juozapo Mazzini'o, didžiulio italų tautmylio, rūpesniu įsikūrė tarptautinė organizacija, vardu „J a u n o j i E u r o p a“, turinti uždavinį iškovoti užkariautosioms arba pavergtosioms tautoms nepriklausomybę, laisvę bei lygybę. Tarp savarankių sąjungų, prisidėjusių prie tos organizacijos, buvo ir „J a u n i e j i L e n k a i“, kurių reikalus vedė komitetas, emigrantų įsteigtas Šveicarų Berne. Simano Konarskio pastangomis šitos sąjungos įstatus priėmė Krokuvos sąmokslininkai, suorganizavę „L e n k ų L i a u d i e s D r a u g i j ą“ (S t o w a r z y s z e n i e l u d u p o l s k i e g o). Draugijos darbą pri-

žiūrėjo vadinamasis „Vyriausiasis Susirinkimas" (Zbór naczelny), posėdžiavęs iš pradžios Krokuvoj, vėliau, atėjus į respubliką Austrų įgulai ir išgujus emigrantus, Lvove. Susirinkimo siela buvo poetas Severinas Goščinskis, veikliausiu draugijos obalsių platintoju — Simanas Konarskis.

Nuvykęs į Rusų užimtas žemes, Konarskis įtraukė į sąjungą daugybę dvarininkų, jaunuomenės ir moterų, gyvenančių Valuinėje, Padolėje bei Ukrainoje. Iš Valuinės jisai nukeliavo į Lietuvą, kur prikalbėjo dėtis į Susivienijimą Vilniaus medikų-chirurgų akademijos studentus bei gimnazijų mokinius. Vienoje pašto stotyje netoli Vilniaus Rusų policija, sučiupusi jį, atidavė į tardomosios komisijos rankas. Konarskis buvo baisiausiai kankinamas: piaustė jam odą ir į padarytas žaizdas liejo karštą leką arba uždegtą spiritą; į panages kalstė vinis. Konarskis išturėjo visas tas kankynes nežmonišku kantrumu ir nieko neišdavė. 1839 m. jisai liko sušaudytas Vilniaus priemiestyje — Poguliankoje. Prisipažinimai vieno asmens, kuris priklausė prie „Lenkų Liaudies Draugijos" parodė tardomajai komisijai sąjungos pėdas, josios nariai buvo sugaudyti, nukankinti ir ištremti į Sibyrą.

Tokio pat likimo susilaukė „Lenkų Liaudies Draugijos" nariai ir Karalystėje. Vyriausiojo susirinkimo išsiųsti į Varšuvą emisoriai, tarp kurių buvo poetas Gustavas Ehrenberg'as, įtraukė į sąjungą geriausią sostinės bei provincijų jaunuomenę. Šitie sąjungininkai pasivadino save „Šventakryžininkais" (Świętokrzyżcy), nuo namų, priklausančių šv. Kryžiaus bažnyčiai, kuriuose jie susirinkdavo. Neatsargumas vieno nepilnų metų nario, kuris nešiodavo atsišaukimus žydams, visą sąjungą išdavė. Tardymo komisija davė suimtiesiems rykščių, karo teismas nuteisė juos ištremti į Sibyrą. Tarp kitų 1839 m. buvo išvežti šie: Ehrenberg'as, literatas Aleksandras Krajevskis, gamtininkas Antanas Maleckis bei poetas Karolius Balinskis.

„Demokratų Draugijos" bei „Lenkų Liaudies Draugijos" įtaka kunigas Petras Sciegienny's suorganizavo Liublino vaivadystėj sąmokslą — išvyti rusams ir įkurti Lenkų valstiečių respublikai. Pats būdamas valstiečio sūnus, surinkęs valstiečius į miškus, rodė jiems reikalą įvesti tokią visuomenės tvarką, kuri suteiktų laimės visiems; kurstė prieš valdžią ir ponus, kalbino kilti. Vieno valstiečio išduotas ir sugautas ties

Kelčiais (1844), karo teismo naturimu buvo pasmerktas pakarti, bet paskutinę valandą kartuves pakeitė sunkiaisiais darbais Nerčinsko kasyklose. Tokis pat likimas sutiko ir Sciegienny'o bendradarbius, daugiausia Liublino bei Kelčių vaivad. valstiečius. Šitie demokratų konspiracijos reiškiniai buvo **1846 m. sukilimo** pranašai.

Demokratų Draugijos centralizacija pripažino kraštą gana esant priruoštą sukilti ir sukilimo terminą paskyrė 1846 m. Maištas, generolo Liudviko Mieroslavskio planu, turėjo įvykti vienu metu visuose trijuose grobiniuose.

Mieroslavskis (* 1813), gimęs Belguose iš motinos prancūzės, būdamas aštuonerių metų berniukas, atvyko į Karalystę, mokėsi Lomžoje bei Kališiuje, 1828 m. įstojo į Lenkų kariuomenę ir lapkričio sukilimo metu išsitarnavo vyresniojo leitenanto laipsnį. Emigracijoj jisai atsidėjęs studijavo karo mokslą; parašė daugybę istorijos bei strategijos traktatų, kuriuos išleido prancūzų kalba. Į jojo plačias žinias atkreipė akį Prancūzų vyriausybė ir pavedė jam istorijos katedrą politechnikos mokykloj. Profesoriaus darbas nekliudė Mieroslavskiui užsiimti emigrantų reikalais. Jisai įstojo į Demokratų Draugiją, paskui paliko Centralizacijos nariu, kuri pavedė jam organizuoti sukilimą.

Norėdamas įvykdyti organizacinius savo planus, Mieroslavskis 1845 m. pabaigoje atvažiavo į Poznanių, kur Demokratų partija buvo paėmusi viršų ant konservatininkų. Revoliucijos priešininkai, pripažįstą reikalą kelti tautos pajėgas, medžiagišką gerovę keliant bei šviesą skleidžiant, Račinskis bei Marcinkovskis, jau buvo pasišalinę iš vaidyklos: pirmasis nusižudė, antrasis atsigulė į ligos patalą. Centralinis Poznaniaus Komitetas, nebetrukdomas priešingosios stovyklos įtakos, veržėsi kuo greičiausiai pradėti sukilimą, tuo pralenkdamas savo Versalio vyresnybę, kurią ir be to ragino skubintis.

Sukilimo vadžias turėjo paimti į savo rankas tautos vyriausybė, sudaryta iš visų užgrobtųjų žemių atstovų. Vyriausiuoju vadu jau ankščiau buvo paskirtas Mieroslavskis. Provincijų sukilėlių vadais liko paskirstyti: Karalystei Bronislovas Dombrovskis, legioninko sūnus; Žemaičiams — Teopilius

Magdžinskis, Lietuvai*) — Jonas Reer'is, Didžiajai Poznaniaus kunigaikštystei — Mieroslavskis, Vakariniams Prūsams — Stanislovas Biesiekierskis, Krokuvos respublikai — Juozapas Visockis, Galicijai — Pranciškus Bobinskis. Buvo manyta įtraukti į sukilimą Austrų bei Prūsų kariuomenės, stovėjusios Galicijoj bei Didžiojoj Poznaniaus kunigaikštystėj; buvo laukta masinio valstiečių judėjimo, kuriems buvo žadėta pripažinti žemės nuosavybė, panaikinti baudžiava bei nuomapinigiai, suteikti laisvė bei pilietinė lygybė. Biesiekierskio grupė iš Vakarinių Prūsų bei Mieroslavskio iš Didžiosios Poznaniaus kunigaikštystės, perėjusios Rusų užgrobtų žemių sieną, turėjo vykti į Petrakavą. Žemaičių Magdžinskio būrys bei Lietuvos Reer'io, paėmę Kauną, Minską bei Vilnių, turėjo eiti į Karalystę ir susivienyti su Dombrovskio armija. Ties Demblinu Dombrovskio rytų armija bei Mieroslavskio vakarų, pasidavusios rankas, pasistengsiančios paimti Paskevičiaus statomą tvirtovę, pavadintą Ivangradu. Jeigu tvirtovė nepavyktų paimti, pasitrauksią jie į Galiciją ir sustosią prie Vyslos, kur ji pasisuka Sandomiero apylinkėj. Sukilimą turėjo pradėti 1846 m. vasario mėn. 21 dieną.

Visi tie planai niekais nuėjo. Vyriausiasis vadas, jojo antrininkai bei būsimosios tautos vyriausybės nariai buvo Prūsų valdžios suimti. Krokuva, kuri turėjo būti sambrūzdžio židiniu bei tautos vyriausybės buveine, reikalaujant trijų valstybių rezidentams, gavusiems žinių iš Prūsų valdžios, vasario 18 d. buvo užimta 3000 Austrų kareivių. Centralizacijos pasiuntiniai, gyvenę Krokuvoj ir pavadavę tautos vyriausybę, patekusią į Prūsų kalėjimus dar prieš paimant valdžią į savo rankas, nutarė atidėti sukilimą, apie ką pranešė jo organizuotojams Karalystėj bei Galicijoj. Nelaimei, nutarimas apie sukilimo atidėjimą nebuvo įvykdytas ir pačioje Krokuvoj, o į tolimesnes vietas nuėjo per vėlai.

Sukilimas Krokuvoj prasidėjo vasario 20 d.; čia buvo kaltas labiausiai Edvardas Dembovskis, pernelyg karštas revoliucininkas. Po trumpos kovos, kurioje tedalyvavo tik saujelė sukilėlių, Austrų įgulos vadas, generolas Collin'as, užėmęs aikštes bei viešuosius trobesius, uždaręs gyventojus namuose, tapo padėties viešpačiu. Dviem dienom praslinkus, austrams

---

*) Suprask: Augštaičiams (bei Gudams). Vertėjas.

pagąsdinti buvo paleistas skelbimas apie didžiulį sukilimą ties Chšanuva ir besiartinančias valstiečių minias; išsigandęs to Collin'as su savo armija pasitraukė iš Krokuvos į Užvyslį, į Podgužę (Pakalnę). Su juo drauge pabėgo ir trys rūmų rezidentai, kai kurie senatoriai su savo pirmininku, kunigu Schindler'iu, valdininkai bei policija, vyskupas Lentovskis su kanauninkais ir daug kitų. Pasinaudoję netikėtu pasitraukimu iš miesto Austrų kariuomenės bei respublikos valdžios, Demokratų Draugijos nariai sudarė tautos vyriausybę iš Jono Tisovskio, Liudviko Gožkovskio bei Aleksandro Gžegoževskio.

Šitoji vyriausybė paskelbė Lenkų nepriklausomybę ir tokią visuomenės tvarką, kurioje kiekvienas galėsiąs naudotis žemės turtais sulig savo nuopelnais bei gabumais, o nuskriaustasis kūniškai ar dvasiškai rasiąs apdraustą savo buitį viešajame turte, — bet tetvėrė jinai tiktai pusantros dienos. Įsitikinus, kad sukilimas yra reikalingas stiprios valdžios, vasario 24 d. liko įvesta Tisovski'o diktatūra; Tisovskis buvo karštas patriotas, tautmylys bei doras žmogus, bet daugiau sugebąs žemės ūkį tvarkyti, kuris buvo jojo specialybė, nekaip vadovauti kovai. Tisovskis visur nusileisdavo Dembovskiui, kuris buvo tikras diktatorius. „Lenkų žečpospolitos vyriausybės dienraštyje" (Dziennik rządowy Rzeczy pospolitej Polskiej) buvo skelbiami tokie įsakymai, kaip va, titulų draudimas: šviesiai galingas, galingasis, kunigaikštis, grapas ir kt. Kadangi visi esą lygūs, tai neprivaląs kits kito vadinti kitaip, kaip „brolau!" ir „tu!" Sulaužę šį įsakymą būsią baudžiami mirtimi. Dembovskio įsteigtas Krokuvoje revoliucinis klūbas skelbė Lenkų šlėktoms galą.

Tokia vyriausybės linkmė sukėlė neramumo visuomenėj. Norėdamas dalyką taip pakreipti, kaip to reikalavo viešoji nuomonė, Jogailos universiteto lenkų literatūros profesorius Mykolas Višnievskis pasiryžo paimti valdžią į savo rankas. Jisai drauge su keliolika piliečių bei akademikų vasario 25 d. nuvyko į Tisovskio biurą ir grasydamas pištalietu privertė jį atsisakyti nuo diktatūros. Naujoji diktatūra betvėrė vos kelias tik valandas. Demagogų įtariamas kontrrevoliucija ir gąsdinamas karo lauko teismu, Višnievskis turėjo išsižadėti valdžios; pabėgo į Prūsus, užleidęs vietą vėl Tisovskiui. Tuo

momentu atėjo į Krokuvą žinia apie Galicijos valstiečių bruzdesį, — bet ne prieš Austrų vyriausybę.

Austrų valdžios sistema per kelis dešimtmečius demoralizavo valstiečius ir kurstė juos prieš dvarininkus. Austrų įstatymai paliko baudžiavą, be to, dar buvo primetę dvarininkams pareigą skirstyti sodžiaus (rustikalinį) mokestį bei šarvarką, rekrūtus rinkti ir eiti sodžiaus policijos pareigas, vad., vertė juos vykdyti tai, kas vargindavo žmones ir įkyrėdavo valstiečiams. Valdžia, spausdama valstietį šlėktų pagalba, tuo patim žadino jame neapykantą dvarui bei ponams. Antra vertus, Austrų biurokratija imdavo valstiečius į savo globą, gindama juos kiekvieną kartą, kai būdavo dvarininkų šaukiami į nuovadų teismą del vagysčių klėtyje, miške bei lauke. Valstiečiai, globojami valdžios, kuri leisdavo jiems be bausmės gyventi, skriaudžiant dvarininkus, laikė valdininkus savo globėjais bei geradariais. Ėmus patriotiškajai Galicijos jaunuomenei ruoštis sukilti, valstiečiai įtikėjo valdininkais, teigiančiais ponus stengiantis atgaivinti Lenkus del to, kad norį juose atnaujinti liaudies verguvę. Pasirodė sodžiuose paleisti iš kalėjimų žmogžudžiai ir, valdininkų įmokyti, kurstyti kurstė valstiečius žudyti šlėktas.

Žmonių bruzdesys prasidėjo Rytų Galicijoj, Tarnuvos apygardoj. Jokūbas Šelia, Smažuvos valstietis, suorganizavo iš paleistųjų kareivių bei piktadarių būrį šlėktoms žudyti. Jo pavyzdžiu pasekė Koryga bei Stempak'as Bochnės apygardoj, Janocha — Sandečo, Bokolia — Peremišlio. Jie mušė beginklius kultuvais, iš mirštančių plėšė vidurius, nėrė nuo kiaušų odą, traiškė galvas, nesigailėdami nei moterų, nei vaikų. Atiminėjo inventorių bei padargus, naikino maisto sandėlius, vogė pinigus bei brangumynus, laužė namų baldus, degino šeimų archyvus. Žudė dvarininkus, manydami, kad tiktai ginąsi; juos kurstė valdininkai, kurie, apsitaisę valstiečių sermėgomis, vadovavo galvažudžių gaujoms. Nuo tamsių valstiečių rankos žuvo apie 2000 žmonių.

Sužinojęs apie skerdynes, Tisovskis pasiryžo paduoti šlėktoms pagalbos ranką. Šimto bei kelių dešimtų savanorių būrys, sudarytas iš raitininkų, šaulių bei dalgininkų, Suchoževskiui vadovaujant, išvyko į Užvyslį. Ties Gdova, prie Rabos, jis patiko daug didesnę austrų jėgą, susijungusią su valstiečiais,

apsiginklavusiais spragilais bei dalgėmis. Ištiko mūšis, kuriame sukilėliai buvo nuveikti. Austrų pulkininkas Benedek'as skatino valstiečius į skerdynes, žadėdamas jiems už kiekvieno sukilėlio galvą po centnerį druskos bei po du cvancigeriu (po dvi griveni).

Po mūšio ties Gdova valstiečiai, skersdami pakeliui, artinos prie Krokuvos. Krokuviečiai nusigandę sumanė siųsti procesiją su kryžiumi bei Švenčiausiuoju Sakramentu įsiutusių valstiečių pasitikti. Vasario 27 d. per 500 žmonių įvairios lyties bei amžiaus drauge su keliais kunigais, perėję per tiltą už Kazimiero (Krokuvos dalis), traukė keliu Podgužo linkui. Pirmas procesijos pryšakyje ėjo kryžiumi nešinas Edvardas Dembovskis. Tik štai iššoko buvę pasislėpę už kalvelių austrų raitininkai ir ėmė šaudyti į procesiją, nešančią vėliavas ir giedančią šventas giesmes. Revoliucijos sumanytojas Dembovskis krito peršautas. Austrų kareiviai kapojo senius, moteris bei vaikus; nužudytųjų lavonus apiplėšę mėtė į Vyslą. Generolas Collin'as, susivienijęs su Benedeko būriu, apstatė artilerija kalvas ir grasė Krokuvą bombarduosiąs. Tada Tisovskis su tūkstančiu sukilėlių pasitraukė į Kšešovicas, kur karo vyriausybės patariamas nusprendė eiti į Silezijos teritoriją ir atiduoti ginklus Prūsų valdžiai. Tuo tarpu atvyko į Krokuvą įgulos: iš pradžios rusų, paskui austrų ir pagaliau prūsų.

Taip pat buvo nuslopinti sukilimai įvairiose provincijos vietose, kur buvo per vėlai gautas nutarimas apie sukilimo atidėjimą.

Rytų Galicijoj, Samboro apygardoj, vienus sukilėlius, kurie buvo susirinkę Gorožanų sodžiuje, Ferdinando Čaplickio dvare, išžudė valstiečiai, kitus išgaudė Austrų kariuomenė. Bžežanų apygardos sukilimo organizatorius Teopilius Višniovskis, Centralizacijos pasiuntinys, valstiečių sugautas, buvo įduotas į Austrų valdžios rankas. Iš Lietuvos organizatorių Magdžinskis paspruko į Prūsus, Reer'is pateko į Rusų policijos rankas. Karalystėj buvo sukilę dviejuose punktuose: Siedlecuose bei Miechuvos apskrityje. Dvarininkas Pantaleonas Potockis, turėdamas su savim keliolika žmonių, puolęs Siedlecus paėmė juos, bet negavęs gyventojų paspirties, turėjo pasitraukti. Sukilėlių būrys, suorganizuotas Miechuvos apskrityje Liudviko Mazaraki'o, buvo Rusų išstumtas į Galiciją.

Grobikių valstybių vyriausybės baisiai atkeršijo sukilimo

organizatoriams, jujų bendradarbiams bei visai lenkų tautai. 1846 m. Siedlecuose pakorė Pantaleoną Potockį, o Varšuvos citadelės šlaite du jojo draugu: Kociševskį bei Žarskį. Kitais metais žuvo ant kartuvių Lvove Teopilius Višniovskis ir drauge su juo Juozapas Kapuscinskis, kuris, besiruošdamas prie sukilimo Tarnuvos apskrityje, buvo užmušęs Pilzno miestelio burmistrą už valstiečių kurstymą daryti skerdynes—Poznaniuj nušovė Centralizacijos emisorių Antaną Babinskį, buvusįjį Rusų kariuomenės karininką. Minios patriotų visose užgrobtosiose žemėse užkimšo kalėjimus. Rusų valdžia mušdino kalinius lazdomis ir trėmė juos į Sibyrą. Austrų vyriausybė iš vienos pusės teikė dovanų Galicijos skerdynių kaltininkams paaukštinimais, orderiais, medaliais bei pinigais; iš antros — Lenkų tautmylius kankino kalėjimuose. Valstybės teismo nutarimu Berlyne daugiau kaip 250 lenkų buvo nubausti mirtimi arba ilgu kalėjimu.

Policijos priespaudos sistema sustiprėjo visose užgrobtosiose žemėse. Tačiau skaudžiausias smūgis teko Krokuvos respublikai. 1846 m. lapkričio 6 d. buvo padaryta Berlyne sutartis tarp dalyvavusių dalybose valstybių, kurios galia respublika liko panaikinta ir Didžiosios Krokuvos kunigaikštystės vardu prijungta prie Austrų monarkijos.

Demokratų laukiama visuotinoji revoliucija pagalios prasidėjo 1848 m. Vasario mėn. revoliucija Paryžiuje, nugriovusi Liudviko Pilypo sostą, paskelbė respubliką; sekdamos prancūzus, kuone visos Europos tautos sukilo prieš karalius. Šitie nuotykiai sužadino lenkų žemėse **1848 m. sukilimą.**

Visų aukščiausiai iškėlė Lenkų bylą į Europos vaidytuvę revoliucija, kilusi Berlyne kovo mėnesį. Vokiečių deputacija, advokato Deycks'o vedama, pareikalavo iš Prūsų karaliaus išleisti lenkus, kalėjusius Moabite už dalyvavimą 1846 m. sukilimo ruošime ir laukusius įvykdant nutarimo, luominio Berlyno teismo padaryto. Pridrikas Vilius IV-is patvirtino amnestiją; Berlyno gyventojai sveikino patriotus, išleistus iš kalėjimo kambarių, šaukdami: „Valio Lenkai! Eikim ant Rusų!" Paleisti iš kalėjimų — Mieroslavskis, Biesiekierskis, filosofas Karolius Libelt'as ir kiti — tuoj suorganizavo Berlyne komitetą, kuris turėjo remti tautos reikalą ir ėmė rūpintis, kad

valdžia padarytų nuolaidų Didžiajai Poznaniaus kunigaikštystei. Atėjus žiniai apie kovo revoliuciją, Poznaniuj buvo įsteigtas Tautos Komitetas, kuris išsiuntė į Berlyną deputaciją tartis su tautiečiais ir drauge su jais veikti. Pridrikas Vilius davė raštu pasižadėjimą reorganizuoti Didžiąją kunigaikštystę ir paskirti komisiją, sudarytą iš lenkų bei vokiečių, naujos tvarkos projektams išdirbti. Iš tikro, Reorganizacinė Komisija buvo sušaukta ir netrukus ėmė tartis Poznaniuj apie Didžiosios kunigaikštystės pertvarkymą pagal tautos reikalų dvasią. Jąją sudarė dešimts narių, Tautos komiteto išrinktų, bei keli vokiečiai didžiūnai.

Reorganizacinei Komisijai besvarstant naujos tvarkos įvedimą Didžiojoj Poznaniaus kunigaikštystėj, Tautos Komitetas mąstė apie karą bei ginklavimąsi. Jisai manė Prūsų karalių, berlyniečiams spiriant, pradėsiant prieš Rusus kampaniją, kurioje lenkų pulkai būsią Vokiečių armijos avangardas. Įkūrė Karo Skyrių, paskyrė apskrityse ginklų jėgos organizuotojus ir netrukus išstatė tris tuntus: ties Tšemešna, Plešuva bei Sroda. Atvykusį į Poznanių, iškilmingai priimtą Mieroslavskį paskyrė vyriausiuoju vadu, kuris važinėjo apžiūrinėdamas stovyklas ir ruošė kampanijos planus. Tuo tarpu Prūsų generolas Vilius von Villisen'as atvyko į Poznanių su karaliaus instrukcijomis. Jisai žadėjo, kad administracijos bei teismo vietos Didžiojoj kunigaikštystėj būsiančios atiduotos lenkams, bet apie karą su Rusais tylėjo; priešingai, jisai pareikalavo paleisti sukilėlių būrius, arba bent sumažinti ligi 2800 žmonių. Tautos Komitetas, nebenorėdamas erzinti karaliaus ir tuo sunkinti krašto reorganizacijos, sutiko patenkinti Villisen'o reikalavimus. Jaroslavce buvo padaryta sutartis, kuria apsiginklavę žmonės buvo paleisti; bepasiliko tik 2800 kariuomenės, paskirstytos būriais, stovinčiais Vžesnėje, Ksionže, Plešuvoj ir Miloslave. Paleisdamas sukilėlius, Tautos Komitetas tuo patim išsižadėjo karo su Rusais, kurių negalima buvo užkabinti su tokia maža jėga be Prūsų pagalbos. Tačiau, mažindamas sukilėlių jėgas ligi 2800 žmonių, jisai nenumatė, kad ne tiktai išsižada karo, kurio Pridrikas Vilius nenorėjo, bet nebetenka galios gintis ir nuo Prūsų. Nes Prūsų karalius, pasižadėjęs kovo mėnesio audros metu, viešosios opinijos spaudžiamas, stoti į karą su Rusais ir sutikęs reorganizuoti Didžiąją Poznaniaus kunigaikštystę, dabar, revoliucijos pavojui praėjus,

atsisakė vykdyti savo prižadus. Jaroslavco sutartimi jisai padarė sukilimą nebegalimą ne tik prieš Rusus, bet ir prieš patį save. Sumažėjus sukilėlių jėgoms, jau lengva darėsi menkos lenkų jėgos sumušti, Reorganizacinė Komisija paleisti ir grąžinti senas dalykų stovis.

Po Jaroslavco sutarties Prūsų kariuomenė ėmė ieškoti prógos susikirsti su sukilėliais, artindamos prie lenkų stovyklų ir atiminėdama maistą, apylinkės piliečių vežamą į jas. Karaliaus kareiviai užpuldinėjo ramius gyventojus, plėšė juos ir net žudė. Prūsų užkabinėjimai bei smurtas privedė ligi karo, kurio lenkai visokiais būdais stengėsi išvengti.

Lenkų būrys, stovėjęs ties Ksionžu, visiškai liko sumuštas. Ties Miroslavu Mieroslavskis sukūlė Prūsų generolą Blumen'ą, tačiau nebeteko šimto kelių dešimtų kareivių. Ties Vžesne įvyko paskutinis didesnis laimingas sukilėlių susirėmimas su karaliaus kariuomene. 1848 m. gegužės mėnesį sukilėlių būriai padėjo ginklus arba buvo sumušti. Didžioji Poznaniaus kunigaikštystė grįžo į tokį pat stovį, kaip ir prieš Berlyno kovo mėn. revoliuciją.

Vienos revoliucija, įvykusi vienkart su Berlyno, sužadino tautos judėjimą Austrų užgrobtose žemėse.

Krokuvoj bei Lvove buvo įsteigti piliečių komitetai, kurie pasiuntė ciesoriui adresą, prašydami duoti valstiečiams žemės, o Galicijos bei Lodomerijos lenkams teisių, tinkamų tautos reikalams. Tuo pat metu tie komitetai ragino dvarininkus, idant tuojau laisvu noru paleistų valstiečius, panaikintų baudžiavą ir mokesčius.

Vyriausybė nenorėjo, kad valstiečius paleistų patys šlėktos. Guberniumas išleido įsakymą, drausdamas atleisti valstiečius įskolintuose dvaruose. Vidaus reikalų ministeris savo atsakyme į komitetų adresą pripažino dvarų savininkams teisę duoti valstiečiams žemės, bet, neva gerbdamas skolintojų teises, nepanaikino guberniumo įsakymo. Kadangi visi dvarai buvo apkrauti skolomis, del to šlėktos nieko negalėjo daryti su valstiečiais, kad ir kaip norėtų.

Netrukus 1848 m. balandžio 15 d. ciesoriaus patentas valstiečių klausimą išsprendė ne taip, kaip guberniumas buvo įsakęs. Jisai nepripažindamas paleidimo, padaryto privačiu būdu, paskelbė baudžiavos panaikinimą vyriausybės vardu, drauge žadėdamas atlyginti dvarininkams iždo lėšomis.

Tuo būdu Austrų valdžia valstiečių akyse pasirodė esanti gera, nereikalaujanti iš baudžiauninkų nieko, priešingai, apsiimanti pati atlyginti dvarininkams baudžiavos panaikinimo nuostolius. Valdininkai gavo įsakymą aiškinti valstiečiams, kad baudžiavos panaikinimas esąs išimtinai ciesoriaus malonės aktas, už kurį jisai nieko nereikalaująs, tik vien tvirtos ištikimybės. Blogiausia tačiau puse balandžio mėn. patento, atimančio šlėktoms visą morališką pelną, kurį būtų davęs valstiečių paleidimas, buvo palikimas nepakeistų lig šiol buvusių servitutų: ganyklos bei kuro. Servitutiniuose ginčuose, priklausančiuose administracinės valdžios teismui, Austrų biurokratija rado neišsemiamą medžiagą kelti vaidams tarp valstiečių bei šlėktų.

Krokuvos Tautos Komitetas, labai susirūpinęs valstiečių klausimo eiga, ir kituose savo darbuose susidūrė su kliūtimis iš Austrų valdžios pusės. Apygardos seniūnas baronas Krieg'as darė jam keblumų organizuojant tautos gvardiją, ciesoriaus patentu leistą. Jisai suturėjo Ščakovoj būrį lenkų emigrantų, kuriems vyriausybė buvo atidariusi Austrų sienas. Vienos rūmai, lygiai kaip ir Berlyno, atsisakė daryti nuolaidų, prižadėtų revoliucijos metu, ir stengėsi sugrąžinti senąjį dalykų stovį. Austrų kariuomenė ieškojo prógos, kad galėtų susiremti su gyventojais, kol pagaliau sukėlė balandžio m. 26 d. katastrofą.

Austrų pėstininkų būrys, užpuolęs Kazimiere (Krokuvos miesto dalis) žydus, ėmė juos mušti šautuvų buožėmis, kapoti kardais. Kitas būrys stumdė ir mušė praeivius Stradome. Austrų kariuomenė užpuolė minią, susirinkusią prieš kalvę, kur buvo dirbamos ietys tautos gvardijai, ir sukėlė muštynes gatvėje. Austrų kariuomenės vadas Krokuvoj, generolas Castaglione, žmonių išgrūstas iš rinkos ir artimų gatvių, pasitraukęs į Vavelį, davė įsakymą bombarduoti miestą. Pilies baterijos per dvi valandas šaudė į Krokuvos namus bei bažnyčias. Tautos Komitetas, matydamas kovos nenaudą ir nenorėdamas leisti griauti miesto, nutarė kapituliuoti. Jisai priėmė sąlygas, padiktuotas sužeisto Castiglionė's pavaduotojo, generolo Moltkė's: per 24 valandas, o vėlių vėliausiai po trijų dienų, emigrantai turėsią išeiti iš Austrų valstybės; gvardija bei žmonės padėti ginklus, kuriuos jie turi; barikados, gyventojų pastatytos, būsiančios išardytos; žala, padaryta kariams, valdininkams bei iždui, atlyginta; Tautos Komitetas turįs nu-

stoti veikęs. Austrai iš savo pusės prižadėjo amnestiją visiems sukilimo dalyviams. Padarius kapituliaciją, emigrantai, o drauge su jais ir įžymesni vietos patriotai, išvažiavo į Vroclavą, iš kur išsisklaidė po visą Europą.

Toksai pat likimas ištiko ir Lvovo bruzdesį.

Lvove buvo įsisteigusi „Centralinė Tautos Taryba“ (Rada narodowa centralna), susidedanti iš įžymesniųjų Galicijos piliečių bei Demokratų Draugijos narių. Lvovo Taryba plačiau varė savo darbą nekaip Krokuvos Komitetas: jinai stengėsi suorganizuoti visą Galiciją ir net susižinoti su kitomis Lenkų provincijomis, norėdama bendrai dirbti tautos darbą.

Galicijos gubernatorius grapas Pranciškus Stadion'as visokiais būdais stengėsi kliudyti Tarybai veikti, tarp ko kita, norėdamas išardyti tautos vienybę, sukurstė prieš lenkus rusinus. Jo pastangomis Lvove įsikūrė rusinų draugija, pavadinta „Visuotiniu rusų tautos susirinkimu“ arba „Šventjurio Taryba“ (Walny sobór narodu ruskiego, arba Rada świętojurska), kuri posėdžiaudavo būste prie uniotų šv. Juro katedros. Šventjurininkai, grapo Stadion'o kurstomi, pareiškė separatininkų siekimus: reikalavo padalyti Galiciją tautybėmis, įvesti rusinų kalbą į administraciją, teismą bei mokyklas. Jų organas buvo laikraštis „Zoria hałycka“ (Galičiaus Aušra), pilna neapykantos lenkams. Taigi Vienos vyriausybė rėmė savo viešpatavimą ne tik valstiečiais, kuriuos ji patraukė į savo pusę balandžio mėn. patentu, bet ieškojo jam pamato ir tautų vaiduose, keldama rusinų klausimą. Be valstiečių bei rusinų, grapas Stadion'as naudojosi taip pat aristokratija, kuri norėjo paleisti Tautos Tarybą, laikydama ją revoliucijos organu, ir Lenkų reikalų vadžias paimti į savo rankas. Postulatinio seimo vietoje vyriausybė įsteigė, daugiausia iš grapų, vadinamąjį „Bairatą“ (Beirath), t. y. artimiausiąją tarybą, kuri turėjo prižiūrėti gubernatoriaus darbus ir teikti jo įsakymams orumo.

1848 m. birželio mėnesį Stadion'as pasitraukė iš savo vietos, bet jojo sistema nepasikeitė. Vyriausybė, naujų revoliucijos versmų spiriama Vienoj bei kituose provincijos miestuose, darė nuolaidų: paskyrė gubernatoriumi lenką Vaclovą Zaleskį; kentė bairatą; leido organizuoti tautos gvardiją, kurios vadu visai Galicijai paliko pulkininkas Vibranovskis;

visa tai tačiau darė iš būtino reikalo ir tik kuriam laikui. Numalšinus Vienos revoliuciją, reakcija pakėlė galvą, norėdama praryti visus lig šiol įgytus tautos laimėjimus.

Vyriausybė nusprendė sutvirtinti savo valdžią Galicijoj, remdamasi ne tik vienais valstiečiais, šventajurininkais bei aristokratija, bet ir karo jėga. Pasklidus netikroms žinioms apie valstiečių daromas skerdynes Samboro apskrityj, apie karo kilimą Vengruose bei kitus politikos įvykius, Lvovo gatvėse ėmė būriuotis žmonių minios, kurios davė Austrų kariuomenei prógos jas užkabinti ir susiremti. Minia šoko taisyti barikadų, o paskui prasidėjo peštynės gatvėje. Generolas Hammerstein'as liepė pastatyti ant kalvų aplink Lvovą patrankų ir bombarduoti miestą. Bombardavimas (1848 m. lapkričio 3 d.) per keturias valandas padarė nuostolių kelioms dešimtims milijonų auksinų. Buvo sudeginta senovinė rotušė, sugriauta daugybė trobesių, sunaikinta gausinga universiteto biblioteka, užmušta arba sužeista šimtas kelios dešimtys žmonių.

Nuslopinus Vienos revoliuciją, visoje Austrų monarkijoj, taigi ir Galicijoj, įsigalėjo centralistiška bei despotiška sistema vidaus reikalų ministerio Aleksandro Bacho, kuris paskelbė karą tautos teisėms. Liko išardyta Centralinė Tautos Taryba ir visos draugijos, jos rūpesčiu įsikūrusios (P r i v a č i ų v a l d i n i n k ų d r a u g i j a, V i s ų a m a t ų b e i r a n k p e l n i ų p i l i e č i ų d r a u g i j a, B r o l i ų d r a u g i j a, I z r a e l i t ų d r a u g i j a i r k t.). Tokio pat galo sulaukė ir tautos gvardija. Buvo imta vėl germanizuoti šalis. Gubernatoriaus Zaleskio papėdininkas, grapas Agenoras Goluchovskis, nors ir lenkas, buvo Bacho sistemos įnagis.

Rusų užgrobtose žemėse revoliucijos judėjimas 1848-ais m. paskatino organizuoti slaptų sąjungų, bet ligi sukilimo neprivedė.

Lietuvoj veikė nuo 1846 m. mokyklų jaunuomenės draugija, įkurta brolių Dalevskių — Pranciškaus bei Aleksandro. Iš pradžios jinai tesirūpino tik lavintis pagal tautos dvasią, puoselėti lenkų kalbą bei papročius ir neturėjo politikos sąjungos pobūdžio. Tiktai revoliucinis sųjūdis Europos vakaruose sugundė ją kilti su ginklais rankose prieš Rusus. Sukilimas pradėti buvo paskirta 1849 m. didžiajame ketvirtadienyje. Policija, susekusi sąjungos pėdsakus, išgaudė konspiratorius ir atidavė juos tardymo komisijai. Karo teismo

nutarimu 1849 m. Dalevskiai, kaipo jaunuomenės vadovai, buvo pasmerkti išsiųsti į Nerčinsko kasyklas; literatė Sofija Klimanskaitė bei poetas Edvardas Želigovskis ištremti į Pauralės kraštą. Kiti sąmokslo dalyviai, gavę lazdų ar rykščių, buvo ištremti į Sibyrą.

Karalystėj taip pat gyvavo slaptoji sąjunga, susidėjusi iš Rusų universitetų auklėtinių. Įžymesniais šios sąjungos nariais buvo filosofas Jonas Majorkevičius († 1847), teisininkas Enrikas Krajevskis bei profesorius Vaitiekus Grochovskis. Šitoji sąjunga, pasiaukojusi iš pat pradžių darbui dirbti — išlaikyti visuomenėj tautos dvasią, 1848-jų m. revoliucinio judesio pagauta, irgi stojo į konspiracinių sukilimų kelią. Poznaniaus sukilimo bei Krokuvos sąjūdžio žlugimas tepriverte ją tik atidėti sukilimo versmą, bet neiširti. Sučiupta tebuvo tik 1850 m. Jos dalyviai karo teismo nutarimu 1854 m. liko nusmerkti ištremti.

Tuo pat metu lenkai, be daromų pastangų savo krašte, dalyvavo visose beveik Europos revoliucijose, kaipo pavergtųjų tautų sąjungininkai. Visur jų būta, kur tik ėjo kova su despotizmu; krauju ir gyvata jie tarnavo laisvės idejai, tikėdami jos triumfe glūdant tėvynės atstatymo paslaptį. Tame darbe dalyvavo visos emigrantų partijos, neišskiriant nė demokratų, kurie principe buvo priešingi aukoti lenkų jėgas tikslams, nesirišantiems betarpiškai su Lenkais.

Kilus 1848 m. Milane revoliucijai prieš Austrus, Adomas Mickevičius, viešįs Romoj, sumanė sudaryti lenkų legioną ir remti italus kovoje del nepriklausomybės. Su keliomis dešimtimis savanorių jisai iškeliavo į Milaną, kur prie jo prisidėjo atvykęs iš Prancūzų su dviem šimtais emigrantų Mikalojus Kaminskis, ulonų pulko vadas lapkričio mėn. sukilimo metu. Legionas dalyvavo įvykiuose Apeninų pusiasalyj, būdamas tikras, kad, remdamas italų nepriklausomybę, skinąs kelią ir Lenkams atstatyti.

Kunigaikščiui Čartoriskiui pasirūpinus, vyriausiuoju Sardinijos armijos vadu buvo paskirtas generolas Vaitiekus Chšanovskis, kuris vadovavo karui, Karoliaus Alberto pradėtam 1849 m. prieš Austrus ir pasibaigusiam italų pralaimėjimu ties Novara.

Liudvikas Mieroslavskis, susmukus Poznaniaus sąjūdžiui, nuvyko į Siciliją, kur buvo kilusi revoliucija prieš Burbonus; jis, ėmęs vadovauti pusei sukilėlių armijos, kovojo įvairiu pasisekimu su Neapolio kariuomene. Susmukus Sicilijos sukilimui, dalyvavo Vokietijos revoliucijose: Didžiojoj Badeno kunigaikštystėj bei Bavarų Palatinate; prie jo buvo prisidėjęs nemažas skaičius lenkų emigrantų, gyvenusių Šveicaruose bei Prancūzuose.

Visų svarbiausias tačiau lenkų dalyvavimas buvo Vengrų kare.

Padėti vengrams, kurie 1848 m. tvėrėsi ginklų prieš Austrus, ėjo minios savanorių iš visų Lenkų žemių. Lenkus jungė su vengrais istorinės tradicijos, o dabar juos artino bendras reikalas gintis nuo Habsburgų despotizmo. Buvo tikėtasi, kad Vengrai, laimėję kovą, perkelsią karą ir už Karpatų ir paremsią lenkus kovoje del nepriklausomybės. Savanoriai dideliu noru skubėjo į Vengrus ir del to, kad sukilėlių armijos vadu paliko Enrikas Dembinskis, kad lenkų legioną apsiėmė formuoti pagarsėjęs karo talentais Demokratų Draugijos narys, lapkričio sukilimo karininkas Juozas Visockis (* 1809), kad į kovos lauką buvo nuvykęs „Lambert'o“ viešbučio pasiuntinys Juozapas Bemas (* 1791), pagarsėjęs artilerijos vadas Ostrolenkos mūšyje ir Varšuvą supant. Bemas, paskirtas Septynpilio gubernatoriumi, didžiai įsiteikė sukilimui; gavusio generolo laipsnį Visockio legionas, garbingai pasižymėjo visuose mūšiuose su austrais. Dembinskis, atsisakęs nuo vyriausiojo vado pareigų, paėmęs Aukštųjų Vengrų komandą, buvo besibraunąs į Galiciją. Tuo tarpu imperatorius Mikalojus padavė ranką Austrams ir išsiuntė prieš Vengrus Paskevičių su aštuonių dešimtų tūkstančių kareivių armija. Žlugus Vengrų sukilimui, lenkų legionas rado prieglaudą Turkų teritorijoj.

Po tokio jėgų įtempimo tėvynėj bei svetur lenkų energija sumažėjo. Dalevskius suėmus Vilniuje ir Enriką Krajevskį įkišus į Varšuvos citadelę, pasibaigė slaptųjų sąjungų bei konspiracijų metas. Demokratų Draugija, kurios Centralizacija buvo persikėlusi iš Paryžiaus į Londoną, prarado savo įtaką

krašte. Visiems priilsus, pasidarė tylu; tos tylos nebesutrikdė nė 1853-jų m. Rytų karo audra.

Rudenį 1853 metais imperatorius Mikalojus, neva atlygindamas muamedams už pravoslavų bažnyčios teisių laužymą Jeruzolimoj, paskelbė Turkams karą. Anglai bei Prancūzai, įžvelgę Mikalojaus žygyje norą, nugalėjus Turkų valstybę, pastatyti ant jos griuvėsių Rusų galybę, pasiryžo ginti sultoną ir išsiuntė savo laivynus į Juodąją jūrą. Petrapilyje bijojo, kad Anglai su Prancūzais neiškeltų Lenkų klausimo ir nesukurstytų Rusų užgrobtose žemėse gyventojų sukilti, nes tada susikaldytų Mikalojaus jėgos ir nulemtų karo galą. Petrapilio rūmų veltui bijota. Anglai nenorėjo Lenkų klausimo judinti ir į savo sistemą įtraukė Prancūzų ciesorių Napoleoną III-jį. Jie nenorėjo nusidėti Prūsams bei Austrams, ypačiai pastariesiems, kurie prižadėjo laikytis per karą neutraliteto su ta sąlyga, kad lenkai nebūsią keliami prieš Rusus. Esant tokiam kariaujančiųjų valstybių nusistatymui, lenkai buvo priversti nieko neveikti, nors buvo daryta pastangų abiejų emigrantų kuopų — demokratų bei konservatininkų.

Demokratų Draugijos Centralizacija, pasiuntusi į kraštą emisorių, ragino tautą kilti, bet niekas jos nebepaklausė. Buvo aišku, jog kraštas pats savaime nesukils; todel buvo sumanyta, sudarius lenkų legioną, pasiųsti jį į Rusų užgrobtas žemes. Tasai sumanymas pribrendo demokratų skeliaudroj, kuri, atsitraukusi iš Centralizacijos, susibūrė Paryžiuje „Lenkų ratelyj“ (Kółko polskie). Jam nebuvo priešinga ir „Lambert'o“ hôtelio partija, kurios reikalus vedė senojo kunigaikščio Čartoriskio sėsevaikis (sūnėnas), pulkininkas Vladislovas Zamoiskis. Demokratai bei konservatininkai, kad ir turėję bendrą tikslą, nebepasitikėjo vieni antrais, ginčijos del valdžios bei vyriausiojo vado ir siuntinėjo skundus Turkų, Anglų bei Prancūzų ministeriams. Pagalios Anglai bei Prancūzai, nenorėdami jokia lytimi atnaujinti Lenkų klausimo Europos vaidytuvėj, nebeleido sudaryti lenkų legiono.

Esant keblumams, su kuriais teko susidurti besteigiant legioną Turkuose — reikėjo labiausiai skaitytis su Austrais — buvo sumanyta išvesti lenkus į karo lauką tokiuo vardu, kuris nekeltų diplomatų įtarimo: pavadinti juos sultono kazokais.

Mykolas Čaikovskis (* 1808), autorius apysakos iš Lenkų kazokijos, buvęs ilgą laiką politišku „Lambert'o“ viešbučio agentu Konstantinopolyj, priėmė islamą ir kaipo Sadikas-paša, suėjo į artimus santykius su Turkų ministeriais. Jisai, gavęs firmaną, leidžiantį organizuoti sultono kazokus, ėmė varyti tą darbą pats, savarankiškai. Nerasdamas paspirties nei demokratų partijoje, nei „Lambert'o“ viešbutyje, jis negalėjo surinkti pakankamo lenkų skaičiaus pulkui sudaryti ir del to ėmė į jį bulgarus, armėnus, čigonus, žydus, arabus, turkus ir kt. Čaikovskio pavyzdžiu pasekė Vladislovas Zamoiskis, kuris Napoleono III-jo protekcija buvo gavęs firmaną kitam kazokų pulkui organizuoti. Bet tarp Sadiko-pašos bei Zamoiskio prasidėjo ginčai del vadovybės, kuriuos veltui stengėsi sutaikinti Mickevičius. Imperatoriaus Mikalojaus mirtis (1855 m. kovo mėn. 2 d.) padarė karui galą ir taiką, kuri išblaškė lenkų viltis.

Imperatorius Mikalojus buvo įsitikinęs esąs Dievo įrankiu, siųstu į žemę monarkybės teisėms ginti. Maloningas kriminaliniams nusikaltėliams, jis neturėjo pasigailėjimo politikos nusidėjėliams, kuriuos laikė laužytojais Dievo valios, valdančios žmoniją per savo išrinktuosius, karalius. Lenkams, drįsusiems prieš jį, Dievo siųstąjį, sukilti, prisiekė atkeršyti ir savo nutarimą įvykdė nepermaldaujamu nuosakumu. To keršto troškulį pastūmė jis net ligi lenkų tautybės išnaikinimo sienų. Sunaikino Karalystės savavaldybę, lenkus pavedė plakti neįžabotai biurokratijai ir atskyrė juos nuo Europos kinų siena, bet tautybės pragaišinti nevaliojo. Tauta, praėjusių kartų darbu sutaupyto ištekliaus dėka, keršto smūgius išturėjo ir neišsižadėjo teisių gyventi bei būti nepriklausoma.

Mikalojaus sūnus bei įpėdinis, imperatorius Aleksandras II-is (1856—1881), aplankė Varšuvą 1856 m. gegužės mėn. Buvo jis gyventojų karštai sveikinamas, nes, prieš atvažiuojant jam, buvo paleistas gandas apie malones bei nuolaidas tautybės naudai. Imperatorius rado reikalingu daiktu tautos įkarštį atvėsinti ir svajas išblaškyti. Piliečių deputacijai, kurią jis priėmė Belvederio rūmuose, pasakė: „Šalin svajos, ponai!“ (Point de rêveries, messieurs!). Visa,

ką mano tėvas yra padaręs, gerai yra padaręs! Mano valdymas bus jo viešpatavimo tęsimas!“

Paskevičiui mirus († 1856), vietininko vietą užėmė kunigaikštis Mykolas Gorčakovas (* 1792), vyriausiasis Rusų armijos vadas per paskutinį rytų karą. Buvęs tai doras geras žmogus, bet, kaipo kareivis, maža tesirūpindavęs Karalystės vidaus reikalais. Ir tikrai, civilinė valdžia koncentravosi rankose Povilo Muchanovo (* 1798), kuris buvo Vyriausybinės Komisijos direktorius, o drauge ir Varšuvos mokslo apygardos globėjas. Muchanovas buvo Mikalojaus valdininko tipas. Jisai laikė lenkus nebepataisomais revoliucininkais, nesugebančiais valdytis. Jojo supratimu, mažų mažiausias nukrypimas nuo ligšiolinės sistemos, pav., leidimas piliečiams rinktis pasitarti ekonominiais reikalais, įsteigimas Varšuvoj universiteto ar suteikimas spaudai palengvinimų, — sužadintų politišką agitaciją bei revoliuciją. Muchanovas savo asmenimi reiškė tąją valdymo sistemą, kurią toliau varyti buvo pasižadėjęs imperatorius savo kalboje, pasakytoje Belvederio rūmuose.

Iš tikrųjų, pradėjus Aleksandrui II-jam viešpatauti, valdymo sistema nepakitėjo, tik švelniau ji buvo vykdoma. Rusų imperijoj po pralaimėtojo rytų karo pakėlė galvą liberalybės dvasia, kuri suteikė kai kurių palengvinimų ir Karalystei. Pats imperatorius davė išleisti Varšuvoj kai kuriuos Mickevičiaus veikalus. Nebelaikė nusikaltimu valstybei necenzūruotų knygų turėjimo, kaip va, Krasinskio bei Slovackio poezijų, Lelevelio raštų bei politiškų brošiūrų. Buvo atidaryta citadelė ir kiti politikos nusikaltėlių kalėjimai; leista kai kuriomis išimtimis grįžti į kraštą emigrantams ir suteikta amnestija Sibyro tremtiniams. Visų svarbiausiu tačiau daiktu, patenkinančiu didžiausius visuomenės reikalavimus, buvo atidarymas Varšuvoj 1857 m. medikų-chirurgų akademijos ir leidimas įkurti Žemės Ūkio Draugiją (Towarzystwo rolnicze).

Medikų-chirurgų akademija sutraukė į save jaunuomenės būrius, bet ne vienas tik medicinos mokslas juos ten viliojo. Veržte veržėsi į ją visi, trokštą universiteto gyvenimo atmosferos, tiek turį palinkimą į tikslius bei eksperimentinius mokslus, tiek į literatūrą bei poeziją.

Kaip medikų-chirurgų akademijoj susispietė jaunuomenės minios, taip Žemės Ūkio Draugijoj — šviesuomenės didžiuma,

be pozicijos ir darbo skirtumo. Nors Draugija teturėjo rūpintis vien tik žemės ūkio reikalais, tačiau prie jos buvo prisidėję pramoninkai, pirkliai, profesoriai bei literatai, — visi jie troško dalyvauti viešuosiuose pasitarimuose, kad ir apie tokiuos dalykus, kaip va: arimas, javų sėjimas arba bulvių sodinimas. Dar labiau buvo imta domėtis Draugija, kai netrukus buvo jai vyriausybės duota teisė tartis valstiečių klausimu, dalyku labai opiu, dominančiu kiekvieną šviesų pilietį. Žemės Ūkio Draugijos vėliava buvo josios pirmininkas, morališkas žemininkų bendruomenės vadas Andrius Zamoiskis.

Zamoiskis (* 1800) buvo „Teismo bylų rinkinio" (Zbiór spraw sądowych) autoriaus anūkas, vyresnysis vyriausiojo paskutiniais laikais „Lambert'o" hotelio politikos vedėjo Vladislovo brolis, kunigaikščio Adomo Čartoriskio sesvaikis. Mokslus jisai ėjo Šveicaruose bei Edinburgo universitete; pagrįžęs į kraštą, tarnavo iš pradžios Vyriausybinėj Vidaus Reikalų Komisijoj, paskui įstojo į sukilėlių kariuomenę ir kovojo ties Grochuva. 1831 m. kunigaikščio Čartoriskio liepiamas važinėjo į Vieną slaptąja misija pas Metternichą. Susmukus sukilimui, jisai pasiliko krašte ir nutraukė santykius su šeima, esančia svetur. Jam buvo atėjusi į galvą mintis gydyti tėvynės žaizdas kruopščiu ūkio darbu, tarp ribų, Mikalojaus vyriausybės leistų. Savo dvaruose, paveikslingai vedamuose, įsitaisė pagerintą arklių bei galvijų veislę, statydino garo malūnus, plėtė žemės ūkio pramonę. Idant aplinkiniai dvarininkai susipažintų su naujaisiais patobulinimais žemės ūkio srityje, kviesdavo juos pas save į Klemensavą (ties Ščebžešinu); paskiau ėmė leisti „Krašto ūkio metraštį" (Rocznik gospodarstwa krajowego), nuo 1842 m. — laikraštį, palaikomą nemažo bendradarbių būrelio. Zamoiskis slėpė po šalta Anglų lordo povyza jautrią sielą bei kupiną tėvynės meilės širdį. Atsidėjęs dirbo agronomijoj bei pramonės spekuliacijoj greičiau del jaučiamosios pareigos nekaip del intereso; jam labiau rūpėjo sužadinti krašte gyvybė bei judesys nekaip medžiagiška nauda. Jojo idealas buvo Lenkai istoriškomis savo sienomis nuo jūros ligi jūros. Jis tikėjo jų atstatymu, bet gerai nežinojo, kada ir kuriuo būdu. Buvo priešingas maldavimams vyriausybės. Jo supratimu, kiekvienas prašymas esąs idealo išsižadėjimas, del to jis greičiau sutikdavo pasitenkinti malonės trupiniais iš kunigaikščio Gorčakovo

ar Muchanovo rankos, nekaip prašyti vyriausybės, kad atsižvelgtų į krašto reikalus. Jisai išsižadėtų net 1815 m. konstitucijos statuto, jeigu į jojo grąžinimo sąlygą būtų pastatytas prašymas. Politinių įvykių bėgyje užėmė laukiamąją vietą, būdamas tikras, jog Lenkai, ar anksčiau ar vėliau, išsivaduos iš Rusų valdžios. Su tąja politikos programa sutiko visi šviesesnieji žemininkai, vienu balsu išrinkę Zamoiskį pirmininku komiteto, kuris turėjo vesti Žemės Ūkio Draugijos reikalus.

Tuojau, tik atidarius medikų-chirurgų akademiją bei Žemės Ūkio Draugiją, pasireiškė sambrūzdis, iš pradžios įvairių mokyklų jaunuomenės tarpe, vėliau kaskart platesniuose visuomenės sluoksniuose. Tautybės dėsnis, Prancūzų ciesoriaus Napoleono III-jo įvestas į Europos politiką, sukėlė lenkų visuomenėje naują viltį ir atgaivino geresnės ateities tikėjimą. Italų šokimas į kovą su Austrais del tautos suvienijimo bei nepriklausomybės padarė jaudinantį įspūdį, juoba, kad, Prancūzų

Zamoiskiai, „Jelitos“ erbo.

Tomas

Pliorius	Motiejus
Peliksas	Jonas
Stanislovas († 1572), Cholmo kaštel.	Jonas († 1618), Cholmo kaštel.
Jonas († 1605), kancleris bei did. Karūnos etmonas, Zamoiskių ordinacijos įkūrėjas 1589 m.; Barboros Tarnovskaitės sūnus:	Zdzislovas, Černiechuvos kaštelionas.
Tomas († 1638), did. Karūnas kancleris.	Martynas, pirmas tosios linijos ordinatas.
	Mykolas († 1735), Smolensko vaivada.

Tomo († 1638) vaikai:

Jonas	Grizeldė	Joana
Jonas († 1665), Sandomiero vaivada; žmona Marė Kazimiera d'Arquien, paskiau ištekėjusi už karaliaus Sobieskio.	Grizeldė, ištekėjusi už kunig. Jeremijo Višniovieckio, karaliaus Mykolo Kaributo motina	Joana Barbora, ištekėjusi už Aleksandro Koniecpolskio.

Mykolo († 1735) vaikai:

Jonas Jokūbas	Andrius
Jonas Jokūbas († 1791), Padolės vaivada; žmona Liudvika Poniatovskaitė, Stan. Augusto sesuo.	Andrius († 1792), did. Karūnos kancleris, žmona Konstancija Čartoriskaitė.
Aleksandras Augustas.	Stanislovas Kostka († 1856), žmona kunig. Sofija Čartoriskaitė.

Stanislovo Kostkos vaikai:

Kastantas	Andrius	Vladislovas
Kastantas ordinatas.	Andrius († 1874).	Vladislovas († 1868), generolas.

padedami, jie šventė Magentos bei Solferinos laimėjimų šventę. Jeigu atgijo Italai, kuriuos Europos diplomatija ilgai laikė tiktai geografijos terminu, tai kodel gi lenkai, kovoją del savo teisių jau kelias dešimtis metų, negalėtų išsikovoti nepriklausomybės? Aukštųjų bei žemųjų mokyklų jaunuomenė ėmė karštai disputuoti apie tautos dalykus; paskui ją pagavo veikimo karštis, kuris netrukus pasireiškė viešosiose manifestacijose. Šitų manifestacijų iniciatoriai bei vadai buvo mokiniai Meno mokyklos (Szkoła sztuk pięknych), įsteigtos dar 1844 m., pilnos jaunuomenės, ne tiek šviesios, kiek patriotiškos bei karštos.

1860 m. birželio 11 d. Varšuvos kalvinų kapuose per Katarinos Sovinskienės, generolo karžygio Juozapo našlės, laidotuves susirinko per 20.000 žmonių. Palaidojus generolienės kūną, didžių didžiausia minia išsipylė į Volės apkasus ir pagerbė žuvusius beginant Varšuvą 1831 m. rugsėjo mėnesį. Manifestacijos atsikartojo spalių mėnesį, suvažiavus į Varšuvą valstybių grobikių monarkams: Aleksandrui II-jam, Austrų ciesoriui Pranciškui Juozapui bei Prūsų kunigaikščiui Viliui, kuris valdė šalį, pavaduodamas sergantį brolį. Buvo sudeginti triumfaliniai vartai, pastatyti Rusų imperatoriui pagerbti; Pranciškų Juozapą geležinkelio stotyj pasitiko šauksmu: „Vive Solferino et Magenta!“ Teatro salėj per iškilmingą vaidinimą buvo palietas dvokiąs skystimas; imperatoriaus ložos apmušalas išteptas purvais. Lapkričio 29 d. per sukilimo metines, karmelitų bažnyčioj Lešnoj buvo užpirktas šventimas, per kurį giedojo suplikacijas: „Nuo maro, bado, ugnies bei nelaisvės išgelbėk mus, Viešpatie!“ Vakare susirinkusios minios prieš Dievo Motinos statulą pagiedojo klūpodamos himną: „Dieve, kurs Lenkus“ („Boże, coś Polskę“), kitados parašytą Aloizo Felinskio 1815 m. per Karalystės įkurtuves. Manifestacijos dalyviams buvo dalijami Kasciuškos bei Kilinskio atvaizdai su atatinkamais parašais. 1861 m. vasario 25 d., per Grochuvos mūšio metines sukaktuves, susirinko minios žmonių Senajame Mieste, iš kur buvo bevykstančios į mūšio lauką, bet, paliepus oberpolicmeisteriui Trepovui, kazokų bei žandarų buvo išvaikytos. Po dviejų dienų, vasario 27 d., ištiko katastrofa, davusi nelaukiamų padarinių.

Po pamaldų Lešnos karmelitų bažnyčioj minia manifestantų patraukė į Senąjį Miestą, o eidama vis augo didyn ir didyn.

Toji procesija gavo tikybinės procesijos pobūdžio, kai prie jos prisidėjo Varšuvos miestelėnės su kryžiais bei šventųjų paveikslais, kuriuos buvo išsinešusios iš namų bei aplinkinių bažnyčių. Nuo Pilies Aikštės buvo ji besukanti į Krokuvos Priemiestį, bet ją užklupo Kubanės kazokai ir išvaikė. Tuo pat metu iš bernardinų bažnyčios Krokuvos Priemiestyje ėmė eiti laidotuvių procesija su vieno Sibyro tremtinio lavonu. Tie patys kazokai, kurie ką tik buvo išvaikę minią Pilies aikštėje, šoko ant laidotuvių procesijos, sukapojo kryžių, kurį nešė vienuolis, ir ėmė mušti žmones stirnakojais. Gatvės vaikai, pagriebę plytas, sudėtas prie statomų namų, ėmė svaidyti kazokus. Tuomet atėjo į gatvę pėstininkų būriu vedinas generolas Zabolockis ir liepė šaudyti į minią. Buvo nušauti penki vyrai: du žemininkai, amatininkas, darbininkas bei gimnazijos mokinys. Keturius nudėtųjų lavonus minia nunešė į Europos viešbutį, penktąjį paguldė Andriaus Zamoiskio rūmuose Naujajame Pasaulyje.

Šaudymas į beginklius žmones neapsakomai sujaudino visus Varšuvos visuomenės sluoksnius. Įžymesnieji piliečiai, rinkdavęsi nuo kurio laiko pirklių susirinkime (resursoj) tautos dalyko svarstyti, išrinko keliolika delegatų ir įsakė jiems išgalvoti priemones Varšuvai apsaugoti nuo karo teroro. D e l e g a c i j a nutarė pasiųsti į vietininką deputaciją paklausti žmonių užpuolimo priežasčių, pranešti apie Varšuvos gyventojų įtūžimą, reikalauti patenkinimo už smurtą bei žuvusiųjų kraują. Tą pačią dieną, dešimtą valandą vakare aštuonių piliečių deputacija nuvyko į pilį ir, nepaisant vėlybo laiko, buvo Gorčakovo priimta. Vietininkas išklausė pranešimo; apgailestavęs nelaimę, kurią aiškino ištikus del laužymo jo įsakymų, pasiuntinius patenkino. Jisai prižadėjo paleisti visus, suimtus vasario 27 d., leido iškilmingai palaidoti žuvusiuosius, sutiko padaryti tardymą del šaudymo į žmones ir pašalinti nuo vietos neapkenčiamąjį oberpolicmeisterį Trepovą. Be to, dar pasižadėjo priimti ir pasiųsti imperatoriui adresą, kokį įteiksią piliečiai, ir leido Delegacijai paimti miestą į savo globą ligi pasibaigiant žuvusiųjų laidotuvėms.

Visus priežadus Gorčakovas įvykdė.

Vasario 28 d. buvo pasiųstas į Petrapilį adresas, Žemės Ūkio Draugijos komiteto paruoštas pagal Zamoiskio dvasią. Nieko nebuvo juo reikalaujama, nei prašoma; tebuvo tik pra-

nešta apie nelaimingą krašto padėtį, kreiptasi į monarkos širdį ir teisingumo jausmą.

Kovo m. 2 d. buvo žuvusiųjų laidotuvės. Namų stoguose bei balkonuose buvo iškabinėta juoda gelumbė su baltu kryžiumi. Šimto tūkstančių minia išėjo su gedulu. Lydimosios procesijos pryšakyje, išėjusios iš šv. Kryžiaus bažnyčios, jojo ant arklio naujai paskirtas oberpolicmeisteris, generolas Paulucci's, su ugniagesių kareiviais. Žuvusiųjų kūnus lydėjo iš pradžios Varšuvos arkivyskupas kun. Antanas Fijalkovskis, paskui kiti Bažnyčios ganytojai. Ilga eile ėjo evangelikų kunigai, visų vienuolynų vienuoliai, bažnyčių brolijos, amatininkų cechai, mokyklų mokiniai. Paskui karstus ėjo žydų vyresnieji, kuriuos vedė vyriausiasis rabinas Beer'is Meisels bei pamokslininkas, teologijos daktaras Jastrov'as. Išgriūtys traukė į Povonzkas netrikdoma rimtimi, laidotuvių komiteto bei akademijos jaunuomenės tvarkomos. Religinę ceremoniją prie kapo atliko pirma katalikų vyskupai, paskui evangelikų kunigai, pagalios rabinai. Po laidotuvių minia ramiai išsiskirstė namo.

Gorčakovas, gėrėdamasis miesto tvarka, Delegacijos nepaleido ir po žuvusiųjų laidotuvių. Jos pirmininku paskyrė Pauluccį, vice-pirmininku buvusios Lenkų kariuomenės generolą Levinskį; narių skaičių padidino ligi dviejų dešimtų keturių. Savo posėdžius Delegacija turėdavo rotušėje ir visais svarbesniais reikalais susižinodavo su vietininku. Jinai pranešdavo jam apie gyventojų nuotaiką, reikalaudavo paleisti kalinius, išrodydavo blogus administracijos valdžios darbus. Delegacijos pranešimus Gorčakovas dažniausiai dėdavo į dabą, bet daugiau neatsitiko nieko, kas galėtų žadėti vyriausybės sistemos pakeitimą. Atvirkščiai, kovo mėnesio viduryj atėjo į vietininką laišku atsakymas į vasario 28 d. adresą, kuris pranešė lenkus esant lygiai tokius pat monarko rūpesčio objektus, kaip ir kiti imperijos valdiniai; perdideli jų reikalavimai bei faktinė netvarka būsią nubausti. Po tokios imperatoriaus deklaracijos, nežadančios jokių nuolaidų, didžiulės reikšmės gavo netikėtas Muchanovo žlugimas.

Tasai galiūnas, negalįs prisitaikinti prie sąlygų, vasario 27 d. katastrofos sudarytų, liko nebetinkamas pačiam Gorčakovui, kuris įtikėjo, jog ramumas Karalystėj pareina nuo Mikalojaus sistemos išsižadėjimo. Būdamas vyriausiuoju Vidaus

Reikalų Komisijos direktoriumi, Muchanovas pakišo vietininkui pasirašyti slaptą aplinkraštį civiliniams gubernatoriams, kuriems liepė raginti valstiečius sekti ir gaudyti asmenis, įtariamus del intrigų prieš valdžią. Tasai raštas, kvepiąs tendencija sukurstyti valstiečius prieš šlėktas ir noru gauti vaisių, kurių yra ragavusi 1846 m. Galicija, sužadino visų pasipiktinimą. Buvo pranešta apie tai Gorčakovui, ir tasai, norėdamas visuomenę nuraminti, nusprendė pašalinti Muchanovą. Kovo 25 d. jisai išsirūpino jam Petrapilyj atleidimą iš tarnybos bei įsakymą tučtuojau išsidanginti iš Karalystės. Visagalis dar nesenai didžiūnas išvažiavo į užsienį, lydimas kačių muzika visose Varšuvos-Vienos geležinkelio stotyse. Muchanovo žlugimas atrodė Mikalojaus sistemos susibankrotijimo pranokėju ir naujosios eros žadiniu Karalystei. Tos naujosios eros reiškėju tapo margrapas Vieliopolskis.

Grapas Aleksandras Vieliopolskis (* 1803), Miravos margrapas Gonzaga Miškovskis, Juozapo Stanislovo bei Eleonoros Dembinskaitės, garsingojo generolo sesers sūnus, ėjo mokslus Vokiečių universitetuose, iš kur grįžo į kraštą su filosofijos daktaro laipsniu. Sulaukęs pilnų metų, jisai paėmė valdyti ordinaciją, įsteigtą kitados Miškovskių, sumažintą Varšuvos Kunigaikštystės metu, tebesančią ilgų šeimos ginčų objektu. Vieliopolskiui atėjo į galvą mintis atgauti ordinacijai pirmykštes sienas ir del atsidalijusių nuo jos įvairiais laikais dvarų pradėjo jis su įvairiais asmenimis bylą, kurią visiškai pralaimėjo. Tąja byla jis pirmąkart sukėlė prieš save viešąją nuomonę, įžvelgusią pasiryžime atgauti pirmykštes sienas aristokratų giminės norą pralobti, nuskriaudžiant vargingesnius šlėktas. Bevarydamas pats bylą, Vieliopolskis pamėgo advokatų polemiką; be to, jis tvirtai buvo įsitikinęs niekad neklystąs ir neatsižvelgdamas į viešąją nuomonę, įžūliai šalindavo kliūtis. Savo politikos darbą jis pradėjo besibylinėdamas del ordinacijos, lapkričio sukilimo metu, — tada jis buvo išsiųstas su diplomatine misija į Londoną. Susmukus sukilimui, begyvendamas kelerius metus svetur ir arti susipažinęs su diplomatų darbais, jis įsitikino, jog lenkų tauta negali laukti pagalbos Europos kabinetų. Tąjį jo įsitikinimą dar labiau sutvirtino 1846 m. įvykiai, būtent Metternich'o vyriausybės vaidmuo Galicijos skerdynėje. Tų įvykių įspūdyje jisai išleido brošiūrą, antrašte „Lettre d'un gentilhomme polonais au

prince de Metternich", kurioje išdėstė savo politikos programą. Jisai įrodinėjo joje, kad lenkai, užuot prašę pagalbos Europos Vakarų valstybėse, privalą remti savo ateitį sąjunga su Rusais. Nebeturėdami galios atgauti nepriklausomybės, lenkai galį apsidrausti sau buitį sąjunga su didele tos pačios padermės tauta. Patarė nusilenkti prieš Mikalojų, pavesti jam savo likimą be kokių sąlygų ir laukti kilnių jojo jausmų. Jisai manė lenkus, išsižadėjusius politiškosios nepriklausomybės, išlaikysiant sąjungoje su Rusais tautos savitumą ir įgysiant sąlygų skleistis pagal istoriškų tradicijų dvasią. Leisdamas tą brošiūrą, Vieliopolskis metė pirštinę tautos idealams ir užsipelnė opinijos panieką.

Keleriems metams praslinkus, jis vėl sukiršino viešąją nuomonę byla del Svidzinskio palikimo.

Kastantas Svidzinskis, buvusysis 1831 m. seimo atstovas, senovės mylėtojas bei bibliomanas, užrašė Vieliopolskiui gausingus mokslo rinkinius, su sąlyga, idant jie sudarytų neatskiriamą sudėtinę dalį Miškovskių ordinacijos ir būtų padėti tinkamiausioj Karalystės vietoj. Svidzinskis, pavesdamas savo rinkinius tokiai tvirtai įstaigai, kaip kad buvo ordinacija, tarėsi apdrausiąs juos nuo konfiskavimo, kaip tat buvo atsitikę su bibliotekoms: Zaluskių po paskutinio Lenkų padalijimo, Varšuvos mokslo bičiulių draugijos ir kitomis. Kai Svidzinskio testamento vykdytojai, jo palikimą laikydami visuomenės nuosavybe, dėjo ant Vieliopolskio morališką pareigą sukrauti rinkinius proto judesio ugniakure, vad. Varšuvoje, — margrapas nesutiko priimti tos kontrolės ir pasielgė, kaip tinkamas. Svidzinskio biblioteką perkraustė į savo buveinę (į Chrobžę ties Pinčuva), viešai garantavęs galėsiant jąja naudotis visus mokslo tyrinėtojus. Tuo tarpu Svidzinskio giminės iškėlė bylą del atėmimo testamentui galios. Vieliopolskis vieną bylą laimėjo, bet išsigando kitos, kurios išlaidos galėjo praryti visą turtą, Svidzinskio paskirtą bibliotekos rinkiniams laikyti. Todel jis išsižadėjo kapitalų bei nejudamojo turto Svidzinskio giminių naudai, uždėjęs jiems pareigą mokslinius rinkinius prijungti prie Opinoguros grapų Krasinskių ordinacijos. Mažne vienas tik margrapas laikė savo bylą teisinga, nepaisydamas visuomenės nuomonės, kuri matė jame savanaudį, iškreipusį Svidzinskio valią bei aukščiau statantį Chrobžės žibėjimą už visuomenės naudą.

Margrapas, nebetekęs populiarumo, visų nemėgiamas del puikybės, aukštos apie save nuomonės, arogancijos bei šiurkštumo, į Žemės Ūkio Draugijos atidarymą pasiuntė pavaduotinai savo sūnų, tarnavusį tėvo valia per paskutinį rytų karą Rusų kariuomenėj. Pirmininkas Zamoiskis neleido jaunam Vieliopolskiukui užimti tėvo vietos Draugijos įsteigėjų tarpe. Užsigavęs tuo, margrapas visiškai pasišalino iš Ūkio Draugijos. Bedugnė tarp Zamoiskio bei Vieliopolskio, kurios vyriausiąja priežastimi buvo jųjų politikos programų priešingumas, nuo to dar pagilėjo ir turėjo daug reikšmės tolimesniems įvykiams.

1860 m. manifestacijos pažadino Vieliopolskį išeiti į vaidytuvę. Jis manė atėjus metą vykdyti gyvenime programą, apgalvotą sodžiaus ramumoj ir daug kartų persvarstytą. Norėdamas įvykdyti savo planus, margrapas radosi neištikimas savo įpročiams: ėmė ieškoti bičiulių užsienyje bei krašte. Jis aplankė Paryžių, kur stengėsi patraukti į savo pusę „Lambert'o" viešbučio emigrantus; paskui atvyko į Varšuvą kalbinti šlėktų, kad pasirašytų jo paruoštą adresą. Vieliopolskio adresas maldaute maldavo monarką užmiršti praeitį, dėkojo už medikų-chirurgų akademiją bei Žemės Ūkio Draugiją, prašė grąžinti 1815 m. konstituciją. Ūkio Draugijos nariai nesutiko pasirašyti: vieni netikėjo, kad tuos prašymus imperatorius patenkintų; kiti maldavime grąžinti konstituciją matė išsižadėjimą tautos idealų — politiškosios nepriklausomybės. Adresas buvo išsiųstas vasario 28 d., bet visai kitoniškai suredaguotas. Vieliopolskis, jo nepasirašęs, išvažiavo į Chrobžę.

Margrapui gyvenant sodžiuj, jo politikos bičiuliai, nebelaukdami paspirties iš Žemės Ūkio Draugijos, su savo pastangomis kreipėsi tiesiog į vietininką. Senato oberprokuroras Julius Enoch'as pristatė Gorčakovui memorialą, kuriuo įrodinėjo, jog tolei būsią nepasitenkinimo krašte, kolei Romos katalikų dvasininkų bei mokyklų reikalus tebeprižiūrės, kaip žiūrėjęs, rusas stačiatikis ir kolei vyriausybė atgaivins Tikybų bei viešojo švietimo Komisiją, panaikintą 1832 m. organiškuoju statutu. Be to, dar Enoch'as rekomendavo kitokių reformų, būtent, leisti piliečiams dalyvauti visuomenės darbe. Gorčakovas, trokštąs nuramdyti kraštą be smarkių priemonių, sutiko

su memorialo mintimis, bet susirūpino, kaip surasiąs tokį lenką, kuris turėtų vyriausybės įsitikėjimo ir gabumų Muchanovo vietai užimti. Tiktai perskaitęs Enoch'o pakištą jam L e t t r e d'u n g e n t i l h o m m e p o l o n a i s, jisai pasiryžo pasiūlyti vyriausiojo Tikybų bei viešojo švietimo Komisijos direktoriaus vietą Vieliopolskiui.

Margrapas, atkviestas į Varšuvą, pareiškė vietininkui esąs pasiryžęs priimti siūlomą jam vietą ir įtikino jį reikiant įvesti Karalystėj įvairių įvairiausių reformų. Gorčakovas, sutikęs visa tai įvykdyti, išsiuntė atatinkamą pareiškimą į Petrapilį. 1861 m. kovo 26 d. pasirodė imperatoriaus įsakymas, leidžiąs steigti: 1) Valstybės Tarybą, sudarytą iš įžymių piliečių bei aukštųjų dvasininkų, kuri turėjo svarstyti krašto reikalus, gyventojų prašymus bei skundus, 2) Gubernijų, Apskričių bei Miestų Tarybas, 3) atgaivinti Tikybų bei viešojo švietimo Komisiją, Vieliopolskiui vadovaujant, 4) atidaryti aukštąsias mokslo įstaigas, 5) reorganizuoti mokyklas. Kitą dieną, kovo 27, Vieliopolskis pradėjo eiti savo pareigas.

Nuolaidomis, suteiktomis kovo 26-sios d. įsakymu, buvo norėta patenkinti patys didieji tautos reikalai ir nuramdyti protai. Vieliopolskis norėjo, kad visuomenė pasitenkintų tomis koncesijomis ir liautųsi dariusi manifestacijas. Tam tikslui jis nevengė griežtų priemonių; atvirkščiai, patarė jas vietininkui, atsakomybę už vaisius prisiimdamas pats ant savęs. Gorčakovas stabdydavo represinius Vieliopolskio smarkavimus, tačiau negalėdavo jo sutūrėti nuo griežtų žygių bei reiškimo šiurkščių nuomonių, kurios užgauliodavo visuomenę ir sukeldavo krašte protestų bei skundų.

Su Rusų generolais bei aukštesniais valdininkais margrapas elgdavosi aristokratiškai, išdidžiai, jausdamasis tvirtai savo pozicijoj, kas priversdavo juos lenktis prieš jį ir žemintis. Ilgą eilę cenzorių jis pasveikino pasakymu: „Matau mūsų krašte esant daugiau tėpliotojų negu rašytojų." Mokytojus bei mokyklų valdininkus priėmė draugiškai. Žydams, prisimeilindamas, kalbėjo, kad jie esą pašaukti sudaryti krašte trečiojo luomo, reikalingo pramonei bei prekybei plėsti. Kiek margrapo elgesys su aukštaisiais rusais, cenzoriais bei žydais palenkė viešąją nuomonę į jo pusę, tiek giliai ją sukiršino šiurkštus pasielgimas su dvasininkais bei šlėktomis.

Oficialiai priimdamas dvasininkus, margrapas išbarė juos už dalyvavimą manifestacijose ir pareiškė nebeleisiąs kurti valstybės valstybėje, bet neiškrypsiąs iš tolerancijos kelio. Į tą kalbą Varšuvos dvasininkai atsakė sudėtiniu protestu, įteiktu arkivyskupui Fijalkovskiui, skųsdamies, kad katalikų tikyba vien toleruojama, kad Bažnyčia esanti pavojuj.

Blogesnių vaisių davė suerzinimas šlėktų bei visuomenės, kai buvo uždaryta Žemės Ūkio Draugija.

Žemės Ūkio Draugija iš tolo laikėsi nuo manifestacijų, kurios atrodė nereikalingos bei žalingos. Jinai buvo užimta projektais, del valstiečių padėties pagerinimo: buvo svyruojama tarp visiško valstiečių atleidimo su žeme ir jų apdėjimo nuomapinigiais. 1861 m. vasario mėnesį įvyko visuotinasai metinis Draugijos narių susirinkimas, kuriame dalyvavo apie 1500 piliečių; ten buvo pasireiškęs noras išspręsti valstiečių klausimą tokiuo pat būdu, kaip yra išsprendęs Imperijoj paskelbtas tuo pat metu Aleksandro II-jo manifestas: valstiečiai galėtų visiškai nuosavybei įsigyti jų valdomas iki šiol žemes. Jisai karštai norėjo, kad tasai nutarimas būtų kuo greičiausiai patvirtintas; drauge bijojo, kad manifestacijos nepadarytų jam kliūčių iš vyriausybės pusės. Manifestantai veltui stengėsi įtraukti Draugiją į vasario 27 d. įvykius. Draugijos komitetas vien tik del to sutiko paruošti ir įteikti adresą imperatoriui, kad neprarastų morališkos įtakos visuomenėj. Nepaisant tokio menko Draugijos politiškumo, Vieliopolskis laikė ją žalinga, nerasdamas savo programai joje paramos. Jam pasiūlius, Administracinė Taryba 1861 m. balandžio mėn. 6 d. nusprendė uždaryti Žemės Ūkio Draugiją.

Kitą dieną po Administracinės Tarybos įsakymo susirinko keli tūkstančiai žmonių prie Žemės Kredito Draugijos namų, kuriuose buvo Žemės Ūkio Draugijos komiteto biuras. Minia giedojo giesmes, tarp ko kita „Dargi Lenkai nepražuvo!" Paskui nuvykusi į Naująjį Pasaulį prie Zamoiskio rūmų padarė jam ovaciją. Vis didėdama, iš Naujojo Pasaulio minia nuplaukė į Pilies Aikštę prie Zigmanto kolonos. Manifestantai tyčiojosi kareiviais bei karininkais, juokės iš paties vietininko, kuris, išėjęs iš pilies, kalbino lenkiškai: „Skirstykitės!" Prietema minia išsiskirstė namo, šūkaudama: „Laimėta!" Vieliopolskis, laukdamas atsikartojant manifestacijų, nuvyko į pilį ir

prikalbino vietininką išleisti taisykles apie minios susirinkimus; kitą dieną Administracijos Tarybos įsakymas buvo apskelbtas. Tuo įstatymu prieš susirinkusias minias gatvėje, kurios neišsiskirstys, triskart policijos valdininkui pareikalavus, būsianti pavartota ginklų jėga.

Vieliopolskio spėliojimai nebuvo be pagrindo: balandžio 8 dieną minia, susirinkusi ties pilimi, užėmė visą kelią, kuriuo važiuojama į Vyslą. Į trečią policijos valdininko įspėjimą ji atsakė juokais bei pasityčiojimais. Tada generolas Chrulevas atvyko su raitaisiais bei pėsčiaisiais žandarais. Žmonės iš pradžių buvo mušami kardų plokštėmis, paskui prasidėjo šaudymai. Krito nemaža nukautų, keli šimtai asmenų buvo sužeisti. Liovėsi šaudę tik įsakius pačiam Vieliopolskiui, kuris, daktaro Titaus Chalubinskio prašomas, nuvyko į pilį.

Visas kraštas pasibiaurėjo. Visuomenė pasmerkė beginklių žmonių šaudymą kaipo smurtą, tuo biauresnį, kad įstatymas apie žmonių būriavimąsi, išleistas balandžio naktį iš 7 į 8 d., katastrofos metu nebuvo dar visiems žinomas. Net Teisingumo Komisijos direktorius Jonas Kantas Volovskis, kuris drauge su Gorčakovu buvo pasirašęs po Administracinės Tarybos įsakymu, įtūžęs tokiuo įstatymų vykdymu, atsistatydino. Vieliopolskis laikė kraujo praliejimą liūdna būtinybe ir, visai nepaisydamas viešojo pasipiktinimo, tebepasiliko savo vietoje. Neatsisakydamas nuo Tikybų bei viešojo švietimo Komisijos direktoriaus vietos, jisai paėmė į savo rankas po Volovskio teisingumo vadybą ir ėmėsi vykdyti reformas, remdamasis kovo mėn. koncesijomis.

Einant Napoleono kodeksu, nepripažįstančiu ypatingų įstatymų, žydai visiškai liko sulyginti su krikščionimis. Jie buvo įleisti į Valstybės Tarybą, į gubernijų, apskričių bei miestų tarybas; buvo panaikinti aprėžimai, draudžią jiems gyventi pasienio juostoj ir įsigyti žemės nuosavybei. Žydams ištautinti ir asimiliuoti su šalies gyventojais, buvo draudžiama vesti knygos bei susirašinėti žargono kalba, rašyti ja aktai bei testamentai.

Į valstiečių teisių reformą Vieliopolskis tebežiūrėjo konservatininko akimis: jis buvo priešingas valstiečių apdovanojimui žeme. Tiek dvarininkų nusavinimas, valstybės daromas, tiek privalomas dubų pardavimas valstiečiams valdžios taksa jam

atrodė smurtu, gresiančiu visuomenės tvarkos iširimu. Vieliopolskis įvedė nuomojimo sistemą (apdėjimą mokesčiais): iš pradžios laisvą, paskui priverčiamą, kai to reikalausianti viena katra pusė — valstietis ar dvarininkas. Valstiečiai, priėmę nuomojimo sistemą, nebegalį begrįžti į baudžiavą.

Pati svarbioji reforma buvo ta, kuri lietė viešąjį auklėjimą, kuris grąžino Karalystėj europišką lenkų mokyklą. Vieliopolskis rūpestingą dėmesį kreipė į pradedamąsias bei aukštesniąsias mokyklas, didindamas jų skaičių ir įvesdamas tokią programą, kuri turėjo sulyginti lenkų išlavinimą su kitų europiečių, ypačiai su prancūzų. Reformos vainikas buvo įsteigimas Varšuvoj pirma ruošiamųjų kursų, o paskui universiteto, pavadinto Vyriausiąja Mokykla (Szkóła główna, 1862 m.), su keturiais fakultetais, su paprastaisiais bei nepaprastaisiais profesoriais, adjunktais bei privatdocentais.

Vesdamas reformas, margrapas turėjo kovoti su įvairių įvairiausiomis kliūtimis, juoba, kad neturėjo paspirties įtakingiausių visuomenės sluoksnių, vad. šlėktų. Zamoiskis, būdamas nepalankių Vieliopolskiui del skirtingų politikos pažiūrų ir blogų asmens santykių, nebesikišo į nieką ir stovėjo visai nuošaliai; uždarytosios Žemės Ūkio Draugijos nariai į kovo mėn. palengvinimus žiūrėjo nepasitikėdami: atsisakė padėti margrapui ir nebenorėjo priimti jo siūlomų vietų. Vieliopolskis pasiryžo visa nuveikti savomis jėgomis ir žūt-būt įvykdyti savo programą. Nebegalėdamas patraukti visuomenės į save, jisai vartodavo prieš ją represijų. Literatus, įtariamus jojo darbų kritikavimu užsienio laikraščiuose, išsiųsdavo iš Varšuvos į provinciją arba pašalindavo iš valdžios vietų; nebenorėdamas kęsti papeikimų, nebeįleisdavo į kraštą Galicijos bei Poznaniaus dienraščių ir sustiprino cenzūrą. Visuomenės nepalankumas Vieliopolskiui ėjo kasdien didyn; blogumas dar padidėjo, mirus 1861 m. gegužės mėn. vieninteliam galingam jojo sąjungininkui kunigaikščiui Gorčakovui. Naujieji vietininkai — Suchozanett'as (nuo birželio ligi galo rugpiūčio), grapas Lambert'as (nuo rugsėjo ligi spalių mėn. pabaigos) ir vėl Suchozanett'as — nesutiko su margrapo sistema ir jos nepaspyrė.

Mikalojus Suchozanett'as, buvusysis karo ministeris, žmogus nedidelio proto, kovojo su visuomene del tautiškų kepurių bei drabužių; be Vieliopolskio žinios liepė suimti asmenis, kuriuos jis laikė nebeištikimais; pačiam margrapui prikaišiojo,

kam jis leidęs laikyti pamaldas už mirusius Paryžiuje patriotus: Lelevelį († gegužės mėn. 29 d.) ir Čartoriskį († liepos m. 15 d.).

Grapas Karolius Lambert'as, katalikas, kilimo prancūzas, mandagaus elgesio, švelnus, stengdavosi raminti lenkus pataikaudamas, net bažnyčios manifestacijas toleruodamas; jis buvo priešingas represijoms, kurias palaikė ir siūlė Vieliopolskis.

Vietininkui pataikaujant, manifestacijos dažnai pasikartodavo ir net išaugdavo nepaprastai didelės. 1861 m. spalių mėn. 10 d. ties Gorodla susirinko apie 15.000 žmonių unijos pagerbti ir atgaivinti broliškosios vienybės tarp Lenkų, Lietuvos bei Gudų. Tuo pat metu Varšuvoj įvyko manifestacinės laidotuvės arkivyskupo Fijalkovskio, visų gerbiamo už patriotišką elgesį per vasario bei balandžio mėn. įvykius. Dar buvo ruošiamasi prie dviejų didelių manifestacijų Kasciuškos bei Juozapo Poniatovskio mirimo metinėse.

Vietininkas, matydamas pataikavimo sistemą neduosiant laukiamų vaisių, spiriamas rusų, ypačiai Varšuvos generolo gubernatoriaus Aleksandro Gerstenzweig'o, nusprendė pavartoti represijų. Dieną prieš Kasciuškos mirimo metines, spalių mėn. 14 d., jisai paskelbė Varšuvoj karo padėtį, uždraudė rinktis gatvėse ir pažadėjo suimti tuos, kas dalyvausiąs bažnytinėse manifestacijose. Rytojaus dieną, spalių 15, žmonių iš pat ryto prisigrūdo pilnos bažnyčios — Šventojo Kryžiaus, Bernardinų bei Katedros — kuriose buvo atlaikytos iškilmingos pamaldos ir giedamos tautiškos giesmės. Kariuomenė apsupo bažnyčias, iš kurių minios nėjo ligi nakties. Karininkai, įsibrovę su kareiviais į vidurį, susipešė su žmonėmis ir suėmė apie 3000 piliečių. Kitą dieną arkidiecezijos valdytojas, pralotas Bialobžeskis, išleido aplinkraštį, pranešdamas apie uždarymą ne tiktai tų bažnyčių, kurios rusų kariuomenės buvo išniekintos, bet ir visų kitų mieste, ligi vyriausybė suteiks joms neliečiamybę.

Grapas Lambert'as nepriėmė sąlygos garantuoti bažnyčiai neliečiamybės, nes tai žeminą vyriausybės orumą, del to visos Varšuvos bažnyčios stovėjo uždaros. Antra vertus, norėdamas pašalinti visuomenės susijaudinimą, visus suimtuosius, išskyrus tik manifestacijos vadus, paleido. Gerstenzweig'as, pats prižiūrėjęs naktį prieš spalių mėn. 16 d. suėmimus katedros bažnyčioj, laikė kalinių paleidimą valdžios kompromitacija bei

nusilenkimu prieš riaušes. Atbėgęs į pilį, jis pakėlė pas vietininką triukšmą, pasibaigusį amerikoniškomis kautynėmis (dvikova). Kitą dieną Gerstenzweig'as nusišovė. Vietininkas, apimtas pykčio, įsakė vėl suimti net tokiuos asmenis, kurie buvo visuomet priimami jojo pilyje, bet netrukus, sunkiai susirgęs, išvažiavo į užusienį. Jo vietą antrukart užėmė Suchozanett'as.

Vieliopolskis nebenorėjo tarnauti drauge su Suchozanett'u ir pareikalavo, idant jį atleistų nuo vietos, ko visi nekantriai laukė. Bet netikėtai atleidimo vietoje atėjo įsakymas, kviečiąs margrapą į Petrapilį. Tikybų bei viešojo švietimo Komisiją Vieliopolskis pavedė valdyti Romualdui Hube'i, teisingumo vadybą — b. kaštelionui Dembovskiui, o pats išvyko į Nevos kraštą. Išvažiavus margrapui, Suchozanett'o vietą užėmė generolas Aleksandras Lüders'as, ką tik buvęs vyriausiuoju Rusų armijos vadu rytų karo metu.

Petrapilyj Vieliopolskis negalėjo pasigirti pasiekų pasisekimų; jojo septynių mėnesių dalyvavimas Karalystės valdžioj davė blogių blogiausių vaisių. Nepasisekimų priežastį jisai tematė netobulose koncesijose, duotose kovo mėnesį, ir nurodė reikalą duoti naujų platesnių. Teigė didžiausią tautos nepasitenkinimo priežastį glūdint terorizme karo valdžios, esant būtino reikalo, remiantis 1815 m. konstitucija, atskirti civilinę Karalystės valdžią nuo karinės, kaip kad yra buvę prieš lapkričio sukilimą. Imperatorius nesutiko su Vieliopolskio pasiūlymais, bet ir neatsisakė naudotis ateityje jojo patarimais. Atleidęs margrapą nuo eitųjų tarnybų, liepė jam toliau būti nuolatiniu Karalystės Valstybės Tarybos nariu ir padėti išdirbti įstatymų leidimo projektus. Vieliopolskis dalyvavo įvairių įvairiausiose komisijose, kurioms teikdavo savo nuomonių bei patarimų, bet užvis daugiausia rūpinosi jis uždarytomis Varšuvos bažnyčiomis.

Vietininkas Lüders'as griebėsi teroro priemonių. Jisai sukišo į citadelę arkidiecezijos administratorių kunigą Bialobžeskį bei didesnę dalį Varšuvos kapitulos, nebėsančios nuo kovo mėn. koncesijų laikų, miesto Delegacijos narius bei penkių žuvusiųjų laidotuvių organizuotojus. Nuo nesuimtų kapitulos narių pareikalavo, kad išrinktų naują administratorių, kuris atidarytų bažnyčias ir atgaivintų jose pamaldas. Tos pastangos

nuėjo niekais. Teroras nieko nenuveikė. Kapitula, tebesilaikydama kanonų teisės, atsisakė rinkti naują administratorių; visuomenė tam visam pritarė, neslėpdama savo neapykantos vyriausybei.

Vieliopolskis susiprato reikiant bylos išsprendimo ieškoti Romoj, vadinasi — reikiant pasirūpinti, kad popiežius paskirtų naują Varšuvos arkivyskupą. Kandidatą tai vietai jis rado; buvo tai jaunas Petrapilio katalikų kunigų akademijos klierikų nuodėmklausys, kunigas Zigmantas Ščensnas Felinski's, Sibyro tremtinės Jevos sūnus, 1848 m. Poznaniaus sukilimo dalyvis, sužeistas mūšyje ties Miloslavu. Kun. Felinskis, kad ir geras patriotas, buvo priešingas dvasininkų dalyvavimui politiškosiose manifestacijose ir tuo atžvilgiu visiškai tiko tiek Petrapilio vyriausybės planams, tiek Vieliopolskiui. Derybos su Roma pasibaigė greitai. Kun. Felinskis buvo paskirtas arkivyskupu 1862 m. pradžioje ir įšventintas Petrapilyj; atvykęs į Varšuvą, tuoj atidarė bažnyčias.

Naująjį arkivyskupą, Vieliopolskio sistemos šalininką, Varšuva priėmė nepalankiai. Į jo kalbą, pasakytą šv. Jono katedroj, raginančią liautis darius bažnyčios manifestacijas, žmonės atsakė murmėjimu bei išėjimu iš bažnyčios. Žmonių nuotaika, ir bažnyčias atidarius, nepasikeitė. Manifestantai, nebeturėdami galimumo bažnyčių uždarymo metu veikti atvirai, ėmė organizuoti slaptas sąjungas. Dalykams esant tokioj padėtyj, imperatorius pasiryžo patvirtinti projektą apie atskyrimą Karalystėj civilinės valdžios nuo karinės, kad ir ne visai Vieliopolskio noru. Karalystės vietininku paskyrė didįjį kunigaikštį Mikalojaus Kastantą, kuris turėjo kraštą valdyti, vyriausiojo kariuomenės vado, barono Ramsay'aus bei civilinės valdžios viršininko Vieliopolskio padedamas. Margrapui teko valdyti visos vyriausybės komisijos: 1) Tikybų bei viešojo švietimo, 2) teisingumo, 3) vidaus reikalų, 4) pajamų bei iždo. Tam tikru įsakymu Vieliopolskis buvo paskirtas Valstybės Tarybos vicepirmininku. 1862 m. birželio mėnesį Vieliopolskis, grįžęs į Varšuvą, pradėjo eiti savo pareigas.

Varšuvoj, per septynius mėnesius margrapo nebuvimo, Lüders'ui bevaldant, revoliucinis sąjūdis sustiprėjo ir stengėsi sužadinti sukilimą. Raudonieji, vad. revoliucininkai, suorganizavę Centralinį Tautos Komitetą, susižinojo su emigrantais. Generolas Liudvikas Mieroslavskis buvo

įkūręs Genevoj lenkų karo mokyklą, kuri vėliau buvo perkelta į Cuneo miestą, Šiaurės Italų departamento sostinę. Krašte rinko ginklus bei pinigus. Tautai sukiršinti griebėsi teroro sistemos.

1862 m. birželio mėn. 27 d. Saksų sode, dienovidį, pištalieto šūviu buvo sutriuškintas buvusiajam vietininkui Lüders'ui žandas. Didįjį kunigaikštį Kastantą, kurį Vieliopolskis prašė pasiskubinti atvažiuoti į Varšuvą, revoliucininkai nusprendė pasveikinti kulipka. Siuvėjo mokinys Liudvikas Jarošinskis nešovė į didįjį kunigaikštį geležinkelio stotyj tik del to, kad su juo buvo jo žmona; bet kitą dieną, liepos mėn. 3-ją, sužeidė jį ties teatro rūmais. Litografas Liudvikas Ryll'is šovė dukart į margrapą Pajamų bei Iždo Komisijos rūmų laiptuose; kitas litografas Jonas Žonca puolė jį Ujazdavos Alejoj su užnuodytu durklu. Pasikėsinimai nepavyko; kaltininkai buvo karo teismo citadėlėje pakarti. Tačiau raudonieji pasiekė savo tikslą, — jie atgrasė didįjį kunigaikštį Kastantą, o Vieliopolskį įstūmė į neišeinamą padėtį.

Šlėktų partija, pažymėdama savo priešingumą revoliucininkams, pasivadino B a l t a i s i a i s. Laikydamasi savo vado Zamoiskio programos, jinai nepasitenkino Petrapilio koncesijomis ir nebenorėjo drauge eiti su Vieliopolskiu. Patsai Zamoiskis, galėjęs patraukti į margrapo pusę įtakingus žmones ir visą žemininkų klasę, paliko ištikimas savo principams ir nieko nebeveikė. Jis nekliudė Vieliopolskiui, bet atsisakė jam padėti. Organu, kuris vadovavo baltųjų politikai, buvo vadinamoji D i r e k c i j a, sudaryta iš šešių narių, dirbančių dermėje su Zamoiskiu. Šlėktų partijos padėtis revoliucininkų pasikėsinimų metu buvo neaiški: baltuosius, kaip Vieliopolskio priešininkus, galėjo įtarti, kad jie einą išvien su raudonaisiais prieš nuolaidumo sistemą. Įtarimams išskaidyti, įžymesnieji jų atstovai nusprendė pasmerkti pasikėsinimus ir apibrėžti savo santykius su revoliucininkais adresu, įteiktu didžiajam kunigaikščiui Kastantui.

1862 m. rugsėjo mėn. pradžioje, Direkcijai kviečiant, suvažiavo iš provincijos į Varšuvą apie trys šimtai žemininkų. Diskusijose del adreso pirmutinė mintis gavo kitonišką linkmę: buvo nutarta, užuot protestavus prieš pasikėsinimus, pareikšti didžiajam kunigaikščiui šlėktų pasiryžimą padėti vyriausybei nuramdyti kraštą su sąlyga, jeigu bus duota naujų koncesijų,

ir tai daug didesnių už Vieliopolokio išprašytąsias. Tomis naujomis nuolaidomis buvo suprantama Lietuvos bei Gudų gubernijų prijungimas prie Karalystės. Vieliopolskis, kuris neišsižadėjo 1815 m. konstitucijos pamatų ir viltį sujungti Lietuvą bei Gudus su Karalyste laikė beprotyste, neleido įteikti to adreso, nesutinkančio su jojo politikos programa. Tada baltieji, nebegalėdami legaliai įteikti didžiajam kunigaikščiui savo pageidavimų, nusprendė pareikšti juos atsišaukimu į Zamoiskį. Tame atsišaukime, kurį buvo pasirašę daugiau kaip du šimtai žemininkų, buvo šitokia deklaracija: „Tada tik tegalėsime remti vyriausybę, kai toji vyriausybė bus mūsiškė, lenkiška, ir kai pagrindiniu įstatymu, esant laisvoms įstaigoms, bus sujungtos visos provincijos, mūsų tėvynę sudarančios.“ Atsišaukimo tekstas greit pasklido po Varšuvą, pateko taip pat ir į didžiojo kunigaikščio rankas. Zamoiskis, pakviestas į Belvederį, gavo barti už nelegalų šlėktų susirinkimą ir priėmimą akto, žeminančio valdžios orumą; paskui buvo palieptas tuojau vykti į Petrapilį. Gavęs nuo imperatoriaus įsakymą išvažiuoti į užsienį, jis nuvyko į Paryžių pas savo brolį Vladislovą ir niekad jau į kraštą nebegrįžo.

Nuo tos dienos, kai Zamoiskis pasitraukė nuo vaidytuvės, Vieliopolskis atsisveikino su viltimi patraukti į savo pusę šlėktų partiją, visų didžiausią morališką krašto pajėgą. Baltųjų bei raudonųjų neapkenčiamas, nebeturėdamas paramos nė viename visuomenės luome, jis vėl ėmėsi represijų. Nepakęsdamas kritikos, margrapai polemizavo su priešininkais pusvyriausybiniame organe „Dziennik Powszechny“, ir sustiprino cenzūrą; „Gazetos Polskos“ redaktorių Kraševskį privertė išvažiuoti iš tėvynės. Galų gale, norėdamas užslopinti revoliucinę partiją, turėjusią savo vyriausybę bei slaptą spaudą, paėmusią į savo valdžią ne tik vieną Varšuvą, bet ir visą Karalystę, Lietuvą bei Gudus, — griebėsi kraštutinybių: pasiryžo išgaudyti raudonuosius ir ištremti juos į Rusų gilumą. Sumanė tai padaryti naujokų ėmimo pavidalu.

1862 m. rugsėjo mėn. pabaigoj išėjo vyriausybės įsakymas, Vieliopolskio išgautas Petrapilyj, liečiąs naujokų ėmimą. Tuo įsakymu buvo laisvi nuo ėmimo dvarininkai bei valstiečiai ūkininkai, vad., tie luomai, kurie nedalyvavo revoliuciniame sąjūdyje, — o tešaukiami visi kiti vyrai, amžiaus nuo 20 ligi 30 metų. Prieš įstatymą, išleistą 1859 m., naujakarių ėmimas

turėjo įvykti ne burtų traukimu, bet pavardžių sąrašais, administracinės valdžios paruoštais. Tuo būdu, prisidengdama naujakarių ėmimo lytimi, administracija nusmerkė ištremti tuos visus, kurie buvo laikomi revoliucininkais. Tosios operacijos padariniai daugiausiai turėjo įgelti miestelėnų luomą, judriausią bei karščiausią gaivalą.

Centralinis Tautos Komitetas, į kurį įvairiais keliais patekdavo visos vyriausybės paslaptys, sužinojęs apie naujakarių ėmimo terminą ir gavęs sąrašų nuorašus, įsakė jaunuomenei, priklausančiai revoliucinėms organizacijoms, pasislėpti miškuose — Serocko, Modlino apylinkėje bei Kampinoso giriose. Varšuvoj naujokų ėmimas buvo atliktas 1863 m. naktį prieš sausio 15-ją d., administracijos valdžiai, policijai bei kariuomenei padedant. Tebuvo paimti vien tik nepabėgę į mišką ar nenorėję priešintis. Pažiūrėti, ėmimas buvo neva pavykęs, ir Vieliopolskis krykštavo. Po kelių dienų Dziennik'o Powszechn'o skiltyse pasirodė margrapo straipsnis, kuriuo jis skelbė viską ramiai, be pasipriešinimo, pasibaigus, o naujokus reiškus džiaugsmo del jų pašaukimo į tvarkos mokyklą, kokia laikę jie karo tarnybą.

Margrapas džiaugėsi skausmais, kuriuos kentė visuomenė, mokėdama Rusų vyriausybei priverstinį kraujo mokestį; juokėsi iš priešininkų ir juos erzino, skelbdamas pagaliau melą, nes mažne tūkstantis jaunuomenės nuo tvarkos mokyklos išbėgiojo į miškus. Atsakymu į Vieliopolskio straipsnio teigimus buvo sukilimas, prasidėjęs 1863-siais m. naktį prieš sausio mėn. 23 d.

Centralinis Tautos Komitetas, pradėdamas sukilimą, 1863 m. sausio mėn. 22 d. išleido dekretą apie valstiečių atleidimą tiek privačiuose, tiek iždo bei dvasininkų dvaruose. Sukilėlių būrių vadai bei vaivadysčių viršininkai turėjo prižiūrėti, kad dekretas būtų perskaitytas visose bažnyčiose iš sakyklų ir žmonėms tinkamai paaiškintas. Kartu Centralinis Tautos Komitetas nusprendė paskirti diktatoriumi generolą Liudviką Mieroslavskį, gyvenantį Paryžiuje.

Sausio mėn. sukilimas turėjo maža medžiaginių priemonių. Stojo į kovą ne daugiau kaip 10.000 žmonių, apginkluotų dažniausiai dvivamzdžiais medžioklių šautuvais bei dalgėmis.

Centralinis Komitetas teturėjo iš visa savo kasoj apie 40.000 lenkiškų auksinų. Nuginkluoti naktį prieš sausio m. 23 d. Rusų įgulų gubernijų bei apskričių miestuose nepavyko; pagaliau, sukilimas nebuvo visuotinis, neišėjo iš Karalystės sienų. Sukilėlių būriai, susispietę miškuose, nekantriai laukė atvažiuojant diktatoriaus, kurio vardas sukėlė didžiausių vilčių.

Vasario mėn. viduryje atvyko į Kujavus Mieroslavskis su nedideliu būreliu Prancūzų karo mokyklų auklėtinių, karininkų bei puskarininkių, kurie turėjo suorganizuoti sukilėlių armiją. Jisai apsistojo netoli Prūsų sienos, prie Kšivosondzo sodžiaus, kur laukė ateinant sukilėlių būrio, Centralinio Tautos Komiteto pažadėto. Vasario 19 d. jis buvo užpultas rusų, Schilder-Schuldner'io vedamų, ir visiškai sukultas. Vos tik pasprukęs su sauja draugų bespėjo susivienyti ties Plovcais su ateinančiu Mielenckio būriu, kai antrukart liko sumuštas ties Nova Viesia. Gavęs paskutiniajame mūšyje kontuziją, Mieroslavskis, palikęs Karalystę, išvyko į Poznaniaus kunigaikštystę.

Baltųjų Direkcija buvo priešinga sukilimui, net pradžioje buvo beketinanti pasmerkti jį viešai. Baltieji išsigando ne tik paties sukilimo, kurio pasisekimu nesitikėjo, bet ir jo linkmės. Buvo bijoma, kad Mieroslavskis nesuteiktų lenkų sąjūdžiui visuomenės revoliucijos pobūdžio, kad valstiečių bylos nenukeltų į socialistišką dirvą. Nebegalėdami sutūrėti sukilimo, baltieji nusprendė prisidėti prie jo, kad jį palenktų į geidžiamą šalį. Sukilimo vadžioms paimti progos jiems davė Mieroslavskio pabėgimas.

Išvažiavus diktatoriui į Poznaniaus kunigaikštystę, „Lambert'o" viešbutis, kurio politiką varė Vladislovas Čartoriskis, pareiškė Centraliniam Tautos Komitetui baltuosius prisidedant prie sukilimo, bet tik jo vadovavimas patektų į rankas saikingo asmens, neturinčio nieko bendra su visuomenės revoliucijos obalsiais. Centralinis Tautos Komitetas, įvertinęs naudą, kurią galėsiąs suteikti sukilimui baltųjų bendravimas, ypačiai turėdamas vilties gauti pagalbos iš Europos diplomatijos, su kurio „Lambert'o" viešbutis turėjo santykių, — sutiko Mieroslavskį pakeisti kitu. Buvo atkreipta akis į Marijoną Liangevičių (* 1827 m.), seniau buvusį artilerijos profesorium Cuneo'je, dabar vieną įžymiausių sukilimo organizuotojų Krokuvos vaivadystėj. Kovo mėn. 10 d. Goščos sodžiuje, tarp

Slomnikų bei Prošovicų, buvo apskelbta Liangevičiaus diktatūra.

Naujasai diktatorius tevaldė iš viso tik kelias dienas, ligi kovo mėn. 19 d. Galicijos teritorijoj, per kurią, aplenkdamas Rusų kariuomenę, buvo beeinąs į Liublino vaivadystę, pateko į Austrų valdžios rankas. Išsiųstas pirma į Tarnavą, paskui į vieną Moravų tvirtovę, jisai pranyko iš sukilimo veiklos. Dviejų diktatūrų žlugimas patėgu viena po antros parodė tosios sukilėlių vyriausybės lyties netinkamumą ir praskynė kelią kolegijai. Sukilimą vesti pasiėmė Laikinoji Tautos Vyriausybė, o nuo gegužės mėn. 10 d. Tautos Vyriausybė.

Ir Liangevičiui pasitraukus, sukilėlių vyriausybėje pirmavo šlėktų partija. Prie sukilimo prisidėjo ir Direkcija; vienas jos įžymiausių narių Karolius Ruprechtas buvo įėjęs į Laikinąją Tautos Vyriausybę. Vilniuje susiorganizavo L i e t u v o s P r o v i n c i j ų V a l d y m o S k y r i u s, susidedąs iš vienų saikingų šlėktų. Baltųjų prisidėjimas sušelpė sukilėlių kovą ir sudarė vilties susilaukti įsikišant Europos, kuo rūpinosi kunigaikštis Vladislovas Čartoriskis. Tikrai, Europos valstybės, sužinojusios apie konvenciją, kuri buvo padaryta 1863 m. vasario mėn. 8 d. tarp Rusų bei Prūsų bendrai kovoti su sukilimu, ėmė keistis notomis lenkų klausimu.

Diplomatinę kampaniją pradėjo Anglai; jais pasekė Prancūzai ir Austrai. 1863 m. balandžio mėn. 17 d. šitų valstybių atstovai įteikė Rusų kancleriui, kunigaikščiui Gorčakovui, vietininko broliui, notas, užtariančios Lenkus. Aleksandras II-is, žinodamas Europos valstybes ketinant įteikti kolektyvią notą, užbėgo jai už akių ir paskelbė balandžio m. 13 d. manifestą, žadėdamas suteikti amnestiją tiems sukilėliams, kurie mėnesio trūkyj padės ginklus. Imperatoriaus manifestas nuskambėjo be atgarsio; neatkreipė į jį dėmesio net baltieji, nes jie neabejojo Europos įsikišimu. Anglų, Prancūzų bei Austrų vyriausybės antroj birželio mėn. pusėj išsiuntė į Petrapilį diplomatines notas, kuriose reikalavo amnestijos ir palengvinimų 1815 m. konstitucijos ribomis. Kunigaikštis Gorčakovas nenusigando: liepos mėn. 14 d. atsakymu jis parodė lenkų palengvinimų reikalavimus esant be pagrindo, atsižvelgus į tai, ką jie yra jau gavę iš imperatoriaus ir kas dar jiems ruošiama; be to, dar protestavo prieš Europos valstybių teisę kištis lenkų klausimu į Rusų vidaus reikalus. Po tokio atsakymo Europos valstybės

liovėsi dariusios bet kurių žygių, todel sukilimas, nebetekęs iš užsienio paramos, turėjo pasikliauti vien tik savomis jėgomis.

Sukilimas apėmė Lietuvą bei Gudus. Sukilėlių būriai kūrėsi ir kovojo Baro konfederacijos pavyzdžiu. Jųjų tvirtovėmis buvo miškai, iš kur išėję mušdavo rusų kariuomenę. Vadais būdavo daugiausia karininkai, prieš tai tarnavę Rusų armijoj, susipažinę su karo dalykais. Civiliniai, išsilavinimo neturėdami, pasižymėjo užtat savo patriotišku įkarščiu. Dvasią kėlė kariuomenės kapelionai, dažniausiai vienuoliai, kurie eidavo pryšakyj su kryžiumi rankoje. Reguliari Rusų kariuomenė, visu kuo aprūpinta, bet sunki ir be jausmo, negalėjo įveikti nesuorganizuotų, neaptaisytų, kaip reikiant, ir blogai apginkluotų, bet patvarių ir vikrių būrių. Partizanų negalima buvo nuveikti viename dideliame mūšyje. Tiesa, sukilėlių išsisklaidymas smulkiomis kuopomis sumažino jų jėgas, bet, antra vertus, tai sunkino sukilimo slopinimą, vargino priešo kariuomenę, ir todel kova užsitęsė ilgam.

Imperatorius Aleksandras, išvestas iš kantrybės užsitęsusiu sukilimu, norėdamas jį nuslopinti ir tuo patim atimti Europos rūmams progą užtarti Lenkus, pasiuntė į Lietuvą generolą Mykolą Muravjovą, o į Karalystę gr. Teodorą Bergą.

Muravjovas (* 1794), jaunatvėj buvęs revoliucinių sąjungų kūrėju, ilgainiui tapo vienu vyriausiu Mikalojaus sistemos įnagiu. Jisai didžiavosi tuo, kad esąs kilęs ne iš kariamųjų Muravjovų, bet iš korikų. Lietuvos generolo gubernatoriaus vietą priėmė su sąlyga, kad jam būtų suteikta neaprėžta valdžia. Beslopindamas Lietuvos sukilimą, Muravjovas parodė nepaprasto sumanumo. Žiaurus katalikų kunigams bei šlėktoms, jis liepė deginti klebonijas ir dvarus, kirsti miškus, kuriuose slapstėsi sukilėliai, imti milžiniškas kontribucijas, dvaruose statyti karininkus su kareiviais. „Pavyzdžiui" jis įsakė karstyti visai niekuo nedėtus žmones, minias nelaimingųjų kišti į kalėjimus arba varyti į Imperijos gilumas.*)

---

*) Viename savo įsakyme 1863 m. gegužės mėn. Muravjovas rašė: „Sukilimo dalyviai ir apskritai asmenys, darą krašto valdžiai žalą, reikia teisti ir bausti tučtuojau kuo smarkiausiai karo lauko įstatymais, kitiems pavyzdžiui; nereikalingas rankiojimas įrodymų biuro formalistikai, neduodamas laukiamų rezultatų, tik painioja ir gaišina bylos eigą." Tąjį įsakymą praplečia išleista tų pačių metų rudenį instrukcija, kurios 9 punktas liepia visus suimtus į nelaisvę, begaudant sukilėlius, „nuteisti lauko teismuose per

Gr. Berg'as (* 1790), vokietis, blogai kalbąs rusiškai, buvo atsiųstas į Karalystę pavaduoti vyriausiojo kariuomenės vado, pasenusio Ramsay'aus. Iš tikrųjų jis gavo Karalystėj nepaprastą valdžią, nes didysis kunigaikštis Kastantas, kuriam netiko Muravjovo vaidmuo, buvo atšauktas į Petrapilį, o Vieliopolskis liko atleistas nuo vietos. Arkivyskupą Felinskį už laišką, imperatoriui rašytą, kuriame išdrįšo prašyti sustabdyti kraujo liejimą ir protestuoti prieš kunigų korimą, pasmerkė ištremti į Rusus. Berg'as, niekieno nevaržomas, vartojo Karalystėj Muravjovo sistemą.

Tautos Vyriausybė, kurioje vis tebepirmavo baltieji, ėmė abejoti, ar ką be laimėsią, juoba, kad Europos vyriausybės, gavusios išdidų kunigaikščio Gorčakovo atsakymą, liovėsi variusios diplomatinę kampaniją. Tuomet šoko veikti raudonieji, įsimanę remti sukilimą nepaprastomis, revoliucinėmis priemonėmis. Išvaikę ligšiolinį valdomąjį personalą, jie atidavė valdžią radikalams, kurie laukė išgelbėjimo iš teroro. Naujoji Tautos Vyriausybė (dalyvavo joje tarp kitų įgarsėjęs vėliau komedijų rašytojas Juozapas Nažimskis bei poetas Asnyk'as) pradėjo savo darbuotę pasikėsinimu ant grapo Berg'o, į kurį 1863 m. rugsėjo mėn. 19 d. Naujajame Pasaulyje iš Andriaus Zamoiskio rūmų langų buvo mesta bombų ir indas su sprogstamąja medžiaga. Tasai nepavykęs pasikėsinimas paskatino Berg'ą sustiprinti represijas. Į rusų terorą raudonieji atsakė politiniais žudymais. Revoliucijos tribunolai darė mirties nutarimus šnipams bei klastininkams, kuriuos provincijoj vykdydavo žandarai-korikai, o miestuose durklininkai. Į teroristinkų vyriausybę visuomenė žiūrėjo nepalankiai, ir, praslinkus mėnesiui, ji užleido vietą saikingiems gaivalams.

1863 m. spalių mėn. viduryj diktatūrą paėmė Romualdas Traugutt'as (* 1825 m.), buvusysis Rusų armijos karininkas, veikliausias Lietuvos partizanas. Jisai stengėsi įtraukti į su-

---

24 valandas ir vykdyti mirties nutarimus, patvirtinus juos karo viršininkams" (М. Крашевскій: Польское возстаніе 1863 г. Историческая библіотека № 36, Москва 1912, 56 puslap.). Šituos dokumentus nurodau del to, kad recenzentas manosios knygos vertimo į rusų kalbą, „Vyriausybės žinianešio" (Правительственный Вѣстникъ) redaktorius Kulakovski's, skirsnyje „Pavyzdžiui" įžvelgė Muravjovo garbės atėmimo tendenciją ir kaltino mane šmeižimu (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Ak. Наукъ, XVII, кн. II, 315).

kilimą liaudį, įsakydamas kuo tiksliausiai vykdyti dekretą apie valstiečių aprūpinimą žeme; rūpinosi sujungti partizanų būrius, operuojančius lig šiol skyrium, į tvarkingą vienetą, sudarant iš jų reguliarią armiją. Norėjo per žiemą kaip nors išsilaikyti, susilaukti Europos intervencijos, kuria nuolat viliojo kunigaikštis Vladislovas Čartoriskis, remdamasis palankiais Lenkams Napoleono III-jo prasitarimais. Tuo tarpu susitarė del Lenkų bylos Rusų, Prūsų bei Austrų vyriausybės. Austrai, lig šiolei leidę organizuoti savo teritorijoj ginkluotus būrius ir siųsti juos į Karalystę, apskelbė Galicijoj karo padėtį ir griežčiausiai uždraudė kuo nors padėti sukilėliams. Sukilėliai nustojo visai vilties sulaukti Europos pagalbos. 1864 m. kovo bei balandžio mėn. Traugutt'as liko suimtas drauge su vyriausybės skyrių direktoriais Rapolu Krajevskiu, Romanu Žulinskiu, Juozapu Točiskiu bei Jonu Jezioranskiu. Vėl organizuoti sukilimas jau nebepavyko, nors partizanų bruzdesys dar tebetvėrė ligi gegužės mėn. pabaigos. Visų ilgiausiai laikėsi Pagiryje kunigas Stanislovas Bžoska. Smulkiųjų šlėktų bei valstiečių remiamas, jisai iš miškų nebeduodavo ramybės rusams, pridirbdavo jiems nuostolių ir gaudomas vėl pasislėpdavo neprieinamose vietose. Galų gale suimtas, žuvo ant kartuvių drauge su savo adjutantu. Bžoskai sausio m. žuvus, užgeso paskutinė sukilimo kibirkštėlė.

1864 m. rugpiūčio mėn. 5 d. liko pakartas Varšuvos citadelės šlaituose Traugutt'as drauge su savo direktoriais.

Atmonydamas už sausio mėnesio sukilimą, imperatorius Aleksandras II-is grįžo prie Mikalojaus sistemos, kurią išplėtęs privedė ligi liepto galo.

Lietuvos ir Rusų (Rusės, t. y. Gudų bei Ukrainos) gubernijose, neturėjusiose tokių autonominių įstaigų, kokių kad buvo Karalystėj nuo senų senovės ir nuo Vieliopolskio reformų laikotarpio, vyriausybė nukreipė savo smūgius tiesiog prieš tautos buities turinį: jinai pasistatė sau uždavinį išnaikinti lenkybę bei katalikybę.

Vienas tiksliausių Muravjovo sumanymų buvo apkrauti lenkų dvarus Lietuvoje kontribucija aukštumo 10% nuo pajamų. Kad ir sukilimas žlugo, — bausmė už jį nenustojo slėgus šitų

piliečių. Tiesa, 1869 m. įsakymas sumažino Muravjovo kontribuciją, bet pakeitė ją nuolatiniu mokesčiu, pavadintu „Penkių nuošimčių rinkliava nuo lenkų kilmės asmenų“. Tasai mokestis, davęs Lietuvos bei Rusų gubernijose kasmet po 2½ milijono rublių, buvo dvarininkų lenkų nusigyvenimo priežastimi. 1865 m. įsakymas uždraudė lenkams įsigyti Lietuvos bei Rusų gubernijose dvarus pardavimo bei pirkimo keliu. Toliau juo buvo reikalauta, idant piliečiai, įsipainioję į politinę bylą, parduotų savo dvarus per dvejus metus ir išsidangintų iš krašto. Lenkų dvarų pirkėjai tegalėjo būti vien tik tikrieji rusai arba stačiatikių tikybos asmenys. Politiškai susikompromitavusių savininkų dvarus, neparduotus per dvejus metus, vyriausybė parduodavo iš varžytynių. Sukilimo dalyviai, imperatoriaus malone paleisti iš ištrėmimo, nebegalėdavo apsigyventi Lietuvoj bei Rusuose, kad ir iš tųjų provincijų buvo kilę. Toji sistema turėjo trukti, įsakymo pareiškimu, tolei, ligi Lietuvos bei Rusų gubernijos prarasiančios lenkiškąjį pobūdį ir ligi vietos žmonės gausią galimumo taisyklingai plėstis pagal valstybės reikalavimų dvasią.

„Svetimam“ antspalviui nutrinti Lietuvos-Rusų gubernijose, buvo iš archeologinio Vilniaus muziejaus, įkurto gr. Tiškevičiaus pastangomis, išvežtos į Maksvą visos senovės liekanos, primenančios Lenkų laikus bei santykius. Miestuose buvo panaikinti lenkiški parašai nuo gatvių kerčių bei iškabų. Buvo uždrausta rodyti lenkiškos knygos krautuvių languose ir jos spausdinti Vilniaus spaustuvėse. Buvo baudžiama piniigais, sulig piliečio turtingumu, už lenkų kalbos vartojimą valdžios įstaigose, klūbuose, cerkvėse, teatruose ir visose kitose viešosiose vietose. Kitomis viešosiomis vietomis vadindavo viešbučių prieangius, karidorius bei sales, traktierius, cukrainės, smukles, krautuves, vaikščiojamuosius sodus, spaustuves, fotografijas, litografijas ir kt. Pirklius versdavo kalbėti rusiškai ne tik su publika, bet ir su savo tarnautojais, mokiniais bei tarnais. Lenkų kalba bebuvo tik šeimai palikta.

Kadangi Lietuvos bei Rusų gubernijos, Muravjovo teorija, buvusios tikrai rusų bei stačiatikių kraštas, tai priderėjo nuo jų nuvalyti ne tiktai lenkybė, bet ir katalikybė.

Daugybė bažnyčių buvo perstatyta ir paversta cerkvėmis; katalikų vienuolynuose buvo įkurdinti stačiatikių vienuoliai bei

vienuolės. 1864-siais m. buvo uždrausta statyti naujos ir taisyti senos bažnyčios, koplyčios bei kryžiai be administracinės valdžios leidimo. Kunigams buvo primesti vadovėliai, iš kurių turėjo skaityti pamokslus; jiems buvo uždrausta važinėti prie ligonio su varpeliu, nešioti plokštelės, dalyti medalikėliai, paveikslėliai, kryželiai. Buvo mėginta įvesti rusų kalba į katalikų pamaldas; buvo platinami valdžios leisti katekizmai ir maldaknygės. Vilniaus vyskupą Adomą Krasinskį išvežė į Rusus už tat, kad šisai nenorėjo apskelbti bažnyčiose rašto, raginančio žmones ištikimai eiti valdinio pareigas. Daugelis katalikų parapijų, nebetekusios kunigų, turėjo apsieiti be religijos patarnavimo.

Šitą sistemą vartojo Lietuvoje Muravjovo papėdininkai: Kaufman'as, Baranov'as bei Potapov'as; Rusuose Kijevo generolai gubernatoriai: Bezak'as, Dondukov'as-Korsakov'as bei Drenteln'as. Lietuvos bei Rusų žemės, pavestos Rusų administracijos bei stačiatikių apaštalų grobimui, tapo medžiaginio bei morališko skurdo vaizdu.

Atkeršyti Karalystei, kuri, be tautos dvasios, turėjo dar autonominių įstaigų, buvo reikalingas tam tikras ardomasis organas. Gr. Bergas, paskirtas vietininku, vardu teturėjo valdžią, kurią vykdė įstatymų leidimo įstaiga, pavadinta „T v a r k y m o K o m i t e t u“ (K o m i t e t u r z ą d z a j ą c y).

Traugutt'ui besistengiant įvesti į gyvenimą sausio mėn. dekretą apie valstiečių apdalijimą žeme, Petrapilyj brendo mintis išspręsti valstiečių klausimą imperatoriaus vyriausybės ranka pagal Rusų interesų dvasią. 1864 m. kovo mėn. 2 d. liko išleisti manifestai, kuriais buvo suteikta Karalystės valstiečiams žemės. Imperatorius, turėdamas jėgą, įvykdė gyvenime tai, ko negalėjo padaryt sukilėlių valdžia; tuo patim patraukė prie savęs liaudį, iš kurios troško susilaukti paramos kovoje su tautiškais obalsiais. Baudžiavą panaikinti jisai pavedė senatoriui Miliutinui.

Mikalojus Miliutinas buvo žinomas Rusuose savo demagogiškais įsitikinimais; turėjo vardą valstiečių bičiulio, o dvarininkų priešo. Imperatorius išrado jį esant tinkamiausią valstiečių reformai įvykdyti krašte, kuriame, norint sustiprinti Rusų viešpatavimą, kaip tik reikėję, Petrapilio sferų supratimu, pirmiausia išnaikinti aristokratija bei šlėktos. Miliutinas, aplankęs Karalystę, pristatė imperatoriui planą ne tik valstiečių

bylai išspręsti, bet ir pakeisti administracijai, teismams, įstatymams, policijai, mokykloms ir kt. Miliutino sumanymus vykdyti imperatorius pavedė Tvarkymo Komitetui, netrukus įsteigtam Varšuvoj ir dirbusiam ligi 1871 m.

Valstiečiai gavo valdyti visa, ką valdė, skelbiant kovo mėn. manifestus, net tas žemes, kurias dvarininkas buvo už tam tikrą darbą pavedęs jiems naudotis vienam kartui, dargi dvarų kumetynus. Už atiduotą valstiečiams žemę bei trobas šlėktoms buvo pripažintas iždo atlyginimas valdžios kaina, tačiau ne gyvais pinigais, o vadinamaisiais likvidaciniais lakštais, turėjusiais iš tikrųjų pusę nominalinės vertės. Toji operacija turėjo įvaryti į galutinį vargą šlėktas, nebetekusius iš karto nemokamų darbininkų arba nuomininkų, jau suvargintus sukilimo šelpimu, kontribucijomis, nemokamomis Rusų kariuomenės rekvizicijomis. Be to dar, norint palaikyti nedraugiškus santykius tarp ponų bei valstiečių, buvo pripažinti ganiavos bei miško servitutai, kurie turėjo būti nuolatinių vaidų bei ginčų objektu. Paskirti apskrityse vadinamieji valstiečių kamisoriai, Miliutino surinkti iš rusų visuomenės atmatų, spręsdavo servituto ginčus valdžios politikos dėsniais, šališkai, tai reiškia: visada nuskriausdami šlėktas. Valstiečiai, imperatoriaus molone gavę žemės nuosavybei, jautėsi laimingi, bet jie nesuvokė, jog už tariamąją dovaną turės atsimokėti padidintais mokesčiais. Nes iš tikrųjų, keičiant žemės mokesčius, prie jų buvo pridėtas ir amortizacinis mokestis likvidaciniams lakštams išpirkti.

Tuo patim planu, šlėktoms sunaikinti liaudies masės pagalba, vadovavosi Tvarkymo Komitetas ir valsčiaus reformą bevykdydamas. Į vadinamąjį valsčiaus susirinkimą, kuris buvo tam tikras sodžių skaičiaus savivaldybės organas, galėjo rinktis be mokslo skirtumo visi žemininkai, turį bent trejetą margų žemės. Valsčiaus kuopa turi teisės rinkti kandidatus vaito, šaltyšiaus, launyko bei valsčiaus teisėjų vietoms, tvirtinant apskrities viršininkui. Bet apskrities viršininkas galėdavo kandidatus ir atmesti, skirdamas tuomet naujus rinkimus ir net, jeigu šie įvyktų ne pagal jojo norą, visą bylą pavesti gubernatoriui išspręsti. Kai valstiečių kuopa, apgalėjusi nepasitikėjimą stambiais žemės savininkais, valsčiaus valdininku išrinkdavo šlėktą, apskrities viršininkas nepatvirtindavo jo. Iš tikrųjų apskrities viršininkas tapo valsčiaus viešpačiu:

turėjo galios primesti jam valdininką iš tamsios liaudies, paklusnios valstybės organams.

Nė kiek ne švelniau Tvarkymo Komiteto reformos palietė ir kitą šalia šlėktų sausio mėn. sukilimo veiklų elementą, būtent, katalikų kunigiją.

1864 m. įsakymu buvo atiduoti iždui visi bažnyčios dvarai ir kapitalai. Tais pačiais metais buvo panaikinti vyrų bei moterų vienuolynai, išskyrus nedaugelį, kurie buvo arba iždo laikomi, arba palikti, iki išmirštant vienuoliams. Bažnyčios reikalai buvo išimti iš Tikybų bei viešojo švietimo Komisijos kompetencijos ir pavesti Vidaus Reikalų Komisijai, kurios direktoriumi tapo Tvarkymo Komiteto narys kunigaikštis Vladimieras Čerkaskis, katalikybės priešas. Visų svarbiausias tačiau buvo 1867 m. įsakymas, kuris išplėtė ir Karalystėje Petrapilio Romos katalikų kunigų kolegijos valdžią. Paliepimas, duotas vyskupams, idant šie siųstų į Kolegijos posėdžius kapitulų delegatus, sutiko pasipriešinimo, kurį vietininkas stengėsi pašalinti pabaudomis bei grasymais. Plocko vyskupas Vincentas Popiel'is bei Seinų Lubienskis buvo ištremti į Rusus; nepaklusniems kapitulų nariams buvo pagrūmota gaunamų iš iždo algų sulaikymu ir policijos priežiūra. Tuo būdu buvo suorganizuota Lenkuose Bažnyčia, nepasitarus su Romos kūrija, su kuria kunigams buvo uždrausta turėti bet kurių betarpiškų santykių. Karalystė turėjo apsieiti be vyskupų, kurie gyveno ištremti Rusuose arba buvo išmirę. Bažnyčios dalykuose įsigalėjo netvarka, kurios negalėjo ar nesugebėjo pašalinti diecezijų administratoriai, vyriausybės valdžios primesti kapituloms. Kunigijos mokslo lygis nuslūgo, nes seminarijos buvo apleistos, o katalikų kunigų akademija Varšuvoj 1868 m. liko uždaryta.

Sunkiausio tačiau likimo prityrė unija, kuri dar po Siemaškos reformų Lietuvoj bei Rusuose buvo beišlikusi Karalystėj Cholmo diecezijoj.

Smūgis unijai buvo ruošiamas kunigaikščio Čerkaskio, tuoj sukilimą nuslopinus. Klierikus uniotus jisai išsiuntinėjo į pravoslavų akademijas Maksvoj bei Kijeve; kunigus verste vertė „nuvalyti“ nuo bažnyčios apeigų lotynų antspalvį. Vyskupą Joną Kalinskį išsiuntė į Rusus už tai, kad nepadėjęs vyriausybei jos norų vykdyti. Diecezijią valdyti ėmė Čerkaskio įpirštas kunigas Juozapas Voicicki's, už kurio galvos buvo reformuota Cholmo kunigų seminarija ir pakeistos bažnytinės apeigos -- vis

pagal stačiatikių stilių. Į Voicickio vietą, kuris savo elgesiu suerzino dvasininkus bei gyventojus uniotus, valdžia pasikvietė iš Galicijos šventajurininkų vadą kunigą Mykolą Kuzemskį, ir išsirūpino Romoje, kad jis būtų prekonizuotas Cholmo vyskupu. Kuzemski's buvo lenkybės bei katalikybės priešas, bet nedrįso nutraukti santykių su Roma. Matydamas, kad Rusų valdžiai rūpi ne apeigų reforma, o unijos panaikinimas, atsistatydinęs, 1871 m. grįžo į Galiciją. Naujasis Cholmo diecezijos administratorius, kun. Merkelis Popiel'is, visiškai atatiko vyriausybės intencijas. Klierikams uniotams šventinti jis kviesdavosi į Cholmą jau stačiatikių vyskupą. Liturgines uniotų knygas pakeitė schizmatinėmis. Galų gale jisai įsakė visiems diecezijos kunigams nuo naujų 1874 metų laikyti stačiatikių pamaldas. Žmonės protestavo prieš apeigų pakeitimą, liovėsi vaikščioję į cerkves ir kunigams, kurie klausė Popiel'io įsakymų, patarė išsinešdinti iš parapijų. Tuomet Popielio reformas valdžia parėmė ginkluota jėga. Į sodžius, kurie smarkiausiai gynė uniotų apeigas, įėjo kariuomenės komandų ir pavartojo smurtą prieš užsispyrėlius. Pagiryje, Drelevos bei Pratulino sodžiuose ištiko susirėmimų, kuriuose krito kelios dešimtys asmenų. Nepaisant to, Popielio bei valdžios pastangos nepasibaigė. Buvo įsakyta valsčiams (gminams) siųsti į miestus delegatus, kurie ten buvo verčiami pasirašyti savo bei parapijų vardu unijos išsižadėjimo aktą. 1875 m. pradžioje Cholmo katedros dvasininkai su Popieliu pryšakyje suredagavo unijos bei štačiatikybės jungiamą aktą ir nutarė pasiųsti deputaciją į Petrapilį. Caras maloniai priėmė deputaciją ir leido prijungti Cholmo diecezija prie visų Rusų pravoslavų cerkvės. Cholmo vyskupystė, virtusi pravoslavų eparchija, buvo prijungta prie tokios pat Varšuvos eparchijos, įsteigtos dar Mikalojaus laikais. Prasidėjo užsispyrėlių vertimas tokiuo pat būdu, kaip tai buvo daroma Lietuvoj po 1839 m. Visus valstiečio šeimos narius išsiųsdavo į Rusų gilumą, atskirdavo vyrą nuo žmonos ir vaikų, sodžius pavesdavo kareiviams plėšti, spaudė kontribucijomis. Žmonės kentė persekiojimus sukandę dantis, bet nepasidavė. Patys atlikdavo jungtuvių apeigas, krikštydavo vaikus ir laidodavo numirėlius. Religijos apeigas jie atlikdavo miškų tankumoje, vogčia lankydavo katalikų bažnyčias ir keliaudavo į Čenstakavą.

Rusų viešpatavimo sutvirtėjimą Tvarkymo Komitetas te-

matė ne vienose tik priemonėse, vartojamose prieš šlėktas, kunigus bei katalikybę. Vienkart jis ruošė planus, kuriais turėjo nukreipti tautos mintį į Rusų vagą; tai turėjo atlikti jaunuomenės auklėjimas valstybės interesų dvasia.

Lenkų mokyklą, kurią Vieliopolskis buvo atgaivinęs sulyginti kraštui su Vakarų Europa, Tvarkymo Komitetas pavartojo kaipo įrankį tautiškiems jausmams naikinti. Europos auklėjimą jis perdirbo į rusišką, o jį patį pavedė žmonėms, neturintiems nieko bendro su kultūra — valdininkams, visa sąmone persiėmusiems lenkybės naikinimu. Buvo imta steigti rusiškos gimnazijos gudų bei lietuvių gyvenamose vietose: Cholmo krašte, Pagiryje (Podlesėj) ir Suvalkų gubernijoje. 1868 m. atgaivinus Varšuvos mokslo apygardą, buvo nulemta visiškai panaikinti lenkiška mokykla. 1869 m. Varšuvos Vyriausioji Mokykla buvo pakeista rusų universitetu. Kartu su šiuo buvo imta dėstyti aukštesniosiose mokyklose visi dalykai valstybės kalba, išskyrus tik tikybą. Lenkų kalba radosi neprivaloma, ji buvo dėstoma rusų kalba, kad išlavintų mokinius versti iš gimtosios kalbos į valstybinę. Ministerijos aplinkraštis 1872 m. uždraudė vartoti lenkų kalbą mokyklos sienose. Toji pati sistema įsivyravo ir privatinėse mokyklose. Liaudies mokyklai buvo primestas privalomas skaitymo bei rašymo mokslas rusiškai, o kunigams buvo uždrausta ji lankyti, — tuo buvo iš jos pašalintas katalikų katekizmo mokymas. Ir aukštesniosiose ir pradžios mokyklose buvo mokoma, kad lenkai pirmiau buvę pravoslavais, kad kryžiuočius Žalgirio lauke sumušę rusai, kad Vieną išvadavę kazokai pravoslavai. Visa mokyklų sistema taip buvo sutaisyta, kad galėtų padaryti Lenkų praeitį biaurią, o iškelti Rusų valstybės grožį.

Paties imperatoriaus prisipažinimu, visos daromosios Karalystėj permainos turėjo tikslą organiškai sulieti šitą Rusų valstybės dalį su kitomis. Tai buvo įvykdyta, panaikinus visas autonomines įstaigas ir atidavus valdyti Karalystę Petrapilio ministerijoms.

1867 m. buvo panaikinta Valstybės Taryba, kitais — Vyriausybės Komisijos: 1) pajamų bei iždo, 2) tikybų bei viešojo švietimo, 3) vidaus reikalų bei Administracinė Taryba, kurios funkcijas paskirstė tarp vietininko bei Tvarkymo Komiteto. Į visas administracinės valdžios įstaigas buvo įvesta rusų kalba. 1876 m. nustojo veikusi Teisingumo Komisija, o su

ja lenkų teismas. Autonominių įstaigų vietą užėmė rusų organizacija, išėmus tačiau savivaldybių organus. Miestų savivaldybė nebuvo įvesta. Nebuvo duota miestams renkamųjų taikos teisėjų. Negavo Karalystė ir prisiekusiųjų teismo. Išimtį tedarė valsčių savivaldybė, bet ne tokia plati, kaip Imperijoj, nes faktinai ji buvo atiduota Rusų administratorių malonei ir nemalonei.

Mokyklos, administracijos bei teismo reforma sutraukė į Karalystę minias karjierininkų rusų. Juos masino įvairiomis prerogatyvomis: pašalpa kelionės išlaidoms, algos išmokėjimu nuo paskyrimo dienos, pašalpa vaikams auklėti, sutrumpinimu skaičiaus metų, reikalingų emeritūrai išsitarnauti. Taip pat buvo kurdinami Karalystėje rusai, steigiami jiems iš tautos bei konfiskuotų dvarų majoratai ir teikiama, be to, dar išimtinė privilegija pirktis lengvesnėmis sąlygomis atimtus dvasininkams dvarus. Toji kolonizacija turėjo tikslą suteikti Karalystei Rusų antspalvį. Miestams buvo duoti rusiški pavadinimai: Jędrzejów buvo pavadintas Andrejevu, Piotrków — Petrakavu, Częstochowa — Čenstachavu, Chelm — Cholmu. Gatvių kertėse bei krautuvių iškabose buvo padėti parašai valstybės kalba. Galų gale ėmė dildyti ir patį Karalystės vardą, vadindami ją oficialiai „Pavyslio kraštu" ir keisdami, mirus gr. Bergui († 1874), vietininko titulą generolo gubernatoriaus vardu.

Imperatorius Aleksandras III-is (1881—1894) paveldėjo iš tėvo Lenkų žemes visiškai sulietas su Imperija ir vidaus dalykuose suvienodintas. Visuomenė, įvaryta į medžiagišką vargą ir morališką skurdą, kantriai kentė Tvarkymo Komiteto reformų kančias; jinai metė sąmokslus ir tik galvojo, kaip išlaikius tautos gyvybė. Pagrindo tam jinai ieškojo organiškame darbe, medžiagiškų bei morališkų jėgų plėtime. Toji programa susidūrė su valdžios sistema, nebepripažįstančia jokios kitos tautiškos individualybės, tik rusų; jokios tikybos, tik pravoslavų. Paskutinoji imperatoriaus Aleksandro III-jo vidaus politikos išraiška buvo — išnaikinti lenkybė. Tosios sistemos vykdytojais buvo Juozapas Gurka, paskirtas 1883 m. generolu gubernatoriumi, bei Aleksandras Apuchtinas, Varšuvos mokslo apygardos globėjas (1879—1897).

Iš rankų Gurkos, kurio tėvas buvo katalikas, išėjo kraštui

tokia priespauda, kokios tauta nebuvo patyrusi nė vienu laikotarpiu po padalijimo.

Uniotus jis persekiojo, kaip laukinius žvėris. Gaudė tuos, kurie slaptai vykdavo į Čenstakavos atlaidus; baudė pinigais, kalėjimu arba ištrėmimu į Rusų gilumą vengiančius jungtuvių, krikšto bei laidotuvių pravoslavų apeigomis. Vertė priimti pravoslavybę net katalikus, jeigu buvo surasta įrodymų juos ar jų protėvius buvus krikštytus uniotų cerkvėj.

Sutartimi, padaryta su Roma 1882 m., valdžia leido užimti vakuojamąsias katalikų vyskupų katedras, tačiau ji vis nesiliovė kišusis į Bažnyčios dalykus ir persekiojusi kunigų. Buvo įsakyta uždaryti tikybines brolijas, neturėjusias tvirtinamojo akto. Buvo įvestas seminarijose rusų literatūros, istorijos bei kalbos dėstymas. Konsistorijoms buvo liepta susirašinėti su vyriausybės valdžia bei kunigais rusiškai. Bausmėmis buvo uždrausta kunigams atkalbinėti katalikai nuo moterybės su pravoslavais, lankyti pradžios mokyklos, važinėti į kitas parapijas be policijos leidimo.

Apuchtinas išsirūpino iš imperatoriaus įsakymų, kurie turėjo surusinti pradžios mokyklą. 1885 m. jisai įvedė dėstomąją rusų kalbą į pradžios mokyklas. Iš gimnazijų išgujo paskutinius mokytojus lenkus. Lenkų kalbą pavedė dėstyti rusiškai matematikams, gamtininkams arba žmonėms be cenzo. Katalikų jaunuomenei liepė lankyti pravoslavų cerkves. Įvedė į mokyklą šnipinėjimo bei skundų sistemą, sudemoralizavo ją papirkimais bei protekcija. Į universitetą viliojo rusų jaunuomenę, dažniausiai pravoslavų seminarijų auklėtinius, suteikdamas jai lenkų stipendijas. Jis net turėjo drąsos laužyti imperatoriaus įsakymus, jeigu jie jam kliudydavo varyti rusifikaciją.

Nepasitenkindama surusinimu visų valdžios įstaigų — administracijos, teismo, bažnyčios bei mokyklos, — Gurkos vyriausybė dar pasiryžo išguiti lenkų kalbą ir iš privatinių įmonių valdybų. Geležinkelių biurams ji įbruko valstybės kalbą; stotyse, laukiamuosiuose kambariuose bei vagonuose įsakė padėti rusiškus parašus, o kaipo priedą — vokiškus ar prancūziškus, bet tik ne lenkiškus. Geležinkelių tarnautojams, aptaisytiems rusiškai, uždraudė vartoti lenkų kalbą, ne tiktai tarnybos santykiuose, bet ir su publika. Krautuvių iškabos, reklamos, valgių sąrašai, pirklių sąskaitos, kvitos turėjo būti parašytos

dviem kalbom, katrų valstybinei visada tekdavo garbingoji vieta.

Cenzūra persekiojo lenkiškąjį žodį taipo pat, kaip tai buvo dariusi Paškevičiaus laikais. Nebeleidžiama buvo steigti jokių draugijų, net sporto, nes kiekvienoje visuomenės sąjungoje buvo matoma revoliucijos pavojaus.

Lenkai liko pašalinti iš visų valdžios įstaigų; jiems tebuvo leista atsisėsti į vietas su alga ne didėsne kaip 600—800 rublių metams. Buvo atgabenta iš Rusų net biurų pasiuntinių bei tarnų.

Policija pasidarė visagalė, o santykiuose su publika — arbitrali bei žiauri. Rusų valdininkai bei karininkai elgėsi su lenkais erzinamai. Blogi rusų darbai bei smurtas buvo kenčiami, o tuo tarpu ramių ramiausius piliečius už tariamuosius nusikaltimus baudė be teismo pinigais, kalėjimu bei administraciniu ištrėmimu į Rusus. Žandarams pristigdavo jėgų revizijoms daryti privačiuose butuose. Citadelė buvo kimšte prikimšta, kaip kad sausio mėn. sukilimo laikais. Visuomenė, ištroškusi ramybės, pasijuto panikoje, lyg apsiautimo ar epidemijos metu. Baimė kasdien vis didėjo, nes tautos jėgoms silpstant, pasityčiojimo sistema stiprėjo ir įgijo persekiojamosios besotės aistros pažymių.

Po 1848 m. sukilimo lenkų visuomenė Prūsų užgrobtose žemėse ėmė plėsti savo medžiagiškas bei morališkas jėgas.

Konstitucija, Prūsų valstybėj įvesta nuo 1848 metų, išplėsta 1850, sulygino teisėmis lenkus su vokiečiais, davė jiems galimumo ginti legaliu būdu savo tautos interesus nuo blogų administracinės valdžios norų. Lenkų dalyvavimas Prūsų seime, žodžio laisvė bei sąjungų teisė leido tautos jėgoms susikuopti ir gintis nuo germanizacinių atakų. Piliečiai kartkartėmis įteikdavo valdžiai peticijų apie grąžinimą lenkų kalbai teisių, 1815 m. garantuotų. Mokslo Šelpimo Draugija visuomenės aukų dėka išleisdavo kasmet apie 10.000 talerių stipendijoms jaunuomenei. Poznaniaus „b a z a r e“ susispietė „Draugų Būrelis“, kuris rengdavo populiarias paskaitas, koncertus bei vaidinimus. 1857 m. įsteigta Poznaniuj gr. Titaus Dzialynski'o iniciatyva Mokslo Bičiulių Draugija žadino proto judesį. Buvo

mėginta paveikti liaudis, sužadinti joje tautos sąmonė. Medžiagiškai gerovei pakylėti buvo steigiamos įvairios draugijos, kredito bendrovės, pramonės sąjungos, ūkininkų kuopelės.

Sekdami pavyzdžiu kun. Mečislovo Ledochovski'o, užėmusio 1865 m. Gniezno-Poznaniaus arkivyskupo katedrą, turtingesnieji Didžiosios kunigaikštystės žemininkai ėmė rodyti visišką lojalumą valdžiai, nes visuomenės kovą del tautos teisių jie laikė žalingu daiktu. Taikios lojalios partijos atsiradimas išardė lig šiol buvusią visuomenėj političką vienybę, kas pasireiškė tiek periodiškojoj spaudoj, tiek visuomenes gyvenime. Tokie santykiai tvėrė ligi 1870 m., vad., ligi Didžiulio triumfo, kurį buvo laimėję Prūsai kare su Prancūzais.

Karo laimėjimai paskatino Prūsų valdžią naikinti visa, kas tik priešinosi valstybės interesams. Vokiečių kancleris, visagalis Bismarck'as, visų didžiausią kliūtį valstybei įsigalėti matė katalikų Bažnyčioje, kuri, santykiaudama su Roma, stengėsi išsivaduoti iš valstybės globos, o Prūsų užgrobtose žemėse padėdavo išsiskirti lenkybei. Tad paskelbė kancleris katalikų Bažnyčiai kovą, pramintą kultūrine (K u l t u r k a m p f, kultūrkovė). Visa eile įstatymų buvo suvaržyta sakyklos laisvė, kunigai pašalinti nuo mokyklų inspekcijos, įvestas mokslo įstaigose katalikų tikybos dėstymas vokiečių kalba. Arkivyskupas Ledochovskis, kad ir nuolankus valdžiai, visuomenės spiriamas, kreipėsi tiesiog į karalių, prašydamas panaikinti įsakymą, liečiantį tikybos mokymą nesuprantama lenkų vaikams kalba. Gavęs neigiamą švietimo ministerio atsakymą, jisai išleido 1873 m. mokykloms aplinkraštį, įsakydamas, idant tikyba žemesniųjų klasių mokiniams būtų dėstoma gimtąja jų kalba. Kai nuo kunigų, pareiškusių noro klausyti savo dvasiškos vyriausybės įsakymų, buvo atimta mokymo teisė ir kai jų vietas užėmė pasauliškiai mokytojai, — arkivyskupas išėjo su nauju protestu. Jis nedavė valdžios skirtiems mokytojams vadinamosios kanoninės „misijos“, įgaliojančios pasauliškius asmenis mokyti tikybos, pagąsdinęs nepaklusniuosius Bažnyčios bausmėmis. Nustojus dėsčius tikybą viešosiose mokyklose, atsirado būtino reikalo organizuoti privatusis mokymas. Valdžia iš savo pusės uždraudė aukštesniųjų mokyklų mokiniams imti privačias tikybos lekcijas, pagąsdinusi pašalinsianti iš mokyklos.

Tuo pat metu, kai buvo kilę vaidai del tikybos mokymo, Prūsų seimas, Bismarck'ui reikalaujant, 1873 m. gegužės mėnesį išleido įstatymus, liečiančius katalikų kunigų seminarijas, bažnyčios bausmes, arkivyskupo valdžios ribas ir kt. Kai arkivyskupas atsisakė vykdyti gegužės mėn. įstatymus, pirma nubaudė pinigais, paskui suėmę pasodino Ostruvoje. Vadinamasai disciplinarinis Berlyno dvasiškųjų reikalų tribunolas nusprendė pašalinti Ledochovskį nuo arkivyskupo vietos; paskui buvo paraginta kapitula rinkti diecezijos administratorių. Ledochovskis nepaklausė nutarimo, kapitula atsisakė rinkti administratorių, ir visi dvasininkai, išskyrus mažumą, nepanorėjo klausyti valdžios įsakymų. Arkivyskupas, Pijaus IX-jo paskirtas kardinolu, kalėjo daugiau kaip dvejus metus, pagaliau buvo nusiųstas prie sienos ir ištremtas iš Prūsų. Taipo pat buvo ištremtas ir vyskupas sufraganas Janiševskis. Nepaklusniems valdžiai kunigams buvo atimtos parapijos, kiti sukaišioti į kalėjimus ar nubausti pinigais. Ginčas pasibaigė tik 1883 m.; Gniezno-Poznaniaus arkivyskupu paliko vokietis, kun. Dinder'is, bet gegužės mėn. įstatymai buvo panaikinti.

Del „kultūrkovės“ partija, kurios obalsis buvo santarvė su Prūsų valdžia, susibankrutijo; visi visuomenės sluoksniai susitelkė į vieną būrį tautos teisių ginti. O tasai gynimasis buvo būtinai reikalingas, nes Bismarck'as buvo ėmęsis priemonių lenkybei išnaikinti.

1883 m. buvo išleistas įsakymas apie įvedimą katalikų tikybos dėstymo valstybės kalba visose privatinėse miestų mokyklose, o taip pat ir tose sodžių mokyklose, kuriose didžiuma vaikų kalba vokiškai.

1885 m. iš Didžiosios Poznaniaus kunigaikštystės ir iš Vakarinių Prūsų buvo išsiųsta apie 40.000 lenkų, tarp kurių buvo Prūsų karo su Austrais bei Prancūzais dalyvių, senių, moterų ir vaikų.

1886 m. buvo įsteigta Poznaniuj Kolonizacinė Komisija, kuriai buvo asignuota šimtas milijonų markių sustiprinti vokiečių gaivalui nuosavios žemės išpirkimu iš lenkų rankų.

Ciesoriaus Viliaus I-jo († 1888) įpėdinis Pridrikas III-is, Bismarck'o neapkenčiamas, savo būdu žadino lenkuose geresnės ateities viltį. Žadėjo ją ir Pridriko III-jo sūnus, ciesorius Vilius II-is, kuris, 1889 m. pašalinęs Bismarck'ą nuo kanclerio vietos, paskyrė generolą Caprivį, nereiškiantį neapykantos

lenkams. Didžiosios Poznaniaus kunigaikštystės visuomenėje vėl ėmė kurtis legali taikos partija, ypačiai kai po kun. Dinder'io galvos arkivyskupu liko paskirtas lenkas, pralotas Pliorius Stablevskis, kuris suvaidino žymų vaidmenį kovose su Bismarck'o sistema.

Viltis pagerinti tautos buitį pasirodė apgaulinga. Bismarck'o įtaka, nepasitenkinimas Caprivi'o politika sukurstė visus Prūsų gyventojų sluoksnius prieš lenkus ir pastūmė anuos į kovą su šiais įvairių įvairiausiomis visuomenės gyvenimo linkmėmis. Stojo į tą kovą falanga prūsų, įsitikinusių, kad Vokiečiai, norėdami pasiekti laimės, būtinai turį išnaikinti lenkybę.

1894 m. ekskanclerio įtaka kilo mintis įsteigti „Vokietybės Rėmimo Draugiją". Trys prūsai: Hansemann'as, Kennemann'as bei Thiedemann'as įkūrė draugiją, pramintą pirmosiomis jų pavardžių raidėmis H. K. T. (h a k a t ė). Ji ėmėsi „žadinti tautiškus vokiečių jausmus" Poznaniaus kunigaikštystėj bei Prūsuose, vad., germanizuoti gyventojus lenkus. Vyriausiasis hakatės uždavinys buvo boikotuoti lenkai: pirkliai, amatininkai, gydytojai, advokatai ir kt.

Tuo tarpu Caprivi's užleido savo vietą kunigaikščiui Hohenlohe'i, už kurio galvos Prūsų valdžia vėl grįžo į Bismarck'o sistemą. Ėmė vėl pašėlusiai spausti lenkus. 1898 m. Prūsų seimas padidino Kolonizacinės Komisijos fondą dar kitu šimtu milijonų markių lenkų žemėms išpirkti. Buvo uždrausta valstiečiams lenkams kurti nauji ūkiai be vyriausybės valdžios leidimo (D ž i m a l o s v e ž i m a s). Buvo išleistas įstatymas apie žemių nusavinimą valdžios nuožiūra. Suvokietino daugybės lenkų miestų bei sodžių vardus. Mokyklose kankino vaikus už lenkų kalbą (V ž e s n ė s b y l a). Buvo ruošiamas įstatymas, draudžiąs vartoti lenkų kalbą viešuosiuose susirinkimuose („antsnukio" įstatymas).

Visuomenė, norėdama pasipriešinti Kolonizacinei Komisijai, 1887 m. įsteigė žemės banką. Ji Prūsų seime bei Ciesorystės parlamente per savo atstovus pakėlė skundus, kurie tačiau nepadarė įtakos atstovams vokiečiams, kurie vadovavosi politikoje su lenkais Bismarck'o obalsiu: „A u s r o t t e n!" („visai išnaikinti!").

Plėtotės sąlygų, nesuvaržytų pasikėsinimais ant tautybės, turėjo lenkai tik Austrų užgrobtose žemėse.

Centralistinė bei germanizacinė Bacho sistema žlugo 1859 m., vad. tada, kai Austrai, pralaimėję mūšį ties Magenta bei Solferina, turėjo atiduoti Italams Lombardiją. Į Bacho vietą prie valdžios vairo ciesorius Pranciškus Juozapas (nuo 1848 metų) pakvietė gr. Agenorą Goluchovskį ir 1860 m. spalių mėn. 20 d. išleido diplomą, pradedantį Austrų valstybei konstitucijos erą. Sudėtinėse monarkijos dalyse, taigi ir Galicijoj, buvo įsteigti krašto seimai, turėję teisės siųsti savo deputatus į Vieną į Valstybės Tarybą spręsti visos ciesorystės interesų. 1861 m. Goluchovskio vietą užėmė Antanas Šmerlingas, už kurio vėl buvo grįžta prie centralizacijos. Karas su Prūsais 1866 m. ir pralaimėjimas ties Sadova privertė ciesorių suteikti monarkijai federacijos pobūdį. 1867 m. gruodžio mėn. 21 d. data liko paskelbti vadinamieji pagrindiniai įstatymai, kurie buvo naujosios konstitucijos pamatas Austrų žemėms. Vyriausiąjį tosios konstitucijos dėsnį sudarė sričių savivaldybė ir tautų teisių sulyginimas.

Galicija bei Lodomerija su Didžiąja Krokuvos kunigaikštyste gavo atskirą seimą, sudarytą iš arkivyskupų, vyskupų, krašto universitetų rektorių ir atstovų, šešeriems metams renkamų iš keturių kūrijų: 1) stambiųjų dvarininkų, 2) miestų, 3) prekybos rūmų ir 4) sodžiaus gminų (kuopų).

Seimas, ciesoriaus šaukiamas, renkasi kasmet Lvove ir sprendžia, krašto maršalkai pirmininkaujant, konstitucijos nurodytąsias bylas: ekonomijos, susisiekimo, mokyklų, sanitarines ir kt. Nuolatinis vykdomasis seimo organas, o drauge ir vyriausioji administracinė valdžia savivaldybės dalykuose yra Krašto Komitetas (Wydział krajowy), kuris veikia, krašto maršalkai vadovaujant; jojo narius renka iš savo tarpo seimas. Žemesnieji savivaldybės organai yra Apskričių Tarybos, patys žemieji — Valsčių Tarybos; jos visos susidaro iš renkamų žmonių. Vykdomasis Apskrities Tarybos organas yra Apskrities Komitetas, Valsčiaus Tarybos — Valsčiaus Vyriausybė. Vyriausybės administracijai vadovauja vietininkas, kurio klauso apskričių seniūnai, miestų prezidentai bei policijos organai. Viešojo auklėjimo dalykai yra žinioje Mokyklų Tarybos, sudarytos iš valdininkų bei delegatų: Krašto Komiteto, miestų bei dvasi-

ninkų. Žemesnieji mokyklų administracijos organai yra Apskričių Mokyklų Tarybos bei vadinamosios Vietinės Mokyklų Tarybos. Visose įstaigose — įstatymų leidimo, administracijos, mokyklų bei teismų — viešpatauja lenkų bei rusinų kalba. Pagrindiniai gruodžio mėnesio įstatymai garantavo teismo nepriklausomybę, spaudos bei žodžio laisvę, sąjungų laisvę, teisinę tikybų lygybę, buto neliečiamybę, korespondencijos paslaptį ir kt.

Kiek buvo neapkenčiami Rusų bei Prūsų valdovai, tiek Ciesorius Pranciškus Juozas buvo Lenkuose populiarus.

* * *

Tuo tarpu, kai politiškai nepriklausomos tautos savo gyvybės jėgas stengėsi suvartoti kultūros laimėjimams, lenkai per šimtą su viršum metų eikvojo savo pajėgas kovai del nepriklausomybės ir del atsidūrusios pavojuje buities. Kova del nepriklausomybės bei tautos gyvybės neleido jiems suvaidinti žymaus vaidmens kultūrinio žmonijos darbo procese. Gyvenimo sąlygos po padalijimų kliudė jiems net naudotis tųjų laimėjimų gėrybėmis.

Tačiau po šimtmetinės kovos lenkų tauta ne tik kad tebeišliko gyva, bet dar paūgėjo jos skaičius ir sustiprėjo morališkos pajėgos. Tiesa, lenkybė susilpnėjo ten, kur jos neberėmė žmonių masės — Lietuvoj bei Guduose. Germanizmo spaudžiama, ji žymiai sutirpo Prūsų užgrobtų žemių vakaruose. Bet antra vertus, tautybinės sąmonės dėka jinai išaugo Silezijoj, kuri dar nuo vidurinių amžių buvo svetimųjų įtakoje ir rodėsi bus jau pražuvusi vokiečių jūroj.

Silezijai, Boleslovui Kreivaburniui padalijus valstybę, tuoj ėmė grėsti germanizacijos pavojus. Silezijos kunigaikščiai, Vladislovo II-jo ainiai, vesdavo vokietes, turėdavo santykių su ciesoriais ir gabendavosi į savo kunigaikštystes kolonistus vokiečius. Jie ištauto, ir todel Mažųjų bei Didžiųjų Lenkų miestelėnai vokiečiai, sukilę prieš Vladislovą Alkūnėlę, kviesdavosi juos į Krokuvą bei Poznanių. Suvokietėję Silezijos Piastai už Kazimiero Didžiojo galvos buvo patekę į Čekų karalių valdžią, paskiau į viešpataujančių Austruose Habsburgų ir pagaliau tapo jų vasalais.

1741 m. Prūsų karalius Pridrikas II-is, puolęs užgrobė Sileziją. Sutartimi, padaryta pirma Vroclave, paskui Berlyne,

Austrai užleido jam visą Žemąją Sileziją bei didoką dalį Aukštosios, tebepasilikę sau tik Ciešino kunigaikštystę. Prūsų valdžia atsidėjusi ėmė germanizuoti įgytąją provinciją. Kurdino vokiečius, kuriems pavesdavo dvarus, atimtus iš katalikų vienuolynų; gabendino vokiečių pramonininkus bei pirklius. Žemės nuosavybė, didesnė ar mažesnė, pateko į svetimas rankas. Miestai, naujakurių užplūsti, visiškai suvokietėjo. Tik liaudis tebeliko lenkiška. Nors lenkų kalba buvo pašalinta iš pradžios mokyklų, o Vroclavo vyskupai išgujo ją ir iš bažnyčios, tačiau liaudis nesidavė vokietinama ir išlaikė savo tautybę. XIX-jo amžiaus viduryje tautiškumas atgyja tiek Austrų, tiek Prūsų Silezijos lenkuose; vis tai įvyksta patriotų dėka, kurie buvo kilę iš liaudies ir dirbę jų tarpe, kaip va: Petro Stalmacho, Juozapo Lompios, Karoliaus Miarkos ir kitų. Visų sėkmingiausiai kėlė tautos sąmonę lenkų sukilimų obalsiai, paremti darbais. Jie žadino liaudį iš miego ir saugojo ją nuo paskendimo vokiečių jūroje.

Po šimtametės kovos del buities lenkų tauta sudaro su viršum 28*) milijonus žmonių, kurių arti dviejų milijonų gyvena Amerikoj.

Skaičiaus atžvilgiu lenkai užima šeštąją vietą tarp Europos tautų; gausumu juos pralenkė tik rusai, vokiečiai, anglai, prancūzai bei italai.

Tame dideliame lenkų skaičiuje nėra kilties bei tikybos skirtingumų. Vienoda visais atžvilgiais lenkų tauta po padalijimų susivienijo ir visuomenės atžvilgiu. Nelaimių bei naujų laikų įtakoje jinai sudemokratėjo ir del to pasiekė taikos ir sutarimo viduje, kas sudaro tvirtų tvirčiausią apsigynimo jėgą.

---

*) Kitose leidimuose 18. (Vert.)

IX.

Lenkų valstybės atgaivinimas.

Mieška bei Boleslovai įkūrė Lenkus ir surišo juos su lotynų kultūra. Vladislovas Alkūnėlė bei Kazimieras Didysis išvadavo kraštą iš lenų painiavos ir įkvėpė tautai jėgą, kuri apsaugojo jos gyvatą bei ateitį. Jogailai, padarę uniją su Lietuvos-Gudų valstybe, be kraujo lašo įkūrė didžiulę tautų sąjungą, kuri gina jas nuo Vokiečių bei Maksvos plėšrumo, atidaro rytų plotus anapus Dauguvos bei Dniepro Lenkams bei lotynų kultūrai. Pradėjus nuo Batorio, pabaigus Sobieskiu, Lenkai lieja kraują, užstodami kelią karingiems Turkams ir apgindami krikščioniškąjį pasaulį nuo muzulmonų.

Nuolatinės kovos, kurios vadovavosi kultūros uždaviniais, pagamino lenkų tautoje dvasios turtų, nežinomų kitose valstybėse, kurios augo, skriausdamos svetimąsias, ir tegyveno tik savo naudai.

Tiek daug nuopelnų turėjusi tauta nebeteko nepriklausomybės. Prarado ją, besistengdama sutvirtinti savo buitį ir pagerinti plėtotės sąlygas. Suklupo su ginklais rankose. Parbloškė ją, pilną gyvybės jėgų, daug didesnė fizinė valstybių grobikių jėga.

Lenkų valstybė buvo išdraskyta, tautos gabalai pateko į svetimus padermės bei kultūros atžvilgiu organizmus. Suskaldytoji tauta, kaip neorganiškas lustas, buvo stengiamasi sulieti su svetimais kūnais. Jinai net buvo pasmerkta žiauriai išsižudyti karuose, kurie ilgainiui buvo kilę tarp valstybių, susibičiuliavusių puotoje lenkus ryjant. Patys lenkai pateko į kankinamą kovą del savo gyvatos.

Monarkai bei jų patarėjai pablūdo ir sukvailėjo, stengdamiesi sunaikinti tautą, turėjusią didžiulę savo praeitį bei sąmonę.

Nepriklausomybės vėliavą, išmuštą iš rankų didžiojo tautos sukilimo vadui generolui Kasciuškai, nešė toliau Dombrovskio legionai, po jų Lenkų visuomenė ištisoje ginkluotų sukilimų eilėje arba besijungdama su galybėmis, kurios nešė žmonijai laisvę — būtent su Prancūzų revoliucija bei Napoleonu; lenkai draugavosi kuone su visomis nelaimingomis tautomis, sukilusiomis prieš galiūnų priespaudą. Niekad nebegęstanti patriotizmo liepsna, savo krašte sukūrusi sukilimų gaisrą, rodyte rodė gyvą tebesant tautos įsitikinimą, kad būtina yra tautos nepriklausomybė. Nepavykę sukilimai nesumažino nepriklausomybės siekimo, priešingai, jį dar padidino ir sutvirtino. Iš nepavykusiųjų tėvų pastangų sūnūs įgaudavo lyg keršto įsakymus ir dėdavo ant nepriklausomybės aukuro savo kraujų auką, kuri rodė visam pasauliui lenkų sielą esant nesunaikinamą.

Lenkų tautos nebeskaidė paskesniais po padalijimų laikais skirtingi tikslai. Skirtumas pažiūrų į veikimo priemones neardo vienodų nepriklausomybės siekimų. Bendri idealai vienijo visus visuomenės sluoksnius. Nepriklausomosios tėvynės kultas rado savo aukurų tiek magnatų rūmuose, tiek šlėktų dvaruose, tiek amatininkų pirkiose. Del nepriklausomybės kovojo visa tauta; prie tos kovos dėdavosi net nesąmoningi liaudies sluoksniai.

Lenkų šeimynos buvo pilnos sukilimų atsiminimų bei tėvynės kankinių relikvijų. Mintis kovoti už Lenkus tapo gyvenimo turiniu bei vyriausiuoju jaunųjų kartų auklėjimo veiksniu. Motinos mokė savo vaikus drauge apie Dievą ir apie Lenkus, apie Kristaus kentėjimą ant kryžiaus ir apie priešo išdraskytos tėvynės kančias. Jos augino sūnus keršytojus, įkaldamos į jų galvas parašą, padėtą ant Žolkievskio antkapio. Tokia pat dvasia žadino širdis bei sąžines didžioji poezija, sėmusi įkvėpimą iš lenkų Golgotos tragizmo. Antra vertus, istorija kurstė lenkų išdidumą, statydama greta nuskurdimo, Lenkus sudalijus, senąją tautos galybę, valdant Piastams bei Jogailams, josios ginklų triumfą Žaliajame Lauke, ties Chocimu bei Viena, kultūros laimėjimus rytuose bei pietuose.

Prie aukurų, vilties apšviestų, iš lenkų krūtinių viena teplaukė į dangų karšta malda: „Tėvynę, laisvę teikis mums grąžinti, Viešpatie!“ Visur teskambėjo didžiojo poeto įsakymas: „Teneprarandie gyvieji vilties ir prieš tautą tenešie švie-

sos žibintą, o reikalui atsitikus — teeinie mirti paeiliui, kaip akmens, mėtomi Dievui ant apkasų..."

* * *

Lenkų Karalystėj antroji po sausio mėn. sukilimo karta perėjo per tokios priespaudos bizūnus, kokių naujaisiais laikais nėra patyrusi nė viena pavergtoji tauta. Kiekvienas, kad ir mažiausias, tautos gyvenimo reiškinys naikinamas, kaip kokia limpamoji liga, anarchizuojama visuomenė, viešosios nuomonės balsą tildant, draskoma siela rusifikacijos replėmis, tvirkinama jaunuomenė melagingomis pedagoginėmis sistemomis bei nihilizmu. Vienintelė lenkybės tvirtovė tebuvo šeimos namai, kur tradicijų apsakymas patylomis atstodavo viešąją iškalbą bei tautinės mokyklos pamokas. Jaunuomenė, išsinešusi iš namų lenkybės sąmonę, su antplūdžio vargais nelaimėmis kovojo konspiracijos priemonėmis. Tautinę savo sąmonę jinai stiprino ir gilino savimoka bei kentėjimu. Per anksti pribrendusi, veržėsi į savarankišką gyvenimą, neretai del pažiūrų susibardama su tėvais.

Jaunuomenė drąsiai nurito akmenį, slėgusį josios lenkiškąją krūtinę — pakėlė maištą prieš rusų mokyklą. Jinai metė gimnazijas, universitetą, politechnikumą. Begindama savo lenkybę, išsižadėjo valstybinės mokyklos teisių tarnyboj bei kariuomenėj. Jinai nuplaukė mokslo ieškoti į vakarus, ypačiai gi pripildė aukštąsias mokyklas Austrų užgrobtose žemėse — Krokuvoj bei Lvove.

Rusų užgrobtų žemių jaunuomenė, patekusi į Galiciją, tapo junginiu tarp Lenkų dalių, daugeliu atžvilgių visai sau svetimų, nes ilgai gyvenusių skirtingose politikos bei kultūros sąlygose. Jinai įnešė į Galicijos visuomenę patriotiško jausmo, įkarščio bei riteriško narsumo. Tas turėjo reikšmės nepriklausomybei atgauti Austrų užgrobtose žemėse.

Numatydami Austrų karą su Rusais, lenkai pasiryžo sudaryti Galicijos teritorijoj savosios kariuomenės branduolį ir, atėjus atatinkamam momentui, mesti ant įvykių svarstyklių. Buvo steigiamos sporto sąjungos bei šaulių kuopos, į kurias gausiai dėjosi Rusų užgrobtų žemių jaunuomenė.

* * *

1914 metais ištiko karas tarp Rusų, Prancūzų bei Anglų koalicijos ir Austrų bei Vokiečių sąjungos.

Tame kare dalyvavo apie pusantro milijono lenkų. Jie atsidūrė svetimoj komandoj: vieni apsitaisę rusų mundieriais, kiti austrų ar prūsų. Vadinasi, ėjo į karą, kaipo rusai, austrai bei prūsai. Ir vieni kitus naikino. Besižudydami kaipo broliai, kits kitą pažindavo iš lenkiškosios maldos vaitojimų: „Jėzau, Marija!" Kraujo upeliai, užuot tręšę dirvą Lenkų ateičiai, plaukė naudai tų, kurie juos nukankino. Žiauriose imtynėse, kurios ėjo lenkų žemėje ir jiems dalyvaujant, buvo sprendžiami svetimi interesai — Rusų bei Vokiečių. Iš karto net nebūta Lenkų balso: „Esu!"

„Esu" pasakė lenkų legionai, kurie įėjo į Karalystę, kaipo atskiras, ginkluotas lenkų vienetas.

Legionai, priklausydami Austrų, su jais atsirado sąjungoje su Prūsais prieš Prancūzus bei Anglus, esančius sąjungoje su Rusais. Taip atsitiko iš būtino reikalo, nes jie turėjo į ką nors atsiremti, o atsirėmę į Austrus, negalėjo išvengti sąjungos su Prūsais. Toje sąjungoje su pačiu didžiuoju lenkybės priešu pasireiškė visa legionų tragedija, kurios šaknis buvo negalėjime suderinti Lenkų nepriklausomybės ir broliavimosi su prūsais.

Bet vis delto tieji legionai buvo lenkų. Jie teturėjo galvoje tiktai nepriklausomybės ideją bei tarnavimą tautai. Jų įsteigėjas Juozapas Pilsudskis ėjo genrolo Dombrovskio pavyzdžiu, būdamas pasiryžęs dėtis net su nelabuoju, bet tik pasiektų lenkiškąjį tikslą. Lygiai, kaip Dombrovskis, rinkdamasis priemones, jis užtenkamai parodė kareiviškos drąsos. Nusprendė pirmiausia parodyti šio karo metu lenkus tebesant ir pareikšti jų teisę savarankiškam gyvenimui, visa kita palikdamas nenumatomai ateičiai. Ir tapo legionai, kaipo karinis lenkų vienetas, didžiuliu Lenkų riksmu „Esu!" Tame pasireiškė sudėtinė lenkų siela, pakėlusi maištą prieš nelaisvę, šokusi sutraukyti jos pančių.

Legionų obalsis, paremtas darbu, davė liudijimą tautos gyvybei. Legionų mintis, išdygusi tautos tradicijų bei reikalų dirvoje, apėmė visas užgrobtąsias žemes, kiaurai pervėrė visas lenkiškąsias širdis. Pažiūrų skirtumas del taktikos anaiptol neardė nepriklausomybės siekimų vienodumo. Idealo bendrumas jungė visus visuomenės sluoksnius. Iš lenkų minių

krūtinės vis viena tebeplaukė malda: „Tėvynę, laisvę teikis mums grąžinti, Viespatie!“

Rusai pabėgo iš Karalystės, palikę vargų bei skriaudų keiksmą. Jie paspruko, vokiečių pabaidyti, išguiti iš Lenkų šoviniais bei nuodijamosiomis dujomis.

Prūsų kariuomenė užėmė kraštą, iš kur prieš šimtą metų ją buvo išgujusi prancūzo ranka. Įėjo į jį tie, kurie kankino vaikus už lenkiškus poterius, kurie nedavė artojui teisės kurti ant savosios žemės namų židinio, kurie atiminėjo paveldėtąją žemę bei šeimos kapus. Lenkų apgyventuose plotuose, Rusų valdžios subiaurintuose, šie nedorėliai atsidėję ėmė plėšti.

Revoliucijos Rusuose, Vokiečiuose bei Austruose prarijo padalijimų piktadarybės paveldėtojus ir Lenkų žudikus. Lenkų jaunuomenė nuginklavo Vokiečių kariuomenę pirma Krokuvoj, paskui Varšuvoj bei Poznaniuj. Lenkų valstybė liko atgaivinta. Valstybės viršininku paliko užsitarnavęs legionų kūrėjas Pilsudskis, kuris pasirūpino sušaukti seimą.

Legionai tapo mezgalu Lenkų armijos, įsteigtos iš tų, kurie, betarnaudami Rusams, Austrams bei Prūsams, turėjo viens kitą žudyti. Tautos armija, kurią liūliavo lingavo patriotiški tėvų sapnai bei motinų ašaros, stojo, kaipo regimas Lenkų atgijimo ženklas bei jų valstybiškumo laidas. Jinai nenugąsdinama, kaip protėviai ties Raclavicomis, Rašinu, Grochuva, Ostrolenka bei Vole, ėjo į ugnį, vedama didžiųjų vadų dvasios — Kasciuškos, Dombrovskio bei kunigaikščio Juozapo Poniatovskio. Grūmėsi su Rusų revoliucijos armija ir išėjo iš tos kovos pergalėtoja, garbės spinduliais apšviesta, apdovanota dėkingų tautų meile.

Ne vien suaugusių vyrų armija gynė esančią pavojuje tėvynę, bet ir moterys griebėsi už ginklo, stojo už tėvynę berniukai bei vaikai. Lvovas pasiliko prie Lenkų tik gausiai pralieto del jo moterų bei vaikų kraujo dėka. Išgirdusi apie gresiantį Varšuvai pavojų, jaunuomenė metė mokyklos suolus ir jai apginti paaukojo savo gyvatą. Jinai ėjo į mūšį, vedama kunigo Skorupkos, kuris kryžiumi nešinas davė jai prieš mirdamas lekciją, jog visų didžiausia dorybė tai tėvynės meilė.

Lenkus atgaivino tasai morališkų jėgų išteklius, kurį tauta buvo sukrovusi valstybės klestėjimo laikotarpiu ir kuris didėjo besikankinant po padalijimų. Juos prikėlė lenkų galybė, kuri nepasidavė piktoms naikinamosioms jėgoms ir ne tik kad išlaikė,

bet ir padidino praeities laimikį. Atgaivino Lenkus ne valstybių grobikių revoliucijos, prikėlė juos ne laimingos aplinkybės, bet atkaklumas, kuriuo buvo siekiama nepriklausomybės, ir nors tauta besiekdama jos ne kartą suklupo, bet nesiliovė dirbusi, kol ją pasiekė savo laimei ir žmonijos naudai.

Tauta, besistengdama sutvirtinti valstybės buitį ir apdrausti jos ateitį, kovoja su tūkstančiais kliūčių, ilgo grobikų valdymo bei karo nelaimių sudarytų. Jinai kovoja su tomis kliūtimis kantriai, suprasdama, kad valstybei ištraukti išverguvės pragaro bei negandų tvano reikia didžiulių aukų, kurias vien ateitis teatlygins visų gerove. Tojo laimėjimo žadinys — tai 1921 m. kovo mėn. 17 d. seimo priimta po dvejų metų svarstymo Lenkų žečpospolitos konstitucija, šalia jos padarytas su Rusų vyriausybe Rygoj to paties mėnesio 18 d. traktatas, kuriuo buvo nustatyta rytų siena, ir dviem dienom praslinkus padarytas Prūsų Silezijoj plebiscitas, atėmęs iš Vokiečių valdžios senutėlį Lenkų kraštą.

Slankioja po kapus šešėliai tų, kurie yra sukūrę Lenkus ir juos garsingus padarę, taipogi ir tų, kurie, tėvynės nebetekę, yra iš galvos išėję, kurie yra kritę už juos arba kalėjimų požemiuose galą gavę. Jie laimina kartą, kuri nepragaišino ištekliaus, praeities sudaryto, ir iš ugnies po padalijimų nelaimių išgelbėjo lenkų sąmonę bei norą gyventi. Grįžta atgal į kapus ramūs, kad jų miego jau niekad nebesutrikdys tėvynės žemės vaitojimas.

Istoriografija.

Moksliškai tyrinėti Lenkų praeitį pradėjo vyskupas Adomas Naruševičius, „Lenkų tautos istorijos“ (Historja narodu polskiego) autorius (1780—1785), kuris ją privedė ligi Vladislovo Jogailos įsiviešpatavimo. Jisai žiūri į praeitį monarkininko akimis: valstybės galybę mato stiprioje karaliaus valdžioje, o nelaimių šaltinį — tosios valdžios aprėžime, diduomenės bei šlėktų padarytame. Naruševičiaus darbą toliau varė Luka Golembiovskis (Dzieje Polski za panowania Jagiellonów ligi Aleksandro mirties), Tadas Čackis (Obraz panowania Zygmunta Augusta), Jonas Albertrandi's (Panowanie Kazimierza, Jana Alberta i Aleksandra Jagiellonczyków. — Panowanie Henryka Walezjusza i Stefana Batorego), J. U. Niemcevičius (Dzieje panowania Zygmunta III), Kajetonas Kviatkovskis (Dzieje narodu polskiego za panowania Władysława IV), Mykolas Dimitras Krajevskis (Dzieje panowania Jana Kazimierza). Šitie rašytojai, būdami vienokių pažiūrų į Lenkų praeitį, sudaro vadinamąją Naruševičiaus istorikų mokyklą.

Jokimas Lelevelis nagrinėjo visą praeitį, pradėjęs nuo senovės slavų; savo pažiūras yra išdėstęs veikale: „Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej“. Jisai įvertina praeities faktus, žiūrėdamas respublikininko demokrato akimis: Lenkų valstybės negandų šaltinį mato atsitolinime nuo senovės slavų santvarkos. Atsakomybę už tautos nelaimes jis verčia ant tų, kurie darkydavę slavų liaudies tvarką: ant karalių bei diduomenės. Sveikas gaivalas buvę šlėktos, kurie nuo XIV amžiaus, bekovodami su karaliais bei aristokratija, stengęsi įgyti pilietinių laisvių; nuo to tačiau momento, kai, užsidarę luominiame egoizme, jie nepanorėjo dalytis su liaudimi savo teisėmis, — ir šlėktos palikę nelaimių kaltininkais drauge su mo-

narkais bei ponais. Lelevelis sudarė kitą istorikų pakraipą, kurios pasekėjais buvo Andrius Moračevskis („Dzieje rzeczypospolitej polskiej“, ligi Jono Kazimiero abdikacijos), Enrikas Schmitt'as („Dzieje narodu polskiego“), Kazimieras Jarochovskis, Julius Bartoševičius ir daugel kitų.

Lelevelio pažiūros įgijo didelio populiarumo, bet turėjo ir priešininkų asmenyje tų, kurie prisilaiko ultramontanizmo, bajorų pasaulėžvalgos bei monarkizmo.

Maurikis Dziedušickis („Piotr Skarga i jego wiek“. — „Zbigniew Oleśnicki“) Lenkų žlugimo šaltinį mato reformacijoj, Bažnyčios apleidime.

Koronovičius (Valeris Vrublevskis) veikale, vardu „Słowo dziejów polskich“ gina šlėktas, kurie, jo supratimu, be perstogio ėję laisvės platinimo misiją, kad ir kliudę jiems tai daryti karaliai bei didžiūnai.

Karolius Hoffman'as („Obraz rządu i prawodawstwa dawnej Polski“. — „Historja reform politycznych w dawnej Polsce“), Teodoras Moravskis („Dzieje narodu polskiego“), Juozapas Lukaševičius (reformacijos studijose), Antanas Valevskis („Filozofja dziejów polskich“) Lenkų žlugimą stengėsi išaiškinti monarko valdžios susilpnėjimu. Paminėtieji istorininkai laikosi skirtingų tačiau pažiūrų į priežastis, del kurių susilpnėjo karaliaus valdžia. Hoffman'o supratimu, susidaryti Lenkuose stipriai monarko valdžiai kliudžiusi išsiskleidusio miestelėnų luomo stoka. Lukaševičius mato blogumų priežastį perdaug mažame reformacijos išsiskleidime: turėjusi įsikurti tautiška bažnyčia su karaliumi priešaky. Valevskis aiškina Lenkų žlugimą išnykimu tautoje dinastinių jausmų bei lojalumo.

Monarkinės pakraipos prisilaikė ir istorininkai-pesimistai kurie sudarė Krokuvos istorikų mokyklą, nors josios atstovai — Juozapas Šuiskis, Valeris Kalinka bei Mykolas Bobžinskis — irgi tarpu savęs nesutinka atskirais istorijos klausimais. Šuiskis — pastarajame savo raštų darbuotės laikotarpyje — bei Kalinka prisiartina pažiūromis prie Dziedušickio; Bobžinskis yra šalininkas visų veiksnių, kurie gali sudaryti stiprią valstybės valdžią: katalikybės bei protestantybės, monarkizmo bei oligarkijos, valstybės perversmo bei revoliucijos.

Su pažiūrų įvairumu supažindina Vladislovo Smolenskio veikalas „Szkoły historyczne w Polsce".

Naruševičiaus mokyklos veikalai yra pasenę; jie nebeatatinka šios dienos mokslo reikalavimų tiek istorijos metodo, tiek turinio atžvilgiu. Lelevelis su sekėjais, o taip pat ir jojo priešininkai monarkininkai yra parašę daugybę raštų, kurie sudaro istorijos mokslui didelį indėlį. Nebe visi veikalai tinka net išmokslintajai visuomenei; dauguma jų turi specialinio pobūdžio ir tevartotini tik specialistų. Šit sąrašas veikalų, maždaug prieinamų platesnei visuomenei.

Bendrojo pobūdžio veikalai.

Šuiskio „Dzieje Polski" (keturi tomai) yra atsiradę įtakoje Lelevelio pažiūrų, nuo kurių autorius ilgainiui atsisakė, persimesdamas į monarkininkų konservatininkų stovyklą. Kitoniškos pažiūros reiškia Šuiskis knygoje vardu: „Historji polskiej, treściwie opowiedzianej, ksiąg dwanaście", turiningoje faktų medžiagos atžvilgiu, bet suveltoje ir sausoje.

Moravskio „Dzieje narodu polskiego" (šeši tomai), parašyti „motinoms bei pradžios mokytojams", pasižymi doros mokomu tonu, Šlosser'io pavyzdžiu.

Bobžinskio „Dzieje Polski w zarysie" (du tomai) teduoda tik vienų pažiūrų, dažnai smarkių, bet nepamatuotų. Tą knygą tegali skaityti ir rasti jojo naudos žmonės, gerai susipažinę su praeitimi ir turį išdirbtą nuomonę politikos klausimais.

Augusto Sokolovskio „Dzieje Polski illustrowane" (keturi tomai) yra kompiliacija, kuri remiasi naujausiomis monografijomis.

Plačiai yra aprašę Lenkų įvykius vokiečiai — Rišardas Roeppel'is bei Jokūbas Caro. Pirmojo veikalas („Geschichte Polens", išverstas K. Pšiborovskio), privestas ligi 1289 m., jau yra pasenęs; bet jojo kontinuacija, antrojo autoriaus atlikta („Geschichte Polens", penki tomai, ligi 1506 metų; IV, V bei VI-tąjį tomą yra išvertęs St. Miečinskis), remiasi pirmaeiliais bei naujausiais šaltiniais.

Politiškąją Lenkų istoriją papildo raštai: V. A. Maciejovskio „Polska aż do połowy XVII wieku pod względem obyczajów" (keturi tomai), Lozinskio „Życie

polskie w dawnych wiekach", Lukaševičiaus „Historja szkół w Koronie i w W. księstwie litewskiem" (keturi tomai), Karboviak'o „Dzieje wychowania i szkół w Polsce" (viduriniai amžiai), Moravskio „Historja uniwersytetu Jagiellonskiego" (du tomai). Kariuomenės istoriją yra aprašę Korzon'as bei Gembaževskis („Dzieje wojen i wojskowości w Polsce", (trys tomai) ir Kastantas Gurskis (Górski) šiuose veikaluose: „Historja piechoty", „Historja jazdy" ir „Historja artylerji polskiej".

Monografijos.

Veikalai: Karoliaus Šainochos (Bolesław Chrobry), Anatolio Levickio (Mieszko II), Pranciškaus Stefčik'o (Upadek Bolesława Śmiałego), Tado Vaiciechovskio (Szkice historyczne z jedynastego wieku), Antano Maleckio (Panowanie Bolesława Krzywoustego) liečia politiškus senųjų Lenkų santykius. Šainocha piešia didžiojo karaliaus atvaizdą, remdamasis Ditmaro kronika. Levickis, išrasdamas monarkijos nelaimių priežastį po Narsiojo mirties išorinėse aplinkybėse, gina Miešką II-jį nuo apkaltinimų, kad nesugebėjęs. Stefčik'as paremia apkaltinimą, padarytą Galliaus kronikoje vyskupui Stanislovui (traditor, išdavikas), įrodinėdamas jojo sąryšius su Čekais. Voiciechovskis vaizduoja vyskupo Stanislovo darbuotę, pasiremdamas kova tarp Vladislovo Ermano, reikalaujančio sau srities, bei Boleslovo Drąsiojo.

Vidujinę senųjų Lenkų santvarką yra tyrinėję trys rašytojai: Pranciškus Piekosinskis, Stanislovas Smolka bei Bobžinskis. Piekosinskio supratimu (O powstaniu społeczeństwa polskiego w wiekach średnich i jego pierwotnym ustroju), slavus, gyvenusius tarp Oderio bei Vartos, užpuolęs VIII-jo amžiaus pabaigoj iš vakarų svetimos kariuomenės būrys, kuris pavergęs vietinius gyventojus (autochtonus). Užpuolikų vadas įsteigęs valdovų dinastiją; jojo komandoj esantieji sudarę privilegiuotąją riterių klasę; pavergtieji gyventojai, lig šiol buvę laisvi, likę paversti baudžiauninkais. Smolka (Uwagi o pierwotnym ustroju społecznym Polski piastowskiej) sako

nebuvus užpuolimo; Lenkų valstybės atsiradimą jis mato slaviškųjų padermių užkariavime, kurį yra padaręs polėnų kunigaikštis. Nuveiktųjų mažųjų kunigaikščių ainiai sudarę šlėktas, apdovanotus dvarais; kiti gyventojai buvę nelaisvi, pririšti prie žemės ir turį atlikti prievolių kunigaikščio bei ponų naudai. Bobžinskis (Geneza społeczeństwa polskiego na podstawie kroniki Galla i dyplomatów XII wieku) sutinka su Smolka del valstybės atsiradimo klausimo, bet skiriasi pažiūromis į žemės nuosavybės esmę. Jo supratimu, visas valstybės plotas priklausęs kunigaikščiui; žmonės neturėję jokios nuosavios žemės, bet irgi niekam nepriklausę, tik kunigaikščiui.

Vidujinė senovinių Lenkų santvarka sukelia ir dabar ginčų; tylint apie tai šaltiniams, atsiranda vietos ipotezėms, ypačiai del visuomenės organizacijos bei karaliaus valdžios ribų.

XII-jį amžių vaizduoja Smolka savo veikale, vardu „Mieszko Stary i jego wiek“. Autorius piešia, Šainochos stiliumi, krašto fizionomiją, parodo, kaip buvo susitvarkiusi visuomenė, ir eigą Kreivaburnio ainių kovos su didžiūnais.

XIII-is amžius neturi lig šiol monografijos, apimančios santykių visumą. Iš daugelio specialių raštų (Semkovičiaus, Zachorovskio, Lodinskio, Kentšinskio ir kitų) išsiskiria Staslovo Lagunos straipsnis „Dwie elekcje“, liečiąs Grigaliaus reformų įvedimą Lenkuose, Smolkos (Henryk Brodaty), o ypačiai Romualdo Hubė's veikalas „Prawo polskie w wieku XIII“.

Peremislovo II-jo jungimą sričių į vieną valstybę aprašinėja Osvaldas Balzer'is (Królestwo polskie, trys tomai), Vladislovo Alkūnėlės — Šainocha piešinyje, vardu „Pierwsze odrodzenie się Polski“ (1279—1333). Vidaus keblumus, su kuriais teko kovoti Vladislovui Alkūnėlei, atvaizdavo Bobžinskis monografijoj, vardu „Bunt wójta krakowskiego Alberta“ bei Dlugopolskis rašinyje, vardu „Bunt wójta Alberta“.

Apie Kazimierą Didįjį rašė Šuiskis (Chrakterystyka Kazimierza W. — Maćko Borkowicz, wojewoda poznański, i pierwsza konfederacja rycerska r. 1352), J. K. Kochanovskis (Kazimierz Wielki) ir Hubė (Ustawodawstwo Kazimierza W.)

Apie Kazimiero įpėdinį — Šuiskis (Ludwik węgierski i bezkrólewie po jego śmierci).

Jogailos unijos įvykius (Dzieje unji Jagiellonskiej, du tomai) parašė Haleckis. Del unijos Šuiskis yra išdėstęs rašinyje, vardu „O młodszości naszego cywilizacyjnego rozwoju“, vadinamąją plotų teoriją, kuria Lenkai, vienydamiesi su Rytų teritorijomis, nukreipę akį nuo namų reikalų, nebetekę jėgų sustiprėti viduje. Tąją teoriją, nors ir blizgančią, bet neįrodytą, pasisavino ir Bobžinskis. Uniją yra nagrinėję: kun. Fijałek'as, Kutšeba, Balzer'is bei kiti. Nenustojo vertės Šainochos veikalas „Jadwiga i Jagiełło“ (1374—1413, keturi tomai), kurį papildo Prochaska (Król Władyslaw Jagiełło, du tomai), Lewickis (Powstanie Świdrygiełły) bei Smolka (Witold pod Grunwaldem). Husitų judesys Lenkuose sukėlė moksle ginčą tarp Antano Prochaskos bei Smolkos. Prochaska (Polska a Czechy w czasach husyckich aż do odwołania Korybuta z Czech), pastebėjęs husitybėj tautybinį bei tikybinį pradmenį, tiktai pirmajam tepripažįsta įtaką Lenkuose. Smolka (Unja z Czechami) įrodinėjo, kad vienagentybė su čekais maža teturėjusi reikšmės husitų judesyje, o daugiausia nusvėrę Lenkų vietos reikalai, būtent, dvasininkų pirmavimas šlėktai.

Kazimiero Jogailaičio valdymo literatūra, apskritai imant, gausinga, nedaug teturi veikalų, plačiajai visuomenei prieinamų. Įdomus yra nespecialistams ginčas del Ostrorogo. Adolfas Pavinskis (Jana Ostroroga żywot i pismo o naprawie rzeczypospolitej) įrodinėja, kad humanybė bei husitybė, žodžiu sakant, naujosios idejos, vyravusios tuomet, turėjusios įtakós Ostrogo pažiūroms į Lenkų santykį su Roma, į visuomenės sutvarkymą, valstybės organizavimą bei monarko reikšmę. Su Pavinskio nuomone nesutiko Aleksandras Rembovskis (Jan Ostroróg i jego memorjał o naprawie rzeczypospolitej), kuris Ostrorogo memorialo genezį mato politiškosiose teorijose, o husitybei įtakumo nepripažįsta. Tokios pat bendrós pažiūrós tuo klausimu laikėsi ir Bobžinskis (Jan Ostroróg, studjum z literatury politycznej XV stulecia). Galutinę Kazimiero valdymo dalį yra nupiešęs Papée (Polska i Litwa na przełomie wieków średnich).

Šlėktų parlamentybės susidarymą, Jogailams bevaldant, seka Pavinskis savo veikale, vardu: „Sejmiki ziemskie“ (1374—1505).

Paskutinuosius Jogailus yra aprašinėję: Pavinskis (Młode lata Zygmunta Starego), Finkel'is (Elekcja Zygmunta I), Hirschberg'as (Dziesięć lat panowania Zygmunta I. Stronnictwa polityczne w Polsce za Zygmunta I), Šuiskis (Stosunki dyplomatyczne Zygmunta Augusta z Austrją. — Charakterystyka Zygmunta Augusta), Mykolas Balinskis (Pamiętniki o królowej Barbarze) bei Aleksandras Pšezdzieckis (Jagiellonki polskie XVI wieku). Vincento Zakševskio darbą „Powstanie i wzrost reformacji w Polsce“ papildo Liudvikas Kubala (Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rzeczpospolitę wobec reformacji), Antanas Lorkevičius (Bunt gdański w r. 1525), Haleckis (Zgoda sandomierska 1570 roku) bei Teodoras Viežbovskis (Jakób Uchański, arcybiskup gnieźnieński). Iš šaltinių apdirbo šį dalyką rusų istorininkas Liubovičius šiuose veikaluose: „Исторія реформацій въ Польшѣ“ bei „Начало католической реакціи и упадокъ реформаціи въ Польшѣ“.

Pirmąjį bekaralmetį yra nagrinėję: Pilinskis (Bezkrólewie po Zygmuncie Auguście) bei Sobieskis (Trybun ludu). Enriko Valezo — Noailles (Henri de Valois) istorija. Antrąjį bekaralmetį — Zakševskis (Po ucieczce Henryka).

Santykius Batoriui valdant apšvietė daugeliu monografijų Pavinskis (Stefan Batory pod Gdańskiem. — O synodzie piotrkowskim z roku 1577. — Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego). Kazokų dalykus — Storoženka (Стефанъ Баторій и Днѣпровскіе казаки).

Zigmanto III-jo laikus apšviečia darbai: Schmitt'o (Rokosz Zebrzydowskiego), Augusto Sokolovskio (Przed rokoszem. — Polityka polska za Zygmunta III), kun. Edvardo Likovskio (Historja unji kościoła ruskiego z rzymskim) bei Vaclovo Sobieskio (Nie-

nawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III. — Sejm roku 1606).

Vladislovo IV-jo valdymą liečia šie veikalai: Šainochos (Dwa lata dziejów naszych, 1646, 1648), Kubalos (Jerzy Ossoliński), Viktoro Čermako (Plany wojny tureckiej Władysława IV) bei Dubieckio (Kudak).

Epizodus iš Jono Kazimiero laikų aprašo: Kubala (Szkice historyczne), Čermakas (Jerzy Lubomirski), Kazimieras Jarochovskis (Wielkopolska w czasie pierwszej wojny szwedzkiej od r. 1656 do 1657), o daugiausia Antanas Valevskis (Historja wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza, 1655—1660. — Historja wyzwolonej rzeczypospolitej, wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza. 1655—1669). Santykius karaliaujant Mykolui paliečia Jarochovskio rašinys, vardu „Sprawa Kalksteina". T. Korzono veikalas, vardu „Dola i niedola Jana Sobieskiego" (trys tomai), gerokai apšviečia Jono Kazimiero (Liubomirskio maištas) bei Mykolo Višniovieckio (Golombo konfederacija) laikus.

Kai kuriuos atskirus klausimus iš Jono III-jo laikų yra apdirbę Šainocha (Opowiadanie o królu Janie III), Antanas Zigmantas Helcel'is (O dwukrotnem zamężciu Ludwiki Karoliny Radziwiłłówny), Klemensas Kanteckis (Spisek w r. 1688), Jarochovskis (Wyprawa i odsiecz wiedeńska), Konarskis (Polska przed odsieczą wiedeńską roku 1683).

Politikos santykius viešpataujant Augustui II-jam atvaizdavo daugybe monografijų Jarochovskis. Jojo „Dzieje panowania Augusta II od śmierci Jana III do chwili wstąpienia Karola XII na ziemię polską" atsirado Lelevelio doktrinos įtaka; tęsinys, antras. „Dzieje panowania Augusta II od wstąpienia Karola XII na ziemię polską až do elekcji Stanisława Leszczyńskiego" — jau nebeidealizuoja šlėktų žečpospolitos. Be šitų veikalų, Jarochovskis yra parašęs daugybę mažesnių rašinių rašinėlių (Opowiadania historyczne. — Nowe opowiadania i studja histo-

ryczne. — Z czasów saskich), kuriais jisai piešė įvairių įvairiausius epizodus iš Augusto III-jo laikų, tarp ko kita Torno bylą 1724 m. Stanislovo Leščinskio bei Augusto III-jo rinkimus yra aprašę Tadas Voiciechovskis (O powtórnej elekcji Stanisława Leszczyńskiego w roku 1733) bei Simanas Askenazy's (Przedostatnie bezkrólewie).

Decentralistinę žečpospolitos santvarką nuo XVII-jo amžiaus vidurio apibūdino Pavinskis veikale, antrašte „Rządy sejmikowe". Protavimo pobūdį parodė Adrius Kšižanovskis veikale, antrašte „Dawna Polska", Smolenskis rašte, vardu „Wiara w życiu społeczeństwa polskiego w epoce jezuickiej", bei Aleksandras Kraushar'as knygoje, antrašte „Sprawa Zygmunta Unruga".

Patys gerieji visuomenės teisės vadovėliai yra B. Lengnich'o (Prawo pospolite królestwa polskiego), S. Hüppė's (Verfassung der Republik Polen) ir St. Kutšebos (Historja ustroju Polski i Litwy w zarysie).*) Prie negausingų savarankiškų darbų tuo klausimu yra priskiriami šie veikalai: Rembovskio „Konfederacja i rokosz" bei Konopčinskio „Liberum veto".

Augusto III-jo laikai neturi tam tikro apdirbimo, apimančio santykių visumą. Užsienio valstybių įtakas to meto Lenkams piešia Konopčinskis (Polska w dobie wojny siedmioletniej, du tomai), Skibinskis (Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austrjacką w latach 1740—45, du tomai), kunigaikštis Broglje (Le secret du roi), dr. Antanas J. (Polityka rosyjska w Polsce. 1752—1762). Kazimieras Jarochovskis (Korespondencja polityczna Fryderyka W.) ir Askenazy's (Fryderyk II i August III); partijų kovas — Kazimieras Vališevskis (Potoccy i Czartoryscy), Bronislovas Zeleskis (Żywot księsia Adama Czartoryskiego), Klemensas Kanteckis (Stanisław Poniatowski, ojciec króla Stanisława Augusta) ir Rišardas Roeppel'is (Polen um die Mitte des XVIII. Jahrhunderts). Politišką literatūrą giliai yra tyrinėjęs

*) Juo yra pasinaudojęs A. Janulaitis savo „Lietuvos visuomenės teisėje". Vertėjas.

Aleksandras Rembovskis (Stanisław Leszczyński jako statysta).

Bekaralmetį po Augusto III-jo apdirbo Askenazy's (Die letzte polnische Königswahl); konvokacinio seimo reformas — Vl. Tad. Kisielevskis (Reforma książąt Czartoryskich na sejmie konwokacyjnym r. 1764).

Enriko Schmitt'o veikalas, antr. „Panowanie Stanisława Augusta" (du tomai), privestas ligi pirmojo Lenkų padalijimo, gausingas atsižvelgus į šaltinių medžiagą, įvertina įvykius, prisilaikydamas Lelevelio ideologijos. Visus Stanislovo Augusto valdymo metus apima Juozapas Šuiskis IV-me tome savo „Dzieje Polski". Tam tikro santykių visumos apdirbimo nebuvimą astoja monografijos, kurios, visos drauge paimtos, gana tiksliai piešia reformų bei žečpospolitos žlugimo laikotarpį.

Stanislovo Augusto laikus administracinių bei ekonominių permainų atžvilgiu yra apdirbęs Tadas Korzonas (Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, šeši tomai); proto srovių atžvilgiu — Vladislovas Smolenskis (Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII); uniotų bažnyčios reikalų atžvilgiu — kun. Edvardas Likovskis (Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX w.). Didesnius laiko periodus yra apglėbę Valeris Kalinka įvadu į „Ostatnie lata panowania Augusta" ir J. I. Kraševskis (Polska w czasie trzech rozbiorów. 1772—1799). Korzono veikalas, kuris teduoda daugiausia žaliosios medžiagos, kad ir ne labai prieinamos platesnei visuomenei, sudominti tačiau gali kai kuriais skyriais, pirmiausia gausingomis iliustracijomis, atvaizduojančiomis žmones, trobesius, kariuomenės aptaisymą, monetas, dokumentus ir kt. Smolenskio knygą klerikalų kritika priėmė nepalankiai. Kun. Likovskio monografija turi daug gerų pusių smulkmenų gausumo, nuomonių blaivumo bei dėstymo ryškumo atžvilgiu. Kalinkos darbas, apimąs politikos santykius ligi ketverių metų seimo, sudaro reakciją prieš Lelevelio mokyklos praeities idealizavimą; jisai pasižymi pažiūrų smarkumu, bet ir pernelyg dideliu pesimizmu, pareinančiu nuo nepakankamo dalyko ištyrimo. Trijų tomų Kraševskio mono-

grafija, nemetodiška ir netiksli, piešia daugiausia papročius ir tuo atžvilgiu turi nemaža vertės.

Kalinkos veikalą papildo Aleksandro Kraushar̦o monografija (Książę Repnin i Polska w pierwszem czteroleciu panowania Stanisława Augusta, du tomai), darbas nemetodiškas, atliktas skubotai, ištęstas, tačiau pasižymi naujais mažmožiais, liečiančiais Radomo konfederaciją bei 1767 m. seimo delegaciją.

Antrasis Poniatovskio gadynės keturmetis, vadin. Baro konfederacijos laikotarpis, nesusilaukė dar monografijos. Tokie rašinėliai, kaip kad Liudviko Gumpliovičiaus (Konfederacja barska. — Korespondencja między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim, łowczym koronnym, w r. 1768) bei Smolenskio (Ksiądz cudostwórca i prorok konfederacji barskiej), paaiškina tik kelis mažmožius ir tai antraeilės reikšmės. Dalijamojo seimo pradžią palietė Leonas Vegner'is rašte apie Reiteną (Tadeusz Rejtan w sejmie warszawskim z r. 1773).

Nuolatinės Tarybos laikotarpį apšvietė Bronislovas Zaleskis, paskelbęs privačią karaliaus korespondenciją (Korespondencja krajowa Stanisława Augusta); atskiruosius klausimus apdirbo: Konopčinskis (Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej), Zigmantas Gloger'is (Antoni Tyzenhaus i Komisja edukacyjna. — Przyczyny upadku projektu Jędrzeja Zamojskiego na sejmie z r. 1780) bei Krausharas (Sprawa Dogrumowej).

Atsidėjus buvo nagrinėtas ketverių metų seimo laikas. Santykių visumą yra apėmę Kalinka (Sejm czteroletni, du tomai ir trečiojo dalis) ir tolesnis jojo varytojas Smolenskis (Ostatni rok sejmu wielkiego. — Sprawa stosunku Litwy do Polski na sejmie wielkim). Žečpospolitos santykių dalyką su Prūsais apdirbo Askenazys (Przymierze polsko-pruskie) bei Dembinskis (Polska na przełomie). Miestelėnų klausimą — Smolenskis (Jan Dekert), žydų — tas pats (Stan i sprawa Żydów polskich w XVIII wieku) ir Ernestas Deiches'as (Sprawa żydowska w czasie sejmu wielkiego). Publicistinį judesį nagrinėjo Romanas Pilat'as (O litera-

turze politycznej sejmu czteroletniego), Smolenskis (Kuźnica kołłątajowska. — Publicyści anonimowi z końca wieku XVIII) bei Šyikovskis (Myśl Jana Jakóba Rousseau w Polsce XVIII wieku). Gegužės 3 d. konstitucijos atsiradimą paaiškino Vegner'is (Dzieje dnia 3 i 5 maja 1791 r.) bei Povilas Popiel'is (Powstanie i upadek konstytucji 3-go maja). Tąją konstituciją išnagrinėjo Osvaldas Balzer'is (Reformy społeczne i polityczne konstytucji 3-go maja). Užsienio rūmų santykį su konstitucija yra atvaizdavę Kalinka (Polityka dworu austrjackiego w sprawie konstytucji 3-go maja) ir Stanislovas Smolka (Stanowisko mocarstw wobec konstytucji 3-go maja).

Targovicos konfederacijos istoriją ligi Gardino seimo parašė Smolenskis (Konfederacja targowicka). Detales apdirbo Vegner'is (Konfederacja województw wielkopolskich. — Hugo Kołłątaj na posiedzeniu rady Królewskiej z dnia 23 lipca r. 1792).

Paskutinio žečpospolitos seimo epizodus yra aprašę Vegneris (Sejm grodzieński ostatni. Ustęp od 26 sierpnia do 23 września roku 1793) bei Smolenskis (Ze studjów nad sejmem grodzieńskim. Djonizy Mikorski).

1794-jų metų sukilimą visų plačiausiai yra aprašę K(orzonas) monografijoj, antrašte „Kościuszko, życiorys, z dokumentów wysnuty“ ir K. Bartoševičius veikale, antr. „Dzieje insurekcji kościuszkowskiej“. Epizodus — Tokaž'as (Warszawa przed wybuchem powstania 17 kwietnia 1794 r.), Smolenskis (Mieszczaństwo warszawskie w końcu wieku XVIII), Moscickis (Generał Jasiński i powstanie kościuszkowskie) bei Dubieckis (Karol Prozor).

Lenkų žlugimo priežastis gvildena Papée, Romer'is, Halecki's, Bujak'as, Kutšeba, Kallenbach'as, Konopčinski's, Tokaž'as, Chšanovski's; atskiru rašinėliu — Smolenskis (Przyczyny upadku państwa polskiego). Daugybę veikalų paaukojo žūnančiai žečpospolitai svetimšaliai: Ferrand'as (Historja trzech rozbiorów, Bulhiére's

tęsimas), F. Smitt'as (Fréderic II, Cathérine et le partage de la Pologne. — Die Theilung Polens in den Jahren 1773, 1793, 1796 und 1815. — Suworow und Polens Untergang), Janssen'as (Zur Genesis der ersten Theilung Polens), Berr'as (Die erste Theilung Polens), Sorel'is (Kwestja wschodnia w wieku XVIII), Raumer'is (Polens Untergang), Solovjev'as (Исторія паденія Польши), Kostomarov'as (Послѣдніе годы рѣчи-посполитой), Ilovaiski's (Гродненскій сеймъ 1793 г.) ir Kariejev'as (Паденіе Польши въ исторической литературѣ). Tųjų svetimšalių veikalai, pasižymėdami (išskyrus Ferrand'ą bei Sorel'į) šališkumu bei Lenkų vidaus santykių nepažinimu, tiek teturi reikšmės, kiek jie duoda medžiagos iš užsienio archyvų.

Be šitų raštų, platesniajai visuomenei yra prieinami dar istorijos šaltiniai, būtent, šie memuarai: Martyno Matuševičiaus (nuo Augusto III-jo laikų), Andriaus Kitovičiaus (Stanislovo Augusto), Adomo Moščinskio, Baltramiejaus Pstrokonskio, Veronikos Krebs'ienės (ligi Umanės skerdynių), Juozapo Vibickio, Cl. Rulhiére's (privesti ligi 1796 m.), Dumouriez'o, dviejų Krečetnikovų, Mykolo Čackio, J. U. Niemcevičiaus, Severino Bukar'o, Lauryno Engelström'o, Engelhardt'o, Kollontaj'aus (drauge su kun. Pranciškumi Dmochovskiu, su Ignotu bei Stanislovu Potockiais: „O ustanowieniu i upadku konstytucji 3-go maja 1791), Juozapo Kossakovskio, Šulco, Pistoro, Juozapo Zajončeko, Karoliaus Voidos, Jono Kilinskio, Pilypo Lichockio ir daugelio kitų.

Visą Lenkų istoriją po padalijimų yra aprašę Schmitt'as ligi 1832 metų (Dzieje porozbiorowe Polski), Stanislovas Tarnovskis (Nasze dzieje w ostatnich stu latach), X. Y. (Stuletnia walka narodu polskiego o niepodległość), Smolenskis (Naród polski w walce o byt). Tieji darbai, ypačiai trys pastarieji, greičiau turi publicistikos nekaip mokslo pobūdžio.

Apibūdino santykius Prūsų užkariautose žemėse Smolenskis (Rządy pruskie na ziemiach polskich.

1793—1807), Austrų — Tokažas (Galicja w początkach ery józefińskiej), Rusų — Moscickis (Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi). Vidaus organizaciją — Kutšeba (Ustrój Polski po rozbiorach), visuomenės nuotaiką — Kukiel'is (Próby powstańcze po trzecim rozbiorze. 1795—1797).

Legionų istoriją parašė Leonardas Chodzka (Histoire des Légions polonaises en Italie), žygį į Haitį apdirbo Gustavas Meinert'as (Legjoniści polscy na wyspie Santo Domingo), Kasciuškos vaidmenį emigracijoj — Skalkovskis (O kokardę legjonów). Smulkiau aiškina legionų istoriją Juozapo Dževieckio, Jono Enriko Dombrovskio bei Mykolo Oginskio memuarai, be to dar, mėdžiaga Kosinskio (Amilkar Kosiński we Włoszech) bei Smolenskio (Emigracja polska w latach: 1795—97). Sukilimą Prūsų užimtose žemėse aprašė Loret'as (Między Jeną a Tylżą). Karą su Rusais bei Prūsais ir Varšuvos Kunigaikštystės įkūrimą — Askenazy's (Napoleon i Polska).

Visą Varšuvos Kunigaikštystės istoriją yra apdirbęs gr. Pridrikas Skarbek'as (Dzieje Księstwa warszawskiego). Kunigaikštystės konstituciją bei generalinę 1812 m. konfederaciją gvildeno Rembovskis (Z życia konstytucyjnego w Księstwie warszawskiem), finansus — St. Žultovskis (Die Finanzen des Herzogtums Warschau), mokyklų klausimą — H. Konic'as (Kartka z dziejów oświaty w Polsce), politikos dalykus — Askenazy's (Książę Józef Poniatowski), karo — Sokolnickis (Generał Michał Sokolnicki) bei Rembovskis (Źródła do historji szwoleżerów), santykius Lietuvoj — Ivaškevičius (Litwa w r. 1812).

Krokuvos respublikos istoriją nubrėžė Jackus Mieroševskis (Dzieje Rzeczypospolitej krakowskiej), smulkiau St. Vodzickis savo memuaruose.

Visą Lenkų Karalystės istoriją yra apdirbęs gr. Pridrikas Skarbek'as (Królestwo polskie od epoki początku swego do rewolucji listopadowej. — Królestwo polskie po rewolucji listopadowej), išėmus tačiau karą 1831 m. ir sausio mėn. sukilimą. Skarbek'ą papildo: Askenazy's (Łukasiński, du tomai), Smolka

(Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowem, du tomai), Kirkor-Kedron'ienė (Włościanie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Kr. Polskiego), Kraushar'as (Senator Nowosilcow i cenzura na Królestwo kongresowe), Gonsiorovskienė (Wolność druku w Królestwie Polskiem), Stanislovas Bažikovskis (Historja powstania listopadowego, penki tomai), Maurikis Mochnackis (Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831) bei daugybė memuarininkų, kaip va: Leonas Dembovskis Kajetonas Kozmian'as. Dezideras Chlapovskis, Enrikas Dembinskis, Ignotas Prondzinskis ir daugel kitų (Hirschberg'o: Zbiór pamiętników do historji powstania 1830 do 1831). Tąjį dalyką liečia ir studijos apie Maurikį Mochnackį: Slivinskio, Kuchaževskio bei Špotanskio. Militariniu atžvilgiu 1831-jų m. karą yra kainoję: Liudvikas Mieroslavskis (Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831), Ignotas Prondzinskis (Pamiętnik historyczny i wojskowy o wojnie polsko-rosyjskiej w r. 1831) ir rusų generolas Puzirevskis (Wojna polsko-rosyjska 1831 r.).

Emigracijos istoriją po 1831 m. yra nušvietęs L. Gadon'as (Emigracja polska, trys tomai), Zalivskio žygį, sukilimą 1846 bei 1848 metais — Agatonas Giller'is (Historja powstania narodu polskiego w 1861—1864).

Apie Paskevičiaus valdymą Karalystėj, būtent, apie mokyklas, paskelbė studiją Jonas Kužavskis.

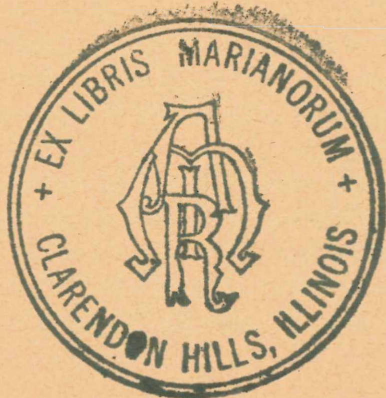
Apie Vieliopolskį yra rašę Enrikas Lisickis (Le marquis Wielopolski, sa vie et son temps; lenkiškai, antr. Aleksander Wielopolski, 1803—1877) bei Vladimieras Spasovičius (Жизнь и политика маркиза Вѣлепольскаго), — pirmasai panegyriška dvasia, antrasai — pripažindamas margrapui nuopelnų, bet ne be istorijos kritikos.

Visą sausio mėn. sukilimą aprašė bevardis (Limanovskis) knygoje, antr. „Historja ruchu narodowego od 1861—1864 r.“, bei St. Kozmian'as labai paikinamame veikale, vardu „Rzecz o roku 1863“ (trys tomai), kurį yra išnagrinėjęs iš panagių K. Bartoševičius (Rok 1863.

Historja na usługach ludzi i stronnictw, du tomai). Smulkiau, bet be mokslo metodo bei kritikos, visą judesį yra aprašęs Z. L. S. (Valeris Pšiborovskis) šiuose veikaluose: „Historja dwóch lat“ (penki tomai), „Dzieje 1863 m.“ (keturi tomai) ir „Ostatnie chwile powstania styczniowego“ (keturi tomai). Ne be vertės yra ir šaltiniais paremtas rusų istorininko Mikalojaus Berg'o darbas: „Записки о польскихъ заговорахъ и возстаніяхъ“. Karo atžvilgiu sausio mėn. suklimą kainoja St. Gesket'as (Военныя дѣйствія въ Царствѣ Польскомъ въ 1863 году). Lvove yra pradėta leisti „Wydawnictwo materjałów do historji powstania 1863—1864“; ten dedami dokumentai bei memuarai. Keršta už sukilimą apibūdina bevardis (Stanislovas Kšeminskis) rašinyje, vardu „Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce.“

Prūsų valdomus Lenkus yra aprašęs Rakovskis (Dzieje W. księstwa poznańskiego, 1815—1900. Powstanie poznańskie w r. 1848). Naujajai Galicijos istorijai daugybę rašinių yra pavedę Bronislovas Lozinski's bei Schnür-Peplovskis.

Turinys.

Kilmėvados (genealogijos) lentelės.

Klaidų atitaisymas.

Reikia šitaip skaityti:

385 pusl. 28 eil.

lantį priešą, Kasciuška turėjo išsklaidyti savo pajėgas. Prieš

393 pusl. 5 eil.

tykių sureguliavimu, neva rūpindamasi savo valdinių gerove,

408 pusl. 30—31 eil.

iš Austrų žemių Cizalpino respublikos miestuose: Milane bei Mantujoj; pirmasis gavo įsakymą žygiuoti į Romą, kad at-

417 pusl. 19 eil.

težiūrėjęs tik savo politikos naudos: norėjęs susilpninti Prūsus

421 pusl. 39 eil.

Sedlecą, Liubliną, Sandomierą, Zamostę, Lvovą, o pagaliau ir

429 pusl. 6 eil.

valstiečiams buvo paliktos senosios teisės, vad., Varšuvos

434 pusl. 36 eil.

konstituciją, nė neketindamas jos laužyti, bet ilgainiui atvėso

438 pusl. 6 eil.

valdžią. Seniau buvęs liberalas skubėjo paskui augantį impe-

441 pusl. 26 eil.

galinti Lenkų Karalystė išlaikyti esamąją organizaciją savo-

443 pusl. 13 eil.

sukėlė tautos neapykantą prieš Liubeckį, bet jis savo padarė:

448 pusl. 15 eil.

dvarininką Radonskį Kastantinas liepė įkišti į kalėjimą už daly-